

М. АЗБУКІН

ГЕОГРАФІЯ ЭЎРОПЫ

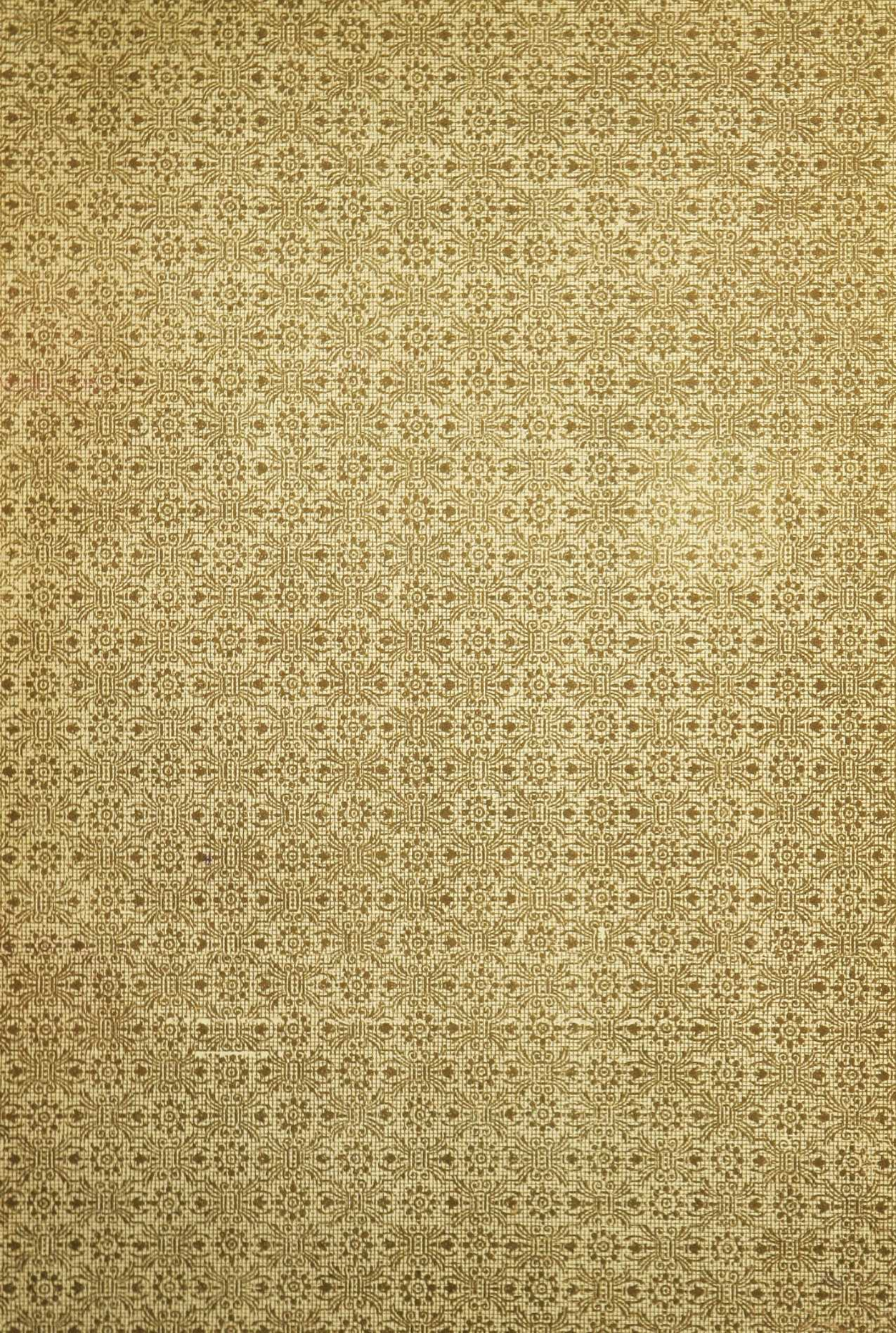

ДЗЯРЖАЎНАЕ ЗЫДАВЕЦТВА
МАС. ЗА — 1924 — ЛЕНІНГРАД

Ба 52763

НАРОДНЫ КАМІСАРЫЯТ АСЬВЕТЫ Б. С. С. Р.

М. АЗБУКІН

ГЕОГРАФІЯ ЭЎРОПЫ

91
6 52763
A

Бібл. англ.
1994 г.

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА
МАСКВА—1924—ЛЕНІНГРАД

47

Набрана й надрукована ў 2-ой дзярж.
друк. „БДВ“. Менск, зак. № 62
Галоўліт № 3726. У ліку 8.000 экз.

25.04.2009

ПРАДМОВА.

Гэтая кніга складалася паводле загаду Акадэмічнага Цэнтру Наркамасьветы Беларусі ў 1921 годзе, калі было яшчэ вельмі цяжка акуратна даведацца аб тым, як адбілася сусьветная вайна 1914—18 г. на політычнай карце Эўропы.

З гэтай прычыны было амаль-што немагчымым разьмеркаваць географічны матар'ял па сучасных політычных адзінках у іх дзяржаўных межах. У зьвязку з гэтым Эўропа ў гэтай кнізе разглядаецца па прыродных географічных краінах. Абставіны не дазволілі сваечасова выдаць кнігу, а ў цяперашнія часы, калі яна, нарэшце, выдаецца, ужо зьявілася мажлівасьць перарабіць кнігу, прымаючы пад увагу апошнія даныя аб прасторы й межах сучасных эўропэйскіх дзяржаў. Аднак, політычныя межы застаюцца заўсёды больш-менш штучнымі. Агульна-эўропэйская вайна лепей за ўсё паказала, што часам політычныя адзінкі ствараюцца пад уплывам у значнай меры выпадковых здарэньняў. Дзеля гэтага наўрад ці варта было-б зьмяняць характар кнігі.

У кнізе разглядаецца як Заходняя, гэтак і Ўсходняя Эўропа. Прыняты падзел Эўропы на абшары, староны й краіны ня зусім сходзіцца з звычайным падзелам. Да Ўсходняй Эўропы далучаны Дунайскія нізіны, якія звычайна лічацца часткай Заходняй Эўропы. Сухі стэпавы клімат, чорназемная глеба на грубым пласьце лёэсу, рашучая перавага сельскай гаспадаркі над апрацоўчай прамысловасьцю, нарэшце нізкіровень асьветы сярод насельнікаў гэтых нізін дазваляюць разглядаць іх побач з старонкамі паўднёвай стэпавай паласы Ўсходняй Эўропы. Наадварот, Фінляндыя, Лапаршчына й Карэлія, якія часьцей лічацца часткамі Ўсходняй Эўропы, далучаны побач з Норвэгіяй і Швэдзіяй, як часткі Фінска-Скандынаўскага масыву, да Заходняй Эўропы. Наагул, пры далучэньні тэй ці іншай краіны да таго або другога абшару, да тэй ці

другой стараны прымаліся пад увагу па магчымасьці і будова паверхні, і кліматычныя адзнакі, і склад расьліннасьці, і асаблівасьці грунтоў, люднасьці і яе гаспадарчай дзейнасьці.

Як падручнік, кніга не адпавядае праграмам сямёхгадовай школы. Аднак, прымаючы пад увагу, што школьныя праграмы ў беларускіх школах яшчэ ня могуць лічыцца аканчальна апрацаванымі, што географія Эўропы выкладалася ня толькі ў сямёхгадовых школах, але таксама і ў тэхнікумах, Акадэмічны Цэнтр лічыў пажаданым выдаць такую кнігу па географіі Эўропы, якой можна было-б карыстацца й на другой ступені навучаньня.

Пэралічэньне географічных назоваў у некаторых месцах заменена пытаньнямі. Зразумела, што кожны настаўнік, паколькі будзе лічыць патрэбным, павялічыць лік такіх пытаньняў і, можа, прапануе вучням адказы на гэтыя пытаньні запісваць у васобны сшытак.

З тэй прычыны, што значная частка беларускіх настаўнікаў прывычалася да расійскіх географічных тэрмінаў, даецца пераклад на расійскую мову некаторых беларускіх тэрмінаў.

Даныя аб работніцкім руху ў дзяржавах Эўропы запазычаны з кнігі „Ежегодник Коминтерна. Петроград—Москва 1923. Изд. Ком. Инт“.

Агульны агляд Эўропы.

Асаблівасці географічнага палажэння. Зямля й вада ня роўна разьмяшчаюцца па паверхні земнай кулі. У паўночнай паўкулі сухаземных прастораў значна болей, чымся ў паўднёвай. Можна падзяліць земную кулю на дзьве паловы так, што на паверхні адной паловы зьмясьцяцца, бязмаль-што ўсе контынэнты, а другая будзе пакрыта амаль-што выключна вадой. Першую з гэтых палоў завуць контынэнтавай паўкудзай, другую акіянічнай. Пасярэдзіне контынэнтавай паўкулі, абкружаная з усіх бакоў іншымі часткамі сьвету ляжыць Эўропа. Такое палажэньне вельмі карысна для Эўропы; ад яе блізка да ўсіх іншых залюдненых частак сухазем'я, апроч Аўстраліі; у Эўропе крыжуюцца ўсе галоўныя сусьветныя гандлёвыя дарогі, яна нібы пануе над зносінамі паміж іншымі часткамі земнай кулі.

Прыглядаючыся далей да географічнага палажэння Эўропы, убачым, што большая яе частка ляжыць у мерным кліматычным пасе. (Паводле карты азнач, між якімі градусамі географічнай шырыні і даўжыні ляжыць Эўропа*). Гэта таксама вельмі выгодна для нашае часткі сьвету.

У гарачым пасе, напрыклад, дзе-небудзь каля роўніку, чалавек без вялікай працы знаходзіць усё патрэбнае для свайго жыцця: вопратка там не патрэбна, бо цёпла; каб пад'есьці—досыць зьняць з дрэва пару бананаў або плод какосавай пальмы. Чалавек там ня мае прычын клапаціцца аб паляпшэньні свайго дабрабыту і аб разьвіцьці сваёй культуры. У халодным пасе, наадварот, чалавек знаходзіцца пад уціскам прыроды. Недахват стравы прымушае яго бязупынна клапаціцца аб здабываньні штодзеннай яды, але ніякія клопаты не дазваляюць яму выйсьці з галоднага й паўдзікага стану. Перамагчы прыроду там занадта цяжка; шукаючы стравы, чалавек ня мае часу вымысьляць лепшыя спосабы жыцця. У мерным пасе, каб здабыць сабе страву, вопратку й мяшканьне, чалавек мусіць напругчы ўсе свае сілы, але за цяжкую творчую працу мае багатую нагароду. Прырода тут прымушае чалавека працаваць, вабіць яго творчасьці й дапамагае разьвіцьцю ўсіх яго сіл. Вось чаму культура эўропэяў шпарка пашыралася й паглыблялася, пакуль не заняла першага месца сярод усіх культур сьвету.

---

*) Геогр. даўжыню ўсюды трэба вылічваць ад Грынвіцкага палудзеньніка.

Дужа выгодным зьяўляецца й палажэньне Эўропы ля берагоў Атлянтычнага акіяну. Гэты акіян лягчэй мог набыць значэньне галоўнай гандлёвай дарогі сьвету, чымся Вялікі або Індыйскі. Абодва галоўныя контынэнты (Эўропа, Азія й Афрыка з аднаго боку й Амэрыка з другога), што ляжаць між Атлянтычным і Вялікім акіянамі, аддзяляюцца ад апошняга магутнымі недаступнымі горнымі ланцугамі і павернуты ў бок першага шырокімі раўніннымі прасторами. Большасьць насельнікаў абодвух галоўных контынэнтаў лягчэй можа дабрацца да Атлянтыкі, чымся да берагоў Вялікага акіяну. Яшчэ важней тое, што Атлянтычны акіян уразаецца ў Эўропу *тысячамі мораў, затокаў і бухтаў*. Няма другой такой часткі сьвету, у якой морскія затокі гэтак пашматалі, пакраілі-б берагі сухазем'я, як у Эўропе. Унутраныя моры й затокі заходзяць у самую сярэдзіну нашае часткі сьвету, так што няма ў ёй такога куточка, насельнікі якога так ці гэтак не залежалі-б ад мора.

Насельнікі ўзьбярэжжаў (а да іх у Эўропе належыць многа мільёнаў людзей, бо берагі вельмі даўгія) з даўных часоў прывычаліся плаваць на сваіх лодках, а потым і на караблёх, спачатку каля берагоў контынэнту, а пасля ад гэтых берагоў да суседніх астравоў і нават далей. Такім чынам у Эўропе стварылася цэлая грамада людзей, прывычаных да мораходзтва й морскага гандлю, а самая Эўропа лягчэй магла скарыстаць выгады свайго палажэньня й захапіць панаваньне над сусьветным гандлем.

(Паводле карты перагледзі і вывучы назовы галоўных мораў, заток, праток, астравоў і паўвастравоў Эўропы).

Эўропа ўваходзіць у склад самага вялікага Старога, або Ўсходняга контынэнту (які абымае, апроч таго, Азію й Афрыку), а асобнай часткай сьвету лічыцца толькі з прычыны сваёй вялікай вагі ў гісторыі чалавека. Фактычна, гэта вялікі паўвостраў Азіі, аддзелены ад яе горнымі ланцугамі Ўралу й Каўказу. Самы Ўрал звычайна далучаюць да Эўропы, а Каўказ, цесна злучаны з заходня-азійскімі горнымі старонамі, часьцей лічаць за частку Азіі. Аднак гэтыя межы між Эўропай і Азіяй умоўныя, і абедзьве гэтыя часткі сьвету злучаюцца пераходнымі абшарамі, пераходзяць адна ў другую няпрыметна, паволі*).

Паверхня Эўропы. Красаваньню нашае часткі сьвету дапамагала й будова яе паверхні. Нізіны (наогул кажучы, выгаднейшыя для гаспадаркі, чымся ўзвышшы) складаюць у Эўропе $\frac{2}{3}$ усёй паверхні, значна болей, як у іншых частках сьвету. Аднак ёсьць тут ня мала й горных ланцугоў, якія ў розных кірунках пераразаюць Эўропу й дзеляць яе на многа асобных краін.

*) Даўнейшыя географы пад Эўропай разумелі толькі заходнюю яе частку, але з таго часу, як Ўсходняя Эўропа пакрысе ўвайшла ў круг культурных эўропэйскіх старон, межы Эўропы адсунуліся на ўсход аж да ўсходніх схілаў Уралу. Некаторыя з сучасных вучоных падкрэсьліваюць, што й па той бок Уралу, у Заходнім Сібіры, пераважаюць адны й тыя самыя географічныя варункі, што і ўва Ўсходняй Эўропе. Па іх поглядах запраўдная Азія пачынаецца толькі за ракой Янісеем.

Вялікая рознастайнасьць формаў паверхні робіць Эўропу краем асабліва дастасованым да разьвіцьця культуры. Кожная з асобных краін Эўропы мае свае прыродныя асаблівасьці, у кожнай з іх дзеяльнасьць чалавека йдзе сваім асобным шляхам, у кожнай чалавек мусіць выдумаць свае асаблівыя спосабы барацьбы з прыродай. Горныя ланцугі Эўропы маюць багата выгодных праходаў і не перашкаджаюць насельнікам краін, якія ляжаць абапал гэтых ланцугоў, мяняцца сваймі таварамі, а адначасна і ўсімі набытымі ведамі, усімі палепшанымі ў сваіх абставінах жыцьця спосабамі барацьбы за існаваньне. Рознастайнасьць гэтых спосабаў у зьвязку з лёгкасьцю зносін паміж асобнымі краінамі, абмен ведаў паміж народамі Эўропы пашыралі сьветапогляды эўропэйцаў і такім спосабам дапамагалі разьвіцьцю іх культуры. Паводле асаблівасьцяў будовы паверхні Эўропу можна падзяліць на 3 абшары:

1) *Усходняя Эўропа* зьяўляецца вялікай раўнінай, на якой пласты земнай кары ляжаць роўна, паземна, або зусім няпрыметна нахілены да кругавіду. Толькі на ўскрайках гэтую раўніну атачаюць горныя ланцугі.

(Адшукай іх на карце і вывучы іх назовы).

2) *Паўночна-Заходняя Эўропа* здаўна была горным абшарам; здаўна пласты земнай кары тутакла склаліся ў зморшчы. Але гэтыя горныя зморшчы існавалі міліёны вякоў, размываліся вадой, руйнаваліся пад уплывам зьменаў тэмпературы, амаль-што зусім зраўняліся з роўнем мора, часамі апускаліся нават ніжэй гэтага роўня, заліваліся хвалямі мора й пакрываліся пластамі паземных морскіх адкладаў. Цяпер, як і ўва Ўсходняй Эўропе, тут на паверхні пераважаюць паземныя пласты, але шмат у якіх месцах Паўночна-Заходняй Эўропы земная кара патрэскалася, кавалкі зямлі між утворанымі шчылінамі павыпіраліся ўгару, падняліся над акружаючай мясцовасьцю і зноў зрабіліся гарамі—так званымі горстамі. Месцам, наадварот, кавалкі між шчылінамі апусьціліся й перавярнуліся ў катліны—так званыя грабэны.

Горставыя горы Паўночна-Заходняй Эўропы адзначаюцца звычайна адхоннымі схіламі; вярхі іх або плоскія, або акругленыя.

(Пераглядзі па карце назовы гор і нізін Пн.-З. Эўропы).

3) *Паўднёва-Заходняя Эўропа* таксама багата на горы, але тамака горы маюць зусім іншы выгляд. Схілы іх зрывістыя, вярхі вострыя, высокія, зубкаватыя. Горы гэтыя й да сьго часу маюць выразную зморшчавую будову, пласты земнай кары выгінаюцца ў іх, як аркушы паперы ў выгнутым сшытку. Горы ў Паўднёвай Эўропе ўтварыліся многа пазьней, як у Паўночна-Заходняй. З гэтай прычыны яны не пасьпелі яшчэ гэтак зруйнавацца, як там, дасягаюць звычайна большай вышыні, часта сьгаюць пад воблакі вышэй мяжы вечнага сьнегу.

Рознастайнасьць іх форм залежыць ад рознастайнасьці тых пластоў, з якіх складаюцца зморшчы. Мяккія гліны і маргалі лёгка зрываюцца цякучай вадой, а цвёрдыя, моцныя вапнякі, пескавікі, асабліва-ж граніты й гнэйсы застаюцца ў стане хрыбтоў і вострых вярхоў.

Нізінных прастораў у Паўднёвай Эўропе значна меней, чымся ў Паўночна-Заходняй. Калі і ёсць нізіны, дык звычайна яны маюць рэчнае пахаджэнне, гэта значыць, зьяўляюцца даўнейшымі морамі або вазёрамі, якія патроху засыпаліся глістымі й пескавамі адкладамі рэк. Месцам, як і ў Паўночна-Заходняй Эўропе, тут трапляюцца плоскаўзвышшы, абкружаныя горстамі, але значна радзей, як там.

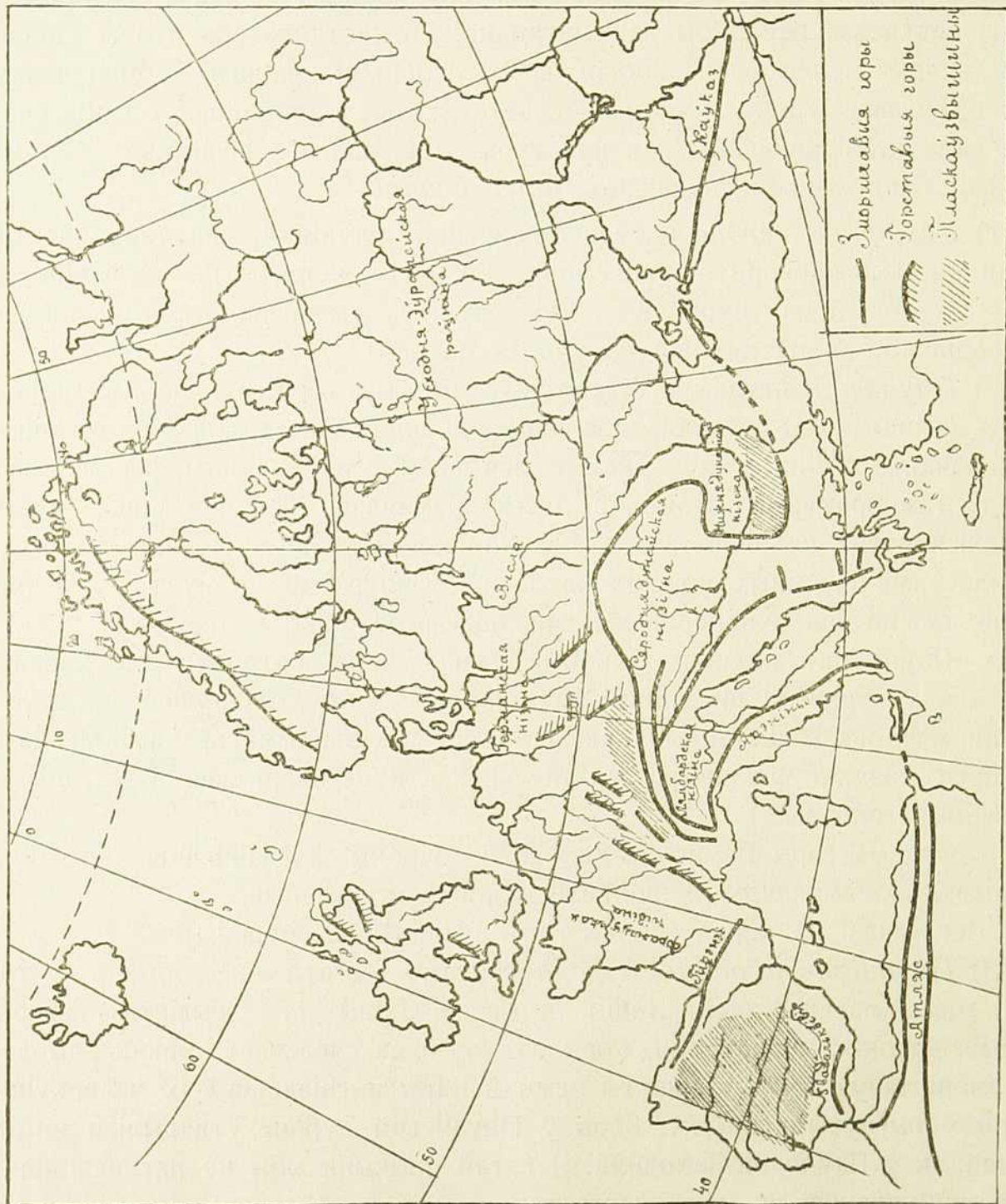

Рис. 1. — Карта гор, нізін і плоскаўзвышшаў Эўропы.

(Паводле карты № 1 пералічы горныя зморшчавыя ланцугі Паўднёвай Эўропы, назаві нізіны паміж імі і плоскаўзвышшы. Зьвярні ўвагу на кірункі горных ланцугоў. Ці не здаюцца адны зморшчавыя ланцугі працягам другіх?).

Гораўтварэньне яшчэ й цяпер ня скончылася ў Паўднёвай Эўропе. Частыя моцныя землятрасеньні сьведчаць аб нясупыннай падземнай дзейнасьці. Аб гэтым-жа гаворыць існаваньне там дзейных вульканаў каля самага берагу Міжземнага мора (якіх?).

Згаслых вульканаў там яшчэ болей, але згаслыя вулканы ёсьць і ў Паўночна-Заходняй Эўропе, дзе некаторыя з іх захавалі нават сваю правільную форму стажкаў. Апроч вульканічных зьяў і землятрасеньняў у некаторых мясцовасьцях, Эўропы заўважваюцца павольныя апусканьні і ўздыманьні зямнай кары, гэтак званыя векавыя ваганьні. Так, напрыклад, берагі Ледаватага й Нарвэскага мораў што-год уздымаюцца на 1 сантымэтр; паўднёвыя берагі Нямецкага мора, наадварот, марудна, зусім няпрыметна апускаюцца.

Павярхоўныя адклады. Крайвід асобных частак Эўропы ў значнай меры залежыць ад якасьці тых адкладаў, што ляжаць на самай паверхні і складаюць так зв. падгрунце. Гэтыя адклады, самы верхні пласт зямлі, утварыліся ў апошнюю эпоху жыцьця нашае плянэты, прыблізна ў працягу апошняга мільёна гадоў, калі Эўропа атрымала нарэшце свой сучасны выгляд. Прыблізна з мільён гадоў назад клімат Эўропы, да таго вельмі цёплы і роўны, пачаў рабіцца халаднейшым. Пачалася непагода, пачаліся маразы. Зіма патроху рабілася даўжэйшай, лета пачало карацець. Пакрысе паўночныя часткі Эўропы зрабіліся такімі-ж халоднымі, як цяпер вярхі найвышэйшых гор. Тамака пачало выпадаць столькі сьнегу, што за лета ён не пасьпяваў раставаць. Што-год павялічвалася тоўшча сьнегавага насцьцілу, сьнег зьлежваўся, ператвараўся ў лёд. Як і цяпер, з вялікіх гор у нізіны спаўзаюць утвораныя з вечнага сьнегу ледавікі, гэтак і тады з узвышшаў Паўночнай Эўропы лёд пачаў ссоўвацца на поўдзень і паўднёвы ўсход, пакуль не апануў усю паўночную палову нашае часткі сьвету. Спаўзаючы на поўдзень, гэты вялізны ледавік па дарозе абдзіраў скалы, руйнаваў іх, адломкі іх пераціраў у каменьне, жвір, пясок і глей. Усе гэтыя адломкі скал, або гэтак званы морэнавы матар'ял, умярзалі ў лёд і разам з ім перасоўваліся туды, куды спаўзаў і дзе растапляўся ледавік. Потым, калі клімат Эўропы зноў пацяплеў і ледавікі зусім растапіліся, гэтыя адломкі засталіся па ўсёй Паўночнай Эўропе ў стане гэтак званых морэнавых грудоў і ўзгоркаў.

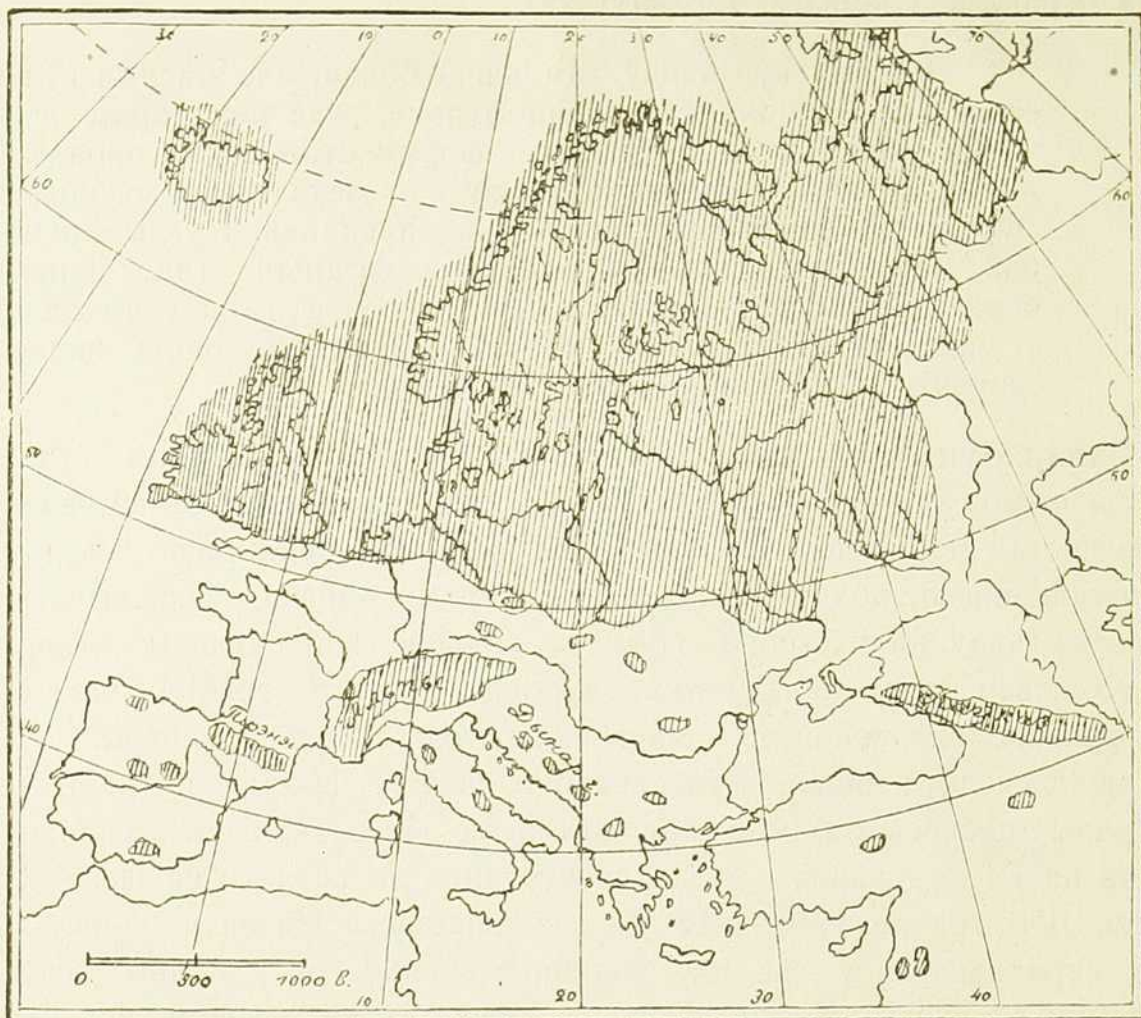
Дзейнасьць лёду была, такім чынам, двойчая. З аднаго боку ледавік абдзіраў скалы, выкапваў у іх глыбокія яміны, з другога боку ён адкладаў морэны.

На поўначы Эўропы (напрыклад, у Фінляндыі, Скандынавіі, Шотляндыі) грунт ляжыць тонкім пластом, часта з-пад яго выглядаюць голяя скалы. Тут пераважвала так званое ледавіковае выворваньне; тутэйшыя скалы абшарпаны й абдрапаны лёдам.

З паўдня й паўднёвага ўсходу гэтую частку Эўропы ахапляе пас мясцовасьцяй з так званым морэнавым краявідам. Там на паверхні ля-

жыць грубы пласт пяскоў і глін, перамешаных з каменнем. Там ледавік пераважна адкладаў морэны. Да гэтага пасу належыць, між іншым, Беларусь і ўсе краі, якія ляжаць навокала Беларусі.

Рыс. 2.—Карта размяшчэння даўных ледавікоў у Эўропе. Стрэлкамі паказаны кірункі, па якіх соваўся ледавік.

(На карце прасачы мяжу, да якой дасягалі даўныя ледавікі, што спаўзалі з паўночна-эўропэйскіх узвышшаў).

На поўдзень ад стараны даўнейшага зьледзянення, асабліва ў Паўднёва-Усходняй Эўропе замест морэн, а месцам паверх іх ляжаць пласты лёсу, складзеныя з дробных глістых частчак. Лёс утварыўся ўжо па сканчэнні ледавіковага часу. Можна думаць, што ўтварыўся ён з найдрабнейшых частак глею, выдзьмуханных ветрам з морэнавых адкладаў і перанесеных у стане пылу на поўдзень і паўднёвы-ўсход. У Паўднёвай Эўропе мала нанесеных грунтоў. Няма там ні морэн, ні лёсу. Грунты тамака стварыліся з мясцовых скал праз шматвяковае іх выпятрэньне.

Клімат. Сучасны клімат Эўропы мерны і вільгатны. Нават тыя часткі Эўропы, што ляжаць на поўнач ад падканцавоснага кола, адзначаюцца мерным кліматам, а мора каля іх берагоў месцамі нават ніколі не замярзае. Параўнаўча з іншымі часткамі зямлі, якія ляжаць на аднэй і тэй самай географічнай шырыні, Эўропа зьяўляецца занадта цёплай, нібы перагрэтай.

На шырыні падканцавоснага кола ў Грэнляндзі ляжаць тоўстыя пласты вечнага лёду, а ў Скандынавіі растуць харшыя лясы. На шырыні 60° пн. у Эўропе ў Бэргене сярэдняя тэмпература году $+7^{\circ}$, а ў Азіі ў м. Алекмінску $-7,6^{\circ}$. У Азіі і ў Амэрыцы на шырыні 50° пн. пануюць тундры, ральніцтва немагчыма, і сярэдняя тэмпература году на Сахаліне й на Лябрадоры ніжэй за 0° , а ў Эўропе на тэй самай шырыні на Рэне сярэдняя тэмпература году каля $+10^{\circ}$, добра растуць пшаніца, пладовыя дрэвы, а месцам і вінаграднік*).

Галоўнай прычынай гэтай перагрэтасці Эўропы зьяўляецца магутны морскі вадаток Гольфштрэм, што цячэ па Атлянтычным акіяне ад берагоў раўніковай Амэрыкі ў кірунку да берагоў Заходняй Эўропы і прыносіць у эўропэйскія моры цёплую раўніковую ваду.

Дзякуючы Гольфштрэму, Барэнцава мора каля самых паўночных берагоў Эўропы ніколі не замярзае, таго часу як на Белым моры, да якога не дасягае Гольфштрэм, лёд паўгода перашкаджае параходнаму руху. Асабліва лёгка прасачыць уплывы Гольфштрэму ўзімку, бо ўзімку сухазем'е моцна ахалоджваецца, а мора, дзякуючы Гольфштрэму, і ўзімку мае бязмаль такую самую тэмпературу вады, як і ўлетку. З гэтай прычыны ўзімку Эўропа зьяўляецца асабліва моцна перагрэтай параўнаўча з Паўночнай Азіяй і Паўночнай Амэрыкай, а розніца паміж зімой і летам у Эўропе меней, як ува ўсіх іншых частках сьвету, што ляжаць на тэй самай шырыні.

Роўнасьць і вільгатнасьць эўропэйскага клімату ў значнай меры залежыць ад перавагі ў Эўропе заходніх вятроў. Эўропа ляжыць на ўсходнім беразе Атлянтычнага акіяну, значыць заходнія вятры прыносяць у Эўропу надморскае паветра. Улетку, як ведама, вада награвяецца ня гэтак моцна, як сухазем'е, дзеля таго ўлетку заходнія вятры прыносяць нам з мора прахалоду, зьмяншаюць сьпякоту. Узімку вада ня так хутка ахалоджваецца, як сухазем'е, робіцца цяплейшай за яго; ўзімку заходнія вятры прыносяць у Эўропу цяпліную, зьмяншаюць вострасць маразоў.

Часта з заходу на Эўропу надыходзяць так званыя цыклёны, якія таксама прыносяць узімку сьнег і адлігу, а ўлетку—прахалоду й дождж. Паветра ў цыклёнах імкнецца з усіх бакоў да асяродку, а з асяродку ўздымаецца ўгару і ахалоджваецца, прычым вадзяная пара згушчаецца ў хмары і выпадае ў стане сьнегу або дажджу. Цыклёны захапляюць вялізныя кругі ў некалькі тысяч вёрст у папярочніку і на Заходнюю Эўропу насоўваюцца адзін за адным, так што кожны кавалак яе блізка заўсёды знаходзіцца ў межах якой-небудзь часткі цыклёну.

Зразумела, што ўплывы Гольфштрэму і заходніх вятроў мацней адчуваюцца ў Заходняй Эўропе, чымся на Ўсходзе. Асабліва перагрэтымі зьяўляюцца тыя часткі Эўропы, што ляжаць каля самага мора; на ўсход

---

*) Градусы тэмпературы паўсюды па Цэльсію.

сярэдня тэмпература году змяншаецца, і па той бок Уралу зьяўляецца ўжо ніжэйшай за сярэдняю тэмпературу ўсіх мясцовасьцяў, ляжачых на тэй самай шырыні.

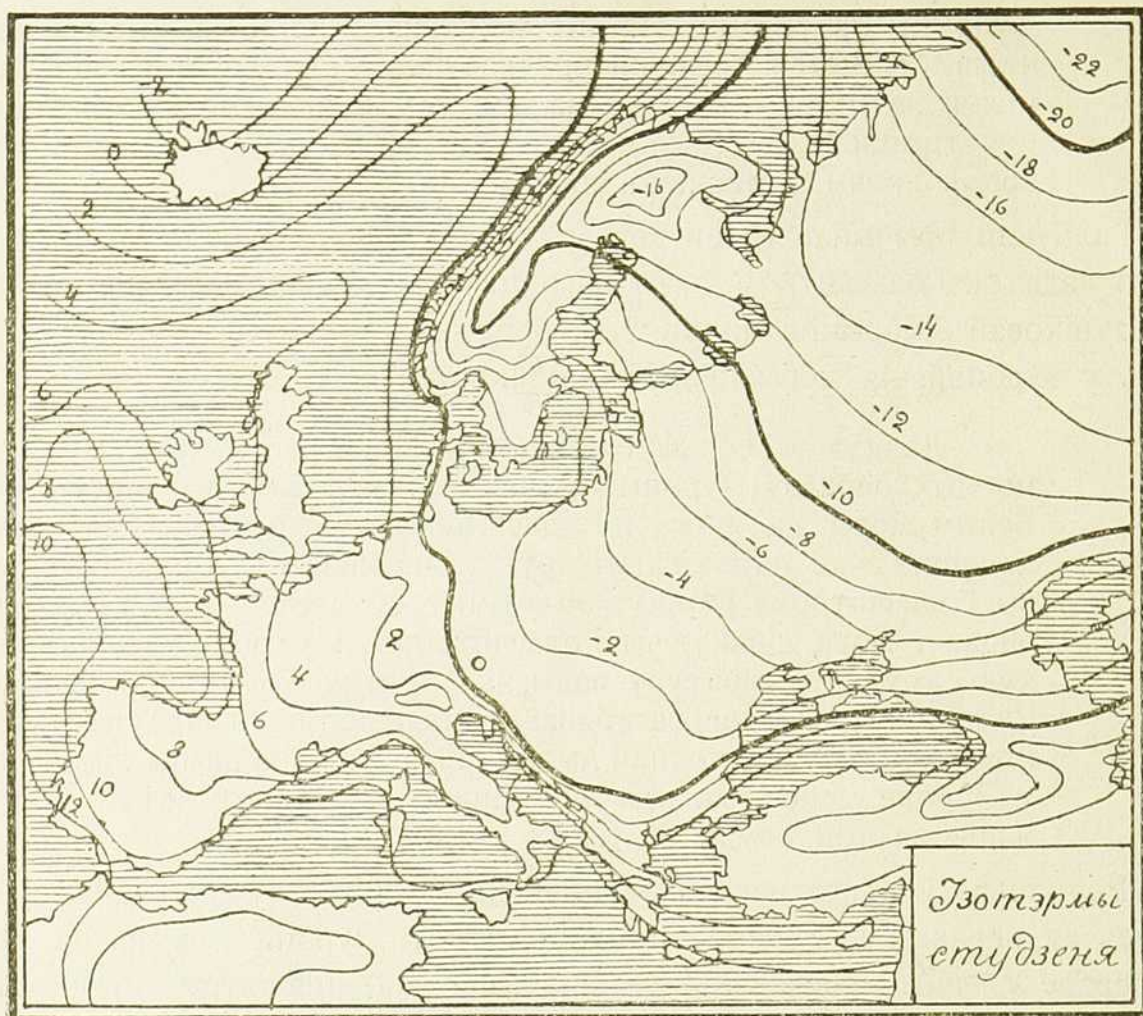

Рис. 3.

Каб выразней выявіць асаблівасьці клімату розных стонак на картах, мясцовасьці з адналькавай сярэдняй тэмпературай (гадавой або месячнай) злучаюцца гэтак званымі роўнацёплымі лініямі (ізотэрмамі). У Эўропе гадавыя роўнацёплыя лініі цягнуцца з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход. Самыя цёплыя часткі Эўропы ляжаць на паўднёвым захадзе, самыя халодныя—на паўночным усходзе. Асабліва вялікая розьніца між захадам і ўсходам узімку (чаму?). Роўнацёплыя лініі самага халоднага месяца (студзеня) цягнуцца ў Эўропе яшчэ пад большым кутом да роўналежнікаў з паўночна-паўночнага захаду на паўднёва-паўднёвы ўсход. (Дзе ў Эўропе зіма найцяплейшая й дзе найболей сьцюдзёная?) Улетку наадварот—роўнацёплыя лініі (напрыклад, самага цёплага месяца ліпеня) цягнуцца з паўднёвага захаду на паўночны ўсход, бо ўлетку Ўсходняя Эўропа награвяецца мацней за Заходнюю й адзначаецца большай цёпласцю. (Чаму? У якой частцы Эўропы найцяплейшае лета? У якой самае халоднае?) Розьніца паміж тэмпературай лета й зімы павялічваецца з захаду на ўсход*).

*) На шырыні 56° пн. Эдынбург (на захадзе) мае тэмпературу самага цёплага месяца +14,6°, а самага халоднага +30°; (розьніца=11,6°) Казань (на

Ападкаў у Эўропе паўсюды выпадае досыць многа, але на захадзе болей, чымся на ўсходзе. Больш за ўсё ападкаў выпадае на заходніх схілах гор, бо там (усё роўна, як у асяродку цыклёнаў) вільгатнае паветра ўздываецца ўгару, раптам ахалоджваецца і выпускае з сябе вільгаць у стане ападкаў.

З гэтай прычыны і сьнегавая мяжа на заходніх схілах гор ляжыць, звычайна, ніжэй, як на ўсходніх, бо на вярхох гор сьнегу таксама выпадае болей за ўсё на заходніх схілах.

Рыс. 4.

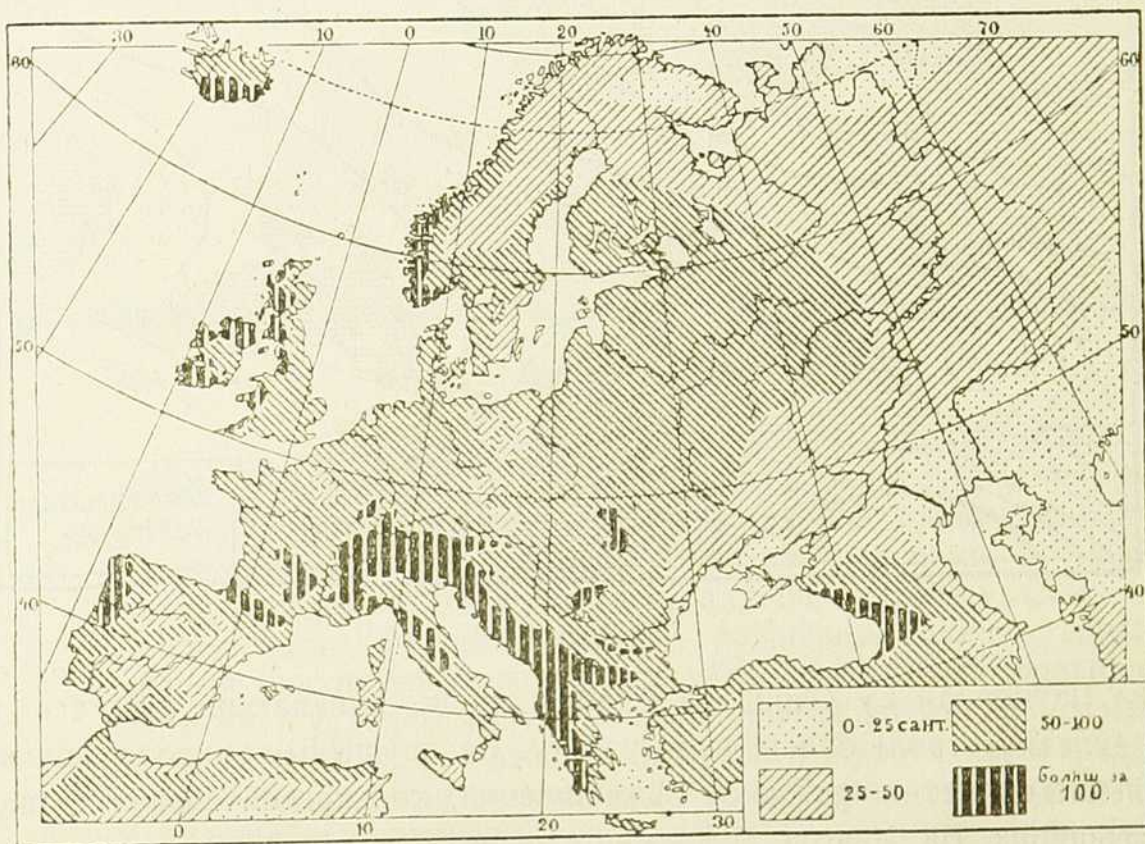
У Паўночнай і ў Сярэдняй Эўропе ападкі выпадаюць ува ўсё поры году—улетку трохі болей, чым узімку. На паўднёвым захадзе наадварот—колькасьць летніх дажджоў зьмяншаецца, колькасьць зімовых ападкаў павялічваецца. Па берагох Міжземнага мора, у гэтак званай падзваротнікавай Эўропе, улетку зусім ня бывае дажджу, а ўзімку дажджы выпадаюць часта, амаль штодзенна, але толькі ў стане ўлеваў. Раптам набягуць хмары, выпадзе вялікі дождж, а праз гадзіну зноў неба робіцца ясным, і сонца хутка асушае зямлю.

ўсходзе) адпаведна мае $+19,6^{\circ}$ і $-13,8^{\circ}$ (розыніца $=33,4^{\circ}$). На шырыні 46° Ліон у Заходняй Эўропе мае ў ліпені $+21,2^{\circ}$, у студзені $+2,4^{\circ}$, значыць, розніцу $18,8^{\circ}$, а Астрахань на ўсходзе адпаведна $+25,5^{\circ}$ і $-7,2^{\circ}$, а розніцу $32,7^{\circ}$.

Паводле кліматычных асаблівасцяў Эўропу можна падзяліць на тры самыя абшары, як і паводле будовы яе паверхні: 1) Усходня-Эўропэйская раўніна адзначаецца контынэнтавым, сухім кліматам; узімку там са сьнегам, лета-ж параўнальна гарачае. 2) Заходня-Эўропэйскі абшар мае морскі, вільгатны клімат; заўсёды там хмарна, лета параўнальна прыхалоднае, зіма мяккая, так што сталага сьнегавага насьцілу няма; замест сьнегу часта і ўзімку ляжыць дажджы, сьнег некалькі разоў сходзіць у працягу зімы або ляжыць толькі белымі плямамі сярод вялікіх прастораў голага грунту. 3) Паўднёва-Эўропэйскі абшар адзначаецца цёплым падзваротнікавым кліматам, вечна ясным небам, дажджыстай цёплай зімой і сухім гарачым летам.

Рэкі й вазёры. У залежнасьці ад будовы паверхні і ад клімату знаходзяцца галоўныя асаблівасьці рэк. Зразумела, што ў Эўропе лёгка адрозьніць тры тыпы рэк: Заходня-Эўропэйскі, Усходня-Эўропэйскі і Паўднёва-Эўропэйскі, бо і паверхня, і клімат у кожным з трох галоўных абшараў нашае часткі сьвету—заходнім, усходнім і паўднёвым—маюць свае асаблівасьці.

Рыс. 5. Карта разьмяшчэньня ападкаў у Эўропе. (Лічбы азначаюць гадовую колькасьць ападкаў у сантымэтрах).

Рэкі ўсходня-эўропэйскіх раўнін, дзе няма значных узвышшаў, маюць невялікі нахіл дна, цякуць паволі, ціхамірна. Вадападзелы паміж суседнімі вадазборамі тутакі ня высокія, так што праз іх у старыя часы лёгка было перацягваць чаўны з адной ракі ў другую, а потым лёгка было пра-

капаць каналы. Дзякуючы сьцюдзёнай зіме, усходня-эўропэйскія рэкі, напр., Волга, Дняпро, надоўга замярзаюць.

Увясну, калі раптам растае насыпаны ўзімку грубы пласт сьнегу, гэтыя рэкі шырока разьліваюцца, часта на некальківёрст ушыркі. Затое ўлетку, з прычыны сьпякоты і сухмяняў, яны мялеюць, драбнейшыя з іх часамі зусім усыхаюць і нават найвялікшыя рэкі робяцца такімі мелкімі, што па іх ледзьве могуць плаваць параходы.

(Вывучы па карце, якія рэкі працякаюць па Ўсходняй Эўропе).

У Заходняй Эўропе рэкі, напр., Рэн, Рона, звычайна пачынаюцца ў горах, адразьняюцца, з гэтай прычыны, шпарчэйшым бегам, а дзякуючы мяккаму вільгатнаму клімату маюць заўсёды багата вады. Адліжная зіма перашкаджае іх замярзаньню на працяглы тэрмін, некаторыя з іх замярзаюць толькі каля берагоў ды й то ня кожны год. Адсутнасьць сьнегавага насцьцілу выклікае адсутнасьць веснавых разводзьдзяў. Калі там і бываюць паводкі, дык пераважна ўлетку ў той час, як растаюць сьнягі на вялізных горах, напр., Альпах, у вышнявінах гэтых рэк. Летнія абмяленьні тамака адбываюцца вельмі рэдка, бо лета прахалоднае, хмарнае. Па шмат якіх рэках параходы могуць плаваць скрозь цэлы год.

(Пераглядзі па карце адзначаныя там рэкі Заходняй Эўропы).

У Паўднёвай Эўропе рэкі бягуць паміж высокіх гор, часамі прарываюцца праз іх, утвараючы парагі і вадаспады. Улетку, калі там бываюць сухмені, гэтыя рэкі, звычайна, перасыхаюць, а ўзімку пасля дажджоў моцна разьліваюцца. За выняткам некалькіх буйнейшых рэк, якія жывяцца горнымі ледавікамі і бягуць па нізінах, рэкі Паўднёвай Эўропы зусім ня прыгодны для руху судзінаў.

(Пераглядзі па карце галоўныя рэкі паўднёвых паўвостраваў Эўропы).

Асаблівасьці рэк і выгляд рэчных далін залежаць ад грунтоў, па якіх яны працякаюць. Там, дзе на паверхню выходзяць цвёрдыя скалы, рэкі не пасьпелі прамыць сабе запраўдных далін, часта там яны ўтвараюць парагі і вадасьцёкі; наадварот—там, дзе на паверхні ляжаць мяккія пласты, рэкі пракапалі сабе шырокія выразныя даліны і цякуць павольна.

Выгляд рэчных далін залежыць і ад пахаджэньня рэк. На поўначы Эўропы, дзе калісь існаваў вялікі ледавік, рэкі маюць вазёрнае пахаджэньне. Вышчарбленыя ледавіком яміны, а таксама й катліны між морэнавымі грудамі па сканчэньні ледавіковага часу пакрысе напаўняліся вадой і давалі сток у тыя яміны, якія ляжалі ніжэй. Тыя, з свайго боку, хутка перапаўняліся і давалі сток далей, пакуль сток апошняй яміны не дасягаў да мора. Так усе прасторы даўнага зьледзяненьня пакрыліся сеткай вазёр і стокаў між імі. З часам некаторыя вазёры павысыхалі або перавярнуліся ў балоты, але ад іх засталіся пашырэньні ў рэчных далінах. Такім спосабам рэкі Паўночнай Эўропы маюць даліны то вузкія, дзе даўней былі вазёрныя стокі, то шырокія, дзе даўней існавалі самыя вазёры.

Там, дзе на паверхні ляжыць лёс рэкі маюць раўчаковае

пахаджэньне. Лёс лёгка размываецца і выносіцца вадой. Кожны вялікі дождж можа размыць маленькую баразэнку на полі ў равок, які з часам ператвараецца ў значны раўчак, па дне якога бяжыць іншы раз невялікі ручай. Што-год шырэе ды паглыбляецца раўчак і нарэшце можа перавярнуцца ў даліну запраўднай ракі. Так з раўчакоў утварыліся, бязмаль усе рэкі Паўднёва-Усходняй Эўропы, дзе лёс ляжыць асабліва грубым пластом.

Найвялікшыя стокавыя вазёры сустракаюцца ў Паўночнай Эўропе, дзе калісь існаваў даўны ледавік. Асабліва многа іх на Фінска-Скандынаўскім паўвостраве, дзе ледавік трымаўся долей за ўсё. Там вазёры стварыліся з ямінаў, выкапаных лёдам у тых скалах, па якіх ён соваўся. Усе яны выцягнуліся з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход у тым кірунку, у якім спаўзаў ледавік. Вазёры гэтыя разьліваюцца, маюць сотні вузкіх і даўгіх затокаў і займаюць вялікія прасторы. Голыя або пакрытыя лесам скалы паўсюды там чаргуюцца з вазёрамі і складаюць разам з імі вельмі прыгожы краявід.

Часта трапляюцца вазёры і там, дзе ледавік пераважна адкладаў морэны, а не абдзіраў скалы: у Паўночнай Маскоўшчыне, каля паўднёвых берагоў Балтыцкага мора, на Беларусі і г. д. Але тут вазёры ня маюць правільнай формы, заўсёды выцягнутай у вадным і тым самым кірунку.

Тут вазёрамі зрабіліся катліны, што ўтварыліся паміж морэнавых грудой і ўзгоркаў, а ня яміны, выдраныя лёдам у скалах. На межах краю згладжаных і абдрапаных скал і краю перавагі морэнавых адкладаў утварыліся самыя вялікія вазёры Эўропы: Ладаскае і Онескае. Паўночныя часткі гэтых вазёр стварыліся праз вышчарбленьне ямін у скалах, а на паўднёвай іх мяжы адкладаліся вялізныя масы морэн.

Вазёры ледавіковага пахаджэньня сустракаюцца і ў горных мясцовасьцях, асабліва ў Альпах, бо ў ледавіковы пэрыод і іх лёд апранаў аж да самай падставы.

Зусім іншае пахаджэньне маюць вазёры крайняга паўднёвага ўсходу Эўропы. Гэта рэшткі вялікага мора, якое аддзяляла калісь Эўропу ад Азіі і злучала з Чорным морам Каспійскае й Аральскае вазёры. Усе тамтэйшыя вазёры маюць салоную вадку, бо ня маюць стоку, а аддаюць вадку толькі праз параваньне. Між тым соль, якую прыносяць прытокі вазёр, кожны год павялічваецца ў колькасьці, што-год асаджваецца на дне вазёр і нарастае грубым пластом.

Расьліннасьць і грунты. Дзякуючы вільгатнаму клімату, Эўропа адзначаецца перавагай мокралюбных расьлінных згуртаваньняў: балот, лясоў, лугоў. Балот асабліва многа на крайняй поўначы, у так званай тундры. Клімат там халодны: лета кароткае, зіма даўгая, сьцюдзёная. Улетку грунты ледзьве пасьпяваюць адтаваць на самай паверхні, а на глыбіні 1-1½ арш. знаходзіцца грунт вечна мёрзлы. Дрэвы ня могуць расьці ў той старане, бо вечна мёрзлы грунт перашкаджае ўзрастаньню дрэўных карэньняў. (Адгэтуль паходзіць і слова тундра—пазыранску

„тундра“ значыць „бязьлесная зямля“). Хіба дзе-ні-дзе спаткаеш крывую карлу-бязроўку або паўзучую падканцавосную вярбіну.

Сваім знадворным выглядам тундра нагадвае нашыя імшары. Неаглядныя прасторы пакрыты там толькі тарфяным мохам, у якім хаваюцца журавіны ды расіца. Па сушэйшых месцах расьце яшчэ бруснічнік, розныя краскі й травы, а там, дзе на паверхню выступаюць голяыя скалы, трапляюцца галоўным чынам сівыя лішаі, напрыклад, так званыя аленяў мох, які дадае тундры ўлетку шэры, нудны, аднастайны колер. Узімку тундра на многа месяцаў апрагнаецца скрозь грубым насьцілам сьнягоў.

На поўдзень ад тундры цягнецца значна шырэйшы пас ігластых лясоў. На захадзе (на Фінска-Скандынаўскім паўвостраве) гэтыя лясы складаюцца толькі з хвой ды елак, сярод якіх часамі туляцца бярозкі. На ўсход ад Онескага возера да гэтых дрэў патроху далучаюцца сібірскія гатункі ігластых дрэў: сібірская мадрына, сібірская ельніца, сібірская кядровая хвоя. Гэта—так званая тайга, лес, досыць рэдкі, складзены з дрэў, пакрытых лішаймі, ня вельмі высокіх, хаця ўжо і старых. Па вадападзелах сярод ігластых лясоў раскіданы вялізныя прасторы імшараў, нібы тундравыя астравочкі сярод тайговага мора. Каля Фінскае затокі, Нявы й Вышняй Волгі да ігластых дрэў далучаюцца патроху шырокаліставыя дрэвы: дубы, клёны, ліпы, вязы. Тайга пераходзіць у пас мяшаных лясоў, да якога належыць між іншым і Беларусь. Чым далей на поўдзень і захад, тым цяплейшы клімат, а з гэтай прычыны тым часьцей і часьцей сустракаюцца ліставыя дрэвы ў пасе мяшаных лясоў. Ужо на Беларусі можа расьці граб, які ня можа вытрымаць зімовых халадоў Маскоўшчыны, а на захадзе Эўропы, дзе зіма яшчэ цяплейшая, могуць расьці яшчэ далікатнейшыя дрэвы, напрыклад, бук, якога няма ўва Ўсходняй Эўропе, у тым ліку й на Беларусі. На крайнім захадзе да буку далучаюцца ядобны каштан, грэцкі арэх і некаторыя вечназялёныя дрэвы. Сярод мяшаных лясоў часам яшчэ сустракаюцца імшары, але часьцей з лясамі там чаргуюцца травяныя балоты, дзе пануюць ня мох, а асака, чарот, касачы, бабок і іншыя балотныя расьліны. Вельмі многа такіх балот на Палесьсі. Мяшаных лясоў засталася значна меней, як ігластых. У пасе мяшаных лясоў раней асталяваліся людзі, раней пачалі займацца ральніцтвам і павысякалі значна большыя прасторы, як на поўначы. Асабліва зьмяніўся выгляд расьліннасьці ў Заходняй Эўропе. Лясы там замяніліся нівамі, садамі ды паркамі, а калі дзе-коlechы і захаваліся лясы, дык пераважна штучныя, насаджаныя чалавекам.

Грунты лясных краёў зьмяшчаюць мала спажывуных для расьлін частак перагною. У лесе заўсёды ў грунтох шмат вады, якая раскладае перагною і выпаласквае яго з грунту. Дзеля гэтага перагною там ёсьць толькі ў малой колькасьці, галоўным чынам, у самым верхнім пласьце, у якім замацоўваюцца карэньчыкі траў. Гэты пласт завецца дзярном і мае

цёмны колер. Пад ім звычайна ляжыць чысты шэры пясок, які дастаў назоў падзолу, бо колерам нагадвае попел, залу. Падзольныя глебы звычайна ня вельмі ўрадлівыя й патрабуюць добрага гною.

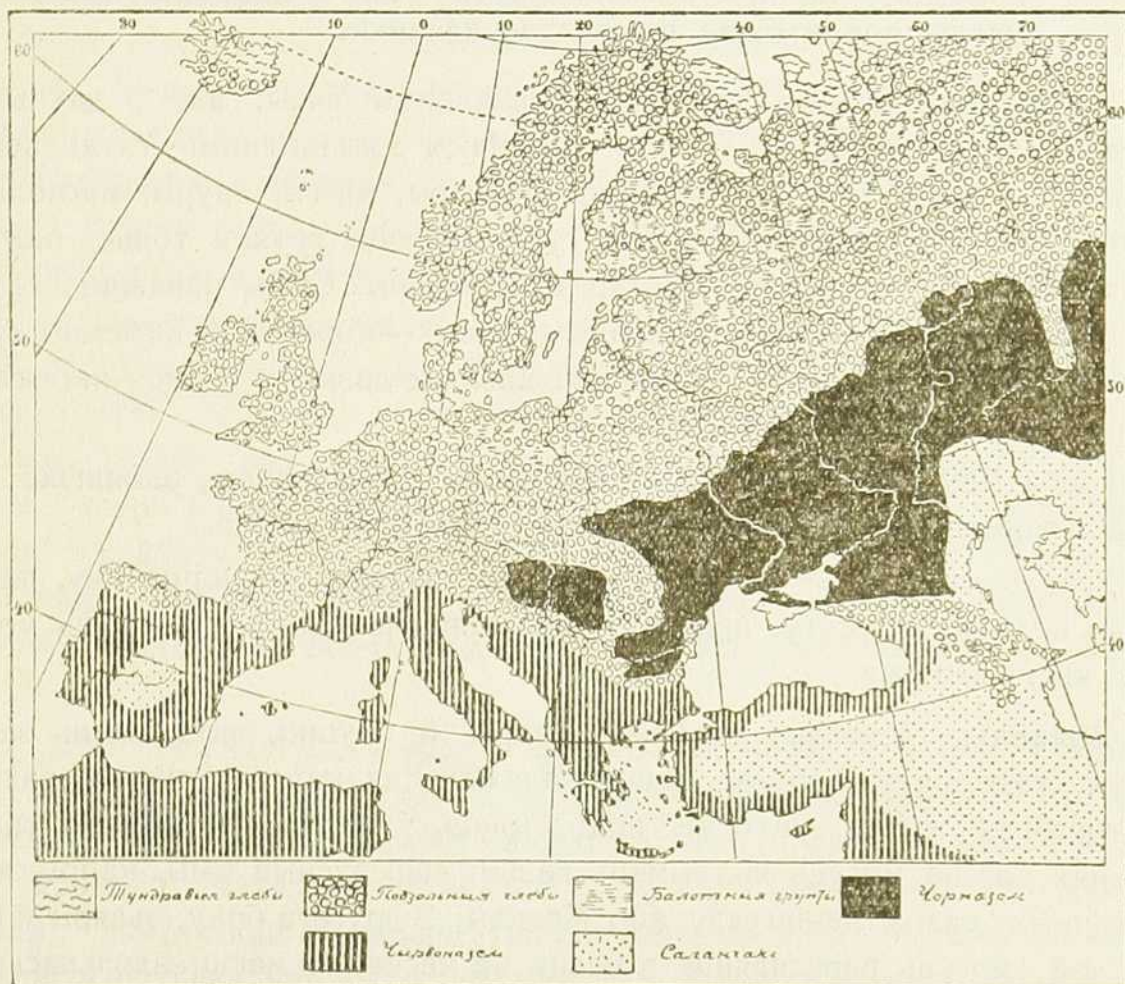
Ува Ўсходняй Эўропе па паўднёвай мяжы мяшаных лясоў цягнецца няшырокая істужкай паласа, так званая, лесастэпу. Паласа гэтая цягнецца ад Сярэдняга Днястра на паўночны ўсход да Самарскай Лукі на Волзе. Там сустракаюцца толькі гаі пераважна дубовых дрэў, раскіданыя сярод шырокіх прастораў стэпу. Яшчэ далей на паўднёвы ўсход знікаюць апошнія гаі, і да самых берагоў Чорнага ды Азоўскага мора застаецца запраўдны кавыльны стэп. Лета там гарачае, а зіма халодная, клімат сухі, контынэнтавы. Расьліны добра адчуваюць сябе там толькі ўвясну, пасля таго, як растане сьнег і зробіць зямлю больш-менш вільгатнай. Увясну стэп пакрываецца многалічнымі прэстымі краскамі: туліпанамі, нарцысамі, лялямі, касачамі. Большасьць гэтых красак мае пад зямлёй цыбуліну, бульбіну або яшчэ якое падземнае сьцябло, а дзякуючы гэтаму расьліна можа перацярпець халодную зіму, хутка зазелее ўвясну, адкрасуе, прынясе плады і пасьпее да летняй сьпекі скончыць сваё штогодняе жыцьцё. У пачатку лета прэстыя краскі выціскаюцца кавылём і іншымі шэра-зялёнымі травамі, а ў сярэдзіне лета

Рыс. 6.—Карта расьліннасьці Эўропы.

толькі палын яшчэ застаецца дзе-ні-дзе сярод згалелых прастораў. Стэп тады набывае жаўтаваты колер, грунт трэскаецца, кожны парыв ветру ўздымае клубы пылу. Увосень адрываюцца ад карэньня клубкі кусточкаў „перакаці-поля“ і коцяцца па зямлі пад парывамі ветру. Аднак часамі пасля дажджоў і ўвосені стэпавыя травы яшчэ раз зазеленеюць, каб з пачаткам зімовых маразоў схвацца пад сьнегавой коўдрай. Сухі клімат і шкодныя для расьлін солі, якімі багата на невялікай глыбіні стэпавая глеба, перашкаджаюць узрастаньню там лясоў. Хіба па рэчных далінах ды па равах, дзе вада пасьпела выпаласкаць соль з грунтоў, сустранеш які гаёк ці зарасьнік.

Рыс. 7.—Карта глебаў Эўропы.

Пад стэпавай расьліннасьцю на лёсе ўтварылася найлепшая чорназемная глеба. Дзякуючы сухому клімату, перагной, які ўтвараецца з стэпавых прухнучых траў, не вымываецца з глебы, і чорназем лесастэпавай і стэпавай паласы зьмяшчае яго вельмі многа. З гэтае прычыны чалавек хутка пасьпеў узараць амаль-што ўвесь той край. Цяпер там амаль-што няма кавалкаў нечапанага стэпу.

Чорназемны кавыльны стэп пакрывае паўднёвы пас Усходняй Эўропы і абедзьве Дунайскія нізіны, а каля Касьпія і месцам на Паўночным Крыме яго замяняе палынавы стэп, у якім ужо ня можа расьці ані кавыль, ані цыбулінныя краскі. Замест іх застаюцца толькі палын, чарнобель ды й

гэтак званыя саянкі, што могуць жыўцца салонай вадой. Глебы ў палынавым стэпе ўжо не чорназемныя, а так званыя буря, з малым процантам перагною, або насякнутыя сольлю саланчакі.

Паўднёвая Эўропа, дзе маразоў ня бывае, але летнія сухмені яшчэ мацнейшыя, як у стэпе, адзначаецца перавагай вечназялёных дрэў. Лісьце гэтых дрэў мае тоўстую скурачку, якая засланяе мякіш ліста ад параваньня.

Увясну, пасля зімовых дажджоў, дрэвы й кусты, гэтак званай, Міжземнаморскай Эўропы красуюць кветкамі рознага колеру, зелянеюць прыгожымі бліскучымі лістамі і маюць асабліва прыемны харошы выгляд. Улетку лісты пакрываюцца пылам і маюць няпрыгожае шараватае адценьне.

Калісь расьлі там вялікія вечназялёныя лясы, але з даўных часоў людзі павысякалі іх, і яны замяніліся хмызьнякамі—гэтак званымі макісамі, у склад якіх уваходзяць олеандры, мірты, ляўры, магноліі, сунічныя дрэвы й г. д. Вялікія дрэвы сустракаюцца тутак ж толькі пад аховай чалавека, як напалову культурныя расьліны. Сюды належаць з ігластых: купрэс, міжземнаморская хвоя, з ліставых—корачны й каменны дубы, а асабліва тыпова для краю карыснае алейнае дрэва, з пладоў якога выціскаюць гэтак званыя прованскі алей.

Глеба Паўднёвай Эўропы, гэтак званы чырвоназем, зьмяшчае многа вапны і падмешкай жалеза афарбована ў чырвоны колер.

Урадлівасьць гэтае глебы меншая за ўрадлівасьць чорназему, але дзякуючы цёпламу клімату, пры штучным абводненьні там бываюць ураджаі нават яшчэ лепшыя.

Жывёлы. Жывёлы, асабліва зьвяры й птушкі, якія маюць заўсёды роўную тэмпературу крыві, меней залежаць ад клімату, чымся расьліны. Некаторыя з жывёл, што на волі живуць у напаленых сонцам гарачых пустынях, лёгка могуць вытрымаць вельмі сьцюдзёныя зімы, напрыклад, у зоолёгічных садох Ленінграду або Масквы. З другога боку, зьвяры й птушкі лягчэй могуць перасяляцца з месца на месца, бо маюць здольнасьць самастойна перасоўвацца—бегаць або лётаць. Тымчасам, як расьліны, што растуць абাপал вялікіх горных ланцугоў, звычайна належаць да розных відаў і гатункаў, жывёлы меней залежаць ад такіх прыродных перашкод, бо могуць пераходзіць праз самыя высокія горы, праз пустыні, а часамі праз рэкі і нават морскія пратокі. Аднак жывёлы залежаць ад колькасці спажывы. Болей за ўсё спажывы яны знаходзяць у раўніковых лясах, і з гэтай прычыны там іх асабліва многа. У тундры, наадварот, расьліннасьць скудная, спажывы мала, а дзеля таго і жывёл там меней. Можна сказаць, што разьмяшчэньне жывёл залежыць ад разьмяшчэньня расьлін, бо расьліны зьяўляюцца іх галоўнай спажывай. Некаторыя жывёлы дапасаваліся да жыцьця выключна ў якім-небудзь адным расьлінным згуртаваньні—у лесе, у стэпе, у тундры або ў пустыні. Праўда, часта тундравыя жывёлы су-

стракаюцца і ў лесе, а часамі ў стэпе і наадварот, але значная частка жывёл можа лічыцца тыповай для адпаведнага пасу расьлінных згуртаваньняў.

Па берагох Ледаватага мора жыве вельмі многа ўсякіх птушак. Там яны жывяцца рыбай, якую ў дастатку знаходзяць у моры, і па скалаватых астравочках гнязьдзяцца вялікімі статкамі, утвараючы гэтак званыя „птушыныя гарады“ або „базары“. Чайкі, бакланы, гагі, пух якіх лічыцца асабліва каштоўным, рыбаловы і іншыя птушкі, як мурашкі ў мурашніку, перапаўняюць гэтыя „базары“, і калі стрэл паляўнічага ўзгоніць іх з вострава ў паветра, яны сваім мноствам, як хмары, засланяюць сонца.

Рыбай Ледаватага мора жывяцца й морскія зьвяры: нэрпы, маржакі, кіты, бялугі і іншыя рыбазьверавыя жывёлы, далей — белыя мядзьведзі і шэраг іншых. Белыя мядзьведзі часам заходзяць і ў тундру, але там пераважаюць свае асаблівыя гатункі жывёл, дастасаваныя да жыцця ў гэтай, таксама халоднай і сьнежнай, старонцы. Большасьць тундравых жывёл мае прынамсі ўзімку белую шэрыць або белае пер'е, няпрыметнае на белым тле сьнягоў. Такое адзеньне дапамагае ім хавацца ад ворагаў. Улетку звычайна белая вопратка жывёл замяняецца на шэрую або рудую. Болей за ўсё ў тундры лемінгаў, або падканцавосных мышэй, і пардваў, або белых курапатак. Іх ловяць і імі жывяцца пясцы, або блакітныя лісы, і сьнежныя совы. Улетку над балотамі тундры лётаюць цэлымі хмарамі і слупамі камары, мошкі і іншыя казюлькі, і прынаджваюць у тундру прылятаючых з выраю жураўлёў, гусей, качак і г. д. Дамовых жывёл у тундры яшчэ вельмі мала. Халодны клімат і недахват корму прымушае чалавека здавальняцца гадоўляй самых нягрэблівых жывёл: паўночных аленьяў і сабак.

У ігlastых лясох, у тайзе дрэўнымі пучкамі жывяцца глушцы, цяцарукі і рабкі, хваёвым і яловым насеньнем кормяцца вавёркі, якія асабліва любяць насеньне сібірскай кядровай хвоі (кедру), так званыя „кядровыя арэшкі“. Ваўкі, мядзьведзі й лісы, якія жывяцца гэтымі дробнымі жывёламі, зьяўляюцца агульна-эўропэйскімі мясажэрамі, але ў тайзе іх захавалася асабліва многа, бо здабычы там хапае, а ворагаў — людзей — меней, чымся ў старонках, лежачых далёка на поўдзень.

Болей тыповымі тайговымі мясажэрамі лічацца куніцы, гарнастаі, расамахі й рысі, але й з іх толькі расамаха не сустракаецца ў мяшаных лясох, напрыклад, у нас на Баларусі.

З буйных капытнікаў у тайзе жывуць ласі, якія зноў ня вельмі рэдка спатыкаюцца і ў нашым краі.

У мяшаных лясох даўней вадзілася вельмі многа зьвяроў, але цяпер іх тутака засталася мала, бо чалавек тут з даўных часоў пачаў паляваць іх і ўсюды пасьпеў іх зьнішчыць. Даўней, напрыклад, паўсюды ў мяшаных лясох жыў вялікі бык — зубар, але здаўна чалавек паляваў гэтага буйнога зьвера дзеля яго смачнага мяса. Пакрысе зубы зьвяліся амаль-

што паўсюды, і толькі ў нас на Беларусі ў Белавескай пушчы, пад аховай закону, ён захаваўся да самых апошніх часоў. Другі капытнік—дзікая каза або алень-казуля—таксама мала дзе захаваўся ў Эўропе, але на беларускіх пушчах дзікіх коз яшчэ многа па густых немярэчах. У парках Заходняй Эўропы ў стане напалову свойскага зьвера трымаюць яшчэ звычайнага алень, дужа прыгожага зьвера, кроўнага ласём і дзікім козам. Дзік або кабан любіць жыць па дубнякох, сустракаецца, між іншым, і ў нас, напр., у Меншчыне. Бабры, хаця й рэдка, да сьго часу трапляюцца на Беларусі, але ўжо зьніклі ў іншых краёх Эўропы. Да жывёл мяшаных лясоў Эўропы належыць і вожык, які адгэтуль распаўсюджыўся, бязмаль па ўсіх кутках нашае часткі сьвету. З мясажэраў па мяшаных лясах, апроч лісаў, мядзьведзяў і ваўкоў, спатыкаюцца выдры, барсукі й дзікія каты (апошнія жывуць аднак толькі ў Заходняй Эўропе й не заходзяць нават у суседнюю з ёй Беларусь). Асаблівыя жывёлы водзяцца на высокіх горах: у Альпах, Карпатах, Пірэнеях. Маленькімі статкамі тамака па горных лугох пасьвяцца дзікія казлы-туры і антылёпы-серны; з дробных сысуноў грызуны-бабакі жывуць каля самай сьнегавой мяжы, а на вярхох гор гнязьдзяцца арлы-ягнятнікі.

У *стэпавых* краінах жывуць пераважна такія жывёлы, якія могуць або шпарка бегаць і такім спосабам уцякаць ад сваіх ворагаў, або рыць сабе пачуркі ў зямлі, каб схаватца ад небясьпекі. Сьвістуны або аўражкі (сусьлікі), розныя палявыя мышы, хамякі—асабліва тыповыя зьвярочкі стэпу, у якім іх лічаць за вельмі дакучных шкоднікаў збожжа. З птушак у стэпе жывуць вялікія шпарка бегаючыя дропы-дудакі, стрэпеты, кроншнэпы, далей перапёлкі, курапаты, жаўранкі, якіх палююць драпежнікі: стэпавыя арлы, каршуны, сокалы. Ад таго часу, як чалавек павысякаў лясы й перавярнуў іх на штучны стэп—нівы, шмат якія стэпавыя жывёлы прабраліся далёка на поўнач, так што аж каля вусьцяў Паўночнай Дзьвіны можна пачуць сьпевы жаўранка і голаснае бульканьне перапёлкі. Мусі быць з стэпу паходзяць і шарак і крот, звычайныя жывёліны нашых краёў. Адразу кідаецца ў вочы ў стэпе багацьце сустаўчатаногіх: конікаў, шаранчакоў, шкодных кусьлівых тарантулаў і скорпіонаў.

Паўднёвая Эўропа па сваім зьвярыным сьвеце мае шмат супольнага з Афрыкай. Даўней там трапляліся нават львы і гіэны, ды яшчэ й цяпер над Гібральтарскай пратокай на Пірэнэйскім паўвостраве жывуць бясхвостыя малпы „маго“. У паўднёвай частцы Апэнінскага паўвострава сустракаюцца іглакі, крышку падобныя да нашага вожыка (але яны належаць да грызуноў). На Балканскім паўвостраве трапляюцца сабакі-шакалы, на астравах Сардынія й Корсіка—дзікі баран-муфлон, на Пірэнэйскім паўвостраве яшчэ невялічкі мясажэр генэта афрыканскага пахаджэньня. Паўсюды ў Паўднёвай Эўропе жыве шмат розных вужак і яшчарак, у тым ліку хамелеонаў з даўгім чарвяпадобным языком і зьменным колерам скуры.

Люднасьць. У сучаснай Эўропе засталася ўжо мала лясоў, а нечাপаны стэп зрабіўся поўнай рэдкасьцю. У некаторых мясцовасьцях дзікая

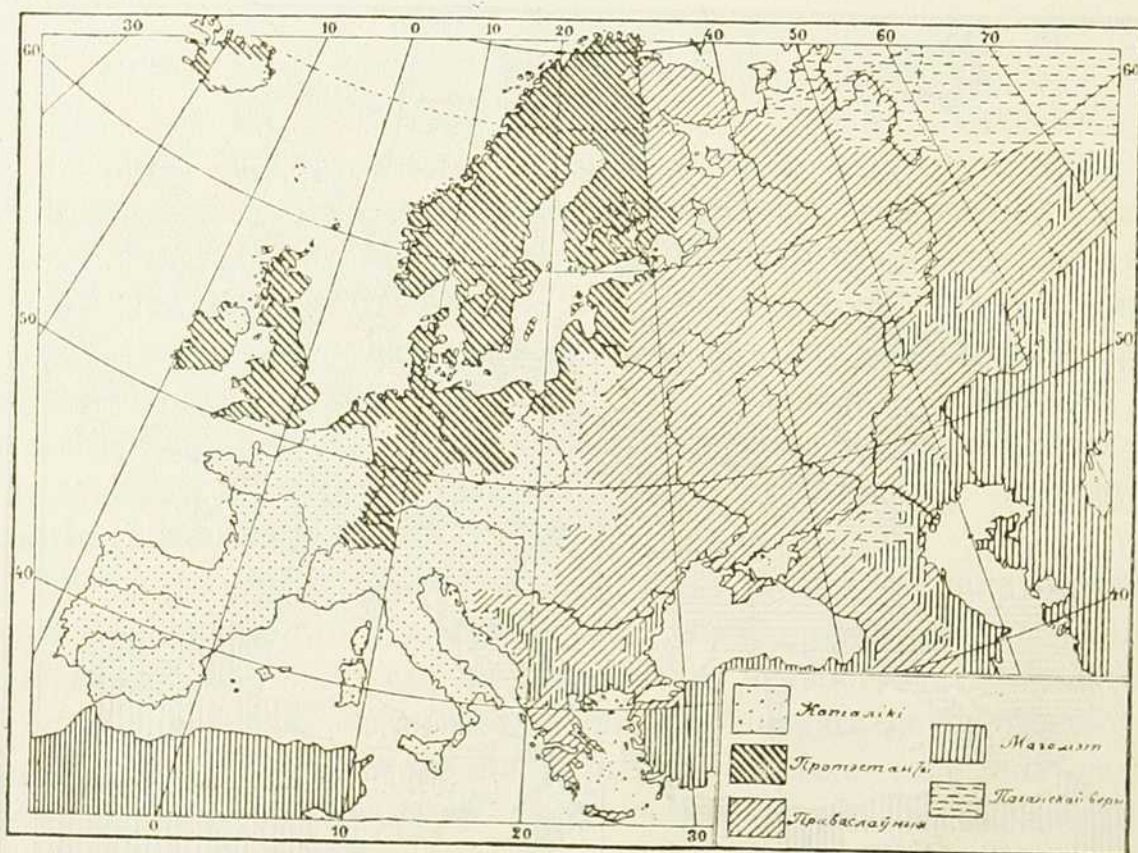
расьліннасьць зусім мала ўплывае на краявід. На месцы лясоў зьявіліся нівы, вёскі й гарады; сенажаці й палі замянілі прасторы нечапанага стэпу. Яшчэ меней, чымся дзікія расьліны, кідаюцца ў вочы дзікія жывёлы. Нават па самых глухіх месцах рэдка калі можна ўбачыць дзікага зьвера. Адны з сучасных зьвяроў хаваюцца па мярлогах, з якіх вылазяць толькі ўночы, калі іх ня можа сустрэць чалавек, другія жывуць у такіх нетрах і немярэчах, што й самы лоўкі паляўнічы рэдка калі можа падсачыць іх. Затое паўсюды на месцы дзікіх зьвяроў пасьвяцца дамовыя жывёлы: коні й быдла, авечкі й козы, сьвіньні й хатнія птушкі. Усе гэтыя зьмены ў расьлінным і зьвярыным сьвеце Эўропы зрабіў чалавек. Ні ў аднэй частцы сьвету дзейнасьць чалавека не выяўляецца ў такой меры, як у Эўропе. Тут чалавек паўсюды ўплывае на краявід, зьмяняе і, можна казаць, творыць яго. Нельга ўявіць сабе эўропэйскі краявід бяз удзелу ў ім чалавека. У нашай частцы сьвету чалавек і вынікі яго працы кідаюцца ў вочы перш за ўсё й болей за ўсё. Аднак, хаця чалавек сам творыць зьмены ў краявідзе, сам уплывае на прыроду, ён з свайго боку й сам залежыць ад гэтай прыроды, працуе ў тым ці іншым напрамку ў залежнасьці ад асаблівасьцяў яе, будуе тыя ці іншыя хаты, тыя ці іншыя паселішчы, вырабляе тыя ці іншыя продукты, жыве рэдка або густа, дасягае вышэйшай або ніжэйшай ступені культуры.

Рис. 8. — Карта народаў Эўропы.

Люднасьць Эўропы складаецца з некалькіх народаў, кожны з якіх мае свае спосабы барацьбы з прыродай, свае звычкі й норавы, сваю асобную мову, а часта й сваё аблічча, якім адрозьняецца ад іншых народаў. Паводле аблічча эўропэяў дзеляць перш за ўсё на 2 расы або адмены: белую і жоўтую. Да першай належыць значна большая частка насельнікаў Эўропы, да другой—вельмі малая, галоўным чынам рэшткі первястковых насельнікаў Усходняй Эўропы. Грунтуючыся на асаблівасьцях мовы, эўропэяў белай расы дзеляць на дзьве групы: арыяцаў або інда-эўропэяцаў і сэмітаў, да якіх належаць у Эўропе толькі жыды. З свайго боку арыяцаў дзеляць на славян, гэрманцаў, романцаў, грэкаў, альбанцаў, баскаў, кельтаў, літоўцаў і цыганоў. Болей за ўсіх у Эўропе славян, гэрманцаў і романцаў. Першыя жывуць пераважна ўва Усходняй Эўропе, другія—галоўным чынам у Паўночна-Заходняй, трэція—у Паўднёва-Заходняй. (Падлуг карты народаў Эўропы (Рыс. 8) пералічы, якія народы належаць да славян, гэрманцаў і романцаў і адшукай, дзе жывуць іншыя народы белай расы). Між славянамі, гэрманцамі й романцамі можна знайсці розніцу ня толькі ў мове, але і ў абліччы. Славяне звычайна сярэдняга росту, адзначаюцца шырокім і кароткім, амаль-што круглым чэрапам і шырокім тварам. Гэрманцы маюць вузкі даўгі чэрап, даўгі твар, адрозьняюцца высокім ростам, сьветлым колерам скуры, валасоў і вачэй.

Рыс. 9.—Карта рэлігій Эўропы.

Романцы таксама маюць пераважна вузкі й даўгі чэрап, але росту яны ніжэйшага, валасы іх звычайна чорныя, скура цямнейшая, вочы карыя. Да жоўтай расы далучаюць 3 групы народаў, жывучых у Эўропе: 1) ураль-

скую або фінскую, 2) алтайскую або татарскую і 3) мангольскую. (Пералічы паводле карты народаў Эўропы, якія належаць да кожнай групы жоўтай расы; адзнач, дзе жыве кожны з іх). *).

Усяго ў Эўропе жыве болей за 450 мільёнаў людзей, а прасторы Эўропа мае каля 10 мільёнаў квадратных кілёметраў **) (=8.700 тысяч квадр. вёрст, або каля 1 мільярду дзесяцін). Такім чынам на кожны кв. клм. прыпадае 45 чалавек—значна болей, чымся ў іншых частках сьвету (у Азіі 21, у Афрыцы толькі 4). Зразумела, што ў розных частках Эўропы гушчыня залюдненьня розная ў залежнасьці ад клімату, паверхні й грунтоў. Там, дзе клімат халаднейшы або занадта сухі і дзе грунты горшыя, там гушчыня меншая, бо тамака кожны квадратны кілёметр можа пражывіць меней людзей.

У тундры гушчыня залюдненьня асабліва малая, бо земляробства тамака немагчыма, а каб пражывіцца гадоўляй паўночных аленяў, трэба мець вялікія прасторы, парослыя лішаймі ці мохам і патрэбныя на пашу аленям. На Кольскім паўвостраве на 1 душу насяленьня прыпадае па 7 і болей кв. клм., або прыблізна па 700 дзесяцін. Толькі каля рэк і морскіх узбярэжжаў, дзе страву чалавеку дае рыба, гушчыня залюдненьня крыху большая. Невялікай гушчынёй залюдненьня адзначаецца й тайга, асабліва тыя яе часткі, дзе ральніцтву перашкаджае недахват цяплыні і дзе галоўным заняткам чалавека зьяўляецца паляўніцтва. Палюючы зьвера, чалавек мусіць абыходзіць там вялікія прасторы лясоў. Перавялічэньне ліку паляўнічых выклікае недахват дзічыны й пагражае голадам і сьмерцю надмеру насельнасьці. У Зыранскай тайзе з гэтай прычыны на кожнага ядуна прыпадае каля 100 дзесяцін. У тых частках тайгі, дзе земляробства пераважвае над паляўніцтвам, людзі жывуць значна шчыльней, але й там зямля родзіць кепска, грунты благія й на ядуна мусіць прыпадаць ня меней за 10 дзесяцін усяе зямлі. У пасе мяшаных лясоў клімат болей спрыяе гаспадарцы, і зямля можа пражывіць гусьцейшае насяленьне. Тутака, напрыклад, на Літве або на Беларусі на кожным квадратным кілёметры зьмяшчаецца 30-36 чалавек, і, значыць, на кожнага ядуна прыпадае 3-3,5 дзесяціны (разам—ральлі, сенажацяў, лясоў і няўжыткаў). У чорназемных старонках, дзе зямля дае вельмі багатыя ўраджаі і дзе няўжыткаў мала, на-

*) Сучасныя эўропэйскія народы ўтварыліся з тубыльцаў нашае часткі сьвету і перасяленцаў з суседніх частак сьвету, дзякуючы ўзаемным уплывам суседніх народаў аднаго на другі й запазычаньню аднымі народамі мовы й культуры другіх. Такім чынам романскія, напрыклад, народы стварыліся з ібэраў, кельтаў, лігураў, рэтаў, этрускаў і іншых даўных народаў Паўднёва-Заходняй Эўропы, якія зьмяшаліся з гэрманцамі-перасяленцамі й запазычылі мову й культуру італікаў-латыньцаў. Таксама сучасныя гэрманцы ўвабралі ў сябе шмат кельцкай (ангельцы й немцы), славянскай (немцы) і фінскай (скандынавы) крыві. Усходнія славяне, асабліва маскоўцы, зьяўляюцца мешанінай славян, фінаў, татар і г. д. Сэрбы мяшаліся з альбанцамі, чэхі з немцамі й кельтамі. Сучасныя грэкі ўвабралі ў сябе многа крыві альбанскай (даўна-ілірыйскай), славянскай і можа яшчэ турэцкай. Таксама вугорцы мяшаліся з славянамі й румынамі (даўнымі дакійцамі) і г. д.

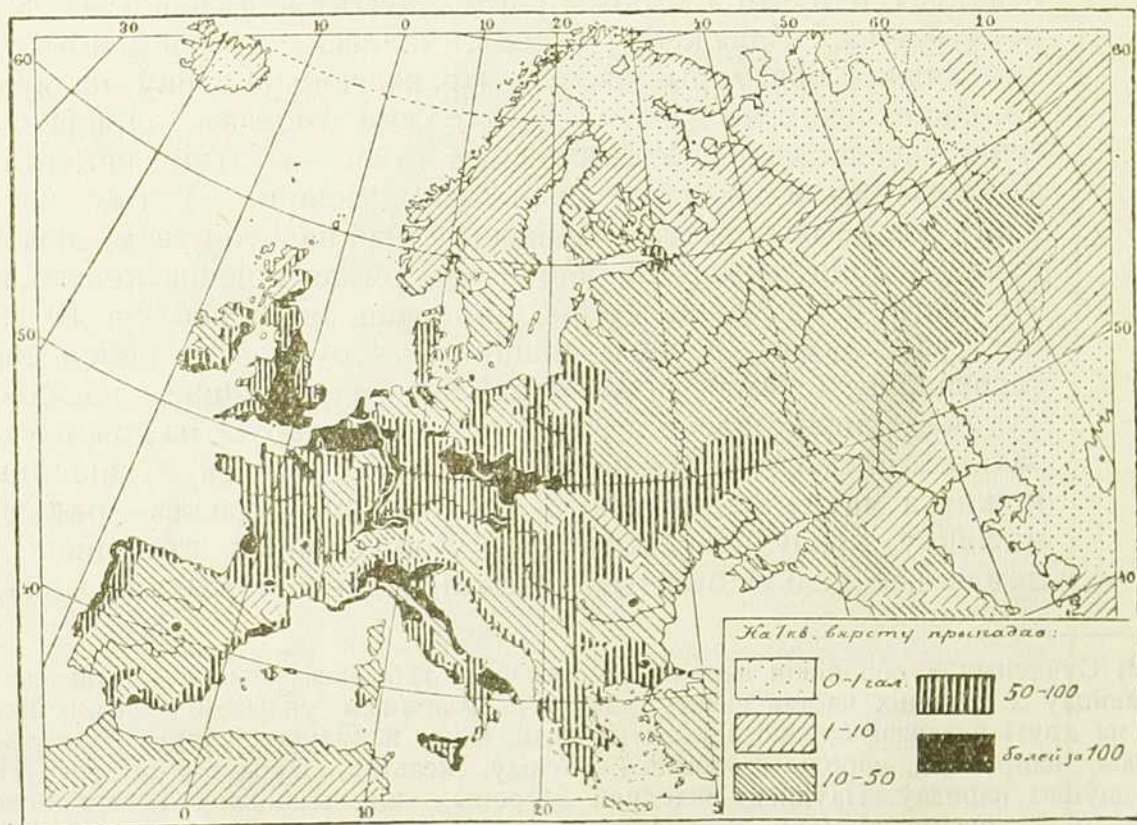
**) Кілёметр=0,94 вярсты.

прыклад, у Кіеўшчыне на 1 кв. клм. у сярэднім живе 67 чалав., а на кожную душу прыпадае, значыць, каля 1,5 дзес. Яшчэ лепшыя варункі ў падзваротнікавай Эўропе, напрыклад, у нізінах Італіі, дзе цёплы клімат дазваляе з кожнай дзесяціны мець столькі збожжа, гародніны і паўднёвых пладоў, колькі патрэбна на спажыву 2-3 чалавекам.

Ды і стравы чалавеку там патрэбна меней, чымся ў халаднейшых мясцовасцях, дзе яе болей ідзе на аграваньне цела і падтрыманьне сталай тэмпературы крыві.

Найвялікшай гушчынёй залюдненьня адзначаюцца прамысловыя краіны Заходняй Эўропы (Бэльгія, Паўночна-Заходняя Ангельшчына і інш). Праўда, там зямля ня лішне ўраджайная, свайго збожжа там не хапае для пражыўленьня вельмі густога насяленьня, але затое там залягаюць вялікія паклады каменнага вугалю, жалезнай руды і іншых карысных мінералаў. Дзякуючы гэтым пакладам, там утварылася шмат гутаў і фабрык. Вырабы гэтых фабрык можна абмяніць на недахватную колькасць спажывуных produkтаў, якія прывозяцца з іншых старонак. З гэтай прычыны ў Бэльгіі гушчыня залюдненьня дасягае 260 ч. на кв. клм., а ў некаторых прамысловых ваколіцах Пн.-Зах. Ангельшчыны нават 460 ч. і болей.

Рыс. 10.—Карта гушчыні залюдненьня Эўропы.

Гаспадарка. У параўнаньні з іншымі старонкамі Эўропа адзначаецца вельмі добрым становішчам усіх галін народнае гаспадаркі. У сельскай гаспадарцы хіба толькі Кітай перавышае яе па ўменьню ўгнойваць зямлю

й даставаць найвялікшыя ўраджаі. У Заходняй Эўропе пануюць палешаныя шматпольныя спосабы гаспадаркі, пры якіх пад папарам застаецца толькі самая малая частка ральлі. Штучныя й зялёныя гнаі, палешаныя сельска-гаспадарчыя прылады таксама пачалі распаўсюджвацца раней за ўсё ў Заходняй Эўропе. На ўсходзе да сёга часу пануе трохпалёўка, пры якой пустуе трэць ворнай зямлі, а на паўночным усходзе, у тайзе нават лядавы спосаб ральніцтва, пры якім сеюць збожжа толькі на выпаленых кавалках расьцярабленага лесу.

Самымі галоўнымі культурнымі расьлінамі Эўропы зьяўляюцца пшаніца на поўдні й захадзе, жыта на поўначы і ўсходзе. У Дунайскіх нізінах побач з пшаніцай вялікую вагу маюць кіяхі, у паўночных краінах сеюць толькі авёс і ячмень, у Лямбардыі й Македоніі наадварот—апроч звычайнага збожжа яшчэ й рыс. Усюды побач з збожжам саджаюць бульбу, а ў Ёрляндыі і некаторых мясцовасьцях Нямеччыны бульба нават зусім выціскае збожжа і зьяўляецца галоўнай з культурных расьлін.

Тэхнічныя або гандлёвыя расьліны, якія патрабуюць апрацоўкі на фабрыках, болей за ўсё пашыраны ў краінах, багатых каменным вугалем, бо там лёгка знайсці апал для іх пераапрацоўкі, і ў чорназемных старонках, дзе яны не пагражаюць аслабленьнем ураджайнасьці грунту. Так, у прамысловай Бэльгіі сеюць шмат лёну, табакі, цукровых буракоў, а ў Украіна і Вугоршчына слынуць, апроч таго, плянтацыямі сонечніку, каноплі і рапсу (сьвірэпкі, з якой здабываюць асаблівы алей).

Канюшыну, цімафейку, люцэрну, кармавыя буракі і іншыя кармавыя расьліны сеюць бадай-што паўсюды, але пераважна ў Паўночна-Заходняй Эўропе, дзе пануе шматпалёўка.

Вінаграднік патрабуе для сябе гарачага сонечнага лета й досыць цёплай зімы. З гэтай прычыны яго саджаюць перш за ўсё ў Паўднёвай Эўропе, потым у Францыі, Паўднёвай Нямеччыне, Дунайскіх нізінах і ўдоўж берагоў Чорнага мора. Паводле вырабу вінаграду, разынкаў і віна Эўропа займае першае месца сярод усіх частак сьвету. У Паўднёвай Эўропе й садоўніцтва мае найлепшае становішча.

На крайнім поўдні прыносяць добрыя ўраджаі нават помаранцы, цытрыны, фігі, гранаты, а месцам нават фінікавыя пальмы. Цёплы клімат Міжземнаморскай Эўропы дазваляе там саджаць алейнае дрэва, морву (шаўкоўніцу), мігдал і інш. паўднёвыя расьліны. Найлепшыя гатункі яблыкаў, ігруш, пэрсікаў, абрыкосаў, чарэшняў і сьліў сьпеюць ня толькі ўва ўсёй падзваротнікавай Эўропе, але, апроч таго, месцам і ў Стэпавай і ў Заходняй Эўропе. Па ўрадлівых добра абваднёных мясцовасьцях, як напрыклад, у Лямбардзкай нізіне, розныя пладовыя дрэвы растуць проста на палёх, засеяных збожжам, а па гэтых дрэвах уецца вінаграднік, перакідаючы свае галіны з аднаго дрэва на другое. Такім чынам, поле дае адразу і збожжа, і вінаград, і плады. У сярэдняй Эўропе лік гатункаў пладовых дрэў зьмяншаецца, але яблыні растуць усюды па мяшаных лясах аж да паўночнай мяжы разьмяшчэньня дуба (Глядзі на карту рась-

ліннасьці Эўропы, рыс. 6). Гародніцтва пашырана яшчэ болей за садоўніцтва. На далёкай поўначы, дзе ўжо не расьце збожжа, у Ёсьляндыі, Лапаршчыне й Пячорскай тундры, нават і там могуць расьці капуста, бульба іншыя расьліны, калі іх добра даглядаць на гарадах. У густа залюдненых краінах, дзе зямля дужа каштоўная, гародніцтва набывае асабліва вялікую вагу і іншы раз зусім выціскае засевы збожжа. У Паўднёвай Эўропе гародніну сеюць нават узімку пад зімовыя дажджы, каб сабраць ураджай у тыя часы, калі ў Сярэдняй Эўропе гародніны няма—яе там з ахвотай купляюць. Апроч звычайнага гародніцтва ў Паўднёва-ўсходняй Эўропе займаюцца, так званым, баштанствам. На вялікіх прасторах стэпу сеюць дыні й кавуны, значную частку якіх потым вывозяць у Сярэднюю й Паўночную Эўропу.

Толькі ў самых сухіх мясцовасьцях Паўднёва-Усходняй Эўропы па-за Донам, асабліва каля берагоў Касьпія, зусім немагчыма ані гародніцтва, ані якія іншыя віды земляробства. Там, напрыклад, у калмыцкім стэпе пануе вандроўны спосаб жыцьця. Толькі гадоўля жывёлы дае тамака магчымасьць жыць бедным насельнікам, якія пераходзяць з месца на месца ў шуканьні дрэннай травіцы для жывёлы. Болей за ўсё там трымаюць коняй, авечак і, паміж іншым, гэтак званых, курдзючных авечак з тлустымі, грубымі хвастамі. Там можна спаткаць і тыповую жывёлу пустыняў—вярблюда. У большай частцы Эўропы гадоўля жывёлы зьяўляецца другарадным заняткам, цесна злучаным з галоўнай галіной сельскай гаспадаркі—раўніцтвам. Трымаюць як працоўную, гэтак і малочную жывёлу, трымаюць дзеля гною, дзеля працы ў полі, дзеля мяса, дзеля воўны, дзеля малака й скуры. У Заходняй Эўропе, дзе з прычыны перавагі шматпалёўкі значная частка раўлі засяваецца травой, магчыма трымаць лепшую жывёлу і параўнаўча з прасторай у большай колькасьці, чымся на ўсходзе.

Гадоўля жывёлы пераважае над земляробствам па горных лугох у Альпах, Карпатах, Пірэнеях, дзе трымаюць малочнае быдла, а таксама ў Дынарах, Апэнінах, у Цэнтральна-Францускім узвышшы, дзе больш гадуюць дробную жывёлу—авечак і коз, бо блягенькая трава тамтэйшых вапнавых грунтоў не здавальняе быдла й коняў. Наагул, у горах залежнасьць гадоўлі жывёлы ад земляробства меншая, як на раўнінах. Тут гадоўля скаціны, як і ў Калмыцкім стэпе, мае самастойны характар. Увясну і ўлетку скаціну гоняць у горы й пасьвяць па высокіх горных лугох; а ўвосень і ўзімку з пачаткам сьцюдзёных дзён зноў гоняць на ніз у даліны. Гэтыя вандраваньні пастухоў з іх статкамі з далін угару й з гор уніз набылі назоў альпійскай пастухоўскай гаспадаркі. Гадоўля жывёлы пераважае над іншымі сельскімі заняткамі таксама ў такіх краінах, дзе занадта вільгатны клімат перашкаджае ўзрастаньню збожжа. Голяндія, Брэтань, Вялікабрытанія й Ёрляндія маюць лугоў і сенажацьў болей, чымся ніў, і славяцца найлепшымі гатункамі ўсялякай жывёлы. Авечак вельмі многа гадуюць у Ёсьляндыі, на Фарэрскіх астравах, у Скандынавіі, Шотляндыі й наагул у ва

ўсіх вільгатных старонках Паўночна-Заходняй Эўропы. У Паўднёвай Эўропе, апроч звычайных нашых жывёл, трымаюць аслоў і мулаў, а на рысавых палёх апрацоўваюць зямлю з дапамогай бавалаў.

Асаблівы характар мае гадоўля жывёлы па той бок паўночнай мяжы дрэў у тундрах Лапаршчыны й Пячорскага краю. Там, як мы ўжо ведаем, гадуець паўночных аленьў, ад якіх залежыць усё жыццё тамтэйшых насельнікаў, бо алень там і корміць, і поіць, і апрачае, і возіць чалавека. Апрача гадоўлі паўночных аленьў насельнікі крайняй поўначы займаюцца паляўніцтвам і рыбацтвам.

Морскае паляўніцтва: лоў нэрпаў, маржакоў і кітоў пераважае па берагах Ледаватага мора; сухаземнае паляванне мае значэнне асобнага промыслу перш за ўсё ў тайзе, дзе да гэтага часу б'юць шмат вавёрак, куниц, лісаў, мядзьведзяў і іншых хутровых зьвяроў.

У іншых месцах Эўропы паляванне зрабілася толькі забавай, уцехай і ня мае ніякай прамысловай значнасьці.

Рэчнае рыбацтва дае добры даход і зьяўляецца важнай галіной народнай гаспадаркі толькі на ўсходзе, асабліва на паўднёвым усходзе ў вусьцях Волгі і Ўралу, а таксама на паўночным усходзе ў вадазборы Пячоры й Паўночнай Дзьвіны. Затое морскае рыбацтва мае вагу паўсюды, і што-год пашыраецца. Нязьлічаныя запасы рыбы маюць Ледаватае мора й Атлянтычны акіян. Мільёны пудоў траскі, селядцоў, камбалы ловяць на паўночным беразе Лапаршчыны ў г. зв. Мурманшчыне, у Норвэгіі, Шотляндзі й г. д. Шмат тунцоў і сардын ловіцца ў Міжземным моры, у Біскайскай затоцы, на паўвостраве Брэтані. Да морскага рыбацтва можна далучыць і лоў рыбы ў Каспійскім возеры, якое адзначаецца надзвычайным багацьцем яе. Апрача рыбы ў морах Заходняй і Паўднёвай Эўропы ловяць вустрыц (каштоўных ядобных мяккуноў), ракаў-омараў, крэвэтак і г. д. Насельнікі ўзьбярэжжаў Эгэйскага мора (Архіпэлягу) збіраюць з дна мора губкі.

Усе гэтыя промыслы: земляробства, гадоўля жывёлы, паляўніцтва й рыбацтва належаць да сельскіх заняткаў. Усе яны патрабуюць для свайго разьвіцьця вялікіх прастораў зямлі або вады й найлепей пашыраюцца там, дзе людзі жывуць рэдка. Такі характар маюць яшчэ лясныя заняткі. У Сярэдняй, Паўднёвай і Заходняй Эўропе, як мы ўжо бачылі, лясоў засталася мала. Затое там у тых лясах, якія захаваліся, чалавек пазаводзіў правільную навукова-пастаўленую лясную гаспадарку. Лес падзялілі на дзялянкі, кожную дзялянку высакаюць толькі тады, як дрэвы на ёй дасягнуць патрэбнага ўзросту. Аднак лясоў там так мала, што й пры пільным даглядзе лясоў дрэва не хапае на мясцовыя патрэбы.

Недахват дрэва ў Паўднёва-Заходняй Эўропе і ў стэпе задавальняецца прывозам лесу з поўначы і з Беларусі. Там лясная гаспадарка стаіць горай, чымся на захадзе, лясы высакаюцца без парадку, але там дрэва яшчэ многа й пакуль-што яго хапае на ўсю Эўропу. Асабліва многа дрэ-

ва ў тайзе, але вывазу яго адтуль да гэтага часу перашкаджалі адсутнасць дарог і вялікая адлегласць тайгі ад старонак, патрабуючых дрэва. З гэтай прычыны галоўнымі дастаўнікамі дрэва і драўляных вырабаў у бязьлесныя старонкі былі Беларусь, Скандынавія і багатыя на лес горныя схілы Альпаў і Карпатаў.

Да промыслаў нясельскіх належаць такія, якія могуць існаваць толькі пры супольнай працы многіх людзей; гэтакія промыслы патрабуюць значнай гушчыні залюднення і не залежаць ад колькасці вольных, шырокіх прастораў. Сюды належаць: нетракапальная прамысловасць, фабрычная прамысловасць, рамёслы, гандаль. Як нетракапальная, гэтак і фабрычная прамысловасць залежаць перш за ўсё ад колькасці падземнага багацця краю—карысных мінэраляў. З таго часу, як на фабрыках пачала ўжывацца сіла пары (XIX в.), красаваньне прамысловасці залежыць галоўным чынам ад колькасці каменнага вугалю. У Эўропе галоўныя запасы каменнага вугалю знаходзяцца на захадзе, асабліва ў Паўночна-Заходняй Ангельшчыне, у Бэльгіі, у Нямеччыне, у Шлёнску, а на ўсходзе—у Данеччыне на Украіне. У багатых на вугаль краінах прамысловасць знаходзіцца ў асабліва выгодным становішчы, у іх і гушчыня залюднення найвялікшая. Здабываньне жалезнай руды таксама найболей пашырылася ў Ангельшчыне, Францыі, Нямеччыне, потым у Бэльгіі, на поўначы, на Урале і ў Крывароскай ваколіцы на Украіне. На поўначы і ў нас на Беларусі жалеза трапляецца ў стане балотнай або вазёрнай руды. На ўсім сьвеце толькі Паўночная Амэрыка можа спрачацца з Эўропай па колькасці пакладаў каменнага вугалю і жалеза.

Радзей у Эўропе сустракаецца мядзяная руда, але ў Нямеччыне, Польшчы, Ангельшчыне, Карэліі знаходзяць і медзь. Меней важнымі зьяўляюцца паклады цынкавай руды, запасы волава, цыны, мангану і жывога серабра, але й з гэтага боку нашая частка сьвету займае не апошняе месца.

Што тычыцца да дарагіх мэталаў і дарагіх каменяў, дык іх у Эўропе ня лішне многа. Золата знаходзяць на Урале, серабро— у Нямеччыне, Швэдзіі, плятыну—толькі на Урале. Плятыны нават на Урале вельмі мала, але гэта вельмі рэдкі мэтал, і на ўсім сьвеце Урал па здабываньні яе займае першае месца.

Недахват дарагіх мэталаў не адбываецца на гаспадарцы Эўропы. Наагул, паклады іх могуць толькі часова падняць дабрабыт чалавека ў тэй краіне, дзе іх знаходзяць, бо запасы іх хутка вычэрпваюцца, а капальні праз хуткі час прыходзяць у заняпад.

У апошнія часы заўважваецца ўзрастаньне запатрабаваньняў на вадкі апал. Дзеля гэтага вялікую значнасьць набываюць запасы і крыніцы нафты, з якой дабываюць газу, бэнзыну і мінэральны алей. У Эўропе болей за ўсё трапляецца нафты ў Карпатах—ува Ўсходняй Галічыне і Румыніі, ёсьць нафта на Керчанскім паўвостраве, у Крыме і на крайнім паўночным усходзе Маскоўшчыны (ухценская нафта).

У краінах, у якіх здабываецца каменны вугаль, звычайна гуртуецца і фабрычная прамысловасць, асабліва фабрычная апрацоўка валакняных produkтаў і выраб крамніны. Побач з капальнямі жалезнай руды таксама заўсёды існуюць гуты й гісэрні, у якіх перапальваюць і ператапляюць руду з вугалем і вырабляюць чыгун, сталь (акаліну) і жалеза. Там-жа звычайна будуецца й фабрыкі жалезных вырабаў.

Гарады, мястэчкі й фабрычныя пасёлкі чаргуюцца паміж сабой у такіх мясцовасцях. Лес комінаў, тысячы хатак, счарнелых ад дыму, тоўпы працоўнага люду з чорнымі ад сажы тварамі адзначаюць такія старонкі. Гукі фабрычных гудкоў, клум і скрыгатаньне машын, сьвісткі, лясканьне, гоман, грукат бязупынна напаўняе паветра.

У апошнія часы замест апалу, каб прывесці ў чыннасць фабрыкі, пачалі карыстацца сілай падаючай вады, або гэтак званым „белым вугалем“. З дапамогай буйных электрычных станцый, сіла вадаспадаў перадаецца па дроце на гуты й фабрыкі. Такім чынам, багатыя горнымі рэчкамі мясцовасці ў Альпах і ў Скандынавіі пачалі пашыраць у сябе прамысловасць, ня гледзячы на недахват каменнага вугалю.

Проект, так званай, электрыфікацыі С. С. С. Р. або пераходу ад карыстання парай да карыстання электрычнасцю на фабрыках і гутах, грунтуецца ў значнай меры на магчымасці скарыстаць сілу падаючай вады. Зьдзейсніўшы гэты проект, можна ў некалькі разоў павялічыць прамысловае значэнне Усходняй Эўропы.

Часамі буйная фабрычная прамысловасць утвараецца далёка ад вугальных капальняў, але ў такіх мясцовасцях, дзе ёсць вялізныя запасы патрэбнай для данай галіны прамысловасці сырыны. Тады можа стацца выгодным задавальняць фабрыкі прывозным здалёку апалам.

Так, напрыклад, у Паўночнай Італіі або ў Паўднёвай Францыі, дзе добра ўзрастае морва (шаўкоўніца) і плодзіцца шаўкоўны вусень, надта пашырылася шоўкавая прамысловасць. На Украіне і ў Вугоршчыне, дзе на чорназемных грунтах добра растуць цукровыя буракі, пашырыўся выраб цукру ў цукроўнях. Аднак, агулам кажучы, запраўды прамысловым абшарам зьяўляецца толькі багатая карыснымі мінераламі Паўночна-Заходняя Эўропа.

Усход нашае часткі сьвету лічыцца пераважна ральніцкім краем; поўдзень—садоўніцкім і вінаробскім. Недахват фабрычных вырабаў на ўсходзе часткай папаўняецца хатнімі й саматужнымі вырабамі. Ня маючы добрай сувязі з горадам, ня маючы спосабаў атрымаць фабрычныя вырабы з прамысловых краёў, вясковыя гаспадары ў вольны ад земляробскай працы час самі вырабляюць найболей патрэбныя рэчы хатняга ўжытку, або толькі для ўласных патрэб (хатняя прамысловасць), або па заказе для суседзяў (рамёслы), або на продаж (саматужная прамысловасць). Асабліва распаўсюджваецца саматужная прамысловасць у Маскоўшчыне, на Украіне, у Вугоршчыне, на Балканскім паўвостраве і наагул там, дзе

пераважвае сельская гаспадарка, дзе нізка стаіць асве́та, дзе адчуваецца недахват у палепшаных спосабах зно́сін. Саматужныя вырабы разам з сельска-гаспадарчымі прадуктамі прывозяцца на кірмашы, дзе абменьваюцца на чужаземныя прадукты. У даўнейшыя часы кірмашовы гандаль распаўсюджваўся па ўсёй Эўропе, але ад часу паляпшэньня дарог, калі паміж асобнымі краінамі пачаліся бойкія штодзенныя зно́сіны, кірмашы патроху страцілі сваю вагу ўва ўсіх культурных краёх Заходняй Эўропы. Толькі ў малакультурных краінах з рэдкай сеткай чыгунак кірмашы да сьго часу зьбіраюць многа людзей з усёй ваколіцы і маюць вялікую гандлёвую вагу. Аднак і там з кожным годам на кірмашы прывозіцца ўсё меней тавараў, а гандаль адбываецца па чыгунках і рэках. Буйны міжнародны сучасны гандаль адбываецца галоўным чынам па акіянах і асабліва па Атлянтычным акіяне, які зьяўляецца найбліжэйшай і найтанейшай дарогай паміж самымі багатымі й культурнымі краямі сьвету: Заходняй Эўропай і Ўсходнімі Штатамі Паўночнай Амэрыкі. Краіны, што ляжаць па берагох многалічных затокаў і мораў Атлянтычнага акіяну, у найменшай адлегласьці ад Злучаных Штатаў Амэрыкі, вядуць асабліва бойкі гандаль і маюць абароты замежнага гандлю ў 8 разоў большыя, чымся міжземнаморскія старонкі, і ў 17 разоў большыя, як Ўсходняя Эўропа. У Паўночна-Заходняй Эўропе знаходзяцца й найважнейшыя гандлёвыя морскія прыстані (Лёндон, Гамбург, Лівэрпуль, Антвэрпэн). Шпаркае разьвіцьцё гандлю Заходняй Эўропы тлумачыцца таксама мінэральным багацьцем і пашырэньнем прамысловасьці ў гэтым абшары нашае часткі сьвету. Гэты абшар можа даць найвялікшую колькасьць фабрычных прадуктаў, а значыць можа й купляць болей розных тавараў, чым Паўднёвая або Ўсходняя Эўропа.

Міжэўропэйскі гандаль, абмен прадуктамі між асобнымі часткамі Эўропы карыстаецца як морскімі, гэтак і рэчнымі й сухаземнымі шляхамі. Па морах і рэках вязуць найболей важкія й танныя тавары, як дрэва, каменьне й г. д. Паводле агульнай даўжыні рэчных шляхоў Ўсходняя Эўропа перавышае Заходнюю, але па рэках Заходняй Эўропы перавозяць тавараў болей, як на ўсходзе. Штучных вадзяных дарог-каналаў на захадзе значна болей, як на ўсходзе. Паўднёвая Эўропа з гэтага боку стаіць на апошнім месцы, бо яе рэкі бурлівыя, кароткія й нявыгодныя для руху судзінаў і нават для сплаву. Палепшаных сухаземных дарог—чыгунак і шосаў—на захадзе зноў болей, як на ўсходзе. Асабліва многа чыгунак у прамысловых краінах (у Бэльгіі, Ангельшчыне, Нямецчыне*).

Пільна ўглядаючыся ў асаблівасьці народнай гаспадаркі асобных частак Эўропы, убачым, што вышэй за ўсё прамысловасьці гандаль стаяць у Паўночна-Заходняй Эўропе, асабліва-ж на

---

*) На Эўропу прыпадае 351.846 кілёметраў чыгунаковых ліній. З іншых частак сьвету паводле даўжыні чыгунак толькі Амэрыка перавышае Эўропу, бо мае іх 586.859 км. Але на кожную тысячу кв. км. у Эўропе прыпадае 35 км. чыгунак, а ў Амэрыцы толькі 14. Уся Азія мае 114.123 км. чыгунак, Афрыка—48.153, Аўстралія—36.388. (Паводле гэтых лічбаў складзі дыяграму).

востраве Вялікабрытаніі, у Нямеччыне, Францыі, Бэльгіі, Голян-
дыі, Паўднёвай Скандынавіі. Гэтыя краіны складаюць так зва-
ны круг высока-культурных краёў Эўропы. Народы, што жывуць
у гэтым крузе, адзначаюцца высокай асьветаю, адсутнасьцю ня-
пісьменных, высокім становішчам навукі й мастацтва. Дзяку-
ючы ўсяму гэтаму, народ там жыве заможней, багацей, як на
ўсходзе й на поўдні нашае часткі сьвету. Працаздольнасьць
чалавека там дасягае найвышэйшага роўня, у помач чала-
веку там прыцягнены ўсе лепшыя спосабы тэхнікі, прыродныя
багацьці там выкарыстоўваюцца найлепшым спосабам і най-
болей поўна. Там дасягае найвышэйшай меры падзел працы
паміж людзьмі і клясамі людзей. Клясы людзей там выявіліся
выразней за ўсё, асабліва дзьве асноўныя клясы: буржуазія і
пролетарыят, якія знаходзяцца ў стане бязупыннага змаганьня
паміж сабой. Чым вышэй стаіць тэхніка, тым астрэйшым ро-
біцца гэтае змаганьне. З павялічэньнем ліку і велічыні фабрык
павялічваецца колькасць пролетарыяту, узмацняюцца про-
летарскія саюзы і партыі, узрастае сіла працоўнага люду.

Большасьць насельнікаў Заходняй Эўропы жыве ў гарадох, тады як
большая частка люднасьці Ўсходняй Эўропы жыве па вёсках. Гарады
Заходняй Эўропы багацейшыя і прыгажэйшыя, як на ўсходзе. Там болей
фабрык ды крам, лепшыя будынкi, чысьцейшыя вуліцы, лепшыя спосабы
зносін, болей выгодаў жыцьця. Затое на ўсходзе больш рознастайнасьці
ў паселішчах вясковага тыпу. На Украіне ды Вугоршчыне часта спа-
тыкаюцца вялікія вёскі па некалькі дзесяткаў тысяч насельнікаў у
кожнай. На паўночным захадзе Эўропы вялікіх вёсак мала. Земляробы
тамака ўважаюць за лепшае жыць паасобку па фальварках або фэрмах.

Ня гледзячы на значную рознастайнасьць у прыродзе й люднасьці
асобных частак Эўропы, усю яе можна лічыць адзінай па-
водле галоўных асаблівасьцяў культуры яе насельнікаў. Хіба
толькі вандроўныя калмыкі ды бадзяжныя самаеды і цяпер
яшчэ жывуць пастарасьвецку, чураючыся г. зв. эўропэйскай
культуры. Рэшта народаў Эўропы пакрысе пераймаюць усе тыя
спосабы вырабу зямлі, усе тыя прылады, нават тыя спо-
сабы грамадзянскага быцьця й тую навуку, якія былі ство-
раны найболей культурнымі народамі Заходняй Эўропы. Ан-
гельцы, немцы, італійцы, французы, беларусы і расійцы ад-
налькова працуюць над пашырэньнем навукі й асьветы, абмень-
ваюцца сваімі вынаходкамі ў мастацтве і ў тэхніцы, даюць
кожны сваё ў скарбніцу агульна-эўропэйскай культуры.

Дзяржавы. У значнай меры ад асаблівасьцяў прыроды залежыць і
політычны падзел Эўропы. Рознастайнасьць паверхні ў Заходняй Эўропе спры-
яла ўтварэньню там вялікага ліку самастойных або напалову самастойных
дзяржаў. Наадварот, на шырокіх раўнінах Ўсходняй Эўропы малыя народы
не маглі з такім посьпехам бараніцца ад дужэйшых суседзяў, як у горах
захаду. Дзяржавы, утвораныя пануючымі клясамі вялікіх народаў, лёгка
разьліліся па ўсходня-эўропэйскіх раўнінах і ў канцы XVIII веку зьліліся

ў адну Расійскую імперыю. Нават пасля рэвалюцыі 1917 г., атрымаўшы магчымасць жыць самастойна, большая частка незалежных рэспублік Усходняй Эўропы злучылася ў адзіны Саюз Савецкіх Соцыялістычных Рэспублік.

Межы дзяржаў, якія падзялілі паміж сабой прасторы Эўропы, зьяўляюцца па большай частцы штучнымі. (Пераглядзі іх на політычнай карце Эўропы). Толькі ў некаторых вельмі рэдкіх выпадках граніца якой-небудзь дзяржавы сходзіцца з мяжой разьмяшчэння двух розных народаў. Сучасныя дзяржаўныя межы штучна пракладаліся ў час мірных дагавораў і канфэрэнцый, на якіх вельмі мала лічыліся з прыроднымі асаблівасцямі паўзямных зямель і яшчэ меней з жаданнямі насельнікаў гэтых зямель. Часта здараецца, што адзіная з географічнага погляду краіна з аднароднай прыродай і аднароднай люднасцю належыць да некалькіх розных дзяржаў. Так у свой час падзялілі Польшчу паміж Расіяй, Нямецчынай і Аўстра-Вугоршчынай; так падзялілі цяпер Балгарыю, часткі якой належаць да Румыніі, Балгарыі, Паўднёвай Славяншчыны і Грэцыі. Заходняя частка Беларусі пасля вайны 1920 г. апынулася пад Польшчай. Тое самае здарылася з Заходняй Украінай, ня гледзячы на ўпартае змаганьне ўкраінцаў Усходняй Галіччыны з Польшчай. Аднак штучныя межы дзяржаў рэдка бываюць трывалымі. Раней ці пазней, звычайна пасля якой-небудзь вайны, штучная граніца замяняецца новай. Пры гэтым, калі новая граніца будзе зноў такі штучнай, дык і яна трымаецца толькі пэўны час да новай вайны і г. д.

У сучаснай Эўропе лічыцца 38 дзяржаў. (Глядзі далучаную ніжэй табліцу). З гэтага ліку 10 маюць менш як па 1.000.000 насельнікаў і ня могуць лічыцца фактычна самастойнымі. Адны з іх (Альбанія, Гданск, Рэка, Клайпэды) утвораны толькі дзеля таго, што на іх зямлі адначасна хочуць гаспадарыць 2-3 мацнейшых дзяржавы, з якіх ніводная не аддае гэтага кавалка на карысць другой. Клайпэды цяпер нават ужо захоплены Літвой, хаця Польшча яшчэ мае на іх свае прэтэнзіі. Другія з дробных дзяржаў (Ісляндыя) зьяўляюцца колёніямі мацнейшых дзяржаў і толькі карыстаюцца самаўрадам. Трэція карлавыя дзяржавы зьяўляюцца проста рэшткамі сярэднявяковых дзяржаўных арганізацый і пакуль што офіцыйна не захоплены суседзямі, бо тыя не зацікаўлены ў іх зьнішчэнні.

Політычнае значэнне мае такім чынам 28 эўропэйскіх дзяржаў, з якіх 5 налічваюць больш як па 35 мільёнаў насельнікаў і завуцца „вялікімі дзяржавамі“. Гэтыя дзяржавы—РСФСР, Нямецчына, Вялікабрытанія з Ірландыяй, Францыя і Італія. Перад вайной 1914-18 г. была яшчэ адна вялікая дзяржава Аўстра-Вугоршчына, у склад якой уваходзілі Чэха-Славаччына, Аўстрыя, Вугоршчына і часткі Польшчы, Румыніі, Паўднёвай-Славяншчыны і Італіі. Да некаторай ступені Аўстра-Вугоршчыну замяняе цяпер так званая Малая Антанта або саюз Чэха-Славаччыны, Румыніі і Паўднёвай-Славяншчыны. Аднак, Малая Антанта, а таксама Польшча, якая мае злучыцца з ёю, знаходзяцца пад вялікім уплывам Францыі.

Фактычна ўсім політычным жыццём Эўропы кіруюць толькі вялікія дзяржавы. Ад іх пастаноў залежыць лёс дробных дзяржаў; яны вырашаюць агульна-эўропэйскія пытанні, склікаюць канфэрэнцыі эўропэйскіх дзяржаў і г. д. Кожная з вялікіх дзяржаў імкнецца граць першую ролю ў Эўропе і зьменшыць значэнне дзяржаў іншых. У зьвязку з гэтым вялікія дзяржавы ўвесь час упарта змагаюцца паміж сабой за панаваньне. Перад вайной 6 эўропэйскіх вялікіх дзяржаў падзяліліся на дзьве варожыя групы: Патройны Саюз, у склад якога ўваходзілі Нямецчына, Аўстра-Вугоршчына і Італія, і Патройная Згода (Вялікабрытанія, Францыя і Расія). Гэтыя групы пільна сачылі за так званай эўропэйскай роўнавагай. Кожная група хацела быць прынамсі такой-жа моцнай, як другая. Абодва бакі ўвесь час узбройваліся і трацілі надмерна вялікія сумы грошай на ўтрыманьне і ўзбраеньне войска. Усе сілы народаў траціліся на такое „падтрыманьне ўзброенага міру“. Вайна 1914-18 г. была неабходным натуральным выйсьцем з гэтага напружанага становішча. Перш за ўсё ў час вайны выявілася, што офіцыйныя саюзы вялікіх дзяржаў існуюць толькі на паперы. Італія не падтрымала сваіх саюзьнікаў і нават далучылася да іх ворагаў. Утварылася згода чатырох вялікіх дзяржаў Эўропы (Расіі, Вялікабрытаніі, Францыі і Італіі) або так званая Антанта, да якой далучыліся і заэўропэйскія вялікія дзяржавы: Японія і Злучаныя Штаты Паўночнай Амэрыкі. Вынікам вайны былі: вялікая расійская рэволюцыя, выхад Расіі з складу Антанты, рэволюцыі ў дзяржавах Сярэдняй Эўропы, распад Аўстра-Вугоршчыны і перамога Антанты над Нямецчынай. На Нямецчыну налажылі так званыя рэпарацыі, або, прасьцей кажучы, прымусілі яе заплаціць Антанце такія сумы грошай, на выплату якіх мусяць пайсьці амаль-што ўсе даходы Нямецчыны аж да 1963 году. Войска Антанты заняло найважнейшыя прамысловыя куткі Заходняй Нямецчыны; Антанта заўладала амаль усім нямецкім гандлёвым флётам, надзвычайна вялікай колькасьцю нямецкіх паравозаў і вагонаў, а таксама розных produkтаў нямецкай прамысловасьці. Нямецкае войска абмяжована да сьмешнага малым лікам людзей і зброі. Наагул Нямецчына пастаўлена ў такія варункі, пры якіх яна ня можа граць значнай ролі ў эўропэйскай політыцы.

Такім чынам у Заходняй Эўропе засталіся толькі тры такія вялікія дзяржавы, якія могуць кіраваць эўропэйскай політыкай. З іх Італія адзначаецца слабым разьвіцьцём сваёй прамысловасьці і свайго гандлю, а значыць і ўдзел яе ў гаспадарчым жыцці Эўропы многа меншы, чым удзел Вялікабрытаніі і Францыі. У зьвязку з гэтым ува ўсіх заходня-эўропэйскіх дзяржавах гаспадарачь пасвойму дзьве апошнія. Працівагу ім складае СССР, тэрыторыя якой зьяўляецца адзінай часткай Эўропы, у поўнай меры незалежнай ад Вялікабрытаніі і Францыі.

(Ніжэй далучана табліца прасторы і люднасьці эўропэйскіх дзяржаў. Паводле яе складзі дыяграму. Вылічы гушчыню залюдненьня ў кожнай дзяржаве і складзі дыяграму гушчыні залюдненьня эўропэйскіх дзяржаў).

Прастора і лік насельнікаў у дзяржавах Эўропы.

Назоў дзяржавы.	Прастора ў кв. кі- лёмэтрах.	Лік на- сель- нікаў у ты- сячах.	Назоў дзяржавы.	Прастора ў кв. кі- лёмэтрах.	Лік на- сель- нікаў у ты- сячах.
Расійская Соцыялістычная Фэдэрацыйная Савецкая Рэспубліка (эўропэй- ская частка)	3.920.000	74.000	Грэцыя (рэспубліка) . . .	125.000	5.000
Нямеччына (фэдэрацый- ная рэспубліка)	469.000	59.700	Балгарыя (монархія) . . .	105.300	4.900
Вялікабрытанія з Їрлянды- яй (монархія)	312.000	48.000	Беларуская С.С.Р.	113.000	4.200
Француская Рэспубліка (з Саарскай акругай) . . .	552.900	40.000	Швайцарыя (фэдэрацый- ная рэспубліка)	41.300	3.900
Італія (монархія)	311.000	38.840	Фінляндыя (рэспубліка) . .	138.430	3.370
Польшча (рэспубліка) . . .	387.000	29.000	Данія (монархія)	44.400	3.290
Украінская ССР	448.000	27.200	Норвэгія бяз Шпіцбэргена (монархія)	323.960	2.650
Гішпанія без Канарскіх астравоў (монархія)	498.000	20.300	Латвія (рэспубліка)	66.000	2.500
Румынія з Бесарабіяй (мо- нархія)	296.000	16.000	Літва (рэспубліка)	50.000	2.300
Чэха-Славацкая Рэспубл. Сэрбска-Харвацка-Славен- скае каралеўства (Паў- днёва-Славяншчына) . . .	140.500	13.600	Турэцкая рэспубліка (эў- ропэйская частка)	27.000	1.600
Вугоршчына (рэспубліка) . .	93.000	7.900	Альбанія (рэспубліка) . . .	28.000	1.400
Бэльгія (монархія)	30.440	7.700	Эстонія (рэспубліка)	43.800	1.250
Голяндыя (монархія)	34.200	6.850	Гданск (вольнае места) . . .	1.920	357
Аўстрыя (рэспубліка)	84.000	6.450	Люксэмбург (монархія) . . .	2.586	270
Швэдзія (монархія)	448.100	5.900	Клайпэды (Мэмэль)	2.700	141
Португалія без Азорскіх астравоў і Мадэры (рэс- публіка)	88.740	5.600	Ісляндыя	104.785	95
			Рэка (або Фіумэ)	21	50
			Монако	21	23
			Сан-Марыно	60	12
			Ліхтэнштэйн	159	8
			Андора	452	5

Падзел Эўропы на абшары. Каб лепей, дакладней пазнаёміцца з на-
шай часткай сьвету, мы падзелім яе на абшары або на такія асобныя
часткі, з якіх кожная мела б якія-небудзь важныя асаблівасьці ў сваёй
прыродзе й люднасьці. Перш за ўсё паводле агульнага агляду Эўропы

можна падзяліць яе на 3 галоўных абшары: 1) Паўднёва-Заходні, 2) Паўночна-Заходні і 3) Усходні. Кожны з гэтых абшараў мае свае асаблівасці ў паверхні, у клімаце, у выглядзе рэк, у расьліннасьці, у грунтох і ў працы чалавека (якія?). Агульны выгляд, або краявід усіх тых краёў, якія ўваходзяць у склад якога-небудзь аднаго з гэтых абшараў, калі й ня зусім адналькавы, дык паўсюды мае асаблівы, уласьцівы для данага абшару адбітак. Калі мы будзем дакладней, падрабязней разглядаць кожны геаграфічны абшар Эўропы, дык убачым, што і яго можна падзяліць на асобныя часткі—староны, з якіх кожная будзе мець тыя ці іншыя асаблівасці. Таксама кожную старану можна падзяліць на яшчэ меншыя часткі—краіны і г. д. Чым на большы лік частак мы падзелім які-небудзь край, тым лягчэй нам будзе азнаёміцца з гэтым краем. Спачатку мы пазнаёмімся з агульнымі асаблівасьцямі кожнага абшару, потым падзелім яго на староны, а важнейшыя староны падзелім на краіны.

Паўднёвая Эўропа.

Як мы бачылі з агульнага агляду Эўропы, на паўднёвых паўвостравах (якіх?) нашае часткі сьвету, па берагах Міжземнага мора, пераважаюць параўнаўча маладыя зморшчавыя горы, яшчэ мала зруйнованыя ад зьменаў тэмпературы, мала размытыя вадой. Зрывістыя шчарбатыя пакаты высокіх гор, вострыя вярхі, апранутыя вечным сьнегам, блакітныя ледавіковыя струмені, падобныя да паснуўшых рэк, чаргуюцца з прыгожымі вазёрнымі катлінамі або нават значнымі роўнымі прасторамі ўраджайных нізін. Шпаркія рэчкі з груканьнем і гаркатаньнем сыцяюць з гор па вузкіх цясынінах, ствараючы вадаспады й парагі.

Клімат Паўднёвай Эўропы завецца падзваротнікавым або міжземнаморскім і адзначаецца цёплай дажджыстай зімой і сухім сыпкотным летам. Улетку дажджоў звычайна ня бывае; пыл лётае ў паветры, асядае на лістох і дадае ім шэры аднастайны выгляд; усыхаюць рэкі, гіне трава, і толькі там, дзе магчыма штучнае абвадненьне, асабліва па схілах гор ды па рэчных берагах, рунее збожжа, гародніна, сыпеюць плады. Але вось пачынаецца восень, надыходзіць зіма, настае час дажджоў. Каля палудня амаль-што кожны дзень надыходзяць хмары, выпадае буйны дождж, але хутка зноў праглядае сонейка, зноў разыходзяцца хмары, і блішчаць нібы ўмытыя травы й дрэвы. Неба і ўзімку звычайна яснае, так што Паўднёвую, або, як яе яшчэ йначай завуць, Міжземнаморскую Эўропу лічаць краем вечнаснага неба, заўсёды зіхацеючага сонца. Вельмі прыемнае ўражаньне робяць заўсёды зялёныя дрэвы Міжземнаморскай Эўропы. Каменны й корачны дубы, алейныя дрэвы, памаранцавыя ды цытрынныя гайкі грэюцца пад касулькамі паўднёвага сонца поплич з міжземнаморскай хвойй і чорным стромкім купрэсам. На месцы павысяканых здаўна лясоў павырасталі гэтак званыя макісы—вечназялёныя хмызьнякі з ляўраў, міртаў, магноліяў і олеандраў, красуючых увясну харошымі рознакалёльнымі кветкамі. На самым поўдні, апроч таго, можа расьці нават карлавая пальма, а па самых сухіх вапняковых пакатах асталяваліся занесеныя з Амэрыкі калючыя кактусы й сталетнікі. На высокіх горах, дзе іншы раз узімку бываюць маразы, вечназялёныя расьліны замяняюцца лясамі

такіх дрэў, якія страчваюць узімку лісьце; яшчэ вышэй растуць ігластыя дрэвы; далей распасьціраюцца альпійскія лугі з рознакалённымі краскамі, а на самых вярхох застаюцца або голяыя або пакрытыя толькі сьнегам скалы.

Насельнікі Паўднёвай Эўропы звычайна нявысокія, доўгагаловыя цёмнатварыя брунэты; параўнаўча з іншымі эўропэйцамі яны адзначаюцца рухавасьцю, бязрупатнасьцю, вясёлым норавам, любяць сьпевы ды музыку, забаўкі і ўцехі. Па рэчных далінах і наагул усюды, дзе заўсёды ёсьць прэсная вада, люднасьць жыве вельмі густа, звычайна па вялікіх вёсках. Хутары і малыя вёскі трапляюцца вельмі рэдка, хіба што ў горах, напрыклад, у Альпах, пераважна сярод тамтэйшых немцаў. Чырвоназем Паўднёвай Эўропы—даволі багатая глеба, але ўрадлівасьць яе залежыць ад паверхні, а перш за ўсё ад колькасьці вады, неабходна патрэбнай для штучнага абвадненьня зямлі. Калі няма вады, дык глеба, як у пустыні, пакрыта толькі скуднай травой, а там, дзе ёсьць вада, сеюць збожжа (кіяхі, пшаніцу, часам рыс), гародніну, морву (шаўкоўніцу) і асабліва дрэвы паўднёвых пладоў ды вінаграднік. Садоўніцтва і вінаградніцтва зьяўляюцца галоўнымі заняткамі людзей. Па стромкіх горных схілах, асабліва па берагох мораў, дзе на нахіленай паверхні ня можа трымацца вада, іншы раз робяць так званыя тэрасы, пакат ператвараюць у шэраг прыступак, на якіх ужо магчыма сеяць збожжа, садзіць гародніну, дрэвы. У Альпах і Пірэнеях, дзе выпадае шмат ападкаў, па хорошых і сочных лугох пасьвяць найлепшае малочнае быдла, а ў Апэнінах, Дынарах і да таго падобных вапнавых горах, дзе расьце горшая трава, трымаюць дробную жывёлу: авечак, коз. Наагул сельская гаспадарка пераважае над іншымі заняткамі; фабрычная прамысловасьць пашыраецца вельмі марудна, а гарады зьяўляюцца хутчэй гандлёвымі, чымся прамысловымі цэнтрамі сваёй ваколіцы. У сучасны момант і гандаль, і прамысловасьць, і асьвета ў Паўднёвай Эўропе стаяць многа ніжэй, як у Паўночна-Заходняй.

Затое тутака знаходзіцца, як кажуць, калыска эўропэйскай культуры, тут ужо й тады высока стаяла гаспадарка і асьвета, калі Паўночная Эўропа нават яшчэ ня ведала ральніцтва. Да таго часу, пакуль Міжземнае мора было галоўнай морскай дарогай вядомага сьвету, пакуль яшчэ караблі не пераразалі штодзень Атлянтыку, як цяпер, да таго часу міжземнаморскія староны былі найболей багатымі, найболей магутнымі, найболей асьвечанымі ў Эўропе.

(Якія яшчэ з агляду Эўропы ведаеш асаблівасьці Паўднёва-Заходняга абшару?).

У склад Паўднёвай Эўропы ўваходзяць 4 асобныя стараны: 1) Пірэнейскі паўвостраў, 2) Італія, 3) уклад Альпійскіх гор-зморшчаў і 4) Балканскі паўвостраў.

Пірэ́нэйскі паўвостраў.

(Адзнач па карце яго географічнае палажэньне, пералічы, якія моры яго абцякаюць).

Пірэ́нэйскі паўвостраў займае самы далёкі паўднёва-заходні куток Эўропы. Толькі вузкая Гібральтарская пратока аддзяляе яго ад Афрыкі, з якою ён мае шмат супольнага як у сваім абрысе, гэтак і ў выглядзе паверхні і ў клімаце. Гэта такія самы масыўны кавалак сухазем'я з роўнымі, мала зрэзанымі морам берагамі. Вялізныя плоскаўзвышшы займаюць большую сярэднюю частку паўвострава, а на поўначы і на поўдні расцягнуліся зморшчавыя горныя ланцугі. Сярэдзінныя плоскаўзвышшы з усіх бакоў атачаюцца горставымі горамаі (успомні паходжэньне горстаў Паўночна-Заходняй Эўропы), а ад зморшчавых ланцугоў аддзяляюцца 2-ма нізінамі (Пераглядзі па карце назовы плоскаўзвышшаў, горстаў, нізін і зморшчавых ланцугоў Пірэ́нэйскага паўвострава). Абхопленыя з усіх бакоў горамаі, плоскаўзвышшы і нізіны адзначаюцца сухім кантынэнтавым кліматам, а схілы, павернутыя ў бок мораў, маюць клімат больш-менш вільгатны. На паўночных схілах Кантабрыйска-Пірэ́нэйскіх гор дажджы выпадаюць як узімку, гэтак і ўлетку; у іншых месцах ападка прыпадаюць выключна на зіму або на позьнюю восень і на пачатак вясны.

Горсты і іншыя горы выклікаюць утварэньне на рэках старонкі многіх парагоў, а летнія сухмені робяць гэтыя рэкі дужа плыткімі ў гэтую пару году. Такія рэкі (пералічы іх паводле карты) нявыгодны для руху параходаў. Толькі Гвадалькві́р, што цячэ па роўнай Андалюскай нізіне ды жыўіцца горнымі сьнягамі Гранадзкіх гор, зьяўляецца шчаслівым выняткам.

Расьліннасьць, згодна з асаблівасьцямі клімату, на плоскаўзвышшах сухалюбная, стэпавая; на паўночных ускрайках, дзе шмат ападкаў, яна складаецца з дрэў з ападаючым лісьцем, а на ўсходніх, заходніх і паўднёвых узьбярэжжах—вечназялёная.

З найболей цікавых жывёл трэба зьвярнуць увагу на маго, бяхвостую малпу, якая жыве на Гібральтарскай гары ля аднаназоўнай пратокі і на генэту, маленькага мясажэра, падобнага крышку да ката. Абедзьве гэтыя жывёлы часта сустракаюцца і ў Афрыцы, асабліва ў яе паўночна-заходняй частцы (на Атляскіх горах). Падобнасьць пірэ́нэйскай жывёльнасьці да афрыканскай тлумачыцца між іншым тым, што паміж гэтымі двума краямі праз доўгі час існавала сувязь, бо на месцы сучаснай Гібральтарскай пратокі быў пярэсмык, па якім жывёлы маглі перасяляцца з Афрыкі ў Эўропу й наадворт.

Сучасныя насельнікі Пірэ́нэйскага паўвострава належаць да 3-х асобных романскіх народаў: на захадзе жывуць португальцы, на ўсходзе—каталёнцы, пасярэдзіне—гішпанцы або кастыльцы.

Згодна з гэтым у сярэднія вякі на паўвостраве існавалі тры романскія дзяржавы: Португалія, Кастылія і Арагонія. Потым Кастылія з Арагоніяй злучыліся ў адно Гішпанскае каралеўства.

Апрача таго ў Заходніх Пірэ́нэях жыве некалькі сот тысяч баскаў. Яны лічацца патомкамі тубыльцаў паўвострава (ібэрыяцаў), якія захавалі ў чыстае свае звычаі й мову.

Даўных ібэрыйцаў лічаць за блізкіх родзічаў афрыканскіх барбарыйцаў, ды й сучасныя насельнікі Пірэнэйскага паўвострава маюць шмат супольнага ў сваім абліччы з насельнікамі Паўночна-Заходняй Афрыкі. І няма ў гэтым нічога дзіўнага, бо як афрыканскія народы (перш картагенцы, потым маўры), гэтак і эўропэйскія пляменьні (латынцы, а потым гэрманскія пляменьні: вандалы й вэстготы) лёгка перакідвалі свае войскі цераз Гібральтарскую пратоку, перасяляліся з Пірэнэйскага паўвострава на Атляс і наадварот. Сучасныя португальцы, каталёнцы й гішпанцы зьяўляюцца патомкамі даўных ібэрыйцаў, якія запазычылі романскую мову латынцаў і памяшаліся з рознымі перасяленцамі з Эўропы і Афрыкі.

У сучасны момант большая частка Пірэнэйскага паўвострава належыць да Гішпанскага каралеўства (498000 кв. клм., 20300000 насельнікаў). Заходнія схілы сярэдзіннага (Кастыльскага) плоскаўзвышша складаюць Португальскую рэспубліку; паўночныя схілы Пірэнэйскага ланцуга належыць да Францускай дзяржавы, а Гібральтарская морская крэпасць каля аднаназоўнай пратокі зьяўляецца ангельскай колёніяй.

Геаграфічнае палажэньне Пірэнэйскага паўвострава на далёкім захадзе Міжземнамор'я дапамагло пірэнэйцам перш за ўсіх вынайсьці Амэрыку і зрабіць яе сваёй вялізарнай колёніяй. Гішпанскі ўрад організаваў сьлянную экспэдыцыю Колюмба, які ў 1492 г. дасягнуў Сярэдняй Амэрыкі. Усьлед за Колюбам у Новы Сьвет пацягнуліся сотні й тысячы пірэнэйцаў. Многія з іх вярнуліся потым на бацькаўшчыну з вялікімі запасамі нарабаванага золата й серабра. Пірэнэйскі паўвостраў зрабіўся тады найбагацейшай стараной Эўропы, а пірэнэйскія дзяржавы апынуліся на першым месцы паміж дзяржаў сьвету і нават падзялілі між сабой усе заэўропэйскія краіны. Аднак багацьце Пірэнэйскага паўвострава было ўмоўным. Павялічыўся запас дарагіх мэталю, але не пашыралася прамысловасьць, не паляпшалася культура. У Амэрыку павыяжджала шмат энэргічных, жыццяздольных людзей паўвострава, многія з іх тамака й асталяваліся і ўжо не вярнуліся ў Эўропу. Амэрыка пачала жыць сваім асобным жыццём, а гішпанцы й португальцы, наагул бязрупатныя й гультаяватыя, мала клапаціліся аб сваіх колёніях, глядзелі на іх толькі, як на крыніцу ўзбагачэньня. Жадасьць і бязьмерныя вымаганьні мэтрополіі выклікалі ў амэрыканскіх колёніях нянавісьць і абурэньне супроць Гішпаніі. Адна за адной яны паўсталі проці мэтрополіі, аддзяліліся й зрабіліся самастойнымі рэспублікамі.

Тымчасам, у Амэрыку пачалі пасылаць сваіх эмігрантаў і іншыя староны Эўропы. Залюднілася Паўночная Амэрыка, пачаліся бойкія зносіны паміж ёй і Эўропай. Пачалі багацець і ўзрастаць тыя дзяржавы Эўропы, што ляжалі на паўночным захадзе нашае часткі сьвету, у найменшай адлегласьці ад паўночна-амэрыканскіх старон. Сусьветнае значэньне Пірэнэйскіх дзяржаў зьнікла, а ў сучасны момант ад іх вялізных колёній захаваліся толькі маленькія, убогія рэшткі *).

*) У цяперашнія часы да Гішпаніі належаць у Афрыцы Рыо-дэ-Оро, або заходняе ўзьбярэжжа Сахары; паўночны бераг Мароко насупроціў Паўднёвай Гішпаніі; Канарскія астравы; Рыо-Муні ў Ніжняй Гвінэі, востраў Фэрнандо-По ў Гвінэйскай затоцы. (Разам

Паводле асаблівасцяй прыроды й люднасці Пірэнейскі паўвостраў можна падзяліць на 7 краін: 1) уклад Пірэнейска-Кантабрыіскіх зморшчавых гор; 2) асяродкавае Кастыльскае плоскаўзвышша; 3) Арагонская нізіна; 4) Усходняя Гішпанія; 5) уклад Гранадзкіх зморшчавых гор; 6) Андалюская нізіна і 7) Португальскае ўзгор'е.

Пірэнейска-Кантабрыіскі ўклад зморшчавых гор займае паўночную шырокую паласу Пірэнейскага паўвострава, усходняя частка якой мае назой Пірэнеяў. Широкай сцяной Пірэнеі адгароджваюць Пірэнейскі паўвостраў ад контынэнту. Зубкаватыя вярхі Пірэнеяў, як, напрыклад, Пік-Анэта ў сугор'і Маладэта (3404 мэтры над роўнем мора), дасягаюць вельмі значнай вышыні і апрануты коўдрай вечнага сьнегу. З вечных сьнягоў утвараюцца пакрысе ледавікі, ледавікі спаўзаюць па горных далінах, растаюць і даюць пачатак нязлічаным горным струменям. Працяг Пірэнеяў — Кантабрыіскія горы — цягнуцца па беразе Біскайскай затокі, якая тутакж ўразаецца ў сухазем'е тысячамі вузкіх і даўгіх бухтаў, выгодных для прыстою караблёў. (Берагі, зрэзаныя такімі бухтамі, як тут, гавуцца рысавымі). Паўночныя схілы Пірэнейска-Кантабрыіскіх гор адзначаюцца панаваньнем моцных вільгатных вятроў, што дзьмуць з акіяну, з Біскайскай затокі і прыносяць шмат ападкаў. З гэтай прычыны паўночныя схілы мацней разьедзены вадой, круцей і багацей горнымі рэчкамі, чымся сухія, павярнутыя ў бок сухазем'я паўднёвыя схілы ланцуга. Глыбокія горныя катліны чаргуюцца ў Пірэнеях з высокімі хрыбтамі; адвесныя, зрывістыя сьцены зьмяняюцца бяздоньнямі. У падгор'ях Кантабрыіскага ўкладу каля берагоў Біскайскае затокі і ў паўночных прыгор'ях Пірэнеяў растуць дубовыя, букавыя й каштанавыя гайкі; вышэй на схілах трапляюцца бярозы і наагул дрэвы пераважаюць такія, якія ўзімку страчваюць сваё лісьце. Высока ў горах, ніжэй сьнегавай мяжы, распасьціраюцца багатыя горныя лугі з зялёнай, сочнай травой.

Наадварот, на паўднёвых схілах клімат сухі, ападкаў выпадае мала, лясоў бязмаль-што зусім няма, а паша скудная, голая хіба толькі для авечак ды коз. Дзе-ні-дзе трапіш толькі каліва палыну і так званай травы-эспарто.

Паўночныя схілы паводле клімату болей падобны да Паўночна-Заходняй Эўропы, паўднёвыя — адзначаюцца тыповымі для Паўднёвай Эўропы летнімі сухмянямі. На паўночных схілах, дзякуючы мернаму ды вільгатнаму клімату, бяз штучнага абвадненьня магчыма ральніцтва. У далінах і ў падгор'ях насельнікі краіны сеюць кіяхі ды пшаніцу, каля

каля 320.000 кв. клм. з 1105 тыс. насельн.). Да Португаліі належаць астравы Мадэра і Азорскія ў Атлянтычным акіяне, а-вы Зялёнага Рогу і Бісагос каля заходняга берагу Афрыкі, Португальская Гвінэя, Португальскі Конго, астравы Сан-Томэ і Прынцыпэ ў Гвінэйскай затоцы і значныя колёніі ў Паўднёвай Афрыцы: Мозамбік на захадзе і Ангола на ўсходзе. У Азіі португальцы валадаюць маленькімі мястэчкамі — гандлёвымі станцыямі ў Індыі (Гоа, Даман, Дыу), горадам Макао ў Кітаі ды паловай вострава Тымора ў Малайскім згуртаваньні астравоў. (Усяго 2083 тыс. кв. клм. і 9210 т. нас.).

Мал. 11.—Горная катліна ў Пірэнеях.

хат саджаюць звычайныя эўропэйскія садовыя дрэвы: яблыні, ігрушы; з яблыкаў гатуюць сыдр (яблычнае віно). Вышэй па горных лугох красуе гадоўля добрага малочнага быдла; з малака там вырабляюць сыры, якія адгэтуль вывозяцца ўва ўсе іншыя краіны Пірэнэйскай стараны. У Кантабрыіскіх горах няма недахват у карысных мінералах: шмат у якіх месцах сустракаецца каменны вугаль, жалеза, цынк. Аднак насельнікі краіны не звачваюць патрэбнай увагі на свае падземныя багацці. Капальні належаць пераважна да чужаземных капіталістых: ангельцаў, французцаў, якія вывозяць тутэйшую руду ў неапрацованым стане на свае ўласныя фабрыкі за межы пірэнэйскіх дзяржаў. Такім чынам фабрычная прамысловасць не пашыраецца ў Пірэнэйска-Кантабрыіскай краіне, і толькі жалезныя гуты спатыкаюцца тут досыць часта.

Насяленьне краіны, як і заўсёды ў горных мясцовасцях, складаецца з рознастайных пляменьняў. Ува ўсходніх і сярэдніх Пірэнэях жывуць каталёнцы (на паўднёвых схілах), і провансальцы, або паўднёвыя французы (на паўночных схілах), якія ўжываюць бязмал-што адну й тую самую мову, хаця часта першых лічаць за гішпанцаў, а другіх за французцаў. У Заходніх Пірэнэях абাপал вадападзельнага ланцуга жывуць баскі, якія захавалі старасьвецкія звычаі й старадаўнюю мову даўнейшых тубыльцаў Пірэнэйскага паўвострава—ібэрыяцаў.

Працавітыя й працаздольныя баскі значна розняцца ад іншых народаў паўвострава, гультаяватых, пагардлівых і цёмных. Баскі лічацца найлепшымі рыбакамі й мораходамі і добрымі, ашчэднымі й разумнымі гаспадарамі. З усіх тых эмігрантаў, якія выяжджалі з Пірэнэйскага паўвострава ў Паўночную й Сярэднюю Амэрыку, баскі зьявіліся найлепшымі колёністамі. У работніцкім руху ў Гішпаніі баскі граюць прыметную ролю. У 1921 г. работнікі фабрык у землях баскаў абвешчалі агульную забастоўку супроць авантурніцкай вайны ў Мароко, якую пачаў урад Гішпаніі.

Кантабрыіскія горы залюднены гэтак званымі гальего. Яны гавораць папартугальску, але кастыльцы абвешчаюць іх гішпанцамі.

З політычнага боку краіна Пірэнэйска-Кантабрыіскіх гор належыць да Гішпаніі. Толькі паўночны схіл Пірэнэяў уваходзіць у склад Францускай рэспублікі.

У сярэдзіне Ўсходніх Пірэнэяў існуе яшчэ маленькая самастойная рэспубліка Андора, найменшая па колькасці насельнікаў дзяржава Эўропы (5000 чалавек пераважна пастухоў і контрабандыстых, якія перацягваюць гішпанскія тавары ўва Францыю і, адваротна, французскія ў Гішпанію).

Асяродкам Пірэнэйска-Кантабрыіскае краіны трэба лічыць горад *Більбаа* (114.000 нас.), галоўную прыстань Паўночнай Гішпаніі на Біскайскай затоцы з майстэрнямі караблёў і вывазам жалезнай руды.

Кастыльскае плоскаўзвышша або Мэзэта (што ў перакладзе з гішпанскай мовы азначае „стол“) ляжыць на поўдзень ад Кантабрыіскіх гор і займае найвялікшую сярэднюю частку паўвострава.

Калісь у далёкую даўніну на месцы сучаснага Кастыльскага плоскаўзвышша былі два возеры, ад якіх захаваліся толькі мяккія адклады з рэшткамі вазёрных жывёл. З часам гэтыя вазёры або ўсохлі, або спусьцілі сваю ваду за дапамогай рэк, якія прабіліся адгэтуль да акіяну.

Краіна выглядае гладкай, як стол, раўнінай, абкружанай зубкаватымі горстамі, якія тут завуцца сьерамі (што азначае пагішпанску „піла“). Адна з гэтых сьераў—Сьера-Гвадарама—упоперак пераразае ўсю краіну і дзеліць яе на Старую Кастылію (на поўначы) і Новую Кастылію (на поўдні). (Паводле карты пералічы, якія „сьеры“ абхапляюць Кастыльскае плоскаўзвышша з усходу ды з поўдня).

На ўсходзе Мэзэта вышэй, як на захадзе, і рэкі яе (Дуэро, Тахо, Гвадыяна) з гэтай прычыны цякуць пераважна на захад у бок Атлянтычнага акіяну, шмат у якіх месцах прабіваюцца скрозь гранітныя сьеры, цякуць па глыбокіх цясьнінах і зьяўляюцца нявыгоднымі для руху параходаў. Клімат краіны вельмі сухі, кантынэнтавы. Морскія вятры, каб трапіць на плоскаўзвышша, мусяць пераваліць праз ускрайныя горсты, на якіх і пакідаюць сваю вільгаць. (Чаму вятры страчваюць сваю вільгаць, калі пераходзяць цераз горы?). Заўсёды яснае неба, улетку пыл і сьпякота, узімку сьцюджа—вось галоўныя адзнакі Кастыльскага клімату.

Горад Мадрыд, што ляжыць у сярэдзіне плоскаўзвышша, мае сярэдняю тэмпературу студзеня—4,9°, а ліпеня+24,5° (паводле тэрмомэтра Цэльсія). Часамі ўзімку бываюць маразы ў—7°, а ўлетку гарачыня ў цені дасягае аж да+39,6°.

Толькі на знадворных схілах ускрайных горстаў могуць расьці лясы або хмызьнячкі (чаму?), па раўнінах-жа недахват вільгаці перашкаджае ўзрастаньню дрэў. Хіба што ў далінах рэк пры штучным абвадненьні магчыма ўзгадаваць садок. Вялізныя прасторы раўнін паміж далінамі зьяўляюцца голым, часта саланчаковым стэпам. Маленькія салонныя вазёры ды салонныя балоты зусім бяз жаднай траўкі чаргуюцца з убогай пашай для авечак, на якой расьце скудная рэдкая сухая трава: палын, трава-эспарто, ці часам маленькія калючыя хмызьнячкі. Улетку сонца выпальвае апошнюю траву, і краіна робіцца бязмаль-што запраўднай пустыняй. Земляробства магчыма ў краіне толькі ў рэчных далінах ды дзе-ні-дзе на поўначы. Мала дзе спаткаеш поле кіяхоў або пшаніцы; большая частка зямлі або зусім не дае аніякай карысьці, або дае толькі скудную спажыву для статкаў дробнай жывёлы: авечак і коз. У невялікай колькасьці насельнікі трымаюць яшчэ свіней, аслоў і мулаў, але й гадоўля жывёлы дае мала карысьці. Узімку, калі зямля пакрываецца сьнегам, скаціну жывяць саломай, або часьцей гоняць яе далёка ў нізіны, за некалькі сотняў вёрст, дзе клімат цяплейшы й зямля не пакрываецца сьнегам. Траву-эспарто пастухі зьбіраюць і робяць з яе кошыкі. Там, дзе ёсьць зямля, голая на ралью, там яна звычайна належыць да буйных земляўласьнікаў-шляхтуноў; сяляне-ж жывуць бедна і бязмаль-што дарма гаруюць на панскай зямлі.

У горах, на ўскрайках краіны, трапляюцца месцам багатыя паклады карысных мінэраляў. На поўдні ў г. зв. Сьера-Морэна каля рэчкі Рыо-Тынто ёсць руда медзі, волава, жывога серабра. (Асаблівай славай карыстаюцца запасы жывога серабра ля места Альмадэн). Сустракаецца й каменны вугаль. Паклады мінэраляў дазволілі пашырыцца на Кастыліі фабрычнай прамысловасьці, асабліва апрацоўцы воўны, якую даюць у дастатку мясцовыя авечкі. Але й тут, як і ў Кантабрыіскіх горах, капальні належаць галоўным чынам да чужаземцаў, і гэта значна затрымоўвае разьвіцьцё ўласнай прамысловасьці краіны.

Кастыльскае плоскаўзвышша—калыска Гішпанскай дзяржаўнасьці. Сухі клімат краіны і цяжкія варункі жыцця зрабілі кастыльцаў найболей рухавымі і войналюбнымі сярод народаў паўвострава. Стварыўшы сваю дзяржаву ў асяродку Пірэнэйскага паўвострава, кастыльцы тым лягчэй маглі распаўсюдзіць сваю ўладу й на суседнія краіны. У часы заваёваў у Амэрыцы кастыльцы галоўным чынам і зьявіліся тымі авантурнікамі-конквістадарамі, якія здабылі Сярэдняю і большую частку Паўднёвай Амэрыкі і зруйнавалі там даўнюю й досыць высокую культуру пэруанцаў і мэхіканцаў. Няўдалая колёніяльная політыка Гішпаніі тлумачыцца галоўным чынам пыхай, жорсткасьцю, акрутнасьцю, асабліва-ж жадасьцю кастыльцаў, якія зусім не клапаціліся аб дабрабыце здабытых земляў, а рупіліся толькі аб сваім узбагачэньні. Ня гледзячы на заняпад сваёй дзяржавы, кастыльцы і да сьго часу лічаць сябе найлепшым народам, а сваю бацькаўшчыну найлепшай старонкай сьвету, грэбуюць усім чужаземным і з пыхай гавораць аб усім сваім.

Мал. 12.—Пляц у горадзе Толедо на Кастыльскім плоскаўзвышшы.

Благое становішча прамысловасці ды і ўсёй гаспадаркі сьведчыць аб нізкай ступені культуры ў Гішпаніі. Каля $\frac{2}{3}$ люднасці належыць да няпісьменных. Нявысока стаіць і сярэдняя, і вышэйшая адукацыя. Праўда, вышэйшых школ даволі многа, але як навуковыя ўстановы, гэтыя школы стаяць яшчэ вельмі далёка ад універсітэтаў культурных старонак Эўропы: Ангельшчыны, Францыі або Нямеччыны. Цёмныя, але пышныя кастыльцы ўсюды, дзе толькі ім выпадала, нішчылі мясцовую культуру; усе захопленыя імі старонкі хутка прыходзілі ў заняпад.

У асяродку Кастыльскага плоскаўзвышша і ў асяродку ўсяго Пірэнэйскага паўвострава, на месцы скрыжавання галоўных гандлёвых чыгунак яго, ляжыць сталіца Гішпанскай дзяржавы *Мадрыд* (751000 насельн. у 1920 годзе). Тут жыве гішпанскі кароль і знаходзіцца парлямэнт (Гішпанія—констытуцыйная монархія). Гэта адначасна адміністрацыйны, гандлёвы й культурны асяродак Гішпаніі.

Арагонская нізіна ляжыць на ўсход ад Мэзэты ў вадазборы ракі Эбро. Усходнія ўскрайныя горы Мэзэты складаюць нібы заходнюю сьценку яе; на поўнач ад нізіны ўздываюцца магутныя Пірэнэі; з усходу яна адлучана ад мора гэтак званымі Каталёнскімі гарамі, праз якія ў вузкай цясьніне прабіваецца Эбро. Такім чынам Арагонія, як і Мэзэта, нібы зьчыненая ад вільгатных морскіх вятроў і адзначаецца такім самым сухім, контынэнтавым кліматам. Аднак, лежачы на меншай вышыні над роўнем мора, Арагонія зьяўляецца крышку цяплейшай краінай, і сьнег у ёй рэдка ляжыць скрозь па палёх і пашах, як у Кастыліі. Расьліннасьць тут такая самая, што й там, але дае больш карысьці для авечак, бо яны тутака могуць пасьвіцца ў працягу ўсяго году без перарыву. У даліне Эбро па штучна абваднёных палёх добра ўзрастае вінаграднік, садовіна і ўсялякае збожжа.

Гандлёвы асяродак краіны *Сарагоса* (141000 нас.), старасьвецкая сталіца сярэднявяковага Арагонскага каралеўства, і да цяперашняга часу захавала шмат старасьвецкіх прыгожых будынкаў, сьведак слаўнай мінуўшчыны гэтага гораду.

Усходнія ўскрайкі Пірэнэйскага паўвострава, што ляжаць на ўсход ад Арагонскай нізіны і Новай Кастыліі, каля берагоў Міжземнага мора, адзначаюцца ўжо тыповым падзваротнікавым кліматам (пералічы галоўныя асаблівасьці такога клімату) і заўсёды зьлёнай міжземнаморскай расьліннасьцю. Схілы Каталёнскіх гор, якія цягнуцца роўналежна берагавой лініі, апрануты прыгожымі макісамі з ляўраў, міртаў, ляўравішняў, олеандраў і магноліяў. Праўда што й тут дажджоў не хапае, але тут затое шмат маленькіх рэчак, вадой якіх карыстаюцца ў мэтах штучнага абвадненьня палёў і садоў. Штучна-абваднёныя месцы ў гэтай краіне зьвуцца *хуэртамі* і адзначаюцца надзвычайнай ураджайнасьцю. Сетка абвадняльных каналаў пераразае кожную хуэрту ды разьмяркоўвае вадку па яе палёх і садох. З палёў хуэарты зьбіраюць прынамсі 2 разы ў год

ураджаі пшаніцы, кіяхоў ды іншага збожжа, а ў садох гадуюць алейнае дрэва, пэрсікі, памаранцавыя, гранатныя ды цытрынныя дрэвы, фісташкі, найлепшыя гатункі йгруш і морву, лісьцем якой жывіцца шаўкоўны вусень. Зразумела, што зямля ў хуэртах каштуе вельмі дорага. Належыць яна пераважна да буйных земляўласнікаў, а сяляне звычайна толькі бяруць яе ў арэнду за вялікія грошы ды яшчэ плацяць вялікія падаткі. З гэтай прычыны, ня гледзячы на вялізныя ўраджаі ў багатых садох, сяляне жывуць бедна, а часамі й галадуюць. Галоўнае багацце краіны—сады ды вінаградні, але, апроч таго, значную карысць насельнікам узьбярэжжаў дае рыба, якой шмат ловяць у Міжземным моры. Нарэшце у Каталёнскіх горах ёсць і падземнае багацце—волава, серабро й жалеза. Важнае значэнне тут мае і фабрычная прамысловасць. Гэтаму дапамагаюць выгоды гандлёвых зносін з Францыяй, Італіяй і Ёсходам, а таксама большая параўнаўча з кастыльцамі працавітасць мясцовых насельнікаў-каталёнцаў. Толькі гэтую краіну й можна лічыць такой часткай Гішпаніі, у якой існуе буйная фабрычная прамысловасць. Тысячы работнікаў працуюць на тутэйшых баваўняных, ваўняных і шоўкавых фабрыках, на папернях і шкляных гутах.

У звязку з гэтым тут утварыўся асяродак работніцкага руху ў Гішпаніі. Работнікі тутэйшых фабрык згуртаваліся ў дзве вялікія профэсійнальныя арганізацыі, з якіх адна—Агульна-Работніцкі Саюз—імкнецца да супрацоўніцтва з буржуазіяй, а другая—Нацыянальная Работніцкая Конфэдэрацыя,—на чале якой стаялі анархісты, усімі сродкамі змагаецца як з буржуазіяй, гэтак і з урадам. Гарачнасьць і палкасьць паўднёвага эўропэйца выяўляецца пры гэтым змаганні ў тэрорыстычных актах, накіраваных супроць асобных старшыняў фабрыканцкіх саюзаў. Буржуазія змагаецца з абедзьвюма арганізацыямі работнікаў, арыштоўвае іх членаў, забівае іх правадыроў і, каб утрымаць у паслухмянстве фабрычных працаўнікоў, звальняе ад працы сотні тысяч работнікаў, якія прымалі ўдзел у забастоўках.

Найбольш пашырана ўва Ёсходняй Гішпаніі баваўняная і шоўкавая прамысловасць, сырыну для якой даюць плянтацыі баваўны і морвы на мясцовых хуэртах.

Асяродкам гэтай прамысловасці і наагул найважнейшым прамысловым горадам Пірэнэйскага паўвострава зьяўляецца горад *Барсэлёна* (710.000 насельн.) з добрай морскай прыстанню, у якой заўсёды таўпяцца французскія, ангельскія і італійскія караблі. Гэта і асяродак работніцкага руху ў Гішпаніі. Другая важная прыстань *Валенсія* (240.000 нас.), абкружаная прыгожымі багатымі хуэртамі, вывозіць віно, паўднёвыя плады і шоўк.

Да Ёсходняй Гішпаніі трэба далучыць яшчэ Балеарскія астравы, што ляжаць у Міжземным моры на ўсход ад Пірэнэйскага паўвострава і слыхаюць прыемным, цёплым морскім кліматам, хараством краявіду ды выдатнай красою насельнікаў.

Як у Арагоніі, гэтак і ўва Ёсходняй Гішпаніі жывуць каталёнцы, мова якіх болей падобна да мовы паўднёвых французаў, чымсь да мовы іншых пірэнэйцаў—португальцаў і гішпанцаў.

Арагонскае каралеўства, якое існавала ў сярэднія вякі, а потым злучылася з Кастыліяй у Гішпанскую дзяржаву, было нацыянальным каталёнскім гаспадарствам.

Гранадзкія горы, або Сьера-Нэвада (сьнегавы хрыбет), як і Пірэнэйска-Кантабрыіскі горны ўклад, зьяўляюцца параўнаўча маладым зморшчавым ланцугом. Яны цягнуцца ад Гібральтарскай пратокі ўздоўж паўднёва-ўсходніх берагоў Пірэнэйскага паўвострава і ўжо пры першым поглядзе на карту здаюцца беспасрэдным працягам адной з галінак укладу паўночна-афрыканскіх Атляскіх гор. Гранадзкія горы яшчэ вышэй, чымся Пірэнэі. Вярхі іх нават улетку застаюцца пакрытымі плямамі сьнегу, а з найвышэйшай гары ланцуга—Мульхасан (3481 мэтр вышыні над роўнем мора) спаўзае нават ледавік, самы паўднёвы ў Эўропе. Схілы Гранадзкіх гор або зусім голая, або апрануты толькі ўбогай травой ды рэдкім хмызьняком. Затое ўзьбярэжжа Міжземнага мора, засланёнае ад паўночных вятроў Гранадзкім ланцугом, адзначаецца цёплым падзваротнікавым кліматам, яшчэ цяплейшым, як ува Ўсходняй Гішпаніі. (Тут у горадзе Мальяга тэмпература самага халоднага месяца студзеня $+12,7^{\circ}$). Дзякуючы гэтаму, тутака добра ўзрастаюць самыя далікатныя расьліны Эўропы, нават пальмы, як дзе-небудзь у Афрыцы. Як і ўва Ўсходняй Гішпаніі, тут патрэбна штучнае абвадненьне зямлі, але ў хуэртах, апроч звычайных паўднёвых пладоў ды эўропэйскага збожжа, растуць рыс, баваўна, нават цукровая трысьціна й фінікавая пальма. Галоўным багацьцем краіны зьяўляецца вінаграднік, а галоўным прадметам вывазу—найлепшыя гатункі віна (між іншым вядомая маляга). Вінаграднік добра ўзрастае ня толькі на прыгор'ях, але й на схілах гор на такой вышыні, дзе ўжо ня могуць пасьпяваць далікатнейшыя гатункі паўднёвых пладоў. Каб лепей скарыстаць схілы гор і мець магчымасьць абвадняць іх, шмат у якіх месцах заводзяць прыступкавую культуру, ператвараючы нахіленую паверхню схілаў у шэраг паземных прыступак—тэрас. Дзякуючы штучнаму абвадненьню, багатыя хуэрты стварыліся нават у сярэдзіне краіны, у далінах, з усіх бакоў абхопленых гарамі, дзе бяз штучнага абвадненьня магла існаваць толькі ўбогая стэпавая расьліннасьць.

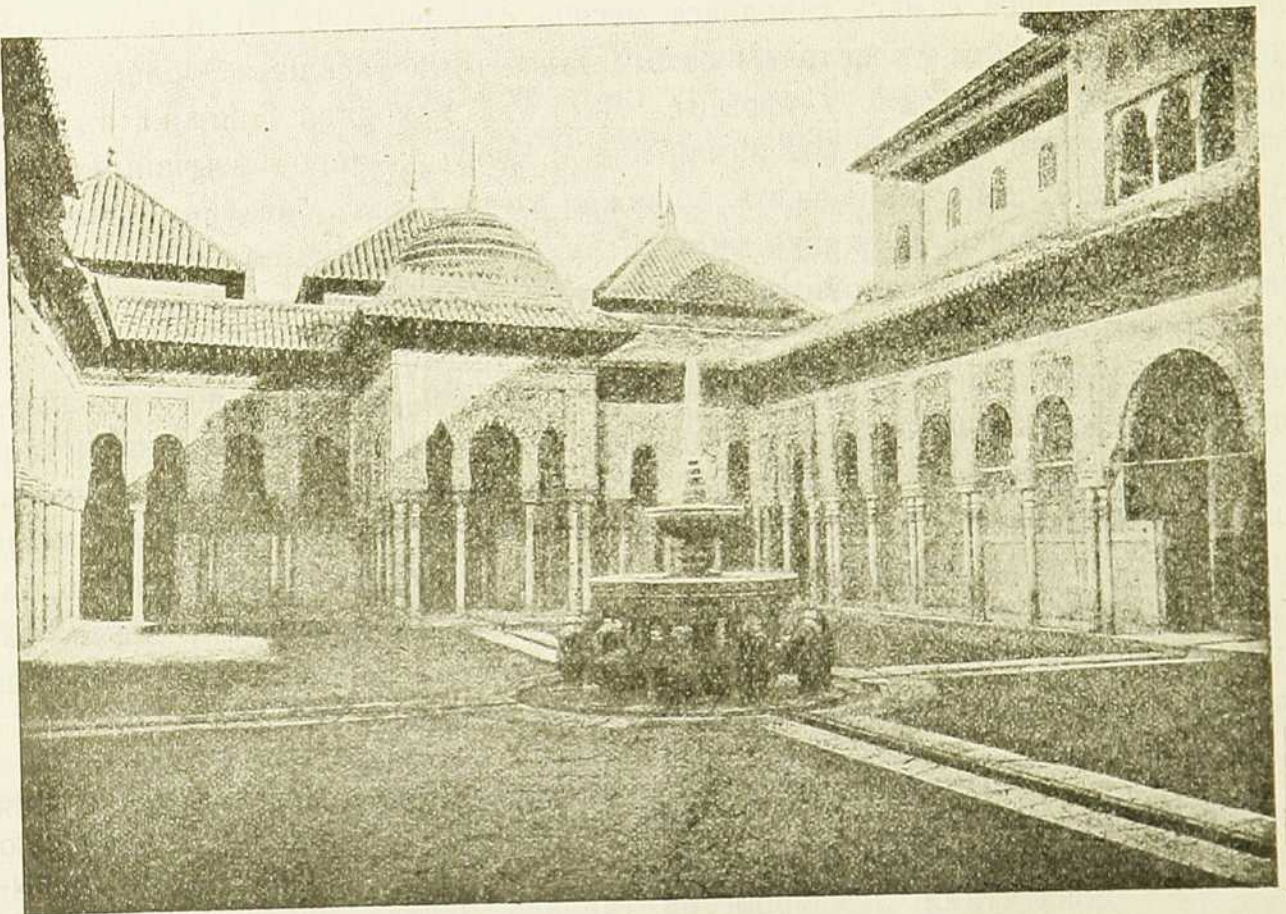
Штучнае абвадненьне ў краіне было заведзена ў сярэднія вякі маўрамі, якія перасяліліся сюды цераз Гібральтарскую пратоку і стварылі тут сваю дзяржаву (каліфат), у якой высока стаялі земляробства, гандаль, навука, мастацтва і асьвета. У недаступных Гранадзкіх горах маўры доўга маглі бараніцца ад кастыльцаў, і толькі ў год вынаходкі Амэрыкі мусілі здаць сваю сталіцу гішпанскаму войску. Заўладаўшы Гранадзкай краінай, гішпанцы зьнішчылі і зруйнавалі ўсю маўрскую культуру, а саміх маўраў часткай перабілі, часткай павыганялі ў Афрыку. Да сьго часу ў краіне захавалася толькі некалькі дзсяткаў тысяч патомкаў даўных маўраў—морысаў, як іх цяпер празываюць. Затое яшчэ й цяпер там засталася шмат выдатных будынкаў, збудованых маўрамі. У сярэдзіне краіны ў месцы

Гранада (83000 нас.) у харошай мясцовасці, у даліне між высокіх гор стаяць вялізныя харомы Альгамбра, дзе жылі апошнія ў Эўропе маўрскія валадары—гранадзкія каліфы. Гэтыя харомы ёсць лепшым і найпрыгажэйшым прымернікам маўрскага мастацтва ў нашай частцы сьвету.

Сучасным гандлёвым асяродкам краіны Гранадзкіх гор можна лічыць горад *Малягу* (151000 нас.), што ляжыць у пекнай хуэрце на беразе Міжземнага мора. З Малягі вывозяць віно, разынкі, прованскі алей і паўднёвыя плады.

У сучасны момант Гранадзкая краіна ўваходзіць у склад Гішпанскай дзяржавы і толькі *Гібральтарская гара*, з невялічкім месцам на ёй каля выйсця з Міжземнага мора, ля аднаназоўнай пратокі, належыць да Ангельшчыны. Гэта вельмі важнае морскае ўмацаваньне і галоўная станцыя на дарозе параходаў з Ангельшчыны ў Эгіпет і Індыю. На паўднёвым захадзе ад Гібральтару знаходзіцца самы паўднёвы выступ Эўропы—рог Тарыфа (адзнач географічную шырыню).

Мал. 13.—Палац Альгамбра ў Гранадзе.

Андалюская нізіна ўразаецца між Гранадзкімі гарамі і тымі горстамі, якія адгараджваюць з паўдня Кастыльскае плоскаўзвышша (як гэтыя горсты завуцца?). Быў час, калі гэтая нізіна была затокай Атлянтычнага акіяну, але рэкі, што беглі сюды з поўначы ды з Гранадзкага ланцуга, пакрысе завалілі тую затоку сваімі адкладамі—пяском ды глеем—і перавярнулі яе ў сухаземную нізіну. Паволі, ціхамірна бяжыць па гэтай нізіне

рака Гвадальквівір, што пачынаецца ў Гранадзкіх горах і жыўца іх сьнягамі. Бязмаль-што на ўсім сваім працягу Гвадальквівір гожа для па-раходнага руху, а ў нізавіне яго, дзе адчуваюцца морскія прыплывы, па ім могуць плыць нават вялізныя морскія караблі. Клімат Андалюскай нізіны вільгатнейшы, як у Кастыліі або Арагоніі, але й тут у баку ад рэк пераважае стэп з травой-эспарто ды палыном. Аднак па схілах Сьеры-Морэны сустракаюцца цэлыя гайкі корачнага дубу і іншых вечназялёных дрэў. Абапал Гвадальквівіру, па яго прытоках і каля мора ў Андалюзіі, як і на ўсходзе Гішпаніі, красуюць штучна-абваднёныя хуэрты, у якіх па 2-3 разы ў год магчыма жніво. Палі пшаніцы, кіяхоў, месцамі і рысу чаргуюцца там з вінаграднямі, плянтацыямі табакі, баваўны, цукровай трысьціны, морвы ды з прыгожымі вечназялёнымі садамі паўднёвых пладоў.

Калісь і тут, як у Гранадзкай краіне, панавалі маўры, якія з дапамогай штучнага абваднення зрабілі амаль усю Андалюзію бяскрайна вялікім харошым садам. Аднак, так званы, Кордоўскі каліфат, які тут тады існаваў, быў зруйнованы гішпанцамі яшчэ раней, як у Гранадзкіх горах. Калі гішпанцы павыганялі адгэтуль маўраў, дык ужо ня было каму даглядаць за абвадняльнымі прыладамі, і шмат якія з маўрскіх садоў зноў перавярнуліся на стэп, якім засталіся аж да сёго часу. Дзе даўней красавалі памаранцавыя ды гранатныя дрэвы, там цяпер іншы раз ледзь хапае скуднай спажывы для дробнай жывёлы.

У Андалюзіі пашырыліся й некаторыя галіны фабрычнай прамысловасці, асабліва выраб цыгар, тытуну, гарбарства і шаўкоўніцтва.

Галоўны горад, у якім перарабляецца скура, *Кордова* (73000 нас.), даўнейшая сталіца маўрскай дзяржавы, ляжыць у асяродку краіны і слыне вялізнымі будынкамі ў маўрскім стылі. Цыгары вырабляюцца галоўным чынам у *Сэвільі* (206000 нас.), старасьвецкім гішпанскім горадзе, што ляжыць у тэй частцы нізавіны Гвадальквівіра, да якой сягаюць хвалі прыплыву, а, значыць, да якой могуць даходзіць морскія караблі. Гэта прыгожы вясёлы горад гішпанскай поэзіі й старадаўных гішпанскіх забаў. У мясцовым цырку да сёго часу адбываюцца баі быкоў, улюбёная забава гішпанцаў.

Португалія на Пірэнэйскім паўвостраве ўладае толькі заходнімі схіламі Кастыльскага плоскаўзвышша ды вузкай узьбярэжнай палоскай каля Атлянтычнага акіяну. Гэтак званыя Португальскія ўзгоркі могуць разглядацца, як адзін з горстаў, абхапляючых Мэзэту, моцна размыты ды разьедзены вадой з прычыны большай вільгатнасьці клімату. Заходнія морскія вятры беспасрэдна ўплываюць на клімат Португаліі, прыносяць шмат ападкаў і робяць клімат мерна-цёплым, вільгатным, морскім, прыемным. Збожжа й садовіна тутака можа ўзрастаць нават бяз штучнага абваднення, бязумоўна патрэбнага ў іншых падзваротнікавых краінах Пірэнэйскага паўвострава. Па заходніх схілах Португальскіх узгоркаў трапляюцца цэлыя лясы міжземнаморскіх хвой і корачных дубоў. На-

сельнікі краіны, португальцы, розьняцца ад гішпанцаў большай мяккасьцю, прыветлівасьцю ды гасьціннасьцю, нахілам да краснамоўства і прыгожага пісьменства. Толькі ў мастацтве яны далёка адстаюць ад гішпанцаў і каталёнцаў. Жывучы каля мора, португальцы з даўных часоў прызвычаліся да мораходзтва і заўсёды з ахвотай і з адвагай рашаліся на далёкую дарогу па акіяне. Утварыўшы сваю ўласную дзяржаву, португальцы падтрымалі яе перш за ўсё сродкамі, здабытымі ад морскага гандлю. Португальскія падарожнікі (Васко-дэ-Гама) першыя вынайшлі дарогу ў Індыю ў абход Афрыкі і захапілі вялізныя колёніі ў Афрыцы і Азіі.

Португальскія перасяленцы залюднілі Азорскія астравы, Мадэру і блізка паловы Паўднёвай Амэрыкі—Бразылію. Але як і гішпанцы, гэтак і португальцы не маглі захаваць большасьці сваіх колёніі, бо не зразумелі, як трэба кіраваць імі, не клапаціліся аб дабрабыце іх, а глядзелі на свае заэўропэйскія ўладаньні толькі, як на спосаб узбагачэньня. Дзеля гэтага адны з колёніі Португаліі паўсталі ды аддзяліліся ад яе (Бразылія), другія перайшлі пад уладу дужэйшых дзяржаў, якія лепей зразумелі сэнс добрага кіраваньня колёніямі. У Афрыцы, дзе яшчэ да сьго часу захаваліся португальскія колёніі, португальцы праз доўгі час падтрымоўвалі гандаль нявольнікамі ды й цяпер яшчэ не клапацяцца аб асьвеце дзікіх або паўдзікіх нэграў.

Асьвета ў Португаліі стаіць нявысока, а сярод насельнікаў няпісьменных яшчэ болей, як у Гішпаніі ($\frac{3}{4}$). Вышэйшая адукацыя (ёсьць унівэрсытэт у месьце Коімбра) таксама ня можа раўняцца з вышэйшай асьветай у Паўночна-Заходняй Эўропе.

Як і гішпанцы, португальцы займаюцца пераважна сельскай гаспадаркай: сеюць кіяхі, пшаніцу, боб, зьбіраюць кару корачнага дуба—корак, гадуюць авечак-мэрыносаў з даўгой мяккай і каштоўнай воўнай, саджаюць вінаграднік, алейнае дрэва, памаранцавыя ды цытрынныя дрэвы, гадуюць шаўкоўнага вусеня, разводзяць ананасы й г. д. У моры яны ловяць рыбу—сардынак і тунцоў, каля мора здабываюць морскую соль; на ўзгорках капаюць мядзяную руду.

Португальская дзяржава (88740 кв. клм., 5600 тыс. насельнікаў) за некалькі гадоў перад вайной перавярнулася з каралеўства на рэспубліку. Сталіца яе Лісабон (490000 насельнікаў) у вусьцях ракі Тахо зьяўляецца важнай гандлёвай морскай прыстаньню, ад якой адыходзіць шмат паражных ліній, асабліва ў Паўднёвую Амэрыку. Дзякуючы бойкаму гандлю з Ангельшчынай, Паўднёвай Амэрыкай, Афрыкай і Індыяй, горад мае міжнародны выгляд. На вуліцах і на ўзмор'і тутакж можна пачуць усялякія мовы, можна спаткаць людзей рознага колеру і ў розных вопратках, людзей, якія панаяжджалі туды з усіх канцоў зямлі. Другі важны прыморскі горад *Опорто* або *Порто* (204000 нас.)—асяродак багатага, густа-залюдненага куточка на поўначы Португаліі, вядзе буйны гандаль віном (портвэйн).

Толькі ў гэтых двух гарадох існуе некалькі прамысловых прадпрыемстваў, работнікі якіх разам з работнікамі прыстаняў

пасьпелі аднак згуртавацца ў так званую Агульную Конфэдэрацыю. Аднак у політычным жыцці рэспублікі працоўны люд, можна казаць, ня прымае ўдзелу, так што Португалія застаецца чыста буржуазнай дзяржавай, хаця і менш кансерватыўнай, як Гішпанія.

І т а л і я.

(Азнач яе географічнае палажэньне, пералічы моры, якія яе абцякаюць).

Старана, у якой рашуча пераважае італійская люднасьць, займае Апэнінскі паўвостраў, Лямбардскую нізіну, якая аддзяляе яго ад Альп, і астравы Міжземнага мора, што ляжаць каля Апэнінскага паўвострава (якія?). Старана гэтая ляжыць у самай сярэдзіне Міжземнамор'я, у сярэдзіне таго краю, у якім нарадзілася эўропэйская культура і які ў даўныя вякі быў адзіным у Эўропе абшарам, дзе красавала мастацтва, пісьменства ды навука ўжо ў той час, калі большасьць Эўропы была яшчэ дзікім краем бадзяжных зьвералоўцаў.

Да таго часу, пакуль Міжземнае мора было галоўнай гандлёвай дарогай культурнага сьвету, пакуль у Італіі крыжаваліся найважнейшыя міжнародныя шляхі, гэтая старана была самай багатай, самай культурнай і магутнай у Эўропе. Рым, асяродак тагочаснай Італіі, зрабіўся сталіцай усяго вядомага тады сьвету, панаваў над усёй Эўропай, Паўночнай Афрыкай і Заходняй Азіяй. Нават і пасля заняпаду Вялікай Рымскай дзяржавы Італія доўга яшчэ заставалася крыніцай культуры ў нашай частцы сьвету; Рым заставаўся рэлігійным асяродкам Эўропы; латыньская мова даўных італійцаў заставалася адзінай мовай у эўропэйскай навуцы; на чале адраджэньня пісьменства і мастацтва ў Эўропе стаялі італійскія мастакі; італійскія гарады (Гэнуя, Вэнэцыя) трымалі ў сваіх руках сусьветны гандаль.

Толькі пасля вынаходкі Амэрыкі сусьветным гандлем пачалі кіраваць старонкі, што ляжаць каля берагоў Атлянтычнага акіяну, і сусьветнае значэньне Італіі пачало зьмяншацца. Аднак, да сьго часу Італія—галоўная з міжземнаморскіх старонак і часамі выяўляе жаданьне аднавіць сваю даўнейшую магутнасьць.

Усходнія берагі Італіі маладаступныя, пескаватыя або скалаватыя і маюць мала добрых бухтаў, выгодных для прыстою караблёў. Наадварот, заходнія берагі зрэзаны шмат якімі маленькімі затокамі, якія зьяўляюцца дужа добрымі бухтамі.

Гэтым тлумачыцца, між іншым, тое, што заўсёды Італія мацней уплывала на Заходнюю Эўропу, чымся на Усходнюю. Рымска-каталіцкая вера, якая ўтварылася ў Італіі, і романскія мовы, што стварыліся пад уплывам даўна-італійскай латыньскай мовы, пашырыліся пераважна на захадзе.

Паводле будовы сваёй паверхні Італія можа быць падзелена на 2 часткі: 1) *Лямбардскую нізіну* і 2) *Апэнінскі паўвостраў* з суседнімі астравамі. Уздоўж усяго Апэнінскага паўвострава цягнецца даўгі зморшчавы горны ланцуг—Апэнінскія горы. У сярэдняй, самай высокай сваёй частцы гэты ланцуг цягнецца каля самага ўсходняга берагу Італіі, нібы зачыняючы італійцам дарогу на ўсход.

Рым і наагул большая частка сярэдняй Італіі ляжыць на захад ад Апэнінскіх гор, што з свайго боку дапамагала шпарчэйшаму пашырэнню італійскай культуры ў заходніх старонах Эўропы.

Паводле сваёй прыроды Лямбардзкая нізіна моцна розніцца ад іншых частак Італіі. Тут клімат халаднейшы, а дажджы, як у Паўночна-Заходняй Эўропе, выпадаюць ува ўсе поры году, асабліва ўлетку; у рэшце Італіі клімат падзваротнікавы з дажджамі ўзімку і сухмяямі ўлетку. На Апэнінскім паўвостраве ды на суседніх астравах, за выняткам значных узвышшаў, пераважае вечназялёная расьліннасць, а ў Лямбардзкай нізіне дрэвы скідаюць узімку сваё лісьце. Люднасьць Лямбардзкай нізіны таксама мае шмат асаблівасцяў, адзначаецца вышэйшым ростам і сьвятлейшым колерам скуры.

Аднак палажэньне Лямбардзкай нізіны, аддзеленай ад рэшты Эўропы вялікім няпрыймальным горным ланцугам Альпаў, цесна злучыла яе з Апэнінскім паўвостравам. Заўсёды Лямбардзкая нізіна жыла супольным жыцьцём з рэштай Італіі, разам з ёй уваходзіла ў склад даўна-рымскай дзяржавы і разам з ёй у мінулым веку злучылася ў адзінае Італійскае каралеўства.

Найдаўнейшымі насельнікамі Італіі лічаць лігураў на поўначы ды этрускаў, якія жылі на поўдзень ад іх. Вельмі даўно пачаліся ў Італіі таксама італікі, што з пачатку гістарычнага часу жылі на поўдзень ад этрускаў. Крышку пазьней у Паўночнай Італіі зьявіліся галы, народ кельцкага племя, а ў Паўднёвай—грэкі, якія залажылі там некалькі асад. Найболей здольным і магутным з гэтых народаў было племя італікаў. Да іх належалі сьлынным латынцы, на зямлі якіх утварылася магутная рымская дзяржава, аб'яднаўшая з часам усю Італію. Запачытаўшы грэцкую культуру, латынцы перарабілі яе на свой лад і ўжо ў стане рымскай або латынскай культуры распаўсюдзілі па ўсёй Італіі. Насельнікі ўсёй Італіі запачылі латынскую мову, перанялі латынскую культуру і ўвайшлі ў склад адной вялікай латынскай, або рымскай нацыі. У часы заняпаду Рымскай дзяржавы ў Італіі асталяваліся гэрманскія пляменьні остготы ды лянгобарды, але гэта былі пляменьні з нізкім роўнем культуры, і ў хуткім часе яны запачылі мову й культуру латынцаў, перамяшаліся з латынцамі і злучыліся з імі ў адну новую італійскую нацыю. Фэодальны лад сярэднявечнай Эўропы, ня гледзячы на адзінства італійскай нацыі, перашкаджаў аднак утварэнню адзінай Італійскай дзяржавы, і да сярэдзіны мінулага веку Італія складалася з многіх незалежных адна ад адной

дзяржаў. Ня гледзячы на адсутнасць політычнай сувязі, італійцы стварылі сваю адзіную багатую літаратуру ў жывой італійскай народнай мове, якая пакрысе выціснула латынскую і ў італійскай навуцы. Сярэднявекавыя вучоныя ды пісьменьнікі, якія карысталіся ня толькі ў Італіі, але й па ўсёй Эўропе выключна латынскай мовай, спачатку вельмі воража, з пагарадай сустрэлі новае італійскае краснае пісьменства. Аднак жыццё паказала, што простая італійская мова ня толькі ня горай за латынскую, але адзначаецца нават яшчэ большай прыгожасцю, большай гучнасцю й багаццем. Няўміручыя творы талентных нова-італійскіх пісьменьнікаў паказалі, што і ў простае мове можна даць у сусветную скарбніцу чалавечай культуры яшчэ болей, чымся ў мове чужой, хаця-б і вельмі багатай ды добра апрацаванай. Сучасныя італійцы выявілі сябе вельмі здольнымі як да пісьменства, гэтак і да навукі, але асабліва здольнасць італійцаў выявілася ў мастацтве: у маляванні, ляпенні й музыцы. Мастакі ўсёй Эўропы лічаць за свой абавязак даведацца ў Італію, павучыцца ад італійскіх мастакоў. Нахілам да музыкі адзначаюцца ўсе станы італійцаў; на вуліцах і завулках гарадоў, на дарогах і па вёсках сярод земляробаў, на моры сярод рыбакоў, усюды ў Італіі чуваць музыку й сьпевы. Як амаль усе паўднёвыя эўропэйцы, італійцы адзначаюцца вясёласцю, жыццярадаснасцю, рухавасцю. Запальчывасць, азардоўнасць, нахіл да раптоўных захапленняў уласцівы італійцам ня меней, як гішпанцам. У ядзё італійцы непераборлівыя, ядуць мала; маленькая порцыя нацыянальнай стравы—макаронаў—можа задаволіць італійца на цэлы дзень. На жаль, паміж італійцаў пануюць бруд і цемра. Палова італійцаў належыць да няпісьменных; школ не хапае; універсітэтаў, праўда, шмат (21), але далёка ня ўсе яны могуць раўняцца з універсітэтамі Нямеччыны, Ангельшчыны або Францыі.

Зрабіўшыся вялікай дзяржавай, Італія мусіла трымаць вялікае войска й на яго ўтрыманьне збіраць з народу дужа вялікія падаткі. Вялікія падаткі пры малых сродках насялення зьявіліся бязмерна цяжкімі для сялянства і не дазваляюць яму выйсці з цемры і ўбоства. Зямля ў Італіі, асабліва ў Паўднёвай, належыць пераважна да буйных земляўласнікаў, якія жывуць па гарадох і мала цікавяцца сваёй гаспадаркай. Часамі панская зямля застаецца нявырабленай пусткай у той час, як навокала беззямельныя сяляне пухнуць з голаду. Сотні тысяч італійцаў што-год выяжджаюць за межы, пераважна ў Амэрыку, дзе попеч з беларусамі яны наймаюцца на самую цяжкую працу.

Беднасць італійскага пролетарыату прымушае яго шукаць вызвалення з-пад уціску капіталістых у змаганні з дапамогай профэсіянальных і політычных арганізацый. Ня гледзячы на слабое развіццё фабрычнай прамысловасці, работніцкі рух у Італіі, асабліва на поўначы, дзе болей за ўсё фабрык і гут, можа лічыцца дасягнем моцным. Профэсіянальны рух найвышэйшага развіцця дасягнуў у 1919 і 1920 г. Шляхам забастовак італійскім работнікам пашанцавала тады дабіцца значнага павялічэння зароботнай платы. Аднак адзінства ў гэтым змагань-

ні ня было. Італійскія профэсыянальныя саюзы згуртованы ў некалькі арганізацый, паміж якімі няма поўнай згоды. Найвялікшай профэсыянальнай арганізацыяй зьяўляецца Гэнэральная Конфэдэрацыя Працы. На чале яе стаяць соцыялісты, якія трываюць за прынцыпу супрацоўніцтва з буржуазіяй. Другая, досыць моцная арганізацыя—Італійскі Саюз Сындыкатаў—знаходзіцца пад уплывам анархістых. Зусім асобна стаяць саюзы чыгуначнікаў і маракоў з мяшаным партыйным складам членаў. Комуністы ўваходзяць у склад усіх работніцкіх арганізацый і працуюць над аб'яднаньнем профсаюзаў у адзіны Саюз Працы.

Супроць работніцкага руху буржуазія выставіла сваю баявую арганізацыю—фашызм. Прыцягнуўшы на свой бок частку сялянства і аб'яднаўшы самыя рознастайныя колы італійскіх капіталістых, фашысты пачалі адкрыта зьнішчаць усе пролетарскія арганізацыі, зрываць забастоўкі, руйнаваць работніцкі друк, забіваць правадыроў работніцкага руху. Яны арганізавалі свае профсаюзы з перапалоханых тэрорам работнікаў і з сваіх баявых аддзелаў. Нарэшце сілаю зброі фашысты захапілі ў свае рукі офіцыйную ўладу, так што цяпер правадыр фашыстых лічыцца старшынёй рады міністраў, а фактычна зьяўляецца поўнаўладным дыктатарам Італіі.

Італія пераважна земляробская старана, большасьць насельнікаў яе жыве па вялікіх брудных вёсках і займаецца ральніцтвам, садоўніцтвам, гадоўляй жывёлы або рыбацтвам. Карысных мінэралаў у гэтай старонцы мала, а дзеля таго не пашыраецца там і фабрычная прамысловасьць. З гэтай прычыны Італія застаецца бедным краем, а Італійская дзяржава далёка ня мае тэй сілы й тэй політычнай вагі, як Францыя або Ангельшчына. Італійская дзяржава, як і Гішпанія, зьяўляецца канстытуцыйным каралеўствам, у якім законадаўчая ўлада належыць да парлямэнту, а выканаўчая да рады міністраў, адказных перад гэтым парлямэнтам.

Італійская дзяржава (311000 кв. клм. і 38.840.000 насельнікаў) абымае блізка што ўсе землі, залюдненыя італійцамі. Толькі востраў Корсіка належыць да Францыі ды вельмі важныя па сваім палажэньні Мальтыйскія астравы, што ляжаць у асяродку Міжземнага мора, зьяўляюцца ангельскай колёніяй.

Да Італійскай дзяржавы належаць паўднёвыя схілы Альп і так званая Прыморская провінцыя даўнейшай Аўстра-Вугоршчыны, залюдненая пераважна славянамі. (Яе, а таксама некалькі астравоў Адрыятычнага мора, Італія здабыла пасля вайны 1914—18 г.). Колёніямі Італіі зьяўляюцца востраў Родос ля берагоў Малой Азіі, Трыполітанія й Кірэнаіка ў Паўночнай Афрыцы, Эрытрэя й Сомалійскі паўвостраў на ўсходзе Афрыкі. Усе італійскія колёніі абымаюць прастору ў 1591000 кв. клм. з 1631000 насельн.

Лямбардзкая нізіна або Паўночная Італія, як мы ўжо бачылі, мае шмат асаблівасьцяй, якімі адрозьняецца ад рэшты Італіі. Перш за ўсё гэта гладкая раўніна бяз гор і ўзгоркаў, на якіх так багаты Апэнінскі

паўвостраў і суседнія астравы. Калісь Лямбардзкая нізіна была затокай Адрыятычнага мора і толькі пасля ледавіковага часу пачала ператварацца ў сухазем'е. Перш за ўсё зрабіліся сухазем'ем тыя часткі нізіны, што ляжаць каля самых Альп. Туды яшчэ ў ледавіковую эпоху альпійскі лёд наваліў шмат морэн, з якіх цяпер складаюцца альпійскія прыгор'і. З-пад гэтых морэн цяпер выцякаюць многалічныя крыніцы (фонтанілі), якімі тамтэйшыя насельнікі карыстаюцца ў мэтах штучнага абводнення палёў. (Успомні, як ледавікі пераносяць і адкладаюць морэны). Калі расталі ледавікі ў Альпах ды Апэнінах, дык з гэтых гор у морскую затоку, што была на месцы сучаснай Лямбардзкай нізіны, пацяклі многалічныя рэчкі, якія неслі шмат глею, пяску ды іншых выпятрэлых адломкаў скал, вымытых у вышнявіне гэтых рэчак у горах. Пясок і глей, прынесеныя рэчкамі, асаджваліся на дне затокі й пакрысе зусім завалілі яе, перавярнуўшы ў сухазем'е, у нізіну. Ператварэнне мора ў сухазем'е ня скончылася й да сяго часу. Рэкі, што цякуць па Лямбардзкай нізіне ды ўліваюцца ў Адрыятычнае мора, і цяпер нясуць шмат глею ды пяску. Паўзбярэжнае хваляванне не дае аднак гэтаму глею й пяску асесці на дне мора, кідае іх адваротна на бераг, утварае з іх каля берагу гакі (лідо), вузкія, даўгія паўвостравы. Спачатку між берагам і гэтымі гакамі застаюцца затокі-лягуны, злучаныя з морам вузкімі пратокамі. Пакрысе й гэтыя пратокі завальваюцца пяском, лягуны зусім аддзяляюцца ад мора, робяцца паўморскімі вазёрамі. З часам гэтыя вазёры засыпаюцца новымі адкладамі рэк, усыхаюць і ператвараюцца спачатку ў балотныя, а потым у сухія ўраджайныя кавалкі зямлі. Такім спосабам што-год каля 70 дзесяцін мора пераварачваецца на сухазем'е, а калі гэтае з'явішча будзе трываць гэтак сама й далей, дык цераз паўтары тысячы год уся Вэнэцыйская затока Адрыятычнага мора мусіць зрабіцца часткай Лямбардзкай нізіны.

У працягу гістарычнага часу шмат якія гарады, што пабудаваліся калісь каля самага берагу мора, апынуліся, дзякуючы паступоваму павялічэнню нізіны, у некалькіх вёрстах на захад ад мора. Такім чынам даўнейшыя морскія прыстані (Адрыя, Равэна і іншыя) апынуліся далёка ад морскай дарогі і страцілі сваё даўнейшае гандлёвае значэнне.

Дзякуючы роўнасьці Лямбардзкай нізіны, рэкі яе цякуць паволі, ціхамірна, так што пясок і глей асядаюць на дне іх і праз увесь час павышаюць дно. З гэтай прычыны рэкі часта выходзяць з берагоў, заліваюць ваколіцы і мяняюць рэчышчы. Каб стрымаць небяспечныя разводзьдзі рэк, італійцы абгараджваюць іх грэблямі, так што месцам рэкі цякуць у штучным рэчышчы вышэй суседніх ніў і гарадаў. У штучным паднятым рэчышчы цячэ й галоўная рака Лямбардзкай нізіны дый наагул усёй Італіі—По. Каштоўныя грэблі абапал берагоў По будуюцца й падтрымоўваюцца ў парадку пад кіраўніцтвам інжынэраў. По заўсёды мае шмат вады, бо жывіцца вечнымі сьнягамі ды ледавікамі Альп. Асабліва многа вады,

ў По ўлетку, калі растаюць альпійскія сьнягі. Блізка мора По разьвільваецца на тысячы адтокаў, ствараючы вялікую дэльту, якая што-год пашыраецца ды глыбей уразаецца ў мора шырокім паўвостравам (чаму?).

У сярэднім сваім цячэньні По бяжыць бліжэй да Апэнін, чымся да Альп, бо альпійскія прытокі По, сьцякаючы з болей высокіх гор, мелі болей імпэту і прасунуліся далей на поўдзень, чымся апэнінскія прытокі на поўнач.

(Пералічы паводле карты галоўныя прытокі По. Якія альпійскія вазёры даюць сток у По? Якая рака ўліваецца ў Адрыятычнае мора побач з По і злучаецца з ёй толькі адтокамі свайго вусьця?).

Лямбардзкая нізіна з усіх бакоў абкружана гарамі і толькі з усходу адкрыта ў бок Адрыятычнага мора. Заходнія вятры, якія пануюць у Эўропе, ня могуць прынесці ў гэтую краіну надакіянскае вільгатнае паветра. Клімат нізіны, такім чынам, мусіць быць сухім, контынэнтавым. Лета тутака гарачае, зіма параўнаўча халодная. Часамі ўзімку бываюць маразы і выпадае сьнег.

Горад Мілян у асяродку краіны мае сярэдняю тэмпературу ліпеня $+24,7^{\circ}$, сярэдняю студзеня $+0,5^{\circ}$.

Ападкаў у краіне выпадае мала, але ўлетку дажджы выпадаюць часьцей, як у Паўднёвай Італіі, і наагул клімат ня можа лічыцца падзваротнікавым. (Чым адзначаецца падзваротнікавы клімат?). Толькі ля мора і над вазёрамі альпійскіх прыгор'яў зіма цёплая, вільгатная. (Узімку над гэтымі вазёрамі ўтвараецца туман, які перашкаджае ахалоджваньню вадзяной паверхні і ніжэйшых пластоў паветра). З гэтай прычыны каля вазёр ды на ўзбярэжжах растуць вечназялёныя дрэвы, тады як у іншых мясцовасьцях Лямбардзкай нізіны, як і ў Сярэдняй Эўропе, пераважаюць дрэвы з ападаючым узімку лісьцем.

У часы Рымскай рэспублікі Лямбардзкая нізіна звалася Цызальпінскай Галіяй, бо ў ёй у тыя часы жылі галы, народ кельцкага паходжэньня. Аднак галы хутка запазычылі мову й культуру латыньцаў, і ў часы Рымскай імперыі люднасьць краіны належала да адзінай даўна-італійскай або рымскай нацыі. У эпоху вялікага перасяленьня народаў з поўначы сюды надышлі лянгабарды, народ гэрманскага паходжэньня, і ўтварылі тут сваю дзяржаву. Ад таго часу Лямбардзкая нізіна атрымала свой сучасны назоў. Аднак лянгабарды, як даўней галы, хутка падпалі пад уплыў болей культурных романізаваных тубыльцаў, страцілі сваю мову і ўвайшлі ў склад нова-італійскай нацыі. Праўда, насельнікі Лямбардзкай нізіны выразна розьняцца ад іншых італійцаў. Сярод іх часьцей сустракаюцца бялявыя, якіх блізка-што зусім няма паміж апэнінцаў; росту лямбардцы вышэйшага, норава спакайнейшага, у іх болей сур'ёзнасьці, роўнаважнасьці, працавітасьці, ашчэднасьці. Заходняя частка Лямбардзкай нізіны—П'емонт—можа лічыцца калыскай сучаснай італійскай дзяржаўнасьці, бо каля яе пачалі гуртавацца дробныя італійскія дзяржавы ў сярэдзіне мінулага веку, у час адраджэньня Італійскай дзяржавы.

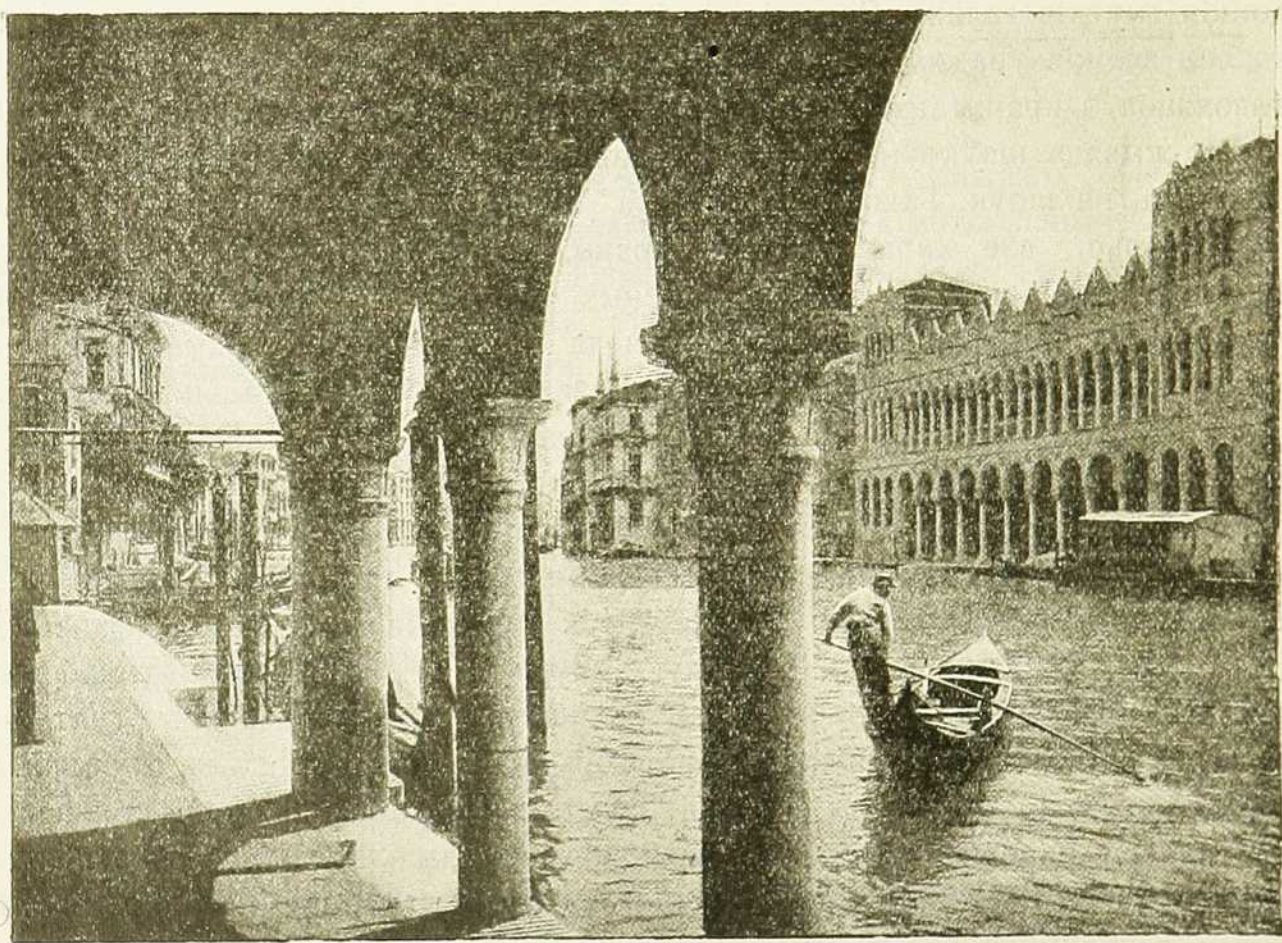
У сучасны момант Лямбардзкая нізіна зьяўляецца найбагацейшай і найболей культурнай часткай Італіі. Нанесеныя ракой По і яе прытокамі глістыя грунты краіны адзначаюцца надзвычайнай, вельмі высокай ўрадлівасцю. Бадай-што ўся зямля, апроч няўсохлых балотных мясцовасцяў у дэлье По, узорана ды апрацавана. Зразумела, што ў сухім клімаце краіны нельга абыйсціся бяз штучнага абваднення глебы. Але й штучнае абвадненне тут не вымагае каштоўных прылад, бо По й некаторыя іншыя рэкі, як мы ўжо ведаем, цякуць у штучных рэчышчах паміж грэбляў, вышэй суседніх палёў. Досыць адчыніць адну з заставак у грэблях, і рэчная вада пацячэ па нівах і гарадах. У гэтых умовах гарачае лета не перашкаджае, а нават дапамагае ўзрастанню ўсялякага збожжа, так што Лямбардзкая нізіна мае ў дастатку кіяхоў, пшаніцы й нават рысу, які нідзе болей ня можа расці гэтак далёка ад роўніку (на 45° паўночнай шырыні). Месцам на нівах над збожжам радочкамі стаяць морвы, а па іх уецца яшчэ вінаграднік, перакідаючы з дрэва на дрэва свае тонкія гнуткія галіны. Пэрсікі, ядобныя каштаны, абрыкосы, ігрушы прыносяць вялікія ўраджаі, а плады іх разам з віном, збожжам і гароднінай вывозяцца з краіны праз Альпы ў Сярэднюю ды Паўночную Эўропу. Лісьцем морвы жывяць шаўкоўнага вусеня, капшучок якога разматваюць і перарабляюць на шоўк. Гадоўля малочнага быдла пашырылася толькі ў прыгор'ях Альп, дзе хапае сьвежай травы, дзякуючы большай колькасці ападкаў. Падземнага багацця—карысных мінералаў—у Лямбардзкай нізіне няма, дзеля чаго благое становішча мела й фабрычная прамысловасць. Нават шоўк, які зьяўляецца, можна сказаць, галоўным багаццем краіны, трэба было перарабляць за межамі на французскіх і часткай на нямецкіх фабрыках. У апошнія гады пачалі карыстацца сілай горных рэчак, што сьцякаюць з Альп у нізіну. Рэчкі гэтыя прыводзяць у чыннасьць электрычныя станцыі, а адтуль электрычнасьць па дроце перадаецца на фабрыкі, дзе замяняе апал. Гэтак утварыліся значныя фабрыкі, што перарабляюць шоўк, салому, скуру і г. д. Побач з фабрычнай прамысловасцю ў краіне яшчэ захавалася прамысловасць саматужная: хатнім спосабам сяляне вырабляюць на продаж розныя музычныя прылады, вырабы з саломы й дрэва і да т. п. Надзвычайная ўраджайнасьць глебы й багацце краіны на ўсялякае збожжа ды гародніну дазваляюць непераборлівым італійцам пражываюцца з самага малага кавалку зямлі. Гэтым тлумачыцца вельмі густое залюдненне Лямбардзкай нізіны. (На кожны кв. кілёметр тутак прыпадае 152 чалавекі, а месцам, напрыклад, каля Міляну аж 546). Хіба толькі ў Кітаі ды ў Індыі можна знайсці мясцовасці, у якіх за кошт мясцовых produkтаў жыве такое густое насяленне. (У Зах. Эўропе яшчэ болей шчыльнае насяленне жывіцца прывозным збожжам). Асьвета ў Лямбардзкай нізіне стаіць вышэй, як на Апэнінскім паўвостраве, няпісьменных тутак меней. Шчыльнае залюдненне краіны патрабавала многа палепшаных дарог, а роўная паверхня не перашкаджала іх пракладанню. З гэтай прычыны Лямбардзкая нізіна

мае вельмі густую сетку чыгунак, гусьцейшую, як ува ўсіх іншых краінах Італіі. Апроч таго, яна мае адзіную ў Італіі суднаходную раку (По), і такім чынам знаходзіцца ў найлепшых умовах для зносін. З гэтай прычыны тут моцна пашырыўся ўнутраны гандаль і было пабудавана шмат багатых гандлёвых гарадоў.

У самай сярэдзіне нізіны на скрыжаваньні галоўных чыгунак ляжыць *Мілян* (718000 нас. у 1921 г.), другі горад Італіі па колькасці насельнікаў, першы па багацці і развіцці фабрычнай прамысловасці (асабліва шоўкавай) і галоўны асяродак работніцкага руху з усаўленым прыгожым сабрам у готычным стылі, збудованым з белага мармуру.

У П'емонце, у заходняй частцы Лямбардзкай нізіны, каля сутокі вышняга По з альпійскай ракой Дора-Рыпарыяй раскінуўся *Турын* (452 тыс. насельнікаў)—старасвецкая сталіца Сардынскага каралеўства, асяродак прамысловай ваколіцы з фабрыкамі жалезных і шоўкавых вырабаў.

Мал. 14.—Вэнэцыя. Канал замест вуліцы.

На ўсходзе, у Адрыятычным моры, на некалькіх паўзбярэжных астраўках Вэнэцыйскай затокі знаходзіцца адзін з найцікаўнейшых і найпакнейшых гарадоў Эўропы—*Вэнэцыя* (168000 нас.). Каналы замест вуліц, чайкі-гондолы замест фурманак і калёсаў, вялікія будынкі палацу дожаў (даўнейшых кіраўнікоў Вэнэцыйскай рэспублікі), сабору сьвятога Марка, вялізныя масты праз каналы,—усё гэта так дзіўна, надзвычайна

й прыгожа, што кожны падарожнік па Эўропе заўсёды імкнецца зьвярнуцца ў гэты чароўны, цудоўны куток. Вэнэцыя слыне сваімі шклянымі ды мозаічнымі вырабамі; насельнікі яе займаюцца, апрача таго, рыбацтвам і морскім гандлем, але даўней, у сярэднія вякі, вага гэтага гораду была ў шмат разоў большая.

Вэнэцыйскія караблі разьязджалі па ўсіх морах Эўропы, вэнэцыйскія гандляры ды падарожнікі (Марко Полё) забіраліся аж у Кітай і Японію; да Вэнэцыйскай рэспублікі належалі багатыя колёніі ў Эўропе і Азіі. Заняпад Вэнэцыі, між іншым, тлумачыцца паступовым памяленьнем яе прыстані, з якім прыходзіцца змагацца з дапамогай каштоўных работ і прылад. (Чым тлумачыцца памяленьне Вэнэцыйскай затокі?)

На поўдзень ад По каля прыгор'яў Апэнін ляжыць яшчэ адзін важны горад *Болёнія* (190000 насельн.), які трымае ў сваіх руках гандаль Лямбардзкай нізіны з Апэнінскім паўвостравам. Горад гэты ведамы сваім унівэрсытэтам, самым старым ува ўсёй Эўропе (заложаным у XII веку).

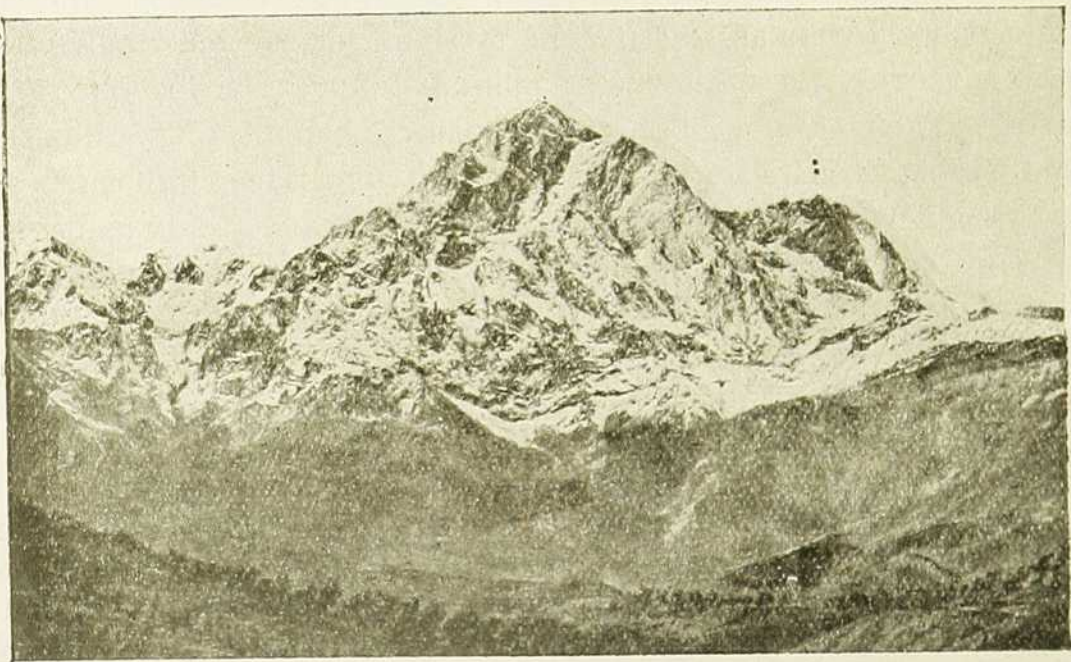
Апэнінскі паўвостраў зьяўляецца ў адзнаку ад Лямбардзкай нізіны пераважна горнай краінай. Асновай яго зьяўляецца даўгі Апэнінскі горны ланцуг. Як і Пірэнэйскія або Гранадзкія горы, гэта—уклад параўнаўча маладых зморшчаў земнай кары, якія тутака складаюцца галоўным чынам з вапнавых пластоў. На поўначы Апэніны цягнуцца ўдоўж берагоў Гэнуйскае затокі, складаючы нібы беспасрэдны працяг Альп. Каля гораду Гэнуй яны зварачваюць на паўднёвы ўсход і ў сваёй сярэдняй частцы цягнуцца ўжо бліжэй да Адрыятычнага мора. Тутака ўздымаецца магутнае сугор'е Гран-Сасо з найвышэйшым пунктам усяго паўвострава—пакрытай вечным сьнегам гарой Монтэ-Корно (2921 мэтр увышкі над роўнем мора). На крайнім поўдні Апэніны цягнуцца ўжо проста на поўдзень па паўвостраве Калябрыі, дзе ўжо складаюцца не з вапнякоў, а з гранітаў, гнэйсаў і іншых цьвёрдых скал.

У Калябрыі Апэніны складаюцца з двух асобных масываў: паўночны масыў Сыля ўдаецца ў Іонійскае мора, аддзяляючы ад яго Таранцкую затоку, а паўднёвы, Аспромонтэ, упіраецца ў Мэсынскую пратоку. З контынэнтам і паміж сабой гэтыя масывы злучаюцца нізкімі пярэсмыкамі, якія калісь былі морскімі пратокамі. Калісьці Калябрыя была падвойным востравам, які з часам далучыўся да Апэнінскага паўвострава. Мэсынская пратока, што аддзяляе цяпер Сіцылію ад Калябрыі, можа лічыцца апошняй з калябрыіскіх праток, якая захавалася да сьго часу.

Апэнінскія горы з сваімі голымі вапнавымі скаламі маюць хмуры й нудны выгляд. Сочных лугоў, якіх многа ў Альпах і Пірэнэях, тут бадай-што няма; мала й лясоў; адчуваецца недахват і ў вадзе. Горныя струмені бурляць і грукаюць толькі ўвясну або пасля ўлеваў, але хутка затым усыхаюць. Гранітныя масывы Калябрыі маюць значна весялейшы, прыгажэйшы выгляд. У сярэдняй частцы Апэнінскага паўвострава на за-

хадзе, а ў паўднёвай на ўсходзе ад Апэнін застаюцца шырокія палосы прыгор'яў. Заходняе або Тырэнскае прыгор'е (што ляжыць каля Тырэнскага мора) з'яўляецца асяродкам Італіі і калыскай Італійскай дзяржавы. Па ўсім гэтым прыгор'і раскіданы многалічныя рэшткі даўна-італійскіх—латынскіх—будынкаў. На поўначы гэтага краю (у так званых Апуанскіх Альпах) знаходзяцца слынным капальні найлепшага карарскага мармуру; на поўдзень ад акругі гэтых капальняў цягнецца шырокая даліна ракі Арно—дно даўнейшай морскай затокі; далей раскінулася невялікае Тосканскае плоскаўзвышша з досыць значнымі пакладамі карысных мінэраляў (борны квас, руды медзі, волава, серабра, цыны, живога серабра й г. д.). Яшчэ далей на поўдзень цягнецца мясцовасьць рымскіх вульканічных адкладаў (туфаў), перарэзаная далінай Тыбру, галоўнай ракі паўвострава. Тут многа згаслых вульканаў, вялічэзныя жэралы (кратэры) якіх у некаторых месцах пазаліваліся вадой і зрабіліся вазёрамі. На паўднёвым ўсход адгэтуль, каля Нэапальскай затокі, распасціраецца ўраджайная Кампанская нізіна з прыгожым барвістым краявідам. У паўднёвай яе частцы знаходзіцца адзіны на ўсім Эўропэйскім контынэнце чынны вулькан Вэзуві (1301 мэтр над роўнем мора), харошая стажковая гара з густа залюдненымі адхонамі схіламі.

Мал. 15.—Гран-Сасо, найвышэйшая гара ў Апэнінах.

Верх гары ахапляецца кругавым валам, які з'яўляецца краем даўнейшага жэрала Монтэ-Сомы (на вышыні 1137 м. н. р. м.). Сучасны верх з новым жэралам утварыўся з вульканічнага попелу ў час выбуху 79 г. хрысц. эры, калі былі зруйнованы і засыпаны вульканічным попелам даўна-латынскія гарады Помпэя і Геркуланум (гл. мал. 16).

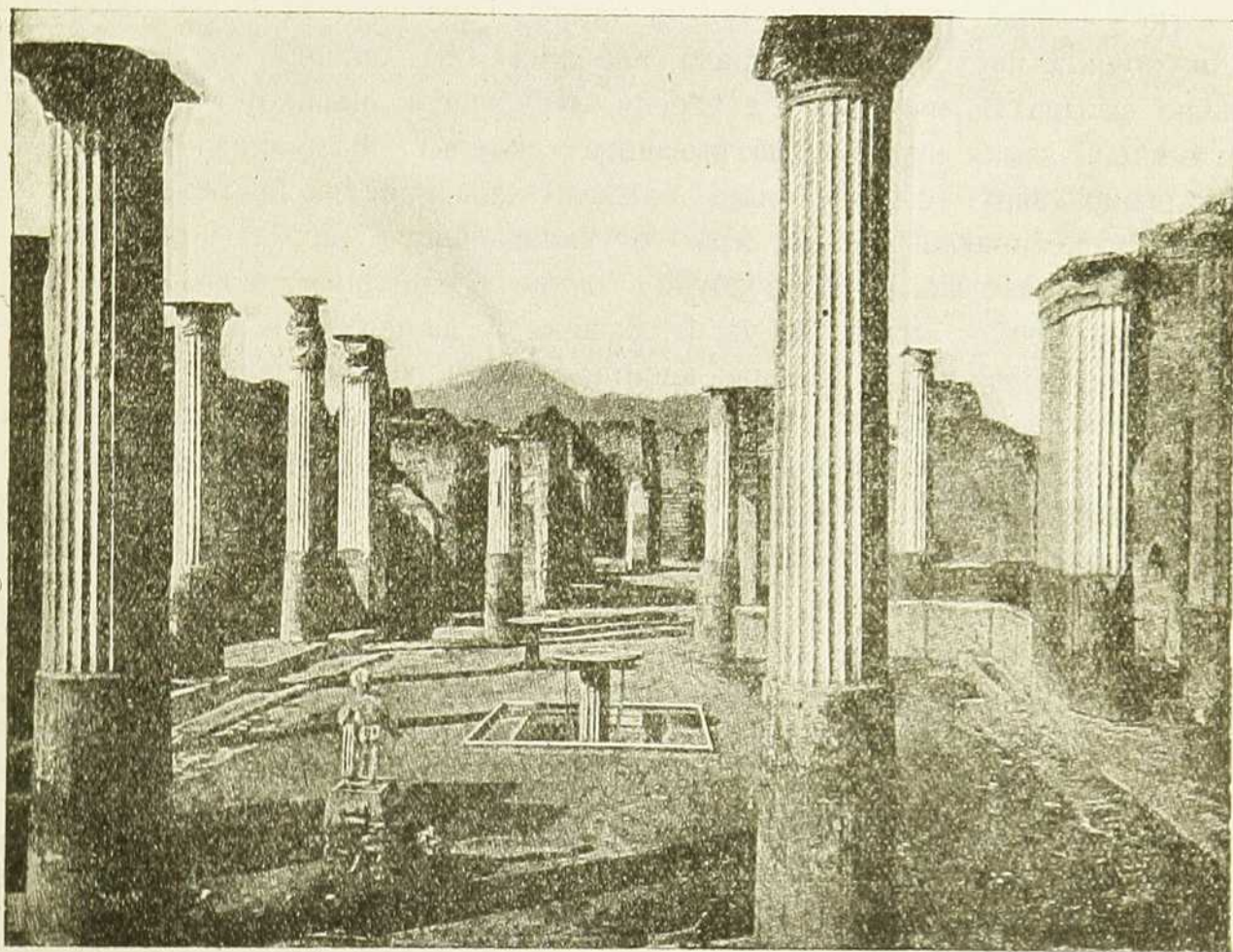
Ад Арно да Тыбру каля берагу Тырэнскага мора цягнецца вузкая йстужка балотных нізін. Гэта так званыя *марэмы*, вельмі шкодныя для здароўя з прычыны распаўсюджаных тамака малярыі і трасцы, ад якіх што-год памірае каля 15000 чалавек.

Усходняе прыгор'е Апэнін ёсць нізкае плоскаўзвышша Апулія, усходняя частка якога ў стане паўвострава ўразаецца між Адрыятычным і Іонійскім морамі.

На поўнач ад Апуліі ў Адрыятычнае мора ўдаецца яшчэ адзін невялікі паўвостраў, складзены з масыву Монтэ-Гаргано. Калі раўняць абрыс Італіі з ботам, дык Калябрыя будзе выглядаць нажом, Апулія абсацам, а Монтэ-Гаргано шпорай гэтага „бота“.

Уся Паўднёвая Італія, а асабліва Калябрыя, многа церпіць ад землятрасеньняў. Маленькія ваганьні грунту здараюцца там па некалькі разоў што-год, а праз кожныя 4-5 гадоў бываюць такія моцныя землятрасеньні, ад якіх руйнуюцца цэлыя гарады ды гінуць тысячы людзей.

Мал. 16.—Руіны гораду Помпэі, адкопаныя з-пад вульканічнага попелу. На заднім пляне курыцца Вэзуві.

Апэнінскі паўвостраў мае шмат прымет нясуняўшайся на ім падземнай чыннасці. Гэтак званыя вулканы-дымнікі (сольфатары), якія выкідаюць праз жэралы і шчыліны толькі слупы дыму (напрыклад, сольфатара Поцуолі каля Нэаполю) сустракаюцца тут у вялікім ліку. Рэшткамі даўных ужо згаслых вулканаў трэба лічыць і пячоры (мофэты), з якіх выходзіць толькі газ—двутленік вугалю. Такой пячорай зьяўляецца, напрыклад, „Сабачая“ каля таго-ж Нэаполю, названая так

дзеля таго, што кінутыя ў яе сабакі адразу падыхаюць з прычыны недахвату тлену. Чалавек, стоячы ўва ўвесь рост, можа сьмела быць у тэй пячоры, бо двутленікам вугалю, як газам цяжкім, перапаўняюцца толькі ніжэйшыя пласты паветра.

Клімат на Апэнінскім паўвостраве значна вільгатнейшы, чымся на Пірэнэйскім: большая частка краіны ляжыць на захад ад горнага ланцуга, а, значыць, знаходзіцца пад беспасрэдным уплывам вільгатных заходніх вятроў. Усходнія схілы Апэнін і сушэй і халадней за заходнія. Тыповым падзваротнікавым кліматам адзначаюцца толькі паўднёвыя часткі паўвострава. Там дажджы выліваюцца выключна ўзімку, а лета вельмі сухое й гарачае. Часамі ўлетку там дзьме з афрыканскай пустыні Сахары асабліва сухі ды сьпякотны вецер „сіроко“. Вецер гэты сушыць расьліны і прыносіць дробны пыл, які лезе ў нос, у рот, у вочы і тонкім пластком асядае на лісьце дрэў і на зямлю. Гарачае лета бывае заўсёды і ў паўночных частках паўвострава, але зіма там значна халаднейшая, і ападкі выпадаюць ня ўзімку, а ўвесну або ўвосені. Маразоў і там ніколі ня бывае, і зямля ніколі не пакрываецца сьнегам. Выняткам, зразумела, зьяўляюцца вярхі гор, дзе клімат мясцамі халадней, як на Беларусі. Таксама й расьліннасьць горных хрыбтоў складаецца з дрэў, якія страчваюць узімку сваё лісьце: дубоў, букаў, ядобных каштанаў, а вышэй—нават з ігластых дрэў. Затое на ўзьбярэжжах, у далінах рэк і падгор'ях пануе вечназялёная расьліннасьць: алейныя дрэвы, вечназялёныя дубы, олеандры, магноліі, а побач з імі купрэсы і міжземнаморскія хвой. Калісь увесь паўвостраў быў дужа багаты лясамі. На жаль, большую частку іх даўно павысякалі; на іх месцы зьявіліся—на нізкіх месцах макісы, а ў горах голыя прасторы, гошыя хіба што на пашу для дробнай жывёлы.

Калі ў цяперашнія часы самай багатай і самай культурнай часткай Італіі зьяўляецца Лямбардзкая нізіна, дык у пачатку гістарычнага часу наадварот—гандаль, прамысловасьць, навука, прыгожае пісьменства й мастацтва красавалі галоўным чынам на Апэнінскім паўвостраве. Ня толькі Тырэнскае прыгор'е, але і ўвесь паўвостраў адзначаецца вялікім багацьцем руін даўных латынскіх будынкаў і гарадоў, якія дадаюць асобны адбітак усяму краявіду і гавораць аб мінулым багацьці краіны. Рэзкай процілежнасьцю мінуўшчыне здаецца сучаснае жыцьцё апэнінцаў. Чым далей на поўдзень, тым болей цемры, бруду, гультайства, убоства сярод італійцаў. Аднак і там італійцы заўсёды адзначаюцца вясылым норавам, любяць сьпевы, музыку, скокі й гульні.

Дзякуючы цёпламу карыснаму клімату, зямля пры штучным абвадненьні родзіць вельмі добра. Засевы збожжа тут, як і ў Лямбардзкай нізіне, не аддзяляюцца ад садоўніцтва. Часта па палёх пшаніцы й кіяхоў растуць алейныя дрэвы, памаранцы, фігі, цытрыны, мігдал ці іншыя дрэвы паўднёвых пладоў. Паўсюды вельмі многа вінаградняў. На ўсёй зямлі няма такога краю, дзе вінаграду зьбіралі-б болей, як тут. Віно, алей з пладоў алейнага дрэва, паўднёвыя плады—вось галоўныя продукты вывазу з кра-

іны. Добра ўзрастае ў краіне і збожжа, нават рыс, асабліва ў марэмах, дзе на рысавых палёх аруць зямлю за дапамогай бавалаў. Аднак свайго збожжа не хапае насельнікам Апэнінскай Італіі; яго трэба сюды прывозіць з Амэрыкі ды Ўкраіны. Сяляне ядуць галоўным чынам гародніну, а ў горных лясох збіраюць сабе на страву ядобныя каштаны.

Сьвежую гародніну разводзяць і на вываз, асабліва ўвясну, калі ў Сярэдняй Эўропе яшчэ няма сваёй. У Апэнінскай краіне яшчэ часьцей, як у Гішпаніі, сустракаецца г. зв. прыступкавая культура, асабліва на схілах, павернутых у бок Гэнуйскае затокі і Тырэнскага мора. Там каля самага берагу на першай прыступцы сеюць рыс, вышэй—алейнае дрэва або якую-небудзь садовіну, яшчэ вышэй—вінаграднік або гародніну. Прырода краіны дае шмат мажлівасьцяй далейшага пашырэньня і разьвіцьця земляробства, але гэтаму яшчэ моцна перашкаджаюць буйная земляўласнасьць, бязрупатнасьць земляўласьнікаў, недахват асьветы і гультаяваты нораў італійцаў. Часта бяз ужытку або пад пашай для дробнай жывёлы ляжаць такія кавалкі зямлі, якія пры добрым доглядзе маглі-б прынесці вялікую карысьць.

У Апэнінскіх горах значная частка насельнікаў займаецца гадоўляй дробнай жывёлы: авечак ды коз. Аднак недахват сьвежай, сочнай травы прымушае пастухоў вандраваць з сваімі статкамі па вялікіх прасторах.

(У Апуліі ды Калябрыі гэтым займаюцца альбанцы, што ў XV і XVI вякох паўцякалі сюды з Балканскага паўвострава ад туркаў).

Каля мора насельнікі Апэнінскага паўвострава займаюцца рыбацтвам: ловяць рыбу—тунцоў, сардынак ды анчоўсаў, гадуюць ядобных сьлімакоў-вустрыц, шукаюць морскіх ракаў-гомараў і збіраюць розныя падарункі мора ў час адплыву.

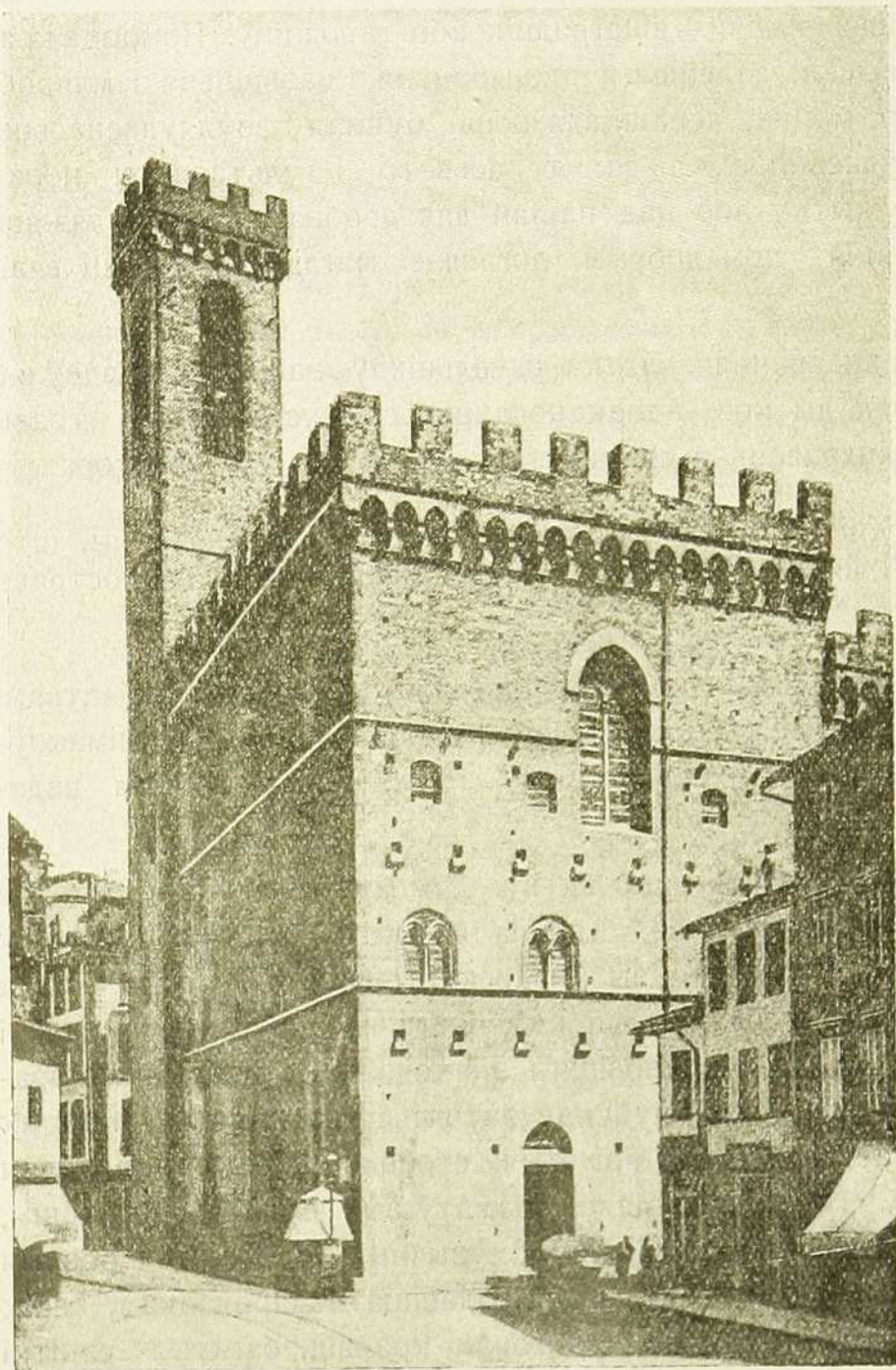
Нетракапальная прамысловасьць, як і ў Лямбардзкай нізіне, ня мае вялікага значэньня на паўвостраве. Апрача ня вельмі значных запасаў руды ў Тосканскім плоскаўзвышшы ды карарскага мармуру, няма блізка ніякіх карысных мінералаў. Зусім няма каменнага вугалю, вельмі мала і бурага, а дзеля таго ў кепскім становішчы знаходзіцца і фабрычная прамысловасьць. Толькі па берагах Гэнуйскае затокі ёсьць некалькі фабрык жалезных вырабаў і машын. Затое яшчэ ня страцілі свайго значэньня саматужныя промыслы. Паўсюды сяляне саматугам вырабляюць кашы, капялюшы, посьцілкі, пальчаткі, карункі, музычныя прылады і розныя цацкі з караляў, саломы і інш. Усё гэта прадаецца падарожнікам, якіх прынаджваюць сюды прыемны клімат, прыгожы краявід, багатыя рэшткі мінуўшчыны, слынным, харошым помнікі мастацтва.

Што-год надта многа падарожнікаў нааяжджае ў Італію; адны едуць туды лячыцца, другія вучацца там мастацтву, трэція прыяжджаюць туды проста паглядзець на выдатныя асаблівасьці гэтай старонкі.

Асаблівай прыгожасьцю адзначаецца гэтак званая Італійская Рывьера, што ляжыць каля берагоў Гэнуйскай затокі пад забаронай паўночна-заходніх Апэнін. Асяродкам гэтага чароўнага куточка зьяўляецца *Гэнуя* (300.000 насельнікаў), лепшая морская прыстань Італіі, вядомая буйным гандлем з Лямбардзкай нізінай, Швайцарыяй і Францыяй.

У сярэднія вякі Гэнуйская рэспубліка побач з Вэнэцыяй была адной з найбагацейшых гандлёвых дзяржаў сьвету, а гэнуйскія падарожнікі карысталіся сусьветнай славай. (Гэнуйцам быў Колумб).

Мал. 17.—Флёрэнцыя. Прэторыйскі палац.

Італьянскага мастацтва. Тутака многа прыгожых харомаў, палацаў, помнікаў і музэяў з творамі лепшых італійскіх мастакоў.

Гэнуя — прыгожы горад з многалічнымі харошымі сучаснымі і старасьвецкімі будынкамі з найлепшага мармуру, з садамі вечназялёных дрэў і буйной фабрычнай прамысловасьцю (жалезныя ды шоўкавыя вырабы).

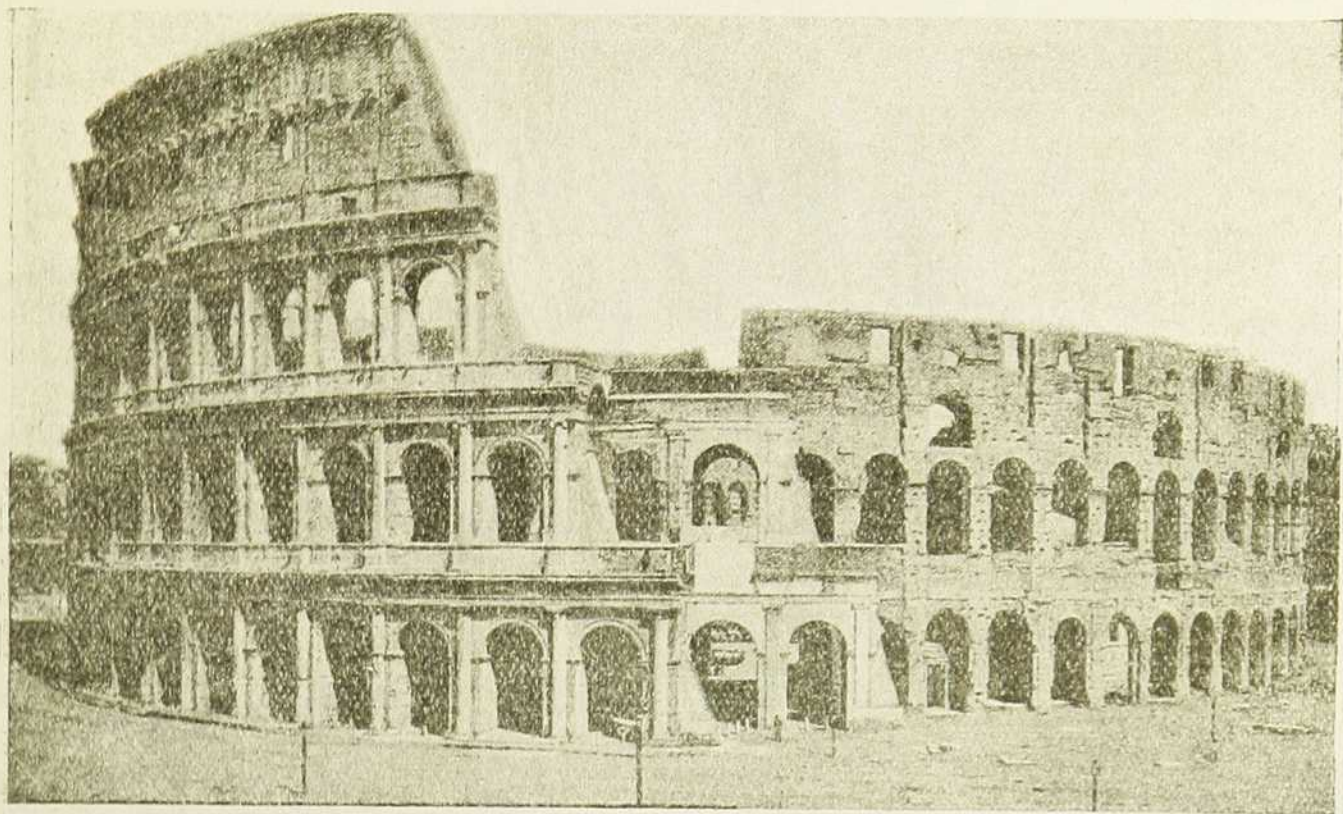
У Гэнуі знаходзіцца адзін з найцікавейшых могільнікаў Італіі, які можа лічыцца запраўдным музэем паводле багацьця, мастацкіх помнікаў з мармуру і бронзы (мо-сензу).

У даліне ракі Арно ляжыць *Флёрэнцыя* (250000 насельнік.), якая ў сярэднія вякі была багатай самастойнай рэспублікай і ад таго часу слыне асяродкам іта-

На Тыбры амаль-што ў самай сярэдзіне Італіі на 11 узгорках (даўней на 7) ляжыць *Рым* (689000 нас. у 1921 г.)—сучасная сталіца Італійскага каралеўства, гаспода рымска-каталіцкіх папаў, а даўнейшая сталіца ўсяго вядомага сьвету. Побач з каралеўскімі харомамі, парлямэнтам ды іншымі сучаснымі будынкамі тутакі захавалася шмат руін слаўнай мінуўшчыны. (Форум або пляц, на якім зьбіраліся сходы даўна-рымскіх грамадзян; цырк Колізэй, дзе калісь адбываліся бойкі глядыятараў; тэрмы або лазьні; трыумфальныя аркі, збудованыя калісь у часы ўрачыстых уездаў даўна-рымскіх правадыроў і г. д.).

Вялізны сабор сьв. Пётры, руіны даўна-хрысьціянскіх пачораў-катакомбаў, багаты папскі палац Ватыкан сьведчаць аб вялікай ролі, якую граў горад у росквіце хрысьціянскай веры.

Мал. 18.—Рым. Руіны Колізэя.

Далей, у Кампанскай нізіне блізка вулькану Вэзувія, на беразе Нэапольскай затокі стаіць *Нэаполь* (780000 насельн.), самы вялікі горад Італіі. Па разьвіцьці свайго морскага гандлю Нэаполь займае другое месца ў Італіі (спушчае толькі Гэнуі), але па культурнай вазе стаіць даволі нізка. Нэаполь—тыповы італійскі горад, а ў насельніках яго болей як дзе выяўляюцца асаблівасьці італійскай нацыі. Нэапольцы—вясёлыя, рухавыя, здольныя, але гультаяватыя і неасьвечаныя людзі. Ваколіцы Нэаполю адзначаюцца надзвычайнай прыгожасьцю.

На ўсходніх схілах Апэнін мала значных гарадоў і наагул люднасьць жыве значна радзей, асабліва па пустынных вапнавых прыгор'ях.

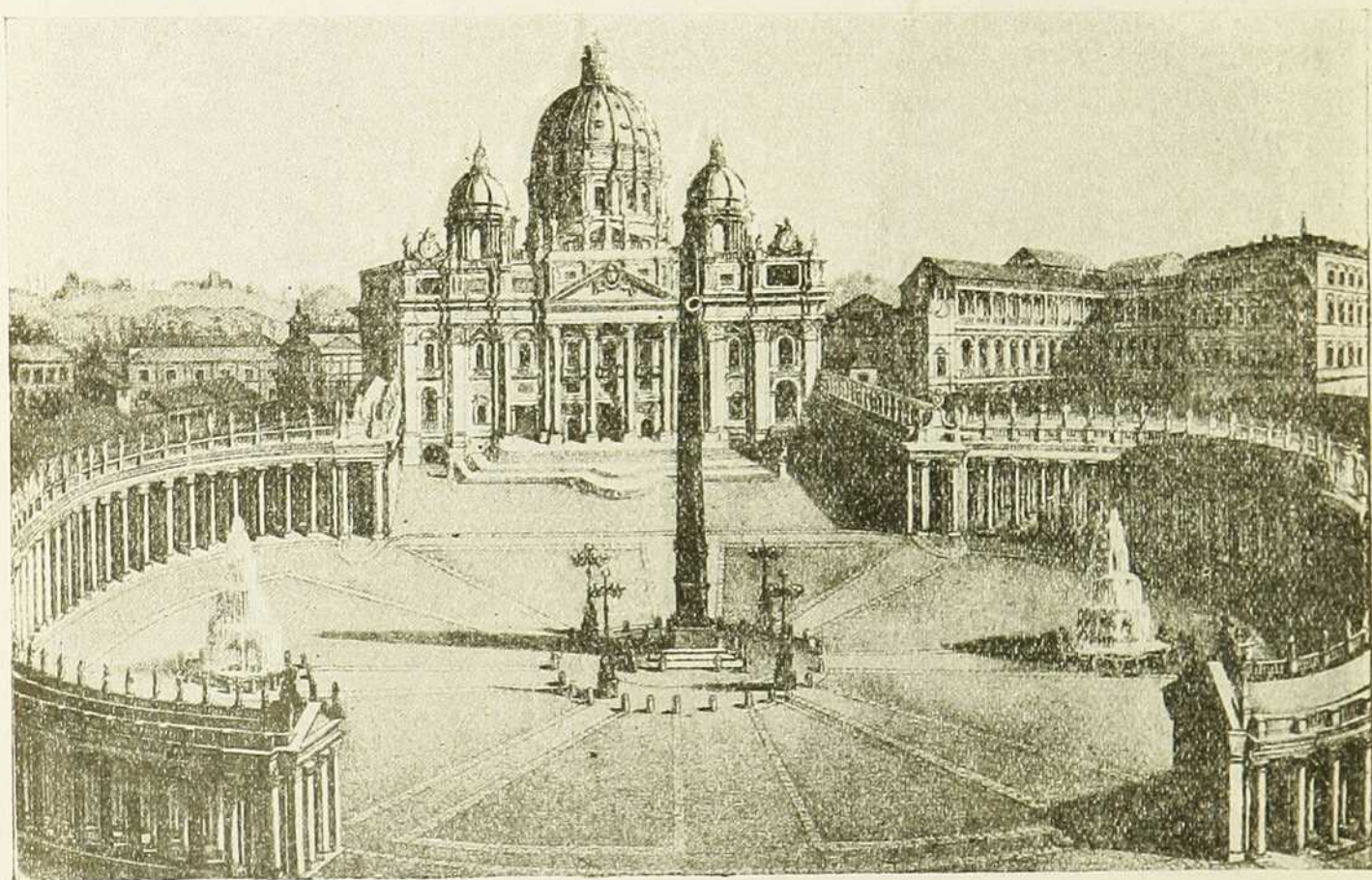
На мяжы з Лямбардзкай нізінай у паўночна-ўсходніх прыгор'ях Апэнін захавалася апошняя з маленькіх сярэднявяковых самастойных італійскіх дзяржаў—рэспубліка Сан-Марыно

(12000 насельнікаў), якая да сьго часу не пажадала злучыцца з Італійскім каралеўствам, хаця з усіх бакоў яе атачаюць землі гэтага каралеўства.

Да Апэнінскай краіны можна далучыць некалькі маленькіх астравоў Тырэнскага мора і між імі востраў Эльбу з значнымі запасамі жалезнай руды.

Сіцылія разам з некалькімі суседнімі драбнейшымі астравамі можа лічыцца за беспасрэдны працяг Апэнінскага паўвострава, за рэштку маста між Эўропай і Афрыкай. Параўнаўча ня дужа даўно (з геолёгічнага погляду) на месцы сучаснай Мэсынскай пратокі, што аддзяляе Сіцылію ад Калябрыі, існаваў перэсмык; такі самы перэсмык існаваў калісь і між Сіцыліяй і Афрыкай, так што Сіцылію трэба лічыць востравам кантынэнтавым, які нядаўна страціў сувязь з суседнім сухазем'ем.

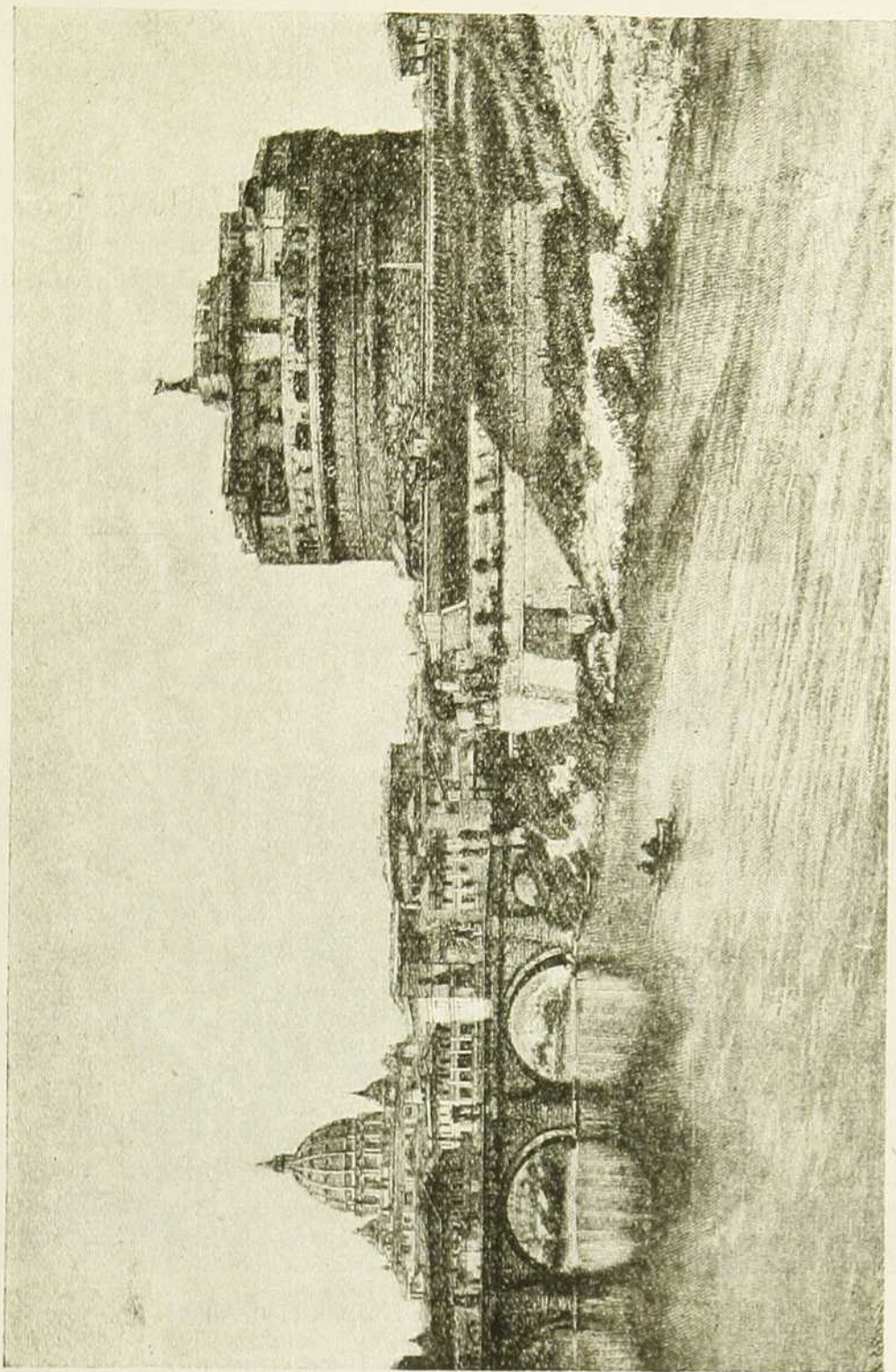
Мал. 19.—Рым. Сабор сьв. Пётры.

У Паўночна-Ўсходняй Сіцыліі ўздымаюцца такія самыя гнэйсавыя горы, як і ў Калябрыі, а на захадзе, як у Сярэдняй Італіі, горы вострава складаюцца пераважна з вапнякоў. На ўсходнім беразе Сіцыліі ўзвышаецца вялічэзны вулькан Этна (3274 м. над р. м.), на версе якога бязмала заўсёды ляжаць сьнягі, а з шчылін на схілах часамі выліваецца агнёвацякучая лява.

Яшчэ часьцей вульканічныя выбухі бываюць на Ліпарскіх астравах, што ляжаць на поўнач ад Сіцыліі. Адзін з гэтых астравоў-вульканаў Стромболі рытмічна выкідае ляву, можна сказаць, бязупынна.

Па ўсёй Сіцылійскай краіне, асабліва на ўсходзе, вельмі часта адбываюцца землятрасеньні. (У 1908 г. адно з іх дашчэнту зьнішчыла багаты горад Мэсыну).

Мал. 20.—Рым. Замак сьв. Анёла. Зьлева сабор сьв. Пётры.

Клімат Сіцыліі чыста міжземнаморскі з частымі дажджамі ўзімку і страшэннымі сухмянямі ўлетку. Калі з Афрыкі ўдзьме сухі сірока, дык тэмпература паветра дасягае аж да 50°C ., і сьмягне ды іне, часова або аж да зімы, уся расьліннасьць краіны.

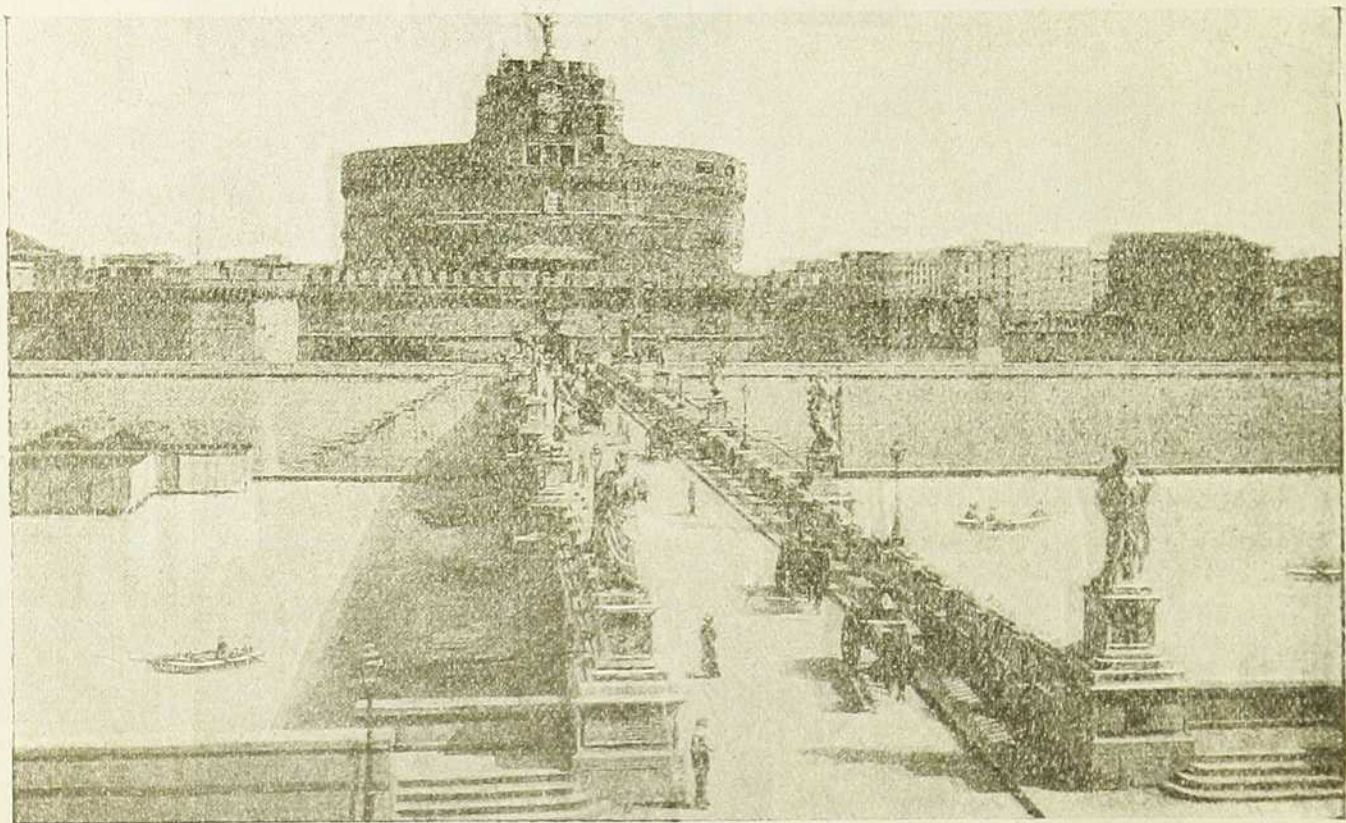
Сярэдняя тэмпература году ў горадзе Палермо $+18,2^{\circ}$, сярэдняя студзеня $+11,0^{\circ}$. Значыць студзень у Сіцыліі цяплейшы за наш травень або верасень.

Узімку амаль-што ўся Сіцылія зьяўляецца вялізным багатым полем на якім добра ўзрастае пшаніца ды іншае збожжа. Затое ўлетку сонца выпальвае ральлю і пераварачвае яе ў голую пустыню. Толькі ў прыгор'ях і ў рэчных далінах, дзе цэлы год магчыма штучнае абвадненне зямлі, заўсёды зелянеюць гайкі памаранцавых, алейных, цытрынных і гранатных дрэў, мігдал, фісташкі, смакоўніцы, салодкія ражкі і г. д. Нават пальмы добра ўзрастаюць па ўзбярэжжах Сіцыліі.

Магутныя горныя масывы, вечна-яснае блакітнае неба ды вечная зеляніна дрэў на ўзбярэжжах ствараюць такі чароўны краявід, што й сюды, як у Тырэнскае прыгор'е Апэнін, штогод зьяжджаюцца тысячы багатых людзей дзівіцца на павабную красу прыроды.

Зусім іншы выгляд маюць сярэднія часткі Сіцыліі, асабліва тыя мясцовасці, дзе здабываюць серку, на якую вельмі багата краіна. Пыл, смурод серкі, голая глеба, якая аж патрэскалася ад гарачыні,—вось што можна ўбачыць у той няпрынаднай мясцовасці.

Мал. 21.—Рым. Мост Эліо і замак сьв. Анёла.

У Сіцыліі жыве густое (150 чал. на 1 кв. клм.), але ня дужа заможнае насяленьне. Серка, віно, паўднёвыя плады і іншае багацьце краіны дае карысьць перш за ўсё буйным земляўласьнікам і гандляром, таго часу як сялянства жыве ў беднасьці, як і ўсюды ў Італіі.

Вельмі цяжка адбіўся на становішчы сіцылійскага пролетарыяту крызіс серкавай прамысловасьці ў апошнія дзесяцёхгодзьдзі. Даўней серка на сусьветны рынак дастаўлялася галоўным чынам з Сіцыліі, а цяпер шмат серкі пачалі здабываць у Амэрыцы. У зьвязку з гэтым сіцылійская серка

не знаходзіць сабе збыту, і серкавая прамысловасць на востраве занепадае. Яшчэ ў 1905 г. тут здабывалася 600000 тон серкі, а ў 1920—ужо толькі 200000. З гэтай прычыны каля 20000 работнікаў на серкавых капальнях засталіся без працы.

Прыродныя багацці і выгоднае географічнае палажэнне Сіцыліі ў асяродку Міжземнага мора заўсёды прынаджалі да яе магутных суседзяў. Няма нічога дзіўнага, што з даўных часоў за Сіцылію біліся між сабой галоўныя міжземнаморскія народы: спачатку грэкі, картагенцы і латынцы, потым маўры, гішпанцы, норманы, французы.

Мал. 22.—Неаполь і Везуві.

У сучасны момант Сіцылія і большасць дробных суседніх астравоў належаць да Італьянскай дзяржавы, а Мальтыйскія астравы (Мальта, Гоцо і Коміно) на поўдзень ад Сіцыліі—да Ангельшчыны.

Галоўная морская прыстань і найвялікшае места Сіцыліі—*Палермо* (350 тыс. нас.), так званая „Залатая Пэрла“, на паўночным захадзе вострава. Гэта прыгожы горад з найпакнейшымі ваколіцамі, з харашымі будынкамі, дзіўнымі старасвецкімі саборамі і г. д.

Другі вялікі горад *Катанія* (217 тыс. нас.) ляжыць на ўсходзе вострава, на поўдзень ад Этны. Абодва гарады вывозяць збожжа, плады і віно.

Трэці значны горад краіны,—*Мэсына* (150000 нас.), разбураная землятрасеньнем 1908 году,—ужо пасьпела адбудавацца і бойка гандлюе дзякуючы свайму палажэнню на Мэсынскай пратоцы насупроціў Калябрыйскага берагу.

Тырэнскія астравы—Сардынія ды Корсіка—зьяўляюцца пераважна краінай такіх-жа горстаў, якія мы бачылі навокал Кастыльскага плоскаўзвышша на Пірэнэйскім паўвостраве. Гэтым яны адражняюцца ад Сіцыліі і Апэнінскага паўвострава, дзе пераважваюць навейшыя зморшчавыя горы. Тырэнскія астравы таксама, як Сіцылія, былі калісь злучаны з контынтам, але гэта было значна раней, калі яшчэ ня было Тырэнскага мора, а на яго месцы існавала сухазем'е. Корсіка і Ўсходняя Сардынія—горныя, хмурыя, змрочныя і маладаступныя землі. Заходняя Сардынія парэзана прадоўжнымі і папярочнымі далінамі, па якіх лёгка прайсці ўглыб краіны. Наагул кажучы, астравы зьяўляюцца параўнаўча беднымі, дзікімі і адзначаюцца недахватам выгодных дарог. Улетку перасыхаюць усе рэкі, і краіна выглядае, як пустыня. Толькі ў цясьнінах застаюцца кавалкі лесу вечназялёных макісаў. На абодвух астравах яшчэ захаваліся муфлены або горныя бараны, якіх яшчэ палююць мясцовыя насельнікі—італійцы па мове і пахаджэньні.

Галоўным заняткам насельніцтва зьяўляецца гадоўля дробнай жывёлы і рыбацтва, а на Сардыніі—яшчэ нетракапальная прамысловасьць. Сардынію можна лічыць з гэтага боку галоўнай прамысловай мясцовасьцю ўсёй Італіі, бо з даўных часоў тутака здабываюць шмат волава, цынку, жалеза і іншых мэталаў. Пры штучным абвадненьні ўзрастае вінаграднік, алейнае дрэва і паўднёвыя плады. Сардынія належыць да Італійскай дзяржавы, Корсіка—да Францыі.

Альпы.

(Азнач географічнае палажэньне Альпійскага горнага ўкладу. Вылічы адлегласьць заходняга канца Альпійскай дугі ад усходняга канца. Вылічы даўжыню ўнутранага і знадворнага краёў дугі).

Найвышэйшыя горы Эўропы—Альпійскія горныя зморшчы—шырокай дугой абхапляюць з поўначы Лямбардзкую нізіну і такім чынам аддзяляюць Італію ад паўночна-заходняга географічнага абшару нашае часткі сьвету. Як і ўсе галоўныя горныя ланцугі Паўднёвай Эўропы, Альпы ўтварыліся параўнаўча ня вельмі даўно, і зморшчавую будову іх лёгка можна прасачыць. Гэтым Альпы адражняюцца ад спрадвечных зруйнаваных ужо гор і плоскаўзвышшаў Паўночна-Заходняй Эўропы (а таксама ад горстаў Кастыліі, Сардыніі, Корсікі).

Аднак, ляжачы далёка на поўнач ад іншых паўднёва-эўропэйскіх старонак (якіх?), Альпы маюць шмат супольнага з суседнімі заходня-эўропэйскімі краінамі і могуць лічыцца пераходным краем між Паўднёвай і Паўночна-Заходняй Эўропай.

У ледавіковую эпоху, калі пад тоўстым пластом лёду хавалася ўся Паўночная Эўропа, у Альпах вялізныя сьнягі ды ледавікі займалі многа болей прасторы, як цяпер. Ледавікі пакрывалі ўсе горы і даліны Альпійскага ўкладу, трымаліся нават на падгор'ях ланцуга. Ад тых ча-

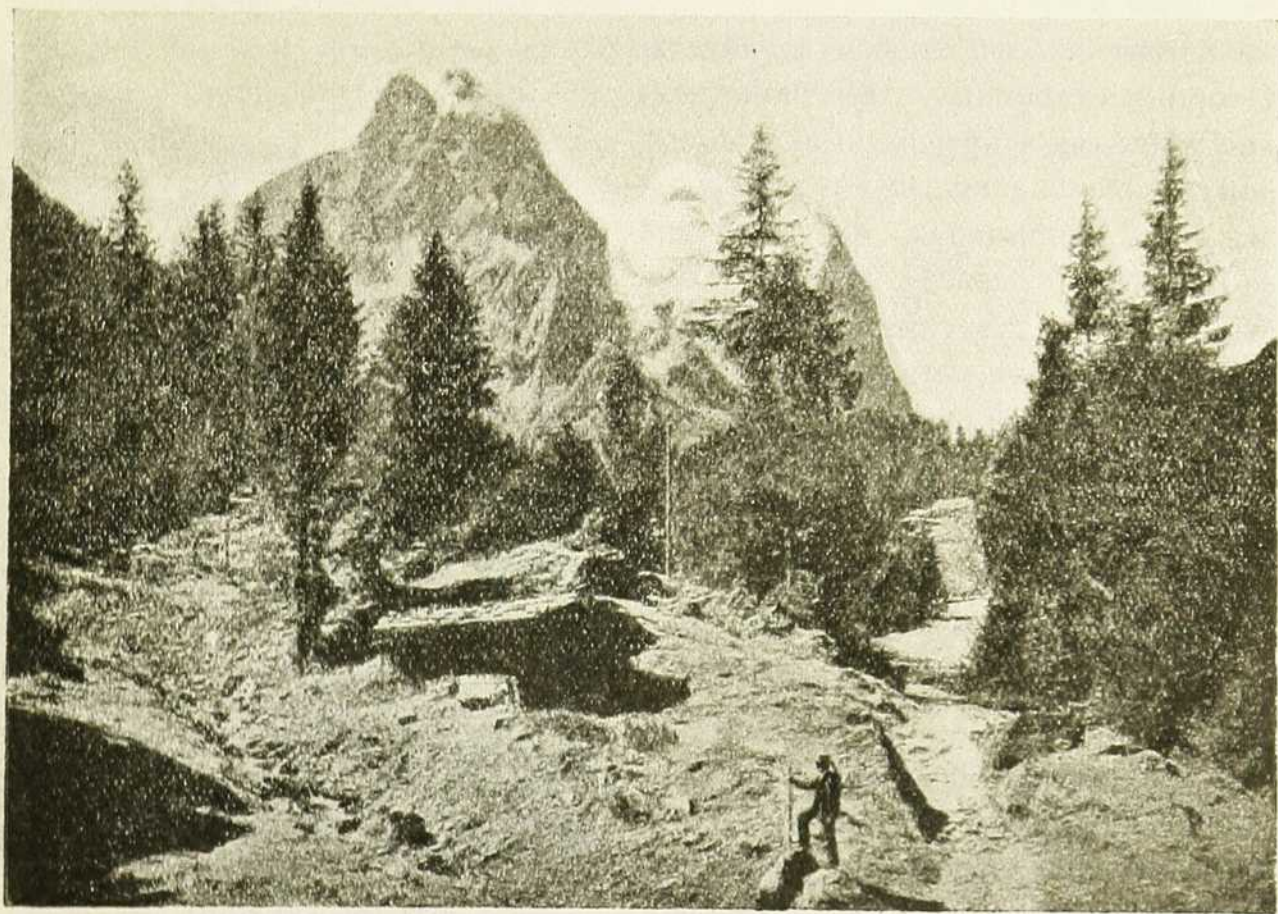

соў засталіся паўсюды накіданыя лёдам морэны, ад тых-жа часоў захаваліся ў Альпах вазёры. (На высокіх горах, дзе ледавік цярушыў скалы, вазёрамі зрабіліся яміны, вышчарбленыя лёдам; у прыгор'ях вазёрамі зрабіліся яміны між морэнавых грудой і ўзгоркаў).

Цяпер вечныя сьнягі ляжаць толькі на самых высокіх горах (вышэй за 2500-3200 мэтраў над роўнем мора).

На паўночных і заходніх схілах сьнегавая мяжа ляжыць значна ніжэй, чымся на цёплых і сухіх схілах паўднёвых (чаму?).

На высока лежачых катлінах сьнягі пакрысе ператвараюцца ў зерналёд, той з свайго боку—у лёд, а лёд спаўзае па горных далінах на ніз, значна ніжэй сьнегавой мяжы і растае аканчальна толькі там, дзе ўжо сьпее збожжа і растуць лясы. Там, дзе канчаюцца ледавікі, з расталага лёду ўтвараюцца рэчкі ды рэкі, шпаркія, бурныя, багатыя на вадаспады і парогі. Паволі, але бязупынна ледавікі ды рэчкі руйнуюць вярхі гор і пе-

Мал. 23.—Краявід у Бэрнскіх Альпах.

раносяць адломкі скал на ніз у суседнія раўніны. Апроч гэтых павольных зьмен у выглядзе паверхні, часамі адбываюцца раптоўныя зьмены, якія ня мала шкодзяць насельнікам стараны. Такімі раптоўнымі зьявішчамі бываюць сьнегазвалы (лавіны), або неспадзяваныя абвалы брыл горнага сьнегу; мурэ, або страшэнныя струмені гразі, жарствы і каменя, якія сьцякаюць з гор пасля ўлеваў; нарэшце горныя абвалы вялізных скал, ужо раней падмытых вадой або падточаных лёдам. Гэтыя раптоўныя звалы сьнегу

або адломкаў скал іншы раз засыпаюць даліны рэк, перагараджваюць ім дарогу і прымушаюць іх разьлівацца ў вазёры. Сьнегазвалы і абвалы іншы раз засыпаюць цэлыя вёскі разам з іх насельнікамі і жывёлай.

Усе гэтыя зьявы, а асабліва чыннасьць лёду і вады, моцна паразьядалі вярхі ды схілы Альп, пераважна там, дзе яны складаліся з мяккіх пластоў. Альпійскі краявід адзначаецца вялікай рознастайнасьцю. Высачэнныя вострыя вярхі чаргуюцца з нізкімі праходамі, выгуднымі для зносінаў насельнікаў абшчын лежачых раўнін. Гэтым Альпы адражняюцца ад сьценападобных Пірэнеяў і Каўказу.

Зьмена высокіх гор глыбокімі вузкімі цясьнінамі, белыя бліскучыя сьнягі, блакітныя ледавіковыя струмені, кволая зеляніна горных лугоў над цёмным зяленівам лясоў, хмурыя голяыя скалы над гладкай паверхняй глыбокіх праглядных вазёр, для якіх красуюць сады ды сьпее збожжа,—усё гэта робіць вельмі прыемнае ўражаньне і вабіць сваёю красой і прыгожасьцю.

Клімат Альп, як і заўсёды ў горных старонках, такі самы рознастайны, як і краявід. Пад забаронай Альпійскіх ланцугоў паўднёвыя схілы Альп, напрыклад, берагі паўднёва-альпійскіх вазёр (Гарда, Комо, Маджорэ), а таксама ўзьбярэжжа Міжземнага мора, гэтак званая Рывьера, карыстаюцца цёплым падзваротніковым кліматам, такім, як у Сярэдняй Паўднёвай Італіі.

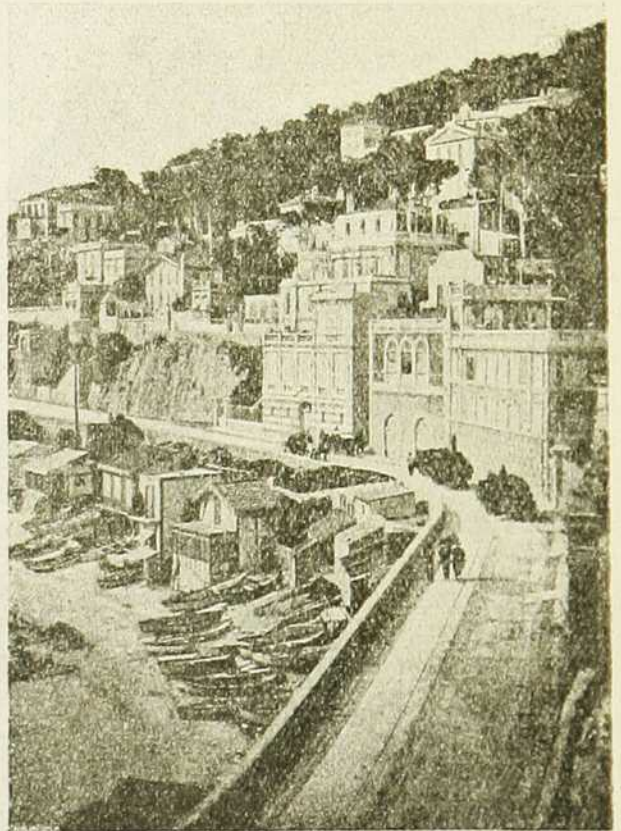
Горад Ніца ў Рывьеры мае сярэднюю тэмпературу году $+15,7^{\circ}$ па Ц., сярэднюю ліпеня $+23,9^{\circ}$, студзеня $+8,4^{\circ}$.

Паўночныя прыгор'і, наадварот, маюць запраўды заходня-эўропэйскі клімат з прахалодным летам, ня вельмі сьцюдзёнай зімой і багатымі ападкамі ўва ўсе поры году. Зіма тамка цяплейшая за беларускую, але значна халадней, чымся ў Рывьеры, а лета халаднейшае нават як у нас на Беларусі.

Сярэдняя тэмпература году ў Цюрыху $+8,5^{\circ}$, сярэдняя ліпеня $+18,4^{\circ}$, студзеня $-1,6^{\circ}$.

У замкнутых горных далінах, акружаных горамаі, клімат досыць цёплы, сухі (чаму?). Розьніца між летам і зімой тамка вельмі значная.

Места Боцэн мае сяр. тэмп. году $+12^{\circ}$, ліпеня $+23^{\circ}$, студзеня 0° .

Мал. 24.—Рывьера.

На горных схілах клімат тым халаднейшы, чым вышэй мясцовасць над роўнем мора. На вярхох клімат зусім халодны, як у падканцавых краях.

На гары Сэнтис у Паўночных Альпах на вышыні 2470 м. н. р. м. сяр. тэмп. году—2,1°, ліпеня+5,2°, студзеня—8,3°.

Па самых высокіх вярхох (вышэй за 3200 м.) нават у ліпені сярэдняя тэмпература дня заўсёды ніжэй 0°.

Уздымаючыся ўгару па схілах Альп, паветра, прынесенае ветрамі, шпарка ахалоджваецца, дзеля таго ня можа змяшчаць у сабе тэй пары, што змяшчала раней, і выдзяляе яе ў стане ападкаў. З гэтай прычыны паўсюды, а асабліва на заходніх схілах (чаму?), у Альпах выпадае вельмі многа ападкаў. (У Цюрыху 1100 мм., у Сэн-Галене 1250, у Тольмэце 2420 мм.). Альпійскай вадой жывяцца галоўныя рэкі Заходняй Эўропы: Рэн, Рона, прытокі Дунаю і шмат іншых.

Дзякуючы Альпам, гэтыя рэкі ўлетку маюць яшчэ болей вады, як у іншыя поры году, бо ўлетку асабліва шпарка растаюць альпійскія сьнягі і ледавікі і даюць рэкам вельмі многа вады.

(Пералічы ўсе адзначаныя на карце рэкі, якія пачынаюцца ў Альпах. Праз якія альпійскія вазёры яны працякаюць?).

Асаблівасцю альпійскага клімату зьяўляецца фэн, гарачы і сухі вецер, які дзьме з паўдня, з гор. Гэты вецер раптам падвышае тэмпературу паветра ступеняў (градусаў) на 17 па Цэльсію. У час фэну ўзімку растаюць сьнягі, з гор валяцца сьнегазвалы, а ўвосені хутчэй дасьпявае вінаград.

Расьліннасьць Альпійскай старонкі адзначаецца такой самай рознастайнасьцю, як і клімат, і залежыць галоўным чынам ад вышыні месца над роўнем мора. Вечназялёныя паўднёва-эўропэйскія дрэвы растуць толькі ў Рывьеры ды па берагох вазёр на паўднёвых схілах (там, дзе падзваротнікавы клімат). Па паўночных прыгор'ях і ў ніжняй частцы горных схілаў растуць мяшаныя, пераважна ліставыя лясы, якія складаюцца на поўначы з дубоў, букаў, ельніц і елак, а на поўдні—з ядобных каштанаў. Вышэй (пачынаючы ад вышыні 1300—1700 мэтраў) ліставыя гатункі дрэў зьнікаюць, і застаюцца толькі хвоя, мадрына і кядровая хвоя. Затое там побач з лясамі і вышэй за іх (самыя непераборлівыя дрэўныя расьліны могуць расьці да вышыні 2300 м.) распасьціраюцца багатыя сочныя лугі з густой травой і прыгожымі рознакалёльнымі краскамі. Яшчэ вышэй на зрывістых, не пакрытых сьнегам схілах трапляюцца адны толькі лішай.

У недаступных альпійскіх лясах і лугох захавалася яшчэ многа розных дзікіх жывёл, адны з якіх, як ваўкі, мядзьведзі, ужо зьніклі ў суседніх раўнінах, другія, як серна, бабак,—заўсёды жылі толькі ў горных мясцовасьцях.

Лежачы на мяжы Паўднёвай і Паўночна - Заходняй Эўропы, Альпы зьяўляюцца граніцай розных народаў, якія з даўных часоў біліся паміж сабой за панаваньне ў гэтай старонцы.

З пачатку гістарычных часоў на паўночных схілах Альп жылі кельты, на паўднёвых—лігуры, а на ўсходзе, апроч таго,—яшчэ рэты. У часы сусьветнай Латыньскай (Рымскай) дзяржавы ўсе тутэйшыя пляменьні падпалі пад уплыў латыньцаў, запазычылі ад іх культуру і мову. У часы вялікіх перасяленьняў сюды надыйшлі розныя гэрманскія пляменьні, з якіх алеманы асталяваліся на поўначы, бургунды—на захадзе, лянгабарды—на поўдні. З часам два апошнія народы зьліліся з тубыльцамі, латынізаваліся і ўвайшлі ў склад французскай (на захадзе) і італійскай (на поўдні) нацый. Наадварот, алеманы, на зямлі якіх латыньскія ўплывы былі слабейшымі, захавалі гэрманскую мову і ўвайшлі ў склад нямецкага народу. Як і заўсёды ў горных старонках, у Альпах захаваліся і рэшткі тубыльцаў. Гэта рэтороманцы або лядыны, патомкі латынізаваных рэтаў. Пасьля ўсіх на паўднёвым усходзе асталяваўся славянскі народ—славенцы.

З сучасных народаў Альпійскай старонкі італійцы (і рэтороманцы) пераважаюць на паўднёвых схілах, французы—на заходніх, немцы—на паўночных, славенцы—на крайнім паўднёвым усходзе. Згодна з гэтым паўднёвыя схілы належаць да Італійскага каралеўства, заходнія—да Французскай рэспублікі, на паўднёвым усходзе пачынаюцца ўладаньні Паўднёвай Славяншчыны, а на нямецкіх землях утварыліся 2 дзяржавы: Аўстрыя (на ўсходзе) і Швайцарыя, у склад якой уваходзяць часткай землі, залюдненыя і французамі, і італійцамі (і рэтороманцамі).

Сярод заняткаў люднасьці пераважае паўсюды сельская гаспадарка, асабліва гадоўля жывёлы, для якой па горных лугох хапае найлепшай сочнай спажывы. Добра стаіць тамака малочная гаспадарка, выраб сыраў, масла, згущанага малака. У горах гадоўля жывёлы мае так званы альпійскі пастухоўскі характар. Узімку жывёлу трымаюць у хлявох па далінах; увясну гоняць угару і пасьвяць у пасе лясоў. Улетку, па меры таго, як растаюць сьнягі ў вышэйшых пасох, гоняць жывёлу яшчэ вышэй—у горныя лугі, дзе кожная вёска даліны мае пуні ды хаты (так званыя шале) для сваіх пастухоў. Увосені статкі пакрысе спускаюцца на ніз, пакуль ня вернуцца ў даліны на вёскі. Земляробства магчыма толькі ў ніжэйшых пасох. Там сеюць кіяхі, пшаніцу, саджаюць вінаграднік, яблыні, ігрушы, а на поўдні, апроч таго, морву ды алейнае дрэва (апошняе толькі ў Рывьеры ды па берагах вазёр Комо і Гарда). Фабрычная прамысловасьць пачала красаваць толькі ў апошнія гады, дзякуючы карыстаньню сіл горных рэчак Раней тут панавалі выключна саматужныя промыслы—выраб гадзіннікаў, апрацоўка шоўку і г. д. Затое гандаль з даўных часоў мае вялікую значнасьць. Альпійскія праходы вельмі выгодны для зносін. З даўных часоў праз іх пралягаюць важныя гандлёвыя дарогі, а ў апошнія часы праз гэтыя праходы прабілі тунэлі ды праклалі чыгункі. Па прадоўжных далінах таксама

праходзяць лепшыя сучасныя дарогі, а па значных вазёрах адбываецца бойкі паражодны рух. Хараство краявіду і дастатнасьць добрых дарог вабіць сюды многа падарожнікаў з усёй Эўропы. Што-год сюды нааяжджае шмат багатага людю, ад якога мясцовая люднасьць мае значную карысьць.

Паводле асаблівасьцяй прыроды і люднасьці Альпійскую старонку можна падзяліць на 5 асобных краін: 1) Заходнія Альпы, 2) Юру, 3) Швайцарскае ўзгор'е, 4) Швайцарскія Альпы, 5) Усходнія Альпы.

Заходнія Альпы цягнуцца з паўдня на поўнач ад берагоў Міжземнага мора да Леманскага (Жэнэўскага) возера. Гэтая частка Альпійскага ўкладу складаецца з трох роўналежных ланцугоў. Самы ўсходні з іх, складзены з гранітаў і іншых цвёрдых крышталічных скал, зьяўляецца вадападзелам між рэкамі, што сьцякаюць на ўсход у По і на захад у Рону. (Назаві гэтыя рэкі паводле карты). Па хрыбце гэтага ланцуга праходзіць мяжа Францускай і Італьянскай дзяржаў. З паўдня і з захаду гэты

Мал. 25.—Монблян.

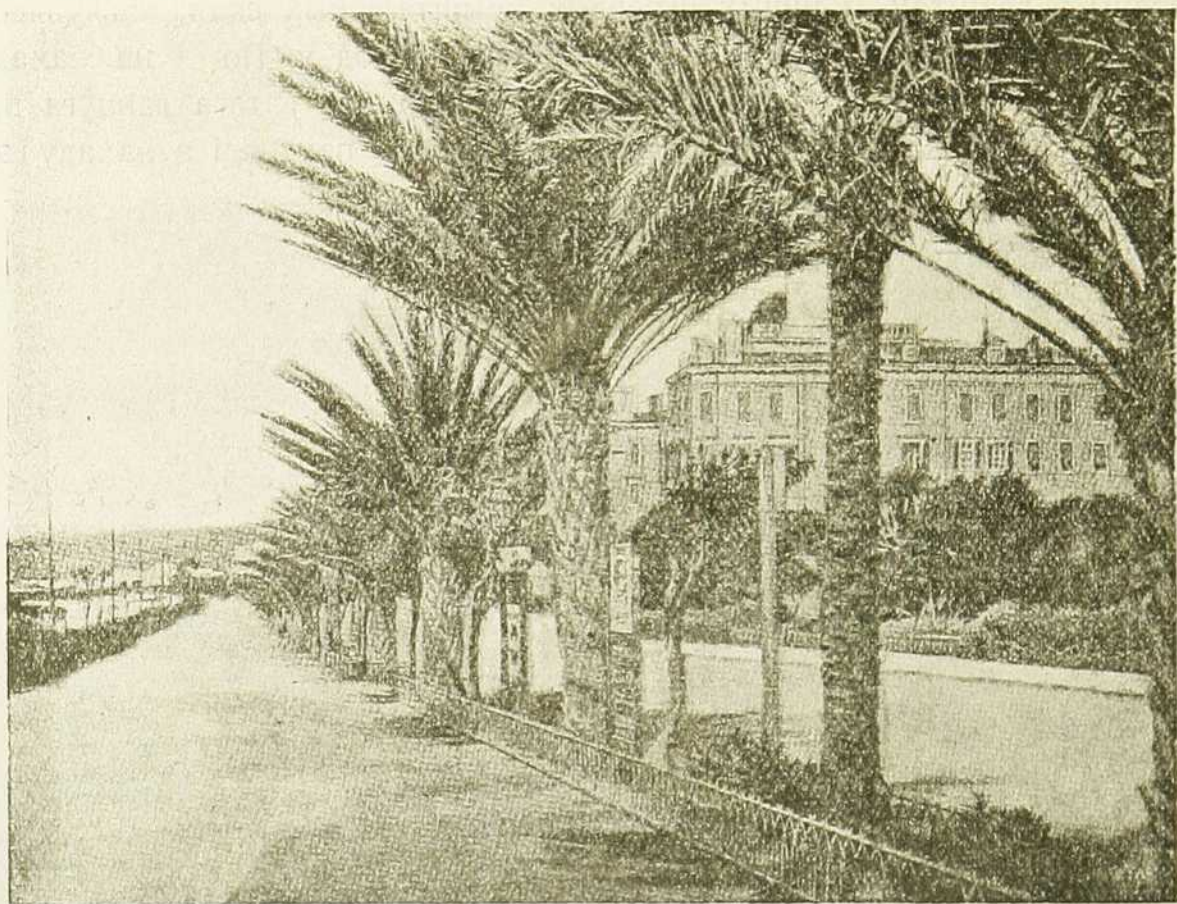
ланцуг ахапляецца другім, *сярэднім*, таксама складзеным з крышталічных скал. Сярэдні ланцуг Заходніх Альп спачатку цягнецца, нібы працяг Апэнін, каля самага берагу Міжземнага мора. Пад забаронай гэтай часткі сярэдняга ланцуга прытулілася прыгожае ўзьбярэжжа, гэтак званая Рывьера, з прыемным падзваротнікавым кліматам і багатай вечназялёнай расьліннасьцю. Гэта—беспасрэдны працяг Апэнінскай Рывьеры. Зьвярнуўшы на поўнач, сярэдні ланцуг дасягае найвялікшай вышыні. Тут, ужо блізка ад Леманскага возера, знаходзіцца магутнае сугор'е Монблян, верх якога

зьяўляецца найвышэйшым пунктам усяго Альпійскага ўкладу і ўсёй Эўропы, бо дасягае вышыні каля 5 вёрст (4810 мэтраў) над роўнем мора. Вялічэзныя палі зерналёду апранаюць гэтую вялізную гару, магутныя ледавікі спаўзаюць па яе схілах у суседнія даліны.

Трэці, самы *заходні* ланцуг Заходніх Альп складаецца ўжо з вапнавых пластоў і зьяўляецца значна ніжэйшым за два першыя.

Насельнікі Заходніх Альп пераважна італійцы, або (на захадзе) блізкія да іх паўднёвыя французы, займаюцца гадоўляй дробнай жывёлы, у далінах дзе-ні-дзе сеюць збожжа, але жывуць бедна, па ўбогіх, далёка раскіданых адна ад адной вёсках.

Мал. 26.—Надбярэжжа ў Ніцы.

Выняткам зьяўляецца Рывьера, дзе люднасьць жыве густа, дзякуючы падзваротнікаваму клімату, займаецца вінаградніцтвам, садоўніцтвам і ральніцтвам. Тутака добра ўзрастаюць паўднёвыя пладовыя дрэвы, алейнае дрэва і морва. Сюды ў чароўна абстаўленыя здароўніцы-курорты зьяжджаюцца лячыцца хворыя на грудзі з усіх краёў сьвету; тутака шукаюць адпачынку і ўцех багатыры ўсёй Эўропы.

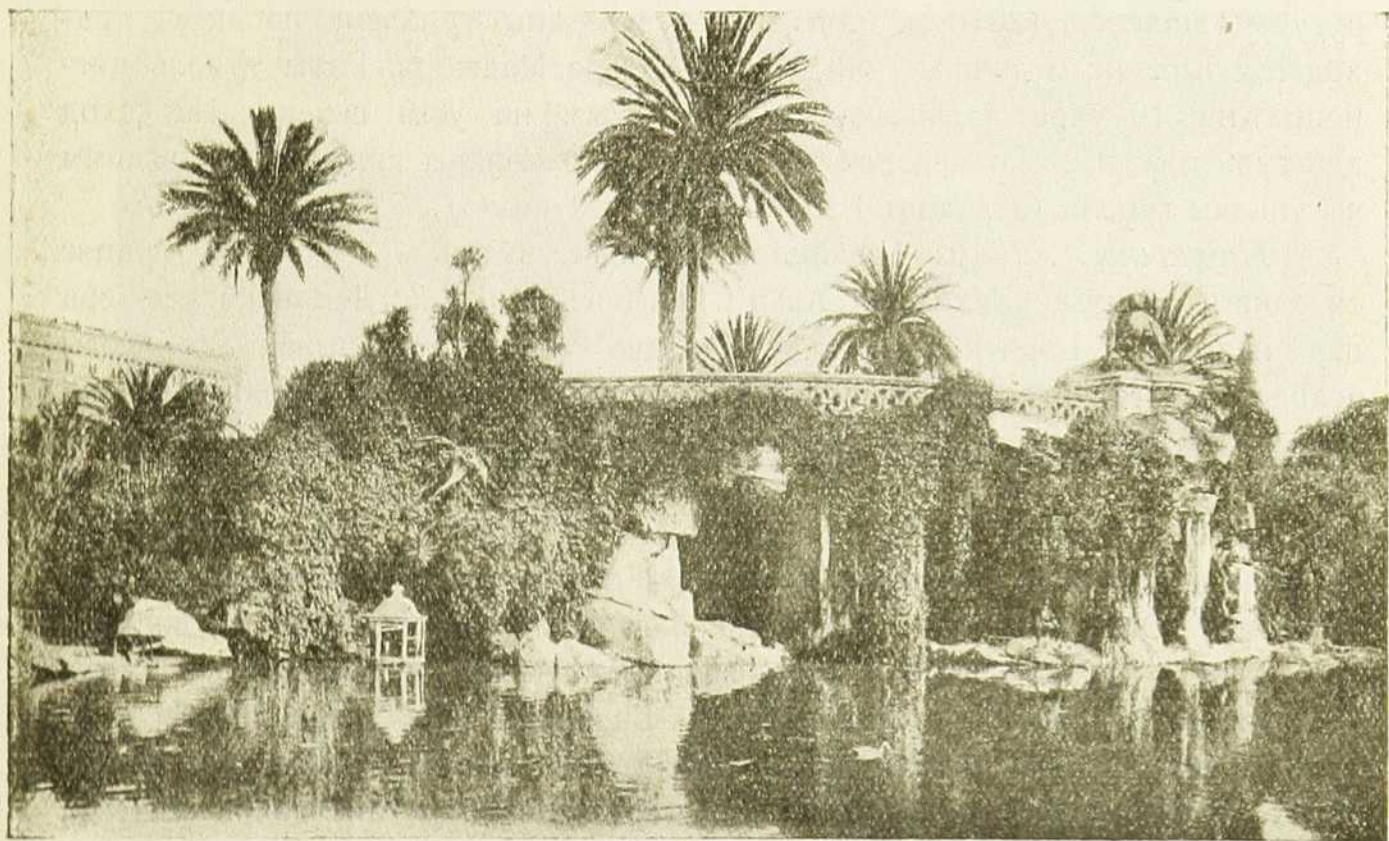
Асяродкам гэтага харошага куточка можа лічыцца *Ніца* (150 тыс. нас.), прыгожы горад раскошы, кветак і шыкоўных готэляў для багатых падарожнікаў. Яснае неба, цёплае паветра і вечная зеляніна дрэў асабліва вабяць сюды насельнікаў туманнай Паўночнай Эўропы і ў тым ліку хворых на сухоты, якія лечацца ў ваколічных здароўніцах.

На ўсход ад Ніцы ляжыць самая маленькая паводле прасторы дзяржава Эўропы—княства Монако (21 кв., клм. 23000 насельнікаў), у склад якога ўваходзяць толькі 3 маленькіх мястэчкі. Адно з іх—Монтэ-Карлё слыне сваім домам гульні ў рулетку, дзе чужаземныя багатыры прагульваюць свае грошы на карысьць маленькай дзяржавы. (Грамадзянам Монакскага княства гуляць у рулетку забараняецца). У Монако знаходзіцца адна з лепшых біялёгічных морскіх станцый, дзе можна ўбачыць усякія морскія дзівы Міжземнага мора.

У паўночнай частцы краіны на рацэ Ізэр ляжыць места *Грэнобль* (77.000 насельнікаў), культурна-эканомічны асяродак краіны, з слынным унівэрсытэтам, вырабам скуры і пальчатак і бойкім гандлем з Італіяй праз альпійскія праходы.

Юра можа разглядацца, як працяг заходняга ланцуга Заходніх Альп. Гэта шэраг нявысокіх (найвышэйшы верх Крэт-дэ-ля-Нэж дасягае 1700 м. н. р. м.) раўналежных горных зморшчаў, якія выцягнуліся з паўднёвага захаду на паўночны ўсход. Удоўж іх праходзіць мяжа Францускай і Швайцарскай рэспублік. Як і заходні ланцуг Заходніх

Мал. 27.—Ніца. Пячоры ў гарадзкім садзе.

Альп, Юрскія зморшчы складаюцца пераважна з вапнякоў. Вільгатны і досыць прахалодны клімат гэтай краіны, а таксама няўродлівыя вапнявыя грунты перашкаджаюць пашырэнню ральніцтва. Па скуднай пашы на горных схілах насельнікі краіны пасьвяць авечак і коз, а ў падгор'ях вырабляюць дзе-ні-дзе віно. З даўных часоў тутэйшая люднасьць шукала пабочных заработкаў, і здаўна тут тысячы гаспадароў займаюцца сама-

тужным вырабам гадзіньнікаў. Насельнікі краіны гавораць пераважна па-француску, і толькі на паўночна-ўсходніх прыгор'ях—панямешку.

Заходняя частка краіны належыць да Францускай дзяржавы; усходняя частка ляжаць у межах Швайцарыі і складаюцца з некалькіх самаўрадных акруг—так званых кантонаў.

У залюдненай немцамі частцы на Рэне ляжыць важны гандлёвы горад *Базэль* (пафранцуску Баль, 140 тыс. насельн.), у якім крыжуюцца сухаземныя дарогі з Вугоршчыны ўва Францыю і з Італіі ў Заходнюю Нямеччыну праз Альпы. Адгэтуль пачынаецца параходны рух па Рэне. Базэль зьяўляецца самаўрадным швайцарскім кантонам.

Швайцарскія Альпы цягнуцца з захаду на ўсход і складаюцца з двух роўналежных ланцугоў. Абодва гэтыя ланцугі складаюцца пераважна з крышталічных скал і аддзяляюцца адзін ад аднаго прадоўжнай далінай, па якой на захад цячэ Рона, а на ўсход—вышні Рэн.

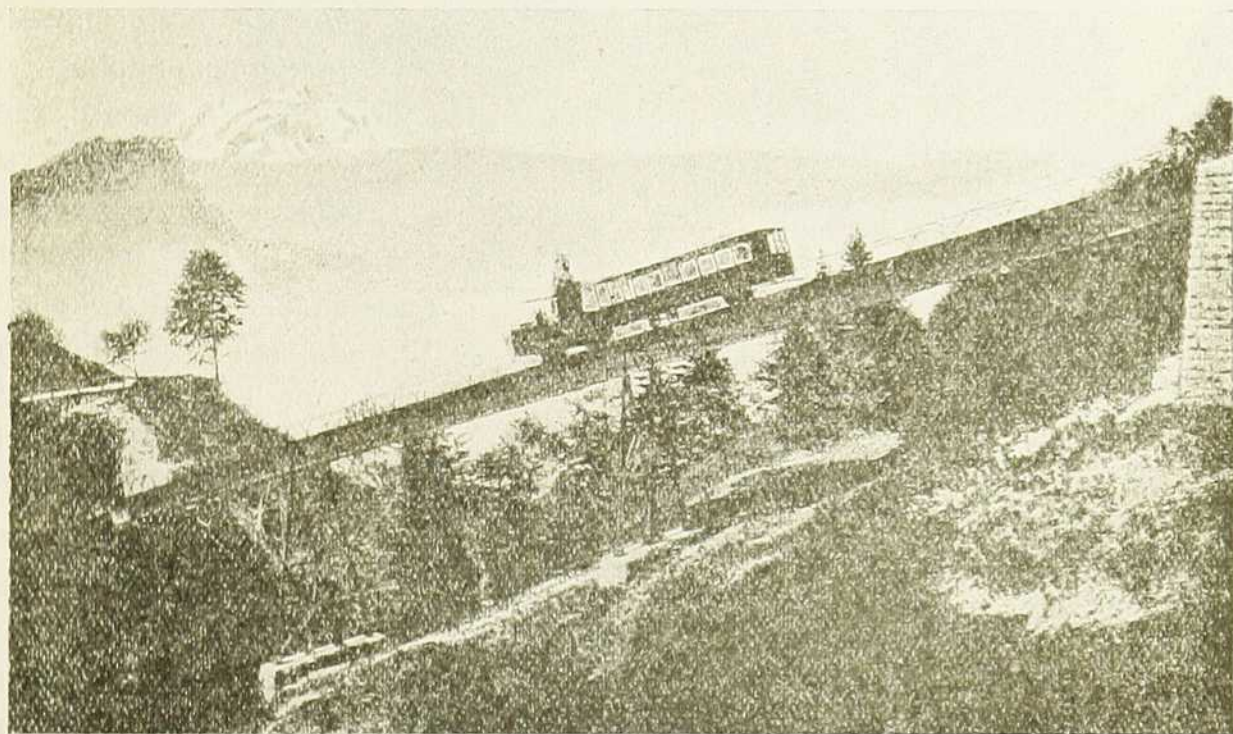
Паўднёвы ланцуг зьяўляецца працягам усходняга ланцуга Заходніх Альп, але дасягае большай вышыні, бо найвышэйшыя вярхі яго—Монтэ Роза (4640 м. н. р. м.) і стромкі недаступны Матэргорн (4505 м.)—па сваёй вышыні спускаюць толькі Монблян. Найніжэйшы праход у гэтым ланцугу—Сымплёнскі (2010 м. н. р. м.)—перарэзаны тунэлем, па якім праходзіць чыгунка з даліны Роны ў бок возера Маджорэ. Гэты тунэль цянецца на 19 вёрст і лічыцца найдаўжэйшым на ўсім сьвеце. На ўсход адгэтуль праз Сэн-Готардзкае зьніжэньне пракопаны яшчэ болей вядомы чыгункавы тунэль (з даліны Рэйсу ў даліну Тычыно).

Паўночны ланцуг Швайцарскіх Альп мусіць лічыцца за працяг сярэдняга ланцуга Заходніх Альп і пачынаецца блізка Леманскага возера пад назовам Бэрнскіх Альп. Хараство краявіду прынаджае сюды асабліва многа падарожнікаў. Вострыя, апранутыя белымі сьнягамі вярхі па-над хмарамі, магутныя ледавікі, прыгожыя горныя лугі ды цёмныя лясы горных схілаў складаюць запраўды цікавае дзіва і могуць лічыцца лепшай аздобай Швайцарыі. На самыя прыгожыя з Бэрнскіх гор пракладзены асаблівыя чыгункі з зубкаватымі рэйкамі (напрыклад, на сьлянную прыгожую гару Юнгфраў (4197 м.). З аднаёй гары (Вэтэргорн 3708 м.) спаўзае самы доўгі ледавік Эўропы, так званы Алечглетчэр (24 клм. удоўжкі), што дае вадзі пачаткам Роны. Працяг Бэрнскіх Альп пад назовам Фірвальдштэцкіх упіраецца ў аднаназоўнае возера. Каля гэтага возера ляжаць тыя землі, якія могуць лічыцца калыскай Швайцарскай дзяржаўнасьці.

Насельнікі гэтай ваколіцы першыя паднялі штандар паўстаньня супроць уціску нямецкай улады і паноў і абвясцілі незалежную Швайцарскую рэспубліку, у склад якой спачатку ўвайшлі толькі 4 кантоны, з часам далучылася яшчэ некалькі сялянскіх суполак і вольных мест і, нарэшце, усе землі краіны Швайцарскіх Альп, Швайцарскага ўзгор'я ды частка Юры. Швайцарская рэспубліка (41300 кв. клм., 3900 тыс. нас.) лічыцца фэдэрацыйнай і складаецца з асобных маленькіх рэспублік—кантонаў. Кожны кантон мае свае законы, свой урад і свае парадкі. Толькі вайско-

выя, заграічныя, чыгункавыя ды паштовыя справы знаходзяцца пад кіраўніцтвам супольнага хаўруснага ўраду. Гэты ўрад складаецца з палаты народных прадстаўнікоў, абабраных ад усяго насяленьня дзяржавы, рады паслоў (па адным ад кожнага кантону) і хаўруснай рады з старшынёй на чале, абабранай дзвюма першымі ўстановамі. Усе мовы, веры і партыі карыстаюцца поўнай свабодай у Швайцарыі, і шмат так званых політычных злучэнцаў з усіх дзяржаў Эўропы хаваецца тут ад прасьледаваньняў сваіх урадаў. Сярод дзяржаў Заходняй Эўропы Швайцарская рэспубліка зьяўляецца найболей дэмакратычнай. Важнымі асаблівасьцямі яе констытуцыі зьяўляюцца: усенароднае галасаваньне галоўных законаў і права ўсіх грамадзян падаваць свае законапраекты за належнай колькасьцю подпісаў на разгляд законадаўчай установы (парлямэнту).

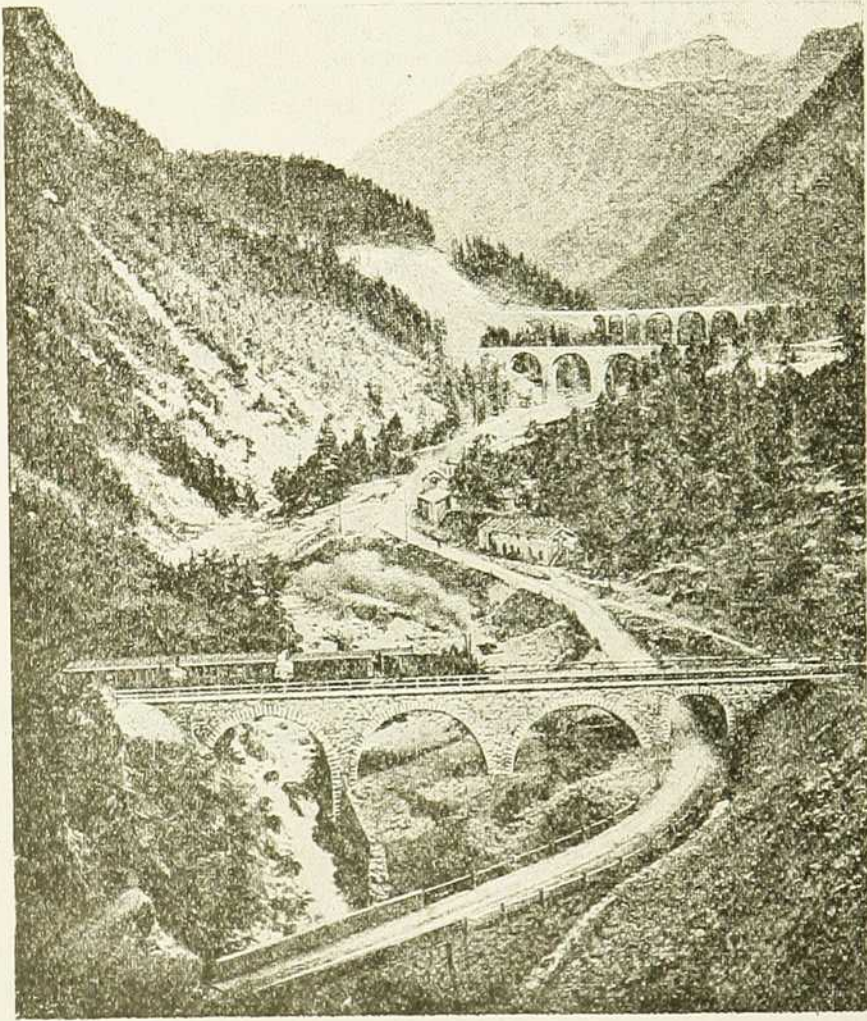
Мал. 28.—Зубкаватая чыгунка на гару Рыгі ў Швайцарыі.

Асьвета ў Швайцарыі стаіць вельмі высокая. Няпісьменных бязмалішто зусім няма; для вышэйшай адукацыі існуе аж 7 унівэрсытэтаў, у якіх навучаецца між іншым шмат чужаземцаў. У Швайцарскіх Альпах мала прыгоднай для гаспадаркі зямлі, а дзеля таго гушчыня залюдненьня тут невялікая (каля 50 ч. на кв. клм., а месцам толькі 15). Народ жыве небагата, але вольна, адзначаецца сумленнасьцю, працаздольнасьцю і чыстай стара-сьвецкіх поглядаў і звычаяў. На поўдні краіны жывуць італійцы, на паўднёвым усходзе захавалася старадаўняя рэтороманская мова, на паўначы—нямецкая. Аднак усе швайцарцы адчуваюць сябе грамадзянамі адной дзяржавы і ня імкнуцца да злучэньня з суседнімі аднамоўнымі вялікімі дзяржавамі.

Як і паўсюды ў Альпах, галоўным заняткам люднасьці краіны зьяўляецца гадоўля малочнага быдла. Па багатых горных лугох скаціна знаходзіць найлепшую спажыву ў працягу ўсёй вясны, лета і восені; узімку яе

трымаюць у далінах па вёсках у хлявах. Сыр, масла, згушчанае малако і чакаляда—галоўныя продукты вывазу з краіны. Важны даход насельнікам даюць чужаземныя падарожнікі, што зьяжджаюцца сюды любавання прыгожай прыродай. Затое швайцарцы налягаюць, каб даць гэтым падарожнікам як мага болей выгод. Па ўсіх найболей цікавых мясцовасьцях пабудаваны найлепшыя готэлі; усюды, дзе было магчыма, праложаны найлепшыя дарогі; на вярхі гор шмат дзе вядуць чыгункі з зубкаватымі рэйкамі. Ня гледзячы на цяжкія прыродныя перашкоды, швайцарская чыгунавая сець належыць да гусьцейшых у Эўропе. Тунэлі і масты швайцарскіх чыгунак могуць лічыцца дзіўнымі па цяжкасьці іх пракладаньня і чароўнымі па сваёй красе.

Мал. 29.—Дарогі ў Швайцарскіх Альпах.

Малая колькасць добрай зямлі прымушае швайцарцаў сяліцца хутарамі або фальваркамі каля тых кавалачкаў удобнай зямлі, якія раскіданы далёка адзін ад аднаго па далінах і пакатах гор. Толькі на поўдні сярод швайцарскіх італійцаў трапляюцца значныя вёскі. Гарадоў, больш-менш выдатных, зусім няма, бо сельская гаспадарка рашуча пераважае ў краіне.

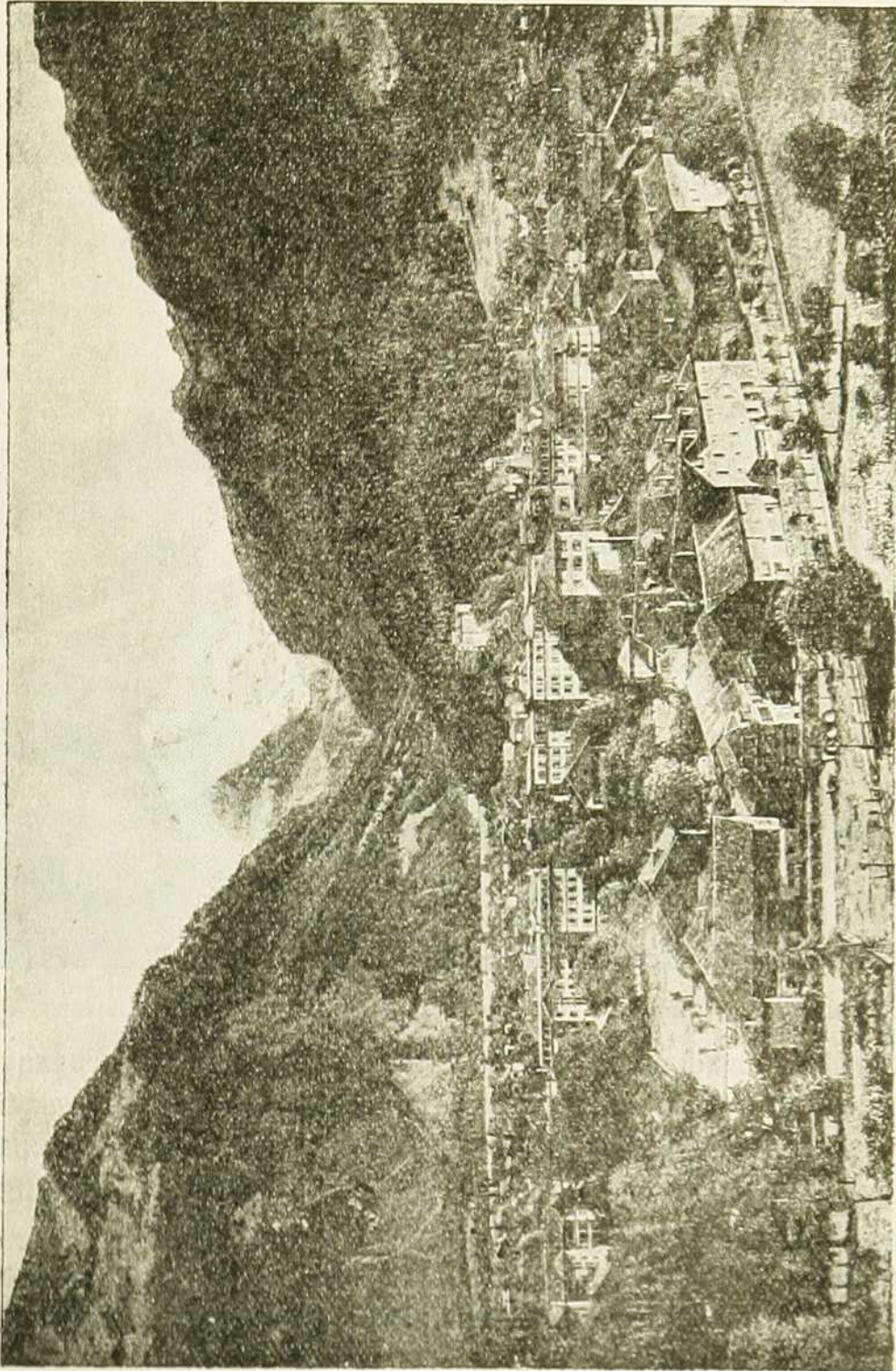
Інтэрлякэн, у які зьяжджаюцца падарожнікі, што жадаюць узбірацца на Юнгфраў, зьяўляецца маленькім мястэчкам. Поўны чужаземцаў ганд-

лёвы горад *Люцэрн* (44000 н.) ляжыць каля выйсьця р. Рэйсу з Фірвальдштэцкага возера ўжо на мяжы краіны. (Гл. мал. 31).

Швайцарскае ўзгор'е ляжыць між Юрой і Швайцарскімі Альпамі. Яно выцягнута з паўднёвага захаду на паўночны ўсход ад Леманскага да Бодэнскага вазёр. У ледавіковую эпоху магутныя альпійскія ледавікі, спаўзаючы з паўночных схілаў Альп, патроху пакрылі грубым пластом усю гэтую краіну, падняліся на Юру і нават перакінуліся праз яе. З та-

то часу на Швайцарскім плоскаўзвышшы засталіся пласты ледавіковага навалу, з якіх і складаюцца тамтэйшыя ўзгоркі і груды. У тых месцах, дзе адклалася мала гэтага навалу, утварыліся яміны-катліны, якія з часам зрабіліся вазёрамі. Асабліва вялікія вазёры стварыліся на ўскрайках краіны: Бодэнскае возера, праз якое працякае Рэн, на паўночным усходзе, і Леманскае, праз якое цячэ Рона, на паўднёвым захадзе. (Якія яшчэ вазёры адзначаны на карце? Якія рэкі праз іх працякаюць?). Клімат краіны вільгатны, заходня-эўропэйскі: лета прахалоднае, маразоў узімку бязмаль-што ня бывае, ападкаў заўсёды хапае.

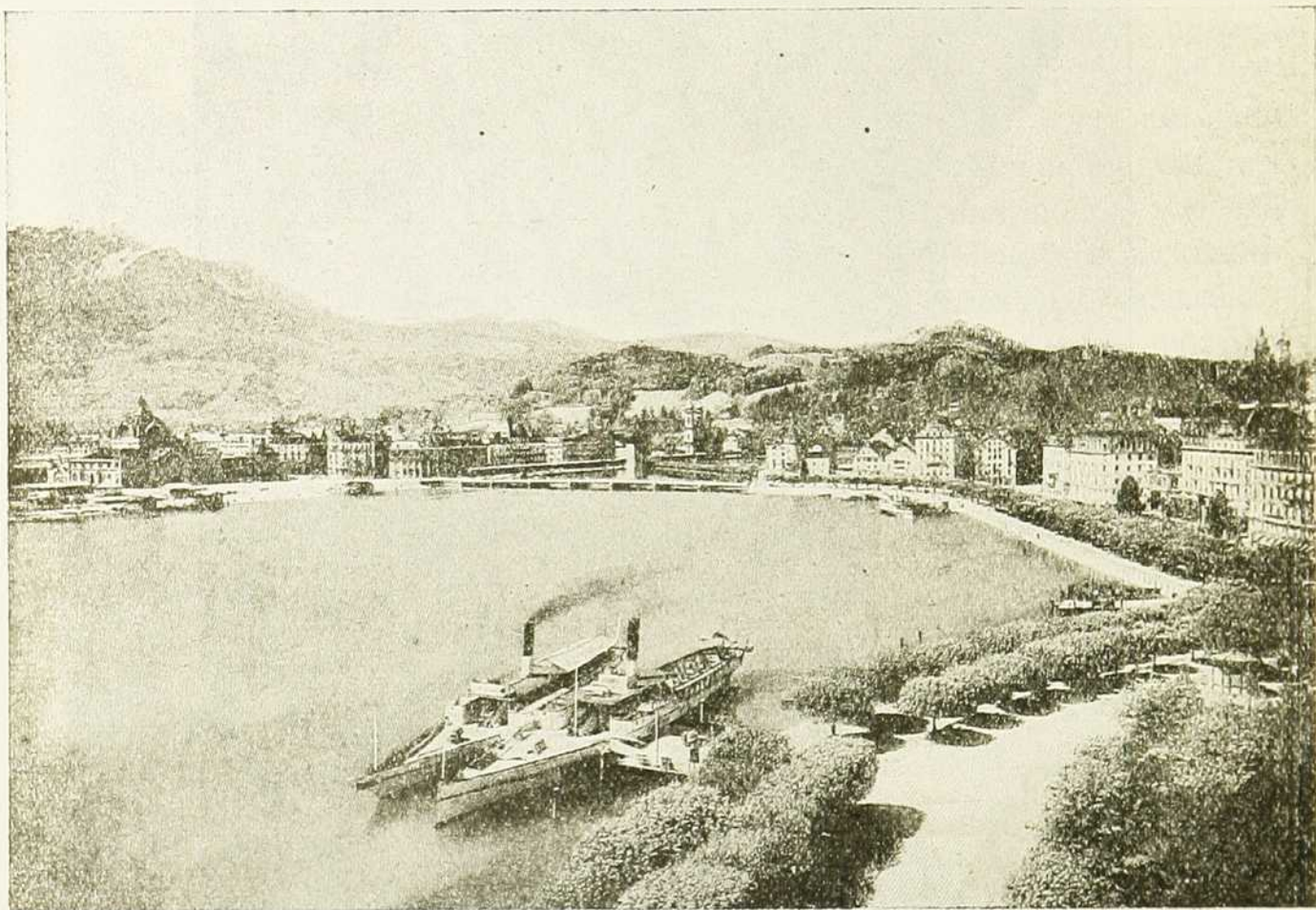
Мал. 30.—Мястэчка Інтэрлякен каля гары Юнгфраў у Бэрнскіх Альпах.

Грунты пераважна дзярнова-падзольныя, неўраджайныя, але, дзякуючы дастатнай колькасці ападкаў, пры добрым угнойваньні даюць даволі

значныя ўраджаі збожжа. Калісь краіну пакрывалі густыя мяшаныя лясы, але даўно ўжо большую частку іх павысякалі ды ўзаралі. Спачатку сеялі шмат жыта, аўсу, ячменю, пшаніцы ды іншага збожжа, але потым завялі шматпалёўку і цяпер большую частку ральлі засяваюць кармавымі травамі ды корань-плодамі. Свайго збожжа цяпер не хапае, але затое сяляне маюць шмат корму для жывёлы, гадоўля якой зьяўляецца адным з галоўных заняткаў.

За дапамогай моцна разьвітай сельска-гаспадарчай коопэрацыі сяляне вырабляюць свае тавары на падставе прынцыпу падзелу працы. Дзякуючы гэтаму прадукцыйнасьць сельскай гаспадаркі на Швайцарскім узгор'і многа большая, як у іншых краёх Эўропы.

Мал. 31.—Горад Люцэрн на беразе Фірвальдштэцкага возера.

Па берагох швайцарскіх вазёр многа садоў і вінаградняў, а па месцах існуе шмат фабрык, якія замест апалу карыстаюцца сілай горных рэк. З даўных часоў на Швайцарскім узгор'і, як і ў Юрскай краіне, красуюць саматужныя промыслы, асабліва выраб гадзіннікаў. У цяперашнія часы аднак фабрычная прамысловасьць мае значна большую вагу, як саматужніцтва. Можна сказаць, што Швайцарскае ўзгор'е належыць да вельмі прамысловых краёў сьвету. Сярод мясцовых фабрык пераважаюць буйныя з вялікім лікам работнікаў.

Гэта дапамагае работнікам гуртавацца дзеля супольнага змаганьня за свае інтарэсы. Забастоўкі работнікаў дзеля павя-

лічэння зароботнай платы тут здараліся ўжо гадоў 70 назад. Цяпер профэсіянальным работніцкім рухам кіруе Цэнтральны Саюз профорганізацый, які аб'яднаў сотні тысяч работнікаў. Пакуль што гэты Саюз знаходзіцца пад уплывам соцыялістычнай партыі; якая дапушчае супрацоўніцтва з буржуазіяй, аднак сярод фабрычных работнікаў пачынае ўсё большымі сымпатыямі карыстацца ўтвораная ў 1921 г. камуністычная партыя.

Галоўныя фабрыкі краіны вырабляюць крамніну, трыкотаж, чакаляду, фарбы, апрацоўваюць шоўк, баваўну. Гэтыя продукты зьяўляюцца і галоўнымі прадуктамі вывазу з Швайцарскай рэспублікі. Такім чынам, калі Швайцарскія Альпы зьяўляюцца найболей прыгожай і тыповай краінай Швайцарскай дзяржавы, дык Швайцарскае ўзгор'е можа лічыцца асновай яе дабрабыту.

Насельнікі гэтай краіны, як сяляне, гэтак і фабрычныя працаўнікі, жывуць заможна; процілежнасць між багатымі і беднымі тут значна меншая, як у іншых эўропэйскіх краях. На паўднёвым захадзе насельнікі краіны гавораць пераважна пафранцуску, у іншых месцах — панямецку.

Асяродкам французскай Швайцарыі зьяўляецца горад *Жэнэва* (135000 насельнік.), што ляжыць каля выйсця Роны з Леманскага возера ў харашай вясёлай мясцовасці. Горад вядомы сваім універсітэтам, бойкімі гандлёвымі зносінамі з Францыяй і вырабам гадзіннікаў, розных залатых і срэбных цацак.

На паўночным беразе Леманскага возера ляжыць *Лёзана* (69000 нас.) таксама з французскім універсітэтам, вядомая вырабам чакаляды.

На Аары ў сярэдзіне краіны ляжыць сталіца Швайцарскай дзяржавы *Бэрн* (104000 нас.) з галоўнымі дзяржаўнымі ўстановамі і нямецкім універсітэтам.

Аднак самым вялікім і важным горадам краіны дый усёй Швайцарскай дзяржавы ёсць *Цюрых* (207000 насельн.), што ляжыць ля аднаназоўнага возера і кіруе гандлем з Італіяй і Аўстрыяй. Тут гуртуюцца баваўняныя і шоўкавыя фабрыкі, а таксама фабрыкі машын, так што гэта галоўны прамысловы асяродак Швайцарыі. Гэта адначасна і культурны асяродак нямецкай Швайцарыі з універсітэтам і політэхнічным інстытутам.

Усходнія Альпы на першы погляд здаюцца беспасрэдным працягам Швайцарскіх, аднак маюць шмат асаблівасцяў.

З геолёгічнага погляду Усходнія Альпы зьяўляюцца зусім асобным укладам гор, асобнай дугой горных зморшчаў, якая толькі стыкаецца з Швайцарскімі Альпамі. Так званыя Паўднёва-Усходнія Вапнавыя Альпы лічацца зусім асобным, трэцім горным укладам і паводле сваёй будовы маюць болей супольнага з Дынарскімі гарамі, чым з Альпамі. Заходнія і Швайцарскія Альпы складаюцца з зморшчаў, выгіны якіх накіраваны на

поўнач; зморшчы Ўсходніх Альп павернуты сваімі выгінамі на поўнач і на поўдзень адначасна,—значыцца маюць болей сымэтрычную будову; Паўднёва-Ўсходнія Альпы, як і Дынарскія горы, накіраваны выгінамі сваіх зморшчаў на паўднёвы захад у бок Адрыятычнага мора.

У склад Усходніх Альп уваходзіць некалькі прадоўжных ланцугоў, аддзеленых адзін ад аднаго прадоўжнымі далінамі. *Паўночны* з гэтых ланцугоў складаецца пераважна з вапнавых, а таксама і іншых пластовых земных парод і цягнецца ад Бодэнскага возера на захад аж да Вены і Дунаю. Там, дзе гэтыя горы складаюцца з пескавікоў, лупнякоў або зьлепнякоў, там яны адзначаюцца адхоннымі схіламі, мяккімі абрысамі, зялёнымі лугамі і сенажацямі, па якіх пасьвіцца найлепшае малочнае быдла (Альгэйскія Альпы). Наадварот, там, дзе пераважваюць вапнякі, расьліннасьць убогая, схілы голяы, стромкія і хмурыя. (Значныя часткі Баварска-Тырольскіх Альп). У трох месцах праз паўночны ланцуг прабіваюцца ў вузкіх далінах бурныя Альпійскія рэкі (Ін, Зальцах, Энс). Яны ў сваёй вышнявіне цякуць па шырокай прадоўжнай даліне, на поўдзень ад якой узвышаюцца высокія горы сярэдняга ланцуга. *Сярэдні* ланцуг складаецца з гранітаў, гнэйсаў і іншых крышталічных цвёрдых скал і цягнецца ад паўднёва-альпійскіх вазёр (Маджорэ, Комо і інш.) спачатку на паўночны ўсход, а пасля проста на захад роўналежна паўночнаму. Клімат тут, як і паўсюды ў Альпах, вільгатны, а з гэтай прычыны вярхі гор заўсёды ўвінуты хмарамі, з якіх улетку льецца дождж, а ўзімку падае сьнег. Найвышэйшыя вярхі ланцуга: Ортлер (3900 м. н. р. м.), Грос Глёкнэр (3798 м.) і іншыя апрануты вечнымі сьнягамі, з якіх пачынаюцца магутныя ледавіковыя струмені. Па схілах ніжэй сьнегавой мяжы растуць прыгожыя сочныя лугі, а яшчэ ніжэй—густыя лясныя пушчы. Праходы праз сярэдні ланцуг, напрыклад, Брэнэр між Эцтальскімі Альпамі і Высокім Таўэрнам (1370 м.) ляжаць нявысока і выгоды для зносін.

Прадоўжная даліна, па якой працякае рака Драва, аддзяляе сярэдні ланцуг ад так званых *Паўднёва-Ўсходніх Альп*, якія складаюцца пераважна з вапнякоў, лёгка прапускаючых ваду. Горы там маюць выгляд дзіўных веж, зубцоў, слупоў і г. д. і звычайна пазбаўлены лесу і сочных лугоў. Толькі там, дзе вапнякі замяняюцца лупнякамі і марглямі, зелянеюць лугі і сустракаюцца гаі.

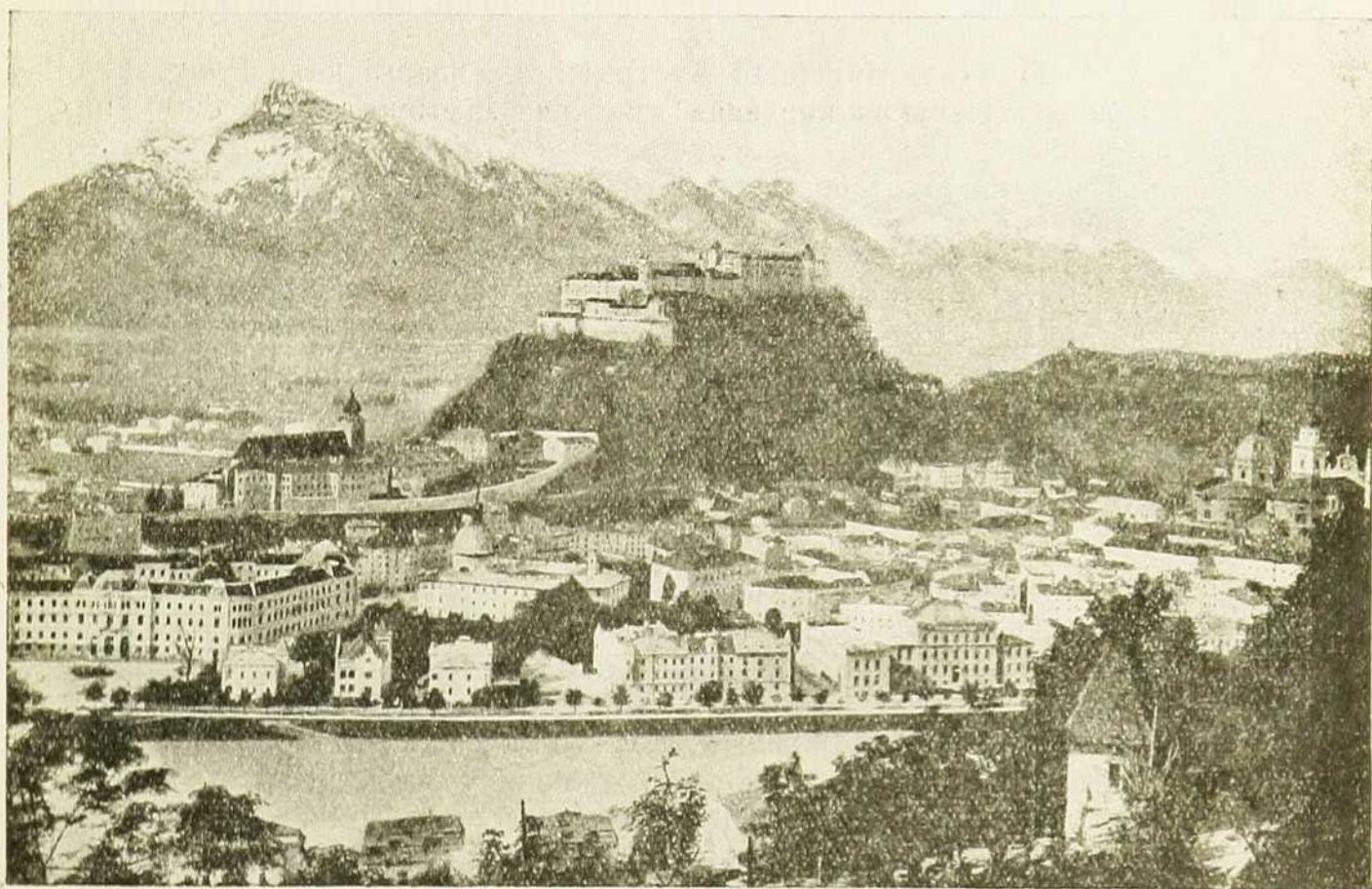
Усходнія Альпы адражняюцца ад Заходніх і Швайцарскіх між іншым сваім багацьцем на розныя карысныя мінэралы. У Паўночна-Ўсходніх Вапнавых Альпах трапляецца соль, месцам жалезная руда і вугаль; сярэдні ланцуг зьмяшчае яшчэ болей жалеза, а апроч таго крыху золата і серабра; у Паўднёва-Ўсходніх Альпах знаходзяць волава і жывое серабро.

Праўда, здабываньне солі ў апошнія часы зьменшылася, а дарагіх мэталюў цяпер і зусім не здабываюць, але жалезнай руды знаходзяць вельмі многа, так што краіну можна лічыць прамысловай. Жалезная руда

перарабляецца на мясцовых гутах і фабрыках. Сярпы, нажы, косы і іншыя жалезныя вырабы ў значнай колькасці вывозяцца адгэтуль за межы. Да вайны іх вывозілі між іншым і ў Беларусь і ў Расію. Аднак і сельская гаспадарка ў краіне стаіць ня горай, чымся ў Швайцарыі. У прадоўжных далінах Усходніх Альп і ў Венскай нізіне каля Дунаю шмат ураджайных куточкаў, па якіх добра ўзрастае збожжа, садовіна і вінаграднік. У паўднёвых далінах пад забаронай гор расьце морва, лісьцем якой жывіцца шаўкоўны вусень. Нарэшце каля вазёр Комо, Маджорэ і іншых сьпеюць паўднёвыя плады і растуць вечназялёныя дрэвы. (Чаму?). Як і ў Швайцарыі, гэтак месцам і ўва Усходніх Альпах па горных лугох пасьвяць найлепшую малочную жывёлу, а па рэках спляўляюць горны лес у бязьлесныя Дунайскія нізіны.

На поўначы краіны жывуць пераважна немцы, на паўднёвым усходзе—славенцы, на паўднёвым захадзе—італійцы (і рэтароманцы або лядыны).

Мал. 32.—Места Зальцбург ува Усходніх Альпах.

Немцы Усходніх Альп паходзяць ад гэрманскага племя баювараў, якое жыло і далей на поўнач у Нямеччыне. З даўных часоў Паўночна-Усходнія Альпы і Венская нізіна мелі сувязь з Нямеччынай. Аднак прыродныя варункі ў Альпах маюць мала падобнасьці да прыродных варункаў Нямеччыны, інтарэсы альпійцаў і насельнікаў Нямеччыны маюць мала супольнага, а дзеля таго й сувязь паміж імі ня была трывалай. З нямецкіх зямель ува Усходніх Альпах была ўтворана асобная дзяржава—Аўстрыя, якой пашанцавала злучыць пад сваёй уладай вяліз-

ныя прасторы Сярэдняй Эўропы. Да гэтай дзяржавы былі далучаны Чэхія, Славенскія землі і рознастайныя краіны з польскім, украінскім, румынскім і сэрбскім насяленьнем. Злучыўшыся з Вугоршынай, якая ляжыць у Сярэдня-Дунайскай нізіне, Аўстрыя набыла назоў Аўстра-Вугоршчыны і зрабілася вялікай дзяржавай, ядром якой былі нямецкія землі ўва Усходніх Альпах. Сувязь краін, якія ўваходзілі ў склад Аўстра-Вугоршчыны і мелі паміж сабой вельмі мала супольнага, заўсёды была штучнай і лёгка парвалася ў час вялікай вайны 1914-18 гадоў. Ад вялікай Аўстра-Вугоршчыны засталіся пад кіраўніцтвам Аўстрыі толькі нямецкія землі ўва Усходніх Альпах ды й то частка іх у сярэднім ланцугу адышла да Італійскага каралеўства.

У сучасны момант так званая Нямецка-Аўстрыйская рэспубліка ўладае паўночным ланцугом і часткай сярэдняга ланцуга (84000 кв. клм., 6450 тыс. насельн.); паўднёвая частка краіны належыць да Італіі; паўднёва-ўсходнія ўскрайкі—да Паўднёва-Славянскай дзяржавы; паўночны край—да Нямецчыны.

На мяжы Нямецкай Аўстрыі і Швайцарыі каля Рэну завалялася маленькая карлавая дзяржава Ліхтэнштэйн з 8000 насельнікаў. Пасьля разбурэньня Аўстра-Вугоршчыны Ліхтэнштэйн пачаў перагаворы з Швайцарскім урадам наконт злучэньня ў адну дзяржаву.

Нямецкая Аўстрыя абымае найбагацейшыя часткі краіны, у якіх высока стаяць гандаль і прамысловасьць. Пасьля вайны аднак гэтая частка вельмі зьбяднела.

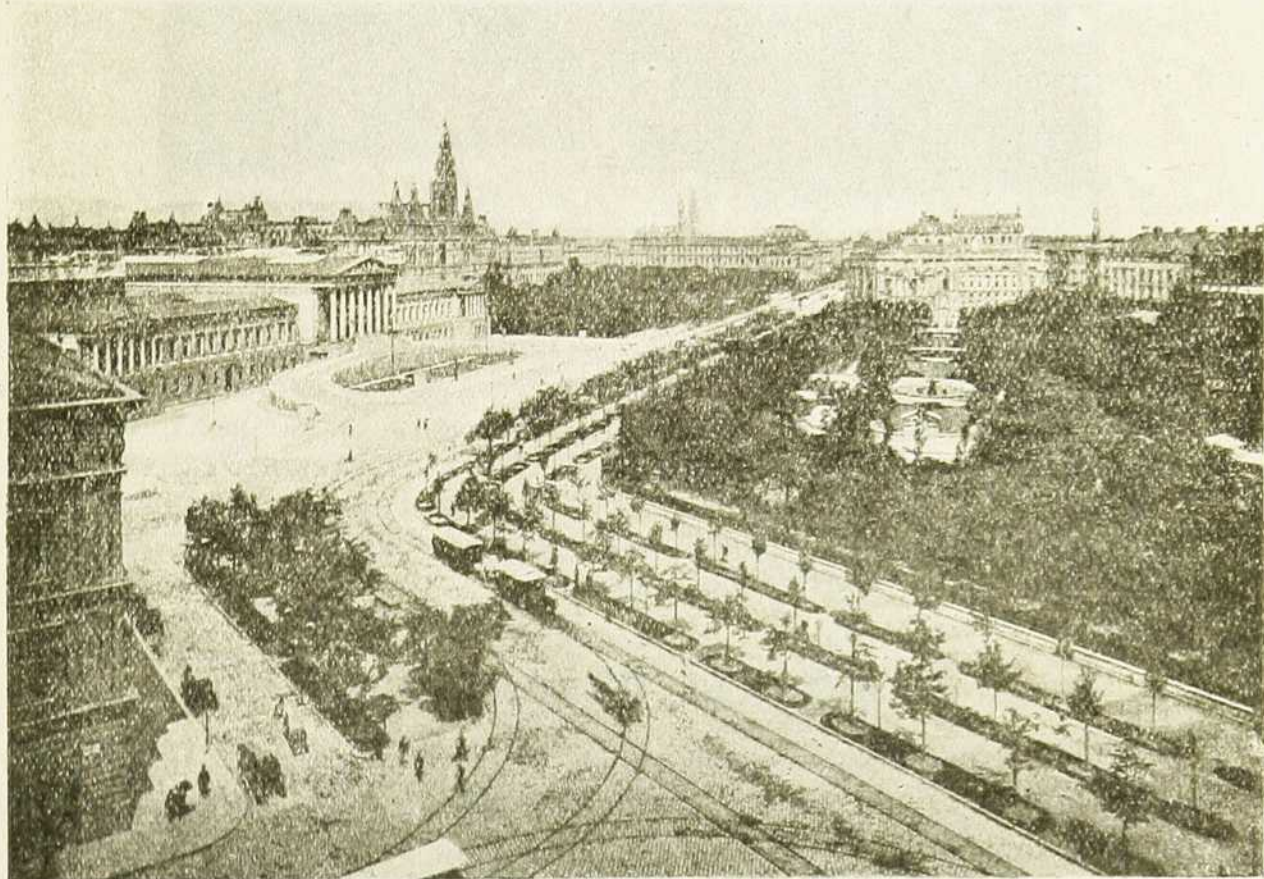
Пасьля вайны Нямецкая Аўстрыя згодна мірнай умове ў Сэн-Жэрмэне (ува Францыі) мусіла ўзяць на сябе абавязак заплаціць Антанце за ўсю тую шкоду, якую ў час вайны зрабіла Аўстра-Вугоршчына дзяржавам Антанты. Але з тэй прычыны, што маленькая Аўстрыя зрабіць гэтага не магла, уся яе прадукцыя і фінансы былі пастаўлены пад нагляд асаблівай Міжнароднай Рэпарацыйнай Камісіі. Фактычна Аўстрыя зрабілася колёніяй дзяржаў Антанты. Працоўны люд Аўстрыі апынуўся ў вельмі цяжкім становішчы. Каб трохі палепшыць гэтае становішча, работнікі шчыльнай гуртуюцца ў профсаюзы. У 1918 г. тут было 295 тысяч членаў профсаюзаў, а ў 1921—ужо 1000000. Побач з узрастаньнем профэсыянальных арганізацый узмацняюцца і політычныя партыі работнікаў. Пашырэньню камуністычнага руху спрыяў між іншым зварот пасьля вайны палонных аўстрыйцаў, асабліва тых, якія былі ў Расіі. Пакуль-што большасьць фабрычных работнікаў знаходзіцца яшчэ ў шэрагах соц.-дэм. партыі, а сялянствам кіруе партыя так званых хрысьціянскіх соцыялістых. Аднак уплыў камуністых на працоўны люд павялічваецца.

У межах Нямецкай Аўстрыі знаходзіцца сталіца былай Аўстра-Вугоршчыны, адзін з найвялікшых гарадоў Эўропы (4-ты паводле велічыні) *Вена* (1842 тыс. насельнікаў). Горад гэты ляжыць на Дунаі ля самых усходніх адгор'яў Альп у асяродку так званай Венскай нізіны.

Дунай зьяўляецца лепшай дарогай з Нямецчыны ў Вугоршчыну і наагул на паўднёвы ўсход Эўропы ды ў Малую Азію. З другога боку ў Вене крыжуюцца вельмі важныя чыгункі з Расіі, Беларусі і Польшчы ў Італію, а з Нямецчыны і Чэхіі ў Вугоршчыну і на Балканскі паўвостраў. У Вене сходзяцца галоўныя чыгункі Нямецкай Аўстрыі, якія цягнуцца па прадоўжных далінах Усходніх Альп. Усе гэтыя выгоды палажэння тлумачаць вялікае гандлёвае значэнне Вены, а таксама і гістарычны лёс яе, як сталіцы Аўстра-Вугоршчыны.

У Вене гуртуецца большасць фабрык краіны. Тут апрацоўваюць скуру, шоўк, вырабляюць машыны, мэблю, розныя мастацкія тавары і г. д. Вялізныя прыгожыя будынкі ўсялякіх палацаў, сабораў, тэатраў і кола бульвараў і паркаў, акружаючых асяродак гораду, робяць Вену адным з

Мал. 33 — Вена

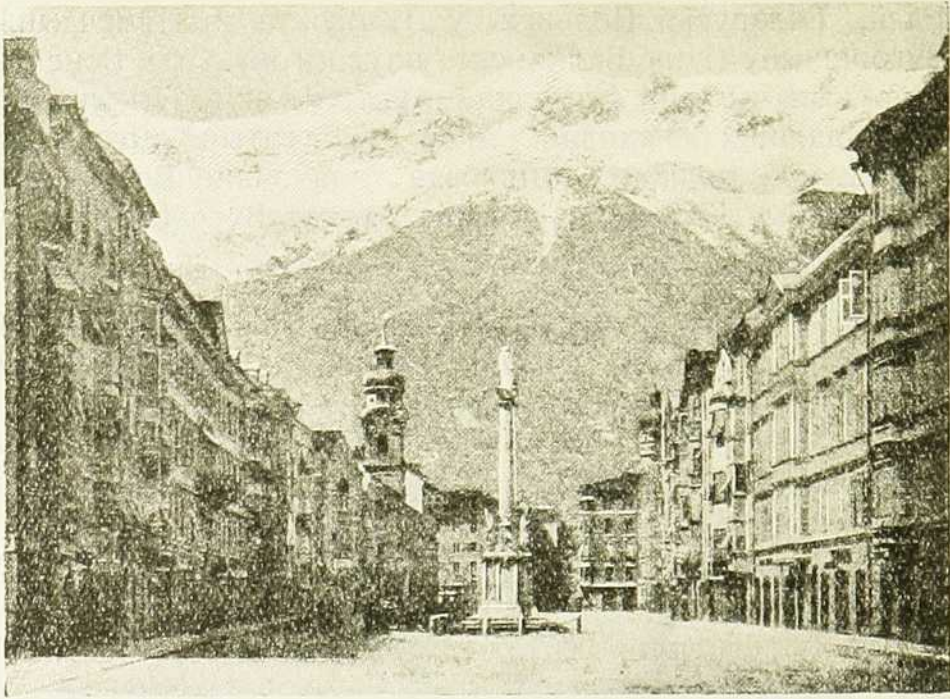
найпакнейшых гарадоў Эўропы. Дзякуючы сваім універсытэту, тэхнічнай і іншым вышэйшым школам, а таксама музэям і розным культурна-асветным установам, Вена мусіць лічыцца адным з галоўных культурных асяродкаў нашае часткі сьвету.

На чыгункі з Вены да берагоў Адрыятычнага мора на р. Мур ляжыць другі горад краіны па колькасці насельнікаў—*Грац* (157000 нас.) з універсытэтам і буйной жалезнай прамысловасцю.

Запраўдным альпійскім горадам зьяўляецца *Інсбрук* (57000 нас.), што ляжыць у даліне р. Ін у чароўнай мясцовасці між паўночным і сярэднім ланцугамі Усходніх Альп. Гэта культурны асяродак так званага Нямецкага Тыролю, горнага краю, падобнага па сваёй прыродзе да Швайцарскіх Альп.

Тут таксама ёсьць унівэрсытэт, але горад болей вядомы, як месца збору падарожнікаў, якія прыяжджаюць любаватца краявідам Усходніх Альп.

Мал. 34.—Горад Інсбрук.

У так званым Паўднёвым Тыролі, залюдненым італійцамі (і рэ-торманцамі) і забраным Італіяй ад Аўстрыі ў час вялікай вайны, ляжыць *Трэнтэно* (панямецку Трыент, 30000 нас.), асяродак шоўкавай прамысловасьці. На паўднёвых схілах Усходніх Альп у ваколіцы, якая здаўна належала да Італіі, ляжыць яшчэ некалькі значных гарадоў, вядомых вырабамі з шоўку. Найвялікшы з іх *Вэрона* (86000 насельн.).

Балканскі паўвостраў.

(Азнач яго географічнае палажэньне. Пералічы паводле карты, якія моры яго атачаюць? Які выгляд маюць яго берагі? Якія другарадныя паў-востравы ўваходзяць у склад Балканскага? Якія астравы ляжаць у морах, што атачаюць Балканскі паўвостраў? За дапамогай якіх пратокаў і якога мора Чорнае мора злучаецца з Эгэйскім?)

Балканскі паўвостраў ня мае такой выразнай паўночнай мяжы, як Пірэнэйскі паўвостраў або Італія, якія адмяжоўваюцца ад рэшты Эўропы магутнымі горнымі ланцугамі (якімі?). За паўночную мяжу Балканскага паўвострава лепей за ўсё прымаць раку Дунай і яго прытоку Драву.

Нават тыя часткі Альп, што ляжаць на поўдзень ад вышняй Дравы, так званыя Паўднёва-Усходнія Вапняковыя Альпы, можна было-б далучыць да Балканскага паўвострава, бо й паводле сваёй будовы і водлуг асаблівасьцяй насяленьня яны вельмі падобны да Дынарскіх гор, якія ляжаць на Балканскім паўвостраве, далей на паўднёвы ўсход.

На захадзе Балканскага паўвострава ўдоўж берагоў Адрыятычнага мора цягнуцца роўналежныя ланцугі Дынарскіх горных зморшчаў, скла-

дзеных пераважна з вапнякоў. На ўсходзе знаходзіцца ўклад Балканскіх горных зморшчаў, ад імя якіх атрымаў свой назоў увесь паўвостраў. Паміж гэтых двух укладаў маладых зморшчавых гор, па сярэдзіне паўвострава захаваліся магутныя старадаўнія горсты, падобныя да горстаў Паўночна-Заходняй Эўропы, або да гор, што атачаюць Кастыльскае плоскаўзвышша.

Клімат Балканскага паўвострава параўнаўча сухі, асабліва ў сярэдзіне і на ўсходзе. Зіма там халодная, сьнежная, лета сухое, сьпякотнае. Толькі па ўзбярэжжах, перш за ўсё на ўзбярэжжах Адрыятычнага ды Эгейскага мораў, клімат запраўды падзваротнікавы, з цёплай дажджыстай зімой. Па гэтых узбярэжжах растуць макісы і вечназялёныя дрэвы. (Успомні, якія вечназялёныя расьліны трапляюцца ў Паўднёвай Эўропе). Раўніны ўнутраных частак паўвострава пакрыты стэпавай расьліннасьцю, схілы гор—лясамі, а вярхі гор—лугамі, сочнымі на гранітах і лупняках, убогімі на вапнавых скалах.

У горных лясах краю захавалася шмат розных дзікіх жывёл, якіх ужо мала засталася на захадзе нашае часткі сьвету: мядзьведзяў, ваўкоў, серн і г. д.

Блізкасьць Балканскага паўвострава да Азіі адбіваецца на яго расьлінным і зьвярыным сьвеце, усё роўна як блізкасьць Афрыкі адбіваецца на стварэньнях Пірэнэйскага паўвострава. Між іншым тут сустракаюцца шакалы і гіэны, тыповыя зьвяры пустынь Заходняй Азіі.

Адзелены ад Азіі толькі вузкімі пратокамі, лежачы на самай кароткай дарозе з Заходняй Азіі ў Заходнюю Эўропу, Балканскі паўвостраў адразьняецца ад Пірэнэйскага і Апэнінскага перш за ўсё рознастайнасьцю свайго насяленьня. Дзесяткі народаў пераходзілі праз гэтую старану, мяшаліся з тубыльцамі і пакідалі тут свае ўплывы. Рознастайная паверхня паўвострава дапамагала захаваньню пляменьневых асаблівасьцяў тутэйшых народаў і ўтварэньню асобных невялікіх самастойных дзяржаў. Паводле пахаджэньня сучаснай люднасьці і яе асаблівасьцяў Балканскі паўвостраў

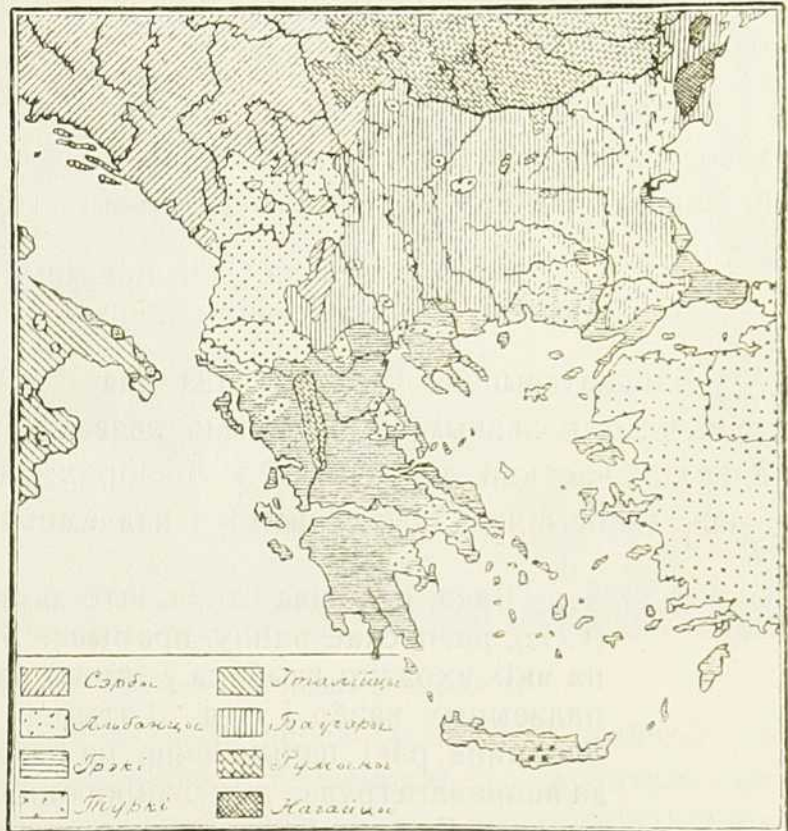

Рис. 35.—Народы Балканскага паўвострава.

можна падзяліць на 6 краін: 1) Славеншчыну, 2) Сэрбію, 3) Альбанію, 4) Балгарыю, 5) Грэцыю і 6) краіну пратокаў з мяшанай люднасьцю, у склад якой уваходзяць туркі, грэкі, балгары і іншыя народы. Згодна з гэтым тут утварылася 5 асобных дзяржаў: Паўднёва-Славяншчына або Сэрбска-Харвацка-Славенскае каралеўства з перавагай сэрбска-славенскай люднасьці, Альбанія, Балгарыя, Грэцыя і Турэччына, да якой калісь належаў амаль-што ўвесь паўвостраў, а цяпер належыць толькі паўднёва-ўсходні куток паўвострава. Межы сучасных балканскіх дзяржаў аднак ня сходзяцца з межамі адпаведных балканскіх народаў. Балканскія дзяржавы пакуль-што бязупынна змагаюцца паміж сабой, адбіваюць адна ад адна кавалкі зямлі, часта ня лічачыся з тым, якая люднасьць жыве на гэтых кавалках і да каго яна імкнецца. У сучасны момант самай магутнай з балканскіх дзяржаў зьяўляецца Паўднёва-Славяншчына. Апрача балканскіх дзяржаў кавалкамі Балканскага паўвострава ўладаюць Румынія (на паўночным усходзе) і Італія (часткай заходняга ўзьбярэжжа).

Усе балканскія краіны, як і наагул уся Паўднёвая Эўропа, адзначаюцца перавагай сельскай гаспадаркі над фабрычнай і нетракапальнай прамысловасьцю. На ўзьбярэжжах галоўную ролю грае садоўніцтва і вінаграднаіцтва, на раўнінах у сярэдзіне паўвострава—раўніцтва, у горах—гадоўля жывёлы.

Славеншчына ляжыць на крайнім паўночным захадзе Балканскага паўвострава і абымае плоскаўзвышша Карст, якое злучае Паўднёва-Ўсходнія Вапнавыя Альпы з укладам Дынарскіх гор.

Апроч таго да Славеншчыны можна было-б далучыць і самыя Паўднёва-Ўсходнія Альпы.

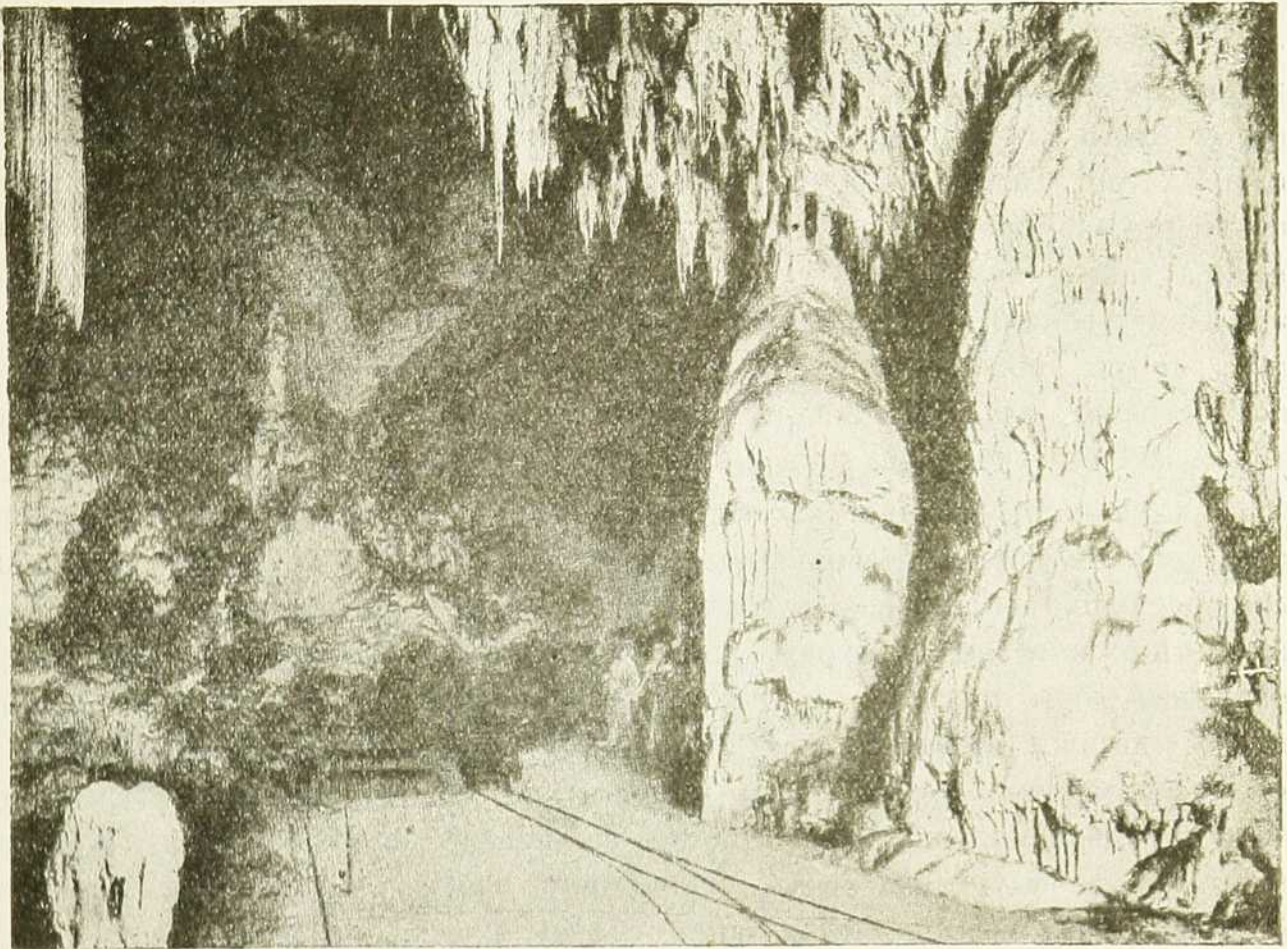
Плоскаўзвышша Карст складаецца з вапнякоў і асабліва вядома цікаўнымі, так званымі *карставымі* зьявамі. Рэкі там цякуць часткай на паверхні, часткай пад зямлёй у пячорах; часта сустракаюцца часовыя вазёры (напрыклад, Цыркніцкае) з падземным стокам і г. д.

Вада, асабліва такая, што зьмяшчае ў сабе двутленік вугалю (CO_2), распускае вапну, прамывае ў ёй падземныя ходы—пячоры, па якіх уходзіць глыбока ў зямлю, дзе ўтварае сець падземных рэк, падземных вазёр і г. д. Гэтым і тлумачацца карставыя зьявы. Звычайна рэкі пачынаюцца на паверхні, але як толькідаходзяць да вапнавага груды, дык зьнікаюць, вада іх уходзіць пад зямлю ў пячоры. Пячоры Славеншчыны, напрыклад, слынная Адэльсбэргская пячора (каля мястэчка Адэльсбэрг), часамі маюць па некалькі вёрст удоўжкі. Часта ў гэтых пячорах вада прасачваецца з столі і стропаў у стане дробных капак, якія паруюць, пакідаючы на сваім месцы маленькія крошчак вапны, што былі ў іх распушчаны. З гэтых крошчак пакрысе ўтвараюцца гэтак званыя нацёкі вапны (сталяктыты), якія зьвешваюцца з столі, нібы лядзяныя сусолкі з страхі. Калі капкі вады, перш як выпарыцца, падаюць па падлогу пячоры, дык крошчакі вапны

застаюцца ад іх на падлозе, а з гэтых крошчак складаюцца на капкі вапны (сталягміты), якія нарастаюць з падлогі насустрач нацёкам і часамі зрастаюцца з нацёкамі ў адзін слуп.

Большасць насельнікаў краіны—славенцы. Гэта асобны паўднёва-славянскі народ, кроўны сэрбам, здольны і працавіты. Ён ужо стварыў досыць багатую прыгожую літаратуру. На поўдні краіны, на паўвостраве Істрыя, жыве многа сэрбаў-каталікоў (харватаў), а па ўзбярэжжах і ў гарадох сустракаюцца яшчэ італійцы. Аднак і ў гарадох, напрыклад, у Трыесце, дзе даўней большасць насельнікаў лічыла сябе італійцамі, штогод мацней адчуваецца адраджэнне славян. Тыя, што раней лічылі сябе італійцамі, у апошнія гады пачынаюць свядома зваць сябе славенцамі або харватамі.

Мал. 36.—Адэльсбэргская пяхора з вапнавымі нацёкамі.

Пасля разбурэння Аўстрыі, да якой перад сусветнай вайной належала краіна, значная частка залюдненых славенцамі ды харватамі земляў (Горыца, Трыест, Істрыя) адышла да Італійскай дзяржавы і толькі ўнутраныя землі (галоўным чынам даўна-аўстрыйская правінцыя Крайна) увайшлі ў склад Паўднёва-Славянскага каралеўства.

Насельнікі ўзбярэжжаў Славеншчыны займаюцца рыбацтвам, вінаградніцтвам, здабываннем морскай солі і збіраннем пладоў алейнага дрэва. У сярэдзіне краіны сеюць збожжа, гадуць авечкі, а на захадзе плоскаўзвышша Карст (каля места Ідрыі) распрацоўваюць багатыя паклады жывога серабра.

Асяродкам земляў, залюдненых славенцамі, лічыцца *Любляна* (60 тысяч насельнікаў), галоўнае места тэй часткі краіны, якая ўваходзіць у склад Паўднёвай Славяншчыны.

Без параўнання большую вагу мае *Трыест* (162 тыс. насельнікаў), найвялікшы горад, здабыты Італіяй у час агульна-эўропэйскай вайны. Гэта—галоўная морская прыстань на Адрыятычным моры, праз якую вывозяць свае тавары ня толькі Славяншчына, але і Аўстрыя, Чэха-Славаччына і Паўднёвая Нямеччына*).

На крайнім поўдні паўвострава Істрыі ляжыць яшчэ лепшая прыстань *Пола* (70 тыс. насельнікаў), даўней аўстрыйская, цяпер італійская морская крэпасць.

Сэрбія абымае прастору, што ляжыць на паўднёвы ўсход ад Славяншчыны аж да рэк Дрыну, вышняга Вардару і Маравы. (Адшукай па карце, куды ўліваюцца гэтыя рэкі?). На захадзе гэтай краіны ўдоўж берагоў Адрыятычнага мора цягнуцца роўналежныя ланцугі Дынарскіх зморшчавых гор. Самыя заходнія з гэтых ланцугоў, як відаць, апусьціліся ніжэй роўня мора, так што ад іх засталіся толькі вярхі, з якіх складаецца ланцуг вузкіх даўгіх астравоў, аддзеленых ад сухазем'я такімі-ж вузкімі пратокамі,—затопленымі прадоўжнымі горнымі далінамі. Месцам горныя ланцугі яшчэ ня зусім адлучыліся ад контынэнту і маюць выгляд паўвостраваў, злучаных з контынэнтам вузкімі прырэсмыкамі. Шмат бухтаў і затокаў уразаецца тут у контынэнт **).

Хаця вышыня Дынарскіх гор і ня вельмі вялікая (ня болей 2600 мэтраў над роўнем мора), але яны паўсюды зьяўляюцца вялікай перашкодай для зносінаў насельнікаў Балканскага паўвострава з узьбярэжжам Адрыятыкі. Тут няма такіх выгодных праходаў, якімі адзначаюцца Альпы; мала рэк, пераразаючых горы, а калі й сустракаюцца рэкі на паверхні, дык яны маюць вельмі глыбокія вузкія даліны з няпрystупнымі зрывістымі сьценкамі і мала дапамагаюць зносінам праз горы. Няма тут і тэй рознастайнасьці, таго багацьця колераў, якое лічыцца найлепшай аздобай Альп. Паўсюды на паверхню выходзяць голыя вапняковыя скалы, няпрынадныя, змрочныя, няпрystупныя. Асабліва няпрystупнай лічыцца паўднёвы куток—так званая Чорнагорыя, у якой знаходзяцца й найвышэйшыя горы Дынарскага ўкладу (Дурмітор 2528 мэтр над р. м.). Як і ў Славяншчыне, тут вельмі часта сустракаюцца карставыя зьявы: зьнікаючыя рэкі, пячоры з нацёкамі, часовыя вазёры і г. д.

Часовыя вазёры, з якіх вада сыцяе пад зямлю праз прыродныя калодзежы, маюць вялікую вагу ў Дынарскіх горах. У сухую пару гэтыя вазёры ўсыхаюць, а на іх месцы застаюцца так званыя „полы“—катліны, угноеныя вазёрным глеем і дзеля таго вельмі ўраджайныя.

*) Гандлёвы абарот Трыесту да вайны дасягаў 512 мільёнаў рублёў золатам.

**) Берагі такога выгляду, як тут, завуцца дальмацкімі па імю тутэйшай паўзморскай правінцыі Дальмацыі.

Толькі сухія кусткі ды ўбогая рэдкая травіца могуць расьці па вапнякох Дынарскіх гор.

На паўночным усходзе Дынарскага ўкладу, у так званых Босьнійскіх Рудных горах, з-пад вапнякоў высоўваюцца крышталічныя лупнякі. Там горы маюць болей адхонныя схілы, рэкі спатыкаюцца часьцей і маюць болей адхонныя берагі. Там і расьліннасьць багацейшая—на схілах гор растуць густыя дубовыя ды букавыя лясы.

Яшчэ далей на поўнач і ўсход, па-за рэкамі Савай і Дрынай *), пакрысе зьнікаюць зморшчавыя горы Дынарскага ўкладу і замяняюцца старавечнымі горстамі, складзенымі з гранітаў ды гнэйсаў і пакрытымі багатай лясной расьліннасьцю.

Горы з мяккімі абрысамі, адхоннымі схіламі і акругленымі вярхамі чаргуюцца тамака з ураджайнымі нізінамі, пакрытымі лёсам. Між Савай і Дравай ляжыць асабліва вялікая багатая нізіна, над якой дзе-ні-дзе ўздываюцца асобныя вапняковыя або лупняковыя ўзгоркі. Ува ўсходняй Сэрбіі найлепшымі куточкамі зьяўляюцца даліны рэк Маравы і вышняга Вардару, пакрытыя тлустай чорназемнай глебай.

Мы ўжо ведаем, што на Балканскім паўвостраве клімат можа лічыцца падзваротнікавым толькі па ўзьбярэжжах. Такім падзваротнікавым кліматам адзначаецца і сэрбскае ўзьбярэжжа Адрыятычнага мора. Дынарскія горы засланяюць гэтакі ўзьбярэжжа ад халодных паўночных вятроў, так што там зіма цёплая і вільгатная. Аднак і там часта з Дынарскіх гор дзьмуць халодныя паўночна-ўсходнія вятры, вядомыя пад назовам „борэ“. Ападкаў на ўзьбярэжжы выпадае вельмі многа (каля букты Катаро выліваецца каля 4360 мілімэтраў дажджу што-год). Дзякуючы цёплай зіме ды вялікай колькасьці ападкаў, там могуць расьці, абы толькі была глеба, вечназялёныя макісы і гайкі алейных дрэў.

Сярэдняя тэмпература студзеня ў мястэчку Дуброўніку (Рагузе) $+8,8^{\circ}$, сярэдняя ліпеня $+25,5^{\circ}$.

На ўсход ад ўзьбярэжжа клімат сушэйшы і халаднейшы. Лета, праўда, бязмаль такое-ж гарачае, але зіма марозная.

Нават ужо ў месьце Цэтынье, якое ляжыць блізка ад мора, але акружана гарамі, сярэдняя тэмпература студзеня $-1,4^{\circ}$, а ліпеня $+22,6^{\circ}$.

Дрэвы ў сярэдзіне Сэрбіі мусяць скідаць сваё лісьце ўзімку, вечназялёных расьлін там ужо няма. Ападкаў там выліваецца значна меней, але расьліннасьць залежыць ня столькі ад колькасьці ападкаў, колькі ад грунтоў. Дзе паверхня складзена з вапнякоў, там вада ўходзіць пад зямлю, а на паверхні вады не хапае, і расьліннасьць там кепская. Наадварот—там, дзе грунт лупняковы або камяністы, вада трымаецца ў глебе, а расьліннасьць складаецца з прыгожых густых лясоў. На паўночным усходзе па чорназемнай глебе на лёсе трапляецца нават стэп.

*) Адшукай іх на карце. Асьцерагайся, каб не пераблытаць Дрыну і Дрын. Куды цячэ Дрына? Куды Дрын?

Насельнікі Сэрбскай краіны—сэрба-харваты або проста сэрбы—належаць да паўднёвых славян і, як тыповыя славяне, адзначаюцца беспасрэднасцю, прыветлівасцю, протасцю і гасціннасцю. Большасць іх жыве пастарасвецку, пераважна па вёсках вялікімі сем'ямі, часта па некалькі дзесяткаў чалавек у кожнай сям'і.

Звычайна сэрбаў дзеляць на ўласна-сэрбаў і харватаў, але паміж імі амаль-што ніякай розніцы няма, апроча таго, што харваты—каталікі і пішучы латынскімі літарамі, а ўласна-сэрбы—праваслаўныя і карыстаюцца кірыліцай. Адзіная агульная мова (якая між іншым мае шмат супольнага з беларускай) і агульная літаратура злучае харватаў і сэрбаў у адзін народ. Апроча праваслаўных і каталікоў ёсць яшчэ сэрбы-магомэтане.

Мал. 37.—Сэрбы-чорнагорцы.

Калісь паміж сэрбамі розных вер адбываліся ўпартыя рэлігійныя змаганні, але цяпер гэтыя змаганні можна лічыць аканчальна знікшымі ў звязку з агульным павялічэннем абыхіх адносін да рэлігіі. Зразумела, што сярод запісаных праваслаўнымі або магомэтанамі ці каталікамі шмат атэістых, якія ня трымаюцца аніякай рэлігіі.

Сэрбы стаяць яшчэ нізка паводле сваёй культуры. Большасць іх ня ўмее пісаць і чытаць, мала хто з іх атрымоўвае сярэдняю і вышэйшую асвету. Аднак у іх ёсць 2 універсітэты (у Загрэбе і ў Белградзе), каля якіх гуртуюцца лепшыя навуковыя сілы.

Апроча сэрбаў на ўзбярэжжах і астравах Адрыятычнага мора жыве некалькі тысяч італійцаў ды й то пераважна ў гарадох.

У сярэднія вякі сэрбы ўжо стварылі магутную дзяржаву, якая існавала да 1389 г., калі яе перамаглі і зруйнавалі туркі. 440 гадоў большасць сэрбаў заставалася пад цяжарам турэцкага панавання, і толькі самы паўднёвы куток краіны—Чорнагорыя, дзякуючы няпрыступнасці сваіх гор, упарта баранілася ад туркаў, адбівалася ад альбанцаў, вэнэцыяцаў і французцаў і заставалася незалежнай аж да часу апошняй сусветнай вайны.

У 1829 годзе атрымала самаўрад, а ў 1878 годзе зрабілася самастойнай дзяржавай яшчэ Ўсходняя Сэрбія, што ляжыць у вадазборы ракі Маравы. Аднак большая частка Сэрбіі заставалася яшчэ пад ярмом чужынцаў. Яшчэ паўночная частка краіны, так званыя Харвація і Славонія, якія належалі да Вугоршчыны, карысталіся некаторым самаўрадам, мелі свой сойм і нават універсытэт з выкладаннем навук у сэрбскай мове. Заходняя-ж паўзбярэжная паласа (Дальмацыя) належала спачатку да Вэнэцыі, а потым да Аўстрыі, а сярэдзіна краіны—Боснія, Гэрцэгавіна і Старая Сэрбія—заставаліся пад Турэччынай, ня гледзячы на многаразовыя паўстанні мясцовых насельнікаў. У 1877 годзе Боснію і Гэрцэгавіну окупавалі, а ў 1908 г. абвясцілі сваёй уласнасцю аўстра-вугорцы. Такім чынам Сэрбія была падзелена штучнымі межамі на 6 частак, з якіх тры (Харвація з Славоніяй, Дальмацыя і Боснія з Гэрцэгавінай) належалі да Аўстра-Вугоршчыны, адна (Старая Сэрбія)—да Турэччыны і дзве (Чорнагорыя і Ўсходняя Сэрбія) былі самастойнымі. Аднак усе сэрбы захавалі ў чыстае сваю мову, свае норавы ды звычаі і заставаліся адзіным народам.

У 1912 годзе Ўсходняя Сэрбія і Чорнагорыя ў вайне з Турэччынай здабылі і падзялілі паміж сабой Старую Сэрбію, а пасля сусветнай вайны 1914-18 гадоў з імі злучыліся бязмаль-што ўсе землі, залюдненыя ня толькі сэрбамі, але й славенцамі і належаўшыя раней да Аўстра-Вугоршчыны. Такім чынам утварылася нарэшце досыць вялікае Сэрбска-Харвацка-Славенскае каралеўства, або Паўднёва-Славянская дзяржава (246000 кв. клм., 12500 тыс. насельнікаў). Апрача Славеншчыны і Сэрбіі ў склад гэтай дзяржавы ўваходзіць частка Македоніі з перавагай балгарскай люднасці. Гэтую частку Македоніі здабыла яшчэ Ўсходняя Сэрбія ў 1912 і 1913 гадох у час вайнаў з Турэччынай і Балгарыяй.

Сэрбска-Харвацка-Славенскае каралеўства лічыцца канстытуцыйнай монархіяй, у якой політычныя правы належаць да ўсіх дарослых мужчын. Аднак фактычна ў гэтай дзяржаве пануе поўнае бяспраўе для тых, хто адкрыта змагаецца з буржуазіяй. Забастоўкі тут спыняюцца за дапамогай войска, супроць камуністых выдаюцца асаблівыя законы, так што камуністычная партыя цяпер там існуе нелегальна. У 1921 г. нават з парламэнту павыганялі камуністых, хаця іх там было 59 чал. Ня гледзячы на праследаванні, камуністычны рух у Сэрбіі пашыраецца, так што пад моцным уплывам камуністых знаходзіцца большасць профсаюзаў. У звязку з гэтым буржуазны ўрад Паўднёва-Славянскай дзяржавы распусціў ня толькі ком. партыю, але таксама і профсаюзы.

Пасьля вайны 1914 - 18 г., калі дзялілі ўладаньні Аўстра-Вугоршчыны, да якой належалі ўзьбярэжжы Сэрбіі, урад Італійскай дзяржавы марыў захапіць усе лепшыя сэрбскія прыстані. Аднак большая частка іх, як і ўсе іншыя землі краіны, засталіся за Паўднёва-Славянскім каралеўствам.

Ува ўсіх частках Сэрбіі сельская гаспадарка пераважае над іншымі заняткамі. Аднак і для сельскай гаспадаркі ў заходняй вапняковай Сэрбіі варункі блягія. Нават на ўзьбярэжжы мала гожай для вырабу зямлі, але там усё-ж сустракаюцца кавалкі, пакрытыя глебай, дзе, дзякуючы цёпламу і вільгатнаму падзваротнікаваму клімату, добра ўзрастае вінаграднік, з якога гатуюць найлепшыя гатункі віна. Апроч таго, там красуе рыбацтва і іншыя морскія промыслы. На ўсход ад ўзьбярэжжа па бязводных вапняковых скалах Дынарскіх гор люднасьць жыве вельмі бедна. Там бязмаль-што зусім ня можа расьці збожжа, няма ані лесу, ані альпійскіх лугоў. Убогай траўкі хапае хіба што на корм самай нягрэблівай жывёле. Галоўным заняткам рэдкай люднасьці зьяўляецца гадоўля авечак і коз.

Толькі ў так званых „польях“, угноеных вазёрным глеем, пасьля ўсыханьня іх добра ўзрастае і хутка пасьпявае ўсялякае збожжа.

Месцам, каб скарыстаць роўны кавалак зямлі, сяляне кашамі цягаюць зямлю ды гной на амаль няпрыступныя скалы. Але ніякая праца не дае магчымасьці выбіцца з убоства й нядолі. Шмат беднага люду што-год выяжджае адгэтуль у Амэрыку шукаць заробкаў і хлеба.

Лепшыя варункі для жыцьця знаходзіць чалавек на ўсходзе Дынарскага ўкладу, у Босьнійскіх Рудных горах, дзе на паверхню высоўваюцца пакрытыя глебай лупнякі. Там болей ураджайных кавалкаў зямлі, па якіх сеюць кіяхі ды пшаніцу, саджаюць табаку, вінаграднік, садоўну. Па дубовых гаёх там пасьвяць тлустых сьвіней, часта трымаюць і малочнае быдла. Апрача таго ў Босьнійскіх горах здабываюць многа карысных мінералаў: соль, буры вугаль, руду (жалеза, волава, серабра, медзі, мангану, хрому і г. д.). Яшчэ замажней жыве люднасьць па берагох Савы і Дравы ў нізінах, пакрытых лёсам і чорназемнай глебай. Калісь гэтыя нізіны былі пакрытыя стэпам, але даўно ўжо ўзораны і перавярнуліся на нівы кіяхоў, пшаніцы і рознага іншага збожжа. Апроч ральніцтва насельнікі займаюцца садоўніцтвам, вінаградніцтвам, шаўкоўніцтвам. Вельмі ўраджайным куточкам зьяўляецца й даліна Маравы, пакрытая скрозь садамі ды нівамі. Гэтая даліна мае вялікую вагу яшчэ з тэй прычыны, што па ёй пралягае галоўная чыгунка з Бэрліну ў Царгорад, якая злучае Балканскі паўвостраў з Заходняй Эўропай. Маравя складаецца з дзьвёх рэк — Балгарскай і Сэрбскай Маравы. Апошняя з іх дзеліць Усходнюю Сэрбію на 2 часткі. На поўнач ад Сэрбскай Маравы горсты маюць выгляд нявысокіх адхонных узгоркаў, пакрытых ураджайнай чорназемнай глебай. Там вельмі добра ўзрастаюць кіяхі, пшаніца, табака і садоўна, асабліва сьліва, якая

нідзе ў Эўропе не дае гэтак многа пладоў, як тут. На поўдзень ад Сэрбскай Маравы горсты робяцца вышэйшымі, маюць выгляд значных гор, пакрытых густым цёмным дубовым лесам. Там сярод заняткаў люднасьці большую вагу набывае гадоўля дробнай жывёлы, асабліва свіней, якіх жывяць дубовымі жалудамі.

Як у тыповай сельска-гаспадарчай старонцы, у Сэрбіі мала гарадоў. Галоўная морская прыстань—*Рэка* (Фіумэ 50000 насельн.). Гэты горад ляжыць на крайнім захадзе на беразе затокі Кварнэро. Тут будуць караблі, вырабляюць вяроўкі і паперу.

Рэка ляжыць у межах Харваціі, якая да вайны належала да Вугоршчыны, але карысталася самаўрадам. Аднак Рэка лічылася ў беспасрэдным валаданьні Вугоршчыны і не залежала ад харвацкага сойму, як горад, патрэбны для ўсёй Вугорскай дзяржавы, тавары якой праз яго вывозіліся на сусьветны рынак. Горад залюднены напалову італійцамі і з гэтай прычыны пасля вайны выклікаў вядомыя спрэчкі між італійцамі і сэрбамі. Потым ён быў зроблены вольным месцам, асобнай незалежнай рэспублікай, якая знаходзіцца пад уплывам Італіі.

На паўднёвы ўсход ад Рэкі на беразе Адрыятычнага мора ляжаць прыстані: Задар (Зара, 40 т. нас.), Дуброўнік (Рагуза), які ў канцы XVIII веку быў незалежнай рэспублікай, і Катаро, лежачы каля адной з найлепшых бухтаў (Бока-ды-Катаро).

Прыблізна ў самым асяродку Сэрбіі, у прыгор'ях Босьнійскіх Рудных гор, ляжыць *Сараева* (50 тыс. нас.) з значнай жалезнай і скураной прамысловасьцю і вырабам прыгожых дываноў. Асяродкам Харваціі зьяўляецца *Загрэб* (павугорску Аграм, 80000 нас.), ціхі, прыгожы горад з харвацкім унівэрсытэтам. Прамысловасьць гэтага гораду абмяжоўваецца апрацоўкай мясцовага шоўку.

Але самы вялікі горад і сталіца Сэрбіі *Белград* (120 тыс. нас.) ляжыць ля сутокі Савы і Дунаю на крайнім паўночным усходзе краіны. Лежачы на галоўнай чыгунцы, якая злучае Балканскі паўвостраў з рэштай Эўропы, Белград мае вялікую гандлёвую значнасьць. Каля белградзкага унівэрсытэту гуртуюцца лепшыя навуковыя сілы сэрбскага народу.

Альбанія ляжыць на поўдзень ад Сэрбіі ўдоўж тэй часткі Адрыятычнага берагу, якая цягнецца проста з поўначы на поўдзень ад вусьцяў Дрыну да Отранцкай пратокі. У адзнаку ад Заходняй Сэрбіі, дзе сухаземныя даліны і горныя ланцугі часткай зьнізіліся ніжэй роўня мора і перавярнуліся на пратокі ды астравы, у Альбаніі наадварот,—мора павольна, ледзь прыметна ў працягу вякоў адступае на захад, так што частка яго ператварылася ў вузкую нізінную йстужку ўзьбярэжжа. Гэтае ўзьбярэжжа, плоскае й балотнае, ведама шкодным для здароўя кліматам і небясьпечнымі трасцамі, ад якіх што-год памірае многа людзей. Ад мора нізіннае ўзьбярэжжа адзелена выдмамі.

За вузкай палоскай узьбярэжжа ў Альбаніі зараз пачынаюцца такія-ж вапнавыя зморшчавыя горы, як і ў Заходняй Сэрбіі. Гэта тыя самыя Дынарскія горы, голыя, няпрystупныя, змрочныя, багатыя карставымі зьявамі.

Аднэй з асаблівасьцяй Альбаніі зьяўляюцца вазёры, якія ляжаць у вульканічных правальлевых катлінах, пераважна на ўскрайках краіны. Па берагах гэтых вазёр і ў яшчэ большай меры на багатым ападкамi цёплым узьбярэжжы мора, на ўраджайнай глебе магчыма земляробства, але насельнікі краіны—альбанцы—трымаюцца галоўным чынам у скудных, але болей здаровых узвышшах, дзе займаюцца гадоўляй авечак і коз.

Альбанцы або шкіпітары (горныя арлы), як яны самі сябе называюць, лічацца тубыльцамі краіны, патомкамі даўных ілірыйцаў. Да сьго часу яны яшчэ падзяляюцца на пляменьні і роды, як нашыя продкі тысячу гадоў назад. Асобныя пляменьні і роды заўсёды ваююць паміж сабой. Звычай крывавай помсты, да сьго часу пашыраны ў Альбаніі, вымагае, каб кожная абраза была змыта крывёю, і з гэтай прычыны ня толькі розныя роды, але нават розныя сем'і аднаго й таго самага роду заўсёды б'юцца паміж сабой, забіваючы забойцаў сваіх родзічаў. Паляваньне і вайна—галоўныя заняткі мужчын. Гаспадарка знаходзіцца ў кепскім становішчы і цалком ляжыць на кабетах.

У сваіх няпрystупных горах альбанцы ў чыстае захавалі сваю старадаўнюю мову, норавы і звычаі. Праз доўгі час яны ўпарта бараніліся ад туркаў і чорнагорцаў. Фактычна Альбанія заўсёды была незалежнай, і ўлада туркаў, якія лічыліся валадарамі краіны да 1913 году, існавала толькі на паперы. Цяпер Альбанія абвешчана самастойнай дзяржавай (28000 кв. клм., 1400 тыс. насельн.), але знаходзіцца пад вялікім уплывам Італіі. (Захапіць Альбанію адначасна імкнецца Паўднёва-Славяншчына).

Балгарыя, пад якой мы цяпер будзем разумець усю краіну, залюдненую балгарамі, займае ўсходнюю частку Балканскага паўвострава ад ніжняга Дунаю да Эгэйскага мора, ад Маравы і вазёр Усходняй Альбаніі да Чорнага мора.

Дунай прабіваецца між Карпатамі і Балканамі ў вузкай цясьніне, у так званай Жалезнай Бrame.

Дунай ужо існаваў, калі на яго дарозе пачалі ўтварацца Балканска-Карпацкія зморшчавыя горы. Вада Дунаю паступова размывала горны парог, які падымаўся папярок яго дарогі, і такім чынам прамыла сучасную Жалезную Брамy. Гэта глыбокая вузкая цясьніна, па якой Дунай цячэ асабліва шпарка. Даўней падводныя скалы перашкаджалі тут руху параходаў, але каб зрабіць раку суднаходнай, чалавек за дапамогай дынаміту зьнішчыў найболей небясьпечныя з іх.

Ад Жалезнай Бrame Дунай цячэ ў агульным кірунку на ўсход, але, не дасягнуўшы якіх 50 кілёмэтраў да мора, звярочвае на поўнач і абцякае з захаду і з поўначы старадаўны нізкі масыў Дабруджу. Пры сваім упадань-

ні ў Чорнае мора Дунай распадаецца на некалькі вусьцяў і ўтварае вялікую балотную дэльту, багатую старарэччамі, вазёрамі і непраходнымі хмызьнякамі. У сваёй дэльце Дунай адкладае шмат глею і пяску, якімі завальвае паўзбярэжныя часткі Чорнага мора. З гэтай прычыны дунайская дэльта што-год нарастае і ўжо ўразаецца ў Чорнае мора нібы паўвостравам. Пясок утварае мяліны ў вусьцях Дунаю, так што толькі сярэдняе з іх, так званае Сулінскае горла, даступна для морскіх караблёў. Паўночнае вусьце (Кілійскае) і паўднёвае (Сьвятога Юрыя) гожа адно для плаваньня рыбацкіх лодак і невялікіх бярлін.

На поўдзень ад дэльты Дунаю ў Дабруджы сустрэнем узгаркаваты стэп, пакрыты грубым пластом лёэсу. Беспасрэдным працягам Дабруджы зьяўляецца так званае Балгарскае плоскаўзвышша, гладкая, ня вельмі высокая раўніна, нахіленая з поўдня па поўнач ад Балканскіх гор да Дунаю. Глыбокія вузкія даліны рэк, што сьцякаюць з Балкан у Дунай, пераразаюць гэтую раўніну шмат у якіх месцах і парушаюць аднастайны выгляд гэтага куточка Балгарыі. Як і Дабруджа, Балгарская раўніна пакрыта лёэсам, вышні пласт якога, багаты перагнілымі рэшткамі стэпавых расьлін, зрабіўся ўраджайнай чорназемнай глебай. Як і ў Дабруджы, тут рэдка сустракаюцца дрэвы; толькі па мяжы з Дабруджай расьце значны лес. Морскія берагі Дабруджы і Балгарскага плоскаўзвышша пескаватыя, роўныя, пазбаўленыя выгодных буктаў.

Аднастайнасьць—тыповая адзнака ўсёй Паўночнай Балгарыі, лежачай удоўж правага берагу Ніжняга Дунаю. Тым болей рознастайнымі здаюцца Балканскія зморшчавыя горы, якія абхапляюць дугой з паўдня Паўночную Балгарыю. У адзнаку ад Дынарскага горнага ўкладу Балканы складаюцца пераважна з непрапускальных для вады земных парод, асабліва з лупнякоў. З гэтай прычыны тут адсутнічаюць карставыя зьявы, а на паверхні вады болей і расьліннасьць лепшая. Ад Жалезнай Браны Дунаю Балканскія горы (якія там завуцца Сэрбскімі Руднымі, бо цягнуцца па зямлі Сэрбскай дзяржавы) кіруюцца спачатку (між прытокамі Дунаю: Маравай і Тымокам) на паўднёвы захад. Гэтая самая заходняя частка Балканскага горнага ўкладу багата рознымі карыснымі мінераламі: рудамі медзі, волава, серабра, жалеза; ёсьць там і буры вугаль і нават золата. Каля пачаткаў ракі Тымок*). Балканы крута зварочваюць на ўсход, у сярэдняй сваёй частцы разгаліняваюцца на некалькі асобных роўналежных ланцугоў, якія паволі зьніжаюцца і ўпіраюцца ў Чорнае мора. Найвялікшай вышыні (2375 м. н. р. м.) дасягаюць гранітныя вярхі сярэдняй часткі Балканскага ўкладу, але там найвышэйшыя горы не дасягаюць і паловы тэй вышыні, да якой сягаюць вярхі Альп. Параўнаўча з вышэйшай вярхоў зьніжэньні хрыбта Балкан, так званыя праходы, ляжаць ня вельмі нізка (ня ніжэй за 949 м. н. р. м.). Узімку гэтыя праходы, як і ўвесь хрыбет, пакрываюцца пластом сьнегу, і тады перайсьці цераз іх досыць цяжка.

*) Шукай на карце. Па якім плоскаўзвышшы ён працякае? Якія яшчэ прытокі Дунаю пераразаюць Балгарскае плоскаўзвышша?

Балканы зьяўляюцца важнай абарончай мяжой у час варажых наваўніц. З вялікімі стратамі мусілі расійцы забіраць там кожны кавалак зямлі ў час расійска-турэцкай вайны ўзімку 1877 году.

Аднак для зносін насельнікаў абодвух схілаў прынамсі ўлетку Балканы не становяць перашкоды. Няма нічога дзіўнага, што балгарская люднасьць жыве абапал гэтых гор. Дунай, які становіць мяжу між балгарамі і румынамі, з сваімі лярэчымі балотамі, болей перашкаджаў пераходам народаў.

На поўдзень ад сярэдніх Балкан роўналежна ім цягнуцца нібы прыгор'і іх, так званыя Сярэднія горы, аддзеленыя ад галоўнага ланцуга шырокай ураджайнай далінай р. Тунджы.

Яшчэ далей на поўдзень пралягае шырокая лагчына, па якой працякае найвялікшая пасля Дунаю рака Балканскага паўвострава—Марыца. Па гэтай-жа лагчыне пракладзена й галоўная чыгунка паўвострава, якая злучае Бэрлін праз Белград з Царгорадам. Рака Марыца ў сваёй вышнявіне цячэ з захаду на ўсход па ўраджайнай Усходня-Румэлійскай нізіне. Злучыўшыся з сваёй галоўнай прытокай Тунджай, Марыца зварочвае на поўдзень і абцякае з захаду нізіну Усходняй Тракіі. У адзнаку ад Усходняй Румэліі Усходняя Тракія выглядае ўбогім стэпам, па якім дзе-нідзе растуць рэдкія хмызьнячкі.

Ад Чорнага мора Усходня-Тракійская нізіна аддзелена нявысокім узгор'ем Істранджой.

На захад ад Марыцы да р. Вардару зноў узвышаюцца горы. Гэта старавечныя гранітныя горсты, выцягнутыя ў розных кірунках і дасягаючы нават большай вышыні, чымся Балканскія і Дынарскія зморшчавыя горы (2930 м. н. р. м.). Даліны рэк падзяляюць уклад гэтых горстаў на шэраг асобных масываў (Дэспото-Даг, Пэрым-Даг, Рыла-Планіна, Вітош), пакрытых па схілах густым лесам, а па вярхох—сочнымі лугамі.

На захад ад ураджайнай даліны Вардару горсты замяняюцца вапнавымі зморшчавымі гарамі, якія належаць ужо да Дынарскага ўкладу.

Клімат Балгарскай краіны, агулом кажучы, сухі, контынэнтавы, з гарачым летам і сьнежнай даволі халоднай зімой.

Горад Софія мае сярэдняю тэмпературу году $+10,3^{\circ}$, сярэдняю ліпеня $+21,9^{\circ}$, студзеня $-2,1^{\circ}$. Часамі ўзімку бываюць маразы аж у $-31,2^{\circ}$, паводле тэрмомэтра Цэльсія.

Толькі па ўзьбярэжжах Эгейскага і Чорнага мораў зіма цёплая, і клімат можа лічыцца падзваротнікавым. З гэтай прычыны толькі па ўзьбярэжжах могуць расьці некаторыя вечназялёныя дрэвы. З другога боку й некаторыя заходня-эўропэйскія расьліны ня могуць вытрымаць сухмяняў, якімі адзначаецца ў Балгарыі канец лета. На плоскаўзвышшах і нізінах пануе голы бязьлесны стэп. Па схілах гор, дзе ападкаў выліваецца болей, растуць лясы дубоў і грэцкіх арэхаў, вышэй цягнуцца ігластыя лясы елак

ды хвой, а па горных вярхох сустракаюцца альпійскія лугі, не такія раскошныя, як у Альпах, але, бязумоўна, значна багацейшыя, чымся ў Дынарах. (Чаму?).

Даўнейшыя насельнікі Балгарскай краіны—тракійцы і македонцы—зусім аславяніліся ўжо ў час вялікіх перасяленьняў, калі сюды надыйшлі горды славянскія пляменьняў. З часам сюды надыходзілі яшчэ новыя заваявальнікі туркскага племя—камскія балгары, якія раней жылі ўва Ўсходняй Эўропе каля сутокі Камы і Волгі. Камскія балгары прыйшлі аднак на Балканскі паўвостраў у невялікім ліку, расплыліся тут у грамадзе славянскага люду, хутка страцілі сваю мову і звычаі. Затое імя балгараў перайшло на ўсіх славянскіх насельнікаў краіны, якія стварылі ў сярэднія вякі магутную Балгарскую дзяржаву. Гэтая дзяржава білася то з Бізантыяй, то з сэрбамі і нарэшце падпала пад панаваньне Турэччыны. Яшчэ даўжэй, як сэрбы, балгары заставаліся пад цяжарам чужаземнага ўціску, і толькі пасля расійска-турэцкай вайны 1877 г. частка Балгарыі атрымала самаўрад і фактычна зрабілася незалежнай дзяржавай. У 1885 г. да новай Балгарскай дзяржавы далучылася акруга Ўсходняя Румэлія, што ляжыць на поўдзень ад Балкан у вадазборы вышняй Марыцы. У 1912 г. Балгарыя з Сэрбіяй і Грэцыяй адваявалі ад туркаў бязмаль-што ўсе землі, залюдненыя балгарамі. Аднак у 1913 г. ў вайне з сваімі былымі саюзнікамі—сэрбамі і грэкамі—балгары былі разбіты, і Балгарская дзяржава страціла Македонію (вадазбор Вардару), Усходнюю Тракію, якую зноў захапілі туркі, ды яшчэ частку Старой Балгарыі, якую забралі румыны. У сусьветную вайну 1914 - 18 г. за дапамогай немцаў Балгарыя часова зьвярнула ўсе свае страты, але канец вайны быў нешчаслівым для Балгарыі, і яна мусіла адмовіцца ад большай часткі сваіх заваёваў.

Сучасныя балгары гавораць на аднэй з паўднёва-славянскіх моў, але знаходзяцца ў даволі варожых адносінах з Паўднёва-Славяншчынай, у якой пануе сэрбская мова. Асьвета сярод балгараў (асабліва ў Балканскіх горах і на Балгарскім плоскаўзвышшы, якія раней атрымалі незалежнасьць) стаіць значна вышэй, як у сэрбаў; няпісьменных тут многа меней. Балгары выглядаюць нязграбнымі й маруднымі, але цьвяроза глядзяць на жыцьцё і зьяўляюцца ўпартым, працавітым і здольным народам. У тых частках краіны, якія належаць да Балгарскай дзяржавы, балгары жывуць заможна і валадаюць значнымі надзелямі зямлі.

Насельнікі вадазбору Вардару—македонцы—часамі лічацца за асобны славянскі народ, але балгары лічаць іх мову найболей чыстай з балгарскіх гаворак, ды й самая культура балгарская нарадзілася ў Македоніі.

Апрача балгараў у Балгарскай краіне жыве шмат туркаў (асабліва на ўсходзе), румынаў (у Заходніх Балканах і ў Дабруджы), грэкаў (па ўсіх гарадох і асабліва на ўзьбярэжжах), сэрбаў (у вадазборы Вардару і ў заходніх Балканах), жыдоў. Асабліва многа розных народнасьцяй жыве

ў Дабруджы, дзе апрача балгараў, туркаў і румынаў сустрэнем шмат украінцаў і маскоўцаў-старавераў (уцекачоў з Расіі), цыганоў, нагайскіх татарцаў і г. д. Таксама ў вадазборы Вардар, апрача балгараў, сэрбаў і грэкаў, жывуць і туркі, і жыды, і альбанцы, і так званыя куцавалахі, блізкія родзічы румынаў. Да Балгарскай дзяржавы (105300 кв. клм., 4900000 насельнікаў) у сучасны момант належыць толькі Балгарскае плоскаўзвышша, Балканскі ланцуг за выключэннем сваёй заходняй часткі, нізіна вышняяй Марыцы і паўночная частка акругі горстаў. Дабруджа ўваходзіць у склад Румыніі; Заходнія Балканы і паўночная частка вадазбору Вардару (Паўночная Македонія) належыць да Паўднёва-Славяншчыны; Паўднёвая Македонія—да Грэцыі. Усходняя Тракія зьяўляецца спрэчным краем, з-за якога і да сёння часу змагаюцца Грэцыя з Турэччынай. Большая яе частка цяпер належыць да Турэччыны.

Балгарская дзяржава лічыцца канстытуцыйнай монархіяй, у якой законадаўчая ўлада належыць да парлямэнту („Народнага Сабрання“).

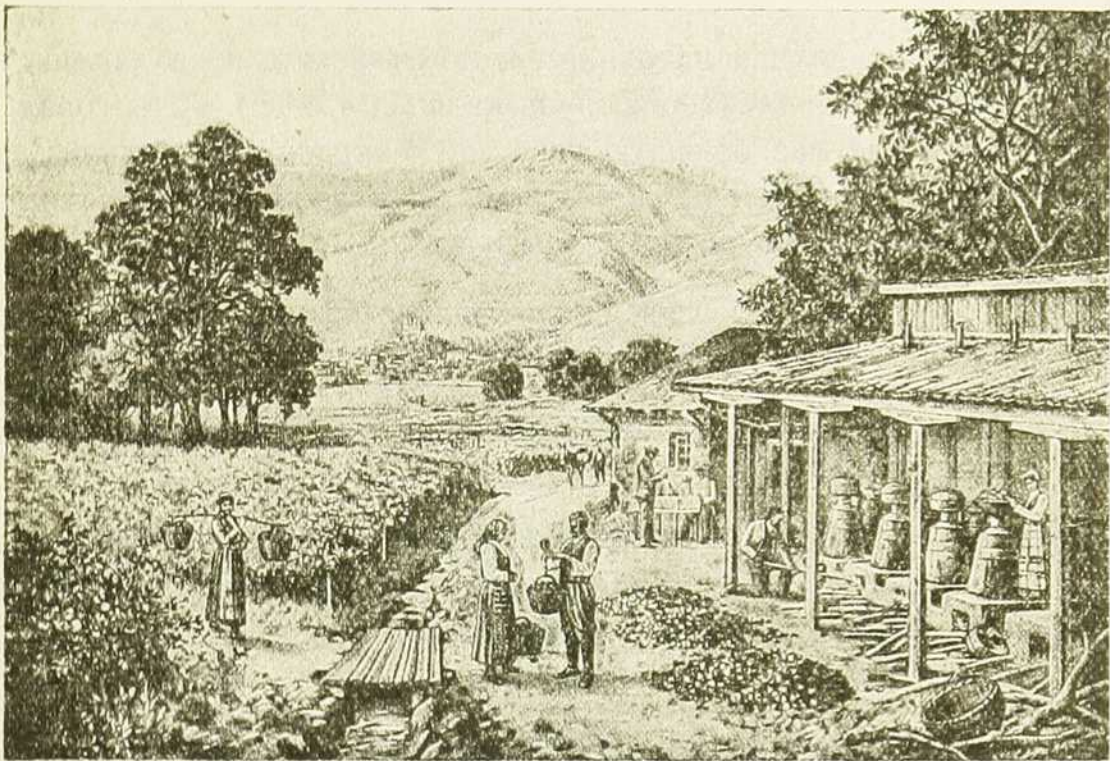
Сярод палітычных партый наймацнейшымі зьяўляюцца сельска-гаспадарчая (сялянская) і камуністычная, якая пад імем Цеснай Соцыялістычнай партыі існуе з 1903 г. Партыі правых соцыялістых не карыстаюцца давер'ем працоўнага люду. У 1920 г. з 229 дэпутатаў парлямэнту 56 было камуністых. Гарадзкія самаўрады знаходзяцца цалком пад уплывам камуністых. Профсаюзы таксама маюць на чале камуністых і згуртаваны ў моцную адзіную арганізацыю, якая зьяўляецца адной з тых, што заляжылі ў Маскве Чырвоны Профінтэрн. Галоўным заданнем балгарскіх камуністых зьяўляецца падтрыманьне сувязі з кампартыямі іншых балканскіх дзяржаў. Кампартыі балканскіх дзяржаў маюць у Балгарыі асяродак так званай Балканскай Камуністычнай Фэдэрацыі, якая змагаецца з буржуазіяй усяго Балканскага паўвострава і мае на мэце стварэньне Балканскай С. Ф. С. Р.

З дзяржаў Балканскага паўвострава Антанта мела на ўвазе зрабіць такога эўропэйскага жандара, які мог-бы распацаць вайну з Саюзам Савецкіх Рэспублік. Галоўнай перашкодай на шляху да выкананьня гэтага пляну зьяўляецца Балканская Камуністычная Фэдэрацыя і балгарская кампартыя, якая прыкладае ўсе свае сілы, каб не дапусьціць балканскія дзяржавы да паходу на Савецкі Саюз. У апошнія часы буржуазія ўступіла на шлях рашучай барацьбы з камунізмам у Балгарыі, сілай захапіла ўладу ў гэтай дзяржаве, адхіліла ад улады ня толькі камуністых, але й сялянскую сельска-гаспадарчую партыю і пачала арыштоўваць і кідаць у турмы камуністых.

Большасьць насельнікаў Балгарскай краіны займаецца сельскай гаспадаркай: сеюць пшаніцу, кіяхі, ячмень, табаку, гадуюць шаўкоўных вусеняў, саджаюць баваўну. Вельмі вялікія ўраджаі збожжа збіраюць на чорназемных глебах Дабруджы і Балгарскага плоскаўзвышша. У даліне Тунджы і па вышняй Марыцы пад забаронай Балканскіх гор добра ўзрастаюць розныя далікатныя расьліны. Асабліва многа там саджаюць пладовых дрэў

і рож, з кветак якіх выціскаюць каштоўны рожавы алей. Таксама вельмі добрыя варункі для земляробства ў даліне Вардару ў Македоніі. Праўда, сухі клімат замкнутых катлін Македоніі вымагае штучнага абваднення палёў і садоў, але пры штучным абвадненні там вельмі добра растуць далікатныя гатункі садоўны, вінаграднік, найлепшыя гатункі табакі (македонская табака карыстаецца сусветнай славай), нават рыс. Дэльта Дунаю славіцца рыбай, асабліва асятрамі і селядцамі, а па берагох гэтай дэльты на поплавах пасвіцца найлепшая жывёла. Значную вагу ў гаспадарцы маюць горныя лясы як у Балканах, гэтак і ў горстах Македоніі. Апрача таго горы змяшчаюць у сваіх нетрах досыць многа падземнага багацця—вугалю, руды медзі, жалеза і г. д. Фабрычная прамысловасць пакуль-што не пашырана, але сяляне ў падгор'ях з даўных часоў карыстаюцца сілай шпаркіх горных рэчак, якія прыводзяць у чыннасць шмат дробных саматужных станкоў, на якіх апрацоўваюць скуру, баваўну, шоўк, мэталы.

Мал. 38.—Зьбіраньне рож у Балгарыі.

З прычыны недахвату вады на раўнінах вясковая люднасць гуртуецца па рэчных далінах, дзе вёскі стаяць блізка адна ад адной і часамі зьліваюцца ў вялікія паселішчы вясковага тыпу па некалькі тысяч насельнікаў у кожным. У далінах рэк і па ўзбярэжжах пабудаваны й галоўныя гарады краю.

На Чорным моры ў Дабруджы румыны пабудавалі морскую прыстань *Констанцу*, злучаную чыгункай з асяродкам Румыніі. Каля ўсходніх адгор'яў Балкан існуе значна лепшая чорнаморская прыстань *Варна* (51 тысяча нас.), праз якую вывозяцца галоўныя продукты Балгарскай дзяржавы.

У асяродку Ёсходняй Румэліі на вышняй Марыцы ляжыць *Пловдив* (Філіппополь, 63000 нас.) на дарозе Белград-Царгорад. Тут пашырыўся выраб палеры, шоўку і скуры і гандаль рожавым алеем. Ніжэй, каля сутокі Марыцы і Тундзы, на тэй самай дарозе ляжыць асяродак Ёсходняй Тракіі— *Одрын* (Адрыянополь, 50 тыс. нас.). Гэта даўнейшая сталіца, а потым магутная крэпасць Турэччыны, у якой да сёго часу захавалася шмат старасьвецкіх турэцкіх будынкаў і магомэтанскіх мячэцяў. Одрын вырабляе рожавы алей, шоўк, скуру. Ніжэй яго па Марыцы пачынаецца парходны рух. Пасьля доўгіх спрэчак і дзесяцёхгадовых войн між Балгарыяй, Турэччынай і Грэцыяй Одрын застаўся за Турэччынай.

Сталіца Балгарскай дзяржавы *Софія* (154 тыс. насел.), як Пловдив і Одрын, ляжыць на чыгунцы Белград-Царгорад у тым месцы, дзе сходзяцца пачаткі важных балгарскіх рэк (каля падставы масыву Вітош). Гэта політычны, культурны і прамысловы асяродак усёй Балгарыі з парлямэнтам, унівэрсытэтам і значнымі фабрыкамі шоўкавых, ваўняных і скураных вырабаў.

У Македоніі каля адназгоўнай затокі Эгэйскага мора ляжыць вельмі важная прыстань *Салёнікі* (або Солунь, каля 170 т. нас.). Гэты горад належыць да Грэцыі, але мае большую вагу для Македоніі і Ёсходняй Сэрбіі, з якімі ён злучан чыгункай і продукты якіх ён вывозіў на сусьветны рынак яшчэ ў час панаваньня туркаў (да 1912 году).

У ваколіцах Салёнікаў у дэлье Вардару знаходзіцца досыць вялікая нізіна, якая ў даўнія вякі славілася сваёй ураджайнасьцю. За час панаваньня туркаў гэтая нізіна часткай перавярнулася ў балоты, часткай зрабілася сухім стэпам, гоным адно на пашу для авечак.

Паўднёва-ёсходнія ўскрайкі Балканскага паўвострава, галоўным чынам другарадных паўвостраваў Босфорскі і Дарданэльскі, што ляжаць на эўропэйскім беразе адназгоўных пратокаў, можна вылучыць у асобную *краіну пратокаў*.

Да гэтай краіны можна далучыць і паўвострава Скутары і Трояду, якія ляжаць на азійскім беразе пратокаў і мала чым адрозьняюцца ад суседніх частак Эўропы.

Дарданэльская пратока, што злучае Мармурнае мора з Эгэйскім, і Босфор, які злучае тое самае Мармурнае мора з Чорным, маюць выгляд шырокіх лучыстых рэк.

Быў такі час, што і запраўды гэтыя пратокі былі далінамі рэк, а на месцы іх была сухаземная сувязь Эўропы з Азіяй.

Берагі пратокаў адзначаюцца падзваротнікавым кліматам. Праўда, тут яшчэ кепска ўзрастае алейнае дрэва, мала і макісаў (успомні, што такое макісы і дзе яны сустракаюцца), але купрэсы, ляўры і мірты

трапляюцца паўсюды. Люднасьць краіны мяшаная. На Дарданэльскім паў-востраве пераважаюць грэкі, а на Босфорскім апроч іх жыве шмат туркаў, балгараў, жыдоў, армянаў, чаркесаў, якія пасяліліся тут з таго часу, як Расія заўладала Каўказам, цыганоў і г. д.

Лежачы на скрыжаваньні сухаземнай дарогі з Эўропы ў Азію і морскага шляху з Чорнага мора ў Міжземнае, краіна пратокаў мае вялікую гандлёвую й вайсковую вагу. Збожжа з Украіны й Румыніі, лес, што сплаўляецца па Дняпры з Беларусі, нафта з Каўказу могуць трапіць на сусьветны рынак толькі праз гэтыя пратокі. Аднак валадары пратокаў заўсёды мелі магчымасьць „зачыняць“ пратокі—не прапускаць праз іх чужаземных караблёў. Так было, напрыклад, у час італійска-турэцкай вайны. Туркі, якія ўладалі пратокамі, адмаўляліся прапускаць з Чорнага мора расійскія караблі, а гэта цяжка адбівалася на расійскім гандлі.

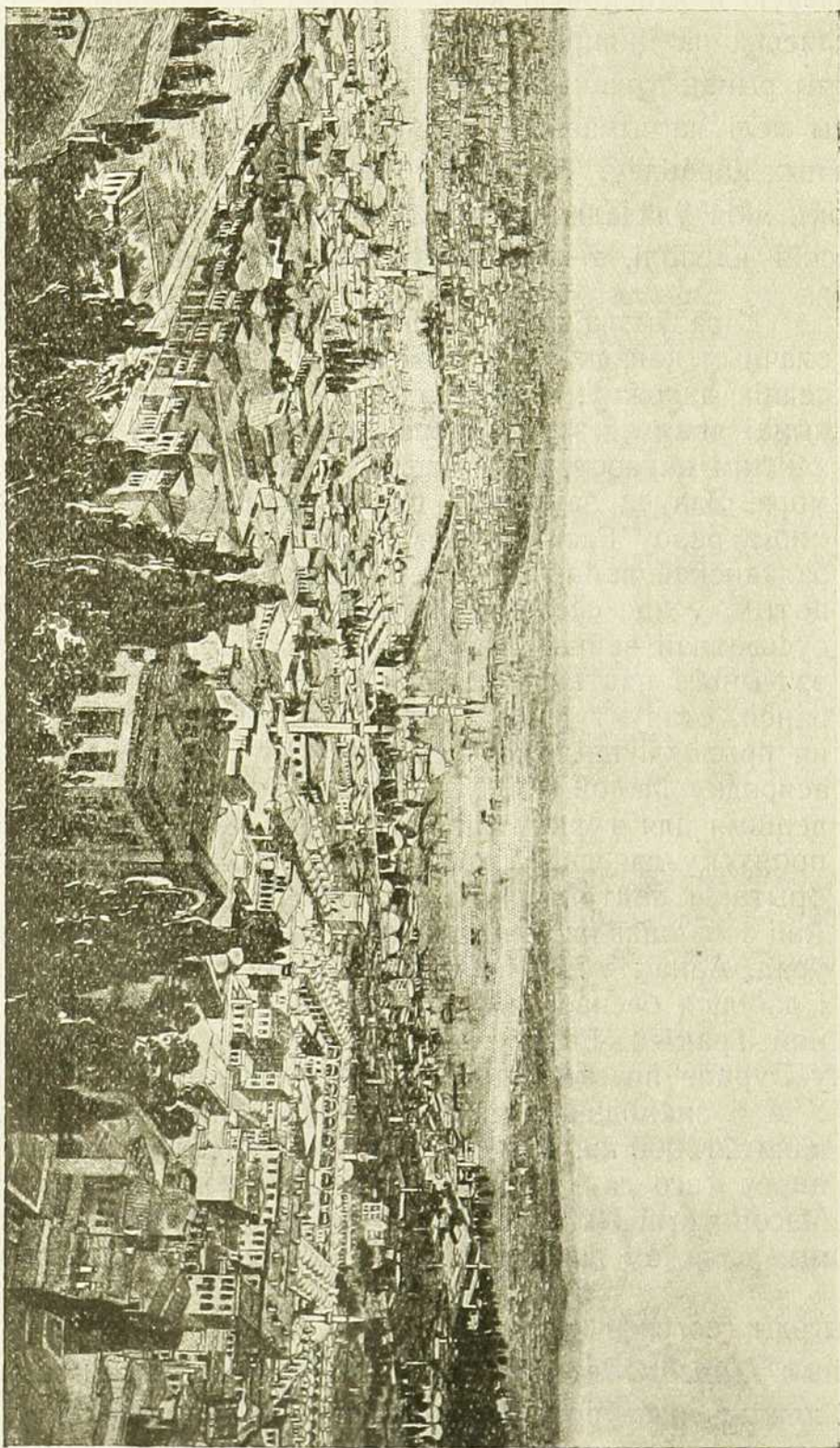
Зразумела, што краіна пратокаў з даўных часоў была смачным кавалкам, аб валаданьні якім марылі ўрады ўсіх суседніх дзяржаў. У сярэдзіне XV веку краіну захапіла Турэччына, якая адгэтуль распаўсюджвала сваю ўладу па ўсім Балканскім паўвостраве і нават па паўночным беразе Чорнага мора. Здаўна заўладаць пратокамі імкнуўся і расійскі ўрад, і многа разоў Расія білася за іх з Турэччынай. У час першай балканскай вайны 1912 г. заўладаць краінай марыла Балгарыя; потым, у час сусьветнай вайны,—Расія, потым—Грэцыя. Пасьля сусьветнай вайны краіну пратокаў вылучылі з уладаньняў Турэччыны і паставілі пад нагляд Антанты. На чале краіны, як раней, стаяў турэцкі султан. Аднак турэцкія нацыяналісты ня прызналі пастановаў пераможцаў і стварылі асобны ўрад у асяродку Малой Азіі ў Ангору. Гэты ўрад пачаў змаганьне за лепшыя для туркаў мірныя ўмовы. Жадаючы дабіцца вольнага пропуску для сваіх вайсковых караблёў праз пратокі, Вялікабрытанія падтрымала грэкаў, якія занялі ўзьбярэжжа Малой Азіі і пайшлі на Ангору, каб зьнішчыць непакорны ангорскі ўрад. Аднак туркі перамаглі грэкаў, выціснулі іх з Малой Азіі і дабіліся беспасрэднага валаданьня краінай пратокаў і Усходняй Тракіяй. Разам з гэтымі валаданьнямі Турэччына абымае ў Эўропе прастору каля 27000 кв. клм. з 1600000 насельн. У Азіі знаходзіцца ядро Турэччыны (Малая Азія) з прасторай каля 710000 кв. клм. і 9 мільёнамі насельн. Да вайны 1914-18 г. апроч таго да Турэччыны належалі вялізныя прасторы Арабіі, Мэсopotаміі і Сірыі, з якіх цяпер утворана некалькі самастойных дзяржаў пад пратэктарствам дзяржаў Антанты.

Усе выгоды географічнага палажэньня краіны злучаны ў сталіцы яе, у так званым *Царгорадзе* або Канстантынополі (больш за мільён насельнікаў), які ляжыць на эўропэйскім беразе Босфору абапал вузкай і даўгой букты Залаты Рог, вельмі выгоднай для прыстою караблёў. Дзякуючы свайму палажэньню, ужо з пачатку сярэдніх вякоў Царгорад зрабіўся сусьветнай сталіцай, роўнай па сваёй вазе Рыму. Таго часу, як Рым быў асяродкам каталіцтва й латыньскай культуры, Царгорад, які зваўся тады

Бізантыяй, быў сталіцай Бізантыйскай або Ўсходня-Рымскай імперыі, распаўсюджваў праваслаўную веру і грэцкую культуру. Пад культурным уплывам Бізантыі ўзгадаваліся славянскія, асабліва паўднёва і ўсходня-славянскія народы: сэрбы, балгары, украінцы, беларусы, маскоўцы. У сярэдзіне XV в. Бізантыю захапілі туркі і зрабілі сваёй сталіцай, якой яна лічыцца й да сёго часу.

Мал. 39.—Царгорад і Босфорская пратока. Злева—букта Залаты Роу, за якой прадмесьці Пэра і Галата.

Галоўная частка гораду ляжыць на поўдзень ад Залатога Рогу каля самай сутокі Босфору з Мармурным морам. Гэта так званы Стамбул, залюднены пераважна туркамі, тыповы азійскі горад з многалічнымі ма-

гомэтанскімі мячэцямі, вежы якіх, так званыя мінарэты, дадаюць гораду асаблівае хараство (гл. мал. 40). Між іншым тут знаходзіцца сьлынная мячэць Айя-Софія, даўнейшы праваслаўны сабор сьвятой Зофіі, лепшы помнік бізантыйскага мастацтва. На паўночным беразе Залатога Рогу ляжаць прадмесьці Пэра і Галата, злучаныя з Стамбулам плавучымі мастамі. Там жывуць пераважна хрысьціане: грэкі, армяне і розныя чужаземцы. Сярод будынкаў там выдаюцца палацы чужаземных прадстаўнікоў, гандлёвыя ўстановы і іншыя будынкі сучаснага эўропэйскага тыпу.

На азійскім беразе Босфору насупроць Царгораду ляжыць горад Скутары, які можа лічыцца прадмесьцем турэцкай сталіцы. У Скутары знаходзіцца могільнік, на якім хаваюць царградзкіх мусульманаў.

Мал. 40.—Царгорад. Мячэць Ахмэдыэ.

Грэцыяй завецца краіна, у склад якой уваходзяць Грэцкі ды Халькідзкі паўвостравы, што аддзяляюцца ад Балканскага ў паўднёвай яго частцы, і сотні астравоў, лежачых абапал Грэцкага паўвострава часткай у Іонійскім, але пераважна ў Эгэйскім моры. Уся гэтая краіна залюднена пераважна грэкамі, уся адзначаецца тыповым падзваротнікавым кліматам і горным краявідам. Дынарскія зморшчавыя горы, што цягнуцца роўналежна берагам Адрыятычнага мора, пераходзяць з Альбаніі ў Грэцыю, разгаліняваюцца там і даюць многа адгор'яў, якія з кантынэнту пераходзяць на суседнія астравы, так што ўжо пры першым поглядзе на карту

астравы, раскіданыя па Эгэйскім моры, здаюцца беспасрэдным працягам Грэцкага паўвострава, як-бы разарваным мастом паміж Эўропай і Азіяй. Уся Грэцыя належыць да аднаго горнага ўкладу, частка якога апусьцілася ў ваду мора, так што над роўнем мора засталіся толькі горныя вярхі ў стане сотняў астравоў.

Як на месцы сучаснай Гібральтарскай пратокі існаваў калісь пярэсмык між Эўропай і Афрыкай, гэтак і тут, на месцы сучаснага Эгэйскага мора, быў калісь пярэсмык між Эўропай і Азіяй. Некаторыя часткі гэтага пярэсмыку апусьціліся ў мора параўнаўча нядаўна — у гістарычныя часы, калі на іх ужо жылі досыць культурныя людзі, меўшыя свае гарады і палацы. Яшчэ й цяпер у час зацішша іншы раз можна ўгледзець пад прагляднай вадой Эгэйскага мора рэшткі залітых морам даўных будынкаў. Магчыма, што павольнае апусканьне Грэцкай краіны ня скончылася яшчэ й да сьго часу. Землятрасеньні яшчэ й цяпер што-год руйнуюць значныя прасторы гэтага краю і сьведчаць аб тым, што дзейнасьць падземных сіл пакуль-што ня спынілася.

Галоўнай асаблівасьцю Грэцыі трэба лічыць надзвычайнае разьвіцьцё яе берагавой лініі. Мала ёсьць на сьвеце такіх краёў, берагі якіх былі-б гэтак зрэзаны, пакрыены, пашматаны морам, як у Грэцыі. Паўсюды ў грэцкія берагі ўразаюцца затокі і бухты, у якіх морскія караблі знаходзяць прытулак у час навальніцы на моры.

Пашматованасьць берагоў Грэцыі і вялікі лік астравоў, што ляжаць каля гэтых берагоў, маюць вялікае гістарычнае значэньне. З пачатку гістарычнага часу мора лічылася перашкодай для зносін, бо блagенькія чаўны первястковага чалавека не маглі доўга змагацца з хвалямі мора, і насельнікі ўзьбярэжжаў баяліся адплываць далёка ад сухазем'я. Аднак у Грэцыі шмат у якіх месцах ледзь човен адплываў ад берагоў, як перад ім паказваўся ўжо бераг суседняга вострава. Грэкі хутка навучыліся пераяжджаць з кантынэнту на гэтыя астравы і далей з вострава на востраў аж да самой Малой Азіі. Дзякуючы гэтаму, грэкі перасталі лічыць мора за перашкоду для зносін, зрабіліся добрымі маракамі і пасярэднікамі ў гандлі Эўропы з Усходам, і першыя перанесьлі высокую ўсходнюю культуру ў Эўропу.

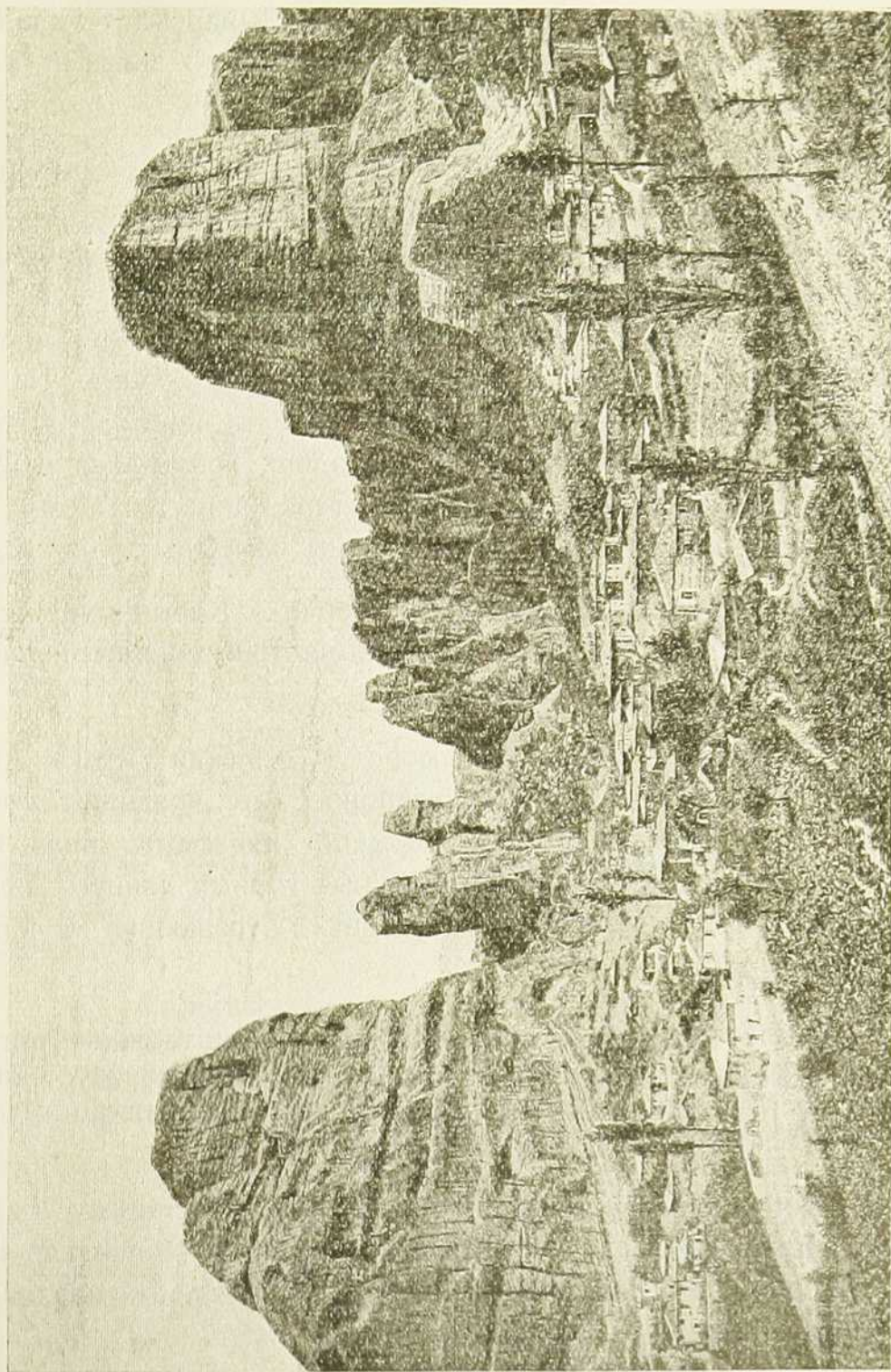
Глыбока ўрэзаныя ў сухазем'е затокі разьдзяляюць Грэцыю на цэлы шэраг дробных другарадных паўвостраваў, злучаных паміж сабой няпрэступнымі горнымі пярэсмыкамі. Уся Грэцыя складаецца з асобных акруг, сувязь паміж якімі вельмі малая.

Такая будова Грэцыі перашкаджала ўтварэньню ў ёй у даўныя часы адзінай вялікай дзяржавы. Даўная Грэцыя складалася з маленькіх асобных дзяржаўных адзінак, і толькі тады, як чужынцам пашанцавала заўладаць краінай, усе гэтыя адзінкі злучыліся ў адну дзяржаву. Цяпер мора зьяўляецца найлепшай дарогай з адных частак Грэцыі ў другія.

Паўночная частка Грэцкага паўвострава складаецца з дзвёх акруг: Эпіру на захадзе, каля берагоў Іонійскага мора, і Тэсаліі на ўсходзе, каля Эгейскага мора.

Эпір ёсць горная краіна, складзеная з роўналежных зморшчавых горных ланцугоў—працягаў Дынарскага ўкладу.

Мал. 41.—Выгляд зышнякавых скал у Тэсаліі.

Сярод пустынных вапнавых узвышшаў, люднасьць якіх займаецца толькі гадоўляй авечак, тут зусім рэдка сустракаюцца ўрадлівыя даліны рэк, або катліны, гожа для ральніцтва. Наадварот, Тэсалія, абваднёная р. Салямврыяй, зьяўляецца ўраджайнай роўнай катлінай, на якой добра ўзрастаюць кіяхі ды пшаніца, вінаграднік і пладовыя дрэвы. З усіх бакоў горы

атачаюць Тэсалію. На поўначы ўздываецца магутны Олімп (2985 м.), самая высокая гара на Балканскім паўвостраве, на якой, па поглядах даўных грэкаў, жылі іхнія багі; на ўсходзе ўздываюцца прыгожыя гранітныя горы Оса і Пэліон. Па сваім пахаджэньні гэтыя тры гары падобны да горстаў Македоніі. Наадварот, ланцуг Пінд, які аддзяляе Тэсалію ад Эпіру, а таксама яго адгор'е, ланцуг Отрыс, што ляжыць на мяжы Тэсаліі і Сярэдняй Грэцыі, як і ланцугі Эпіру, належаць да Дынарскага ўкладу, складаюцца з вапнавых пластоў, адзначаюцца карставымі зьявамі, глыбокімі правальлямі і няпрystупнымі цясьнінамі.

Сярэдняя Грэцыя аддзяляецца ад Паўночнай дзвюма глыбока ўрэзанымі ў сухазем'е затокамі (Лямійскай на ўсходзе і Артайскай на захадзе). Шырокі прэсмык між гэтымі затокамі запоўнены няпрystупнымі гарамі, так што з Тэсаліі ў Сярэднюю Грэцыю вядзе толькі адзін вузкі праход (услаўленыя ў даўныя вякі Тэрмопілі). Вапnavыя, пескавіковыя, а месцам і крышталічныя горы Эпіру пераходзяць і ў Сярэднюю Грэцыю. На крайнім усходзе на паўвостраве Аттыцы гэтыя горы багатыя мармурам, срэбнай і валавянай рудой. Прыблізна ў сярэдзіне Сярэдняй Грэцыі над руінамі старадаўняга места Дэльфы ўздываецца прыгожая гара Парнас (2459 м.), на якой, па поглядах даўных грэкаў, жылі музы і душы памершых поэтаў.

Горныя ланцугі Сярэдняй Грэцыі ўпіраюцца ў Корынцкую пратоку і аднаўляюцца ўжо па той бок яе ў паўднёвай частцы Грэцкага паўвострава, у так званым Пэлёпонэсе або Морэі.

Корынцкая затока Ёнійскага мора і Эгінская затока Эгэйскага мора блізка-што зусім аддзяляюць Пэлёпонэс ад Сярэдняй Грэцыі; між імі застаецца толькі вузкая шыйка—Корынцкі прэсмык, праз які ўжо пракапалі суднаходны морскі канал. Галоўныя горныя ланцугі Пэлёпонэсу цягнуцца роўналежна з поўначы на поўдзень і ўразаюцца ў Міжземнае мора трыма выступамі.

Найвышэйшы з гэтых ланцугоў—крышталічны Тайгет (2409 м. н. р. м.)—праходзіць па сярэдзіне Пэлёпонэсу і канчаецца рогам Матапан, самым паўднёвым выступам Балканскага паўвострава. (Азнач яго географічную шырыню).

Прадоўжныя даліны між горнымі ланцугамі Пэлёпонэсу каля мора пашыраюцца і пераходзяць у ўрадлівыя нізіны, па якіх растуць гаі алейнага дрэва, фігавых, памаранцавых і іншых вечназялёных пладовых дрэў, а таксама розныя гатункі вінаградніку.

Такі характар маюць, напрыклад, Ляконіка, што ляжыць на ўсход ад Тайгету, і Мэсэнія на захад ад гэтага ланцуга.

Самы заходні з ланцугоў Грэцкага паўвострава адлучыўся ад контынэнту, апусьціўся часткай ніжэй роўня мора і перавярнуўся такім чынам у ланцуг Ёнійскіх астравоў, якія ляжаць у адназональным моры.

Іонійскія астравы адзначаюцца кліматам вільгатнейшым і прыямнейшым, як у рэшце Грэцыі; грунты тамака лепшыя, расьліннасьць багацейшая, люднасьць жыве гусьцей (108 чал. на 1 кв. клм.). Іонійскія астравы ніколі не належалі да туркаў. У час заняпаду Бізантыі яны падпалі пад уладу Вэнэцыйскай рэспублікі, а ў XIX в. часова былі самастойнай дзяржавай пад протэктарствам Ангельшчыны, пакуль ня злучыліся з Грэцыяй. Параўнаўча з рэштай Грэцыі Іонійскія астравы значна меней пацярпелі ад чужаземнага ўціску.

Астравы, што ляжаць на ўсход ад Грэцкага паўвострава, у Эгэйскім моры маюць агульны назоў Грэцкага згуртаваньня астравоў або Архіпэлягу. Яны зьяўляюцца працягам горных ланцугоў Сярэдняй і Паўднёвай Грэцыі і раскіданы па Эгэйскім моры пяцьма асобнымі групамі. Першая група цягнецца дугой ад паўднёвых выступаў Пэлёпонэсу на ўсход да берагоў Малой Азіі і аддзяляе Эгэйскае мора ад Міжземнага. Да гэтай групы належаць вялікія астравы Крэт і Родос. Горы іх, як і горы Пэлёпонэсу, пакрыты толькі блэгенькай пашай, але побач з гарамі ўва ўраджайных нізінах добра ўзрастаюць вечназялёныя дрэвы і сьпеюць далікатныя гатункі рознай садовіны. Другая група ляжыць на захадзе Эгэйскага мора каля берагоў Сярэдняй Грэцыі. Сюды належыць востраў Эўбэя, горы якой разглядаюцца, як працяг Отрысу. Толькі вузкая пратока, цераз якую нават пабудован мост, аддзяляе Эўбэю ад Сярэдняй Грэцыі. Трэцяя група кучай ляжыць у самай сярэдзіне Эгэйскага мора і мае назоў Кіклядзкіх астравоў.

Сярод Кіклядзкіх астравоў ёсьць адзін дзейны востраў-вулькан Санторын або Тыра. Некаторыя з Кіклядаў багаты на мрамур (Парос), на другіх (Сэрытос) здабываюць жалезную руду, на трэціх (Наксос)—наждак.

Чацьвертая група Эгэйскіх астравоў ляжыць на ўсходзе, каля берагоў Малой Азіі. Гэтыя астравы, так званыя Спорады, лічацца адломкамі малаазійскіх гор.

Большасьць з іх, напрыклад, ураджайныя Хіос і Лесбос, заняпалі ў часы турэцкага панаваньня. Толькі Самос, які карыстаўся самаўрадам, адзначаецца заможнасьцю сваіх насельнікаў.

Апошняя пятая група астравоў Эгэйскага мора ляжыць на поўначы, каля берагоў Тракіі і завецца групай Тракійскіх астравоў. Па сваім пахаджэньні гэтыя астравы лічацца адломкамі масьўных Македонскіх горстаў.

Ад Македоніі бязмаль-што зусім адлучыўся і Халькідзкі паўвостраў (аддзелены ад Македоніі нізінай з вялікім Бэшыкскім возерам). Гэты паўвостраў уразаецца ў Эгэйскае мора трыма вузкімі і даўгімі выступамі. Горы паўвострава лічацца працягам Олімпу, складаюцца з мармуру й крышталічных скал і багаты лясамі. Ува ўсходняй частцы іх сустракаюцца паклады жалеза, серабра і волава.

На паўднёва-ўсходнім выступе Халькідзкага паўвострава знаходзіцца гара Атон (Афон), на якой у 30 манастырох жыве некалькі тысяч праваслаўных чарняцоў. З Расіі, Украіны

і іншых краёў, залюдненых праваслаўнымі, сюды ў перадваенныя часы нааяджала шмат богамольцаў, якія тут куплялі розныя крыжыкі, абразкі і да таго падобныя рэчы, пакідаючы ўзамену значныя даходы мясцовым чарняцом.

Усе часткі Грэцкае краіны адзначаюцца цёплым падзваротнікавым кліматам. Неба тут вечна яснае, бязвоблачнае; улетку дажджу блізкашто зусім ня бывае; зіма дажджыстая, але дажджы выліваюцца раптам, улевамі, пасья якіх цераз гадзіну хмары зьнікаюць, і неба зноў робіцца чыстым.

Прыблізна ў самым асяродку краіны ў Атэнах сярэдняя тэмпература году $+17,9^{\circ}$, сярэдняя ліпеня $+27,7^{\circ}$, студзеня $+8,5^{\circ}$. Ападкаў там выліваецца каля 406 мілімэтраў. На захадзе, напрыклад, на востраве Корфу (адзін з Іонійскіх) ападкаў значна болей (каля 1580 мілім.).

Дзякуючы такому клімату ўсюды, дзе ёсць глеба на скалах і вада, добра ўзрастаюць вечназялёныя дрэвы й хмызьнякі. Асабліва прыгожа выглядаюць гэтыя расьліны ўзімку, у пару дажджоў, і ўвясну, у час красаванья. Стромкія чорныя купрэсы, прыгожыя міжземныя хвоі, харошыя буйныя кветкі магнолій і олеандраў робяць вельмі прыемнае ўражаньне. Наадварот, улетку сухі вапнавы пыл апрагнае лісьце вечназялёных дрэў, а веснавая трава гіне пад гарачымі праменьнямі сонца. Схілы крышталічных ланцугоў пакрыты лясамі, а па вапнавых скалах, як у Дынарскіх горах, пераважае ўбогая расьліннасьць, так што некаторыя мясцяўцы выглядаюць голай сухой пустыні.

Блізкасьць Грэцыі да здаўна культурных абшараў Заходняй Азіі і Эгіпту, выгодная будова яе берагоў і лёгкасьць зносін з Азіяй зрабілі Грэцкую краіну культурнай пасярэдніцай паміж Эўропай і Ўсходам. Здольныя й рухавыя даўныя грэкі першыя з эўропэйцаў запазычылі высокую культуру Ўсходу, перапрацавалі яе на свой лад і пачалі распаўсюджваць па нашай частцы сьвету. Мастацтва, пісьменства й навука красавалі ў даўнай Грэцыі ўжо ў тыя часы, калі рэшта Эўропы, і ў тым ліку нават Італія, была дзікім краем барбарскіх народаў. Большасьць сучасных навук—прыродазнаўчых, матэматычных і грамадзянскіх—нарадзіліся ў даўнай Грэцыі. Даўна-грэцкае ляпёньне і будаўніцтва лічацца найлепшым узорам яшчэ й для сучасных мастакоў. Поэты ўсіх эўропэйскіх народаў вучыліся ад даўна-грэцкіх пісьменьнікаў, часамі запазычалі ад іх форму і змест сваіх твораў. Пад грэцкім уплывам утварылася латыньская культура; ува ўсе эўропэйскія мовы ўвайшло шмат даўна-грэцкіх слоў. Калі чужынцам шанцавала заўладаць Грэцыяй, яны хутка падпадалі пад культурны ўплыў грэкаў і самі рабіліся грэкамі. Так было, напрыклад, з македонцамі, калі яны захапілі Грэцкую краіну. Нават пад уладай латыньцаў у грэцкіх землях, як і раней, панавала грэцкая культура. У час заняпаду Рымскай дзяржавы Грэцыя зрабілася незалежнай пад імем Бізантыйскай або Ўсходня-Рымскай імперыі, якая існава-

ла аж да сярэдзіны XV веку, калі і ўвесь Балканскі паўвостраў падпаў пад панаваньне туркаў. Пад турэцкім заборам заняпала грэцкая культура, але грэкі яшчэ помнілі сваю слаўную мінуўшчыну і імкнуліся да самастойнасьці. У канцы XVIII в. і з пачатку XIX, калі аслабла магутнасьць Турэччыны, грэкі многа разоў паўставалі супроць туркаў, і нарэшце ў 1829 годзе Грэцкая дзяржава аднавілася ў стане самастойнага констытуцыйнага каралеўства. Пакрысе да гэтай дзяржавы далучаюцца ўсе землі, залюдненыя грэкамі. Грэцыя ўжо пасьпела захапіць некаторыя землі з балгарскім насяленьнем (Паўднёвую Македонію).

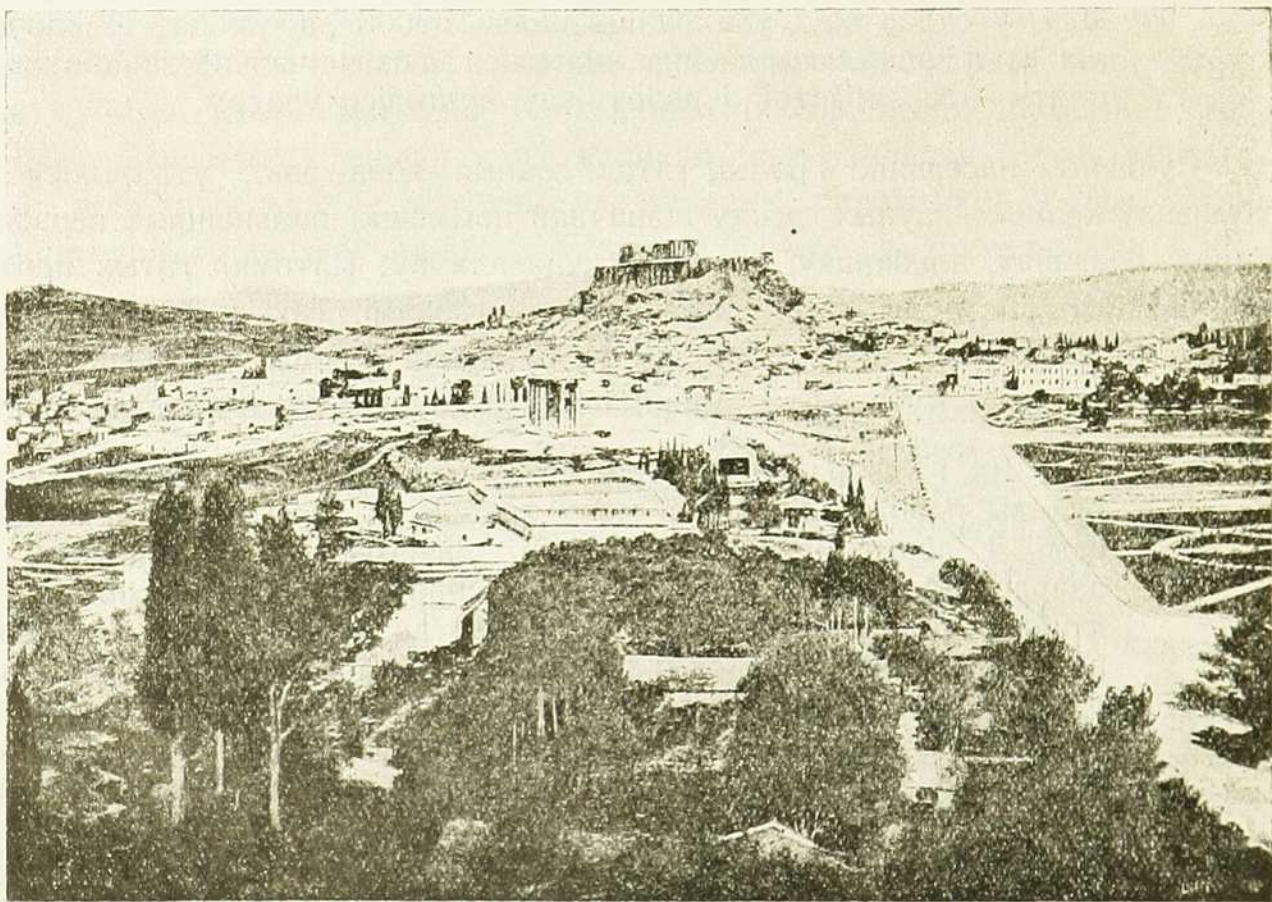
Цяпер Грэцыя абымае прастору прыблізна ў 125000 кв. клм. з 5 мільёнамі насельнікаў. Грэцыя лічыцца констытуцыйнай монархіяй прычым законадаўчая ўлада належыць да парлямэнту. Галоўную ролю ў парлямэнце граюць заможныя класы мясцовай люднасьці. Работніцкая камуністычная партыя ў парлямэнце ня мае сваіх прадстаўнікоў. Затое ком. партыя карыстаецца прыхільнасьцю нямногалічнага работніцкага насельніцтва краіны. Пад кіраўніцтвам яе працуюць і грэцкія профсаюзы, у склад якіх уваходзіць каля 100000 работнікаў. У апошнія гады профсаюзы дзейна змагаліся за павялічэньне зароботнай платы, але забастоўкі работнікаў душыліся ўрадам.

Сучасныя насельнікі Грэцыі, гэтак званыя нова-грэкі, утварыліся з тубыльцаў краіны—даўных грэкаў і значнай прымешкі пазьнейшых перасяленцаў: славянаў, альбанцаў, туркаў і куцавалахаў. Патомкі гэтых перасяленцаў жывуць і да сьго часу побач з грэкамі. Так, у Тэсаліі жыве досыць многа туркаў, а ў Эпіры ды ў Сярэдняй Грэцыі гадуюць свае статкі альбанцы і куцавалахі. Аднак паўсюды рашуча пераважаюць грэкі.

Як і ўсе паўднёва-эўропэйскія народы, грэкі гаманлівы і рухавы народ. Блізкасьць мора зрабіла іх спрытнымі мораходцамі і практычнымі гандлярамі. Зваротлівыя, самапэўныя і азардоўныя, грэкі вельмі любяць спрачацца наконт політыкі, любяць грамадзянскае жыцьцё, з ахвотай марнуюць час у кавярнях за гутаркай з сябрамі або слухаючы казкі баечнікаў. Ад італійцаў і гішпанцаў грэкі адразьняюцца болей сталымі поглядамі на жыцьцё, адсутнасьцю бязрупатнасьці і нядбаласьці. Грэк заўсёды асьцерагаецца ашуканства, баіцца страціць паважнасьць, заўсёды заклапочаны рознымі справамі, задуманы нават у час сядзеньня ў кавярні. Шматвяковае панаваньне малакультурных чужынцаў адбілася цяжка на дабрабыце грэкаў. Цяпер Грэцыя далёка не такая багатая і не такая культурная краіна, як у даўныя вякі. Прышлі ў заняпад і асьвета, і мастацтва, і навука. Чужаземнае панаваньне адбілася і на мове, у якую ўвайшло шмат чужаземных слоў, асабліва славянскіх і турэцкіх, і на норавах ды звычаях. Аднак, дзякуючы апецы грэцкіх пісьменьнікаў і вучоных, у апошнія часы сучасная грэцкая мова патроху вызваляецца ад барбарызмаў. Становішча асьветы таксама цяпер ужо лепшае, як у часы турэцкага панаваньня. Ужо цяпер процант няпісьменных у Грэцыі меншы, як у Гішпаніі або Італіі. У унівэрсытэце навучаньне адбываецца безаплатна.

Па ўсёй Грэцыі чалавек пільнуецца ўзьбярэжжаў, якія звычайна зьяўляюцца найболей ураджайнымі куточкамі краіны. Толькі тут, каля мора, сустракаюцца гошы для земляробства нізіны, па якіх грэкі сажваюць вінаграднік, паўднёвыя плады і сеюць збожжа ды табаку. Вінаграднік—галоўнае багацце Грэцыі. З яго вырабляюць віно, якое зьяўляецца галоўным народным піцьцём, а часткай і вывозіцца за межы; з яго гатуюць разынкі, у тым ліку дробныя разынкі (корынку), якія вырабляюцца толькі ў Грэцыі. Вывозіцца з Грэцыі, апрача таго, прованскі алей і плады алейнага дрэва, якое добра ўзрастае па ўзьбярэжжах, фігі, памаранцы, цытрыны, добрыя гатункі табакі. Наадварот, свайго збожжа грэкам не хапае, бо яго за недахватам зямлі сеюць мала. Каля мора грэк знаходзіць іншыя спосабы пражывіцца: у моры ловяць рыбу, а галоўным чынам збіраюць губкі; мора зьяўляецца галоўнай дарогай паміж асобнымі часткамі Грэцыі; па моры адбываецца гандаль, які дае заробаткі тысячам людзей.

Мал. 42.—Атэны. Пасярэдзіне на ўзгорку Акрополь.

У горах, далёка ад мора, люднасьць жыве рэдка. Убогая паша ледзь дазваляе там пражывіць статкі дробнай жывёлы, гадоўля якой там і зьяўляецца галоўным заняткам. Значная частка горных схілаў належыць да няўжыткаў і не дае ніякай карысьці. Нетракапальныя промыслы ў апошнія часы пачалі пашырацца, але руда вывозіцца за межы ў неапрацованым стане, і фабрычная прамысловасьць не разьвілася.

У даўныя вякі ў Грэцыі было вельмі многа багатых гандлёвых гарадоў, большасць з якіх у свой час зьяўлялася асяродкамі маленькіх, але багатых і культурных рэспублік. Раскопкі ў розных мясцовасцях краіны выявілі, што яшчэ за многа вякоў да хрысціянскай эры там існавалі буйныя багатыя гарады (Мікены, Тырынт), у якіх ужо тады высока стаяла мастацтва. Ад некаторых з іх засталіся толькі руіны; другія (Спарта, Корынт) у часы заняпаду Грэцыі перавярнуліся ў маленькія ўбогія мястэчкі і вёскі.

Толькі адзін з старадаўных грэцкіх гарадоў і цяпер зьяўляецца багатым і вялікім. Гэта сталіца Грэцкае дзяржавы, да якой належыць уся краіна,—*Атэны* (301 тыс. насельн.). Дзякуючы свайму палажэнню ў сярэдзіне паўвострава Аттыкі, у самым асяродку Грэцыі, Атэны заўсёды кіравалі гандлем і культурным жыццём краіны. У часы турэцкага панавання Атэны прыходзілі ў заняпад, але ад часу адраджэння Грэцкай дзяржавы зноў закрасавалі. Цяпер тут знаходзяцца галоўныя дзяржаўныя ўстановы і лепшыя школы краіны, у тым ліку ўніверсітэт. Аднак яшчэ й цяпер Атэны не дасягнулі таго разьвіцця, якога дасягалі ў даўныя вякі. Аб слаўнай мінуўшчыне гораду сьведчыць старадаўная крэпасць „Акрополь“, пабудованая на высокім узгорку над горадам. Сьцены й колюмны некаторых мармуровых будынкаў Акрополю захаваліся яшчэ досыць добра і зьяўляюцца лепшым прымернікам даўна-грэцкага мастацтва (Партэнон, храм багіні Атэны—Нікэ і інш.).

Морскай прыстанню грэцкай сталіцы зьяўляецца *Пірэй* (133 тыс. насельн.), бойкі гандлёва-прамысловы горад на беразе Эгінскае затокі, у 8 клм. ад Атэн. Сюды прывозяць з-за межаў большую частку тавараў, накіраваных у Грэцыю; тут будуць караблі, гатуюць віны, фабрыкуюць жалезныя вырабы.

У Паўднёвай Грэцыі найвялікшым горадам зьяўляецца *Патрас* (52 тыс. насельн.), які ляжыць каля выйсьця Корынцкае затокі (каля так званай Патраскай затокі). Гэта асяродак вывазу з Грэцыі лепшых гатункаў віна і разынак (асабліва корынкі).

На адным з Іонійскіх астравоў (Корфу) ляжыць места Корфу (30 тыс. насельн.) сярод прыгожых вінаградняў і гайкоў алейнага дрэва.

Заходняя Эўропа.

Заходняя, або, дакладней кажучы, паўночна-заходняя частка Эўропы мае асабліва выгоды абрыс. Берагавая лінія гэтага краю надзвычайна зьвілістая і даўгая. Морскія затокі і бухты глыбока ўразаюцца тут у контынэнт, і ўплывы мора адчуваюцца тут мацней, як у іншых абшарах Эўропы.

Раўніны займаюць тутакі значна большую плошчу, як у Паўднёвай Эўропе. Гор і тут досыць многа, але гэтыя горы маюць выгляд звычайна нявысокіх масыўных горстаў з акругленымі вярхамі і адхоннымі схіламі. (Успомні пахаджэньне горстаў). З горстамі чаргуюцца ўзгаркаватыя нізіны і плоскаўзвышшы, часта, асабліва на поўначы, абшарпаныя і паабдзіраныя даўнымі ледавікамі або пакрытыя ледавіковым навалам. На поўдні замест ледавіковых адкладаў ляжаць на паверхні нягрубыя пласты лёсу, але паўсюды грунты нанесены ў адзнаку ад мясцовых грунтоў, пашыраных па горных схілах Паўднёвай Эўропы.

Мерны морскі клімат без сьпякоты, але й без халадоў, пануе паўсюды ў Заходняй Эўропе. Нават тая частка Заходняй Эўропы, што ляжыць на поўнач ад падканцавоснага кола, пад уплывам Гольфштрому мае не халодны, а мерны клімат. Заходнія вятры з акіяну заўсёды прыносяць сюды вільгатнае надморскае паветра. Хмары і воблакі заўсёды плывуць па небасхіле, дажджу хапае як улетку, гэтак і ўзімку. Сьнег выпадае рэдка, ляжыць нядоўга, часта сходзіць і ня зьбіраецца за зіму грубым пластом, як на ўсходзе. З гэтай прычыны рэкі Заходняй Эўропы разьліваюцца не ўвясну, як у нас, а ўлетку, калі там параўнаўча прахалодна; ўзімку рэдка замярзаюць, і заўсёды зьяўляюцца глыбокімі і поўнаводнымі. Параходны рух адбываецца па рэках бязмаль-што цэлы год без перарываў. Дзікая расьліннасьць на захадзе Эўропы яшчэ меней уплывае на краявід, як на поўдні. Даўнейшыя мяшаныя лясы, якія пакрывалі калісь большую частку гэтага краю, замяніліся на нівы й сенажаці. Чалавек павысякаў, расьцерабіў, выкарчаваў лясы, а там, дзе лічыў патрэбным захаваць іх, завёў правільную лясную гаспадарку. Прыродныя лясы, у якіх пераважвалі букі, дубы, кляны, грабы і ліпы, зрабіліся рэдкасьцю. На іх месцы дзе-ні-дзе зьявіліся штучныя, узгадаваныя чалавекам лясы хвой ды іншых ігластых дрэў. Толькі пад аховай уласьнікаў у сярэдняй

паласе Заходняй Эўропы засталіся невялікія пушчы, дзе можна знайсці тыповыя заходня-эўропэйскія дрэвы, сярод якіх побач з ліставымі гатункамі варта заўважыць з ігластых дрэў: нягной-дрэва або ціс, эўропэйскую ельніцу і эўропэйскую мадрыну. На поўначы, дзе лясоў яшчэ досыць многа, пануюць толькі хвоя, елка ды бяроза, а каля ўзьбярэжжаў Ледаватага мора няма аніякіх дрэўных расьлін, і ўся расьліннасьць складаецца з лішаёў і моху.

Дзікія жывёлы яшчэ меней уплываюць на краявід Заходняй Эўропы. Толькі па парках ды нечапаных пушчах жывуць напалову свойскія алені, даніэлькі, трапляюцца дзікі, сарны, мядзьведзі, ваўкі ды лісы.

Краявід у Заходняй Эўропе залежыць галоўным чынам ад чалавека. Тут гушчыня залюдненьня яшчэ большая, як у Паўднёвай Эўропе. Асабліва густа залюднены краіны, багатыя пакладамі карысных мінэралаў. Там мільёны людзей займаюцца нетракапальнай прамысловасьцю, здабываюць каменны вугаль, жалезную руду, працуюць у руднях, капальнях, гутах і гісэрнях. Лес фабрычных комінаў, дым памешаны з туманам, праз які ледзь прабіваецца ўдзень сонечнае, а ўначы электрычнае сьвятло, закопчаныя твары работнікаў у скураных сьвітках,—вось што застаецца ў памяці падарожніка, які пабываў у прамысловых краінах Заходняй Эўропы. Нетракапальнай і фабрычнай прамысловасьцю займаецца большасьць насяленьня гэтага краю. Сельская гаспадарка стаіць на другім пляне.

Праўда, што і яе становішча тутака вельмі высокае. Зямля вырабляецца старэнна, дае вялікія ўраджаі, але ня можа пражывіць усё насяленьне абшару. З гэтай прычыны заходня-эўропэйскія краіны мусяць купляць збожжа за межамі, у іншых краёх, куды накіроўваюць у замену продукты сваёй нетракапальнай і фабрычнай прамысловасьці.

У Заходняй Эўропе многа болей гарадоў, як у іншых абшарах нашае часткі сьвету. У гарадох жыве большасьць усяго насяленьня. Часта там трапляюцца вялізныя гарады па некалькі сот тысяч насельнікаў у кожным, гарады з вялікімі шматпаверхавымі будынкамі, з буйнымі фабрыкамі, з бойкім гандлем. Дробныя паселішчы рэдка маюць выгляд вёсак. Сяляне жывуць пераважна па фэрмах або хутарох, абкружаных харошымі садочкамі і маленькімі старэнна ўзоранымі палямі.

Заходняя Эўропа зьяўляецца самым культурным абшарам нашага контынэнта і адным з самых культурных на зямлі. Няпісьменных тамака вельмі мала, і нават сялянскія дзеці вучацца звычайна ў сярэдніх школах.

Высокім становішчам асьветы тлумачыцца і высокае становішча ўсіх галін гаспадаркі. Кожны кавалак зямлі, кожнае прыроднае багацьце апрацоўваецца чалавекам як мага паўней. Чалавек карыстаецца ўсімі спосабамі, усімі навуковымі ведамі, каб ня даць якому-колечу прыроднаму багацьцю прапасьці марна або ляжаць бяз ужытку.

Па сваім абліччы насельнікі Заходняй Эўропы выразна адражняюцца ад паўднёвых эўропэйцаў. Гэта пераважна высокія, сьветласкурыя, бяля-

выя людзі з даўгім чэрапам і блакітнымі вачыма. Сярод моў пераважаюць гэрманскія, хаця на ўскрайках трапляюцца народы, якія ўжываюць іншыя мовы (якія?).

Паважнасьць, пакойнасьць, самапэўнасьць адразьняюць эўропэйцаў паўночна-заходніх ад паўднёвых.

Паводле асаблівасьцяй прыроды і люднасьці Заходнюю Эўропу можна падзяліць на 7 старон: Ёсьляндыю, Брытанскія астравы, Фінска-Скандынаўскі паўвостраў і Гэрманскую старану, у якіх пераважаюць гэрманскія мовы, Францускую старану з перавагай романскіх моў, і Польшчу і Чэскі масыў, у якіх большасьць складаюць славяне.

Ёсьляндія.

У паўночнай частцы Атлянтычнага акіяну каля падканцавоснага кола ляжыць асобны, досыць вялікі востраў Ёсьляндія. (Азнач палажэньне гэтага вострава). Гэта—плоскаўзвышша, складзенае з астыглай лавы і багатае дзейнымі і згаслымі вульканамі. Найвялікшы з дзейных вульканаў Гекла (1557 мэтраў н. р. м.) за апошнюю тысячу гадоў даў 18 магутных страшэнных выбухаў. Апроч Геклы, на востраве ёсьць яшчэ каля двухдзiesiąткаў дзейных вульканаў, некаторыя з якіх стаяць па некалькі ў шэраг і выкідаюць цераз свае жэралы лаву ўсе разам, адначасна. Месцам лавы вылівалася проста праз шчыліны ў земнай кары, якія цягнуцца на дзiesiąткі вёрст. Згаслых вульканаў тут яшчэ болей, як дзейных; да іх належаць і самыя высокія горы Ёсьляндыі (Орэфа-Ёкуль мае ўвышкі 1959 м. н. р. м.). Выкінутая вульканамі лавы месцам астыгла толькі на сваёй паверхні, а пад сподам, у глыбіні, яшчэ й да сёго часу засталася гарачай, можа нават і не ацвярдзелай. Крыніцы, што выходзяць з-пад зямлі, у такіх месцах маюць цёплую, а часамі гарачую, як вар, ваду. Некаторыя з гэтых крыніц рэгулярна выкідаюць вар фонтанам на значную вышыню ў паветра. Такія крыніцы завуцца гэйзарамі, а выбухі іх тлумачацца тым, што ў гарачай вадзе іх яшчэ пад зямлёй утвараецца пара, якая пэрыодычна раптам вырываецца ў паветра і цягне з сабой ваду.

У ледавіковую эпоху ўсю Ёсьляндию пакрываў вялікі ледавік; да сучаснага моманту засталіся толькі маленькія рэшткі яго, але й цяпер прыблізна сёмую частку вострава апраанае вечны сьнег і лёд. У тых мясцовасьцях, якія ляжаць пад сьнегам і лёдам, асабліва небясьпечнымі зьяўляюцца выбухі вульканаў. У час выбуху раптам растае шмат лёду і сьнегу, вада ад якіх залівае паселішчы, гароды, поплавы.

Берагі Ёсьляндыі на поўначы, на захадзе і на ўсходзе зрывістыя, скалаватыя, высокія, пашматаныя глыбокімі вузкімі затокамі, а на поўдні, наадварот,—берагі адхонныя, пескаватыя, нізкія, роўныя. Дзякуючы Гольфштрому, на дарозе якога ляжаць паўднёвыя берагі вострава, мора там не замярзае

ніколі; наадварот, паўночныя берагі знаходзяцца пад уплывам халоднай адканцавоснай плыні, і там па моры заўсёды плаваюць вялізныя крыгі—лёдавыя горы (айсбэргі). У залежнасці ад гэтых плыняў і клімат Ісландыі на поўдні значна цяплейшы, хаця наагул паўсюды можа лічыцца мерным, мяккім, морскім, прахалодным.

У сталіцы Ісландыі Рэйк'явіку сярэдняя тэмп. году $+3,3^{\circ}$, сяр. тэмп. самага халоднага месяца (лютага)— $-3,1^{\circ}$, самага цёплага (ліпеня) $+11,8^{\circ}$; ападкаў за год там выпадае 750 мілім.

На поўдні вострава сьнег ляжыць доўга толькі на горах, на нізінах-жа расце і сходзіць некалькі разоў узімку, бо зіма тамака досыць мяккая, маразы чаргуюцца з адлігамі. Затое і лета там хмарнае, халоднае, заўсёды ймгла, туман, рэдка калі на хвілю з-за воблакаў выгляне сонца.

Лес ня можа расці ў такім клімаце. Для дрэў замала сонца й цяплыні. Хіба толькі хмызьнячкі лазы, падканцавоснай бярозкі ды рабіны сустракаюцца дзе-ні-дзе па паўднёвых схілах Ісландзкага ўзвышша. Затое трава, мох і лішай (напрыклад, лішай „ісландзкі мох“) растуць там добра. Шмат ягад даюць буякі ды чарнічнік. Збожжа не даспявае ў гэтай старонцы, але бульба, капуста і рэпа часамі прыносяць добры ўраджай. З дзікіх жывёл спатыкаецца пясец або блакітны ліс і зьдзічэлы, завезены туды чалавекам гадоў 150 назад паўночны алень. Даволі многа сустракаецца птушак, пераважна морскіх. Найкарысьнейшай з іх трэба лічыць гагу, каштоўны пух якой насельнікі вострава збіраюць ды прадаюць за межы. У моры трапляецца багата рыбы, так што каля 18% людзінскага насельніцтва займаецца рыбацтвам. Па лугох пасьвяць многа дамовай жывёлы, асабліва авечак і быдла (на 95000 насельнікаў краю прыпадае 24000 штукі быдла і 842000 авечак). Сушаная й салоная рыба, воўна, панчохі, бараніна, лой, скура нэрпаў, пух гаг, хутры лісаў вывозяцца за межы.

Насельнікі вострава належаць да даньска-нарвэскай галіны германскіх народаў.

Ісландыю вынайшлі й залюднілі ў 874 г. даўныя нарвэжцы—сьмелыя мараходцы-вікінгі. Патомкі іх, жывучы далёка ад іншых народаў, не маглі мяшацца з суседзямі і да сьго часу ўжываюць стара-скандынаўскую мову і пяюць песьні ды казкі-сагі аб старасьвецкіх скандынаўскіх асілках. Захаваўшы даўныя звычаі і норавы, ісландцы аднак паставілі ў сябе досыць высока асьвету. Няпісьменных сярод іх няма, большасьць атрымоўвае сярэднюю і нават вышэйшую адукацыю.

Ісландцы політычна з даўных часоў залежалі ад Даньскай дзяржавы, але карысталіся самаўрадам. Цяпер Ісландыя самастойная дзяржава (104785 кв. клм., 95000 насельнікаў), мае свой парлямэнт, але лічыцца злучанай з Даніяй, кароль якой адначасна зьяўляецца каралём Ісландыі.

Сталіца Ісландыі—Рэйк'явік—па сваёй велічыні зьяўляецца хутчэй вёскай, чымся горадам, але адзначаецца чыстатой і прыгожасьцю, мае гімназію і нават унівэрсытэт з богаслоўскім і мэдыцынскім аддзеламаі.

На паўдарозе між Ісляндый і Брытанскімі астравамі ляжаць вульканічныя *Фарэрскія* або Авечыя астравы. Клімат гэтых астравоў вельмі вільгатны і параўнаўча цёплы.

(Сярэдняя тэмп. студзеня $+3,2^{\circ}$, ліпеня $+10,8$; ападкаў—1600 мілім.).

Насельнікі збіраюць гагачы пух, яечкі розных морскіх птушак, ловяць рыбу, але галоўным чынам займаюцца гадоўляй авечак. Фарэрскія астравы належаць да Даніі.

Брытанскія астравы.

(Азнач географічную шырыню і даўжыню Брытанскіх астравоў. Якія моры іх атачаюць? Якія пратокі аддзяляюць іх ад контынэнту Эўропы? Якія астравы ўваходзяць у склад Брытанскіх? Якое мора аддзяляе Вялікабрытанію ад Ірландыі?).

Брытанская старана складаецца з двух вялікіх астравоў: Вялікабрытаніі і Ірландыі і некалькіх дробных. Па сваёй прыродзе гэта—тыповая частка Заходняй Эўропы, вельмі падобная да суседніх старон контынэнту. Быў час, што Брытанскія астравы былі й самі часткай гэтага контынэнту, а пратокі Ляманш і Па-дэ-Кале, што цяпер адлучаюць Вялікабрытанію ад Францыі, былі сухазем'ем.

Мераючы глыбіню гэтых пратокаў і суседняга Нямецкага мора, знайшлі, што па іх дне пралягаюць падморскія даліны, якія цягнуцца ад вусцяў сучасных рэк аж да адкрытага Атлянтычнага акіяну. Гэта даліны даўных рэк, што беглі па даўным сухазем'і, якое цяпер перавярнулася ў мора. Падморскі працяг даліны Тэмзы, галоўнай брытанскай ракі, злучаецца з працягам даліны Рэну, які ўліваецца ў Нямецкае мора з контынэнту насупроціў Тэмзы. Адгэтуль відаць, што даўней Тэмза была прытокай Рэну, а Паўднёвая Вялікабрытанія разам з Заходняй Нямецчынай і Паўночнай Францыяй уваходзіла ў склад адзінага рэчнага вадазбору.

Мора, асабліва на захадзе, глыбока ўразаецца ў берагі Брытанскіх астравоў многалічнымі затокамі і буктамі, выгоднымі для прыстою караблёў. (Пераглядзі па карце назовы галоўных заток, урэзаных у Вялікабрытанію). Асабліва глыбока ўразаюцца ў сухазем'е даўгія лейкавідныя затокі (напр., Брыстольская), слынныя тым, што ў іх асабліва моцна адчуваюцца морскія прыплывы. Морскія затокі разьдзяляюць астравы на некалькі асобных паўвастравоў, так што абрыс старонкі крыху падобны да абрысу Грэцыі. (Пераглядзі назовы галоўных паўвастравоў Вялікабрытаніі).

Паверхня галоўных астравоў даволі рознастайная. Спрадвечныя хмурыя горставыя горы чаргуюцца з вялікімі роўнымі або ўзгаркаватымі нізінамі. На поўначы Вялікабрытаніі, у так званай Шотляндыі, горсты маюць

плоскія вярхі і зрывістыя схілы, паабдзіраныя даўнымі ледавікамі. У паўднёвай Вялікабрытаніі, а таксама ў Ірлянды вярхі гор акругленыя, схілы адхонныя, сьлядоў ледавіковай дзейнасьці мала.

Дзякуючы беспасрэднаму ўплыву Гольфштрому клімат Брытанскай старонкі, асабліва на захадзе, вельмі роўны і вільгатны. Бязмала заўсёды кропіць дождж, заўсёды туманна, хмарна. Маразы бываюць хіба толькі ў горах, звычайна-ж зіма цёплая, як у Паўднёвай Эўропе. Рэкі ніколі не замярзаюць; сьнег на нізінах доўга не ляжыць. Улетку сонечныя дні бываюць, ды і то ня часта, толькі на ўсходзе. Наагул кажучы, лета такое, як на ўзьбярэжжы Белага мора каля Архангельску. У Шотляндзі па схілах гор растуць хваёвыя бары; Паўднёвая Вялікабрытанія, або Ангельшчына, і Ірляндыя належаць да пасу мяшаных лясоў, але лясоў паўсюды засталася мала (каля 4% прасторы). Большая частка зямлі знаходзіцца пад поплавамі ды пашай, па якой, з прычыны цёплай бяссьнежнай зімы, жывёлу можна пасьвіць без перарыву цэлы год. Трава паўсюды расьце вельмі добра, як дзе-небудзь на альпійскіх лугох. Павабнай аздобай краявіду зьяўляюцца „паркі“, у якіх штучна захаваныя гайкі букаў і іншых дрэў чаргуюцца з лугавінамі і сенажацямі. Буйныя земляўласьнікі, да якіх належаць гэтыя паркі, трымаюць там для паляваньня алень, лісаў, зайцоў, фазанаў, курапат і г. д. Затое ваўкі й мядзьведзі, якія й да сьго часу трапляюцца ў пушчах контынэнту, даўно ўжо зьвяліся на Брытанскіх астравах.

Насяленьне Брытанскіх астравоў паводле мовы разьдзяляецца на ангельцаў і кельтаў. Паангельску гаворыць 5% усяго насяленьня. Старадаўная кельцкая мова захавалася толькі на захадзе Ангельшчыны (на паўвостраве Уэльсе), на захадзе Шотляндзі, на захадзе Ірлянды ды па некаторых дробных астравах.

Кельты лічацца пачатковымі тубыльцамі краю, хаця магчыма, што раней за іх тут жылі ібэрыйцы, з якімі кельты перамяшаліся. У час вялікіх перасяленьняў на ўсходзе Вялікабрытаніі асталяваліся розныя гэрманскія пляменьні: англы, гаксы і іншыя, якія часткай адціснулі кельтаў на захад, часткай перамяшаліся з імі. З часам (у XI веку) з Францыі сюды перасяліліся яшчэ нормандцы, якія занеслі адтуль французскую мову і звычаі. Вынікам зьмяшаньня нормандцаў з англа-саксамі зьявілася новая ангельская нацыя. На поўдні Вялікабрытаніі ўтварылася магутная дзяржава Ангельшчына. Толькі паўвостраў Уэльс досыць доўга бараніў ад ангельцаў сваю незалежнасьць, а сваю даўна-кельцкую мову захаваў аж да сучаснага моманту. У Шотляндзі правадыром гэрманскіх пляменьняў не пашанцавала стварыць сваёй дзяржавы. Наадварот, кельты тамака перамаглі перасяленцаў, так што ўтвораная там Шотляндзкая дзяржава была кельцкай нацыянальнай дзяржавай. Таксама ў Ірлянды кельцкія пляменьні згуртаваліся ў адзіную Ірляндзкую дзяржаву.

Дзякуючы выгаднейшаму палажэньню каля самага контынэнту, дзякуючы роўнай паверхні, лепшаму клімату і лепшым ґрунтам, Ангельшчына была самай багатай і самай магутнай

з дзяржаў, якія ўтварыліся на Брытанскіх астравах. Спачатку Уэльс, потым Ірляндыя, нарэшце й Шотляндія падпалі пад яе панаваньне і зьліліся ў адну магутную дзяржаўную адзінку, у гэтак званае Злучанае Каралеўства Вялікабрытаніі і Ірляндыі, або карацей—у Брытанскую дзяржаву. Ангельская мова, якая лічыцца адной з германскіх моў з дамешкай занесеных нормандцамі слоў французскага паходжання, перакінулася на Ірляндыю і на Шотляндыю, так што кельцкія мовы захаваліся толькі ў самых няпрытульных куточках старонкі. Ня гледзячы на запазычаньне ангельскай мовы, ірляндцы й шотляндцы аднак да сьго часу воража глядзяць на ангельцаў і, ня гледзячы на векавую дзяржаўную злучнасьць, імкнуцца (прынамсі ірляндцы) атрымаць самастойнасьць.

У сучасную эпоху ўсе часткі Брытанскай стараны ўваходзяць у склад Брытанскай дзяржавы (312000 кв. клм., 48 мільёнаў насельнікаў). Па сваім дзяржаўным ладзе Брытанская дзяржава лічыцца канстытуцыйнай монархіяй. На чале яе стаіць кароль, але ўся законадаўчая ўлада знаходзіцца ў руках парлямэнту, які складаецца з дзьвёх палат (палаты лёрдаў і палаты народных прадстаўнікоў). Ірляндыя мае свой асобны парлямэнт. Выканаўчая ўлада ў Вялікабрытаніі належыць да рады міністраў, адказных перад парлямэнтам. Геаграфічнае палажэньне Брытанскай дзяржавы трэба лічыць вельмі выгодным. Ангельшчына пануе над галоўнымі вадзянымі дарогамі Эўропы. Нямецкае і Балтыцкае моры зьяўляюцца лепшай дарогай адгэтуль на ўсход; Эльба і Рэн адчыняюць дарогу ў самае сэрца Нямецчыны; Шэльда і Сэна злучаюць тое-ж Нямецкае мора і Ляманш з сярэдзінай Францускай старонкі. З таго часу, як пачала залюдняцца Паўночная Амэрыка, а Атлянтычны акіян зрабіўся галоўнай сусьветнай гандлёвай дарогай, Ангельшчына апынулася ў самым асяродку культурнага сьвету. Узрастаньню і красаваньню яе дапамагала й самае палажэньне на астравах, бо перашкаджала варожым войскам забірацца ў Ангельшчыну і руйнаваць яе. Пашматаныя выгоднымі буктамі берагі, даступнасьць унутраных частак стараны, багацьце на карысныя мінэралы,—усё гэта зрабіла Брытанскую дзяржаву самай гандлёвай стараной сьвету, самай магутнай морскай дзяржавай. Лёндон, яе сталіца, зрабіўся галоўным складачным месцам для тавараў, якія вывозіліся з Эўропы ў Амэрыку і іншыя заэўропэйскія краі, або прывозіліся ў Эўропу з заэўропэйскіх краін. Толькі ў час сусьветнай вайны 1914-18 гадоў Ангельшчына страціла першае ў сьвеце месца па вывазе й прывозе тавараў, бо за час вайны яе перагнала з гэтага боку Паўночна-Амэрыканская Злучаная Рэспубліка (Злучаныя Штаты). Болей за ўсё ў Ангельшчыну прывозіцца спажывуных produkтаў і рознай сырыны, а вывозяцца з Ангельшчыны пераважна вырабы ангельскіх фабрык і карысныя мінэралы.

У склад ангельскага гандлёвага флёту ўваходзіць каля 11000 вялікіх морскіх караблёў, так што на гэтым полі з Ангельшчынай ня можа раўняцца ніводная з іншых дзяржаў сьвету. Толькі ў час вайны ў Злучаных Штатах пачалі будаваць новыя морскія судзіны ў большым ліку, як будуець у Ангельшчыне.

У 1914 годзе грузаёмістасць ангельскіх гандлёвых караблёў дасягала 18.800.000 тон (тона=61 пуду), таго часу як нямецкія гандлёвыя караблі змяшчалі 5.100.000 тон, паўночна-амэрыканскія (Зл. Шт.)—1.840.000, норвэскія 1.920.000, а іншыя яшчэ меней. Пасьля вайны 14—18 г. грузаёмістасць ангельскіх караблёў дасягнула 19.290.000 тон, паўн.-амэр.—12.310.000, а нямецкіх толькі 650.000 (бо Нямецчына перадала пераможцам большую частку свайго гандлёвага флёту).

Разам з пашырэннем ангельскага гандлю павялічвалася і колькасць брытанскіх уладанняў. Да Брытанскай дзяржавы належаць найвялікшыя колёніі сьвету, разам з якімі Брытанская дзяржава зьяўляецца найвялікшай у сьвеце. За межамі Эўропы да яе належыць каля 35.000.000 кв. клм., амаль што $\frac{1}{4}$ усяго сухазем'я. На гэтай прасторы жыве болей за 410 мільёнаў людзей, амаль што $\frac{1}{4}$ усяго чалавецтва. Апрача таго некаторыя краіны знаходзяцца пад брытанскім уплывам, хаця й ня лічацца яшчэ колёніямі. Сярод эўропэйскіх дзяржаў, якія ўладалі заморскімі колёніямі, Ангельшчына выявіла найвялікшую здольнасць панаваць над паднявольнымі краямі, выявіла асаблівае мастацтва колёнізатарства. У сваёй колёніяльнай політыцы Ангельшчына заўсёды кіравалася правілам: „падзяляй і ўладай“. Напрыклад, найвялікшае сваё ўладаньне—Індыю—Ангельшчына падзяліла на дзьве групы адзінак. Адны індыйскія дзяржавы абвешчаліся беспасрэдна неаддзельнай часткай Брытанскай дзяржавы, другім пакідаўся стары фэодальны лад і мясцовыя князкі, якія ня могуць аднак зрабіць аніводнага кроку без дазволу ангельскага прадстаўніка.

Меньш за ўсё мяшаюцца ангельцы ўва ўнутраныя справы тых сваіх колёній, у якіх жывуць эўропэйцы, галоўным чынам выхадцы з Ангельшчыны. Канада, Аўстралія, Новая Зэляндыя карыстаюцца шырокім самаўрадам, маюць свае мясцовыя соймы—парлямэнты—і свае міністэрствы. Фактычна гэтыя залюдненыя ангельцамі колёніі зьяўляюцца незалежнымі рэспублікамі, а губэрнатары іх, назначаныя мэтрополіяй, ня могуць выдаць ніякага загаду бяз подпісу абраных парлямэнтам міністраў. Аднак сувязь гэтых колёній з Ангельшчынай была да сьго часу вельмі моцнай і грунтуецца на супольных эканамічных інтарэсах.

Брытанскія ўладаньні раскіданы ўва ўсіх частках сьвету, ува ўсіх географічных шырынях. У межах брытанскіх уладанняў, як з пыхаю кажуць ангельцы, ніколі не заходзіць сонца. (Чаму?).

У Брытанскай дзяржаве вырабляецца ўсё патрэбнае для чалавека. Сама Ангельшчына дае вугаль і ўсялякія фабрычныя вырабы; Канада дае збожжа, дрэва, хутры; міжзваротнікавыя колёніі ў Амэрыцы (Ямайка, Бр. Гваяна, Бр. Гондурас і інш.)—цукер, ром, какао, бананы, ананасы, каву. З раўніковай Афрыкі (Нігерыі, Бр. Усх. Афрыкі, Сьера-Леонэ, Залатога Берагу і г. д.) вывозяць каучук, пальмавы алей, сланёвую костку; з Эгіпту—рыс, баваўну; з Паўднёвай Афрыкі—воўну, золата, дзіямэнты; з Індыі—джут, гарбату, цукер, баваўну; з Інда-Кітаю—рыс і каштоўнае тэкавае

дрэва. Праз Гонг-Конг вывозяцца кітайская гарбата, шоўк; з Малякі дастаўляецца цына; з Аўстраліі ды Новай Зэлянды—мяса, воўна, золата; з Нью-Фаўндленду—рыба; з Акіяніі—копра (сушаныя кокосавыя гарэхі). Некаторыя з Брытанскіх колёній ня маюць вялікіх прыродных багаццяў, але зьяўляюцца вельмі важнымі дзеля свайго географічнага палажэння на гандлёвых морскіх дарогах. Гэта колёніі—морскія станцыі, на якіх грунтуецца вайскова-морская магутнасць Брытанскай дзяржавы. У іх стаяць ангельскія вайсковыя караблі, на іх знаходзяцца склады вугалю для гандлёвых судзінаў. Ужо ў Эўропе ёсць такія колёніі: Гібральтар пры выйсьці з Міжземнага мора і Мальта ў сярэдзіне гэтага мора. Такое-ж значэнне маюць: Адэн каля выйсьця з Чырвонага мора ў Індыйскі акіян, Сінгапур на паўднёвым рагу Малякі, Гонг-Конг і Вэй-Хай-Вэй у Кітаі. Грунтуючыся на гэтых колёніях-станцыях, трымаючы ў іх магутны флёт, ангельцы пашыралі свае ўплывы на суседнія старонкі. Так, з Гонг-Конгу і Вэй-Хай-Вэю ангельцы лёгка могуць уплываць на Кітай; асталяваўшыся ў Адэне, яны фактычна заўладалі Арабіяй. Дзякуючы багаццям сваіх колёній, Брытанская дзяржава перад вайной, можна сказаць, кіравала сусветным рынкам. Ангельскія грошы лічыліся найбольш пэўнай грашовай адзінкай. Лёндон быў грашовым асяродкам сьвету. Цяпер у значнай меры на гэтым полі Ангельшчыну замяняюць Злучаныя Штаты Паўночнай Амэрыкі.

Выявіўшы вялікі дзяржаўны розум у адносінах да сваіх заэўропэйскіх колёній, ангельцы часамі не маглі патрапіць здаволіць насельнікаў сваіх эўропэйскіх уладаньняў. Їрляндыю і Шотляндую ангельцы ніяк не згаджаліся прызнаць за асобныя географічныя адзінкі, якія патрабуюць шырокага самаўраду. Толькі пасля шматвяковай крывавай барацьбы Їрляндыя здабыла свой уласны сойм—парлямэнт.

Цікава, што маленькі востраў Мэн, які ляжыць у Їрландзкім моры, з даўных часоў меў асобны парлямэнт, якога ніяк не магла здабыць досыць вялікая Їрляндыя.

Падзел Брытанскіх астравоў на 3 галоўных часткі: Ангельшчыну з Уэльсам, Шотляндую і Їрляндыю, якія адпавядаюць 3-м галоўным даўным каралеўствам, што ўвайшлі ў склад Брытанскай дзяржавы, захаваўся да сёго часу. Кожная з гэтых частак мае свае асаблівасьці ня толькі ў прыродзе і люднасьці, але таксама ў кіраўніцтве, у справах суду і царквы. Найвялікшая з гэтых частак—Ангельшчына—складаецца з дзвюх палоў: паўднёва-ўсходняй—раўніннай, у значнай меры сельска-гаспадарчай, і паўночна-заходняй—узгаркаватай або нават горнай, прамысловай. Абедзве гэтыя краіны Ангельшчыны, зразумела, маюць шмат супольнага, бо люднасьць абедзвюх складаецца пераважна з ангельцаў, але паводле прыроды і заняткаў насяленьня яны значна розняцца адна ад аднэй, ды і ў люднасьці абедзвюх ёсць асаблівасьці. Кельцкія ўплывы лягчэй можна прымеціць на захадзе, таго часу як на ўсходзе жывуць тыповыя гэрманцы—

высокага росту, бялявыя, сьветласкурыя. Такім чынам асобнымі краінамі Брытанскай старонкі будзем лічыць: 1) Пд.-ўсх. Ангельшчыну, 2) Пн.-зах. Ангельшчыну, 3) Шотляндую, 4) Їрляндыю.

Паўднёва-ўсходняя Ангельшчына зьяўляецца ўзгаркаватай або ледзь хвалістай раўнінай, вельмі падобнай па будове паверхні да паўночна-францускай нізіны, што ляжыць па-за Ляманшам на суседняй частцы Эўропэйскага контынэнту. Пласты земных парод ляжаць тутак паземна, і на поўнач ад ракі Тэмзы хаваюцца пад тонкім слоём ураджайных гліністых грунтоў, нанесеных даўным ледавіком. На поўдзень ад Тэмзы, як відаць, ледавік не дасягаў. Грунты і там пераважна добрыя; толькі на паўднёвым усходзе краіны на паверхню выступаюць неўраджайныя крэйдавыя ўзгоркі.

Як і паўсюды на Брытанскіх астравах, клімат у краіне досыць вільгатны; звычайна пануе хмарнае надвор'е. Маразы тут здараюцца вельмі рэдка, і самы халодны месяц (студзень) мае сярэдняю тэмпературу значна вышэйшую за 0° (у Лёндоне +3,5°). Параўнаўча з іншымі краінамі Брытанскага згуртаваньня астравоў, улетку тут значна цяплей (сярэдня тэмпература ліпеня ў Лёндоне +17,9°) і часьцей бываюць ясныя сонечныя дні. Ападкаў у Паўднёва-ўсходняй Ангельшчыне выпадае многа меней, як на захадзе Вялікабрытаніі (у Лёндоне 610 мілім.).

Летняй цяплыні тут хватае для ўзрастаньня яблынь, ігруш, пшаніцы, хмелю і іншых садоўных і палявых расьлін. Добра растуць тутак і такія дрэвы, як бук і дуб. Праўда, даўныя лясы гэтых дрэў ужо даўно зьніклі ў краіне, але асобныя дрэвы і маленькія гайкі сустракаюцца паўсюды сярод лугоў і ніў і дадаюць Паўднёва-ўсходняй Ангельшчыне выгляд вясёлага, прыгожага, вялізнага парку.

Дзякуючы вільгатнаму клімату, рэкі краіны (пералічы галоўныя з іх паводле карты) маюць заўсёды многа вады, а дзякуючы роўнай паверхні яны адзначаюцца пакойным павольным цячэньнем. З гэтай прычыны яны зьяўляюцца добрымі ўнутранымі дарогамі. Вышняявіны гэтых рэк злучаны паміж сабой суднаходнымі каналамі, а лейкавідныя вусьці, дзякуючы морскім прыпывам, даступны для найвялікшых морскіх караблёў.

Выгоды зносін, ураджайныя грунты, параўнаўча цёплы клімат, асабліва-ж блізкасьць да контынэнту здаўна зрабілі Паўднёва-ўсходнюю Ангельшчыну галоўнай, найгусьцей залюдненай, найбагацейшай і найболей культурнай краінай на Брытанскіх астравах. Тут утварылася вялікая ангельская нацыя, энэргічная, здольная да працы і да гандлю, самапэўная, свабодалюбная.

Сумленнасьць, здаровыя погляды на жыцьцё, практычнасьць, уменьне дастасавацца да ўсякіх абставін, перамагчы ўсялякія перашкоды лічацца характэрнымі адзнакамі ангельцаў.

Ангельцы звычайна вельмі пышацца сваёй бацькаўшчынай і часам з пагардай глядзяць на чужаземныя парадкі. Часта ангельцы трымаюцца сваіх звычаяў нават тады, калі яны ўжо аджылі свой век. Характэрнай ангельскай традыцыяй зьяўляецца звычай асабліва ўрачыстага сьвяткаваньня нядзелі. У нядзелю зачыняюцца ўсе крамы, кавярні, корчмы; спыняюць працу ўсе ўстановы, усе фабрыкі і гуты; зьмяншаецца рух цягнікоў і параходаў. Кожны імкнецца правесці дзень у сваёй хаце, у сваёй сям'і або адпачыць дзе-небудзь на вёсцы, як мага далей ад клуму гарадоў.

Жыць у вялізных будынках пад адной страхой з чужымі людзьмі ангельцы ня любяць. Па магчымасьці кожны ангелец імкнецца завадзіць сваю ўласную, хаця-б і невялікую, хату. З гэтай прычыны вялікія ангельскія гарады заўсёды абкружаны вялікімі прадмесьцямі, у якіх месціцца гарадзкі люд у асобных будынках у вольны ад працы час. (Звычайна гэтыя будынкі, так званыя котэджы, маюць 2-3 паверхі па адным або па 2-3 пакоі ў кожным паверсе). Люднасьць многапаверхавых камяніц у асяродках гарадоў уначы зьмяншаецца ў некалькі разоў. Толькі ўдзень туды зьбіраюцца людзі з ускрайкаў данага места.

Аднак ангельцы ня ўнікаюць ад грамадзянскага жыцця. Наадварот, грамадзянства грае ў Ангельшчыне значна большую ролю, як на контынэнце Заходняй Эўропы. Грамадзянства кіруе школьнымі справамі, судом і ўсім мясцовым жыццём. Усялякія гурткі, таварыствы, хаўрусы маюць тут асабліва вялікую вагу.

Улюбёнай забавай ангельцаў лічацца розныя тыпы спорту і карысныя для здароўя гульні. На спорце выхоўваецца моладзь, і з гэтай прычыны адзначаецца здароўем і моцнай будовай цела.

Ангельцы выявілі сваю здольнасьць і свой талент ува ўсіх галінах мастацтва і навукі. Дзякуючы ангельскім вучоным, на сучасную вышыню падняліся прыродазнаўства, фізыка, матэматыка. Усяму сьвету вядомы таксама іменьні вялікіх ангельскіх пісьменьнікаў. Аднак асабліва многа зрабілі ангельцы ў галінах тэхнічных навук, у географіі, картографіі, мораходзтве.

Асьвета ў Ангельшчыне стаіць надта высока. Няпісьменных тамака вельмі мала. Усюды апрача пачатковых, сярэдніх і розных тэхнічных школ, ёсьць вячэрнія школы для дарослых; у вышэйшых школах вучыцца слухачоў болей, як у іншых краінах Эўропы*).

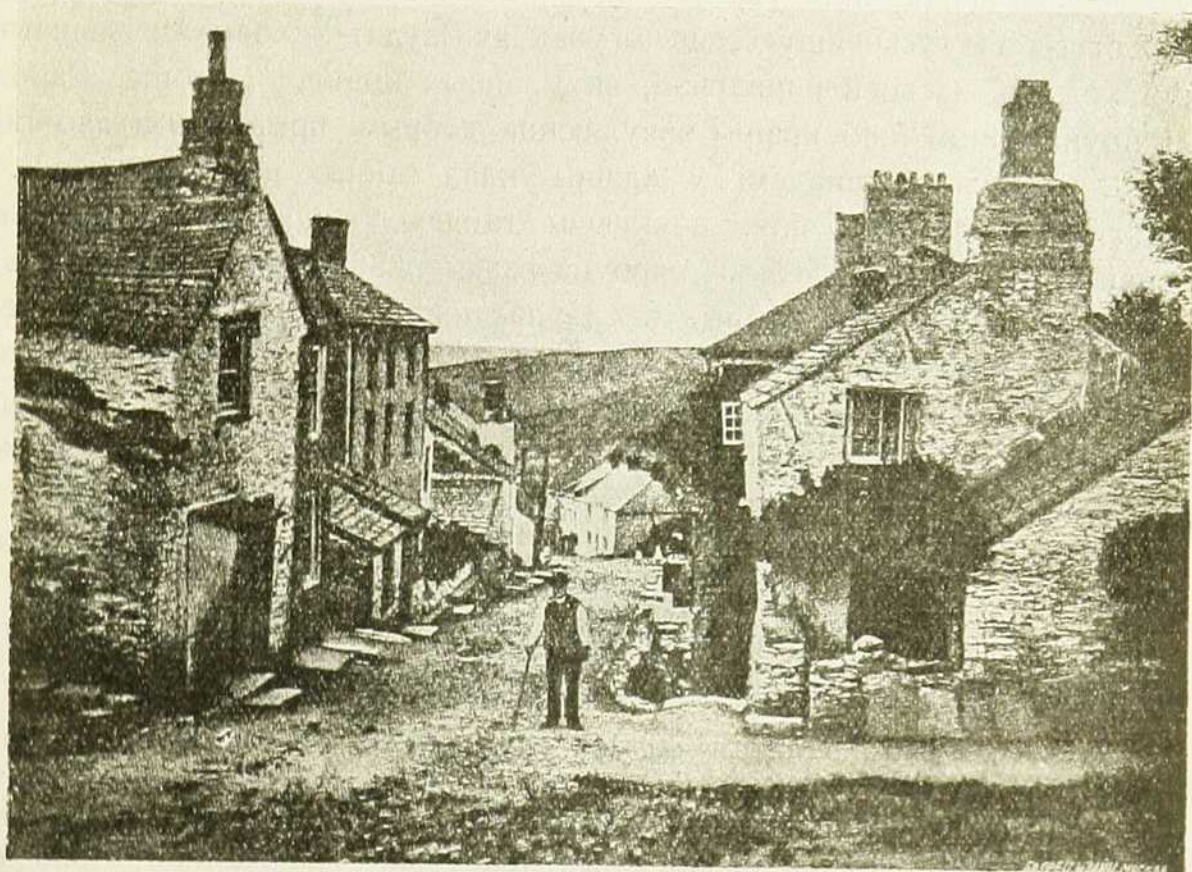
Паўднёва-ўсходнюю Ангельшчыну можна зваць сельска-гаспадарчай толькі параўнаўча з Паўночна-заходняй, дзе сельская гаспадарка ня мае ніякай вагі, а пануе выключна нетракапальная і фабрычная прамысловасьць. Заняткі невясковыя пераважаюць і ў паўднёва-ўсходняй раўніне;

*) Сярод дзяржаў Эўропы першае месца па ліку слухачоў вышэйшых школ займае Вялікабрытанія. Перад вайной у Вялікабрытанскіх унівэрсытэтах вучылася 48880 слухачоў, у Нямеччыне 46200, у Францыі 32950, у іншых дзяржавах значна меней.

большасьць насельнікаў і тут жыве па гарадох, але гарады маюць часьцей гандлёвае, чым прамысловае значэньне, дый прамысловасьць іх грунтуецца на апрацоўцы produkтаў сельскай гаспадаркі.

Ральніцтва ў Паўднёва-Ўсходняй Ангельшчыне стаіць досыць добра, выраб зямлі адбываецца пры помачы найлепшых прылад па палепшаных спосабах гаспадаркі. Сеюць тут пераважна пшаніцу і ячмень, зьбіраюць багатыя ўраджаі, але свайго збожжа не хапае, бо яго вельмі многа вымагаюць буйныя гарады, якіх тут вельмі многа. З гэтай прычыны сюды яшчэ прывозіцца збожжа з-за межаў: з Канады, з Злучаных Штатаў Паўночнай Амэрыкі, з Паўднёва-Ўсходняй Эўропы. Большую вагу маюць тэхнічныя расьліны, якія даюць матар'ял для мясцовых фабрык, асабліва хмель. Добра ўзрастае й садовіна: яблыні, ігрушы. Значныя прасторы засяваюцца кармавымі травамі; апрача таго шмат у краіне і натуральных лугоў, так што гадоўля жывёлы знаходзіцца ў добрых варунках. Ангельскія гаспа-

Мал. 43.—Вуліца ў ангельскай вёсцы.

дары панавучаліся выгадоўваць найлепшыя гатункі рознай заводзкай жывёлы. Ангельскія коні вядомы на ўвесь сьвет лёгкасьцю і шпаркасьцю бегу; ангельскія сьвіньні адзначаюцца тлустасьцю і далікатным смачным мясам; па колькасьці авечак параўнаўча з прасторай з Ангельшчынай ня можа спрацацца ніводная краіна сьвету. лепшую заводную жывёлу з Ангельшчыны вывозяць ува ўсе куты сьвету, але мясам і малаком, як і збожжам, краіна ня можа задаволіць сваё вельмі густое насяленьне, і мусіць гэтыя продукты прывозіць з Голяндыі, з Аргентыны, з Аўстраліі, Скандынавіі, Расіі.

З іншых заняткаў каля ўзьбярэжжаў пашыраны рыбацтва і гадоўля вустрыц. Дзе-ні-дзе ламаюць будаўнічы камень і здабываюць белаглінь-не (каолін). Фабрыкі краіны апрацоўваюць продукты сельскай гаспадаркі, вырабляюць шкло, парцялянавае ды паўпарцялянавае судзьдзе. Толькі каля сталіцы існуе шмат гарбарняў, паперняў, бравароў, хімічных фабрык, карабельных майстэрняў і іншых прамысловых прадпрыемстваў.

Аднак галоўным заняткам людзасьці трэба лічыць гандаль, які, уласна кажучы, і стварыў багацьце і моц Ангельшчыны. Паўднёва-Ўсходняя Ангельшчына зьяўляецца самай гандлёвай краінай сьвету. У апошнія вякі яна была пасярэдніцай у гандлі Эўропы з Амэрыкай і Індыяй, галоўным складам сусьветных тавараў. З тутэйшых прыстаней што-дзень адыходзяць караблі ўва ўсе краі зямлі. Мораходства спакон веку цягне да сябе ангельцаў і дае заробаткі тысячам людзей.

Для ўнутранага гандлю Паўднёва-Ўсходняя Ангельшчына мае вельмі густую сець чыгунак, якія ўва ўсе бакі разыходзяцца ад сталіцы. Хіба толькі Бэльгія мае гусцейшую сець чыгунак, як Паўдн.-Ўсходн. Ангельшчына. Цягнікі ходзяць часьцей і шпарчэй, як у іншых краінах Эўропы. Павольныя і поўнаводныя рэкі краіны зьяўляюцца добрымі прыроднымі дарогамі. Ангельцы злучылі іх каналамі ў адзіны ўклад танных вадзяных дарог.

Вялізныя багацьці, якія, дзякуючы гандлю, скучыліся ў Паўднёва-Ўсходняй Ангельшчыне, вельмі няроўна разьмеркаваліся між яе насельнікам. Зямля належыць да буйных земляўласьнікаў-лёрдаў, у поўнай залежнасьці ад якіх знаходзяцца арэндары-фэрмэры, што працуюць на гэтай зямлі і жывуць па фольварках-фэрмах. Капіталістыя ўладаюць і фабрыкамі і гандлёвымі ўстановамі. А побач з надзвычайнымі багатырамі жывуць бедакі, якія ледзь могуць пражывіцца з сваёй працы.

Аднак параўнаўча з контынэнтам Зах. Эўропы Ангельшчына адзначаецца большай заможнасьцю працоўнага люду.

Продукты тут таней, а заробаткі лепшыя, як на контынэнце, профэсыянальныя хаўрусы болей дбаюць аб дабрабыце працоўнага люду.

Аднак значная частка незаможных ангельцаў не здавальняецца сваім матар'яльным становішчам. Тысячамі яны выяжджаюць з бацькаўшчыны ў Амэрыку, у Аўстралію, у Паўднёвую Афрыку. Там па бязмежных прасторах ураджайнай зямлі даўныя эмігранты, хутка пабагацелі і пазакладалі новыя дзяржавы яшчэ болей культурныя і болей свабодныя за сваю мэтрополію—Ангельшчыну. У старыя часы эміграцыі з Ангельшчыны дапамагалі рэлігійныя змаганьні. Павыяжджала шмат такіх ангельцаў, якія трымаліся ня тэй веры (англіканскай), якая панавала ў Ангельшчыне і якіх прыцискаў ангельскі ўрад.

Асяродкам Паўднёва-Ўсходняй Ангельшчыны зьяўляецца сталіца Брытанскай дзяржавы *Лёндон*. Горад гэты ляжыць на галоўнай рацэ краіны—Тэмзе, у тым яе месцы, да якога ў час прыплываў могуць даплываць вялізныя акіянскія караблі. Лежачы разам з гэтым бязмаль-што ў самай сярэдзіне краіны, Лёндон злучае ў сабе выгоды приморскага і ўнутра-

нага палажэньня. Як на захад і на поўнач, у прамысловыя гарады Заходняй Ангельшчыны, гэтак і на ўсход, на паўвостравы Кент і Норфольк, ад Лёндону прамянімі разыходзяцца чыгункі. Лёндон ляжыць ля ўсходніх берагоў Ангельшчыны, значыць бліжэй за ўсё да Бэльгіі, Голянды, Нямеччыны, Польшчы, Бальтыцкіх краін, Расіі, а з гэтымі краямі вельмі бойка гандлюе Ангельшчына. Зразумела, што Лёндон, дзякуючы свайму палажэньню, мусіў зрабіцца найгандлёвейшым горадам Ангельшчыны, а разам з тым і ўсяго сьвету. Толькі ў апошнія перад вайной гады яго перагнаў па сваіх гандлёвых абаротах Нью-Ёрк, ды прыстані Заходняй Ангельшчыны пачалі з ім супарнічаць на полі замежнага гандлю ад таго часу, як пашырыўся гандаль з Амэрыкай. Аднак пакуль-што Лёндон яшчэ займае першае месца ў Эўропе (гандлёвы абарот яго дасягаў перад вайной 3482 мільёнаў залатых рублёў).

Мал. 44.—Лёндон. Рух на вуліцах каля гелды.

Лёндон—самы вялікі горад сьвету. У ім жыве, лічачы прадмесьці, 7.500.000 насельнікаў, значыць болей, як ува ўсёй Бэльгіі, Голянды, у БССР. або ў Швэдзіі.

Вялікія акіянскія караблі прыстаюць трохі ніжэй Лёндону; там на некалькі дзесяткаў вёрст абাপал Тэмзы цягнецца вялізная Лёндонская прыстань. Але й вышэй па Тэмзе мітусяцца ўсялякія параходы, катэры, лайбы.

Пад зямлёй і над зямлёй па горадзе носяцца трамваі, злучаючы паміж сабой далёка раскінутыя прадмесьці.

Лёндон—тыповы ангельскі горад. Удзень мільёны людзей зьбіраюцца ў асяродку яго, у гэтак зв. Сіты. Уночы ўсе разьяжджаюцца па дамох на ўскрайкі сталіцы, тады як у Сіты на-

чуе якіх 15-20 тыс. чал. Як у сталіцы дзяржавы, у Лёндоне знаходзіцца гаспода ангельскага караля і ўраду. Над Тэмзай уздымаецца вялікі харошы будынак ангельскага парлямэнту (гл. мал. 45).

Як культурны асяродак, Лёндон слыне найлепшымі ў сьвеце музэямі (найбагацейшы з іх, вядомы ўсяму сьвету,—Брытанскі музэй), харошымі ботанічным і зоолёгічным садамі, усялякімі навуковымі ўстановамі, унівэрсытэтам, найлепшай на сьвеце вышэйшай тэхнічнай школай, бібліотэкамі, культурна-асьветнымі гурткамі і ўстановамі і г. д.

Насупроціў Сіты, на правым беразе Тэмзы, лес фабрычных комінаў і вялікіх нязграбных фабрычных будынкаў гаворыць аб магутнай прамысловасьці, згуртаванай у ангельскай сталіцы. На мясцовых фабрыках вырабляецца ўсё, што толькі можа быць патрэбна чалавеку. З фабрычнымі будынкамі чаргуюцца стара-сьвецкія саборы, прыгожыя паркі, густа залюдненыя кварталы работнікаў і багатыя палацы мільёнэраў.

Навокала Лёндону ляжаць сотні прадмесьцяў і дачных мест, бязмаль-што зьлітых з сталіцай у адзін вялікі горад. Сярод гэтых прадмесьцяў выдаецца *Грынвіч* з сlynнай абсэрваторыяй. Палудзеньнік гэтага места, як ведама, прымаецца за пачатковы.

Апроч Лёндону ў Паўднёва-Ўсходняй Ангельшчыне ёсьць яшчэ шмат гарадоў па колькі сот тысяч насельнікаў у кожным. Найвялікшы з іх *Брыстоль* (377 тыс. насельнікаў), што ляжыць на захадзе краіны каля вусьцяў аднэй з рэчак (Эвон), што ўліваецца ў Брыстольскую затоку.

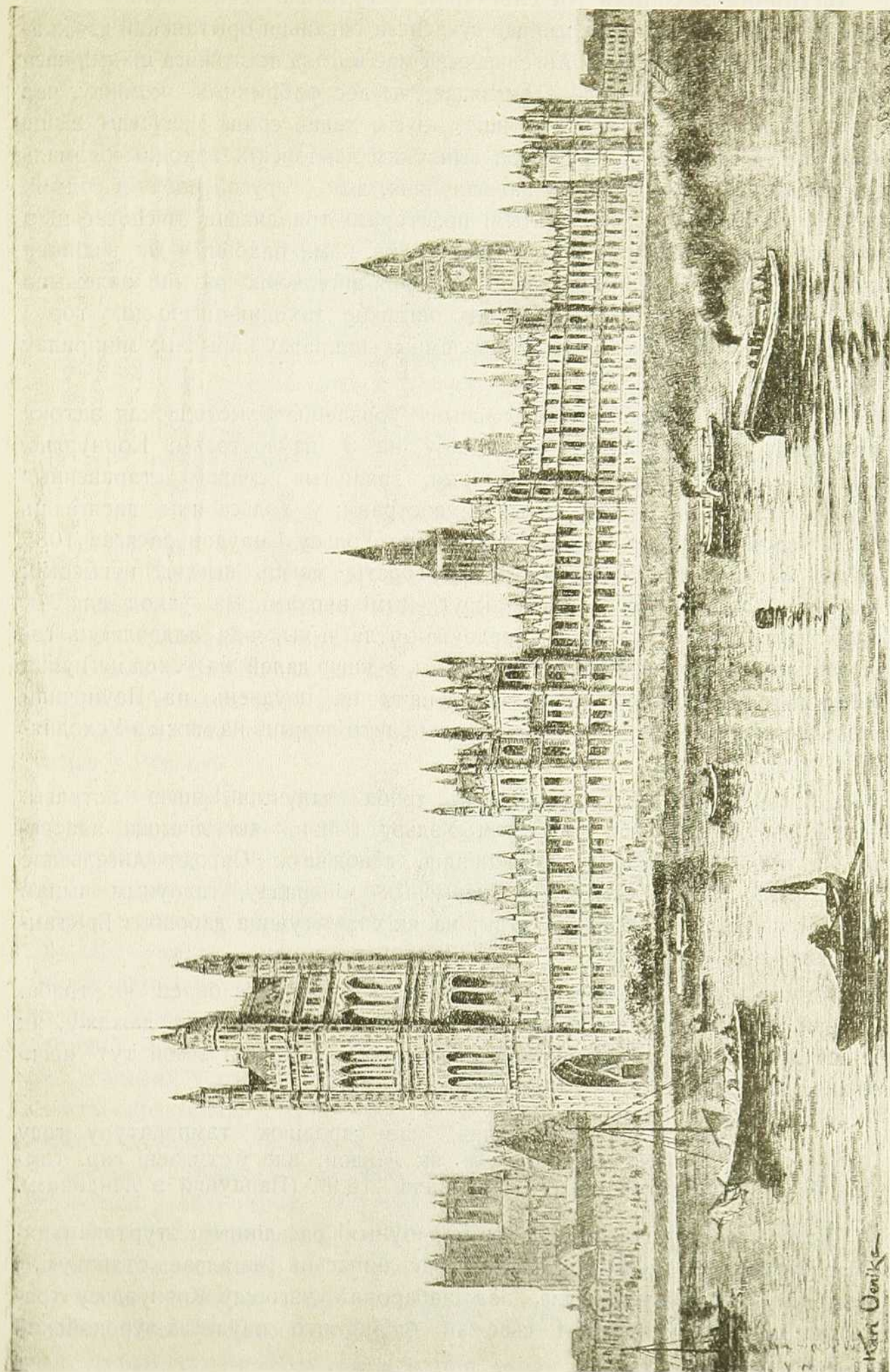
У час прыплываў да Брыстолю даходзяць вялізныя морскія караблі, якія прывозяць сюды для Лёндону зваротнікавыя плады з Вэст-Індыі (Сярэдняй Амэрыка) і быдла з Ірляндыі. Такім чынам горад зьяўляецца нібы прыстанню Лёндону на Атлянтычным акіяне. Лежачы блізка ад каменна-вугальных пакладаў, Брыстоль разьвіў буйную фабрычную прамысловасьць. (Тут многа шкляных гут, ткацкіх фабрык, гарбарняў, цукраварняў і г. д.).

На паўночным-усходзе краіны каля лейкавіднай затокі Хэмбэр ляжыць прыстань *Гуль* (287 тыс. насельн.), якая вядзе бойкі гандаль з Нямеччынай, Скандынавіяй і Расіяй. (Гандлёвы абарот 676 міл. р. золат.).

На паўднёвым беразе на Ляманшы супроць вострава Ёйт ляжаць яшчэ 2 добрых прыстані: *Портсмут* (247000 нас.) і *Саўсэмптэн* (161 тыс. нас.), галоўная станцыя параходаў, што йдуць з Нямеччыны ў Амэрыку. Маленькі *Дуўр* (42000 нас.), што ляжыць на Па-дэ-Кале, зьяўляецца месцам пераезду з Ангельшчыны на контынэнт у францускі горад Кале. *Оксфорд* (55000 нас.), на вышнявіне Тэмзы, і *Кэмбрыдж*, у сярэдзіне Ўсходняй Ангельшчыны, зьяўляюцца ціхамірнымі гарадкамі з сlynнымі, добра абстаўленымі унівэрсытэтамі.

Апрача Брыстолю й Лёндону прамысловую вагу маюць толькі некаторыя гарады, якія ляжаць ужо на мяжы з Паўночна-Ўсходняй Ангельшчынай, як, напрыклад, *Лейстэр* (234000 нас.) і *Нотынгэм* (263000 нас.) з фабрыкамі панчоў і абуцыя.

Мал. 45.—Лендон. Будынак ангельскага парламэнту.

Паўночна-Заходняя Ангельшчына зьяўляецца месцам канцэнтрацыі сучаснай прамысловасці і крыніцай сучаснага багацця Брытанскай дзяржавы. Калі Паўднёва-Ўсходняя Ангельшчына мае выгляд прыгожага ціхамірнага парку, дык Паўночна-Ўсходняя выглядае, як лес фабрычных комінаў, чад ад якіх, змешаны з імглой і туманам, зусім хавае сонца і заўсёды вісіць па-над краінай. Калі ў першай за выняткам лёндонскіх ваколіц бязмаль паўсюды аднальковая гушчыня залюднення, дык у другой побач з голымі, хмурымі, малалюднымі, скалаватымі прасторамі трапляюцца мясцовасці з гушчынёю залюднення да 900 чал. на 1 кв. клм., падобныя да вялікага бясконцага гораду. Калі багацце ўсходня-ангельскіх раўнін залежыць ад гандлю і сельскай гаспадаркі, дык багацце заходня-ангельскіх гор і ўзгоркаў залежыць выключна ад падземных пакладаў карысных мінэраў і мэталаў.

З захаду ў Заходнюю Ангельшчыну ўразаецца Брыстольская затока і Ірляндзкае мора, разьдзяляючы краіну на 3 паўвостравы: Корнуэльс, Ўэльс і маленькі Кумбэрленд. Хмурыя, завінутыя хмарамі старавечныя горставыя горы запаўняюць гэтыя паўвостравы; у Ўэльсе яны дасягаюць досыць значнай вышыні (найвышэйшая гара Ўэльсу Снаўдон дасягае 1085 м. н. р. м.), на іншых паўвостравах горсты маюць выгляд нявысокіх узвышшаў з адхоннымі схіламі і акругленымі вярхамі. На ўсход ад 3-х горных паўвостраваў цягнуцца прадоўжныя лагчыны, якія аддзяляюць гэтыя паўвостравы ад рэшты Ангельшчыны, а яшчэ далей на ўсход цягнуцца Пэнінскія горы, якія праходзяць з поўначы на поўдзень па Паўночнай Ангельшчыне, і Сярэдня-Ангельскае ўзгор'е, што ляжыць на мяжы з Усходня-Ангельскай раўнінай.

Да Паўночна-Ангельскай краіны трэба далучыць яшчэ астравы: Энглезі, які зьяўляецца адломкам Ўэльсу, і Мэн, які лічыцца адарванай часткай Кумбэрленду. Уся краіна, асабліва-ж Сярэдня-Ангельскае ўзгор'е, мае ў дастатку розных карысных мінэраў, галоўным чынам каменнага вугалю і жалезнай руды, на якіх грунтуецца дабрабыт Брытанскай дзяржавы.

Клімат краіны залішне вільгатны, ападкаў выпадае болей як трэба. (У горах Кумбэрленду выпадае што-год каля 3600 мілімэтраў дажджу, як дзе-небудзь у раўніковых лясах). Розніца між летам і зімой тут яшчэ меншая, як ува Ўсходняй Ангельшчыне.

Лівэрпуль, напрыклад, мае сярэднюю тэмпературу году $+10,3^{\circ}$, значыць такую-ж, як Лёндон, але ўстудзені сяр. тэмперат. тут $+4,8^{\circ}$, а ў ліпені $+16,9^{\circ}$. (Параўняй з Лёндонам).

Балоты і лугі зьяўляюцца тут галоўнымі расьліннымі згуртаваньнямі. На вярхох горставых гор убогая расьліннасьць нагадвае стэпавую, і толькі на паўднёвым захадзе пад забаронай узгор'яў Корнуэльсу трапляюцца даліны з багатай і сьвежай блізка-што паўднёва-эўропэйскай расьліннасьцю.

Вясёлыя куточкі з прыгожым краявідам сустракаюцца яшчэ ў горах Кумбэрленду на берагох выдраных даўнымі ледавікамі вазёрак. Па іншых мясцовасцях краіны прырода адступае на другі плян перад чалавекам, які з сваімі фабрыкамі й капальнямі ўплывае на краявід болей, як расьліна і глеба.

Нават у параўнаўча бедных падземным багацьцем мясцовасцях рудні й капальні спатыкаюцца не радзей, як двары ды фэрмы; у тых-жа месцах, дзе здабываюць вугаль, гарады стаяць адзін каля другога, капальні й гуты, рудні й фабрыкі кідаюцца ў вочы ўсюды, куды ні зірнеш.

Паўсюды там ляжаць вялікія кучы вугалю; вугальны пыл лётае ў паветры, вугаль пакрывае тонкім пластком дахі й сьцены будынкаў, твары і адзеньне працоўнага люду. Там няма тэй цішы й пакою, якім адзначаюцца некаторыя мясцовасьці Ўсходняй Ангельшчыны. У вушох зьвініць ад гукаў фабрычных гудкоў, гоману людзкіх галасоў, грукату машын, сьвісту цягнікоў. Усю сваю сілу і здольнасьць чалавек аддае там на тое, каб лепей скарыстаць паклады вугалю. Там усе працуюць, усе заклапочаныя, ніхто ня мае вольнага часу і ў будзённы дзень ніхто ня ведае адпачынку.

Галоўныя мясцовасьці, у якіх здабываюць каменны вугаль, знаходзяцца ў Паўднёвым Ўэльсе, дзе залягае найлепшы ў сьвеце антрацыт, у Сярэдня-Ангельскім узгор'і, абапал паўднёвай часткі Пэнінскіх гор і на крайнім паўночным усходзе, дзе Паўночна-Заходняя Ангельшчына дасягае Нямецкага мора. Больш за ўсё ў краіне вугалю; на другім месцы стаіць здабываньне жалеза. Хаця жалезную руду знаходзяць блізка-што па ўсёй краіне, але па здабываньні яе Ангельшчына ўжо страціла першае месца ў Эўропе.

У Корнуэльсе знаходзяць яшчэ цыну, капаюць лепшую парцелянавую гліну, у Ўэльсе і на востраве Мэн трапляецца цынк і волава, у Корнуэльсе і Ўэльсе — медзь, на Кумбэрлендзе ламаюць графіт, у паўночным Ўэльсе — лупняк. Наагул багацьці краіны могуць звацца нязьлічанымі, і толькі Злучаныя Штаты перавышаюць яе па колькасьці карысных мінэраляў ды Нямецчына ў апошнія гады падраўнялася з ёй і можа поплеч ісьці ў паступовым пашырэньні сваёй прамысловасьці.

Большую частку здабытага вугалю ангельцы паляць на ўласных фабрыках. Асабліва многа гэтага апалу ідзе на выплаўку жалеза. З чыгуну, сталі і жалеза ў Паўночна-Заходняй Ангельшчыне вырабляюць

на вываз за межы і для мясцовага ўжытку гарматы, стрэльбы, бліндажы, нажы, розныя машыны і г. д. Яшчэ большую вагу мае выраб крамніны. Няма ніводнай краіны, якая-б магла раўняцца з Паўднёва-Заходняй Ангельшчынай па вырабе баваўнянкі. З Брытанскіх колёній, з Злучаных Штатаў, з Кітаю і Японіі прывозяць сюды баваўняную сырыну, тут перарабляюць і ўжо апрацаваную вывозяць адгэтуль ува ўсе староны сьвету. Можна сказаць, што палова ўсіх людзей зямлі апрацаецца ў ангельскую баваўняную вопратку.

Пачэснае месца ў прамысловасьці Заходняй Ангельшчыны займае і апрацоўка воўны, выраб сукна, драпу і г. д.

На тутэйшых фабрыках апрацоўваецца як мясцовая, гэтак і чужаземная воўна з Аўстраліі, Паўднёвай Афрыкі, Аргентыны, Расіі. Ангельскія ткацкія фабрыкі перарабляюць беларускі і расійскі лён, індыйскі джут, беларускія, расійскія і ўкраінскія каноплі і г. д. Добрае становішча мае ў краіне апрацоўка каўчуку, медзі, цынку, выраб розных хімічных тавараў, між іншым фарбы і г. д.

Насельнікі Заходняй Ангельшчыны зьяўляюцца патомкамі даўных кельцкіх народаў Вялікабрытаніі; уплывы англа-саксаў на іх адбіліся значна слабей, як на ўсходніх ангельцах.

У Ўэльсе, Корнуэльсе, на астравах Энглезі й Мэн насельнікі могуць лічыцца болей-меней чыстымі кельтамі. Праўда, шматвяковая сувязь з Усходняй Ангельшчынай згладзіла некаторыя асаблівасьці заходніх ангельцаў; насельнікі Корнуэльсу і вострава Мэн ужо 200 гадоў гавораць паангельску, і толькі на Энглезі і ў Уэльсе да сьго часу ўжываецца кельцкая мова.

Нацыянальныя асаблівасьці тут зусім зьнікаюць у параўнаньні з розніцай між клясамі, якая ў Заходняй Ангельшчыне выяўляецца выразней, як у іншых краёх Эўропы. З прычыны магутнага разьвіцьця буйной прамысловасьці люднасьць тут спролетарызавалася мацней, як дзе яшчэ. Тут не застаецца месца для дробных уласьнікаў-саматужнікаў. Ня маючы магчымасьці саматугам вырабляць такія танныя тавары, якія вырабляюцца машынамі на фабрыках, саматужнікі мусілі зачыніць свае дробныя майстэрні і йсьці наймацца на фабрыку багатыроў-капіталістых. Такім чынам тут амаль-што не засталася дробных уласьнікаў, і ўвесь народ падзяліўся на дзьве вялікія варожыя адна да аднэй клясы: нямногалічных капіталістых і вялікую грамаду пазбаўленых уласнасьці работнікаў.

Каб лягчэй трымаць у сябе ў эканомічнай залежнасьці работнікаў, капіталістыя злучаюцца ў саюзы, з якіх наймацнейшы— „Фэдэрацыя Брытанскай Прамысловасьці“—ахапляе ўсе бакі брытанскай гаспадаркі і фактычна кіруе ўсёю брытанскаю політыкаю. З свайго боку работнікі Ангельшчыны пачалі, раней як дзе, гуртавацца ў профсаюзы (так званыя трэд-уніёны) для змаганьня з капіталістамі за лепшыя варункі жыцьця. Профсаюзы кіруюць забастоўкамі работнікаў, падтрымліваюць беспрацоўных

і з кожным годам набываюць усё большую вагу ў політычным жыцці Ангельшчыны. Цяпер гэтыя саюзы гуртуюць амаль-што ўвесь працоўны люд краю. (У 1920 г. ў профсаюзах Вялікабрытаніі лічылася $8\frac{1}{2}$ мільёнаў членаў). Побач з профсаюзамі моцную сілу, варожую капіталістам, складаюць коопэрацыйныя установы, аб'яднаныя ў Ангельскае Таварыства Гуртавых Закупак. Гэтае Таварыства мае больш сотні сваіх уласных фабрык, мае свае плянтацыі і фэрмы ў заморскіх брытанскіх уладаньнях і распараджаецца вялікім капіталам. Вострасьць клясавай барацьбы ў Ангельшчыне зьмякчаецца тым, што багацьце гэтага краю грунтуецца на эксплёатацыі заморскіх брытанскіх колёній. Часта ангельская буржуазія йдзе насустрач вымаганьням ангельскіх работнікаў і такім чынам прыцягвае частку іх на свой бок, абы захаваць магчымасьць эксплёатацыі сваіх заморскіх уладаньняў. Комуністычная партыя, якая ставіць сваёй мэтай захват усёй улады работнікамі, утварылася ня вельмі даўно ў Ангельшчыне і пакуль што мала вядома шырокім колам працоўнага люду. Іншыя работніцкія політычныя арганізацыі, і перш за ўсё так званая Працоўная Партыя, працуюць у згодзе з буржуазіяй і маюць мэтай увесці ў Ангельшчыне соцыялістычны лад шляхам мірнай заваёвы большасьці галасоў у ангельскім парлямэнце. Працоўная партыя аб'яднала 4330000 членаў (у 1920 г.), але ў парлямэнце далёка ня мае большасьці.

Як паўсюды ў багатых прамысловых краінах, у Паўночна-Заходняй Ангельшчыне кожная мясцовасьць спецыялізуецца на якой-небудзь галіне прамысловасьці. У ваколіцах адных гарадоў вырабляецца толькі баваўняная вопратка, у другіх мясцовасьцях—толькі панчохі, у трэціх—abuцьцё, у чацьвертых—выключна перапрацоўваецца воўна, у пятых—мэталы і г. д. Звычайна ў асяродку кожнай такой мясцовасьці знаходзіцца буйны горад, які вядзе гандаль яе вырабамі. Наагул гарадоў у краіне вельмі многа, значная колькасьць іх належыць да буйных, а 23 гарады налічваюць болей як па 100000 насельнікаў кожны. Большасьць буйных гарадоў гуртуецца ў мясцовасьцях, багатых вугалем. З гэтай прычыны ў Корнуэльсе, які ня мае пакладаў вугалю, мала буйных гарадоў. Толькі на паўднёвым беразе, каля адной з найлепшых у Эўропе бухтаў, пабудаваны 2 гарады: *Плімут* і *Дэвонпорт* (абодва разам налічваюць 210 тыс. н.). У Ўэльсе значныя гарады ляжаць на поўдні, дзе здабываецца сьлыны ўэльскі антрацыт (найлепшы гатунак каменнага вугалю). Прыстань *Кардыф* (200 тыс. нас.) вывозіць адтуль што-год каля 15 мільёнаў тон (больш за 900 мільёнаў пудоў) вугалю.

У Сярэдня-Ангельскім узгор'і ў вугляроднай мясцовасьці, вядомай пад назовам Чорнай Зямлі, ляжыць *Бірмінгэм* (919000 нас. у 1921 г.), асяродак жалезнай прамысловасьці, сьлыны вырабам зброі, машын, сельска-гаспадарчых прылад, голак, сталёвых пёркаў і г. д. Апрача таго горад вырабляе ўсялякія прылады з медзі, мосензу (бронза), дарагога каменя і шкла. Як унівэрсытэцкі горад, Бірмінгэм зьяўляецца асяродкам асьветы ў Чорнай Зямлі. На поўнач адгэтуль, абапал паўднёвых адгор'яў

Пэнінскага ланцуга, знаходзяцца яшчэ дзье густа залюдненыя мясцовасці, у якіх, як і ў Чорнай Зямлі, бесьперарыўна цягнуцца гарады, капальні, рудні. На ўсход ад Пэнінскіх гор у *Шэфільдзе* (491 тыс. нас.), як і ў Бірмінгэме, вырабляюцца пераважна мэталёвыя тавары: чыгуначныя рэйкі, паравозы, вагоны, нажы, бліндажныя пліты і г. д. Крышку далей на поўнач у *Лідсе* (458 тыс. нас.), *Брэдфортзе* (286 тыс. нас.) і ў іх ваколіцах гатуюць сукно, перапрацоўваюць воўну, ільняніну, вырабляюць шкло і гліняныя тавары. Усе гэтыя ўсходня-пэнінскія гарады вывозяць свае тавары на ўсход праз Гуль, між іншым, у прыстані Балтыцкага мора і праз іх на Беларусь.

Аднак самы багаты і найгусьцей залюднены куток Ангельшчыны—гэта мясцовасьць Лянкашыр на захад ад Паўднёвых Пэнін. Гэты куток спэцыялізаваўся на апрацоўцы баваўны, якая падвозіцца сюды па морскім канале проста ў асяродак мясцовасьці—*Манчэстэр* (731 тыс. насельн., а разам з прадмесьцем Сэльфорт каля 1 мільёну нас.). Гэта першы ў Эўропе горад па апрацоўцы баваўны. У ваколіцах яго меншыя гарады гатуюць баваўнянае прадзіва, другія ткуць, трэція фарбуюць тканіну, чацьвертыя шыюць вопратку, пятыя вырабляюць машыны для апрацоўкі баваўны. Для ўсіх гэтых гарадоў Манчэстэр зьяўляецца гандлёвым і культурна-асьветным (універсытэт) асяродкам. Морскі канал злучае Манчэстэр беспасрэдна з *Лівэрпулем* (803 тыс. нас.), што ляжыць каля лейкавага вусьця р. Мэрсі, вывозіць як манчэстэрскія, гэтак і бірмінгэмскія тавары, і зьяўляецца галоўнай гандлёвай прыстанню Ангельшчыны пасля Лёндону, першай у сьвеце па гандлі баваўнай (гандлёвы абарот да вайны дасягаў 3182 міль. руб. зол.). Сюды прывозіцца ўся сырына, патрэбная для манчэстэрскіх фабрык, з Эгіпту, Амэрыкі, Індыі; адсюль адыходзяць пасажырскія і таварныя караблі ў Бостон і Нью-Ёрк, з якімі асабліва бойка гандлюе Ангельшчына. Лежачы ў самай сярэдзіне Брытанскага згуртаваньня астравоў, Лівэрпуль зьяўляецца галоўным асяродкам унутранага брытанскага гандлю. Пакуль Ангельшчына гандлявала пераважна з Эўропай, узрастанню Лівэрпулю перашкаджаў Лёндон, але з таго часу, як пашырыўся гандаль з заэўропэйскімі старонкамі, да якіх Лівэрпуль ляжыць бліжэй, і асабліва ад часу разьвіцьця прамысловасьці Заходняй Ангельшчыны, Лівэрпуль пачаў шпарка расьці і цяпер гандлёвымі абаротамі бязмаль зраўняўся з сталіцай.

Тунэль пад ракой Мэрсі злучае Лівэрпуль з *Біркенгідам* (146000 нас.), які ляжыць насупроціў яго і зьяўляецца нібы яго прадмесьцем.

Шотляндыя займае паўночную вузейшую частку Вялікабрытаніі, а таксама суседнія астравы Гебрыдзкія, Оркнэйскія і Шотляндзкія. (Адшукай іх на карце). Берагі гэтай краіны яшчэ болей зьвілістыя, морскіх заток, пераважна вузкіх і даўгіх, тут яшчэ болей, як у Ангельшчыне. Асабліва глыбака ўразаюцца ў сухазем'е дзье пары заток (на поўдні—Клейд з захаду і Форс з усходу, на поўначы—Лёрн з захаду і Морэй

з усходу). Гэтыя затокі цягнуцца насустрач адна другой і нібы перашнуроўваюць Шотляндыю, так што яна распадаецца на 3 часткі, злучаныя толькі вузкімі пярэсмыкамі, праз якія ўжо пракопаны морскія каналы. Пярэсмыкі гэтыя зьяўляюцца западзінамі—грабэнамі, якія стварыліся праз апусканьне кавалкаў земнай кары, што ляжалі між раўналежнымі шчылінамі. Паўднёвы пярэсмык (што цягнецца ад затокі Клейд да затокі Форс) мае назоў Лёленд, адзначаецца вялізнымі запасамі каменнага вугалю і жалеза і густой залюдненасьцю. Паўночны пярэсмык—Каледонскі (што цягнецца ад затокі Лёрн да затокі Морэй)—запоўнены вузкімі даўгімі вазёрамі. Паўднёвая Шотляндія, што ляжыць на поўдзень ад Лёленду, складаецца з убогіх нявысокіх узгор'яў і плоскаўзвышшаў. Значна вышэй Сярэдня-Шотляндзкае плоскаўзвышша, што ляжыць між Лёлендам і Каледонскай нізінай. Асабліва высокія горы Грампіанскія (найвышэйшая гара ў іх Бэн-Нэвіс дасягае ўвышкі 1343 м. н. р. м.). Гэта хмурыя, недаступныя, але прыгожыя горы, багатыя ледавіковымі вазёрамі. (Найвялікшае з іх Лёмонд у заходняй частцы краю). На поўнач ад Каледонскага пярэсмыку ляжыць Паўночнае Шотляндзкае ўзвышша, такое-ж дзікае, пустыннае й недаступнае, як і Грампіанскія горы, але значна ніжэйшае.

Сучасны выгляд паверхня Шотлянды атрымала ў ледавіковыя часы. Тагочасныя ледавікі, спаўзаючы з гор, павыкопвалі на іх схілах шмат вузкіх і даўгіх катлін з крутымі абшарпанымі сьценамі. З цягам часу адны з гэтых катлін напоўніліся дажджавой вадой і зрабіліся вазёрамі, другія, асабліва на заходнім узьбярэжжы, злучыліся з морам і перавярнуліся ў вузкія морскія затокі, г. зв. фьерды.

Клімат Шотлянды, згодна вышэйшай географічнай шырыні яе, халаднейшы, як у Ангельшчыне, але таксама надта вільгатны. На ўсходзе часамі ўлетку яшчэ здараюцца ясныя дні, а ў горах і на захадзе пануюць вечная непагода, частыя буры, туманнае і хмарнае надвор'е. Цёплае вільгатнае паветра з-над Гольфштрому адразу тут падымаецца на халодныя высокія плоскаўзвышшы і выдзяляе вельмі многа ападкаў (на заходніх схілах гор каля 3000 мм. у год, на ўсходзе—толькі 750 мілім.).

Сярэдняя тэмпература году ў Эбэрдыне на ўсходзе краіны $+7,9^{\circ}$, сярэдняя студзеня $+2,9^{\circ}$, ліпеня $+14,2^{\circ}$. На захадзе лета яшчэ халаднейшае.

Бук ужо не расьце ў Шотлянды; на поўначы яе няма нават і дубоў. Па нізінах і горных схілах пераважаюць хваёвыя бары, а па плоскаўзвышшах застаецца толькі ўбогая травяная расьліннасьць, якой жыўца статкі аленьяў, каторых трымаюць дзеля паляваньня багатыя лёрды.

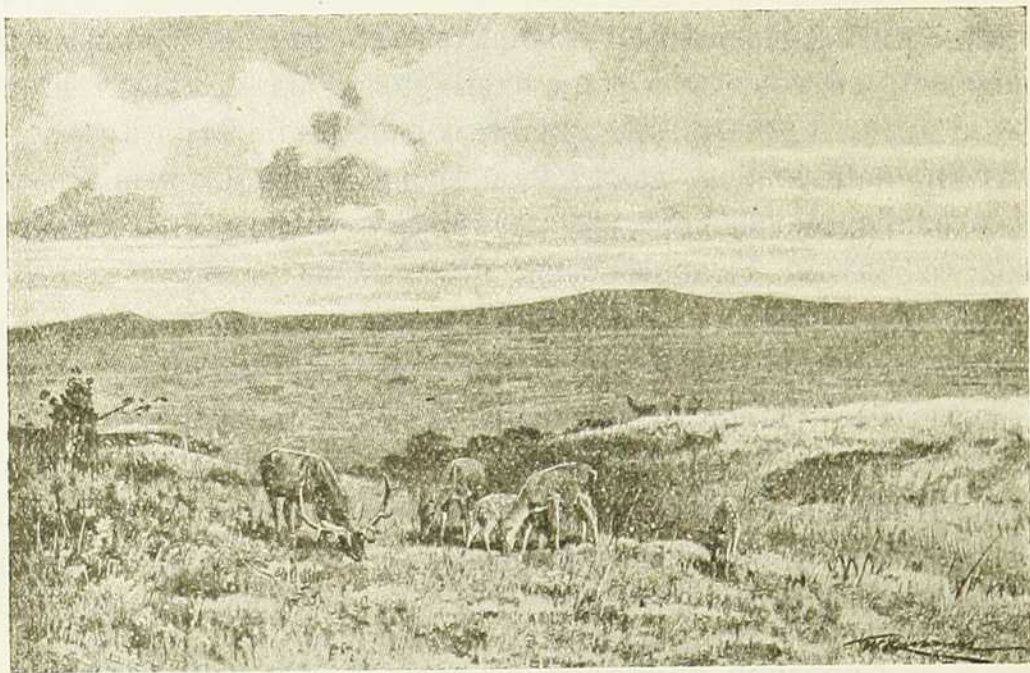
Ральніцтва мае другараднае значэньне ў шотляндзкай гаспадарцы. Сеюць перш за ўсё кармавыя травы, авёс, а ў Лёлендзе: на захадзе яшчэ ячмень і на ўсходзе—даволі рэдка—пшаніцу. Большую вагу мае гадоўля жывёлы, асабліва авечак, якіх задавальняе самая бедная паша. Вялікія

даходы насельнікам дае рыбацтва. Што-год адгэтуль вывозіцца на некалькі дзесяткаў мільёнаў рублёў золатам селядцоў. У нізіне Лёленд у каменна-вугальных акругах пераважае нетракапальная і фабрычная прамысловасьць. Там выплаўляюць жалеза, гатуюць розныя жалезныя вырабы, апрацоўваюць баваўну, лён, джут, шоўк і гэтак далей.

Даўная кельцкая люднасьць Шотляндзі захавалася галоўным чынам на заходзе. Людзі там ніжэйшага росту і цямнейшыя, як на ўсходзе. У самых недаступных горах захаду да сьго часу пануе старакельцкая мова. Наадварот, высокія, сьветлавалосыя, доўгагаловыя й доўгатварыя насельнікі Паўднёва-Ўсходняй Шотляндзі зьяўляюцца патомкамі гэрманскіх пляменьняў, якія захапілі гэтую частку краіны ў пачатку сярэдніх вякоў. Гавораць яны выключна паангельску, хаця й ня вельмі любяць запраўдных ангельцаў.

Між іншым ад ангельцаў шотляндцы адразьняюцца сваёй рэлігіяй. Ангельцы офіцыйна належаць пераважна да так званай англіканскай царквы, шотляндцы—галоўным чынам так званыя прэсвітэрыянцы. Англіканская вера займае сярэдняе месца паміж іншымі пратэстанцкімі рэлігіямі і каталіцтвам.

Мал. 47.—Плоскаўзвышша ў Шотляндзі.

Гарады Шотляндзі згуртаваліся ў багатай на вугаль і жалеза нізіне Лёленд. Тамака на р. Клейд, у тэй яе частцы, да якой даплываюць вялізныя морскія караблі, недалёка ад заходняга берагу ляжыць горад *Глезго* (1034000 н. у 1921 г.), які бойка гандлюе з Канадай, Злучанымі Штатамі і з Вэст-Індыяй. Сюды прывозяць адтуль цукер і баваўну, а адгэтуль вывозяць вырабленыя на тутэйшых фабрыках баваўняныя і шаўковыя тканіны і розныя мэталёвыя тавары, перш за ўсё ўсялякія машыны. Глезго вядомы, як асяродак будаваньня караблёў, гандлёвы і ўнівэрсытэцкі цэнтр Шотляндзі.

На ўсходзе западзіны Лёленд знаходзіцца прыгожы старасьвецкі *Эдынбург* (420 тыс. нас.), даўная сталіца Шотлянды. Тут знаходзіцца лепшы унівэрсытэт краіны, многа кніжных складаў і бібліотэк. Як прамысловы горад, Эдынбург апрацоўвае сельска-гаспадарчыя продукты. На поўнач адгэтуль каля Нямецкага мора ляжыць прыстань *Дэнды* (168 тыс. нас.), асяродак ільнянай прамысловасьці і гандлю рыбай, а яшчэ далей на поўнач—прыстань *Эбэрдын* (159000 насельн.) вывозіць продукты гадоўлі авечак.

Астравы Гебрыдзкія, Оркнэйскія і Шотляндзкія зьяўляюцца адломкамі Паўночна-Шотляндзкага ўзвышша і адзначаюцца вельмі вільгатным кліматам. На Гебрыдзкіх астравах жывуць кельты, на Оркнэйскіх і Шотляндзкіх—патомкі даўных вікінгаў, якія да сьго часу ўжываюць норвэскую мову.

Ірляндыя таксама, як і Вялікабрытанія, мае асабліва на захадзе вельмі многа заток, глыбока ўрэзаных у сухазем'е, але затокі гэтыя не такія вузкія і не такія разьвіленыя, як фьерды Шотлянды.

Таго часу, як дно фьердаў глыбей за суседнія часткі адкрытага мора, дно Ірляндзкіх заток пакрысе глыбее ў кірунку ад пачаткаў да вусьця. Як і затокі Паўночна-Заходняй Гішпаніі, затокі Ірлянды належаць да гэтак званага рысавага тыпу.

У сярэдзіне Ірлянды знаходзіцца западзіна, а па ўскрайках уздымаюцца ўзгор'і або нявысокія горы з адхоннымі пакацімі і акругленымі мяккімі абрысамі. Такая будова паверхні выклікае забалочанасьць унутраных прастор краіны. Рэкі асяродкавай нізіны, напрыклад, самая вялікая з іх Шанон, маюць невялікі нахіл дна, цякуць павольна, утвараюць на сваёй дарозе шмат вазёр і балот і ледзь знаходзяць дарогу ўва ўскрайных узгор'ях, каб прабіцца праз іх і трапіць да мора. У ледавіковыя часы і тут зямля хавалася пад магутным пластом лёду, але ад тых часоў тут засталася меней сьлядоў, як у Шотландыі. Тонкі пласт ледавіковага навалу (морэн) і многалічныя вазёры пакрываюць аднак бязмал усю краіну.

Блізкасьць да адкрытага акіяну і беспасрэдны ўплыў Гольфштрому робяць клімат Ірлянды яшчэ вільгатнейшым за клімат Вялікабрытаніі. Асабліва вільгатны, роўны клімат на паўднёвым захадзе краіны.

Сярэдняя тэмпература году тамака $+10,6^{\circ}$, самы халодны месяц сьнежань мае ў сярэднім $+7,2^{\circ}$, самы цёплы—ліпень $+15,1^{\circ}$. Ніколі там ня бывае халадней за $-1,7^{\circ}$ і ніколі цяплей за $+24,2^{\circ}$. Ападкаў 1500 мм.

Дзякуючы цёплай зіме на паўднёвым захадзе Ірлянды могуць расьці нават некаторыя вечназялёныя драўныя расьліны, як, напрыклад, ляўры й мірты. Уся краіна адзначаецца багацьцем поплагаў і выглядае пакрытай зялёным дываном сочнай густой травы, якая не перастае расьці нават узімку і заўсёды дае найлепшую спажыву для жывёлы. Вялікія прасторы займаюць балоты і іншыя няўжыткі, так што пад ральлёй, гародамі і

садамі застаецца ўсяго каля 25% прасторы, а лясоў у краіне бязмалі што, зусім няма. Ня гледзячы на малую плошчу ніў, ральніцтва ў Ірляндыі заўсёды грала вялікую ролю, большую, як у Шотляндыі і Ангельшчыне. Тутака вельмі добра ўзрастае *бульба*, і няма ніводнага краю ў сьвеце, у якім бульба мела-б такую вагу, як на гэтым востраве. Бульба тут галоўны страўны продукт, і ў час неўраджаяў на яе насельнікі вострава галадуюць, тысячамі выміраюць і выяжджаюць за межы. Збожжа расьце ў Ірляндыі кепска, хіба толькі на паўднёвым усходзе летняй цяплыні хапае для засеваў аўса ды ячменю. Апрача бульбы і гародніны добрыя ўраджаі дае лён, якога асабліва многа сеюць на паўночным усходзе краіны. На апрацоўцы ільняніны грунтуецца, можна сказаць, уся ірляндзкая прамысловасьць. Фабрыкі згуртаваліся на паўночным усходзе ў беспасрэднай блізкасьці да Шотляндзкіх каменна-вугальных акруг, вугалем якіх яны карыстаюцца, бо свайго апалу ў Ірляндыі няма. За выняткам гэтага прамысловага куточка рэшта Ірляндыі зьяўляецца сельскагаспадарчым краем. Багатыя поплавы даюць магчымасьць гадаваць найлепшае быдла, авечак, сьвіней, якія даюць галоўныя продукты вывазу з вострава.

Першапачатковыя насельнікі Ірляндыі былі ўжо досыць культурным народам, калі ў Вялікабрытанію надыйшлі англы й саксы, а потым нормандцы. Ірляндцы любілі сваю бацькаўшчыну і шанавалі яе волю й незалежнасьць. Калі англа-нормандзкія войскі перакінуліся на Ірляндыю, яны спаткалі тамака ўпарты адпор. Аднак добра ўзброеныя і абучаныя англа-нормандцы перамаглі ірляндцаў і далучылі востраў да Ангельскага каралеўства. Зямлю ірляндзкіх землеўладальцаў захапілі ангельскія лёрды, якія дазволілі ірляндзкім сялянам жыць на сваёй зямлі толькі ў стане арэндараў. Уладаўшы спакон веку зямлёй, ірляндцы не маглі мірыцца з панаваньнем на ёй чужаземцаў і рыхтавалі паўстаньне за паўстаньнем. Але ангельцы тапілі ў крыві Ірляндыю і трымалі востраў у сваіх руках. Асабліва цяжка было ірляндцам у часы рэлігійных змаганьняў, бо ангельцы, якія належалі да пратэстанскай англіканскай царквы, прыскалі каталікоў-ірляндцаў. Замацаваўшыся на паўночным усходзе Ірляндыі, ангельцы адтуль кіравалі ўсім востравам, падтрымоўваючы лёрдаў і караючы сялян-арэндараў. Спачатку ў Ірляндыі быў асобны хоць і няпоўнапраўны сойм, але з 1800 году Ірляндцыя злучылася з Вялікабрытаніяй у адно Злучанае каралеўства і засталася без свайго парлямэнту, апошняй рэшткі мінулай самастойнасьці. У XIX веку становішча ірляндцаў зрабілася нявымоўна цяжкім. Лічачы, што морскі клімат Ірляндыі найболей спрыяе пашырэньню ў ёй гадоўлі жывёлы, ангельскія лёрды пачалі проста выганяць арэндараў з сваіх ірляндзкіх маёнткаў, а на месцы іх пачалі завадзіць малочныя фэрмы і скотныя двары. Выгнаныя з сваіх хат арэндары прабавалі займацца фабрычнай прамыславацьцю, але ня вытрымалі конкурэнцыі ангельскіх фабрык і тысячамі пачалі ўцякаць у Амэрыку. Адначасна пачаліся неўраджайныя на бульбу гады, і краіна пачала вылюдняцца. Яшчэ ў першай палове XIX в. ў ёй было болей за 8 мільёнаў насельнікаў, а цяпер засталася толькі 4500000 чалавек. Аднак рэшткі ірляндзкага народу і далей змагаліся за сама-

стойнасьць. Аб'яднаўшыся з лібэральнымі партыямі ў ангельскім парлямэнце, ірляндцы ўсімі дазвыленымі спосабамі дамагаліся прынамсі самаўраду і асобнага ірляндзкага парлямэнту. Найболей крайнія з ірляндзкіх незалежнікаў часамі заклікалі сялянства брацца за зброю, але толькі пасля сусветнай вайны ангельскі ўрад згадзіўся на стварэньне незалежнай Ірляндзкай дзяржавы з асобным урадам і парлямэнтам, але злучанай з Брытанскай дзяржавай саюзным дагаворам.

Ужо многа гадоў назад большасьць насельнікаў Ірляндзі запазычыла ангельскую мову, так што старая ірляндзкая кельцкая мова захавалася толькі на крайнім захадзе. Аднак, запазычыўшы ангельскую мову, ірляндцы засталіся асобнай нацыяй і ўпарта змагаюцца за незалежнасьць сваёй бацькаўшчыны*).

Векавечнае змаганьне з пераможцамі цяжка адбілася на Ірляндзі. Заняпала культура, зьнікла даўнейшае багацьце. Большасьць ірляндцаў жыве вельмі бедна, значная частка іх не атрымоўвае аніякай асьветы, многія з іх выяжджаюць на заробаткі ў іншыя краіны Брытанскай дзяржавы, дзе выконваюць, як беларусы ў даўнейшай Расіі, самую цяжкую працу**).

Мал. 48. — Ірляндзкі фэрмэр.

Як у тыповай сельска-гаспадарчай старонцы, у Ірляндзі мала вялікіх гарадоў. Сталіца яе *Дублін* (400000 насельнікаў) ляжыць на ўсходнім беразе і бойка гандлюе з Ангельшчынай. Гэта асяродак ірляндзкай асьветы, сьлыны сваім унівэрсытэтам. Другі буйны горад *Бэльфаст* (393000 насельн.) ляжыць на паўночным усходзе краіны ў асяродку прамысл овай акругі. Тут апрацоўваецца баваўна, ільняніна, вырабляецца паўпарцалян, шкло, цукер.

*) Праца народнай інтэлігэнцыі над разьвіцьцём сваёй уласнай мовы стварыла ўжо багатую літаратуру, якая ўжо цяперака зьяўляецца гонарам кожнага нацыянальна-сьвядомага ірляндца.

**) Толькі дзякуючы шырокаму разьвіцьцю сельска-гаспадарчай коопэрацыі дабрабыт працоўнага сялянства ў Ірляндзі значна палепшаецца, і можна спадзявацца, што далейшыя посьпехі коопэрацыі дазволюць ірляндцам эканомічна ўзмацавацца.

Француская старана.

(Азнач географічнае палажэньне. Назаві моры, якія атачаюць Францускую старану. Якія староны мяжуюцца з Францускай на поўдні і на паўднёвым усходзе?)

Ад усіх краёў Паўночна-Заходняй Эўропы рэзка адраўняецца Француская старонка, у якой бязмаль-што зусім няма сьлядоў ледавіковага часу, клімат якой адзначаецца мяккасьцю і цяплынёй, а люднасьць складаецца з романскіх народаў.

Як і паўсюды ў Заходняй Эўропе, паверхня старонкі складаецца з горставых гор і нізін, якія стварыліся на месцы даўных горных зморшчаў, зьнішчаных выпятрэньнем у працягу многіх мільёнаў гадоў. Сучасныя горсты—гэта нібы адноўленыя рэшткі тых зморшчаў. Павярхоўныя пласты сучасных горставых гор і нізін ляжаць паземна, і толькі на вялікай глыбіні пад зямлёй захаваліся пагнутыя, зморшчаныя пласты земных парод—запраўдныя рэшткі даўнейшых зморшчавых гор. (Пераглядзі па карце назовы сучасных узвышшаў і нізін Францускае стараны). Адны з горстаў Францыі маюць выгляд значных плоскаўзвышшаў, другія выглядаюць нізкімі ўзгор'ямі, трэція—ланцугамі паасобных гор, але звычайна маюць адхонныя схілы і плоскія або акругленыя вярхі.

Клімат Францускай стараны, як мы ўжо казалі, значна цяплейшы і мякчэйшы, чымся ў іншых краёх на контынэнце ў Паўночна-Заходняй Эўропе. Сярэдняя гадавая тэмпература тут заўсёды вышэй за $+10^{\circ}$, таго часу як у Нямеччыне, Чэхіі, Польшчы яна звычайна ніжэй за гэтую лічбу. Паводле сваёй цёплай безмарознай зімы Францыя нагадвае Ангельшчыну. Сярэдняя тэмпература студзеня тут за звычай вышэй за $+2^{\circ}$, а ў Нямеччыне і Голянды ніжэй. Улетку розьніца між Францыяй і Нямеччынай меншая, але цёплая пара году (з сярэдняй тэмпературай ночадзеньня болей за $+10^{\circ}$) ува Францыі трывае больш за паўгода, у той час як у Нямеччыне, Голянды, Ангельшчыне яна цягнецца меней. Часта ўва Францыі бываюць дні з сярэдняй тэмпературай вышэй за $+20^{\circ}$, між тым як у іншых старонках Паўночна-Заходняй Эўропы такія гарачыя дні здараюцца рэдка.

Рэкі Францускай стараны (пераглядзі іх назовы па карце) ніколі не замярзаюць, заўсёды выгодны для руху параходаў і граюць значную ролю ў жыцьці краю, бо пачынаюцца блізка адна ад адной у асяродку Францыі, злучаны паміж сабой суднаходнымі каналамі і злучаюць розныя часткі краю ў адно.

Расьліннасьць Францускай стараны багацей, як у іншых старонах Паўночна-Заходняй Эўропы. Тут добра ўзрастае ядобны каштан, які ня можа расьці ў Ангельшчыне і Нямеччыне; на захадзе й на поўдні трапляюцца нават вечназялёныя дубы, ляўры, мірты і іншыя падзваротнікавыя

расьліны. Лясоў ува Францыі крыху болей, як у Ангельшчыне (каля 16%), але й тут большую частку іх павысякалі, расьцерабілі і перавярнулі на нівы і сенажаці.

Насельнікі старонкі паводле свайго аблічча нагадваюць паўднёвых эўропэйцаў. Яны ніжэйшага за гэрманцаў росту, чарнявыя, смуглыя. Большая частка іх гаворыць на романскіх мовах: валёнскай на паўночным усходзе, французскай—на поўначы, провансальскай—на поўдні. Мовы гэтыя маюць шмат супольнага паміж сабой і дзеля таго звычайна разглядаюцца, як асобныя падмовы адной французскай мовы. Апроч таго на крайняй поўначы побач з валёнцамі жывуць флямандцы, якія ўжываюць адну з гэрманскіх моў, а на паўночным захадзе на паўвостраве Брэтані захавалася мова, блізкая да кельцкіх моў, якія захаваліся на Брытанскіх астравах. Амаль усе насельнікі краю лічацца каталікамі, і паўсюды болей або меней пашырана французская пісьменная мова.

Даўнымі насельнікамі Французскай стараны былі розныя кельцкія пляменьні, перамешаныя, як і на Брытанскіх астравах, з ібэрыяцамі. У часы панавання Вялікай Рымскай дзяржавы гэтую старану, або Галію, як яе тады называлі, захапілі латынцы. Значная колькасць латынцаў перасялілася сюды з Італіі і занесла сюды сваю мову, звычай, культуру. З часам сюды наваліліся з усходу розныя гэрманскія пляменьні: франкі, якія далі сучасны назоў старонцы, бургунды і іншыя. Гэтыя пляменьні залажылі тутак сае дзяржавы, але хутка перанялі мову й звычай тубыльцаў—романізаваных кельтаў, расплыліся ў іх масе, і толькі на поўначы ўнеслі ў людзасць значны процант гэрманскай крыві. На поўдні, дзе ўплыў латынцаў быў мацнейшым, засталася болей чыстае романскае насяленьне. На гэтым грунтуецца розніца між паўночнымі французамі і провансальцамі. Спачатку кожны з гэтых народаў жыў сваім асобным жыццём. Аднак адсутнасць прыродных перашкод паміж паўночнай і паўднёвай Францыяй, лёгкасць зносін паміж імі дапамаглі злучэнню абодвух народаў у межах адной вялікай Французскай дзяржавы.

Большая частка Французскай стараны належыць да Французскай дзяржавы (552900 кв. клм., 40 міл. насельн.); толькі на паўночным усходзе флямандцы і валёнцы стварылі асобную Бэльгійскую дзяржаву, ды Нормандзкія астравы, што ляжаць у Ляманшы, належаць да Ангельшчыны. Па сваім дзяржаўным ладзе Францыя—гэтак званая дэмакратычная рэспубліка, на чале якой стаіць парлямэнт, законадаўчая ўстанова, складзеная з сэнату і палаты народных прадстаўнікоў, і прэзыдэнт, начальнік дзяржавы, абіраны парлямэнтам на кожныя 7 гадоў. Бэльгія—констытуцыйнае каралеўства, у якім улада караля, як і ў Ангельшчыне, абмяжована парлямэнтам.

Геаграфічнае палажэньне Французскай дзяржавы вельмі выгоднае: на поўдні да яе належыць бераг спрадвечу гандлёвага Міжземнага мора, на захадзе яна ўладае берагамі сучаснай галоўнай гандлёвай дарогі сьвету—Атлянтычнага акіяну. Лежачы паміж Італіяй і Ангельшчынай,

Гішпаніяй і Нямецчынай, Францыя была пасярэдніцай паміж імі. Запазычыўшы культуру ад італійцаў, Францыя распаўсюджвала гэтую культуру ў іншых краёх Заходняй Эўропы. Француская мова зрабілася мовай зносін, мовай міжнароднай; французскія погляды, звычаі, парадкі запанавалі ўва ўсіх эўропэйскіх дзяржавах. У XVII, XVIII і ў пачатку XIX стогодзьдзя Францыя была найдужэйшай і найбагацейшай дзяржавай сьвету. Яна адначасна кіравала гандлем і на Міжземным моры і на Атлянтыцы; яе ўрад загадваў сваю волю ўсім эўропэйскім дзяржавам. Францыя першая дасягнула найвышэйшага становішча сваёй прамысловасьці і сельскай гаспадаркі. Аднак узрастаньне сучаснай прамысловасьці, якая патрабуе вельмі многа каменнага вугалю, адсунула Францыю на другараднае месца, бо ў яе межах адчуваецца недахват у пакладах гэтага апалу. Сусьветная вага Францускай рэспублікі пачала зьмяншацца.

Спынілася ўзрастаньне францускага гандлю і прамысловасьці, спыніўся і прырост насяленьня Францускай рэспублікі. У 1800 г. Француская дзяржава налічвала 27 мільёнаў насельнікаў, Нямецчына—21 м., Брытанская дзяржава—16 м. Праз сто гадоў з гэтых трох дзяржаў на першым месцы стаяла ўжо Нямецчына, якая мела 56 мільёнаў нас., Брытанская дзяржава мела 41,5, Францыя—толькі 39 м.

Перад сусьветнай вайной Францыя была значна бяднейшай за Злучаныя Штаты Паўночнай Амэрыкі, за Вялікабрытанію і за Нямецчыну. Каб утрымаць войска больш-менш роўнае нямецкаму, Францыя мусіла 29% сваіх дзяржаўных выдаткаў траціць на ўзбраеньне. Дзяржаўны доўг Францыі быў найвялікшым у сьвеце. 33% выдаткаў ішло на квоту па гэтых даўгох. І ўсё-ж такі Нямецчына мела мацнейшае войска, лепшы флёт, лепшую зброю, бо падземныя багацьці Нямецчыны былі большымі, даходы былі вялікшымі, прамысловасьць стаяла вышэй.

Пасьля вайны 1914-1918 г., адціснуўшы свайго галоўнага супарніка на эўропэйскім контынэнце, Нямецчыну, Францыя зноў набыла вельмі вялікую вагу, і цяпер паводле сваёй магутнасьці яна зьяўляецца другой пасьля Ангельшчыны дзяржавай Заходняй Эўропы. За межамі Францускае стара-ны ў Эўропе Францыя ўладае паўночнымі схіламі Пірэнэяў, заходнімі схіламі Альп і Юры і востравам Корсікай. У заэўропэйскіх краёх да Францыі належаць вялізныя колёніі ўва ўсіх частках сьвету. Паводле колькасьці і значэньня сваіх заэўропэйскіх уладаньняў Францыя стаіць на першым месцы пасьля Вялікабрытаніі.

У Афрыцы да Францыі належаць староны Атлясу, Сахара, Судан, Экваторыяльная Афрыка, Мадагаскар і г. д.; у Азіі—багаты Ўсходні Інда-Кітай; у Амэрыцы—частка Гваяны і Вэст-Індыі; у Вялікім акіяне—астравы Новая Каледонія, Таіты і шмат дробных. Разам 11416000 кв. клм. з 61148000 насельнікаў.

Французы лічацца вясёлым, жвавым, жыцьцярадасным, прыветлівым, здольным і дасьціпным народам. На полі народнай асьветы Францыю апя-

рэдзілі толькі Нямецчына, Голяндія і Норвэгія. Францускія навуковыя ўстановы зьяўляюцца ўзорам для ўсяго сьвету. Ува ўсіх галінах навукі, пісьменства і мастацтва французы маюць сваіх гэніяльных прадстаўнікоў, поплец з ангельцамі і немцамі французы стаяць на чале сучаснай культуры.

Усе галіны гаспадаркі стаяць у Францускай старане вельмі высока. У Францускай дзяржаве болей за палову ўсёй зямлі займаюць нівы, вінаградні, сады, гароды. Паводле вырабу пшаніцы толькі Злучаныя Штаты і СССР перавышаюць Францыю. У Бэльгіі збожжа зьбіраюць мала, але затое ральніцтва стаіць там вельмі высока. Нідзе ня бывае такіх вялікіх ураджаяў, якія зьбірае Бэльгія. Вельмі высока стаіць выраб бурачнага цукру як у Бэльгіі, гэтак і ў Францыі; па вырабе піна Францыя займае 1-ае месца ў сьвеце. Ня гледзячы на высокае становішча сельскай гаспадаркі, свайго збожжа ў краі не хапае, і спажывныя продукты падвоззяцца з-за межаў. Каб мець магчымасьць купляць тавары за межамі, Францыя мусіць усімі спосабамі пашыраць у сябе фабрычную прамысловасьць, продукты якой можна было-б вывозіць у замену. Але для разьвіцьця фабрычнай прамысловасьці патрэбны запасы апалу, галоўным чынам каменнага вугалю.

На поўначы Францускае стараны ёсьць значныя паклады каменнага вугалю, прыблізна палова якіх належыць да Бэльгіі, так што Бэльгія мае вугалю ў дастатку. Наадварот, для вялікай Францыі свайго вугалю не хапае. Нямецчына, Вялікабрытанія, а тым барджэй Злучаныя Штаты Паўночнай Амэрыкі маюць у многа разоў большыя запасы падземнага апалу. Каб граць галоўную ролю на контынэнце Эўропы, Францыя перш за ўсё мусіць забясьпечыць сябе вугалем. З гэтай прычыны пасля сусьветнай вайны Францыя захапіла так званую Саарскую каменна-вугальную акругу, якая належыла да Нямецчыны і ляжала на самай мяжы Францускае і Гэрманскае старон. Аднак і пасля гэтага Нямецчына здабывала вугалю многа болей, як Францыя. Нават окупацыя ўсёй часткі Нямецчыны, якая ляжыць на захад ад Рэну, не дала Францыі перавагі над Нямецчынай. З гэтай прычыны Францыя імкнецца заўладаць багатай на вугаль Рурскай акругай, якая ляжыць ужо на ўсход ад Рэну.

Жалеза ўва Францыі заўсёды здабывалася болей, чымся патрэбна для мясцовага ўжытку. Пасля вайны да Францыі адышла ад Нямецчыны яшчэ вельмі багатая на жалеза Альзас-Лётарынгія. Такім чынам па здабываньню жалезнай руды Францыя ня мае супарнікаў у Эўропе. Ёсьць жалеза і ў Бэльгіі.

Фабрычная прамысловасьць Францыі вырабляе пераважна каштоўныя рэчы: акрасы, каштоўную вопратку, модныя прадметы і г. д. Продукты францускай і бэльгійскай прамысловасьці зьяўляюцца галоўнымі прадуктамі вывазу з Францускае стараны. Значную ролю ў замежным гандлі Францыі грае вываз віна.

Унутраному гандлю Францускай стараны дапамагае густая сець найлепшых дарог. Чыгунак тутакра крышку меней, чымся ў Нямецчыне, але

па колькасьці вадзяных і шосавых дарог Француская старана займае першае месца на зямлі. Суднаходныя рэкі злучаюцца за дапамогай каналаў у адну сець вадзяных шляхоў.

Па прыродзе і паводле асаблівасьцяў у занятках люднасьці Францускую старану можна падзяліць на 7 краін: 1) Брэтанскі масыў, 2) Паўночна-Францускую нізіну, 3) Біскайскую нізіну, 4) Міжземнаморскую Францыю, 5) Сярэдняя-Францускае ўзвышша, 6) Усходнюю Францыю і 7) Бэльгійскую прамысловую краіну.

Брэтанскі масыў можа разглядацца, як працяг узгор'яў Паўднёва-Заходняй Їрляндыі і Корнуэльсу. Калісь гэтая краіна была горнай, але горы яе існавалі многа мільёнаў гадоў, выпятрэліся, размыліся вадой, і ўся краіна зрабілася нізкім узгор'ем, якое ледзь уздымаецца над суседнімі нізінамі. Цьвёрдыя граніты спарэхнелі меней, як мяккія пласты. З гэтай прычыны яны складаюць галоўныя ўзгоркі краіны і месцам, асабліва каля берагоў мора, выглядаюць значнымі скалаватымі гарамі.

У склад Брэтанскага масыву ўваходзяць паўвостравы Брэтань і Котантэн, паўзбярэжныя астраўкі і землі, што ляжаць абাপал вусьцяў Люары. Мора глыбока ўразаецца ў паўвостраў Брэтань многалічнымі затокамі, падобнымі да заток Їрляндыі.

Прыплывы моцна адчуваюцца ў гэтых затоках; морскія хвалі бязупынна навальваюцца на скалаватыя берагі, з грукатам разьбіваюцца на тысячы пырскаў і няпрыметна руйнуюць гранітныя скалы.

Клімат краіны такі самы, як у Паўднёва-Заходняй Їрляндыі або на Корнуэльсе. Заходнія вятры прыносяць сюды з акіяну хмары, неполаду, дажджы. Узімку тут цёпла, як на ўзбярэжжах Міжземнага мора (сярэдня тэмпература студзеня ў Брэсьце $+6,3^{\circ}$), улётку мала сонца і мала цяплыні (сяр. тэмп. ліпеня ў Брэсьце $+17,9^{\circ}$). Адсутнасьць маразоў дазваляе тут узрастаць вечназялёным ляўрам, міртам, камэліям і фігам, але вінаграднік, пэрсікавыя ды абрыкосавыя дрэвы, якія добра растуць у суседніх нізінах, тутакі гінуць ад недахвату цяплыні і сьвятла. Ёграшы і асабліва яблыні даюць тутакі добрыя ўраджаі, з пладоў іх гатуюць яблычнае віно—сыдр, цукеркі; плады сушаць і вывозяць за межы краіны. Лепей, як у суседніх краінах, расьце тутакі і гародніна: тут яна раней пасьпявае і дзеля таго вывозіцца ў Паўночна-Францускую нізіну, асабліва ў той час, калі там яшчэ няма ўласнай сьвежай гародніны. Найлепшыя, гусьцей за ўсё залюдненыя куточки краіны ляжаць каля мора. Вялізныя прасторы тамака знаходзяцца пад сочнай заўсёды зялёнай пашай, па якой пасьвіцца добрае малочнае быдла і найлепшыя заводзкія коні. У моры ловяць селядцы, макрэлі, сардыні і іншую рыбу. Насельнікі ўзбярэжжаў выяжджаюць на рыбу далёка ад бацькаўшчыны пад Ёсьляндыю і на падморскія мяліны каля амэрыканскага вострава Нью-Фаўндленду.

У сярэдзіне краіны, за выняткам маленькіх ураджайных куточкаў, краявід аднатонны і нудны. Сенажаці там горшыя, і насельнікі займаюцца пераважна гадоўляй авечак ды сеюць авёс, грэчку і бульбу. Вёсак там мала, пераважваюць хутары, а палі розных уласнікаў аддзяляюцца адно ад другога жывымі платамі з дрэў і хмызьнякоў. Хмурая, бедная прырода і ўскрайнае палажэньне краіны адбіліся і на яе насельніках. Брэтанцы заўсёды мелі большую сувязь з морам, чымся з рэштай Францускай старонкі, жылі сваім асобным жыццём, засталіся ззаду ад іншых французаў у адносінах да асьветы, але ў большай чыстаце захавалі даўнія звычаі і мову. На захадзе Брэтанскага паўвострава да гэтага часу яшчэ гавораць на старасьвешкай кельцкай мове—мове даўных тубыльцаў Галіі.

У той час, калі Ангельшчыну заваёўвалі англы і саксы, частка яе даўных насельнікаў пераехала на Брэтань і зьлілася з тамтэйшымі кельтамі. Гэтым тлумачыцца і назоў паўвострава, які даўней зваўся ў адзнаку ад Вялікабрытаніі Малой Брытаніяй або Малой Брэтаніяй.

За выключэньнем Заходняй Брэтані рэшта краіны залюднена паўночнымі французамі, якія пераважваюць і на Нормандзкіх астравах, што ляжаць у Ляманшы. Нормандзкія астравы належаць не да Францыі, як рэшта краіны, а да Брытанскай дзяржавы. Яны адзначаюцца ўраджайнай глебай, добрым становішчам садоўніцтва і гародніцтва. У час зьбіраньня пладоў сюды наязджае шмат людзей з контынэнту на заробаткі. Гандлёвая зносіны злучаюць гэтыя астравы з *Брэстам* (74 тыс. нас.), найлепшай морскай крэпасцю краіны, якая ляжыць на заходнім канцы паўвострава Брэтань.

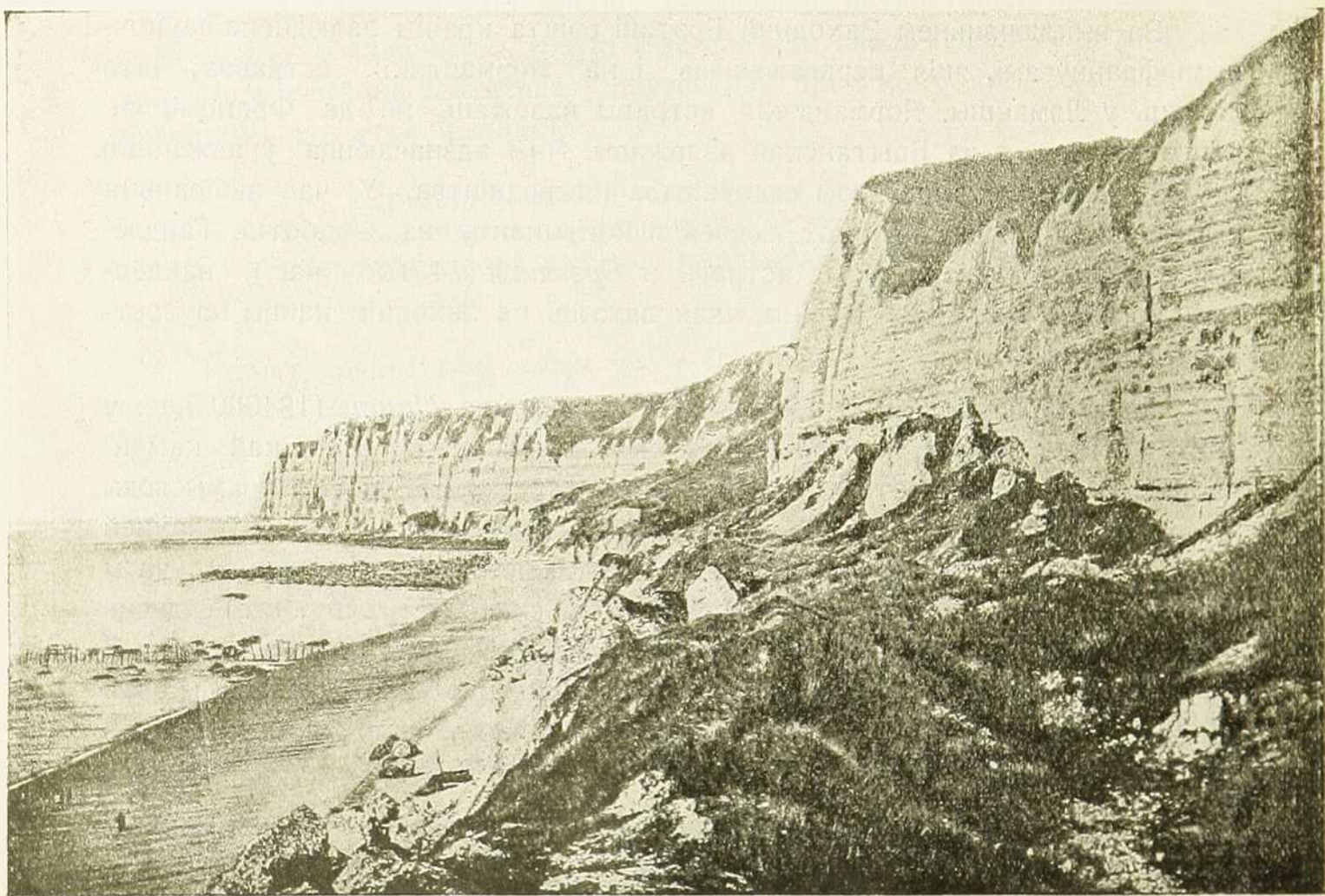
Яшчэ большую, як Брэст, гандлёвую вагу мае *Нант* (184000 нас. у 1921 г.), што ляжыць на лейкавым вусьці Люары каля невялікай каменна-вугальнай акругі. Гэта асяродак гандлю сардынкамі і важны прамысловы горад з цукраварнямі, гарбарнямі і фабрыкамі мэталёвых вырабаў. Даўней у час прыплываў да Нанту даплывалі морскія караблі. У апошнія часы вусьце Люары памяледа, а акіянскія караблі сучаснага тыпу, што сядзяць у вадзе глыбей, як даўнейшыя, ня могуць даплываць да самага гораду. З гэтай прычыны каля мора блізка вусьцяў Люары пабудавалася новая прыстань *Сэн-Назэр* (38000 нас.), праз які тавары, што прывозяцца з Францыі па Люары, выпраўляюцца ў Сярэднюю Амэрыку.

На поўдзень ад вусьцяў Люары ляжыць акруга Вандэя, вядомая сялянскімі паўстаньнямі ў час Францускай Рэвалюцыі.

Паўночна-Француская нізіна, што ляжыць на ўсход ад Брэтанскага масыву, зьяўляецца калыскай і асяродкам Францускае дзяржавы. Гэта—вялікая раўніна, месцам гладкая, як стол, месцам крыху ўзгаркаватая або хвалістая. Паўднёвая палова краіны пахіляецца на захад у бок Атлянтычнага акіяну і абвадняецца ракой Люарай. Паўночная палова мае

выгляд катліны, у якой ускрайкі пакрысе падымаюцца і раптам абрываюцца знадворку. Ад краёў да асяродку гэтай катліны сьцякаюць рэкі, якія зьліваюцца ў поўнаводную павольную Сэну. Дзякуючы прамяністаму кірунку сваіх прытокаў, злучаных каналамі з усімі іншымі суднаходнымі рэкамі Францускай старонкі, Сэна зрабілася галоўнай гандлёвай дарогай Францыі, а яе вадазбор з гляістымі ўраджайнымі грунтамі заўсёды быў і застаўся ядром і сэрцам Францускай дзяржавы. У адзнаку ад Сэны, Люара, што цячэ з Сярэдня-Францускага ўзвышша, часамі мялее, так што яе мяліны перашкаджаюць руху параходаў; часамі-ж, наадварот, шырока разьліваецца і сваімі разводзьдзямі робіць многа шкоды насельнікам берагоў, затапляючы іх сады, нівы і будынкі. Грунты ў Люарскім вадазборы горшыя, як у Сэнскім. Значныя прасторы тут займаюць няўродныя пяскі і балоты. Аднак чалавек пастараўся і тут скарыстаць кожны кавалак зямлі. Пяскі тут засаджваюцца лесам; балоты, якіх нельга было асушыць, ператвараюцца ў саджалкі, па якіх гадуець розную рыбу.

Мал. 49.—Крэйдавы бераг Нормандыі.

Клімат Паўночна-Францускай нізіны мяккі, але ўжо не такі хмарны, як у Брэтані. Цяплыні і сьвятла тутака хапае для вінаградніку і іншых далікатных расьлін. Сухмяняў тут ніколі ня бывае, але няма і тэй

залішняй вільгатнасьці, якая перашкаджае ўзрастаньню збожжа ў Брэтані або ў Їрляндыі. Толькі ўзьбярэжжа Ляманшу, так званая Нормандыя, адзначаецца частымі навальніцамі і хмарнасьцю.

У асяродку краіны ў Парыжы сярэдняя тэмпература году $+11^{\circ}$ Ц, студзеня $+2,2^{\circ}$ ліпеня $+18,1^{\circ}$; ападкаў там каля 600 мілім.

Калі Брэтань нагадвае Їрляндыю або Заходнюю Ангельшчыну, дык Паўночна-Француская нізіна падобна да Ўсходня-Ангельскай раўніны, але перавышае яе выгодамі для сельскай гаспадаркі. Клімат тут цяплейшы, болей сонечны, грунты яшчэ болей ураджайныя, рэкі маюць вельмі выгудную будову. Усе куточки краіны добра, старэнна апрацаваны, уся зямля ўгнойваецца. З гэтай прычыны збожжа тут родзіць нават лепей, як на чорназеме Ўкраіны і Паволжа. Больш за ўсё тут засяваюць пшаніцы, а хлеб пякуць выключна з пшанічнае мукі. Апрача таго сеюць авёс, а на хмарным узьбярэжжы Ляманшу авёс і ячмень нават болей пашыраны, чымся пшаніца. Паўсюды сеюць цукровыя буракі, так што тутэйшым цукрам задавальняецца ўся Француская старана, а частка цукру вывозіцца і за межы яе ў іншыя староны. Як і заўсёды пры палепшаных спосабах сельскай гаспадаркі, значныя прасторы засяваюцца кармавымі буракамі і кармавымі травамі, так што насельнікі краіны маюць магчымасьць гадаваць добрую жывёлу, асабліва коняў і малочных кароў. На Нормандскім узьбярэжжы поплавы пераважаюць над ральлёй. Там, як у Брэтані, скаціну можна ганяць на пашу скрозь цэлы год. Сыр і масла вывозяцца адтуль ува ўсе куты Францыі і за межы. У далінах рэк, галоўным чынам у вадазборы Люары і на ўсходзе ў так званай Шампані, добра ўзрастае вінаграднік. Праўда, кусточки вінаградніку тутака дробныя, нізенькія, але з плодоў іх вырабляюцца найлепшыя гатункі віна, напрыклад, слынныя шампанскія віны, якія вывозяцца адгэтуль ува ўсе краі сьвету. На паўночным захадзе краіны вінаград ужо не дасьпявае, але там добра расьце садоўна: яблыні, ігрушы, вішні і сьлівы. З яблыкаў, як і ў Брэтані, вырабляецца сыдр, які замянае тамака віно. Апроч таго, Нормандыя слыне сваімі гародамі.

Наагул усе галіны сельскай гаспадаркі маюць вельмі добрае становішча ў Паўночна-Францускай нізіне і даюць галоўны даход большасьці насельнікаў. Нетракапальная прамысловасьць тутака няма значэньня, але выгоднае палажэньне краіны дазваляе лёгка прывозіць сюды вугаль з Ангельшчыны цераз Ляманш і з Бэльгійскай краіны па штучных вадзяных дарогах і чыгунках. На гэтым прывезеным вугалі грунтуецца рознастайная буйная фабрычная прамысловасьць, асабліва пашыраная ў асяродку Сэнскага вадазбору ў Парыжы і яго ваколіцах. У Шампані, на вадападзелах якой пасьвяць шмат авечак, пашыраны выраб воўны, па паўночных прытоках Люары апрацоўваюць ільняніну, у Нормандыі вырабляюцца карункі, апрацоўваецца баваўна і г. д.

Добрае становішча сельскай гаспадаркі, фабрычнай прамысловасці і гандлю зрабіла Паўночна-Францускую нізіну найбагацейшай краінай Францыі. Тут, асабліва ў вадазборы Сэны, жыве вельмі густое насяленьне (каля 226 ч. на 1 кв. клм.). Як на Брытанскіх астравах толькі на Ўсходня-Ангельскай нізіне магла стварыцца магутная дзяржава, гэтак і ўва Францускай старонцы калыскай Францускай дзяржавы была Сэнская катліна і наагул Паўночна-Француская нізіна. Насельнікі гэтай краіны зьяўляюцца найболей тыповымі французамі; ад провансальцаў яны адражняюцца вышэйшым ростам, сьвятлейшым колерам скуры. Сярод іх часцей можна спаткаць бялявых і шэравокіх. Наагул тут адчуваецца значная падмешка гэрманскай крыві ў романізаванай кельцкай люднасьці. Тутэйшыя французы адзначаюцца спакайнейшым норавам, большай роўнаважнасьцю, чымсь іншыя романцы. Але параўнаўча з ангельцамі і іншымі гэрманскімі народамі яны болей жвавыя, рухавыя, прыветлівыя, дасьціпныя, жыцьцярадасныя. Романская бязрупатнасьць злучаецца ў французе з ашчэднасьцю і ўменьнем зьбіраць грошы.

Разам з агульным узбагачэньнем Францыі ў працягу XVII і XVIII в. гэта спрыяла разьвіцьцю капіталізму ў Францускай дзяржаве.

Тут раней, як у іншых дзяржавах Эўропэйскага контынэнта, зьнік фэодалны лад, раней панаваньне шляхты замянілася панаваньнем буржуазіі. Затое тут раней абвастрылася змаганьне капіталу з працай. Ужо каля ста гадоў назад работнікі Францыі пачалі гуртавацца ў Саюзы Ўзаемнай Дапамогі. У 1871 г., пасля няўдалай вайны з Нямеччынай, работнікі сталіцы нават скінулі ўладу буржуазіі, хаця і не маглі затрымаць надоўга ўладу ў сваіх руках. Аднак пасля рэволюцыі 1871 г. французскія работнікі зразумелі патрэбнасьць адзінства, згуртаванасьці, злучнасьці ў час змаганьня з капіталам. У 1872 г. профэсыянальныя саюзы французскіх работнікаў аб'ядналіся ў так званае Профэсыянальнае Работніцкае Аб'яднаньне. У 1895 г. большасьць профсаюзаў Францыі ўвайшла ў склад Гэнэральнай Конфэдэрацыі Працы. Гэтая Конфэдэрацыя трымалася незалежна ад політычных партый, але члены яе выразна падзяліліся на 2 групы, так што ў 1920 г. і самая Конфэдэрацыя распалася згодна з гэтым на 2 арганізацыі: Агульны Работніцкі Хаўрус і Ўнітарную Гэнэральную Конфэдэрацыю Працы. Першым кіруюць так званыя рэфармісты, на чале другой стаяць рэволюцыйныя сындыкалісты. Рэфармісты імкнуцца да супрацоўніцтва з буржуазіяй, баяцца грамадзянскай вайны, але ў час сусьветнай вайны заклікалі работнікаў да зброі супроць немцаў. Да СССР і Чырвонага Профінтэрну яны трымаюцца воража. Разам з падобнымі групамі другіх краёў яны згуртаваліся ў так званы Амстэрдамскі Інтэрнацыянал. Рэволюцыйныя сындыкалісты, наадварот, заклікаюць работнікаў да адкрытай барацьбы з капіталістамі і лічаць неабходна патрэбнай агульную забастоўку. У 1914-18 г. яны выступалі супроць вайны і супроць захватніцкіх замераў Францускае дзяржавы. Анархісцкая большасьць іх не прызнае ні буржуазнай, ні савецкай дзяржавы, ня ба-

чыць патрэбы ані ў дыктатуры пролетарыяту, ані ў чырвонай арміі. Сярод іх ёсць і камуністыя, але дабіцца далучэння Унітарнай Гэнэральнай Конфэдэрацыі да Маскоўскага Чырвонага Профінтэрну яны не паспелі.

Палітычныя арганізацыі французскіх работнікаў таксама, як і профэсіянальныя, часткай падтрымліваюць буржуазны ўрад Францыі, часткай упарта змагаюцца з ім. У час вайны большасць французскіх палітычных партый заклікала народ да абароны бацькаўшчыны, і толькі маленькі гурток трымаўся воража да вайны, маючы на ўвазе адзінства інтарэсаў працоўнага люду ўсяго сьвету. У 1920 г. да гэтых ворагаў мілітарызму далучылася большасць галоўнай з соцыялістычных партый Францыі, якая вырашыла далучыцца да Камуністычнага Інтэрнацыяналу і прыняць імя камуністычнай партыі. Цяпер кампартыя Францыі налічвае 130000 членаў і вядзе упартую барацьбу за паляпшэнне дабрабыту работнікаў.

Галоўны горад Паўночна-Францускае нізіны—*Парыж*—зрабіўся сталіцай Францускай дзяржавы і грашовым і гандлёва-прамысловым асяродкам усёй Францускай стараны. Каля Парыжу сходзяцца галоўныя прытокі Сэны (якія?), на якой ляжыць гэты вялічэзны горад. Па рэках сюды з усіх бакоў прывозяцца важкія тавары. Як сьпіцы ў коле, у Парыжы сходзяцца і ўсе галоўныя чыгункі Францыі. Парыж—асяродак унутранага гандлю Францыі. З усіх яе куткоў, з усіх яе колёній дый з усіх краін зямлі сюды прывозіцца ўсё, што толькі вырабляецца на сьвеце.

Зразумела, што Парыж лічыцца горадам, у якім можна весела пажыць і, як кажуць, прымней страціць грошы. Багатыры ўсяго сьвету часта наяджаюць у Парыж, шукаючы там адпачынку, забаў і ўцех.

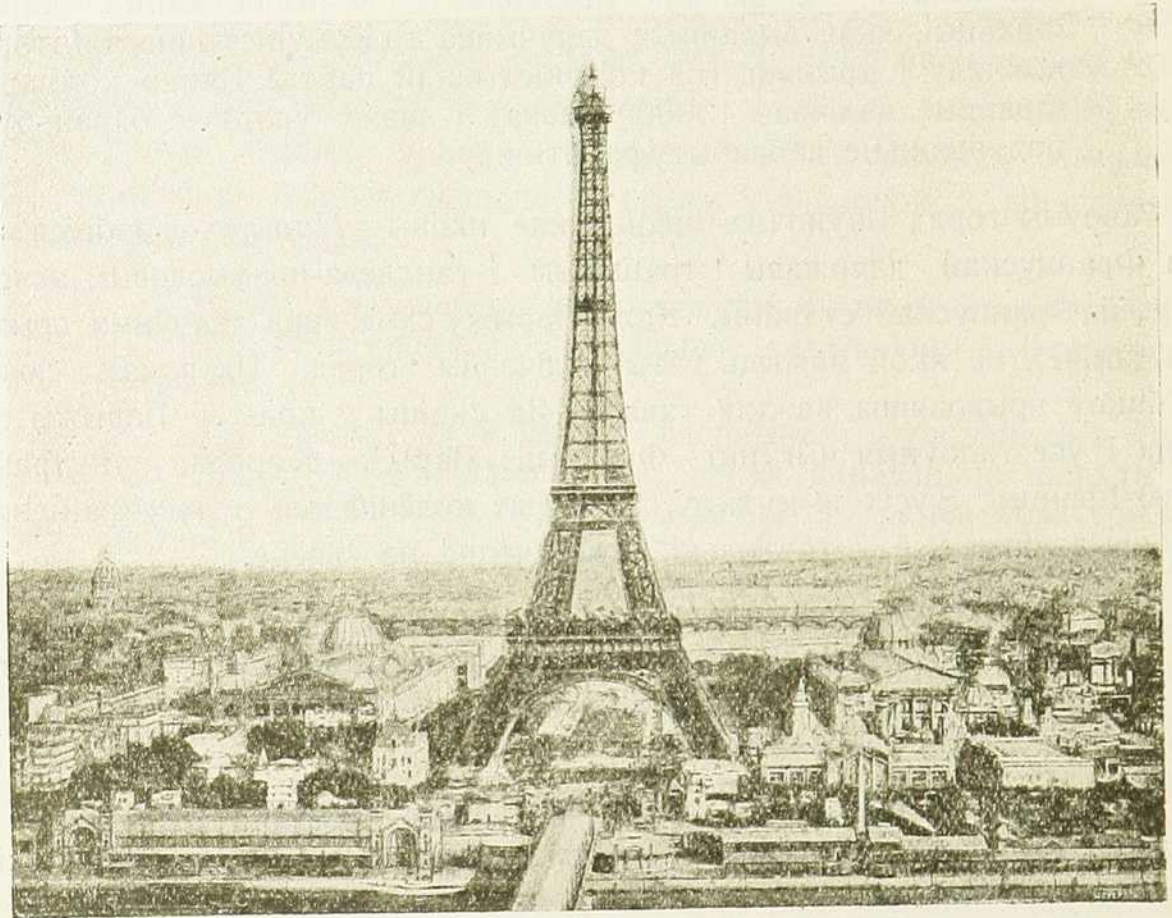
Для Францыі Парыж мае такую вагу, якой ня мае ніводная сталіца для сваёй дзяржавы. Перш за ўсё гэта разумовы асяродак Францускай дзяржавы. Тут знаходзяцца лепшыя вышэйшыя школы сьвету, найбагацейшыя бібліотэкі, музэі, тэатры. Моладзь з усіх куткоў Эўропы, з Амэрыкі, з Афрыкі, нават з Азіі і Аўстраліі ў вялікім ліку зьяжджаецца вучыцца ў Парыж. З гэтай прычыны і да сёго яшчэ часу Парыж мае права звацца сусьветнай сталіцай, хаця па колькасці насельнікаў ён застаўся далёка пазаду Лёндону і Нью-Ёрку. Усе выдатныя пісьменьнікі і мастакі Францыі, вучоныя, наагул усе талентныя, выдатныя людзі імкнуцца ў Парыж, каб тамака знайсці поле для сваёй працы. Гэта нават шкодзіць Францускай дзяржаве, бо такім спосабам Парыж выкачвае ўсе жывыя сілы яе, адцягвае іх ад зямлі і ад другарадных гарадоў. Парыж увасабляе ўсю Францыю. Настрой Парыжу—гэта настрой усёй Францыі, погляды Парыжу—погляды Францыі.

Як прамысловы горад, Парыж мае шмат рознастайных фабрык. Тут вырабляюцца шоўкавыя, баваўняныя і ваўняныя тавары, асабліва модная гатовая вопратка. Мэбля, абуццё, хімічныя продукты, гадзіннікі, мыла,

парфума, фізычныя і оптычныя прылады, машыны і іншыя парыскія вырабы слынуць на ўвесь сьвет. На сусьветны рынак Парыж пастаўляе перш за ўсё дарагія тавары, рэчы раскошы і моды.

Перад вайной Парыж быў 3-ім горадам сьвету па ліку насельнікаў, але спрачаўся за гэтае месца з сталіцай Нямеччыны Бэрлінам, бо меў, як і той, каля 3000000 насельнікаў. З пачатку вайны ў час наступу немцаў на Марну горад часова апусьцеў, потым ізноў засяліўся, і цяпер налічвае 2906000 насельнікаў, а разам з прадмесьцямі 4411000.

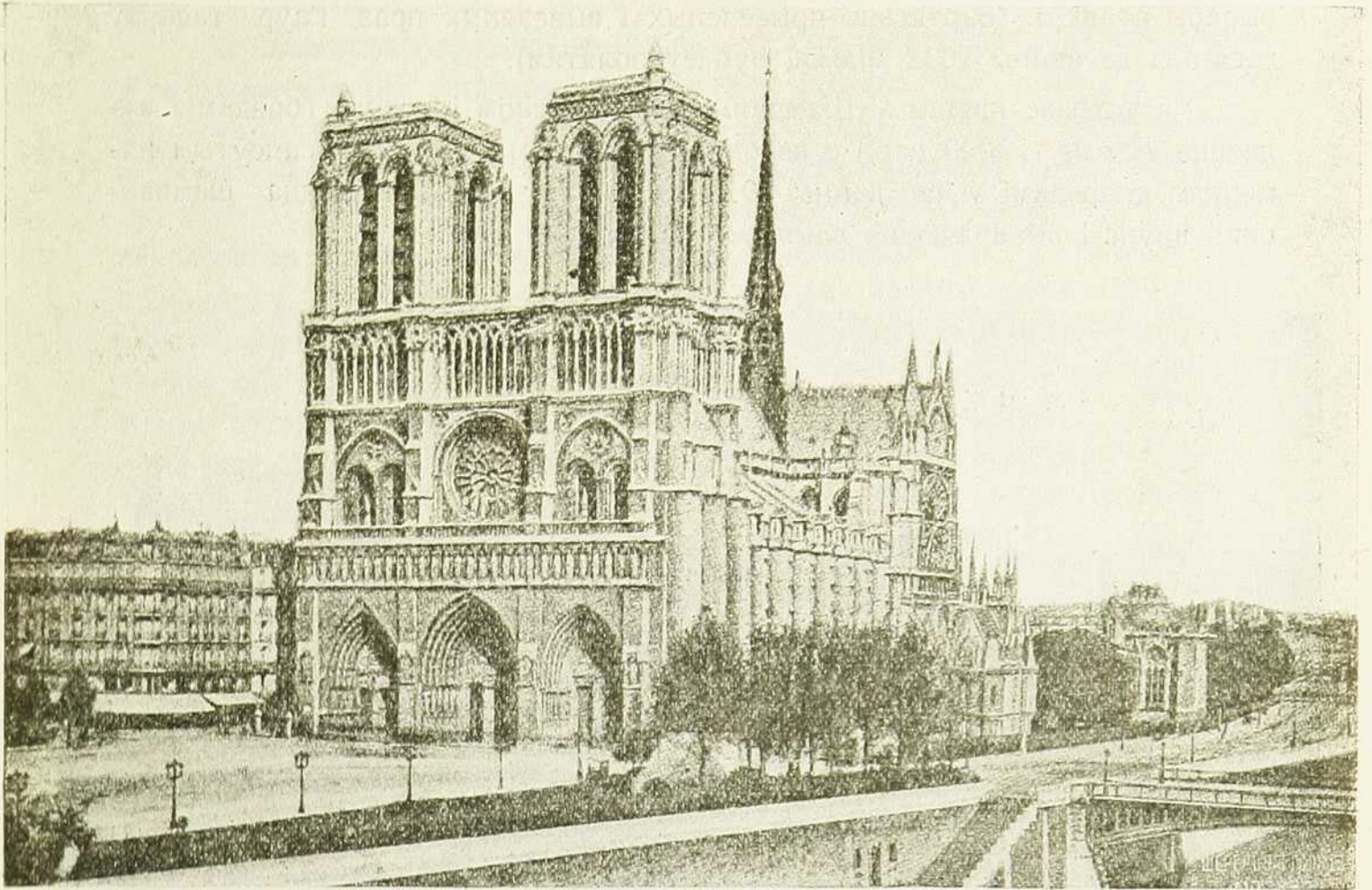
Мал. 50.—Эйфэлева вежа ў Парыжы.

Парыж—адзін з найпрыгажэйшых гарадоў зямлі. Багатыя прыгожыя сучасныя будынкi, званіцы і вежы сабораў, харошыя бульвары й сады, гаі-паркі, шырокія пляцы, пекныя помнікі робяць надта прыемнае ўражаньне.

Пасярэдзіне гораду на востраве паміж дзьвюма адтокамі Сэны ляжыць „Сітэ“, найдаўнейшая частка Парыжу з услаўленым саборам парыскай божай маткі. Яшчэ ў VI в. да пачатку хрысьц. эры тут пабудаваліся горад Лютэцыя, які з цягам часу пашырыўся, перакінуўся цераз абедзьве адтокі Сэны і зрабіўся Парыжам. На правым паўночным беразе Сэны знаходзіцца сучасны асяродак сталіцы з найлепшымі крамамі, кавярнямі, тэатрамі і г. д. Трамвай, самаходы, фурманкі дзень і ноч мітусяцца па вуліцах і завулках. Сотні тысяч людзей ходзяць, бегаюць, турбуюцца ў гэтай частцы Парыжу. Нават пад зямлёй

гудуць і грукаюць вагоны мэтрополітэну. На левым беразе Сэны ляжаць культурна-асьветныя ўстановы, вышэйшыя школы, скучаныя ў так званым латынскім квартале, дзе жывуць студэнты, уцекачы з чужаземных дзяржаў, што знаходзяць прытулак у гасьціннай французскай сталіцы, вучоныя, мастакі і г. д. Тут знаходзіцца і вялізнае Марсаво поле з сьлячай Эйфэлявай вежай, якая лічыцца адным з найвышэйшых будынкаў зямлі (Гл. мал. 50).

Мал. 51.—Парыж. Сабор парыскай божай маткі.

У ваколіцах Парыжу знаходзіцца шмат прадмесьцяў сталіцы, дачных мест, фабрычных пасёлкаў і г. д. Сюды належаць *Булён-на-Сэне* (68000 н.), аддзеленая ад сталіцы прыгожым Булёнскім лесам, месцам шпацыру парыжцаў; *Сэн-Дэні* (76000 н.); *Вэрсаль* (65000 н.), даўная бліскучая гаспода французскіх каралёў з чароўнымі садамі і палацамі; *Сэўр* з вялікай парцелянавай фабрыкай і іншыя. Буйное разьвіцьцё Парыжу перашкаджае ўзрастаньню іншых гарадоў Паўночна-Францускай нізіны. Большасьць сярэдніх і малых гарадоў краіны зьяўляюцца ціхамірнымі старасьвецкімі месцамі.

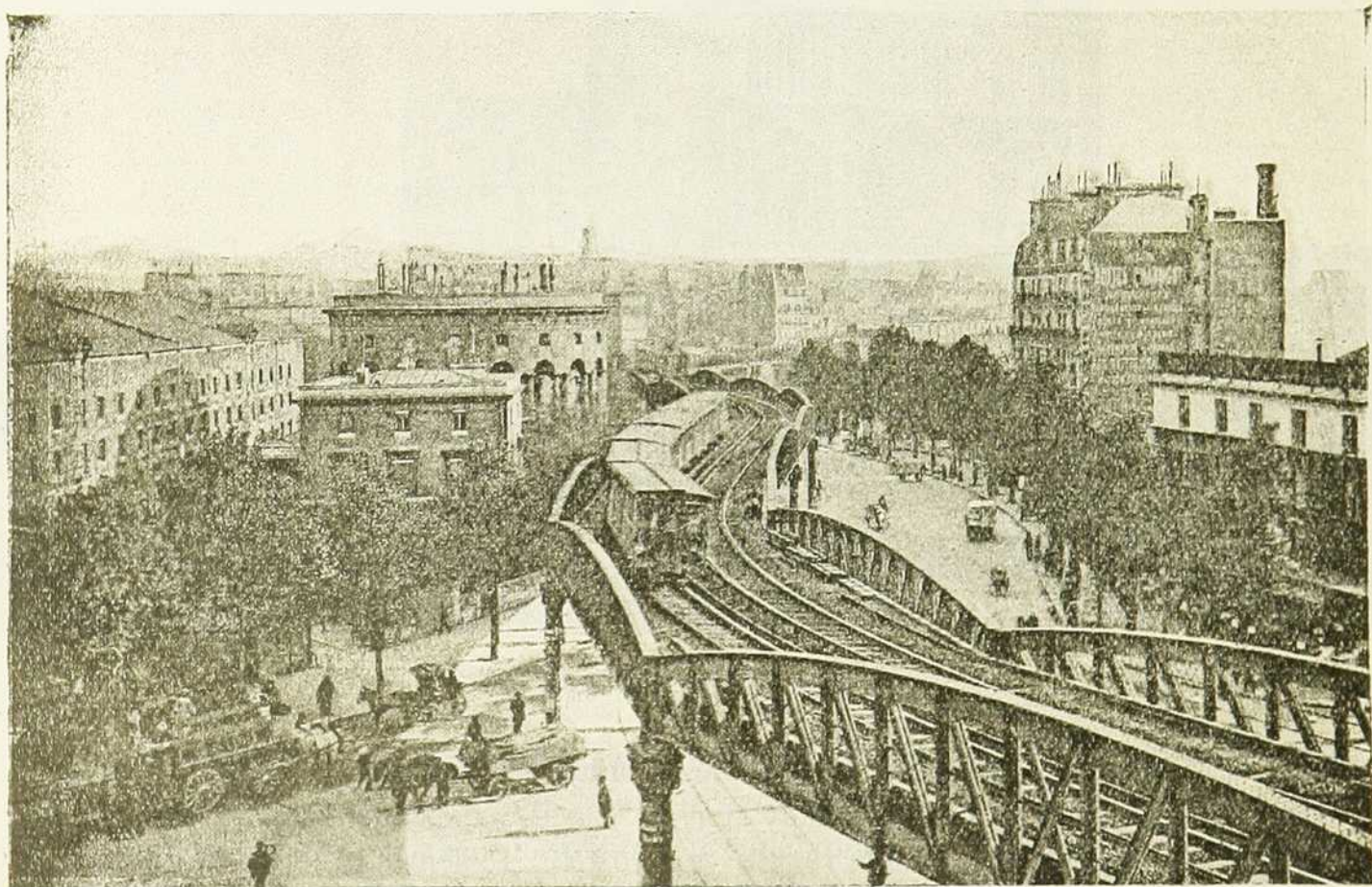
Такі характар маюць і галоўныя пункты Люарскага вадзбору: *Орлеан* (69000 н.) з ваўнянымі і баваўнянымі фабрыкамі, *Тур* (75000 н.), вырабляючы шоўк і скуру, *Ле-Ман* (72000 н.), сьлячай апрацоўкай ільняніны і г. д.

Параўнаўча багатым горадам зьяўляецца *Руан* (у 1921 г. 124000 нас.) з буйной баваўнянай і мэталёвай прамысловасьцю, які ляжыць на Сэне ў тым яе месцы, да якога ў час прыплыву даплываюць морскія караблі.

Сучасныя акіянскія караблі, што ходзяць з Эўропы ў Амэрыку, не даходзяць да Руану. З гэтай прычыны галоўнай французскай прыстанню на Ляманшы зрабіўся *Гаўр* (163000 нас.), які ляжыць каля адкрытага мора блізка вусьцяў Сэны. Сюды прывозяць для Парыжу баваўну і колёніяльныя тавары, а адгэтуль вывозяцца модныя і каштоўныя фабрычныя вырабы сталіцы. (Вартасьць прывезеных і вывезеных праз Гаўр тавараў дасягала да вайны 1032 мільён. рублёў золатам).

На ўсходзе краіны ў Шампані самым вялікім і важным горадам зьяўляецца *Рэймс* (77000 нас.) з вядомым прыгожым саборам, сапсутым нямецкімі снарадамі ў час вайны 1914-18 г. Тут апрацоўваецца шампанская воўна і вырабляюцца сьлыныя шампанскія віны.

Мал. 52.—Парыж. Надземная электрычная чыгунка.

Біскайская нізіна абымае паўднёва-заходнюю частку Францыі і зьяўляецца крайнім паўднёва-заходнім кутком тэй вялікай нізіны, якая цягнецца блізка-што праз усю Эўропу ад Пірэнеяў аж да Ледаватага і Белага мораў. Лежачы ля берагоў Біскайскае затокі, краіна выглядае сухаземным працягам яе дна, і запраўды была калісь часткай Біскайскай затокі. Нават і цяпер бераг краіны паступова, хоць і павольна, нарастае,

і ўсё новыя часткі мора што-год ператвараюцца каля берагоў у сухазем'е. Паўзбярэжныя морскія хвалі бязупынна накідваюць на бераг шмат пяску, з якога на ўсім узбярэжжы стварыліся выдмы ў 45 і болей сажняў увышкі. За йстужкай выдмаў распасціраецца палоска лагчын, пакрытых балотамі і вазёрамі. Гэта так званыя лянды, няўродная пескаявая або балотная мясцовасць, па якой даўней бадзяліся толькі статкі авечак ды тупалі, як буслы па балоце, пастухі на хадулях. Цяпер чалавек засадзіў па выдмах хваёвыя бары, пабудаваў сярод іх смалярні і дзягцярні, а балоты асушыў і таксама перавярнуў іх на лясы.

За выняткам паўзбярэжных ляндаў большая частка Біскайскай нізіны можа лічыцца багатым і ўраджайным краем. Палі кіяхоў і пшаніцы чаргуюцца тутак з садамі пэрсікаў, абрыкосаў і йгруш, вінаграднямі і гародамі. Асабліва добра ўзрастаюць усялякія карысныя расьліны ў далінах рэк (Гароны, Адуру, Шаранты). Найвялікшая з гэтых рэк Гарона, злучыўшыся з Дордонью, уліваецца ў Біскайскую затоку шырокім лейкавідным вусьцем (якое мае назоў Жыронды). Гарона пачынаецца ў Пірэнеях, жывіцца іх сьнягамі і заўсёды мае шмат вады. Часамі пасля ўлеваў або пасля залішне шпаркага раставаньня горных сьнягоў Гарона моцна разьліваецца, затапляе сады, фэрмы, вёскі і гарады, што ляжаць у яе даліне. Вышнявіну Гароны злучылі штучным суднаходным каналам з Міжземным морам і такім чынам пралажылі простую вадзяную дарогу ад паўднёвых да заходніх берагоў Францускае дзяржавы.

Клімат Біскайскай нізіны цёплы і мяккі. Суседства мора зьмяншае летнюю сьпякоту, а ўзімку тут таксама цёпла, як у Брэтані. Ападкі тутак выпадаюць ува ўсе поры году; летніх сухменяў, падобных да сухменяў Гішпаніі ці Італіі, ня бывае.

Больш за ўсё ападкаў выпадае на ўзбярэжжы (каля 1000 мілім). Сярэдняя тэмп. году тутак віхаецца між $+12^{\circ}$ і $+14^{\circ}$, самы ​​холодны месяц мае сяр. тэмп. ў сярэдзіне краіны, у Бордо $+5,6^{\circ}$, самы ​​цёплы $+20,6^{\circ}$.

Тут ужо могуць расьці шмат якія вечназялёныя дрэвы: каменны дуб, міжземнаморская хвоя, ляўр, на поўдні трапляецца нават корачны дуб. Аднак алейнае дрэва, галоўная расьліна Паўднёвай Эўропы, тутак ня можа расьці; летняй цяплыні, сонца і сьвятла ёй тут не хватае. Наадварот, дрэвы з ападаючым лісьцем і між імі ядобны каштан пераважваюць над дрэвамі вечназялёнымі.

Люднасьць краіны складаецца з провансальцаў, у вадазборы Гароны, і паўночных французаў, на поўнач ад Жыронды.

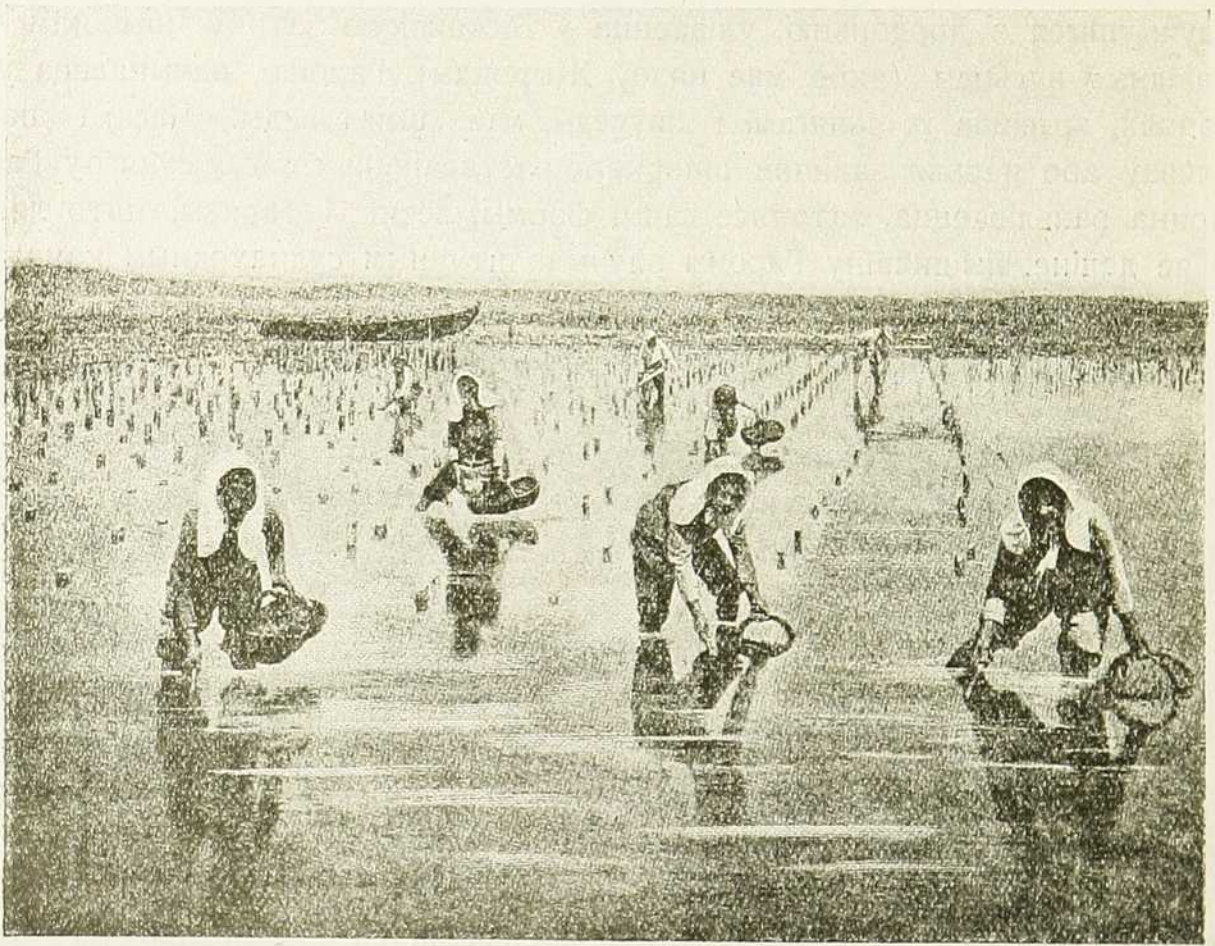
Апрача таго ў паўднёвай частцы можна прымеціць уплывы, пакінутыя тубыльцамі-баскамі, якія ў межах краіны ўжо афранцузіліся.

Галоўным заняткам люднасьці зьяўляецца ральніцтва, вінаградніцтва, садоўніцтва. Кіяхамі, якія тутак пераважваюць сярод гатункаў збожжа,

кормяць сьвіней; паўсюды трымаюць многа хатніх птушак, а ў ляндах пасьвяць авечак. Па берагох Біскайсай затокі ловяць рыбу-сардынак і ядобных сьлімакоў - вустрыц. З вінаграду вырабляюць сьлыныя бордоскія віны.

Палажэньне краіны між Атлянтыкай і Міжзем'ем на мяжы Францыі і Гішпаніі спрыяе гандлёваму значэньню краіны, але нявыгодная будова берагоў, пескаватых, плыткіх, недаступных для сучасных акіянскіх караблёў і адзеленых ад сярэдзіны краю бязьлюднымі выдмамі і балотнымі ляндамі, перашкаджае морскаму гандлю. Толькі на Жырондзе морскія караблі знаходзяць месца прыстою каля гораду *Бордо* (у 1921 г. 267000 нас.), прыстань якога даступна для іх у час прыплыву. З Бордо вывозяцца найлепшыя гатункі бордоскіх він. Праз Бордо праходзіць важная чыгунка, якая пераразае Пірэніі і злучае Парыж з Мадрыдам.

Мал. 53.—Лоў вустрыц каля берагоў Паўд.-Зах. Францыі.

На вышнявіне Гароны, у тым яе месцы, дзе ад гэтай ракі адходзіць канал у Ліонскую затоку Міжземнага мора, ляжыць *Тулуза* (175000 нас.) з унівэрсытэтам і многалічнымі фабрыкамі, якія апрацоўваюць сельска-гаспадарчыя продукты (асабліва там многа паравых млыноў).

Міжземнаморская Францыя абымае ўзьбярэжжа Ліонскай затокі Міжземнага мора і даліну ракі Роны ад яе сутокі з Саонай да вусьцяў. Большая частка гэтай краіны зьяўляецца нізінай, але й тут можна пра-

сачыць ня вельмі выразныя адгор'і Пірэнэйскага ўкладу горных зморшчаў, якія дасягаюць значнай вышыні на ўсходзе ўжо ў беспасрэднай блізкасці да Альп, дзе яны маюць назоў Провансальскіх гор. Паўднёва-ўсходні куток краіны, што ўразаецца ў Міжземнае мора між Ліонскай і Гэнуйскай затокамі (а таксама адломаныя там ад сухазем'я Гіэрскія астравы), мае выгляд горсту і нагадвае горсты Тырэнскіх астравоў (Корсікі і Сардыніі).

Палажэнне Міжземнаморскай Францыі вельмі выгоднае. Лагчына, па якой цякуць Рона і яе прытока Саона, зьяўляецца адзінай дарогай ад берагоў Міжзем'я ў Сярэднюю і Паўночную Эўропу, дарогай на якой няма значных перашкод у стане папярочных горных ланцугоў. З гэтай прычыны Саонска-Ронская лагчына заўсёды была шляхам, па якім ішлі гандлёвыя і культурныя зносіны між Італіяй і іншымі міжземнымі старонамі з аднаго боку і Францыяй ды Нямеччынай—з другога. Па гэтай дарозе пасоўвалася рымская культура, пашыраючыся ў нашай частцы сьвету; па гэтай дарозе латынская мова ўлілася ў Францускую старану.

Рона, галоўная рака Міжземнаморскай Францыі, пачынаецца ў Альпах, заўсёды мае многа вады, бо жывіцца альпійскімі ледавікамі і зьяўляецца суднаходнай на ўсім сваім працягу ад сутокі з Саонай да дэльты. Самая дэльта аднак заносіцца пяском, так што параходы ледзь могуць праціснуцца з ракі ў мора.

Дэльта гэтая адзначаецца вялікай колькасцю балот і зьяўляецца добрым прытулкам для качак і іншых вадзяных птушак, што хаваюцца тутакса паміж чаротаў і асакі. Даўней у гэтай дэльце пасьвіліся напалову дзікія коні, каровы і бавалы; цяпер і сюды заглянула культура, але нездаровае надбалотнае паветра і распаўсюджаныя тут трасцы й да гэтага часу робяць гэтую акругу нявыгоднай для жыцця чалавека. Затое навокала суседнія мясцовасці, дзякуючы цёпламу сонечнаму клімату, могуць лічыцца аднымі з найлепшых куточкаў Францыі.

Адгароджаная з усходу Альпамі, а з паўночнага захаду зрывістым краем Сярэдня-Францускага ўзвышша—Сэвэнамі, Міжземнаморская Францыя знаходзіцца пад беспасрэдным уплывам Міжземнага мора і карыстаецца тыповым падзваротнікавым кліматам, такім самым, як і паўднёвыя паўвостравы Эўропы. Лета тут сухое і гарачае, зіма і восень вільгатныя, цёплыя. (У Марсэлі сярэдняя тэмпература студзеня $+6,4^{\circ}$).

Асабліва сцю мясцовага клімату зьяўляецца халодны і сухі паўночны вецер—містраль, які часамі што-дзень дзьме гэтак моцна, ажна зьбівае з ног людзей, коняй і перакульвае цягнікі. Пад уціскам гэтага ветру ўсе дрэвы Ронскай даліны пахіліліся сваімі верхавінамі на поўдзень.

Падзваротнікавы клімат Міжземнаморскай Францыі спрыяе разьвіццю там багатай расьліннасьці. Паўсюды там вельмі добра ўзрастаюць морва, і вечназялёныя хмызьнякі ляўраў і міртаў, вечназялёныя дубы, міжземнаморская хвоя і купрэсы.

(Купрэсамі тутака абсаджваюць сады, каб заслانیць іх ад містралю).

Ува ўсёй Францускай старонцы толькі тут можа расьці галоўная міжземнаморская расьліна—алейнае дрэва, з пладоў якога выціскаюць найлепшы прованскі алей. Плянтацыі алейных дрэў, морвы, прыгожых кветак, якія адгэтуль вывозяцца ўва ўсе мясцовасьці Паўночнай і Сярэдняй Эўропы, вінаградні, сады паўднёвых пладовых дрэў складаюць галоўнае багацьце краіны. Выцісканьне прованскага алею, гадоўля шаўкоўных вусеняў, выраб віна зьяўляюцца галоўнымі заняткамі насельнікаў. На ўзьбярэжжах, апроч таго, займаюцца рыбацтвам—ловяць рыбу-тунцоў, а на захад ад дэльты Роны ў маленькіх, адзеленых ад мора затоках-лягунах, здабываюць соль.

Фабрычная прамысловасьць грунтуецца на апрацоўцы шоўку і асабліва пашырылася ў даліне Роны пасуседзтву з каменна-вугальнымі пакладамі Сярэдня-Францускага ўзвышша. Там перарабляецца ня толькі мясцовы, але галоўным чынам прывезены з Італіі і іншых старонак шоўк-сырэц.

Як і ў Паўднёвай Эўропе, раскошная расьліннасьць садоў і плянтацый трапляецца ў Міжземнаморскай Францыі толькі ў штучна абваднёных мясцовасьцях пераважна каля рэк. Там, дзе штучнае абвадненьне не магчыма, па сухіх пылаватых прасторах сустракаецца толькі ўбогая стэпавая трава.

Лежачы каля самай Італіі, Паўднёва-Ўсходняя Францыя, раней за ўсе іншыя часткі Францускае стараны, падпала пад уплывы латынцаў і зрабілася провінцыяй даўна-Рымскай дзяржавы. З гэтай прычыны і да сьго часу люднасьць гэтай краіны адзначаецца найбольшай падобнасьцю да італійцаў. Мова тутэйшых насельнікаў завецца провансальскай (па імю *Provanse* = латынская *Provincia*, як звалася паўднёва-ўсходняя частка краіны) і мае шмат супольнага з каталёнскай мовай, што пануе ўва Ўсходняй Гішпаніі. На провансальскай мове ў сярэднія вякі складаліся творы даўных трубадураў, якія пялі свае вершы па палацах розных каралёў, гэрцогаў і графаў. З часам провансальская поэзія заняпала. Большасьць сучасных насельнікаў краіны навучаецца ў паўночна-францускай пісьменнай мове і працуе на карысьць паўночна-францускай культуры, усё роўна як беларусы некалькі вякоў працавалі на карысьць расійскай або польскай культуры.

У апошнія часы провансальская мова зноў пачала разьвівацца; цяпер яна мае ўжо сваю досыць багатую літаратуру*).

Дзякуючы свайму выгоднаму палажэньню, Міжземнаморская Францыя мае важнае гандлёвае значэньне. Сюды прывозіцца збожжа з Украіны, лес з Беларусі, шоўк-сырэц з Італіі, Японіі, Кітаю і г. д. З Францыі

*) Провансальская мова завецца яшчэ іначай *langue d'oc* у адзнаку ад паўночна-францускай, якую завуць *langue d'oïl*, бо провансальцы гавораць замест нашага „але“—„ос“, (ок), а паўночныя французы „оі“ (вуй).

праз тутэйшыя прыстані вывозяць віно, прованскі алей, апрацаваны шоўк, мыла і г. д. Большая частка гэтых тавараў ідзе праз горад *Марсэль* (685000 нас. у 1921 г.), які з даўных часоў лічыцца брамай з Міжзем'я ў сярэднюю паласу Эўропы. Гэта самая важная прыстань на Міжземным моры (гандлёвы абарот 1318 міл. рубл. золатам да вайны) пабудована на ўсход ад вусцяў Роны, бо самая дэльта Роны недаступна для морскіх параходаў, дый на захад ад яе паўзбярэжнае цячэнне прыбівае да берагоў шмат пяску і робіць гэтыя берагі нявыгоднымі для прыстою караблёў. На ўсход ад Марсэля ляжыць вайсковая прыстань *Тулён* (106000 н.) з майстэрнямі караблёў, а яшчэ далей ужо блізка ад Ніцы ў прыгожай мясцовасці знаходзіцца курорт *Каны* (30 т. н.), слынным карысным кліматам і плянтацыямі кветак. Прамысловыя гарады краіны ляжаць далей ад мора бліжэй да Сярэдня-Францускіх узвышшаў. Галоўным з іх ёсць *Ліон* (562000 н.), што ляжыць пры сутоцы Роны і Саоны. Гэта першы горад Эўропы па апрацоўцы шоўку і па вырабе аксаміту. (Апроч таго тут пашыраны выраб машын, жалезных тавараў і хімічных прадуктаў).

Значныя шоўкавыя фабрыкі ёсць яшчэ ў гарадох: *Німе* (83000 н.), *Монпэлье* (82000 н., універсітэт) і *Авіньёне* (49000 н.), даўнейшай гасподзе рымскіх папаў у часы заняпаду Рыму.

Сярэдня-Францускае ўзвышша ляжыць на паўночны захад ад Міжземнаморскай Францыі і на паўночны ўсход ад Біскайскай нізіны. На захад гэтае ўзвышша спадае паволі і пакрысе пераходзіць у нізіну, на паўднёвы ўсход строма раптам абрываецца. Калі з Ронскай нізіны глядзець на паўднёва-ўсходні край Сярэдня-Францускага ўзвышша, дык гэты край здаецца значным горным ланцугом, які атрымаў назой Сэвэнаў. Але ўзьлезшы на Сэвэны ўбачым, што на захадзе гэты горст ня мае выразнага схілу і пераходзіць у пустынную і камяністую роўнядзь, ледзь прыкрытую ўбогай траўкай. Сярод нудных голых плоскаўзвышшаў толькі дзе-ні-дзе вызначаюцца рэчныя даліны, па якіх у зелены каштанаў, садо-вых дрэў і вінаградняў хаваюцца вёскі, здароўніцы і гарады. Для рэк Францыі Сярэдня-Францускае ўзвышша зьяўляецца галоўным вадападзелам, галоўным рэчным вузлом. Паводле свайго пахаджэння Сярэдня-Француская краіна зьяўляецца горставым краем. Калісь, яшчэ ў першыя часы жыцця на зямлі, тут існавалі зморшчавыя горы, якія з цягам часу былі знішчаны выпятрэньнем і размываньнем. Потым, ужо параўнаўча нядаўна, земная кара тут патрэскалася, раскалолася на кавалкі, з якіх адны, сучасныя горсты, павыпіраліся ўгару, другія зрабіліся грабэнамі, перавярнуліся ў лагчыны, па якіх цяпер бягуць рэкі, напрыклад, вышняя віна Люары і яе прытока Алье. З шчылін, якія засталіся паміж суседнімі кавалкамі земнай кары, павылівалася шмат цякучай лявы, якая заліла вялікія прасторы ў краіне. У мясцовасцях, пакрытых гэтай астыглай, але яшчэ не спаракнелай лявай, і цяпер яшчэ ўздымаецца шмат згаслых вульканаў (найвышэйшы з іх Мон-д'Ор—1886 м. н. р. м.), якімі асабліва

багата мясцовасць Овэрнь у сярэдзіне краіны. Магчыма, што лява там пасьпела астыгнуць толькі на самай паверхні. Многалічныя мінэральныя крыніцы з цёплай або і з гарачай вадой выходзяць там на паверхню, а гэта сведчыць, што ня вельмі глыбока пад зямлёй яшчэ захаваліся гарачыя пласты. Месцам вульканічныя скалы, што стварыліся з астыглай лавы, яшчэ не пасьпелі пакрыцца глебай, і мала якая трава можа расьці на іх.

Ня лепшая расьліннасьць трапляецца па вапнякох, з якіх месцам складаюцца Сэвэны (напрыклад, мясцовасць Кос у вышнявіне ракі Тарн, прытокі Гароны). Як у Дынарскіх горах, рэкі тамака прамылі глыбокія цясьніны—каньёны, або пячоры, па якіх бягуць пад зямлёй; скалы там часта маюць нязвычайныя, дзіўныя формы; па пустынных прасторах могуць расьці самыя нягрэблівыя травы. (Як завуцца і чым тлумачацца такія зьявы?).

Лежачы на дарозе заходніх вятроў, Сярэдня-Францускае ўзвышша мае хмарны, вільгатны клімат, а з прычыны сваёй досыць значнай вышыні адзначаецца ад суседніх краін меншай цяплынёй, болей трывалым сьнегавым насьцілам і досыць моцнымі маразамі ўзімку. Толькі ў далінах клімат крыху сушэйшы, а непагода бывае радзей. Даўней па схілах гор расьлі ігластыя лясы, цяпер іх павысякалі, і на іх месцы зьявіліся зарасьнікі верасу або скудныя лугі. Аднак і верасы добра растуць толькі па лепшых кутках, дзе падгруньце складаецца з гранітаў ці крышталічных лупнякоў (а ня з лавы і вапнякоў).

У далінах Алье і Люары растуць гаі грэцкіх арэшнікаў і ядобных каштанаў, плады якіх граюць значную ролю ў пражыўленьні мясцовай люднасьці. Плады каштанаў, яблынь і груш зьяўляюцца тут важным дадаткам да хлеба. Па далінах сеюць кіяхі, а ў лепшых месцах вадападзелаў—жыта, грэчку, бульбу.

Наагул ральніцтва стаіць кепска. Большую вагу мае гадоўля жывёлы: коз у Сэвэнах, авечак у Овэрні, быдла па лепшых, болей сочных лугох на захадзе краіны.

Падземныя багацьці сустракаюцца толькі дзе-ні-дзе ў маленькіх, раскіданых пераважна на ўсходзе акругах. Там здабываюць каменны вугаль, жалеза і цыну, там пашырылася і фабрычная прамысловасць, там і люднасьць жыве досыць густа. Наадварот, па голых скалах Овэрні і па вапнякох гушчыня залюдненьня малая (25-45 ч. на кв. клм.).

Найгусцей залюднёная акруга знаходзіцца на ўсходзе ў ваколіцах гораду *Сант-Эт'ен* (168000 нас. у 1921 г.—гушчыня залюдненьня дасягае да 300 ч. на кв. клм.). Вугалем суседніх капальняў карыстаюцца фабрыкі зброі, машын і іншых жалезных вырабаў, якія адгэтуль вывозяцца праз Ліон.

Другі прамысловы, багаты вугалем куток ляжыць на паўночным усходзе, дзе праходзіць важны суднаходны канал, што злучае Саону з Люарай. Там знаходзіцца места *Крэзо* (35 тыс. нас.), якое супарнічала з

Эсэнскімі фабрыкамі Крупа ў Нямецчыне па вырабе гармат і машын. У Овэрні каля гары Мон-д'Ор ляжыць культурна-асветны асяродак краіны *Клермон-Фэран* (83000 н.) з універсітэтам. Апроч таго, у розных мясцовасцях краіны, дзякуючы вялікай колькасці мінэральных крыніц, пабудована невялікія, але важныя месцы—здароўніцы або курорты, да якіх што-год прыяжджаюць тысячы хворых з усёй Францыі лячыцца вадою крыніц. (Найболей вядомы курорт *Вішы* (17000 н.) на рацэ Алье). Насельнікі Сярэдня-Францускага ўзвышша—працавіты, ашчэды і ўпарты народ. Паводле сваёй мовы яны блізка стаяць да паўднёвых французаў—провансальцаў.

Усходняя Францыя мае вельмі рознастайную паверхню. У склад яе ўваходзіць: грабэн, па якім цячэ прытока Роны Саона, грабэн Вышняга Рэну, які аддзяляе Францускую старану ад Нямецчыны, Вогезы, правільны горст (1426 м. увышкі), складзены з крышталічных скал і засланяючы Вышня-Рэнскую нізіну з захаду, Лётарынскае плоскаўзвышша, нарэшце ўсходнія ўскрайкі Паўночна-Францускай нізіны, якія строма абрываюцца на ўсход і паволі зніжаюцца ў бок вадазбору Сэны.

Да гэтых паднятых ускрайкаў Сэнскай нізіны належаць Кот-д'Ор, што засланяе з захаду Саонскую нізіну, і плоскаўзвышша Лянгр, паміж якімі праходзіць так званы Бургонскі канал, што злучае вадазборы Саоны і Сэны. Ад плоскаўзвышша Лянгр да Вогез цягнуцца серпавідныя горы (Мон-Фосіль), у якіх пачынаецца з аднаго боку Саона, з другога Маас, што цячэ ў глыбокай даліне між Лётарынскім плоскаўзвышшам і Аргонскім Лесам, як там завуць усходнія паднятыя ўскрайкі Сэнскай катліны.

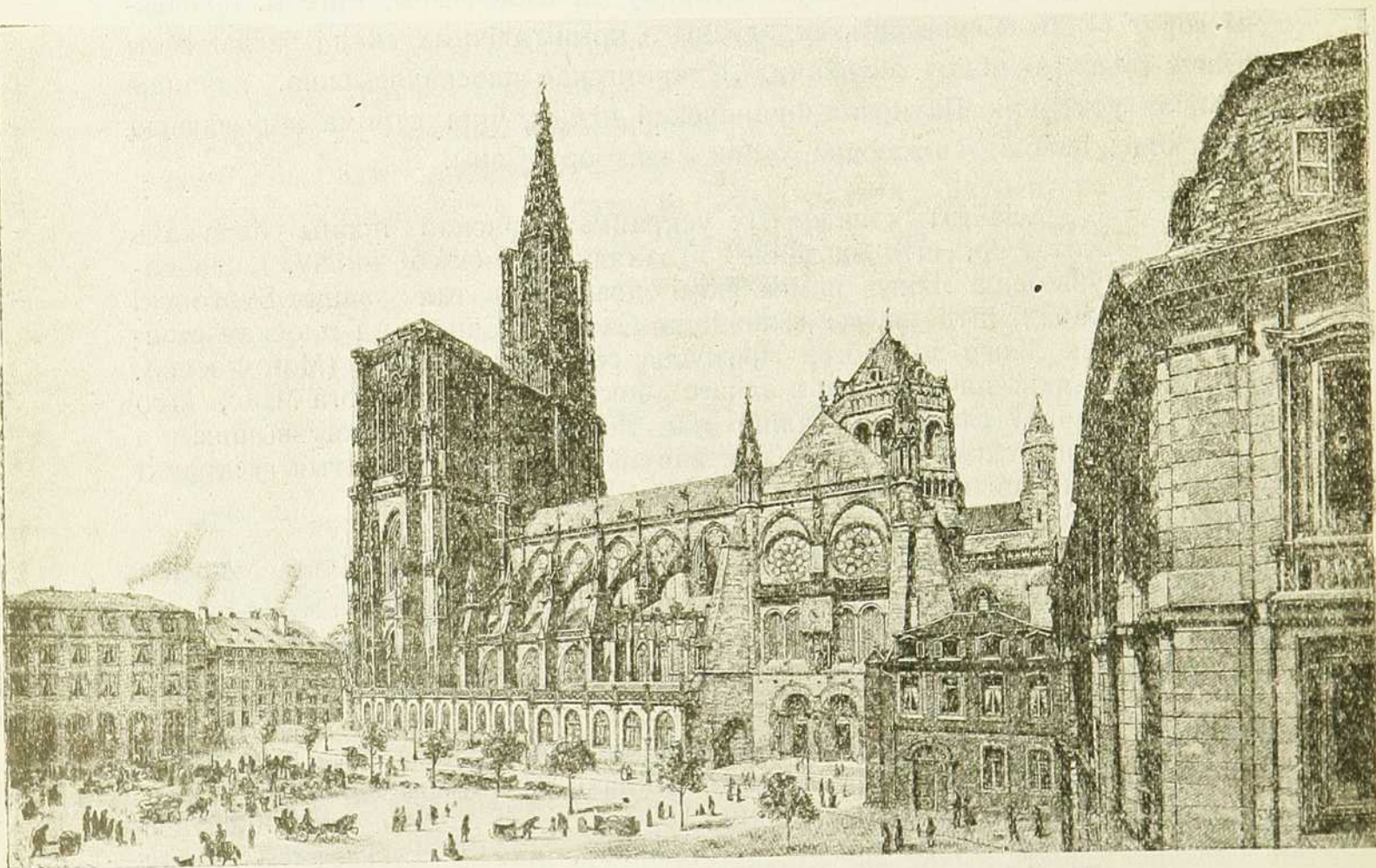
Лётарынскае плоскаўзвышша абвадняецца прытокай Рэну Мозэлем і зьяўляецца пераходным краем паміж Францускай стараной і Нямецчынай. Выразнай прыроднай мяжы між гэтымі дзвюма старонамі тут няма. Лётарынгія слыне вельмі вялікімі пакладамі жалезнай руды.

Лётарынгія заўсёды была спрэчным кавалкам, з-за якога французы біліся з немцамі. Апошні раз немцы захапілі Усходнюю Лётарынгію ў вайну 1870—71 г. і з таго часу пасьпелі значна анямечыць яе насельнікаў, але ў сусветную вайну 1914-18 г. Француская рэспубліка адваявала яе і нават часова захапіла гэтак званую Саарскую каменна-вугальную акругу, што ляжыць на паўночным усходзе ад Лётарынгіі і залюднена выключна немцамі. Лёс Усходняй Лётарынгіі разьдзяляў Альзас, што ляжыць між Вогезамі і Рэнам у Вышня-Рэнскім грабэне. Люднасьць яго гаворыць на аднэй з нямецкіх гаворак, але ня лічыць сябе немцамі і зьяўляецца асобным народам, пераходным паміж французамі і немцамі. Запраўдныя немцы пасяліліся ў Альзасе і на паўночным усходзе Лётарынгіі, галоўным чынам у час нямецкага забору з 1871 1918 г. Рэшта краіны залюднена паўночнымі французамі.

Грунты Ёсходняй Францыі лепшыя, а клімат сушэйшы, як у Сярэдня-Францускім узвышшы. Неба тутака болей яснае, розніца між зімой і летам большая, чымся ў іншых краінах Францускай старонкі. Па схілах гор захавалася яшчэ многа букавых і каштанавых лясоў, па якіх яшчэ й цяпер жыве многа ваўкоў, якія ўжо зьвяліся ў рэшце Францыі.

Як амаль і паўсюды ўва Францыі, большая частка зямлі знаходзіцца тут пад нівамі і вінаграднямі. Альзас у даліне Вышняга Рэну і даліна Саоны адзначаюцца вялікай ураджайнасьцю і слынуць найлепшымі гатункамі він (асабліва вядомы бургонскія віны, якія вырабляюцца ў Саонскай нізіне). Там добра сьпеюць пшаніца, кіяхі, хмель. Па вадападзелах пашырана гадоўля жывёлы. Дзякуючы багацейшым пакладам жалезнай руды, у Лётарынгіі добра стаіць нетракапальная прамысловасьць. Мясцовая руда

Мал. 54.—Сабор у Страсбурзе.

адгэтуль вывозіцца ў іншыя краіны Францыі і нават за межы Францускай дзяржавы. Наадварот, мясцовага каменнага вугалю не хапае, і яго сюды прывозяць з поўначы і з усходу (з Саарскай акругі і іншых куткоў Нямеччыны). Фабрычная прамысловасьць складаецца з апрацоўкі жалезнай руды і воўны; апроч таго, у Альзасе мае вагу баваўняная, а ў Лётарынгіі шкляная прамысловасьць (у Бакара).

Галоўным горадам у Саонскай нізіне зьяўляецца *Дыжон* (79000 нас.), склад бургонскіх він і культурны цэнтр (універсытэт). У Лётарынгіі галоўны горад *Нансі* (113000 нас. у 1921 г.) з універсытэтам і шматлічнымі фабрыкамі жалезных і ваўняных вырабаў.

На Маасе ляжыць *Вэрдэн* (21 т. нас.), французская крэпасць, вядомая адбіццём упартых атак нямецкага войска ў час сусветнай вайны. На Мозэлі у тэй частцы Лётарынгіі, якая была пад нямецкім заборам, ляжыць даўней нямецкая, цяпер французская крэпасць *Мэц* (62 тыс. нас.).

У Альзасе на скрыжаваньні дарог, што злучаюць Нямецчыну з Швайцарыяй і Рэн з Марнай (канал), ляжыць *Страсбург* (167000 нас. у 1921 г.) гандлёвы асяродак Альзасу з слынным харошым саборам і ўніверсытэтам.

Прамысловым асяродкам Альзасу трэба лічыць *Мюльгуз* (99000 н.), які стаіць на канале з Рэну ў Саону, з буйнымі фабрыкамі баваўнянкі.

Паўднёвы куток Альзасу, які заставаўся французскім праз увесь час забору рэшты гэтай акругі, мае свой асяродак—*Бэльфор* (40000 нас.), крэпасць, якая пануе над так званай Бургонскай Брамай. Гэтая Брама між Юрой і Вогезамі злучае нізінну вышняга Рэну з вадазборам Саоны. Праз яе праходзіць Рэнска-Саонскі канал і важныя чыгункі.

Бэльгійская краіна займае самую паўночную частку Францускай стараны. Галоўныя адзнакі гэтай краіны—вялікае багацьце карыснымі мінераламі, асабліва-ж вугалем, багацьце, якое адбіваецца на ўсім жыцці краіны і дадае асаблівае адценьне яе краявіду. Другая асаблівасьць Бэльгійскай краіны—магутнае разьвіццё гандлю ў зьвязку з палажэньнем сярод трох найвялікшых дзяржаў Эўропы: Францыі, Ангельшчыны і Нямецчыны, для якіх краіна зьяўляецца гандлёвай пасярэдніцай.

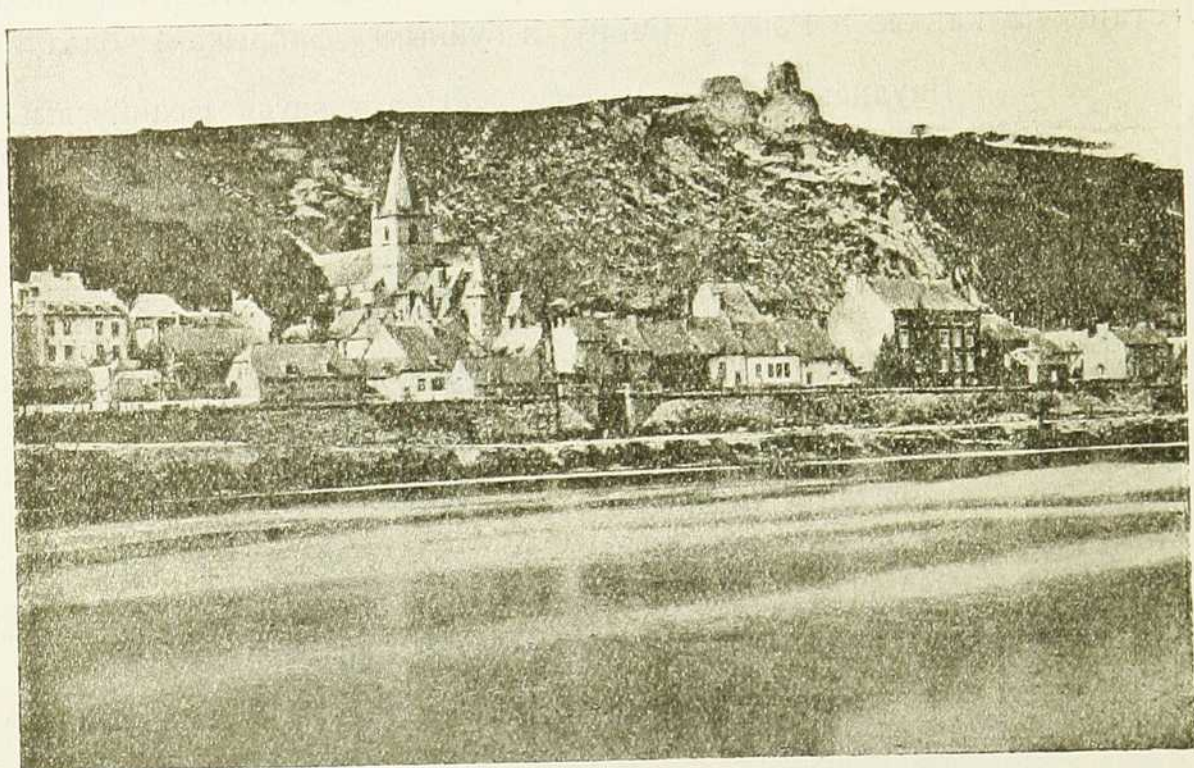
Паводле сваёй прыроды Бэльгійская краіна можа быць падзелена на 3 часткі: паўднёвую, сярэднюю і паўночна-заходнюю.

Паўднёвая частка мае выгляд узвышша, строма паднятага над Лётарынгіяй. Гэта так званы масыў Ардэны, складзены з цвёрдых лупнякоў. На ўсходзе ён пераходзіць ў Рэнскія Лупняковыя горы Нямецчыны, ад якіх адразаецца адсутнасьцю вульканічных скал. Ардэны—неўрадажайнае ўбогае узвышша з параўнаўча сьцюдзёным кліматам і значнай колькасьцю ападкаў, якія ўзімку выпадаюць у стане сьнегу. Вярхі Ардэнаў пакрыты толькі ўбогімі лугамі, гонымі хіба што на пашу авечкам; па схілах захавалася яшчэ досыць многа лясоў. Гарадоў тутака мала, люднасьць даволі рэдкая (на 1 кв. клм. прыпадае каля 40 ч.), галоўным заняткам яе зьяўляецца гадоўля жывёлы, пераважна авечак.

На поўнач ад Ардэнаў цягнецца глыбокая даліна, па якой цячэ рака Самбра і сярэдні Маас, у які Самбра ўліваецца. Даліна гэта мае вялікае гандлёвае значэньне, бо па ёй праходзіць найлепшая дарога з Парыжу ў Кэльн і Паўночную Нямецчыну. Аднак яшчэ важней тое, што па даліне

Самбры—Маасу цягнецца паласа багатых пакладаў каменнага вугалю. Тут раней, як ува ўсіх іншых месцах контынэнту Эўропы, пачалося здабываньне каменнага вугалю. З таго часу распрацавалі ўжо цалком вышэйшыя пласты яго пакладаў, але здабываньне вугалю не зьмяншаецца; толькі шахты ўразаюцца глыбей пад зямлю. Апрача вугалю тутака здабываецца многа жалезнай руды, знаходзяць цынк, волава і медзь. Паласа каменна-вугальных пакладаў ад вышняй Самбры цягнецца на захад у ваколіцы французскіх гарадоў Ліля, Рубэ і інш. Паўсюды ў паласе каменна-вугальных пакладаў мясцовыя насельнікі займаюцца нетракапальнай і фабрычнай прамысловасьцю. Буйныя прамысловыя гарады, дробныя фабрычныя пасёлкі, капальні, рудні і гуты чаргуюцца тут, як у Паўночна-Заходняй Ангельшчыне. Гушчыня залюдненьня тут надзвычайна вялікая (месцам дасягае да 1350 ч. на 1 кв. клм.).

Мал. 55.—Краявід у Бэльгіі.

Сярэдняя частка Бэльгійскай краіны ляжыць на поўнач ад паласы каменна-вугальных пакладаў між рэкамі Маасам і Шэльдай. Гэта ўзгаркаватая раўніна пакрыта вельмі ўраджайнымі гліністымі і суглінкавымі грунтамі. Клімат гэтага краю мякчэйшы, як у Ардэнах, дзякуючы большай блізкасьці да мора, але ападкаў тутака меней. (Чаму ў горах выпадае болей ападкаў, чымся на раўнінах?).

Горад Брусэль мае сярэдн. тэмп. году $+9,9^{\circ}$, студзеня $+2,0^{\circ}$; ліпеня $+18,0^{\circ}$, ападкаў у год 750 мілім.

Ядобны каштан тут сустракаецца ўжо рэдка, але ўсялякае збожжа, садовіна і гародніна сьпеюць вельмі добра. Кожны кавалак зямлі старэнна вырабляецца, угнойваецца і дае вялікі зыск. Сельская гаспадарка стаіць тутака лепей, як у іншых мясцовасьцях Бэльгійскай краіны, але з прычы-

ны блізкасьці багатых каменна-вугальных пакладаў і тут фабрычная прамысловасьць мае большую вагу. З расьлін, якія тутака засяваюцца, на першым месцы стаяць так званыя тэхнічныя расьліны, што даюць матэрыял, які апрацоўваецца на мясцовых фабрыках. Сюды належаць цукровыя буракі, лён, каноплі, цыкорыя, хмель, табака. Збожжа тутака, зразумела, не хапае, але бульбай, гароднінай і садовінай узгор'і Сярэдняй Бэльгіі сябе забяспечваюць. Дзякуючы шчырай працы чалавека над паляпшэньнем грунтоў, нават бязплодныя калісь пескавыя куточки (напрыклад, Кэмпэнская акруга на мяжы з Голяндыяй) перавярнуліся ў харошыя сады. Каля буйных гарадоў, напрыклад, каля Брусэлю, значныя прасторы знаходзяцца пад цяпліцамі пад шклом. Там выхоўваюць далікатныя паўднёвыя расьліны: ананасы, вінаграднік, розныя кветкі і г. д. Люднасьць Сярэдняй Бэльгіі жыве бязмалъ таксама густа, як у паласе каменна-вугальных пакладаў. (Гушчыня залюдненьня дасягае 400 ч. на 1 кв. клм.). Па адхонных схілах тутэйшых узгоркаў, сярод ніў, адзеленых адна ад аднэй радочкамі жывых платоў, раскінуліся вялікія вёскі, харошыя дачныя месцы, людныя фабрычныя гарады з стара-сьвецкімі будынкамі ратуш і сабораў.

Рака Шэльда аддзяляе ўзгор'і Сярэдняй Бэльгіі ад паўночна-заходняй часткі краіны, так званай Фляндрскай нізіны. Гэтая нізіна злучае Паўночна-Францускую нізіну з Паўночна-Германскай і цягнецца ад пратокі Па-дэ-Кале ўдоўж берагоў Нямецкага мора да вусьцяў Шэльды. Фляндрыя ледзь уздымаецца над роўнем морскіх прыпываў, а месцам ляжыць нават ніжэй гэтага роўню. Мора каля берагоў Фляндрыі бурнае, хаця і плыткае; сваімі хвалямі яно заўсёды накідвае на бераг шмат пяску. Патроху з гэтага пяску павырасталі цэлыя паўзбярэжныя груды—выдмы, якія перашкаджаюць, праўда, зносінам ураджайных мясцовасьцяй краіны з морам, але затое засланяюць Фляндрыю ад націску гэтага мора і затапленьня самых нізкіх яе куточкаў. Каб выдмы яшчэ лепей выконвалі гэтую работу, людзі ўмацавалі іх каменнымі брукамі і грэблямі, а каб вецер не выдмухаў з іх пясак і не засыпаў-бы гэтым пяском Фляндрскую нізіну, яны засаджаюцца хвоймі, травой—дзікім аўсом і іншымі расьлінамі. Клімат Фляндрыі яшчэ мякчэйшы, а грунты яшчэ лепшыя, як у Сярэдняй Бэльгіі. Раскошныя сады, засевы кветак і лёну, гароды і поплавы пакрываюць роўную Фляндрскую нізіну. Па поплавах, якія ніколі не пакрываюцца сьнегам, пасьвяць лепшую малочную жывёлу, каля мора займаюцца рыбацтвам.

Фабрычная прамысловасьць Фляндрыі грунтуецца на апрацоўцы мясцовай ільняніны і прывезенай з-за меж баваўны. Сучасны замежны гандаль карыстаецца прыстанямі, якія ляжаць каля глыбокіх лейкавідных вусьцяў рэк, бо адкрытае мора ня мае добрых буктаў. У апошнія часы ўвесь гандаль згуртаваўся каля вусьцяў Шэльды ў Антвэрпэне.

У сярэднія вякі мора ўразалася ў берагі Фляндрыі некалькімі затокамі, каля якіх існавалі багатыя гандлёвыя морскія прыстані. З цягам часу гэныя затокі засыпаліся адкладамі рэк,

мялелі і нарэшце перавярнуліся ў балотныя нізіны, якія цяпер ужо асушаны і зроблены сочнымі лугамі. Гарады каля даўных заток заняпалі.

Насяленьне Бэльгійскай краіны складаецца з двух народаў: флямандцаў, германскага паходжання, на поўначы, асабліва ўва Фляндрыі, і валёнцаў, кроўных французам, на поўдні, пераважна ў Ардэнах. Ня гледзячы на пляменьневую асаблівасьці, абодва гэтыя народы жывуць* супольным жыцьцём ужо здаўна.

Варункі жыцця прыблізна аднальковыя па ўсёй краіне. Вялізныя запасы вугалю і руды дазваляюць паўсюды пашыраць фабрычную прамысловасьць, паўсюды даюць магчымасьць жыць густому насяленьню. (Сярэдняя гушчыня залюдненьня ў краіне 270 ч. на 1 кв. клм., у нас у Менскай акрузе 58, а ў Мазыршчыне толькі 15). Паўсюды сельская гаспадарка мае меншую вагу, як фабрычная прамысловасьць; паўсюды большасьць насельнікаў жыве па гарадох, якія шпарка растуць, дзякуючы паступоваму пашырэнню іх гандлёва-прамысловай вагі. Фабрыкі і капальні вымагаюць многа працоўных рук і даюць добрыя зарботкі.

З гэтай прычыны колькасьць люднасьці ў краіне хутка ўзрастае, а ўсяленьне чужаземцаў (іміграцыя) перавышае высяленьне мясцовых насельнікаў за межы краіны (эміграцыю). Густая сетка чыгунак і каналаў пакрывае Бэльгійскую краіну. З гэтага боку, паводле гушчыні і сеці штучных дарог, краіна займае першае месца на сьвеце. З гэтай прычыны, а таксама дзеля выгоднага географічнага палажэньня між Ангельшчынай, Францыяй і Нямеччынай, тут вельмі пашыраны як унутраны, гэтак і замежны гандаль. Вывозяць адгэтуль вырабы фабрычнай і нетракапальнай прамысловасьці, сюды прывозяць сырыну, збожжа, лес, колёніяльныя тавары.

Дзякуючы буйному разьвіцьцю прамысловасьці і гандлю, Бэльгійская краіна зрабілася адной з багацейшых капіталістычных краін. Аднак, як і ў Ангельшчыне, капіталы згуртаваліся пераважна ў руках нямногіх мільёнэраў, да якіх належаць фабрыкі і капальні і якія, апроч таго, зьмяшчаюць частку сваіх капіталаў за межамі ў прадпрыемствах Расіі, Украіны, Гішпаніі і іншых бедных капіталамі краёх. Побач з гэтым фабрычныя работнікі і вуглякопы жывуць у беднасьці і працуюць за маленькую плату.

Ужо многа дзесяцёхгодзьдзяў у краіне адбываецца ўпартае змаганьне паміж капіталістамі і работнікамі. Першым сваім заданьнем работнікі паставілі агульнае права выбараў у парлямэнт. Аднак забастоўкі бэльгійскіх работнікаў канчаліся перамогай капіталу. Прадстаўнікі Бэльгійскай Работніцкай Партыі ўвайшлі ў парлямэнт; змаганьне перайшло і туды, але да апошняга часу краінай кіравалі буржуазныя партыі. Праўда, цяпер у Бэльгіі ўжо ўведзена агульнае права выбараў, але становішча работнікаў мала палепшылася. У час вайны напад немцаў і іх уціск адцягнулі працоўны люд ад змаганьня з капіталізмам. Бэльгійскія соцыялістыя злучыліся з буржуазіяй для барацьбы з немцамі.

Расійская рэволюцыя і выхад Расіі з складу Антанты выклікалі абурэнне сярод бэльгійскіх соцыялістых. Усе яны зьяўляюцца ворагамі савецкага дзяржаўнага ладу. Аднак у 1920 г. і ў Бэльгіі ўтварылася кампартыя, якая ўваходзіць у склад Комінтэрну і мае на мэце рашучую барацьбу з капіталам.

Ніжэйшая асьвета ў Бэльгіі стаіць ня вельмі высока. Няпісьменных яшчэ вельмі многа сярод працоўнай беднаты. Затое вышэйшая, асабліва-ж тэхнічная адукацыя мае вельмі добрае становішча. У бэльгійскіх унівэрсытэтах вучыцца шмат чужаземцаў. Бэльгійцы многа зрабілі ўва ўсіх галінах навукі і мастацтва. Бэльгійскія пісьменьнікі пракладаюць новыя шляхі ў поэзіі і могуць стаяць попач з найлепшымі пісьменьнікамі Ангельшчыны, Францыі і Нямеччыны.

Большая частка краіны (30440 кв. клм. з 7700 тыс. нас.) належыць да Бэльгійскай дзяржавы, у якой прыблізна пароўну флямандцаў і валёнцаў.

Гэтая дзяржава стварылася пасля паўстання тубыльцаў у 1830 г. За межамі Эўропы да Бэльгіі належыць вялікая колёнія Конго (2414200 кв. клм. 15380000 нас.) у Афрыцы. Адтуль у Бэльгію прывозяць сланёвую косць, каўчук і пальмавы алей.

Паўднёва-заходнія ўскрайкі краіны, у вадазборы вышняй Шэльды і вышняй Самбры, уваходзяць у склад Францускай рэспублікі; паўднёва-ўсходні куток складае маленькае самастойнае гэрцагства Люксэмбург (2586 кв. клм. 270 тыс. н.), і паўночна-ўсходні кутчак (Лімбург) належыць да Голяндыі.

Гарады Бэльгійскай краіны згуртаваліся ў асабліва вялікай колькасці ў паласе каменна-вугальных пакладаў.

Там, у даліне Маасу у багатай на вугаль, жалеза і цынк акрузе ляжыць багаты бэльгійскі горад *Льеж* (165 тыс. нас.) з фабрыкамі машын, зброі і іншых мэталевых вырабаў.

У адным з прадмесьцяў (Гэршталі) знаходзяцца ўнівэрсытэт і вышэйшая тэхнічная школа, дзякуючы якім Льеж лічыцца адным з галоўных культурных асяродкаў краіны.

Заходняя частка паласы каменна-вугальных пакладаў належыць да Францыі. Там знаходзіцца і галоўная прамысловая акруга Францускай дзяржавы, слынная апрацоўкай ільняніны, мэталаў, скуры, вырабам хімічных produkтаў і г. д. Унівэрсытэцкі горад *Ліль* (201000 нас. у 1921 г.), багатае прамысловае места *Рубэ* (113000 н.), *Туркуэн* (79000 н.) і шэраг іншых драбнейшых местаў бязмаль-што зусім зьліліся тут у адзін бяскрайна вялікі горад, у бясконцае згуртаваньне фабрык, рудняў і капальняў.

У сярэдняй узгаркаватай Бэльгіі на скрыжаваньні галоўных чыгуначных і штучных вадзяных дарог краіны ляжыць сталіца Бэльгійскага каралеўства *Брусэль* (685 тыс. насельнікаў).

Гэта галоўны асяродак унутранага гандлю краіны, важны прамысловы і культурны горад. Мясцовыя фабрыкі вырабляюць анталяжы, дываны, спрат і калёсы. Тут аж 2 універсітэты, багата музэяў, навуковых і мастацкіх устаноў. Горад ляжыць на мяжы прастораў, залюдненых флямандцамі і валёнцамі. Самы горад складаецца з дзвюх частак: на ўзгорку жывуць валёнцы, на раўніне пад узгоркам—флямандцы. Прыгожыя сучасныя і старасвецкія будынкі, шырокія шыкоўныя вуліцы, харошыя схілы ўзгорку, багатыя экіпажы і самаходы на вуліцах дадаюць гораду зграбнасьць і хараство.

На ўсход ад сталіцы ляжыць ціхамірны гарадок *Лювэн* (39000 н.) з багатым універсітэтам, слынная бібліотэка якога была зьнішчана ў час вайны 1914-18 г.

Ля вусьцяў Шэльды, ужо ў нізіннай частцы Бэльгіі, ляжыць *Антвэрпэн* (або Анвэр, 334 тыс. нас.), праз які вывозяць блізка што ўсе тавары Бэльгіі і значную частку лётарынгскага жалеза. Хаця гэты горад ляжыць досыць далёка ад мора, але ў час морскіх прыпываў сюды па Шэльдзе могуць прыпываць самыя вялікія морскія караблі. Маючы за сабой адну з багацейшых краін Эўропы, Антвэрпэн зьяўляецца адной з першых прыстаней Эўропэйскага контынэнту. Толькі Гамбург (ня лічачы ангельскіх прыстаней), галоўная прыстань Нямеччыны, перавышае яго па сваіх гандлёвых абаротах. (Гандлёвы абарот Антвэрпэну перад вайной дасягаў 2180 міл. р. золатам).

Вышэй на Шэльдзе ляжыць *Гэнт* (166 тыс. нас.), культурны (універсітэт) і прамысловы асяродок Фляндрскай нізіны.

Тут апрацоўваюць баваўну, што прывозіцца праз Антвэрпэн, і лён, галоўную культурную расьліну Фляндрыі.

На захад ад Гэнту знаходзіцца *Бруге* (54000 н.), які быў асяродкам сусьветнага гандлю ў сярэднія вякі, калі да яго даходзілі морскія затокі. Цяпер гэта невялікі горад з вырабам анталяжаў і ільняніны.

Па-за выдмамі каля самага Немецкага мора ляжыць *Остэндэ* (48000 н.), купальнае места і месца пераправы пасажыраў з Бэльгіі ў Ангельшчыну.

Такое-ж значэньне маюць францускія гарады: *Дюнкэрс* або *Дюнкірхэн* (55000 н.) з флямандзкай люднасьцю, *Кале* (73000 н.) і *Булён-сюр-Мэр* (55000 н.). Кале вядзе асабліва бойкія зносіны з ангельскім горадам Дуўрам праз пратоку Па-дэ-Кале.

Як Кале, гэтак і Булёнь добра ўмацаваны і мелі вялікую вагу ў час сусьветнай вайны 1914-18 г., як месцы высадкі ангельскіх войск на контынэнт Эўропы.

Гэ́рманія*).

(Азнач географічнае палажэньне. Назаві, якія моры і пратокі абцякаюць Гэрманію з поўначы. Якія астравы ляжаць каля яе берагоў? Якія староны мяжуюцца з Гэрманіяй на захадзе і на поўдні?).

Француская старана на ўсходзе пакрысе, няпрыметна, пераходзіць у германскую старану.

Паводле будовы сваёй паверхні, гэтая апошняя складаецца з дзвёх частак. На поўначы яе з захаду на ўсход удоўж берагоў Нямецкага і Балтыцкага мораў цягнецца Паўночна-Германская нізіна, якая зьяўляецца працягам нізін Паўночнай Францыі і Фляндрый. Споднія пласты земных парод гэтай нізіны зморшчаныя, як у зморшчавых горах, а павярхоўныя ляжаць паземна. Гэта тлумачыцца тым, што калісь Паўночна-Германская нізіна была горным краем, але горы яе ўжо даўно былі зьнішчаны шматвяковым выпятрэньнем і некалькі разоў заліваліся морам, адклады якога зраўнялі няроўнасьці краю. Сучасны свой выгляд Паўночна-Германская нізіна атрымала ў ледавіковы пэрыод, калі яе заваліў морэнамі даўна-эўропэйскі ледавік. Цяпер гэта ўзгаркаватая або хвалістая раўніна, падобная да Паўночнай Беларусі.

Паўднёвая Гэрманія зьяўляецца і цяпер горным краем і можа лічыцца працягам Усходняй Францыі. Як і там, горставыя горы тут чаргуюцца з катлінамі, плоскаўзвышшамі і прыгожымі глыбокімі далінамі рэк. Ледавіковыя адклады сустракаюцца і ў Паўднёвай Гэрманіі, але там яны не пакрываюць скрозь усёй прасторы, як на поўначы, а трапляюцца толькі асобнымі астравочкамі па найболей значных горах.

Ня гледзячы на вялікую розьніцу між Паўночнай і Паўднёвай Гэрманіяй, яны разам могуць лічыцца за адну географічную старану. Германскія горы маюць адхонныя схілы і не перашкаджаюць зносінам паміж асобнымі часткамі гэтай стараны, а вялікія поўнаводныя рэкі, што пачынаюцца ў паўднёва-германскіх горах і цякуць адтуль на поўнач, зьяўляюцца найлепшымі дарогамі, якія злучаюць усю старану ў адну неразрыўную географічную адзінку. Усе значныя рэкі Гэрманіі злучаны паміж сабой каналамі, так што ствараюць адну цэлую сець вадзянных дарог. (Пераглядзі па карце назовы рэк Гэрманіі).

Рэкі Гэрманіі, як відаць, утварыліся раней, чым паверхня атрымала свой сучасны выгляд. У глыбокіх і вузкіх далінах гэтыя рэкі пераразаюць магутныя горставыя горы, і хаця Сярэдняя Гэрманія, агулом кажучы, вышэй за самую паўднёвую, але рэкі цякуць з апошняй у першую. Мусіць быць, спачатку найвышэйшыя горы існавалі на крайнім поўдні, і рэкі сыякалі з гэтых гор на поўнач. Калі пачалі ўтварацца горы Сярэдняй Гэрманіі, рэкі пакрысе ўразаліся ў іх і прабілі праз іх глыбокія даліны.

* Пад словам „Гэрманія“ мы будзем тутака разумець географічную старану, а пад словам „Нямеччына“ будзем разумець дзяржаву. Большая частка Нямеччыны ўваходзіць у склад Гэрманіі, але апроча таго ў Гэрманіі ляжыць Голяндыя і Данія. З другога боку ў склад Нямецкай дзяржавы, апроча некаторых краін Гэрманіі, уваходзіць Усходняя Прусія, што ляжыць у Прыбалтыцкім краі.

Клімат Гэрманіі болей аднастайны, чымся клімат Францыі.

Гэта між іншым тлумачыцца тым, што Паўднёвая Гэрманія вышэй за Паўночную. Лежачы вышэй, яна мусіць мець ніжэйшую тэмпературу, чым можна было-б чакаць паводле географічнай шырыні.

Параўнаўча з кліматам Францыі клімат Гэрманіі значна халаднейшы.

Сярэдняя гадавая тэмпература тут віхаецца між $+7^{\circ}$ і $+10^{\circ}$, сярэдняя тэмпература студзеня—паміж $+2^{\circ}$ на захадзе і -2° на ўсходзе.

Маразы здараюцца ў Гэрманіі паўсюды, хаця нідзе ня бываюць трывалымі. Улетку тут ніколі ня бывае залішне гарачых дзён з сярэдняй тэмпературай ночадзення вышэй за $+20^{\circ}$. Хіба толькі ў грабэнах на крайнім поўдні часамі здараецца такая сьпякота. Паводле колькасці ападкаў Гэрманія мала розніцца ад Францыі. (Тутака на раўнінах выпадае

каля 500—800 мілім. дажджу і сьнегу). Толькі ў горах ападкаў занадта многа (да 1700 м.). Ясныя дні тут бываюць радзей, як у Францыі, але наагул клімат здаровы і карысны; тут ня бывае такіх рэзкіх зьмен сьпякоты і сьцюжы, як на ўсходзе Эўропы, але й няма тэй церазьмернай вільгатнасьці, якая пануе на ўзьбярэжжах Атлянтыкі.

Мал. 56.—Дубовы лес у Гэрманіі.

Гэрманія належыць да пасу мяшаных лясоў. Калісь тут пераважвалі ліставыя дрэвы: бук, дуб і іншыя, побач з якімі трапляліся елкі, хвоі, ельніцы, мадрыны. У апошнія часы ў залежнасьці ад штучнай гадоўлі лясоў склад іх зьмяніўся. Ёластыя дрэвы пачынаюць пераважваць над ліставымі. Параўнаўча з Францыяй, а тым болей з Ангельшчынай, тут захавалася яшчэ шмат лясоў (каля 26% усёй плошчы), і яны граюць значную ролю ў гаспадарцы. Далікатныя расьліны Францыі, напрыклад, ядобны каштан, у Гэрманскай стронцы ўжо не растуць. (Ядобны каштан сустракаецца хіба-што на крайнім паўднёвым захадзе ды й то толькі асобнымі дрэвамі). Дзякуючы мернаму клімату і роўнаму разьмеркаваньню ападкаў па порах году, расьліннасьць ад раньняй вясны да позьняй восені сьвежая, зялёная, вясёлая, прыемная для вока.

З культурных расьлін на першы плян выходзяць жыта, авёс, бульба, якія даюць тутака добрыя ўраджаі нават на кепскіх грунтох, бо гэрманцы ўмеюць добра гнаіць зямлю, карыстаючыся як штучнымі, гэтак і прыроднымі гняямі. Пшаніца, кіяхі і вінаграднік, якія зьяўляюцца галоўнымі расьлінамі Францыі, тут растуць горай і сеюцца пераважна на поўдні. Затое цукровых буракоў тут сеюць яшчэ болей, як у Францыі; тут раней як-дзе навучыліся здабываць з іх цукер, і па вырабе цукру Гэрманія займае першае месца ў сьвеце. Вялікія прасторы засяваюцца лёнам, каноплямі, табакай, хмелем і г. д. і, як заўсёды пры палепшаных спосабах гаспадаркі, значны процант ральлі займаюць засевы кармавых расьлін: канюшыны, вікі, кармавых буракоў і г. д. З гэтай прычыны добрае становішча мае і гадоўля жывёлы самых лепшых гатункаў.

Кароў трымаюць месцам ня толькі дзеля гною і малака, але і запрагаюць у плуг, у калёсы, у барану, як коней або валоў.

Па колькасці сьвіней Гэрманія займае першае месца ў Эўропе, бо і бульбы, якой іх жывяць, тут зьбіраюць болей, як ува ўсіх іншых старонах зямлі.

Наагул усе галіны сельскай гаспадаркі маюць добрае становішча, але на спажыву вельмі густога насяленьня краю мясцовых спажывуных прадуктаў не хапае. Збожжа купляецца за межамі, а большасьць мясцовых насельнікаў здабывае сродкі да жыцця ад нетракапальнай і фабрычнай прамысловасьці. У адзнаку ад суседніх старон, Францыі і Польшчы, Гэрманія — старонка пераважна прамысловая, а ня сельска-гаспадарчая. Сярэдняя Гэрманскія горы адзначаюцца найбагацейшымі пакладамі карысных мінералаў. Па колькасці здабыванага каменнага вугалю Гэрманская старонка займае першае месца на Эўропэйскім кантынэнце і на ўсім сьвеце, адстае толькі ад Злучаных Штатаў і Брытанскіх астравоў. Па здабываньні жалезнай руды Гэрманская старана таксама адна з найбагацейшых, а па колькасці цынку займае першае месца ў Эўропе. Апрача таго, тутака здабываюць шмат медзі, волава, солі, знаходзяць нават серабра болей, як дзе ў Эўропе. На вялізным багацьці вугалю й жалеза грунтуецца буйная фабрычная прамысловасьць краю. Болей за ўсё тут вырабляецца жалезных і хімічных тавараў, дужа добра стаяць баваўняная і ваўняная прамысловасьць, выраб вопраткі, скуры, паперы, цукру і г. д. Дзякуючы сваёй таннасьці і спрытнасьці гэрманскіх гандляроў, тутэйшыя вырабы пакрысе пачалі выціскаць нават Ангельшчыну з сусьветнага рынку.

Гэрманскія гандляры аб'яжджалі амаль-што ўсе краіны зямлі, даведваліся аб патрэбах насельнікаў тых краін і потым на сваёй бацькаўшчыне выраблялі тое, чаго шукалі чужаземныя пакупцы. Такім спосабам пашыраўся і гандаль старонкі, які тут цесна зьвязаны з фабрычнай прамысловасьцю. Галоўныя гандлёвыя гэрманскія фірмы маюць свае фабрыкі і, наадварот, буйныя фабрыканты маюць сваіх гандлёвых агэнтаў за межамі бязмаль па ўсіх старонках сьвету.

Перад сусьветнай вайной 1914 г. толькі Вялікабрытанія перавышала Германію паводле свайго гандлю. Толькі пасля вайны перамога Ангельшчыны і яе саюзнікаў над Нямеччынай затрымала разьвіцьцё германскага гандлю.

Лежачы ў асяродку Заходняй Эўропы, Германская старана здаўна зрабілася багатым гандлёвым краем. Росквіт германскага гандлю прыпадае на тыя часы, калі да агульна-эўропэйскай культуры далучыліся ўсходня-эўропэйскія народы. Германія зрабілася тады пасярэдніцай у гандлёвых зносінах высока-культурных Італіі і Францыі з параўнаўча мала культурнымі Польшчай, Полаччынай (Беларусьсю), Кіеўшчынай (Украінай) і Ноўгарадам. Германскія гандлёвыя гарады злучыліся тады ў так званы Ганзэйскі хаўрус, які трымаў у сваіх руках увесь гандаль на Балтыцкім моры і ўва ўсёй Сярэдняй Эўропе. Ад часу вынаходкі Амэрыкі ўвагу эўропэйцаў перацягнуў да сябе Новы Сьвет; на чале эўропэйскіх дзяржаў апынуліся тыя, што ляжалі бліжэй да Атлянтыкі, а Германская старана заняпала. Толькі ў XIX веку пачаўся новы пэрыод красаваньня германскага гандлю. Гандлёвую вагу набылі тыя краі, у якіх знайшлося шмат пакладаў вугалю і жалеза, у якіх магла стварыцца буйная фабрычная прамысловасьць. Германская старана была такім прамысловым краем і захапіла ў свае рукі міжэўропэйскі гандаль.

Разьвіцьцё гандлю і прамысловасьці ў Германіі вымагалі многа працоўных рук. З гэтай прычыны ў XX веку значна зьменшылася высяленьне германцаў за межы роднага краю. Даўней з Германіі што-год выяжджала ў Амэрыку па некалькі сот тысяч чалавек, якія не маглі знайсці на бацькаўшчыне працы і заробткаў. У апошнія гады выяжджае ў Амэрыку толькі па некалькі дзсяткаў тысяч людзей у год.

Насельнікі Германіі пераважна бялявыя, высокія, сьветласкурыя і сьветлавокія, належаць да германскіх народаў. На поўначы, на паўвостраве Ютляндзя і суседніх астравах, жывуць даньцы, якіх далучаюць да скандынаўскай галіны германскага племя; у рэшце старонкі жывуць немцы, сярод якіх адразаюць: 1) паўднёвых або вышніх немцаў, родзічаў швайцарскіх і аўстрыйскіх; 2) сярэдніх немцаў, мова якіх зрабілася агульнанямецкай пісьменнай мовай і 3) паўночных, або ніжніх немцаў, якія жывуць на Паўночна-Германскай нізіне за выключэньнем Ютляндзі.

Да паўночных немцаў належаць між іншым і голяндцы, насельнікі дэльты Рэну, якія на сваёй гаворцы стварылі асобную багатую літаратуру і дзеля таго лічацца асобным народам.

Апроч таго, у Сярэдняй Нямеччыне ў ваколіцах места Бауцэн (Будзішын) жыве асобны славянскі народ—сэрбы-лужычане, або вэнды, на мове якіх гаворыць каля 100000 чалавек.

Быў час, калі славянскія пляменьні (палабскія славяне, што жылі каля р. Лабы або Эльбы, паморы, што залюднялі паўднёвае ўзьбярэжжа Балтыцкага мора і іншыя) жылі па ўсёй Усходняй Германіі. З часам немцы заўладалі іх зямлём і анямечылі іх, але й да сьго часу самі ўсходнія немцы маюць

шмат супольнага з славянамі і ў абліччы і ў звычаях. Наадварот, паўднёва-заходнія немцы маюць многа кельцкай крыві, бо на паўднёвым-захадзе Гэрманіі даўней жылі кельцкія пляменьні.

Немцы вельмі здатныя і працаздольныя людзі. Упартасьць у працы, ахайнасьць, акуратнасьць, уменьне разьмеркаваць свой час, вытрыманасьць—вось галоўныя ўласьцівасьці нямецкага народу. Хаўрусы, таварыствы, гурткі шырока распаўсюджыліся і граюць вялікую ролю ў Нямецчыне. У гэтых таварыствах выяўляецца вялікая прыхільнасьць нямецкага народу да грамадзянскай працы. Сталасьць і працавітасьць немцаў выяўляецца і ў навуцы, дзе немцы далі асабліва многа сваіх прадстаўнікоў у ва ўсіх галінах ведаў.

Асьвета сярод немцаў стаіць надзвычайна высокая. Няпісьменных тут няма, пачатковае навучаньне абавязковае і агульнае. Па ліку унівэрсытэтаў Гэрманія займае першае месца ў Эўропе. Сусьветнай славай карыстаюцца нямецкія вышэйшыя тэхнічныя школы. Вельмі высокая стаіць там і друк, і па колькасьці друкаваных выданьняў з гэрманскай стараной ня можа спрацаваць ніводная старонка Эўропы.

За выключэньнем Ютлянды, якая разам з суседнімі астравамі складае Даньскае каралеўства, і вусьцяў Рэну, у якіх утварылася Голяндзкая дзяржава, рэшта Гэрманскай стараны належыць да Нямецкае рэспублікі (469.000 кв. клм., 59.700.000 насельн.). Нямецкая рэспубліка лічыцца фэдэрацыйнай або саюзнай і складаецца з 18 асобных дзяржаў, з якіх кожная мае свой урад і свае мясцовыя законы. Аднак мясцовыя законы ня могуць ісьці супроць агульна-дзяржаўных, і саюзны ўрад мае права мяшацца ўва ўнутраныя справы кожнай малой дзяржавы. Паміж саюзнымі дзяржавамі няма поўнай роўнасьці. Фактычна ў Нямецчыне пануе адна з саюзных дзяржаў—Прусія, да якой належыць большая частка Нямецкае рэспублікі. Усе іншыя дзяржавы ў большай ці меншай меры залежаць ад Прусіі. Саюзны ўрад разьвязвае галоўныя пытаньні замежнай і ўнутранай політыкі, юстыцыі, фабрычнага права і г. д. На чале Нямецчыны стаяць рэйхстаг або парлямэнт, абіраны ўсім насельніцтвам, і дзяржаўная рада, складзеная з прадстаўнікаў асобных дзяржаў.

Да вайны Нямецчына была саюзнай монархіяй, у склад якой уваходзіла 26 саюзных дзяржаў, кожная з якіх мела на чале свайго караля або гэрцага. Аднак кароль Прусіі быў адначасна імператарам усёй Нямецчыны. Нямецчына перад вайной была адной з паймагутнейшых дзяржаў сьвету. Да яе належалі вялізныя колёніі ў Афрыцы і Акіяніі; шмат якія заэўропэйскія дзяржавы знаходзіліся пад нямецкім уплывам. У самай Эўропе ўладаньні Нямецчыны былі значна большымі, чымся цяпер: да яе належалі Альзас і Усходняя Лётарынгія, якія цяпер адышлі да Францыі, і вялікая частка сучаснай Польшчы (Познань, Заходняя Прусія, частка Горнага Шлёнзку). Магутнае разьвіцьцё нямецкай прамысловасьці дазволіла гэтай дзяржаве ўзбрацца лепш за Францыю або Расію.

Узрастаньне нямецкай магутнасьці непакоіла ўсіх яе суседзяў, якія з свайго боку ўзбраяліся бясконца. У 1914 г. выбухнула вайна, у час якой Нямецчына адначасна змагалася з Расіяй, Францыяй, Ангельшчынай, Італіяй і нават мела часовую перамогу над імі. Толькі тады, як да ворагаў Нямецчыны далучылася самая багатая прамысловая дзяржава сьвету Злучаныя Штаты Паўночнай Амэрыкі, Нямецчына паддалася і згадзілася на мір, на падставе якога саюзьнікі адабралі ад Нямецчыны ўсю зброю, большую частку яе флёту, шмат цягнікоў і вагонаў. Нямецчыну пазбавілі ўсіх заморскіх колёній, ад Нямецчыны забралі багатую вугалем Саарскую акругу, а апрача таго на шматгадовы тэрмін окупавалі ўсю Зарэнскую яе частку, слынную буйной фабрычнай прамысловасьцю. Цяжар так званых рэпарацый, або контрыбуцый, якія мусіць заплаціць пераможцам Нямецчына, лёг галоўным чынам на працоўны люд дзяржавы. Капіталістыя зьменшылі ў некалькі разоў заробную плату работнікам, так што тыя цяпер ня могуць зарабіць нават на патрэбную для жыцьця колькасьць хлеба. Праўда, пасля вайны стары нямецкі ўрад быў скінуты, але на яго месцы апынуўся ўрад, які не адмяніў прыватнай уласнасьці. Як і даўней, фабрыкі належаць да капіталістых. Капіталістыя нават яшчэ ўзмацніліся пасля вайны і згуртаваліся ў шэраг новых аб'яднаньняў — трэстаў, каб лягчэй змагацца з работніцкім рухам. З свайго боку работнікі шчыльней злучаюцца пад сьцягам профэсыянальных саюзаў. З 1913 да 1921 г. лік работнікаў, згуртованых у профсаюзах Нямецчыны, павялічыўся з 4513 тыс. да 12798 тыс. Нямецкія профсаюзы пачалі ўтварацца з 1848 г., але ўжо з самага пачатку ў іх аказаліся 3 кірункі: чыста марксыцкі, згодніцкі і буржуазны. Некаторыя профсаюзы сумесьня ўтвараліся буржуазіяй, каб затрымаць чыста клясавы работніцкі рух. Так, царква ўзялася за арганізацыю веруючых работнікаў у асобныя хрысьціянскія профсаюзы. Большасьць работнікаў Нямецчыны імкнулася аднак да так званых незалежных профсаюзаў, хаця і там правадыры былі вельмі асьцярожнымі ў барацьбе з капіталам. У працягу апошніх гадоў некалькі разоў правадыры профсаюзаў дапамаглі ўраду спыніць забастоўкі, накіраваныя супроць дарагоўлі. А тымчасам дарагоўля расьце, і заробная плата ў параўнаньні з каштоўнасьцю produkтаў хутка зьмяншаецца, так што цяпер нямецкі работнік за адну і тую самую працу зарабляе ў 10 разоў меней за амэрыканскага. Нястойкасьць правадыроў выклікала вострае змаганьне паміж работніцкімі партыямі ў самых профсаюзах. Правадыры належаць пераважна да так званай соцыял-дэмакратычнай партыі Нямецчыны. Партыя гэтая пакуль-што самая моцная ў Нямецчыне і ў 1921 г. мела 1221000 членаў. Пад яе ўплывам знаходзіцца нямецкі ўрад, і яна імкнецца запэўніць работнікаў у тым, што дэмакратычная рэспубліка без грамадзянскай вайны даведзе Нямецчыну да соцыялізму. Партыя ўваходзіць у склад II Інтэрнацыяналу і ўпарта змагаецца з камунізмам. Працівагай ёй зьяўляецца камуністычная партыя Нямецчыны, якая ўваходзіць у склад III Інтэрнацыяналу і даводзіць патрэбнасьць утварэньня ў Нямецчыне работніцка-сялянскага ўраду. Ком. Партыя Нямецчыны налічвала ў 1921 г. 360000 членаў, але ўплыв яе сярод работнікаў бязу-

пынна ўзрастае. Ёсць у Нямецчыне яшчэ адна работніцкая партыя— „Комуністычная Працоўная“, якая лічыць патрэбным выйсьці зусім з профсаюзаў і адмовіцца ад удзелу ў парлямэнцкіх выбарах, на што не згаджаецца Ком. Партыя Нямецчыны. Барацьба соцыял-дэмакратаў і комуністых у Нямецчыне набыла вельмі востры характар. Капіталістычныя дзяржавы Антанты падтрымліваюць соц.-дэм., баючыся, каб Нямецчына не зрабілася Савецкай, не адмовілася ад уплаты рэпарацыяў і не працягнула рукі СССР.

Да Нямецкай дзяржавы апроч большай часткі Гэрманскай стараны належыць яшчэ Ўсходняя Прусія, якая ляжыць у Прыбалтыцкім краі ў вадазборы р. Прэгеля.

З самай Гэрманіяй мы пазнаёмімся падрабязней, падзяліўшы яе на 6 краін: 1) Данію, 2) Голяндыю, 3) Паўночна-Заходнюю Нямецчыну, 4) Паўночна-Ўсходнюю, 5) Сярэднюю і 6) Паўднёвую.

Данія, самая паўночная з краін Гэрманскай стараны, абывае паўвостраў Ютляндыю на поўнач ад Фленсбургскай затокі і згуртаваньне астравоў, што ляжыць між Ютляндыяй і Скандынавіяй на дарозе з Нямецкага мора ў Балтыцкае. (Пераглядзі па карце назовы галоўных астравоў Даньскай краіны, назаві пратокі, якія аддзяляюць гэтыя астравы адзін ад аднаго і ад контынэнту).

Як частка Паўночна-Гэрманскай нізіны, Данія адзначаецца роўнай паверхняй, пакрытай грубым пластом ледавіковага навалу. Месцам (напрыклад, ува ўсходняй частцы вострава Зэлянд) з-пад ледавіковых глін, пяскоў і каменя высоўваюцца на паверхню пласты чыстай белае крэйдэ, якая зьяўляецца галоўным падземным багацьцем краіны, бо жалеза і вугалю тут няма.

Грунты ўсходняй паловы Ютляндыі і Даньскага згуртаваньня астравоў складаюцца з ураджайных ледавіковых глін, на якіх багатыя нівы й сенажаці чаргуюцца з прыгожымі цёмнымі букавымі лясамі. Ледавіковы навал адклаўся тутакі ў стане прыгожых узгоркаў і грудоў, сярод якіх утварыліся рознастайныя ледавіковыя вазёры. З усходу ў Ютляндыю ўраджаюцца глыбокія вузкія затокі—так званыя фёрды (напр., Фленсбургскі), выгодныя для прыстою караблёў. Найвялікшы з гэтых фёрдаў—Лімфёрд—наскрозь пераразае паўвостраў і даходзіць да Нямецкага мора. Аднак заходняе выйсьце Лімфёрду часта завальваецца пяском, дзеля чаго ён і завецца фёрдам, затокай, а не пратокай.

Заходняя палова Ютляндыі адзначаецца нудным аднатонным краямі, надзвычайнай роўнасьцю, пескавымі, неўраджайнымі грунтамі, панаваньнем імшараў і ўбогай расьліннасьцю. Нямецкае мора і Скагерак каля берагоў заходняй Ютляндыі няглыбокія, пескаватыя і бурныя. Паўзбярэжныя хвалі накідваюць тут на бераг шмат пескавых выдмаў, якія цягнуцца вузкай істужкай удоўж усяго берагу. Нізіннае сухазем'е па-за выдмамі паволі, няпрыметна апускаецца і месцам зрабілася ніжэй роўня

мора, так што мора, часамі прабіваючыся праз выдмы, залівае значныя сухаземныя прасторы. Так утварыліся плыткія і шырокія затокі—так званыя гафы, адзеленыя ад адкрытага мора валам выдмаў. На поўдні выдмы зусім адарваліся ад сухазем'я і перавярнуліся ў шэраг астраўкоў (Паўночна-Фрызляндзкіх).

Лежачы значна далей на поўнач, як усе іншыя краіны Гэрманскай стараны, Данія мае і халаднейшы клімат. Праўда, блізкасьць мора зьмяняе зімовую сыцюжу, і значных маразоў тут ня бывае, але ўлетку тут замала сьвятла і цяплыні, так што звычайнае дрэва нашай бацькаўшчыны елка, якая добра расьце паўсюды ў Нямеччыне, тутака расьці ня можа.

У горадзе Копэнгагене, на востраве Зэлянд, сярэдн. тэмп. году $+7,5$, сяр. тэмп. самага халаднага месяца лютага $-0,1^{\circ}$, самага цёплага ліпеня $+16,4^{\circ}$. Ападкаў тамака выпадае штогод 560 мілім.

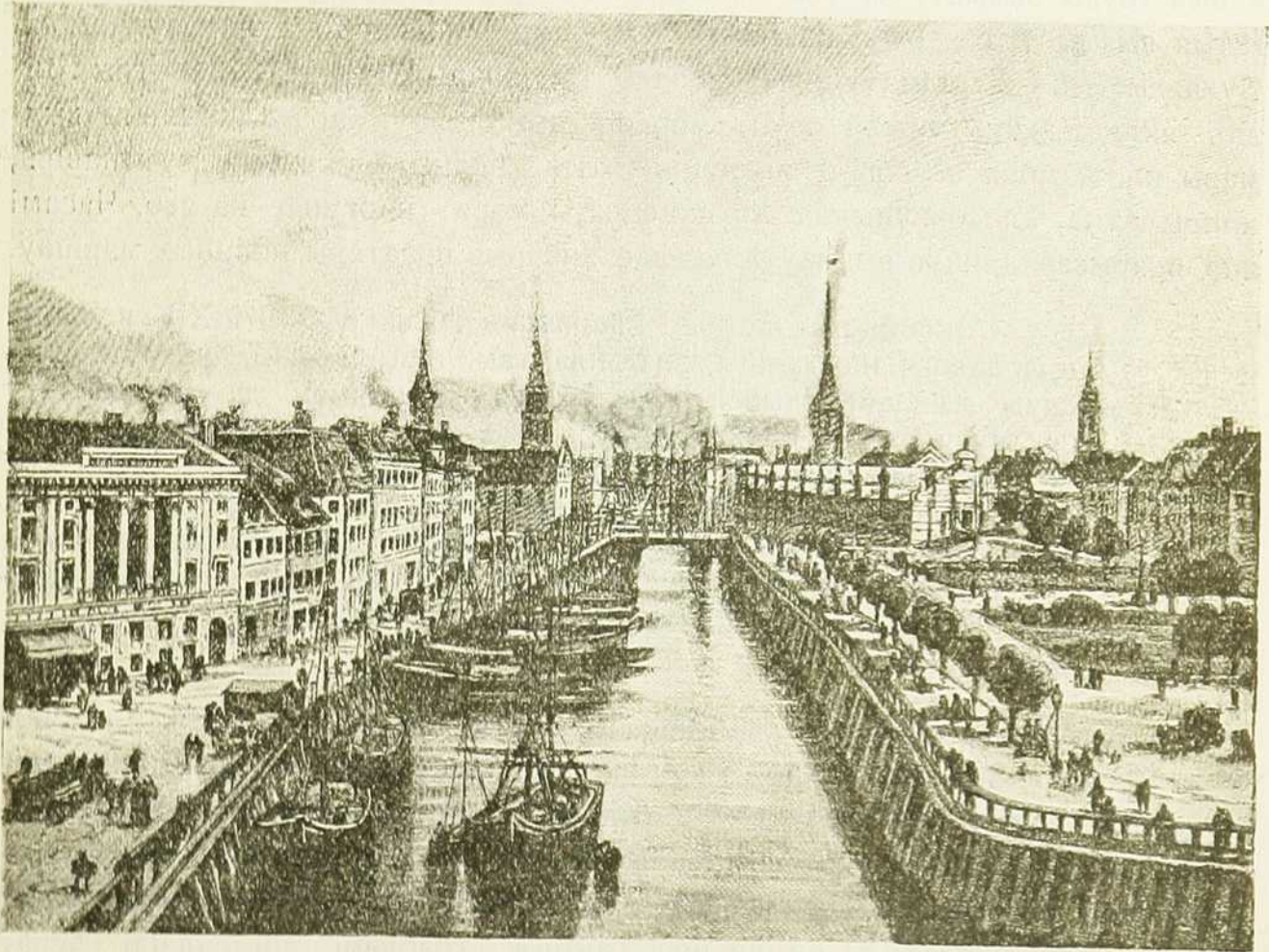
Люднасьць краіны складаецца пераважна з даньцаў. Гэта здольны, працавіты і культурны народ. Няпісьменных сярод іх вельмі мала; па сканчэньні пачатковай школы большасьць мае магчымасьць папоўніць сваю асьвету ў так званых вышэйшых народных школах. Сялянства тут жыве замажней, як ува Францыі або ў суседняй Нямеччыне, лепей за нашу дробную шляхту. Наагул народнае багацьце разьмяркована роўна паміж насельнікамі. Асновай народнага дабрабыту зьяўляецца гадоўля жывёлы. Асабліва дбаюць даньцы аб разьвіцьці малачарства. (Значную ролю ў разьвіцьці малачарства граюць у Даніі малочныя коопэратывы). На кожны квадратны кілёмэтр прыпадае тутака 46 штук малочнага быдла (у нас на Беларусі толькі 11). Па колькасьці свіней, параўнаўча з прасторай, Данія займае першае месца на сьвеце. Зразумела, што найлепшыя ўмовы для свайго разьвіцьця знаходзіць гадоўля жывёлы на болей ураджайным усходзе. На захадзе па скудных пескаватых лугох трымаюць галоўным чынам дробную жывёлу—авечак і коз. Продукты гадоўлі жывёлы: мяса, масла, яечкі хатніх птушак складаюць галоўны тавар, якім гандлюе краіна. Ральніцтва грае другарадную ролю. Лугі займаюць бязмаль столькі прасторы, як і нівы, дый на полі сеюць больш такія расьліны, якія ідуць на страву жывёле: авёс, ячмень, кармавыя травы, бульбу. Пшаніцы і жыта сеюць мала, і збожжа купляюць за межамі. Сеюць цукровыя буракі і вырабляюць многа цукру. На ўзьбярэжжах даньцы займаюцца апраца таго рыбацтвам. З прычыны адсутнасьці вугалю і жалеза фабрычная прамысловасьць стаіць нявысока. Апрацоўваюцца галоўным чынам продукты гадоўлі жывёлы і наагул сельскай гаспадаркі: вырабляюць пальчаткі, піва, гарэлку, цукер і г. д. Фабрыкі карыстаюцца прывезеным з-за межаў апалам.

Палажэньне краіны на сухаземнай дарозе з Нямеччыны ў Скандынавію і на морскім шляху з Балтыцкага мора ў акіян з даўных часоў дапамагала разьвіцьцю даньскага гандлю і ўзрастаньню магутнасьці ўтворанай тут Даньскай дзяржавы. У кан-

цы сярэдніх вякоў Даньская дзяржава ўладала ўсім Скандынаўскім паўвостравам і была галоўнай дзяржавай Паўночнай Эўропы. У 1658 г. ад яе адарваліся апошнія часткі Швэдзіі, у 1814—Норвэгія, насельнікі якой і цяпер гавораць на адной мове з данцамі. Аканчальна страціла сваю вагу Даньская дзяржава ў 1864 г., калі немцы адваявалі ад яе паўднёвую частку Ютляндыі, так званы Шлезвіг-Гольштэйн. Пасьля сусьветнай вайны 1914—18 г. частка Шлезвігу зноў злучылася з Даніяй.

Сучасная Даньская дзяржава зьяўляецца канстытуцыйным каралеўствам і ўладае апрача Даньскай краіны востравам Борнгольмам, які ляжыць далей на ўсход у Балтыцкім моры каля берагоў Швэдзіі, і Фарэрскімі астравамі. (Эўропэйскія ўладаньні Даньскага каралеўства абымаюць 44400 кв. клм. і налічваюць 3290000 насельнікаў). Апрача таго, даньскага караля прызнае Ісьляндыя. У Амэрыцы да Даніі належыць востраў Грэнляндія (вольныя ад вечнага лёду прасторы Грэнляндзіі абымаюць 89500 кв. клм. і маюць 33100 сталых насельнікаў).

Мал. 57.—Копэнгаген.

Улада даньскага караля абмяжована парлямэнтам, у якім пануе партыя сялян—сераднякоў. Работніцкай партыяй зьяўляецца соцыял-дэмакратычная, якая кіруе профэсыянальным рухам. Даньскія профсаюзы ў час вайны былі ворагамі мілітарызму, а пасля вайны выявілі імкненьне да аднаўленьня зносін з СССР.

У час забастовак 1921 г., накіраваных супроць паніжэння зароботнай платы, профсаюзы былі аднак інэртнымі. З гэтай прычыны ў апошнія часы пачала ўзмацняцца болей энэргічная работніцкая партыя—куністычная.

Сталіца Даньскага каралеўства *Копэнгаген* (з прадм. 666 тыс. нас.) ляжыць на востр. Зэлянд каля Зунду, самай важнай з пратокаў між Балтыцкім морам і Катэгатам. Тут згуртаваліся галоўныя культурныя ўстановы (універсытэт, музэі, бібліотэкі) і фабрыкі краіны (цукраварні, фабрыкі жалезных прылад, парцеляну, мастацкіх вырабаў і г. д.). У сваіх руках Копэнгаген трымае большую частку замежнага гандлю Даніі.

Голяндыя займае самую заходнюю частку Паўночна-Германскай нізіны і зьяўляецца беспасрэдным працягам Фляндрыі. У склад Голяндыі ўваходзяць вусьці Рэну і Маасу, а таксама Фрызляндыя, што цягнецца па ўзьбярэжжы Нямецкага мора ад затокі Зюдэрзэ да вусьця ракі Вэзэр.

Па берагох гэтай краіны морскія хвалі панакідалі такія самыя пескавыя груды выдмаў, як ува Фляндрыі або ў Заходняй Ютляндыі. Месцам гэтыя выдмы тут дасягаюць 60 мэтраў увышкі і каля 5 кілёмэтраў ушыркі. Сухазем'е па-за выдмамі складаецца з так званых маршаў, балотных нізін, якія ляжаць ніжэй роўня морскіх прыпляваў. Кабня шчыльны выдмавы плот, мора мусіла-б затапіць гэтыя нізіны. Сухазем'е тут паволі, няпрыметна, але бязупынна апускаецца, і мора наступае на яго. Часамі яно прарывае ланцуг выдмаў і залівае значныя прасторы нізінных маршаў.

Апошні раз такое здарэньне было ў XIII і XIV в. Мора прарвалася на маршы, затапіла там нівы і вёскі, загубіла тысячы людзей і жывёл. Ад прарваных выдмаў да гэтага часу застаўся ланцуг Фрызляндзкіх астравоў, які паказвае, дзе канчалася мора і пачыналася сухазем'е да здарэньняў XIII і XIV стаг. Між Фрызляндзкімі астравамі і контынэнтам знаходзяцца так званыя ватэны, якія ў час адпляваў робяцца сухазем'ем, а ў час прыпляваў—морам. Гэта даўнейшыя, залітыя морам маршы. Таксама даўнейшымі маршамі зьяўляюцца затокі Зюдэрзэ, Долярт, Ядэ.

Каб спыніць шкодную чыннасьць мора, насельнікі краіны пачалі ўмацоўваць выдмы так, каб ужо ніякая навальніца не магла іх разбурыць. Каб вецер ня выдмухваў з выдмаў пясчоў, іх засаджваюць расьлінамі, а каб мора іх не размывала, іх умацоўваюць каменнымі надбярэжжамі і брукамі. У тых месцах, дзе выдмы перарываюцца, людзі пабудавалі грэблі з пяску і каменя. Такім-ж грэблямі абгарадзілі берагі рэк, так што рэкі цякуць у штучных рэчышчах вышэй ніў і лугоў. Абараніўшы такім спосабам свае маршы ад вады мора і рэк, людзі мусілі асушыць гэтыя грузкія балотныя прасторы. З гэтай мэтай яны паўсюды пракапалі канавы, у якія сыцякае грунтавая і дажджавая вада маршаў. Апрача таго, яны пралажылі каналы, абгароджаныя грэблямі, вышэй паверхні маршаў і нават вышэй роўня морскіх прыпляваў. З дапамогай

ветракоў, паравых машын і помпаў ваду з канаў пераганяюць у гэтыя каналы, а адтуль яна сама сыцякае ў мора або ў рэкі. Гэткім чынам асушылі ня толькі балоты, але нават і вазёры, якіх было шмат раскідана па маршах.

У апошнія гады патроху пачалі асушаць нават кавалкі мора і збіраюцца зрабіць сухазем'ем усё тое, што было заліта морам у сярэднія вякі. У 1918 г. гэтую працу ўжо распачалі.

Асушаныя маршы маюць назоў польдэраў і адзначаюцца вельмі ўраджайнымі грунтамі, па якіх добра растуць травы і розныя культурныя расьліны.

Аднак ня ўся Голяндыя пакрыта маршамі. На ўсходзе і на поўдні яе вялікія кавалкі зямлі ляжаць значна вышэй над роўнем мора. Гэта так званыя гэсты, пакрытыя ледавіковымі адкладамі пескавыя пусткі і тарфавішчы.

Голяндыю можна зваць краінай вусьцяў Рэну. Уступаючы ў межы краіны, гэтая найвялікшая рака Заходняй Эўропы распадаецца на адтокі, якія сплятаюцца паміж сабой і паасобку ўліваюцца або ў адкрытае мора або ў затоку Зюдэрзэ. (Па карце прасачы кірункі адток дэльты Рэну). З дэльтай Рэну злучаецца дэльта Маасу, а на паўднёвы захад ад іх супольнага вусьця ў мора ўліваецца Шэльда. (Якія астравы ляжаць у вусьцях Шэльды? Якая рака ўпадае ў затоку Долярт? Якая ў Ядэ?). Абгароджаныя выдмамі ўзьбярэжжы Голяндыі маюць мала

Голяндыя ў Істагодзьдзі хрысьціянскай эры.

Рыс. 58.—(Параўнай з рыс. 59).

буктаў, гоных для прыстою караблёў, але тым большую вагу маюць вусьці рэк, даступныя для самых вялікіх морскіх параходаў. (Якая прыстань ляжыць на Шэльдзе вышэй яе вусьця ў Бэльгійскай краіне?). Дзякуючы блізкасьці мора, клімат Голяндыі вільгатны і досыць цёплы. (Сярэдняя тэмпература году ў горадзе Утрэхце $+9,9^{\circ}$). Зіма мяккая, з частымі адлігамі (сяр. тэмп. студзеня ў Утрэхце $+1,5^{\circ}$), але часамі вада ў канавах і каналах замярзае. Сьнег ляжыць на маршах хіба-што па некалькі дзён у год, так што жывёлу там можна пасьвіць амаль-што ўвесь год без перарыву. Ліпень ня вельмі гарачы (у Утрэхце $+18,4^{\circ}$), але ясныя дні выпадаюць улетку часцей, як у суседніх акругах Бэльгіі або Нямеччыны.

Насельнікі краіны—голяндцы—па сваім абліччы тыповыя паўночна-заходнія эўропэйцы: высокага росту, доўгатварыя з сьветлым колерам скуры вачэй і валасоў. Голяндзкая мова разглядаецца, як адна з ніжня-нямецкіх гаворак, але ўжо з даўных часоў на гэтай гаворцы склалася асобнае багатае пісьменства, і дзеля таго яна лічыцца за асобную мову. На поўначы краіны на ўзьбярэжжы ад Зюдэрзе да Ядэ ў гэтак званай Фрызляндыі, а таксама на Фрызляндзкіх астравах у чыстае захавалася ніжня-нямецкае племя фрызаў з старасьвецкімі звычаямі і старажытнай мовай, блізкай да мовы голяндцаў.

Міляў у верстах.
60 0 60 120 180
Водны Марскія Зямлі

Рыс. 59.—Карта сучаснай Голяндыі.

Шматвяковая барацьба з наступам мора і з магутнымі суседзямі зрабіла голяндцаў цвёрдымі, упартымі і працаздольнымі людзьмі, навучыла іх разумець карысьць супольнай працы, без якой немагчыма было-б збудавать вялізныя грэблі і засланіць краіну ад паводу. Супольная праца злучыла насельнікаў краіны ў адзіны народ і адасобіла ад суседзяў. Прыродныя варункі спрыялі ўтварэньню ў краіне асобнай незалежнай дзяржавы—Голяндыі, якая ўпарта баранілася ад магутных ворагаў. У час войнаў голяндцы некалькі разоў праганялі ворагаў тым, што адчынялі застаўкі ў грэблях і такім спосабам залівалі свае польдэры.

У Голяндыі высока стаіць асьвета. Навука і мастацтва тут разьвіліся раней, як у суседніх краінах.

Дзякуючы свайму палажэньню ў асяродку Заходняй Эўропы між Ангельшчынай, Нямеччынай і Францускай стараной, уладаючы вусьцямі Рэну, галоўнай ракі Нямеччыны, Голяндцы з даўных пор зьяўляецца багатай гандлёвай краінай.

У XVI і XVII ст Голяндцы ня мелі супарнікаў у мораходстве і морскім гандлі. Да яе належалі вялізныя колёніі ўва ўсіх частках сьвету, і толькі ўзрастаньне Ангельшчыны, якая з выгодамі палажэньня злучыла багатыя рудой і апалам, адсунула Голяндцыю на другараднае месца. Шмат якія голяндзкія колёніі перайшлі ў рукі Ангельшчыны.

Яшчэ й цяпер да Голяндзкай дзяржавы належаць вялізныя колёніі. (У Азіі—Малайскае згуртаваньне астравоў, у Аўстраліі—палова вострава Новая Гвінэя, у Амэрыцы—частка Гваяны (Гвіяны) і некалькі дробных

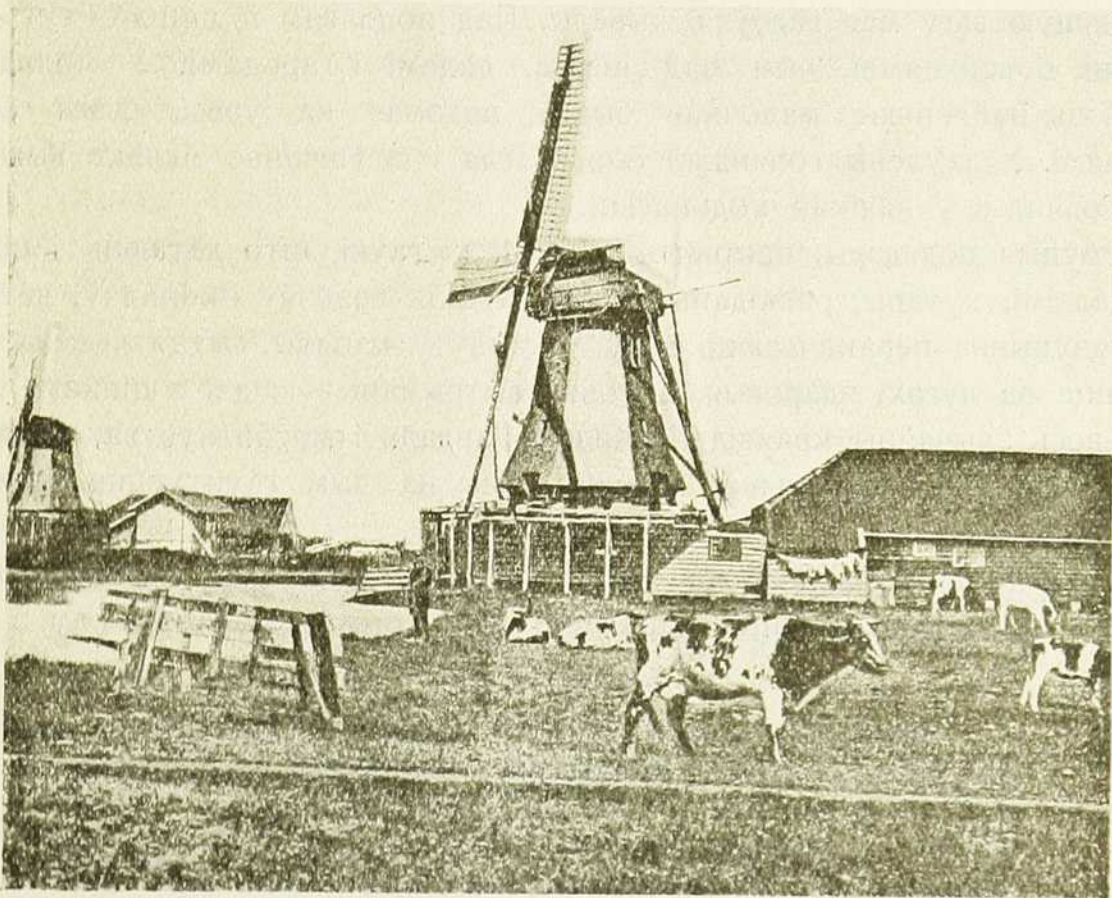

астраўкоў у Вэст-Індыі. Усяго голяндзкія колёніі налічваюць 2046 тыс. кв. клм. з 47609 тыс. насельнікаў).

Колёніі даюць Голяндыі цукер, каву, табаку, какао, усялякія прысмакі і хіну, якія адгэтуль вывоззяцца ў Нямеччыну, Польшчу, Літву, Беларусь і Расію.

Па сваіх гандлёвых абаротах Голяндцыя, ня гледзячы на сваю малую велічыню, займае адно з першых месц на сьвеце. (Перавышаюць яе на гэтым полі Ангельшчына, Злучаныя Штаты, Нямеччына і Францыя).

Гандаль (асабліва транзітны) —грунт, на якім стварылася багацьце Голяндыі.

Мал. 60.—Краявід у Голяндыі.

Мора дае яшчэ і іншыя заробаткі насельнікам Голяндыі. Голяндцы і фрызы—добрыя рыбакі. Каля берагоў сваёй бацькаўшчыны яны ловяць вустрыц і рыбу (селядцы і траску). На сваіх маленькіх рыбацкіх караблёх яны выяжджаюць на рыбу і далей у Нямецкае мора і нават у Атлянтыку аж на морскія мяліны, што ляжаць каля вострава Нью-Фаўнленд блізка Паўночнай Амэрыкі.

Калісь у Голяндыі параўнаўча высока стаяла і прамысловасьць, але сучасная буйная фабрычная прамысловасьць патрабуе шмат апалу, якога ў Голяндыі няма. З гэтай прычыны цяпер фабрык тутака мала. Толькі ў прыморскіх гарадох мае вагу будаваньне караблёў ды апрацоўка некаторых produkтаў, што прывозяцца з колёній.

Зямлі, гожай на ральлю, у Голяндзі мала. Збожжа сеюць дзе-ні-дзе толькі ў гестах, ды там, каб яно магло расьці, трэба спачатку асушыць імшары і зрэзаць павярхоўны пласт торфу. Свайго збожжа не хапае і яго трэба прывозіць з колёній (рыс), з Амэрыкі (пшаніца), даўней прывозілі з Расіі. Ураджайныя нівы польдэраў засяваюцца пераважна каштоўнымі тэхнічнымі расьлінамі: табакай, цыкорыяй, лёнам, цукровымі буракамі. Цукру Голяндцы вырабляе шмат і вывозіць яго за межы. Апрача таго, ў польдэрах саджаюць плодковыя дрэвы, гародніну і садовыя кветкі (гіяцынты, туліпаны, нарцысы, лялеі і г. д.), якія вывозяцца адгэтуль ува ўсе куткі Эўропы.

Аднак усе галіны земляробства маюць другараднае значэньне. Значна большую вагу мае гадоўля жывёлы. Пад поплавам і пашай тут знаходзіцца болей зямлі, чым пад нівамі, садамі і гарадамі. У польдэрах трымаюць найлепшае малочнае быдла, вядомае на ўвесь сьвет сваімі якасьцямі. Услаўлены голяндзкі сыр, масла і згушчанае малако вывозяцца з Голяндзі ў вялікай колькасьці.

Роўныя польдэры, пакрытыя лугамі, кнігаўкі, што лётаюць і цівікаюць над імі, хутары, раскіданыя каля высокіх грэбляў і каналаў, ветракі, што бязупынна перакачваюць ваду з канаў у каналы, сытая жывёла, што пасьвіцца па лугох, здаровыя, высокія, вытрыманыя людзі з піпкамі ў зубах,—вось звычайны краявід Голяндзі. Гандаль і мораплаўства, малако і цукер, асьвета і супольная праца,—вось на чым грунтуецца багацьце гэтай краіны.

Голяндзкая дзяржава, да якой належыць большая частка краіны, зьяўляецца канстытуцыйным каралеўствам і абымае 34200 кв.ккм. з 6850 тыс. нас.

Большасьць дэпутатаў голяндзкага парлямэнту належыць да розных антысоцыялістычных партый. Соцыял-дэмократы маюць у парлямэнце 22 месцы ў ніжняй палатцы. Партыя гэтая блізка да аднаназоўнай нямецкай партыі, і ў час вайны спачувала нямецкім імперыялістам. Уплыў яе на работнікаў зьмяншаецца. Затое ўзмацняецца маладая Комуністычная Партыя Голяндзі, якая ўжо пасьпела правесці сваіх прадстаўнікоў у парлямэнт. Профэсыянальныя арганізацыі голяндзкіх работнікаў ня маюць адзінства. Цэнтральны Профсаюз знаходзіцца пад уплывам Соц-Дэм. Раб. Партыі. Комуністы маюць уплыў на так званы Саюз Сындыкалістых, які падтрымоўвае сувязь з Маскоўскім Профінтэрнам.

Маленькі куток Голяндзкай краіны, які ляжыць між затокамі Долярт і Ядэ, належыць да Нямецкай рэспублікі.

Гарады краіны зьяўляюцца пераважна гандлёвымі, а не прамысловымі асяродкамі. Самы вялікі з іх *Амстэрдам* (642000 нас. у 1920 г.) ляжыць на беразе Зюдэрзэ, на прырэсмыку, што злучае з кантынэнтам Голяндзкі паўвостраў, акругу багатых польдэраў, у якой голяндцы хаваліся ў час барацьбы за незалежнасьць.

Асушанае цяпер Гарлемскае возера бязмаль-што зусім адзяляла гэты паўвостраў ад контынэнту. Разбурыўшы некаторыя грэблі і затапіўшы такім чынам часткі маршаў, голяндцы часова ператваралі свой паўвостраў у востраў, каб на яго не маглі прайсці ворагі.

Многалічныя каналы перасякаюць Амстэрдам у розных кірунках і дадаюць яму падобнасць да Вэнэцыі.

На грузкіх грунтах гораду можна ставіць будынкі толькі на даўгіх палях, убітых у зямлю аж да цвёрдых пластоў, якія ляжаць пад глебай. Так будуець хаты шмат у якіх гарадох Голяндцы.

У тыя часы, як Зюдэрзэ было даступна для морскіх караблёў, Амстэрдам быў адным з галоўных асяродкаў сусветнага гандлю. Пазьней морскія караблі пачалі будавацца такімі вялікімі, што ўжо не маглі ўваходзіць у Зюдэрзэ. Амстэрдам часова страціў сваю вагу. Цяпер сюды пракапалі з захаду канал, даступны для буйных караблёў, і горад ізноў пачынае разьвівацца. Прамысловасьць гораду ня вельмі вялікая; высока стаіць толькі будаваньне караблёў. Перш за ўсё Амстэрдам—асяродак унутранага гандлю Голяндцы і асяродак культурны; тут шмат музэяў, некалькі вышэйшых школ і іншых навуковых і культурна-асьветных устаноў.

На паўднёвы захад адгэтуль ляжыць *Гага* (353000 нас.), сталіца Голяндзкай дзяржавы з палацамі каралевы і гэнэральных штатаў (сойму). Гэта ціхамірны, прыгожы горад урадовых устаноў.

Наадварот, *Ротэрдам* (511000 нас.), што ляжыць на поўдзень ад Гагі на адным з галоўных вусьцяў Рэну, зьяўляецца бойкім горадам замежнага гандлю. Сюды даходзяць найвялікшыя морскія караблі, на якіх прывозіцца збожжа, гарбата і кава. Усё гэта тутака перагружаецца на рэнскія рэчныя параходы і на чугункі і накіроўваецца на ўсход у Нямеччыну.

На паўднёвы ўсход ад Амстэрдаму на скрыжаваньні суднаходных рэк і каналаў з галоўнымі чыгункамі краіны ляжыць *Утрэхт* (140000 нас.), багаты унівэрсытэцкі горад, адзін з нямногіх прамысловых куткоў Голяндцы.

Асяродкам Фрызляндцы можна лічыць *Гронінген* або Дрэнтэ (90000 нас.), унівэрсытэцкі і гандлёвы асяродак фрызляндзкіх маршаў, на якіх красуе гадоўля малочнай жывёлы.

Паўночна-Заходняя Нямеччына абымае частку Паўночна-Германскай нізіны на ўсход ад Голяндцы ў вадазборы сярэдняга Эмсу, ніжняга Вэзэру і ніжняй Лабы (Эльбы). Краіна гэтая мае выйсьце да паўднёва-ўсходняга кутка Нямецкага мора, берагі якога і тут, як у Голяндцы або Заходняй Ютляндцы, адзначаюцца адсутнасьцю выгодных буктаў і небяспечнымі для караблёў мялінамі. Толькі шырокія вусьці рэк Вэзэру і Лабы, даступныя для самых буйных морскіх караблёў, зьяўляюцца нібы брамамі

краіны, праз якія ідуць галоўныя дарогі з Нямеччыны да мора. У гэтых вусьцях пабудаваліся багатыя гандлёвыя гарады з важнымі морскімі прыстанямі, таго часу як рэшта ўзьбярэжжа пустынна й бязлюдна.

Ланцуг выдмавых Фрызляндзкіх астравоў перарываецца на ўсход ад затокі Ядэ, але затое тут захаваўся скалаваты востраў Гельголянд, таксама адломак сухазем'я. У час сусветнай вайны гэты востраў быў галоўным умацаваньнем Нямеччыны на моры. Маршы, падобныя да голяндзкіх, займаюць у Паўночна-Ўсходняй Нямеччыне толькі вузкую палоску ўзьбярэжжа і на захад ад Ядэ ўсюды ляжаць вышэй роўня мора. Затое гесты, такія самыя, як ува Ўсходняй Голяндыі, пакрываюць большую частку краіны. Гэта роўныя прасторы, пакрытыя ледавіковымі адкладамі, неўраджайныя, пескаватыя. Калісь тут было многа лясоў, але іх даўно ўжо павысякалі, і цяпер на іх месцы засталіся толькі тарфавішчы ды пусткі, парослыя скуднай траўкай або хмызьнячком верасу. Такой пусткай зьяўляецца, напрыклад, Люнэбургская між нізавінамі Вэзэру і Лабы, гожая, ды й то ня ўсюды, на пашу авечкам і козам.

Клімат краіны вільгатны, морскі, з мяккай зімой і халаднаватым хмарным летам.

Сярэдняя тэмпература году ў Гамбурзе, у вусьцях Лабы, $+8,3^{\circ}$, сярэдняя студзеня $+0,3^{\circ}$, ліпеня $+17,2^{\circ}$.

Зразумела, што блagія грунты і няпрыемны клімат ня прынаджваюць сюды людзей. Гушчыня залюднення значная толькі каля вусьцяў рэк. Насельнікі краіны — адно з ніжня-нямецкіх пляменьняў (ніжня-саксы) — жывуць у даўгіх аднапаверхавых хатах з крутой саламянай страхой. Звычайна ў аднэй хаце зьмяшчаюцца і пакоі для людзей, і хлеў для жывёлы, і памяшканьне для сельска-гаспадарчых прыладаў. Зямля належыць пераважна да дробных земляўласнікаў — сялян, а ральніцтва зьяўляецца адным з галоўных заняткаў насельнікаў. Значную частку імшараў асушылі, з тарфавішчаў зразаюць пласт торфу, у пустках выпальваюць верас, зямлю добра гнояць і старэнна вырабляюць. Аднак грунты застаюцца блagімі і даюць ня вельмі вялікія ўраджаі. Сеюць пераважна жыта, авёс, бульбу і лён, каля рэк саджаюць садовіну. Яшчэ большую ўвагу, як на ральлю, звярочваюць на лугі і пашу, бо, дзякуючы вільгатнаму клімату, трава расьце нават і на кепскіх грунтах. Коней, быдла і авечак ганяюць на пашу бязмаль цэлы год. У моры ловяць рыбу, у Люнэбургскай пустцы здабываюць нафту. Аднак галоўны даход краіне дае гандаль. Лежачы каля вусьцяў Лабы і Вэзэру, краіна зьяўляецца пасярэдняй у гандлі Сярэдняй Нямеччыны з іншымі краямі, таксама як для Заходняй Нямеччыны такім гандлёвым пасярэднікам зьяўляецца Голяндія.

У вусьцях Лабы пабудоваўся самы важны гандлёвы горад Эўропэйскага контынэнту і трэці па сваіх гандлёвых абаротах горад сьвету — *Гамбург* (968 тыс. насельнікаў). Перад вайной толькі Нью-Ёрк і Лёндон перавышалі яго па сваіх гандлёвых абаротах (3254 мільёны рублёў золатам).

Лежачы ў тым месцы Лабы, да якога даплываюць найвялікшыя морскія караблі, Гамбург ёсць найбліжэйшай да асяродку Заходняй Эўропы морскай прыстанню. Перасяленцы ў Амэрыку з Нямецчыны, Польшчы і Беларусі ў Гамбурзе садзяцца на караблі, якія адгэтуль ідуць цераз акіян. Толькі ў час замярзаньня Лабы, што здараецца ня кожны год, акіянскія караблі прыстаюць ня ў самым Гамбурзе, а ў Куксгафэне бліжэй да адкрытага мора, дзе выгружаюцца прынамсі пасажыры, пошта і г. д. З Нямецчыны праз Гамбург вывозяць фабрычныя вырабы, крамніну, жалеза, хімічныя тавары. Сюды з Амэрыкі і іншых заэўропэйскіх краёў вязуць каву, збожжа, воўну, баваўну. У Гамбурзе будуць морскія караблі, апрацоўваюць каву, какао, каўчук, вырабляюць боты і г. д. Але фабрычная прамысловасьць болей пашырана ў яго прадмесьцях: Альтоне, Гарбурзе, Вандсбэку і іншых, разам з якімі Гамбург налічвае болей за 1200 тыс. нас. Уваходзячы ў склад Нямецкай фэдэрацыі, Гамбург зьяўляецца вольным горадам, маленькай самаўраднай рэспублікай. Гэта адзін з тых вольных гарадоў, якія ў сярэднія вякі былі злучаны ў Ганзэйскі хаўрус і кіравалі гандлем у Балтыцкім моры.

Такім-жа вольным месцам ёсць і *Брэмэн* (258000 нас.), які займае такое-ж палажэньне на Вэзэры, як Гамбург на Лабе. Гэта таксама важная прыстань (гандлёвы абарот 974 міл. рубл. золатам да вайны), якая бойка гандлюе з Злучанымі Штатамі Паўночнай Амэрыкі і Індыяй. Сюды прывозяць і тут апрацоўваюць баваўну, табаку, рыс. Як для Гамбургу пярэдняя прыстанню зьяўляецца Куксгафэн, гэтак Брэмэн мае сваю пярэднюю гавань на адкрытым моры—Брэмэргафэн.

Апрача Брэмэну і Гамбургу большая частка Паўночна-Заходняй Нямецчыны ўваходзіць у склад провінцыі Гановэр, якая зьяўляецца часткай Прусіі, найвялікшай з самаўрадных рэспублік Нямецчыны. На захад ад вусьцяў Вэзэру тут знаходзіцца яшчэ самаўрадная рэспубліка Ольдэнбург.

Паўночна-Усходняя Нямецчына ляжыць на ўсход ад Лабы да вышнявіны Одэру і заходніх берагоў Гданьскай затокі Балтыцкага мора. Да яе належыць частка Ютляндзі, што ляжыць на поўдзень ад Фленсбургскага фёрду. Паводле сваёй прыроды гэтая краіна нагадвае Ўсходнюю Данію. Ледавік тут трымаўся даўжэй, як у Паўночна-Заходняй Нямецчыне і пакінуў грубейшы пласт морэн. З ледавіковага навалу тут утварылася шмат грудой і пагоркаў, так што краявід краіны мае падобнасьць да краявіду паўночна-беларускіх узгор'яў.

Узьбярэжжа Балтыцкага мора, пераважна роўнае і нізіннае, толькі на захадзе мае ў дастатку выгодных бухт-фёрдаў. Далей на ўсход прыстані сустракаюцца толькі ў вусьцях значных рэк. У сухазем'е, праўда, уразаецца шмат заток, але гэтыя затокі, так званыя гафы, аддзелены ад адкрытага мора грудамі выдмаў, з якіх складаюцца вузкія і даўгія паўвостравы—гакі.

На поўначы краіны цягнецца паласа тыповых морэнавых узгор'яў, багатых вазёрамі ледавіковага пахаджэння. (Гэтыя ўзгор'і адпавядаюць канцовым морэнам, нанесеным у час апошняга зьледзянення). На захадзе паласа ўзгор'яў падыходзіць да самага Балтыцкага мора, на ўсходзе між узгор'ямі і морам распасціраецца паўзбярэжная нізінная палоска. На поўдзень ад паласы ўзгор'яў ізноў цягнецца паласа нізін, па якіх і рэкі цякуць у шырынёвым кірунку, пакуль не прарвуцца праз морэнавыя ўзгоркі ў бок Балтыцкага мора. Гэтыя нізіны адзначаюцца роўнай паверхняй і нагадваюць нашу Палескую нізіну. Паласа нізін мае вялікую гандлёвую вагу, бо па ёй праходзяць галоўныя сухаземныя дарогі з Заходняй Эўропы ў Польшчу, Беларусь і Маскоўшчыну. Рэкі Лаба з Гавэлем, які мае прытоку Шпрэ, Одэр з Вартай і іншыя, што бягуць па паласе нізін, злучаны паміж сабой сеткай штучных вадзяных дарог—каналаў. Такім чынам паласа нізін мае найлепшыя ўмовы для развіцця ўнутранага гандлю.

Грунты ў Паўночна-Ўсходняй Нямеччыне лепшыя, як у Паўночна-Заходняй.

Ураджайная гліністая глеба займае тут болей прасторы, а пяскі і балоты трапляюцца радзей. Клімат тут сушэйшы, неба часьцей бывае ясным, сонечным.

Сярэд. тэмп. году ў Бэрліне $+8,6^{\circ}$, значыць бязмаль такая самая, як у Гамбурзе, але ўзімку тут халадней (сярэдняя тэмпература студзеня $-0,2^{\circ}$), а ўлетку цяплей (сярэд. тэмп. ліпеня $+18,4^{\circ}$). Ападкаў 500—600 мілім.

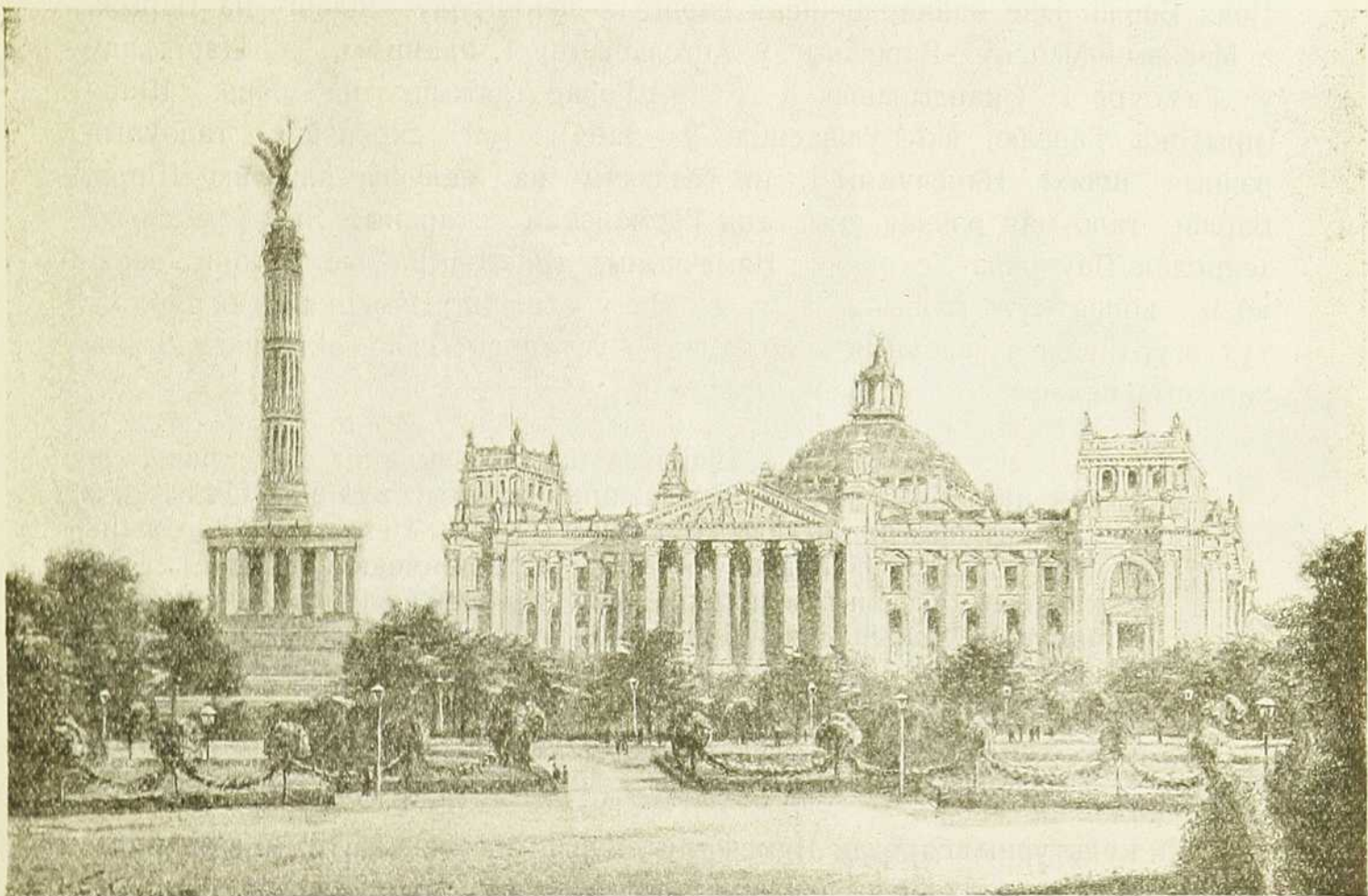
Лясоў тут захавалася досыць многа. Па пескавых выдмавых узбярэжжах пераважаюць хваёвыя бары, у іншых месцах часьцей трапляюцца яловыя, букавыя і дубовыя лясы.

Насельнікі краіны—тыя самыя ніжня-немцы, што і ў Паўночна-Заходняй Нямеччыне (ніжня-саксы), але даўней тут жылі славянскія пляменьні, і хаця яны даўно анямечыліся, але ўплывы падмешкі іхняй крыві адбіваюцца і на сучаснай нямецкай люднасьці. Тутэйшыя немцы маюць шмат славянскіх рысак у абліччы. Сярод іх часта спатыкаюцца круглагаловыя і шырокатварыя, як славяне, асобы. У змаганьні з суседзямі і з даволі жорсткай прыродай склаўся характар мясцовых немцаў. Гэта ўпарты, хмуры і жорсткі народ, згуртаваны ў моцную грамадзянскую адзінку, шануючы дысцыпліну, паслухмянства і парадак.

Няма нічога дзіўнага, што тут на ўскрайку Гэрманіі стварылася наймацнейшая з нямецкіх дзяржаў—жалезная магутная Прусія, пад уладай якой хутка апынулася ўся Паўночна-Ўсходняя Нямеччына, а потым яшчэ вялікія часткі іншых краін Гэрманіі. З Прусіяй мусілі злучыцца ў адну фэдэрацыю і тыя нямецкія дзяржавы, якія яшчэ засталіся самастойнымі (за выключэннем Аўстрыі). Фактычна Прусія неабмяжована пануе ў Нямецкай фэдэрацыі, а да рэвалюцыі, як мы ўжо ведаем, прускія каралі зьяўляліся адначасна нямецкімі імператарамі.

Сельская гаспадарка ў Паўночна-Ўсходняй Нямецчыне, як і ў Паўночна-Заходняй, мае вялікае значэнне. Земляўласнасць тут пераважвала буйная. Сялян-земляўласнікаў тут меней. Гадоўля жывёлы, агулам кажучы, мае меншую вагу, але і тут авечак, коняў і быдла трымаюць значна болей, як у нас. Гэтаму дапамагаюць і палепшаныя спосабы ральніцтва, пры якіх значная колькасць зямлі знаходзіцца пад засевамі кармавых траў. Пад папарам застаецца толькі 5% усёй ральлі (у нас на Беларусі болей за 30%). З збожжа болей за ўсё сеюць жыта і аўса. прычым з кожнай дзесяціны збіраюць у сярэднім разы 4 болей, як у нас. Бульбы сеюць болей, як дзе, яе хапае і на страву людзям і на корм жывёле, яна ідзе на бравары і на крухмальні. Гарэлкі з бульбы тут вырабляецца вельмі многа, так што хіба толькі Беларусь да вайны магла на гэтым полі спрацаваць з Паўночна-Ўсходняй Нямецчынай. Вялікую вагу маюць засевы цукровых буракоў і выраб цукру. Апроч таго, сеюць шмат гароху, табакі, гародні-

Мал. 61.—Берлін. Будынак рэйхстагу (саюзнага парламэнту).

ны, лёну. Падземнага багацця тут ня лішне многа, хаця месцам (ува Ўсходнім Брандэнбурзе і Ніжнім Шлёнску) трапляецца каменны і буры вугаль. Карыстаючыся мясцовым і прывезеным з паўдня вугалем, хутка пашыраецца фабрычная прамысловасць, асабліва апрацоўка сельска-гаспадарчых produkтаў. Каля мора будуць караблі, а ў сярэдзіне краіны каля сталіцы пашырыўся выраб вопраткі, машын і мастацкіх тавараў.

З іншых заняткаў можна адзначыць лясны промысел і рыбацтва ў Балтыцкім моры, але як дрэва, гэтак і рыбы здабываецца замала ў параўнанні з вымаганьнямі мясцовай люднасьці, і гэтыя тавары трэба прывозіць з-за межаў. Вялікую вагу мае гандаль, хаця для замежнага гандлю прыстані Балтыцкага мора меней выгодныя, чым Гамбург або Брэмэн, бо звычайна ў студзені замярзаюць і ляжаць занадта далёка ад галоўных міжнародных гандлёвых дарог. Толькі ў апошнія часы, як пракапалі Кільскі канал праз Паўднёвую Ютляндую, гандлёвае значэньне Балтыцкіх прыстаней павялічылася. Унутраному гандлю дапамагае будова паверхні, дзякуючы якой пракладаньне дарог не выклікае вялікіх страт. Чыгункавая сетка краіны такая густая, як у Ангельшчыне.

Асяродкам унутранага гандлю краіны зьяўляецца *Бэрлін*—сталіца Нямецкай дзяржавы і вузел галоўных сухаземных дарог Эўропы. У Бэрліне сходзяцца важныя чыгункі, якія маюць агульна-эўропэйскае значэньне. Праз Бэрлін ідзе найкарацейшая дарога з Ленінграду—Вільні—на Парыж, з Масквы—Менску—Варшавы ў Ангельшчыну і Францыю, з Царгораду ў Гамбург і Скандынавію і г. д. Горад ляжыць на рацэ Шпрэ (прытока Гавэлю, які ўліваецца ў Лабу). Тут сходзяцца галоўныя рэчныя шляхі Нямецчыны і, ня гледзячы на малую велічыню Шпрэ, Бэрлін—галоўная рэчная прыстань Гэрманскай стараны. Як прамысловы асяродак Паўночна-Ўсходняй Нямецчыны, горад вырабляе вагоны, паравозы, вопратку, машыны і г. д. Як у сталіцы Нямецкай рэспублікі, тут згуртаваліся галоўныя дзяржаўныя ўстановы, для якіх пабудаваны харошыя палаты.

Усялякія помнікі, вялізныя масты, звычайна 5-цёх паверхавыя камяніцы, чыстыя, абсаджаныя дрэвамі вуліцы (*Unter den Linden*), прыгожыя сады і бульвары (слынны *Tiergarten* у сярэдзіне гораду) дадаюць надзвычайнае хараство нямецкай сталіцы. Брукаваныя асфальтам вуліцы тут мыюцца швабрамі, і наагул за чыстай сочаць пільна. З гэтай прычыны й паветра тут чысьцейшае, як у іншых вялікіх гарадох, пылу значна меней. Рух калёсаў і самаходаў тут меншы, як у Парыжы, але затое ўва ўсіх кірунках па горадзе праходзяць поўныя народу вагоны надземных і падземных чыгунак і трамваяў.

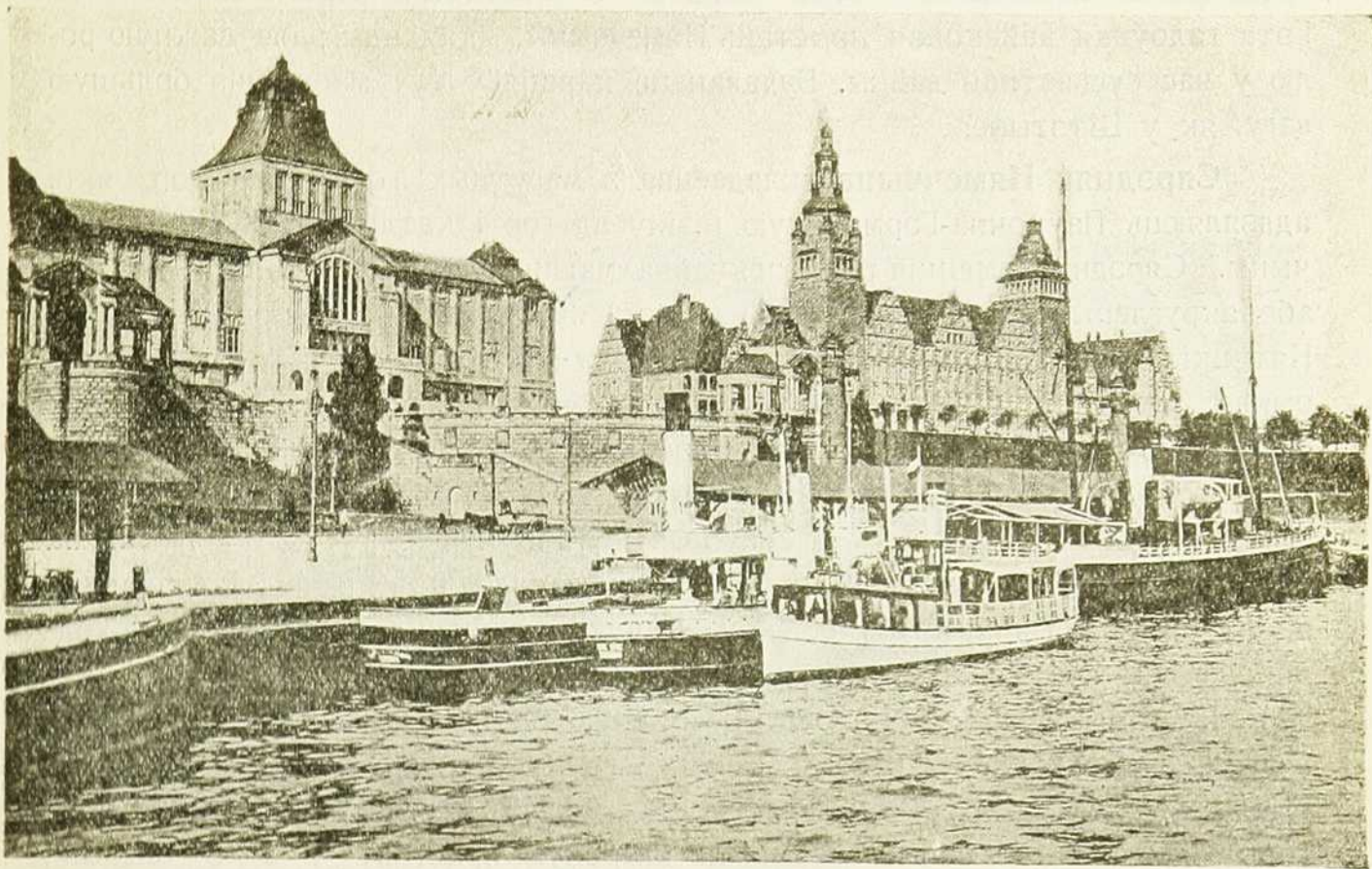
Як культурны асяродак Нямецчыны, Бэрлін слыне выдатнымі вышэйшымі школамі, у якіх вучыцца шмат чужаземцаў, многалічнымі багатымі бібліотэкамі, чытальнямі, кнігарнямі, помнікамі мастацтва ў музэях, багатымі навуковымі колекцыямі і г. д. Аднак для Нямецчыны Бэрлін далёка ня тое, што Парыж для Францыі. Іншыя гарады Гэрманскай стараны, асабліва ў Паўднёвай Нямецчыне, жывуць сваім асобным, незалежным ад Бэрліну жыццём, не аддаюць яму ўсіх сваіх жывых сіл. Ня гледзячы на гэта, Бэрлін хутка расьце, а ў апошнія перад вайной дзесяцёхгодзьдзі зраўняўся з Парыжам па колькасьці насельнікаў (У 1910 годзе ў Бэрліне было 2071000 насельнікаў, а разам з прадмесьцямі 3703000. У час сусьвет-

най вайны лік насельнікаў трохі зьменшыўся. У 1919 г. іх тут было 1903000, але разам з прадмесьцямі яшчэ болей, як да вайны—3730000).

Асабліва шпарка разрастаюцца прадмесьці, з якіх некаторыя ўжо зьліліся з сталіцай у адну бясконную грамаду будынкаў. Некаторыя з гэтых прадмесьцяў, даўней маленькія падбэрлінскія мястэчкі і вёскі, налічваюць цяпер болей, як па 200000 насельнікаў кожны (Шарлётэнбург, Нэйкэльн, Шэнэбэрг).

Крыху далей ад сталіцы ля сутокі Шпрэ і Гавэлю стаіць *Шпандаў* (85000 нас.) з вялікімі фабрыкамі зброі і пораху, а яшчэ далей, ніжэй на Гавэлі—*Потсдам* (58000 нас.), прыгожы горад, былая гаспода прускіх каралёў. Ваколіцы Бэрліну зьяўляюцца галоўнай прамысловай акругай Паўночна-Ўсходняй Нямецчыны. Другая такая акруга ляжыць на Одэры ў так званым Ніжнім Шлёнску, дзе здабываюць каменны вугаль. Аднак там апрача фабрычнай прамысловасьці пашырана і ральніцтва, між іншым засевы

Мал. 62.—Прыстань у Штэтыне.

цукровых буракоў. У сярэдзіне гэтай акругі на Одэры ляжыць *Брэслаў* (папольску Вроцлав, 528000 н.), у якім сходяцца важныя дарогі з Польшчы ў Чэхію, з Бэрліну ў Украіну. Тут існуе шмат цукраварняў, хімічных, машынных і іншых фабрык.

На поўначы краіны на вусьцях Одэру ляжыць важная прыстань—*Штэтын* (233000 нас.), асяродак сельска-гаспадарчай акругі (Помэраніі) з буйнымі майстэрнямі караблёў і апрацоўкай сельска-гаспадарчых прадуктаў.

Пярэдняя прыстанню Штэтыну зьяўляецца Свінэмюндэ, мястэчка на беразе адкрытага Балтыцкага мора.

Другая важная прыстань Балтыцкага мора *Любэк* (113000 нас.) ляжыць у паўднёва-заходнім кутку Балтыцкага ўзьбярэжжа. Як Гамбург і Брэмэн, Любэк быў у сярэднія вякі адным з гарадоў Ганзейскага хаўрусу і да гэтага часу таксама застаўся вольным месцам, якое ўваходзіць у склад Нямецкай фэдэрацыі. Бойкі гандаль гэтага гораду з Літвой, Латвіяй і Расіяй зьменшыўся ў апошнія часы, пасля таго, як пракапалі Кільскі канал з Балтыцкага мора ў Нямецкае праз шыю паўвострава Ютляндый.

Затое борзда пачаў пашырацца гандаль прыстані *Кіль* (205000 н.), якая ляжыць ля выйсьця гэтага каналу ў Балтыцкае мора. Гэта асяродак гандлю з Даніяй і Скандынавіяй, вядомы з даўных часоў, як рыбацкая прыстань, каля якой ловяць селядцы і шпроты. Аднак галоўнае значэньне Кілю грунтуецца на палажэньні каля Кільскага каналу, па якім немцы могуць лёгка перакідваць свае караблі з Нямецкага мора ў Балтыцкае. Гэта галоўная вайсковая прыстань Нямецчыны, якая адыграла важную ролю ў час сусьветнай вайны. Будаваньне караблёў тут мае яшчэ большую вагу, як у Штэтыне.

Сярэдняя Нямецчына складаецца з магутных горставых гор, якія аддзяляюць Паўночна-Германскую нізіну ад гор і катлін Паўднёвай-Нямецчыны. Сярэдняя-Нямецкія горы звычайна маюць адхонныя схілы і плоскія або акругленыя вярхі, але ў далінах рэк, якія прабіваюцца праз Сярэднюю-Нямецкія горны парог, сьценкі гэтых далін часамі бываюць зрывістымі, як, напрыклад, у даліне Лабы, у так званай Саксонскай Швайцарыі. На зрывістых сьценах такіх далін агаляюцца рознакалёрныя пласты земных парод; з схілаў суседніх гор, голых або пакрытых лесам, спадаюць прыгожыя струмені, уліваючы сваю ваду ў павольную галоўную раку, што бяжыць па даліне. У іншых месцах, асабліва па вадападзелах, краявід адзначаецца аднатоннасьцю (напрыклад, плоскаўзвышша Заўэрлянд у паўночна-ўсходняй частцы Рэнскіх Лупняковых гор).

Наагул краявід краіны, як і паверхня, досыць рознастайны, горы чаргуюцца з плоскаўзвышшамі і катлінамі, грунты месцам урадлівыя, лёссаваыя, на значных узвышшах ледавіковыя, месцам камяністыя. На захадзе горы Сярэдняй Нямецчыны займаюць шырокую прастору ў 2—3° шырыні, на ўсход звужваюцца, уразаючыся між Паўднёва-Ўсходняй Нямецчынай і Чэскім спрадвечным масывам. На захадзе горы складаюцца з пластовых земных парод—лупнякоў і пескавікоў (Рэнскія Лупняковыя горы), вапнякоў, маргляў і гэтак далей. Часамі сярод лупнякоў і пескавікоў там сустракаюцца значныя прасторы, складзеныя з астыглай лявы, багатыя згаслымі, але яшчэ правільнымі стожкавымі вульканамі. У жэралах гэтых вульканаў, напрыклад, у Рэнскіх Лупняковых горах, захаваліся цікавыя вульканічныя вазёры (маары).

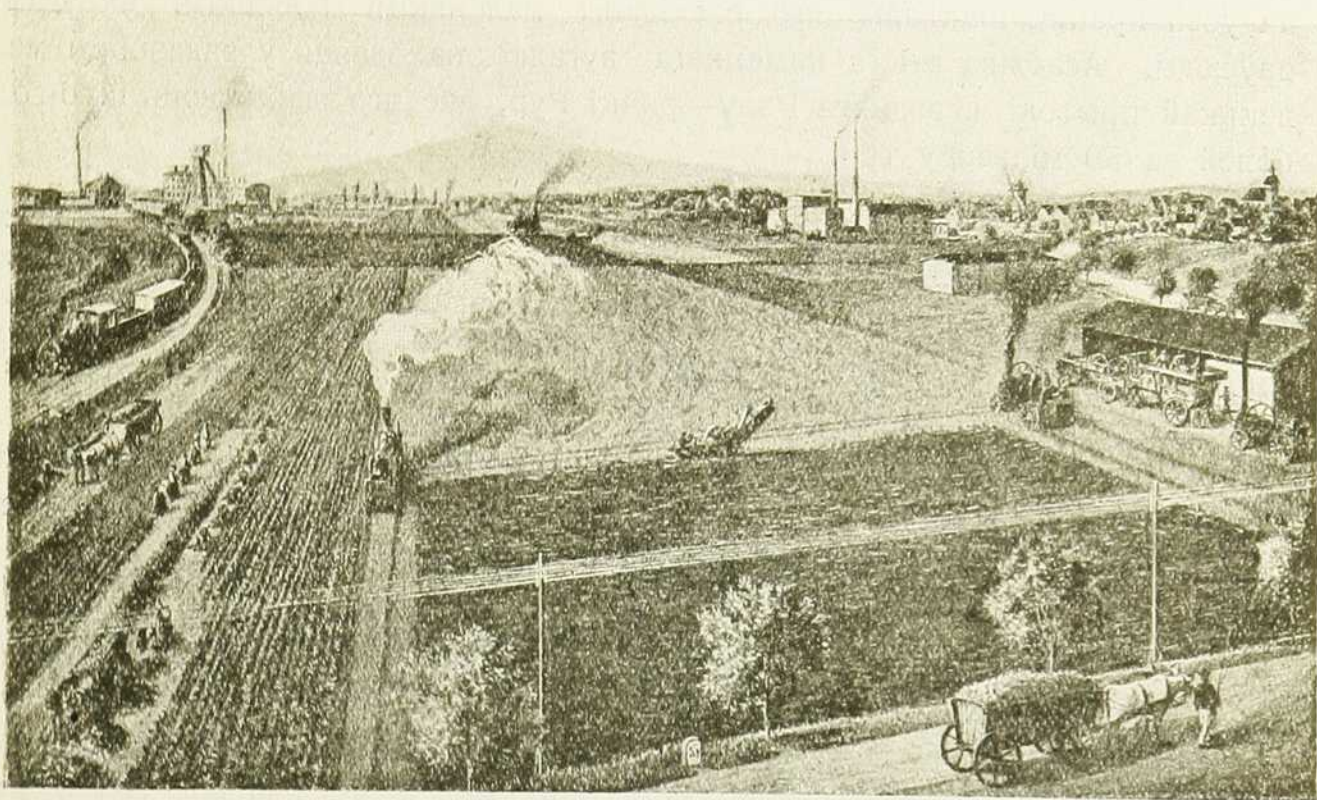
(Паводле карты вывучы назовы галоўных гор Сярэдняй Нямецчыны. Якія рэкі там працякаюць? Адкуль і куды бягуць гэтыя рэкі?).

Галоўнай асаблівасьцю ўсёй Сярэдняй Нямецчыны зьяўляецца багацьце яе на розныя карысныя мінералы. З даўных часоў тут здабывалася шмат серабра, волава, цыны, а ў апошнія часы тутаква вынайшлі вялізныя паклады каменнага вугалю, жалеза і розных соляй, на якіх грунтуецца нямецкая хімічная прамысловасьць.

У залежнасьці ад рознастайнай паверхні і вялікага працягу краіны з захаду на ўсход клімат яе досыць рознародны. На захадзе клімат мякчэйшы, на ўсходзе астрэйшы; вярхі гор, апранутыя вечнымі хмарамі, адзначаюцца халаднаватым дажджыстым кліматам; даліны рэк і зачыненыя з усіх бакоў гарамі катліны маюць клімат сушэйшы і цяплейшы.

Найвышэйшая гара горсту Судэтаў Шнээкопэ мае сярэдняю гадавую тэмпературу $+0,2^{\circ}$, сярэдняю ліпеня $+9,0^{\circ}$, лютага $-7,3^{\circ}$. Дрэздэн у даліне Лабы мае адпаведна $+9,0^{\circ}$ для ўсяго году, $+18,2$ для ліпеня, $-0,1^{\circ}$ для студзеня. Кэльн на сярэднім Рэне $+10,1^{\circ}$ (год), $+18,6^{\circ}$ (ліпень), $+2,2^{\circ}$ (студзень).

Мал. 63.—Краявід у Сярэдняй Нямецчыне (провінцыя Саксонія). Араньне зямлі за дапамогай паравых плугоў.

У даліне Сярэдняга Рэну сьпее вінаград; у горах растуць толькі хваёвыя бары; па нізінах пераважаюць лясы дубовыя і букавыя.

Варункі для ральніцтва наагул добрыя, але багатыя паклады мінералаў адцягваюць насельнікаў ад вёсак, і паўсюды сельская гаспадарка зьяўляецца другарадным заняткам, а насельнікаў вясковых меней, як гарадзкіх. Галоўным збожжом, як і ў Паўночна - Гэрманскай нізіне, зьяўляецца жыта, за ім ідзе авёс, але для пражыўленьня насельнікаў большую вагу мае бульба, асабліва ў густа залюдненых прамысловых акругах,

дзе зямля вельмі каштоўная і засяваць збожжа няма рахунку. Па ўраджайных раўнінах (на ўсход ад Гарцу і ў вадазборы Вышняга Вэзэру) сеюць шмат цукровых буракоў, паўсюды грае вялікую ролю гародніцтва і садоўніцтва. Гадоўля жывёлы мае меншую вагу, як на Паўночна-Германскай нізіне, але й тут трымаюць многа авечак, быдла (асабліва на плоскаўзвышшы Гэсэн), сьвіней (у Вэстфаліі, Турынгіі, Саксоніі). Вэстфальскія кумпякі вывозяцца адгэтуль і за межы, а сасіскі і каўбасы лічацца нацыянальнай патравай. Аднак усе сельскія заняткі могуць лічыцца толькі падсобнымі, як у нас падсобнымі пры ральніцтве зьяўляюцца саматужныя промыслы. Багацьце Сярэдняй Нямецчыны грунтуецца на нетракапальнай і фабрычнай прамысловасьці, якая тут пашырылася болей, як ува ўсіх іншых частках Германскай стараны. Поплеч з Паўночна-Заходняй Ангельшчынай, Бэльгіяй і некаторымі краінамі ў Злучаных Штатах Паўночнай Амэрыкі Сярэдняй Нямецчына зьяўляецца адной з галоўных прамысловых краін сьвету. Здабываньне каменнага вугалю адбываецца бязмаль-што па ўсёй краіне, паклады яго раскіданы маленькімі і вялікімі акругамі паўсюды. Асабліва многа каменнага вугалю знаходзяць у вадазборы маленькай прытокі сярэдняга Рэну—рэчкі Рур, дзе яго здабываюць што-год болей за 50 мільёнаў тон.

Вялізныя запасы вугалю трапляюцца ў Саксонскіх Рудных горах, у Судэтах, у Паўночным Гэсэне, на крайнім захадзе каля Ахэну і ў нізінах, якія ўразаюцца ў краіну з поўначы, нібы затокі Паўночна-Германскай нізіны, каля гарадоў Лейпцыгу і Кэльну.

Большая частка тутэйшага вугалю патрабляецца на месцы буйнымі фабрыкамі Сярэдняй Нямецчыны, але многа яго вывозіцца й за межы. Жалезнай руды ў краіне таксама знаходзяць многа.

Яе здабываюць ля р. Лян, прытокі Рэну, у Турынгіі, у Вэзэрскіх горах на поўнач ад горсту Гарц.

Нідзе на сьвеце няма такой колькасьці цынку, як у Сярэдняй Нямецчыне (у Заўэрляндзе і навокала Ахэну), многа тут і волава (у Рэнскіх Лупняковых горах і ў Гарцы), цыны (у Саксонскіх Рудных горах), медзі (у Рэнскіх Лупняковых горах, у Гарцы і на ўсход ад яго). Вельмі вялікую вагу маюць паклады солі як звычайнай, гэтак і так званай „адкідной“, на якой грунтуецца хімічная прамысловасьць Нямецчыны. (Найболей вядомы паклады солі каля Штасфурту на ўсход ад Гарцу). Ёсьць у краіне і нафта (у Вэзэрскіх горах). Наагул Сярэдняй Нямецчына мае ўсё, што патрэбна для буйной сучаснай прамысловасьці, і зразумела, фабрыкі расьлі ў ёй, асабліва перад вайной, як грыбы, а па колькасьці буйных гарадоў яна перавысіла нават Паўночна-Заходнюю Ангельшчыну. Паводле становішча жалезнай, хімічнай, баваўнянай і ваўнянай прамысловасьці краіна займае першае месца на контынэнце Эўропы. Выраб таннай вопраткі

пашыраўся з такой шпаркасьцю, што пагражаў выціснуць з сусьветнага рынку Ангельшчыну.

Апрача невялікай колькасьці вэндаў або сэрбаў-лужычанаў, якія за-хаваліся ў межах краіны (у Лужычанскіх горах), большасьць насельнікаў гаворыць на сярэдня-нямецкіх гаворках. (На захадзе—верхня-франкскай, на ўсходзе—верхня-саксонскай). Ад адной з гэтых гаворак (верхня-саксонскай) паходзіць і сучасная пісьменная нямецкая мова. Так званыя сярэднія немцы адзначаюцца ад паўночных, асабліва ад прусакаў, вясёлым, жвавым характарам, прыхільнасьцю да поэзіі і музыкі, задаволенасьцю жыцьцём, волялюбнасьцю і дэмакратызмам. Гарыстая паверхня Сярэдняй Нямецчыны перашкаджала праз доўгі час утварэньню тут буйных дзяржаў, і аж да гэтага часу тут існуе шмат асобных дробных дзяржаўных адзінак, якія ўваходзяць у склад Нямецкай Фэдэрацыі. Па сваім фізычным абліччы сярэднія немцы адражняюцца ад паўночных цямнейшым колерам скуры, вачэй і валасоў і меншым ростам.

Тлумачыцца гэта падмешкай крыві кельцкіх народаў, якія даўней жылі ў Нямецчыне аж да вышнявіны Вэзэру і толькі з цягам часу анямечыліся.

Па вёсках жыве толькі меншасьць насельнікаў краіны ды й самыя вёскі тутака большыя, а хутары сустракаюцца радзей, як у Паўночнай Нямецчыне. Сялянскія панадворкі чатырохкутныя, па баках панадворка будуюцца асобна пуні, гумны, ёўні і стайні. Хаты звычайна двухпаверхавыя, крытыя дахоўкай або гонтамі. Сярод гарадоў краіны сустракаюцца старасьвецкія нямецкія месцы з вузкімі вуліцамі, старажытнымі 2-х паверхавымі будынкамі, дахі якіх канчаюцца вострымі вярхамі і вежамі.

У апошнія гады пабудована шмат гарадоў сучаснага тыпу з шырокімі вуліцамі і пляцамі, вялізнымі многапаверхавымі камяніцамі і многалічнымі фабрыкамі.

Асабліва многа такіх гарадоў у каменна-вугальных акругах, дзе часта гарады, фабрычныя мястэчкі, рудні, гуты і капальні зрастаюцца, як у

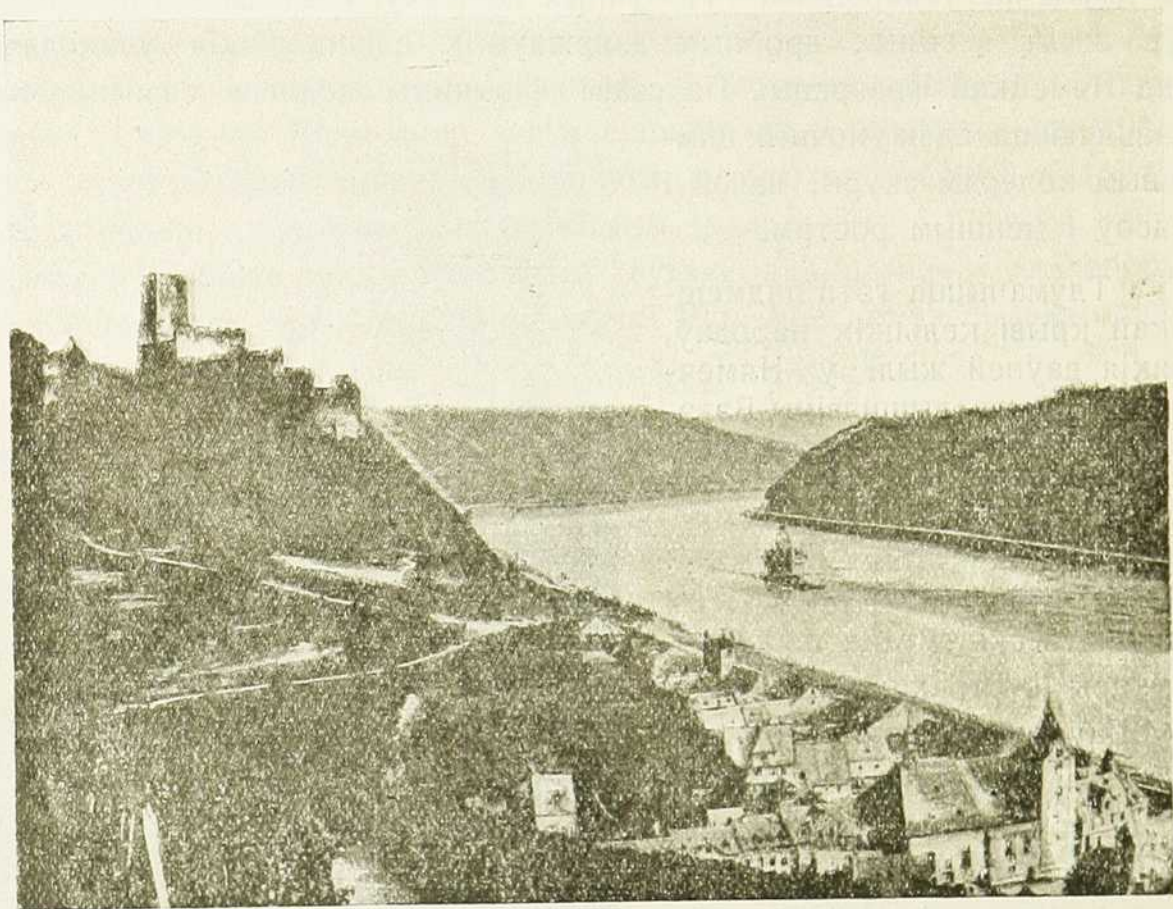

Мал. 64.—Вуліца з старасьвецкімі будынкамі ў нямецкім горадзе. (Браўншвэйг).

Паўночна-Ўсходняй Ангельшчыне або ў Бэльгіі, у адзін бязьмежны горад з лесам фабрычных комінаў, з кучамі вугалю, з пахам дыму і чаду, з го-манам і клумам, з лясканьнем і гулам машын. Гушчыня залюдненьня ў такіх месцах надзвычайна высокая і часамі дасягае да 1500 ч. на 1 кв. клм., таго часу, як сярэдняя шчыльнасьць насяленьня ў краіне ледзь даходзіць да 190.

Найгусьцей залюдненая акруга ляжыць на захадзе краіны ў вадазборы сярэдняга Рэну. Рэн—галоўная гэрманская рака, цячэ сюды з Вышня-Рэнскай нізіны і пераразае тут папярок Рэнскія Лупняковыя горы ў прыгожай вузкай даліне.

Мал. 65.—Краявід на Рэне.

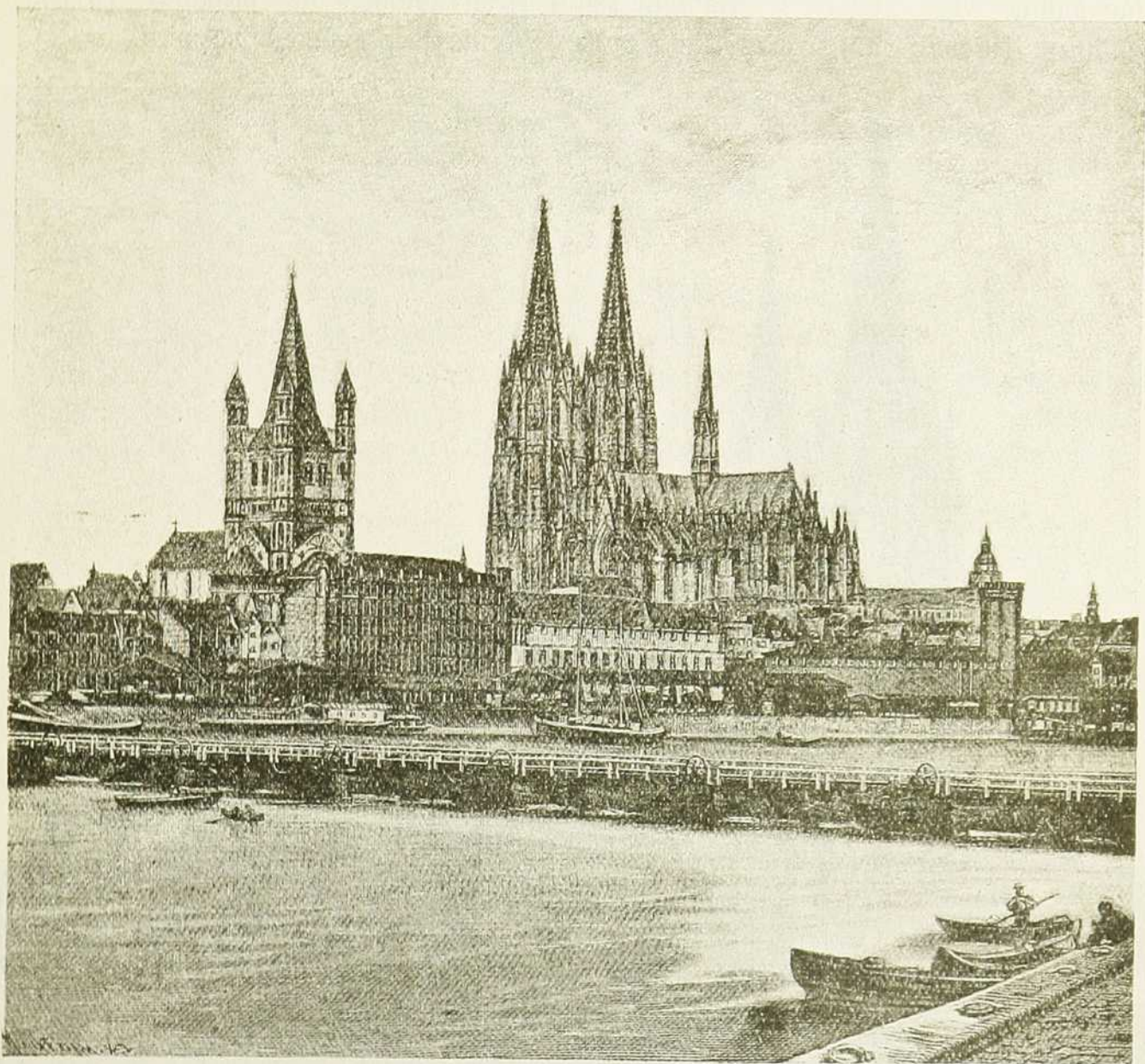
Заўсёды маючы ў дастатку вады, Рэн зьяўляецца галоўнай прыроднай дарогай з Альп да Нямецкага мора. Швайцарыя, Нямецчына, Францыя і Голяндыя карыстаюцца гэтай ракой, як гандлёвай дарогай. Абапал ракі ў Рэнскіх Лупняковых горах захаваны надзвычайныя запасы падземнага багацьця. Усё гэта выклікала згуртаваньне тутакі многалічных прамысловых і гандлёвых гарадоў.

Гандлёвым асяродкам акругі зьяўляецца *Кэльн* (634000 нас.), што ляжыць у нізіне, якая ўдаецца паміж горстаў у Сярэднюю Нямецчыну з поўначы. Адгэтуль па Рэне пачынаецца асабліва вялікі паражодны рух, так што горад зьяўляецца вельмі важнай рэчнай прыстанню. Апроч таго, горад ляжыць на карацейшай чыгунцы з Бэрліну і Гамбургу ў Парыж. Кэльн мае шмат цікавых рэштак старасьветчыны.

Прыгожы кэльнскі сабор набыў славу аднаго з найпакнейшых будынкаў сьвету. Фабрычная прамысловасьць гораду складаецца з вырабу машын, чакаляды, одэколёну (eau de Cologne, пафранцуску—кэльская вада).

На захад ад Кэльну на мяжы з Бэльгіяй ляжыць *Ахэн* (146000 нас.) асяродак здабываньня медзі і вугалю, а на поўдзень, на мяжы з Францыяй—*Саарбрукен* (105000 н.), асяродак Саарскіх каменна-вугальных пакладаў, захопленых Францыяй пасля вайны.

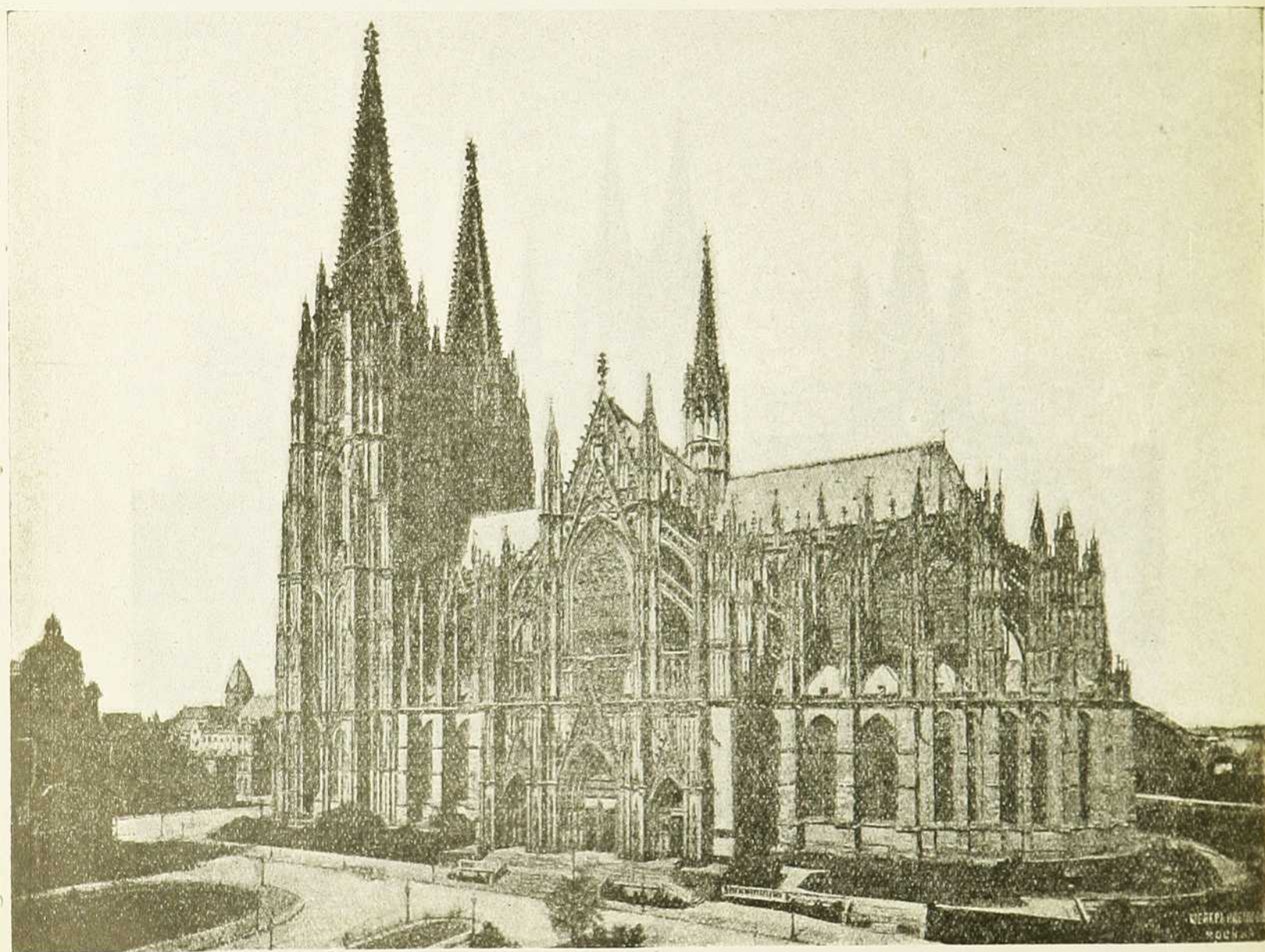

Мал. 66.—Кэльн.

Значна большую вагу маюць гарады, якія ляжаць на поўнач ад Кэльну па рэчках Вупэр і Рур. Там гарады стаяць так блізка адзін ад аднаго, што месцам зьліваюцца ў цэлае мора фабрык і жылых будынкаў. Адны з гэтых гарадоў, як *Эльбэрфэльд* (157000 нас.) і *Бармэн* (156000 нас.), якія ўжо злучыліся ў адзін падвойны горад, апрацоўваюць пераважна баваўну, лён, шоўк і вырабляюць крамніну; другія (Рэмшэйд, Золінгэн)—вырабляюць жалезныя прылады: нажы, сярпы, косы; трэція (Дортмунд 295000 н.) зьяўляюцца асяродкамі нетракапальнай прамысловасьці. На чале ўсіх гэтых га-

радоў стаіць *Эсэн* (439000 нас.) на Руры з самымі вялікімі фабрыкамі на сьвеце, якія належалі да фірмы Крупа і выраблялі зброю, бліндажы, гарматы, рэйкі, вагоны, паравозы і нават цэлыя морскія вайсковыя караблі. Да фабрык Крупа належаць свае вугальныя капальні, свае жалезныя і мядзяныя рудні ня толькі ў Нямеччыне, але нават у Гішпаніі і іншых краёх. Шпаркі рост Крупаўскіх фабрык лічыцца адным з найвялікшых дзіваў капіталістычнага сьвету. Моц і магутнасьць Нямеччыны, якая выявілася ў час вайны 1914—18 г., у значнай меры грунтавалася на вырабах гэтых фабрык. Пасьля вайны фабрыкі Крупа ўжо не вырабляюць зброі.

Мал. 67.—Кэльнскі сабор.

Прыстаньню Рурскіх ваколіц на Рэне зьяўляецца *Дусэльдорф* (407000 нас.), які адначасна вывозіць тавары *Крэфэльд* (124000 нас., шоўкавыя вырабы), *Дуйсбургу* (244000 н.) і іншых гарадоў, што ляжаць на захад ад Рэну.

На ўсход ад Рэнскіх Лупняковых гор у вышнявіне Вэзэру плоска-хваляватае ўзвышша Вышняга Гэсэн у мае свой гандлёва-прамысловы ася-

родак—*Касэль* (162000 нас.), а на поўначы па-за Вэзэрам на мяжы з Паўночна-Заходняй Нямецчынай ляжыць падвойны горад *Гановэр* (310000 н.) з Ліндэнам (82000 нас.), вядомы вырабам машын, мэблі і каўчуковых тавараў.

На паўднёвы ўсход ад Гановэру сярод нізінных прастораў уздымаецца самотны горст—Гарц.

На самым вышэйшым пункце гэтага горсту Брокене (1143 м.), заўсёды завінутым у хмары, асабліва часта бачылі т. зв. брокенскае зьявішча. Увечары чалавек, стоячы на версе гэтай гары, бачыць на хмарах свой цень надзвычайна вялікіх разьмераў, навокала якога разыходзяцца кругі ўсіх колераў вясёлкі. Зьявішча гэта тлумачыцца пераламленьем праменяў заходзячага сонца, але выклікала шмат баек аб зданях, якія, па народных поглядах, жывуць на гэтай гары.

На ўсход ад Гарцу распасьціраецца ўраджайная раўніна Ніжняя Саксонія, багатая пакладамі рознастайных соляй і засевамі цукровых буракоў. Асяродкам гэтай акругі зьяўляецца *Магдэбург* (286000 н.) на сярэдняй Лабэ з буйнымі цукраварнямі і браварамі. На поўдзень ад Гарцу цягнецца Турынгская катліна, якая з поўначы абмяжована горстам Турынгскага Лесу.

Да рэвалюцыі 1918 г. гэтая мясцовасьць складалася з 35 асобных кавалкаў, якія належалі да 11 дзяржаў Нямецкай імперыі. Цяпер яны аб'ядналіся ў адзіную Турынгскую самаўрадную рэспубліку.

Яшчэ далей на ўсход цягнуцца Саксонскія Рудныя горы, у акрузе якіх здабываецца шмат каменнага вугалю, серабра і цыны. Даліна Лабэ з зрывістымі сыценкамі і прыгожымі ваколіцамі аддзяляе Саксонскія Рудныя горы ад Лабскіх пескавіковых гор, за якімі цягнуцца Лужычанскія горы, залюдненыя вэндамі. Акругі Саксонскіх Рудных, Лабскіх і Лужычанскіх гор складаюць самаўрадную рэспубліку Верхнюю Саксонію, густа залюдненую мясцовасьць, падобную да Рурскай каменна-вугальнай акругі, па колькасьці гарадоў, рудняў і капальняў. Найвялікшыя з тутэйшых гарадоў: *Хэмніц* (304000 нас.), які завуць Нямецкім Манчэстэрам за яго вялізныя баваўняныя фабрыкі, *Дрэздэн* (529000 нас.) на Лабэ, даўная сталіца Саксоніі, слынная разьвіцьцём мастацтва і пісьменства і *Лейпцыг* (604000 нас.), гандлёвы асяродак краю, слычны сваімі кірмашамі, гандлем, школьнымі прыладамі і кнігамі.

На ўсход ад Лужычанскіх гор аж да вышнявіны Одэру цягнуцца Судэты, вялікі горст, урэзаны між Паўночна-Ўсходняй Нямецчынай і Чэскім масывам.

Паўднёвая Нямецчына займае прастору на поўдзень ад прытокі Рэну Майну аж да паўночных схілаў Альп. На захадзе гэтая краіна мяжуеца з Усходняй Францыяй, на ўсходзе яе мяжу складае горставы

ланцуг Чэскі Лес. Паверхня тут яшчэ болей рознастайная, як у Сярэдняй Нямецчыне. Значныя горы чаргуюцца тутака з катлінамі-грабэнамі, па якіх працякаюць важныя суднаходныя рэкі.

Да гэтых грабэнаў належаць: Вышня-Рэнская нізіна, што аддзяляе Францыю ад Нямецчыны; Швабія, або вадазбор Нэкару, прытокі Рэну; Франконія, па якой цячэ Майн; нарэшце даўліна Вышняга Дунаю. Грабэны гэтыя аддзяляюцца адзін ад аднаго горстамі, да якіх належаць: Шварцвальд (Чорны Лес), гранітнае ўзвышша, выцягнутае між Вышня-Рэнскім грабэнам і Швабіяй; Шваба-Франконская Юра, што апускаецца прыступкамі ў бок Швабіі і Франконіі, а ў бок Дунаю абрываецца вапняковым схілам, слынным сваімі пячорамі, зьнікаючымі рэкамі і іншымі карставымі зьявамі, нарэшце крышталічны горст Чэскі Лес, узгранічны між Нямецчынай і Чэхіяй.

Самая паўднёвая частка краіны, што ляжыць на поўдзень ад Дунаю, завецца Шваба-Баварскім плоскаўзвышшам, паволі павышаецца на поўдзень і пераходзіць у прыгор'і Альп. Гэтае плоскаўзвышша абвадняецца левымі альпійскімі прытокамі Дунаю, і на поўдні завалена адкладамі альпійскіх ледавікоў, сярод якіх раскіданы невялікія ледавіковыя вазёры.

Катліны Паўднёвай Нямецчыны (асабліва Вышня-Рэнскі грабэн і Франконія) адзначаюцца ўраджайнымі лёсавымі грунтамі, прыемным сонечным кліматам і багатай расьліннасьцю.

Сярэдняя тэмп. году ў Нюрнбэрзе ў Франконіі— $+8,4^{\circ}$, сяр. студзеня— $-1,3^{\circ}$, ліпеня— $+18,7^{\circ}$.

Там добра ўзрастае вінаграднік і розныя плодковыя дрэвы, сьпеюць кіяхі і пшаніца, сустракаецца нават ядобны каштан.

Горы краіны не дасягаюць значнай вышыні (вярхі Шварцвальду ледзь перавышаюць 1400 м. н. р. м.), але на вярхох іх ёсьць сьляды даўнага зьледзяненьня, грунты іх горшыя, як па катлінах, клімат халаднейшы і вільгатнейшы, схілы парасьлі густымі лясамі.

(З гэтай прычыны яны і маюць назоў wald'aў або лясоў Шварц-вальд, яго працяг Одэн-вальд, Чэскі Лес).

Шваба-Баварскае плоскаўзвышша мае таксама параўнаўча халодны клімат і многа ападкаў і адзначаецца багацьцем на балоты і поплавы.

Сярэдняя тэмп. году ў асяродку плоскаўзвышша ў Мюнхэне $+7,5^{\circ}$, сяр. студзеня— $-2,2^{\circ}$, ліпеня— $+17,5^{\circ}$. Ападкаў там 840 мілім.

Тут ужо ня можа расьці ані вінаграднік, ані ядобны каштан. Плодовыя дрэвы, кіяхі і пшаніца растуць дрэнна.

Наагул як паверхня, гэтак і клімат у Паўднёвай Нямецчыне яшчэ болей рознастайны, чым у Сярэдняй.

Насельнікі краіны—паўднёвыя немцы—вясёлы, простадушны і сумленны народ. Гэта бліжэйшыя родзічы альпійскіх немцаў, да якіх яны падобны і абліччам, і мовай, і звычаямі.

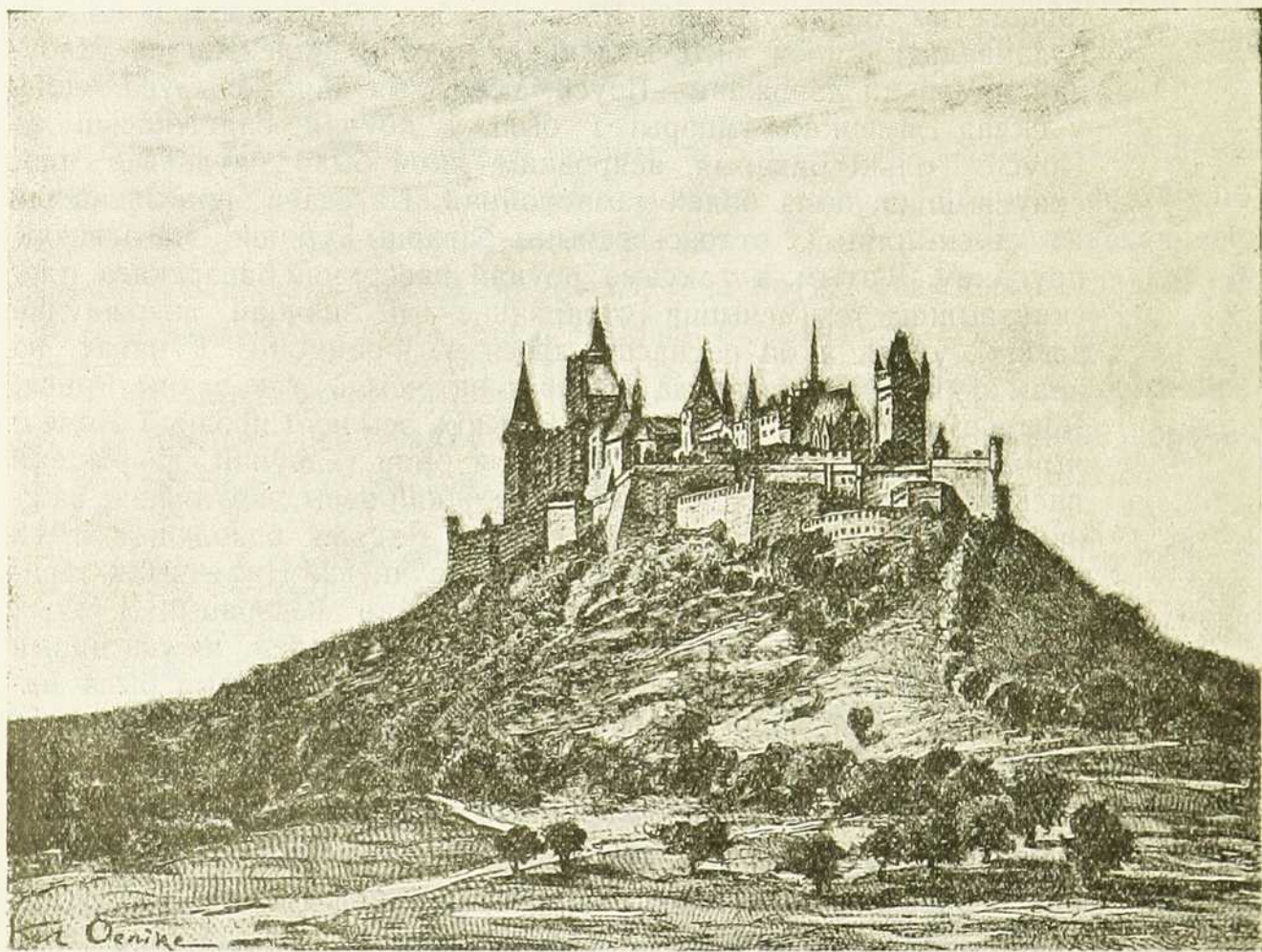
Тутэйшыя немцы належаць да чатырох асобных пляменьняў. На поўначы жывуць франкі, тыя самыя, што й на захадзе Сярэдняй Нямецчыны; у Вышня-Рэнскім грабэне і ў Шварцвальдзе жывуць алеманы, тыя-ж, што ў Швайцарыі; у вадазборы Нэкару і каля пачаткаў Дунаю швабы, на паўднёвым усходзе—баювары. У сярэднія вякі кожнае з гэтых пляменьняў мела тут сваё гэрцогства, амаль-што незалежную дзяржаву. Межы гэтых дзяржаў часта змяняліся. У апошнія перад вайной гады тут існавалі 2 каралеўствы—Баварыя і Вюртэмбэрг (Швабія), гэрцогствы Бадэн (Вышня-Рэнскі грабэн і Шварцвальд) і Гэсэн (Одэнвальд). Апроч таго, маленькія куточки належалі да галоўнай нямецкай дзяржавы—Прусіі. Усе гэтыя дзяржавы ўваходзілі ў склад Нямецкай імперыі і былі ў поўнай залежнасьці ад Прусіі. Толькі Баварыя, асяродкам якой было паўднёвае плоскаўзвышша, была болей самастойнай. Па сваёй прыхільнасьці да дысцыпліны і старасьветчыны баварцы трошкі нагадваюць прусакаў. Гэтым, а таксама роўнай паверхняй Баварскага плоскаўзвышша тлумачыцца стварэньне імя значнай дзяржаўнай адзінкі, улада якой распасьціралася на Франконію і нават на левы бераг Рэну, і дзе да Баварыі належыць так званы Рэнскі Пфальц на мяжы Лётарынгіі і Рэнскіх земляў Сярэдняй Нямецчыны. У Нямецкай імперыі Баварыя была галоўнай дзяржавай пасля Прусіі, а як старонка каталіцкай веры, зьяўлялася важнай процівагай лютэранскай Прусіі. Пасля рэвалюцыі 1918 году ўсе каралеўствы і гэрцогствы Паўднёвай Нямецчыны зрабіліся самаўраднымі рэспублікамі Нямецкай фэдэрацыі. З гэтых рэспублік Баварыя звязана з фэдэрацыяй слабей, як усе іншыя часткі Нямецчыны. Часова пасля рэвалюцыі Баварыя была нават зусім незалежнай Савецкай Рэспублікай, якую аднак задушылі правыя арганізацыі пры дапамозе Антанты.

Люднасьць у Паўднёвай Нямецчыне жыве значна радзей, чым у Сярэдняй. Большасьць насельнікаў займаецца тут сельскай гаспадаркай. Збожжа сеюць пераважна па нізінах і на Шваба-Баварскім плоскаўзвышшы. Жыта, якое грае ролю галоўнага гатунку збожжа ў Паўночнай і Сярэдняй Нямецчыне, тут засяваецца толькі па горных схілах. У грабэнах яго замянае пшаніца або часамі і кіяхі, на Шваба-Баварскім плоскаўзвышшы—ячмень, які йдзе там на піваварні. Хмель, патрэбны для вырабу піва, таксама засяваецца галоўным чынам на гэтым плоскаўзвышшы. У Вышня-Рэнскім грабэне, дзе гушчыня залюдненьня вельмі значная, вялікую вагу мае гародніцтва і садоўніцтва. Пладовыя дрэвы там іншы раз растуць шэрагам па палёх пшаніцы, як у Лямбардзкай нізіне і іншых мясцовасьцях Італіі. Вінаградні трапляюцца ў катлінах (Вышня-Рэнскай, Швабіі, Франконіі), і вінаграду тутака зьбіраюць значна болей, чым у Сярэдняй Нямецчыне. Па горах ральніцтва адыходзіць на другі плян, і на першае месца выходзяць гадоўля жывёлы і лясныя промыслы. Найлепшыя гатункі быдла пасьвяцца па лугох Шваба-Баварскага плоскаўзвышша.

Карысных мінэралаў у краіне значна меней, як у Сярэдняй Нямецчыне. Каменнага вугалю няма зусім, буры вугаль трапляецца толькі каля прыгор'яў Альп. У падгор'ях Чэскага Лесу ёсць жалезная руда, месцам сустракаецца соль (у Бадэне і Вюртэмбэрзе) і сьлыны літографскі лупняк (у Франконскай Юры), які зьяўляецца спэцыяльнасьцю Паўднёвай Нямецчыны.

Буйная фабрычная прамысловасьць карыстаецца сярэдня-нямецкім апалам і мае значна меншую вагу, як у Сярэдняй Нямецчыне. Галоўныя фабрычныя акругі ляжаць у катлінах. Затое па ўзвышшах з даўных часоў пашырылася саматужная прамысловасьць (у Шварцвальдзе): выраб гадзінкаў, апрацоўка дрэва і мэталу.

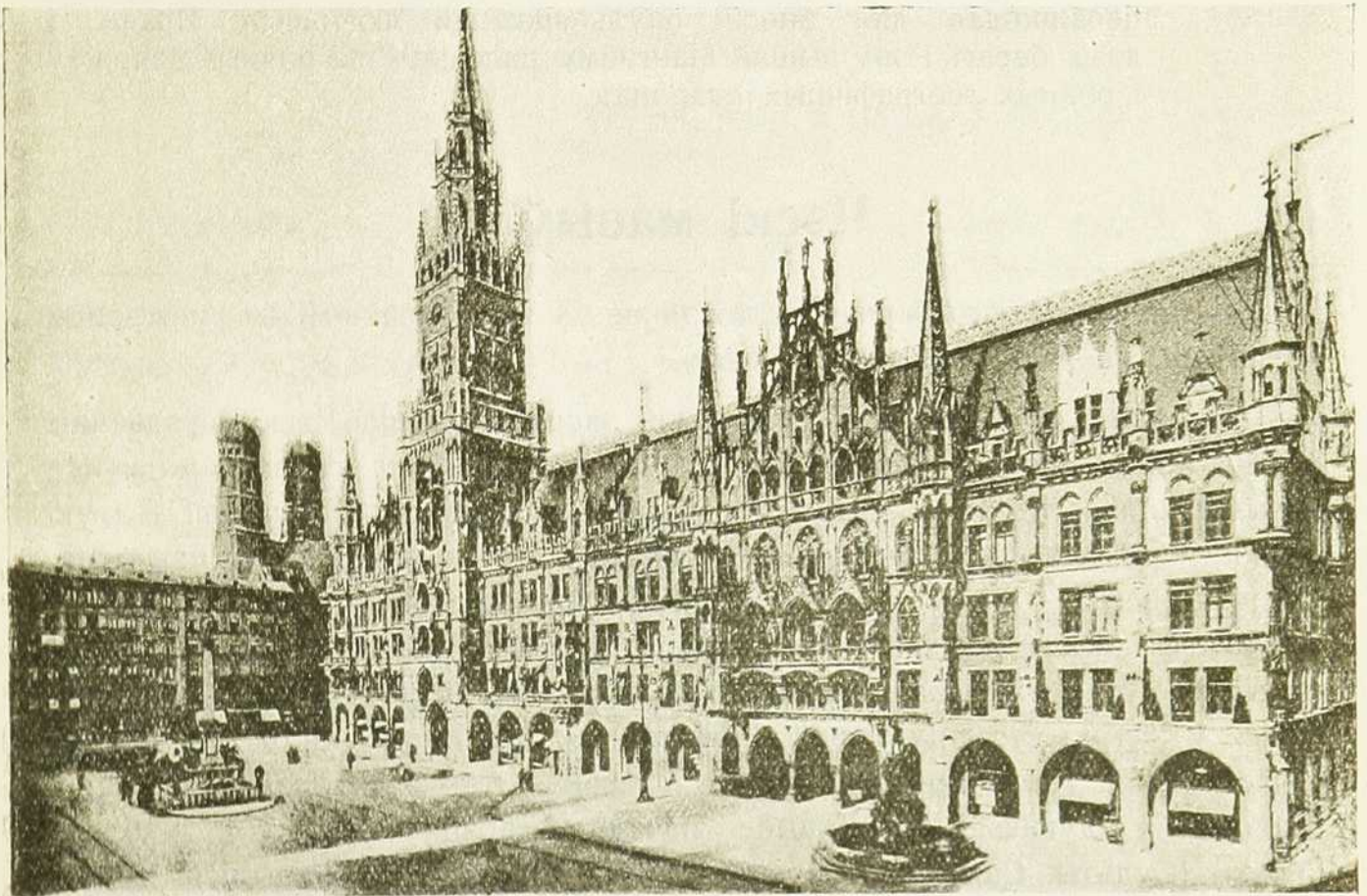
Мал. 68.—Старасьвецкі замак Гогенцолерн у Паўднёвай Нямецчыне.

Наагул нетракапальная і фабрычная прамысловасьць займае прыблізна столькі-ж працоўных рук, колькі і сельская гаспадарка. У паселішчах вясковага тыпу—вёсках і хутарох—жыве прыблізна столькі-ж людзей, як і па гарадох і мястэчках. Хутары спатыкаюцца часцей, як вёскі, асабліва на Шваба-Баварскім плоскаўзвышшы. Сялянскія хаты тамака, як і ў Сярэдняй Нямецчыне, двухпаверхавыя, крытыя дахоўкай. Аднак у адзнаку ад сярэдня-нямецкіх двароў тут у аднэй хаце зьмяшчаюцца і людзкія пакоі і памяшканьні для жывёлы, сена і сельска-гаспадарчых прыладаў. На другім паверсе навокала ўсёй хаты цягнецца адкрытая вэранда.

Гарады Паўднёвай Нямеччыны красавалі ўжо ў сярэднія вякі, вялі бойкі гандаль і складаліся ў магутныя гандлёвыя хаўрусы гарадоў; рамёслы і прамысловасць, навука і мастацтва дасягалі ў іх значнага развіцця. У пазьнейшыя часы агульны заняпад Нямеччыны выклікаў заняпад і паўднёва-нямецкіх гарадоў. Толькі ў XIX в. ізноў яны пачалі расці і адбудоўвацца адначасна з узрастаньнем прамысловасці і гандлю ўва ўсёй Гэрманіі.

Згодна з гэтымі двума пэрыодамі ўзрастаньня большасць тутэйшых гарадоў складаецца з дзвёх частак: старасьвецкага гораду, у якім пераважаюць вузкія завулкі, готычныя цэрквы, сярэдня-вяковыя будынкі, крытыя дахоўкай, а часамі захаваліся і руіны даўнай гарадзкой сьцяны, і сучаснага гораду з многапаверхавамі камяніцамі, фабрыкамі, палацамі музэяў, вакзалаў і унівэрсытэтаў, з бульварамі й шырокімі вуліцамі.

Мал. 69.—Мюнхэн. Гарадзкая ратуша.

Найвялікшы горад краіны *Мюнхэн* (631000 нас.) ляжыць у асяродку Шваба-Баварскага плоскаўзвышша і гандлюе сельска-гаспадарчымі вырабамі гэтай акругі. Дзякуючы свайму унівэрсытэту і вышэйшай тэхнічнай школе, горад зьяўляецца важным культурным асяродкам. Як сталіца Баварыі, ён меў у Паўднёвай Нямеччыне такую-ж вагу, як сталіца Прусіі, Бэрлін, на поўначы.

У вадазборы вышняга Майну (ў Баварскай Франконіі) ляжыць старасьвецкі прамысловы *Нюрнбэрг* (353000 нас.), сьлыны вырабам піва, дзіцячых цацак, алоўкаў і розных вучэбных прылад.

На ніжнім Майне ляжыць гандлёвы *Франкфурт* (433000 нас.), у якім крыжуюцца важныя дарогі з Вены ў Кэльн і Голяндыю, з Страсбургу ў Гамбург і Бэрлін.

На вышнім Нэкары (ў Швабіі) пануе *Штутгарт* (309000 нас.) з значнай прамысловасцю і кніжным гандлем.

На захадзе краіны няма такіх буйных гарадоў, але там шмат дугарадных гарадоў, з якіх некаторыя (*Бадэн-Бадэн* у Шварцвальдзе) вядомы, як здароўніцы, другія (*Гейдэльбэрг*), як культурныя універсітэцкія гарады. Галоўны з іх *Мангэйм* (230000 нас.) на Рэне—апошні пункт, да якога даходзяць буйныя рэнскія параходы, важны гандлёвы асяродак.

Вышэй яго па Рэне ходзяць толькі маленькія плоскадонныя судны, і Рэн з сваімі балотнымі берагамі зьяўляецца там перашкодай для зносін паўзбярэжнай люднасці. Правы і левы берагі Рэну вышэй Мангэйму належаць да розных дзяржаў і розных географічных старонак.

Чэскі масыў.

(Азнач яго географічнае палажэнне. З якімі краінамі ён мяжуеца на поўдні, на захадзе і на поўначы?).

На ўсход ад Паўднёвай Нямеччыны распасціраецца Чэскі спрадвечны масыў. Калісь, яшчэ ў першыя часы жыцця зямлі, тут існавала магутнае ўзвышша. Мільёны гадоў дажджы і рэкі руйнавалі і размывалі гэтую старонку, змывалі тыя пласты земных парод, з якіх складалася яе паверхня, але праз увесь гэты час старонка была сухазем'ем, толькі пакрысе рабілася ўсё ніжэй і ніжэй. Некалькі разоў мора залівала суседнія краіны, і Чэскі масыў рабіўся востравам, але хіба толькі маленькія часткі яго пераварочваліся ў затокі суседніх мораў. Большая частка краю ніколі не пакрывалася вадой. Не змянілася Чэская старана і тагды, як навокала яе ў Сярэдняй і Паўднёвай Нямеччыне пачалі ўтварацца горсты і грабэны. Горсты (Судэты, Саксонскія Рудныя горы, Чэскі Лес) утварыліся толькі на ўскрайках масыву, і ён зрабіўся катлінай, з усіх бакоў абкружанай горнымі сьценамі. Сучасны выгляд паверхні гэтай катліны залежыць ад уласцівасцяў земных парод, якія выступалі ў ёй на паверхню даўней. Там, дзе на паверхню выступалі цвёрдыя граніты і іншыя скалы, якія дрэнна размываліся вадой, там утварыліся ўзгор'і. Наадварот, там, дзе павярхоўныя пласты былі мяккімі, вада змыла іх, а на іх месцы стварыліся нізіны.

Значныя ўзгор'і праходзяць па сярэдзіне краю на вадападзеле Лабы і Дунаю. Гэта так званыя Чэха-Мараўскія ўзгор'і, на паўночны захад ад якіх у вадазборы Вышняй Лабы ляжыць Богемія або ўласна-Чэхія, а на паўднёвы ўсход—нізіна ракі Маравы, адной з прыток Дунаю. З паўдня

Чэскі масыў аддзяляецца ад Венскай нізіны так званымі Аўстрыйскімі ўзгоркамі. Досыць значныя ўзгор'і праходзяць і па самай сярэдзіне ўласнай Чэхіі.

З гэтых сярэдня-чэскіх узгор'яў найболей вядомы Брды Лес, у якім каля мястэчка Пшыбрам знаходзяць многа рознага падземнага багацця і ў тым ліку нават срэбную руду.

Дзякуючы горам, якія атачаюць Чэскі масыў і засланяюць яго ад заходніх і паўночных вятроў, клімат краю параўнаўча сухі з досыць цёплым летам. Ападкаў тут выпадае ня лішне многа (500—600 мілм.), але яны размяркованы роўна па порах году, і сухменняў тут ня бывае. Занадта гарачыя дні (з сярэдняй тэмпературай ночадзеньня ў $+20^{\circ}$ і болей) тут зьяўляюцца рэдкасьцю, але цяплыні хапае для ўзрастаньня ў большай частцы краіны вінаградніку і іншых далікатных расьлін. Узімку маразы чаргуюцца з адлігамі.

Сярэдняя тэмпература году ў Празе ў Богеміі $+8,8^{\circ}$, сяр. тэмп. студзеня $-1,2^{\circ}$, ліпеня $+19,3^{\circ}$.

Расьліннасьць Чэскага краю складаецца з ліставых лясоў, у якіх пераважаюць бук і дуб. Зразумела, што й тут, як паўсюды ў Заходняй Эўропе, большая частка гэтых лясоў перавернена чалавекам на нівы і сенажаці, але па горах лясоў захавалася яшчэ даволі.

Галоўную масу насельнікаў краю складаюць чэхі, але па ўскрайках масыву жыве многа немцаў.

Чэхі параўнаўча з іншымі славянскімі народамі адзначаюцца высокай культурнасьцю, працаздольнасьцю, сумленнасьцю. Гэтым яны трохі нагадваюць немцаў. Гэта ўпарты, спакойны і энэргічны народ, нацыянальна-сьвядомы і здольны. Вельмі вялікую здольнасьць выявілі чэхі ў мастацтве, асабліва ў музыцы. Высока стаіць сярод чэхаў спорт. Тут між іншым утварыўся і адгэтуль распаўсюдзіўся па ўсіх славянскіх краях сьлыны спартыўны хаўрус „Сокал“, які меў на мэце фізычнае разьвіцьцё славянскай моладзі. На долю чэскага народу выпала шматвяковае змаганьне з немцамі, якія жывуць на поўнач, на захад і на ўсход ад чэхаў. Перажыткам гэтага гістарычнага змаганьня зьяўляецца нацыянальная воля, якая й да гэтага часу засталася паміж немцамі і чэхамі Чэскага масыву.

Першапачатковымі насельнікамі краю лічацца кельты—племя бояў. Прыблізна ў першыя часы хрысьціянскай эры з поўначы сюды надыйшло гэрманскае племя маркоманаў, але ў часы вялікіх перасяленьняў іх адгэтуль выціснулі славянскія народы—чэхі і марава, якія тут асталяваліся і заляжылі свае дзяржавы: спачатку Мараўскае княства, потым Чэскае каралеўства. Будова павярхні спрыяла захаваньню чэхамі сваіх нацыянальных асаблівасьцяў. Пад заслонай ускрайных гор Чэскае каралеўства доўга бараніла сваю незалежнасьць ад націску су-

седніх нямецкіх дзяржаў. Зьяўляючыся важнай абарончай лініяй, ускрайныя горы Чэхіі (Судэты, Саксонскія Рудныя, Чэскі Лес) маюць шмат даступных праходаў і не перашкаджалі гандлёвым і культурным зносінам паміж немцамі і чэхамі. Чэскія каралі наўмысля запрашалі немцаў у сваю дзяржаву, каб яны навучалі чэхаў палепшаным спосабам ральніцтва, рамёслам і гандлю. Патроху немцы засялілі паўночныя і заходнія ўскрайкі Чэхіі, а пад уплывы нямецкай культуры падпала ўся Чэхія-Маравія. З цягам часу Чэскае каралеўства ўвайшло ў склад Германскай саюзнай імперыі, а потым страціла сваю самастойнасць і зрабілася часткай Аўстрыйскай дзяржавы. Нямецкая культура ўжо рашуча панавала ў Чэхіі, і нямецкая мова была ўжо мовай чэскай інтэлігенцыі. Аднак народ чэскі захаваў сваю мову, свае звычаі і парадкі аж да таго часу, пакуль не пачалося чэскае нацыянальнае адраджэнне. Патроху пачалі зьяўляцца чэскае пісьменства, чэская навука, чэскае нацыянальнае мастацтва. Чэхі пачалі дамагацца самаўраду, спачатку культурнага, потым і політычнага. Супроць чэхаў выступілі перш за ўсё немцы Чэхіі. Часамі чэхі-нямецкая барацьба пераходзіла ў адкрытыя бойкі на вуліцах гарадоў.

Пасьля вайны 1914—18 г. з уладаньняў былай Аўстра-Вугоршчыны была вылучана між іншым Чэская рэспубліка (140500 кв. клм., 13600000 нас.). У склад яе ўвайшоў увесь Чэскі масыў, а таксама Заходнія Карпаты, залюдненыя кроўнымі чэхам славакамі. З гэтай прычыны Чэская дзяржава набыла назой Чэхія-Славацкай. Апрача славацкіх зямель да Чэскай рэспублікі адыйшла яшчэ так званая Закарпацкая Русь, якая ляжыць у Сярэдніх Карпатах і залюднена ўкраінцамі. Гэтая краіна мусіць атрымаць самаўрад. У межах Чэхія-Славацкай апынулася некалькі нацыянальнасьцяў, паміж якімі барацьба ня спынілася і да сучаснага моманту.

Нацыянальнае змаганьне адбылася нават у работніцкіх організацыях Чэхіі. Яшчэ ў той час, як Чэхія належала да Аўстрыі, у чэскіх профэсійных саюзах існавалі 2 кірункі: немцы вымагалі, каб чэскія профсаюзы былі злучаны з іншымі ў адной дзяржаўнай аўстрыйскай організацыі; чэхі дамагаліся ўтварэньня асобных нацыянальных аб'яднаньняў профсаюзаў. Пасьля ўтварэньня Чэхія-Славацкай рэспублікі погляды зьмяніліся. Чэхі пачалі вымагаць аб'яднаньня профсаюзаў у маладой дзяржаве, але немцы адасобіліся ў Нямецкую Профэсійную Камісію. У работніцкіх партыях таксама адчувалася розьніца ў поглядах нямецкіх і чэскіх работнікаў. Першыя ў час вайны падтрымалі аўстрыйскі ўрад і жадалі перамогі Нямецкай і Аўстро-Вугоршчыны над Антантай. Другія спадзяваліся на перамогу Антанта і на распад Аўстра-Вугоршчыны. У сучаснай Чэхія-Славацкай рэспубліцы адна проціў другой стаяць чэская соцыял-дэмакратычная партыя і нямецкая соцыял-дэмакратычная партыя Чэхія-Славацкай. Першая прымае ўдзел у кіраўніцтве дзяржавай, другая змагаецца з урадам і спадзяецца на распад Чэхія-Славацкай рэспублікі. У 1920 годзе абедзве гэтыя партыі падзяліліся, прычым з іх выдзялілася частка работнікаў—інтэрнацыяналістых. Яны заляжылі адзіную

комуністычную партыю Чэха-Славаччыны, у якую ўваходзяць як чэхі, гэтак і немцы. Сярод чэхаў аднак комуністычная партыя мае значна большы ўплыў, чымсь сярод немцаў, якія баяцца перавагі чэхаў у компартыі.

Нацыянальная барацьба перашкаджала і эканамічнаму разьвіцьцю Чэхіі. Да вайны многа чэхаў шукала нацыянальнай свабоды за межамі бацькаўшчыны ў Амэрыцы і нават у адсталай Расіі, дзе чэхі займалі пасады настаўнікаў і капэльнамайстраў або займаліся півавараствам і гандлем. Пасьля вайны з Чэхіі пачалі выяжджаць немцы. Адплыў працаздольных і энэргічных эмігрантаў мусіў адбіцца на гаспадарцы. Аднак дзякуючы высокай культуры насельнікаў і добрым прыродным варункам, гаспадарка ўсё-ж стаіць вельмі добра. Збожжа дае добрыя ўраджаі дзякуючы старэннаму вырабу зямлі і палепшаным спосабам ральніцтва. Побач з збожжам, як і заўсёды пры культурнай гаспадарцы, вялікія прасторы засяваюцца кармавымі расьлінамі, якімі жывіцца добрая мясцовая жывёла. Аднак спажываных прадуктаў не хапае для густога насельніцтва краю, так-што іх прыходзіцца ўвозіць з суседніх краін, галоўным чынам з Вугорскай нізіны. Значную вагу маюць толькі тэхнічныя расьліны, асабліва хмель, на вырабе якога грунтуецца сьлынае чэскае півавараства. Для вывазу асабліва важныя засевы цукровых буракоў. Маленькая Чэхія паводле вырабу цукру перавышае ўсе іншыя эўропэйскія дзяржавы апроча Нямеччыны.

Чэскі масыў мае ў дастатку розных карысных выкапняў. Вельмі многа ў Чэхіі каменнага вугалю (багатыя паклады яго залягаюць каля прытокі Лабы, Эгеру і ў іншых месцах); ёсьць тут многа жалеза, волава і інш. Карыстаюцца славай запасы графіту, з якога вырабляюць лепшыя гатункі алоўкаў; вельмі многа капаюць белаліньня (каолін), якое ідзе на выраб найлепшага чэскага парцеляну.

Дзякуючы багатым запасам каменнага вугалю, хутка пашыраецца ў Чэхіі фабрычная прамысловасьць. Выраб шкла і парцеляну карыстаецца тут вялікай славай яшчэ ад часу сярэдніх вякоў. У апошнія часы побач з гэтымі старымі галінамі прамысловасьці асталявалася буйная сучасная прамысловасьць: выраб машын і розных жалезных тавараў, ільняніны, баваўнянкі, апрацоўка воўны і г. д. Сырыну для гэтых відаў прамысловасьці прывозяць галоўным чынам з Нямеччыны і часткай з Аўстрыі.

У народнай гаспадарцы значную ролю граюць розныя мінеральныя крыніцы, каля якіх пабудаваліся харошыя шыкоўныя мястэчкі—курорты, у якіх мінеральнай вадой лечацца хворыя з усіх куткоў Эўропы. Хворыя і проста свабодныя багатыя людзі, шукаючы адпачынку, насяджаюць здалёку ў гэтыя курорты, пакідаюць тут шмат грошай і, як у Швайцарыі, даюць значныя заробкі мясцовым насельнікам. Галоўныя курорты (Цепліц, Карлавы Вары або Карльсбад, Марыяньске Лазьне або Марыенбад) ляжаць на поўначы ўласнай Чэхіі.

У асяродку ўласнай Чэхіі на р. Малдаве, прытоцы Лабы, ляжыць сталіца Чэха-Славацкай рэспублікі *Прага* (676000 нас.). Дзякуючы бліз-

касьці значных пакладаў вугалю, тут красуе выраб машын, апрацоўка скуры і баваўны і наагул буйная прамысловасьць. Побач з сучаснымі будынкамі музэяў, унівэрсытэтаў (іх тут два), вышэйшых тэхнічных школ, магазынаў і палацаў тут захавалася шмат старасьвецкіх цэркваў і вежаў, і стары замак Вышаград падняты над горадам на высокай прыгожай скале.

У Мараўскай нізіне ляжыць другі важны гандлёва-прамысловы і культурны асяродак *Брно* (Брюн, 221000 нас.).

Польшча *).

(Азнач яе географічнае палажэньне. Якое мора абцякае гэты край з поўначы? З якімі краінамі гэты край мяжуеца на захадзе?).

Польшча ляжыць на ўсход ад Гэрманіі і зьяўляецца нібы працягам Паўночнай і Сярэдняй Нямеччыны.

На поўдні гэты край упіраецца ў Карпацкія горныя ланцугі, на поўначы дасягае Балтыцкага мора, але на захадзе і на ўсходзе ня мае выразных меж. Такім чынам гэты край як-бы злучае Нямеччыну і іншыя краіны Заходняй Эўропы з Літвой, Беларуссю і іншымі краямі Ўсходняй Эўропы. Зусім няпрыметна польскія раўніны пераходзяць на захадзе ў нізіны Паўночна-Ўсходняй Нямеччыны, а на ўсходзе—у раўніны Беларусі.

Блізка-што ўвесь Польскі край у ледавіковую эпоху хаваўся пад грубым пластом лёду. Паўночна-эўропэйскі ледавік, спаўзаючы з Фінска-Скандынаўскіх гор, пакрыў усё Балтыцкае мора, якое тады было яшчэ сухазем'ем, насунуўся далей на сучасную Польшчу і дапоўз аж да прыгор'яў Карпат. Як і ў Паўночную Нямеччыну, ледавік прыцягнуў сюды з сабой многа адломкаў фінска-скандынаўскіх скал—каменьня, жарствы, пяску і гліны.

Такім чынам амаль-што ўвесь Польскі край апынуўся пад тоўстым пластом ледавіковых адкладаў. Паўднёвая і сярэдняя часткі краю ляжалі нядоўга пад вялікім ледавіком; лёд там хутка растапіўся, а ледавіковыя адклады ляглі тонкім пластом, з-пад якога часта выглядаюць на паверхню даўнейшыя земныя пароды. Больш за ўсё ледавіковага навалу адклалася на поўначы старонкі, дзе ледавік затрымаўся і ў працягу многіх вякоў адкладаў усё новыя адломкі паўночных скал. Там з ледавіковага навалу стварылася многа ўзгоркаў і морэнавых грудоў, сярод якіх засталася шмат залітых вадою катлін—вазёр. Ад гэтых вазёр паўночная паласа краю набыла назоў Надбалтыцкіх вазёрных узгор'яў.

На поўдзень ад гэтых узгор'яў цягнецца пас нізін, якія зьяўляюцца працягам адпаведнай паласы нізін Паўночна-Ўсходняй Нямеччыны.

*) Пад словам Польшча мы разумеем тут Польскую геаграфічную краіну, у склад якой уваходзяць далёка ня ўсе ўладаньні Польскай Рэспублікі. Ўсходняя Галіччына, Заходняя Валынь, Холмшчына і Заходняя Беларусь будуць разглядацца асобна пры аглядзе Ўсходняй Эўропы.

З усходу на захад па гэтай паласе цякуць: нізавіна Бугу, сярэдняя частка Віслы, большая частка Варты і яе прытока Нотэца. Апошняя злучана за дапамогай штучнага суднаходнага каналу з прытокай Віслы Брдой і такім чынам злучае Віслу з Одэрам.

Пас нізін адпавядае паўднёвай мяжы апошняга зьледзянення. У тыя часы, як гэтая мяжа праходзіла па сучаснай паласе нізін, рэкі, што сьцякалі сюды з поўдня, мусілі абцякаць ледавік і прамылі на яго мяжы вялізныя шырокія даліны. Гэтым і тлумачыцца існаваньне ў пасе нізін шырокіх прадоўжных далін, па дне якіх месцам бягуць сучасныя невялікія рэкі. Калі ледавік растапіўся, рэкі, што абцякалі яго з поўдня, прабіліся ў некалькіх месцах праз адкладзеныя лёдам морэны і дасягнулі Балтыцкага мора.

Далей на поўдзень ад пасу нізін распасьціраецца паласа ўзвышшаў Паўднёвай Польшчы. Гэтая краіна можа лічыцца працягам гор Сярэдняй Нямеччыны і складаецца з горстаў і плоскаўзвышшаў, прарэзаных рэчнымі далінамі.

Рознастайныя паводле выгляду і пахаджэньня часткі Польскага краю зьвязаны ў адну суцэльнасьць рэкамі, галоўным чынам Віслай.

Вісла пачынаецца ў Заходніх Карпатах і ў сваёй вышнявіне цячэ на ўсход па глыбокай даліне, агібаючы з поўдня Паўднёва-Польскія ўзвышшы. Далей Вісла прымае з правага боку прытоку Сан, якая таксама пачынаецца ў Карпатах і цячэ па мяжы, што аддзяляе землі, залюдненыя палякамі, ад прастораў з украінскай люднасьцю. Злучыўшыся з Санам, Вісла прабіваецца ў вузкай цясьніне праз пас узвышшаў на поўнач і трапляе ў паласу нізін, дзе зварочвае на паўночны захад і прымае свае галоўныя прытокі: зьлева Піліцу, справа Вепр і Буга-Нарву. Далей у сваёй нізавіне Вісла зноў цячэ на поўнач, прарываецца праз Вазёрныя ўзгор'і і шырока разьліваецца каля мора ў вялізную дэльту.

Галоўныя рэкі Польшчы: Вісла, Одэр і Варта—пачынаюцца блізка адна каля другой, і затым расьцякаюцца ў розныя бакі, ствараючы адзіную сетку добрых прыродных дарог.

Як і ўсе заходняеўропэйскія рэкі, Вісла і Одэр заўсёды маюць вады ў дастатку. Улетку, калі ў горах, у вышнявіне польскіх рэк, выліваюцца дажджы, гэтыя рэкі разьліваюцца. Узімку яны замярзаюць толькі каля берагоў, а па стрыжанях заўсёды застаюцца процечы. Дзякуючы агульнаму кірунку рэк з поўдня на поўнач, крыгі ўвясну пачынаюць ісьці ў вышнявінах рэк раней, як у нізавінах, забіваюцца пад лёд і ствараюць лёдавыя заторы, якія зьяўляюцца прычынай вялікіх і небясьпечных разводзьдзяў.

Паводле свайго клімату, Польскі край таксама зьяўляецца пераходным паміж Заходняй і Ўсходняй Эўропай. Зіма тут кароткая, мяккая, але многа халаднейшая, чымся ў Нямеччыне. Часта сярод зімы сьнег рас-

тае, але часамі бываюць і значныя маразы. Вясна пачынаецца рана і бывае цяплейшай, як у нас; ужо ў сакавіку рунее збожжа, у красавіку пачынаюць красаваць рожы.

Сярэдняя тэмпература году ў сярэдзіне краю ў Варшаве $+7,3^{\circ}$, сярэдняя студзеня $-3,4^{\circ}$, сярэдняя ліпеня $+18,8^{\circ}$. Ападкаў там выпадаюць пераважна ўлетку.

Тут яшчэ могуць расьці тыповыя заходня-эўропэйскія дрэвы, якія ўжо не сустракаюцца на Беларусі і наагул ува Ўсходняй Эўропе: бук, нягной-дрэўка або ціс, эўропэйская ельніца і мадрына, але часцей спатыкаюцца звычайныя ўсходня-эўропэйскія дрэвы: бяроза, дуб, хвоя, елка.

Лясоў захавалася яшчэ многа, і толькі ў час апошняй сусветнай вайны, ад якой Польшча моцна пацярпела, значныя прасторы лясоў павысяканы. Асабліва многа лясоў па ледавіковых грунтах на поўначы краю. На поўдні лясы трапляюцца рэдка, а месцам па лёсавых грунтах, якія на паверхні пераходзяць у чорназемную глебу, расьліннасьць мае характар лесастэпу.

Як у Нямеччыне, гэтак і ў Польшчы гушчыня залюдненьня досыць вялікая, і як там, гэтак і тут на поўдні ў паласе ўзвышшаў вышэйшая, чымся на поўначы.

Большасьць мясцовай люднасьці займаецца сельскай гаспадаркай. Гэтым край нагадвае Ўсходнюю Эўропу. Аднак вартасьць сельска-гаспадарчых produkтаў тут меншая за вартасьць вырабаў нетракапальнай і фабрычнай прамысловасьці. Значыць і паводле асаблівасьцяў гаспадаркі старонка мае пераходны характар, займае сярэдняе месца між Заходняй і Ўсходняй Эўропай.

Ува ўсіх частках краю культура стаіць досыць высокая. Амаль-што паўсюды пераважаюць палепшаныя спосабы вырабу зямлі, ужываюцца мінеральныя і зялёныя гнаі, сучасныя сельска-гаспадарчыя прылады. Аднак асьвета, асабліва сярод бяднейшых станаў польскай люднасьці, стаіць яшчэ многа ніжэй, чымся ў Нямеччыне або ў Чэхіі.

Паводле мовы насельнікі краю падзяляюцца на палякоў, немцаў і жыдоў. Немцы жывуць пераважна на поўначы на ўзьбярэжжы Балтыцкага мора. Жыды, як і ў нас на Беларусі, гандлююць па гарадох і мястэчках. Месцам яны захавалі свае даўныя звычаі і жывуць пастарасьвецку, ходзяць у даўгіх вопратках з фалдамі, носяць ярмолкі і пэйсы. Палякі пераважаюць у сярэдняй і ў паўднёвай палосах краю.

Палажэньне краю на мяжы Ўсходняй і Заходняй Эўропы адбілася і на гістарычным лёсе яго. З даўных часоў тут утварылася самастойная Польская дзяржава, але часамі гэтая дзяржава пашырала свае ўладаньні на захад і далучалася да заходня-эўропэйскай сям'і дзяржаў, і наадварот—часамі цягнулася на ўсход, злучалася ў адно з усходня-эўропэйскімі краінамі. У XI і XII вякох Польшча расьцягнулася на захад аж да Лабы. У XIV-XVI вякох немцы адціснулі яе за Одэр. Польскі ўрад

звярнуў тады ўвагу на ўсходніх суседзяў; Польшча далучыла да сябе Беларусь, Літву і частку Украіны, разь ілася на ўсходзе ад Балтыцкага да Чорнага мора. Але на ўсходзе Польшча спатыкнулася з Маскоўшчынай, і пачалася ўпартая барацьба за панаваньне ўва Ўсходняй Эўропе. У канцы XVIII в. Маскоўшчына, Нямецчына і Аўстра-Вугоршчына аканчальна перамаглі Польшчу і падзялілі яе ўладаньні. Але ўжо ў пачатку XIX веку Наполеон аднавіў Польскую дзяржаву пад імем Варшаўскага гэрцагства. Пасьля няўдалага паходу Наполеона на Маскву Варшаўскае гэрцагства ўвайшло ў склад Расіі, і Польшча зноў аказалася падзеленай на часткі штучнымі межамі. Паўстаньні палякоў супроць расійскага панаваньня заўсёды душыліся маскоўскім войскам, і толькі пасьля сусьветнай вайны 1914—18 гадоў штучныя межы, якія падзялялі жывое цела Польшчы, былі скасаваны, і Польшча, нарэшце, злучылася ў адзіную незалежную рэспубліку.

Большая частка Польскага краю ўваходзіць у склад Польскай рэспублікі, якая належыць да найвялікшых дзяржаў Эўропы, перавышаючы паводле ліку насельнікаў усе іншыя дзяржавы Эўропы апрача 5 вялікіх. Апрача чыста польскіх зямель Польшча ўладае значнымі часткамі Ўсходняй Эўропы, дзе большасьць насельнікаў складаецца з украінцаў і беларусаў, а ўласна: Холмшчынай, Усходняй Галіччынай і Заходняй Валыньню, у якіх пераважаюць украінцы, Горадзеншчынай, Віленшчынай і Заходняй Меншчынай, дзе жывуць беларусы. (Разам з гэтымі краямі Польская дзяржава абымае прастору ў 387000 кв. клм. з 29 мільёнамі насельн.).

У землях, залюдненых беларусамі і ўкраінцамі, польскі ўрад зачыняе беларускія і ўкраінскія школы, прымушае народ карыстацца польскай мовай у дзяржаўных установах і вучыць дзяцей у польскіх школах. Часта беларускія і ўкраінскія сяляне, незадаволеныя далучэньнем да Польшчы, падымаюць паўстаньні супроць польскіх жандараў. Каб трымаць народ у паслухмянстве, польскі ўрад павінен трымаць на сваіх усходніх „крэсах“ вялікую армію і поліцыю. Такім чынам беларускія і ўкраінскія землі вымагаюць ад Польшчы вялікіх выдаткаў і зьяўляюцца слабым месцам Польскай Рэспублікі. (Дакладна разглядаць гэтыя часткі Польскай Дзяржавы мы будзем далей, калі будзем знаёміцца з Усходняй Эўропай).

На чале Польскай рэспублікі стаяць сойм і сэнат, да якіх належыць законадаўчая ўлада, і прэзыдэнт і габінэт міністраў, якім належыць улада выканаўчая. Выбары ў сойм і сэнат адбываюцца на падставе агульнага, роўнага, простага і таёмнага выбарнага права.

Да вайны 1914—18 г. кожная з трох частак падзеленай Польшчы жыла сваім асобным політычным жыцьцём. Профэсыянальныя і політычныя арганізацыі работнікаў нямецкай, аўстрыйскай і расійскай Польшчы ня мелі паміж сабой аніякай сувязі. Аднак ува ўсіх частках Польшчы работнікі пад уплывам нацыянальнага ўціску марылі толькі аб нацыянальным вызваленьні і цікавіліся нацыянальнай барацьбой больш, як зма-

ганьнем клясавым. Пасьля ўтварэньня незалежнай Польскай дзяржавы профсаюзы Польшчы злучыліся ў адзіную „Цэнтральную Комісію“, якая пачала аднастайна па ўсёй тэрыторыі Рэспублікі кіраваць работніцкім профэсыянальным рухам. У апошнія часы ўзмацняецца ўплыў на работнікаў Польскай Комуністычнай Партыі, якая імкнецца згуртаваць працоўны люд для барацьбы з капіталам. Аднак пакуль-што наймацнейшай работніцкай партыяй у Польшчы зьяўляецца Партыя Польскіх Соцыялістых.

Апрача тых зямель, што належаць да Польскай дзяржавы, у межах Польска-Прускага краю ляжыць на паўночным усходзе вольны горад Гданьск, ваколіцы якога залюднены немцамі.

Паводле асаблівасьцяў прыроды і люднасьці Польска-Прускую старонку можна падзяліць на тры краіны: 1) Паўднёвую Польшчу або пас узвышшаў, 2) Пас нізін і 3) Кашубскую краіну або Заходнюю Прусію.

Пас узвышшаў займае паўднёвую частку Польска-Прускага краю. Вышнявіны галоўных польскіх рэк разразаюць пас узвышшаў на шэраг плоскаўзвышшаў і горных град, якія могуць лічыцца працягам гор Сярэдняй Нямецчыны. Таксама як сярэдня-францускія і сярэдня-нямецкія горсты, гэтак і горы Паўднёвай Польшчы зьяўляюцца рэшткамі вялізнага ўкладу зморшчавых гор, утвораных яшчэ ў першыя часы жыцьця на зямлі. Мільёны гадоў гэтыя даўныя горы руйнаваліся, зьніжаліся, распадаліся, але ў апошнія пэрыоды зямнага жыцьця патрэскаліся, прычым кавалкі іх зноў павыпіраліся, зрабіліся зноў значнымі гарамі. Месцам яшчэ можна выявіць, што сучасныя горы складаюцца з пагнутых, зморшчаных пластоў зямнай кары; у іншых месцах зямныя пароды на паверхні ляжаць паземна, а горы маюць выгляд правільных горстаў; нарэшце сярод гор і ўзвышшаў у Паўднёвай Польшчы трапляюцца шырокія прасторы раўнін.

Выгляд нявысокай раўніны мае, напрыклад, самая паўднёвая частка краіны, што ляжыць на правым беразе Вісьлянскай вышнявіны і на поўдні дасягае да Карпат. Гэта так званая *Заходняя Галічына* або Падкарпацьце, паверхня якога павольна пахіляецца на поўнач,—ад Карпакіх гор у бок Віслы. Лежачы паміж Карпат і Паўднёва-Польскіх узвышшаў, Заходняя Галічына мае выгляд лагчыны (вышыня над роўнем мора 150-250 мэтраў), дно якой пакрыта адкладамі даўнага мора. Паверх морскіх адкладаў на паверхні Падкарпацьця ляжаць адклады, нанесеныя даўным ледавіком.

Рака Сан аддзяляе Заходнюю Галічыну ад *Люблінскага плоскаўзвышша*, што ляжыць паміж рэкамі Віслай, Санам і Вепрам. Гэтае плоскаўзвышша (334 мэтры над роўн. мора) складаецца з паземных пластоў лёсу, адзначаецца вельмі ўраджайнай глебай і вялікай колькасьцю раўчакоў, праразаючых гэтую раўніну. Гэты куток Польшчы нагадвае Паўднёва-Ўсходнюю Эўропу, напрыклад, суседнія з ім прасторы Заходняй Украіны, таксама пакрытыя грубымі пластамі лёсу.

Тыповыя паўднёва-польскія ўзвышшы ляжаць на паўночны захад ад вышнявіны Віслы. Гэта так званае *Малапольскае ўзвышша*, складзенае з вапнавых скал, лупнякоў і зьлепнякоў. Па сярэдзіне гэтага ўзвышша ў вадазборы ракі Ніды знаходзіцца плоскае ўзвышша, у якім вапнавыя скалы хаваюцца глыбока пад пластамі пазнейшых пластоў. На ўсход ад гэтага плоскаўзвышша цвёрдыя вапнякі выходзяць на паверхню ў выглядзе так званых Келецка-Сандамірскіх гор, якія з паўночнага захаду цягнуцца на паўднёвы ўсход к Вісьле і канчаюцца насупроціў вусьця Сану. Найвышэйшы пункт гэтых гор—Лысіца—дасягае 618 мэтраў вышыні над роўнем мора.

Заходні край Малапольскага ўзвышша таксама мае выгляд горнага груды, які таксама складаецца пераважна з вапнякоў, а завецца Польскай Юрой або Кракаўска-Чэнстахоўскай горнай градой. Размытыя рэкамі вапнавыя скалы гэтай грады маюць выгляд дзіўных востраверхіх гор з зрывістымі схіламі, месцам вельмі прыгожых.

Асабліва прыгожым куточкам лічыцца даліна рэчкі Пронднік, якую за яе хараство завуць Польскай Швайцарыяй. Гэтая рэчка цячэ ў глыбокай цясьніне, над якой высяцца скалы, з якіх адны падобны да вялізнай далоні з растапыранымі пальцамі, другія маюць выгляд чалавека на каленях і г. д.

Малапольскае ўзвышша строма абрываецца ў бок Віслы на поўдзень і павольна зніжаецца на поўнач. На захад ад яго ляжыць *Шлёнскае ўзвышша*, складзенае з пластоў, вельмі багатых каменным вугалем. Асабліва многа вугалю ў тым кутку, дзе да вайны 1914 году схадзіліся межы трох дзяржаў: Расіі, Нямецчыны і Аўстра-Вугоршчыны. Больш за ўсё вугалю здабываюць у той частцы краіны, якая перад вайной належала да Прусіі пад імем Горнага Шлёнску. Што-год тут здабываюць больш за 25 мільёнаў тон найлепшага каменнага вугалю. Ня дзіва, што з-за гэтага кавалка доўга спрачаліся Польская і Нямецкая рэспублікі. Вельмі многа вугалю і ў тэй частцы краіны, што была пад расійскім заборам. У даўнай Расійскай імперыі ваколіцы места Дамбровы блізка Нямецкай граніцы лічыліся адной з важнейшых каменна-вугальных акруг.

Дзякуючы вялікім запасам падземнага апалу, Шлёнск зрабіўся адным з самых важных прамысловых куткоў Эўропы. На тутэйшых гісэрнях апрацоўваюць ня толькі мясцовую польскую руду, якой многа знаходзяць на Малапольскім узвышшы, але таксама руду, прывезеную з другіх краёў. Перад вайной у ваколіцах Дамбровы перараблялі жалезную руду, прывезеную нават з Паўднёвай Украіны. У Шлёнску, які знаходзіўся пад нямецкім заборам, фабрыкі машын і дроту раскіданы паўсюды і чаргуюцца з шклянымі гутамі, жалезнымі і цынкавымі гісэрнямі.

Выраб крамніны і жалезных тавараў так пашырыўся ў межах краіны, што гэтыя тавары задавальняюць усю Польшчу і вывозяцца на Беларусь і Украіну, а даўней вывозіліся ў Маскоўшчыну і нават у Сібір. Дзякуючы моцнаму разьвіццю прамысловасьці, Горны Шлёнск адзначаецца

вельмі густой залюдненасьцю. (Месцам тут жыве каля 1000 чалавек на 1 кв. кілём.). Такім чынам гэты куток нагадвае ваколіцы р. Рур у Нямецчыне, прамысловыя акругі Бэльгіі і Паўночна-Заходняй Ангельшчыны.

Карысныя мінэралы трапляюцца ня толькі ў Горным Шлёнску, але таксама і ў іншых частках пасу ўзвышшаў.

На Малапольскім узвышшы капаюць руды жалеза, цынку і волава; у Заходняй Галіччыне (каля местаў Бохні і Вялічкі пад Кракавам) тоўстымі пластамі залягае каменная соль.

Соль каля Вялічкі здабываецца ўжо болей за 800 гадоў, так штода цяперашняга часу з верхніх пластоў соль ужо выбралі. Цяпер соль там капаюць на глыбіні 150 сажняў.

У апошнія часы ў Заходняй Галіччыне вынайшлі і нафту. Аднак у Заходняй Галіччыне і асабліва на Люблінскім плоскаўзвышшы галоўным заняткам люднасьці зьяўляецца сельская гаспадарка. Там сеюць многа пшаніцы, цукровых буракоў, табакі, лёну. Наагул у гаспадарчым жыцьці Польшчы пас узвышшаў грае вельмі важную ролю. Гэта—найбагацейшая і найгусьцей залюдненая краіна Польскага краю (на 1 кв. клм. у сярэднім тут жыве 132 ч.).

Насельнікі Паўднёвай Польшчы, так званыя малапалякі, адражняюцца ад паўночных палякаў цямнейшым колерам скуры, вачэй і валасоў, большай рухавасьцю, вясёласьцю, жвавасьцю. Барвістая вопратка іх, белая, чырвоная або пярэстая, слыне за найпакнейшую ў Польскай старонцы.

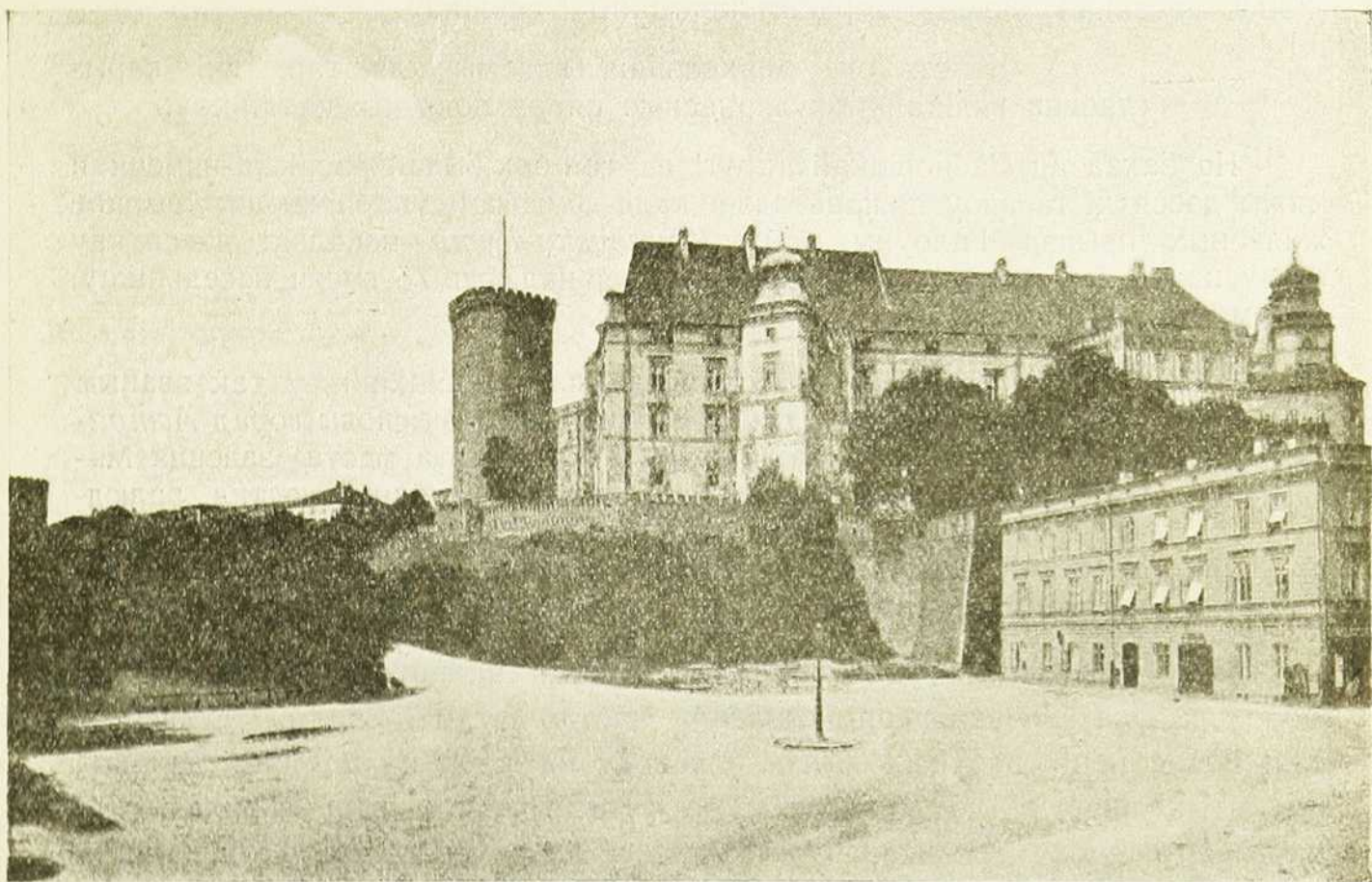
Паўднёвая Польшча завецца іначай Малой Польшчай, бо ў політычным жыцьці Польскай дзяржавы пазьней пачала прымаць удзел, чымся Польшча „Вялікая“. Слова „Малая“ ў адносінах да гэтай часткі Польшчы мае значэньне слова „Малодшая“. Аднак пачынаючы з XIV веку, Малая Польшча заняла першае, кіраўнічае месца ў політычным жыцьці Польскай дзяржавы. Галоўны горад краіны—Кракаў—зrabіўся польскай сталіцай і асяродкам польскай культуры. Толькі пасля далучэньня да Польшчы Літвы і Беларусі асяродак Польскай дзяржавы мусіў перасунуцца з Кракава на паўночны ўсход у Варшаву, і Малая Польшча страціла сваю політычную вагу. Пасля падзелаў Польшчы і іншых політычных падзей двух мінулых стагодзьдзяў Малая Польшча апынулася ў руках трох вялікіх дзяржаў. Заходняя Галіччына і так званы Цешынскі Шлёнск належаў да Аўстрыі, Горны Шлёнск—да Прусіі, значыць да Нямецчыны, рэшта была пад заборам Расіі. Некаторай вольнасьцю і самаўрадам карысталася толькі Заходняя Галіччына, якая з гэтай прычыны зrabілася асяродкам польскага нацыянальнага руху. У Горным Шлёнску паляком жылося кепска, там палякаў прымушалі вучыцца па нямецку, немцам там належалі лепшыя землі, капальні, рудні гуты і фабрыкі, у той час, як палякі заставаліся толькі работнікамі на нямецкіх фабрыках. Таксама пераважна да немцаў належалі фабрыкі і капальні ў расійскай частцы краіны; становішча палякаў і там было цяжкім. Пасля вайны 1914-18 г.

польскія легіёны, набраныя ў Заходняй Галіччыне, з'явіліся асновай польскага войска і прынялі дзейны ўдзел у працы над аб'яднаньнем Польшчы.

Горны Шлёнск за час нямецкага панаваньня моцна анямечыўся, процант палякаў там значна зьменшыўся. Калі пасля вайны там быў зроблены плебісцыт, большасьць насельнікаў выказалася за далучэньне да Нямецчыны. Тады Горна-Шлёнскую акругу падзялілі паміж Нямецкай і Польскай рэспублікамі. Леша, самая багатая вугалем частка Горнага Шлёнску пры гэтым увайшла ў склад Польскай дзяржавы.

Як і заўсёды ў прамысловых краінах, у Паўднёвай Польшчы многа багатых прамысловых гарадоў. Найвялікшы з іх *Кракаў* (176000 насельн.) ляжыць у тым месцы вышнявіны Віслы, дзе гэтая рака робіцца прыгоднай для руху параходаў. Праз гэты горад праходзіць найкарацейшая дарога з Украіны ў абход Карпат у Заходнюю Эўропу. У XIV—XVI вяках Кра-

Мал. 70.—Кракаў. Кракаўскі замак.

каў быў сталіцай Польскай дзяржавы, пасля заставаўся месцам каранаваньня польскіх каралёў, потым у XIX веку да 1846 г. быў асобнай рэспублікай, нарэшце ўвайшоў у склад Аўстрыйскай монархіі, і праз увесь час аўстрыйскага забору заставаўся асяродкам польскага нацыянальнага руху і польскай культуры. Кракаўскі унівэрсытэт і цяпер лічыцца лепшай у Польшчы і адной з лепшых у Эўропе навуковай установай. Каля яго гуртуюцца лепшыя навуковыя сілы польскага народу.

Асяродкам Люблінскага плоскаўзвышша зьяўляецца места *Люблін* (100 тыс. насельн.) з новым унівэрсытэтам.

Болей за ўсё гарадоў пабудована ў прамысловых акругах Горнага Шлёнску і на захадзе Малапольскага ўзвышша.

Месцам гарады, фабрычныя мястэчкі і капальні зрастаюцца там у адзінае вялікае згуртаваньне комінаў і будынкаў, як у Бэльгіі або каля Бірмінгэму. Як і там, у паветры тут заўсёды вісіць дым і смаль; як і там, сьвіст гудкоў вечна зьліваецца з клумам і лясканьнем машын.

Адным з галоўных асяродкаў гэтага прамысловага кутка зьяўляецца места *Сасновіцы* (86 тыс. насельн.). Гэтае места ляжыць на зямлі, якая належала раней да Расіі, але блізка яе былых меж з Аўстрыяй і Нямецчынай. У ваколіцах Сасновіц капаюць слынны дамброўскі вугаль, здабываюць цынк і срэбна-валавяную руду, а ў самым горадзе пашырыўся выраб крамніны і жалезных рэчаў. На поўнач ад Сасновіц ляжыць *Чэнстахоў* (82000 насельн.), вядомы вырабам крамніны і сернікаў.

У Чэнстахове знаходзіцца вядомы кляштар, які карыстаецца вялікай популярнасьцю сярод польскіх каталікоў.

На захад ад Сасновіцкай акругі па той бок былай расійска-нямецкай мяжы дзесяткі гарадоў ляжаць адзін каля другога і супарнічаюць у вырабе жалезных прылад. Галоўны з іх *Крулеўска-Гута* некалькі дзесяткаў гадоў назад быў маленькай вёскай, а цяпер налічвае 75 тысяч насельнікаў, мае многа харошых крам і вялікіх фабрык.

На поўдзень адгэтуль на мяжы з Чэхіяй у так званым Цешынскім Шлёнску ляжыць падвойны прамысловы горад *Астрава* (54 тыс. нас.). Заходняя частка гэтага места завецца *Мараўскай Астравай* і залюднена чэхамі; усходняя частка, залюдненая палякамі, завецца *Польскай Астравай*. У ваколіцах Астравы многа капальняў каменнага вугалю, якім карыстаюцца буйныя фабрыкі гораду.

Пас нізін або Сярэдняя Польшча ляжыць на поўнач ад Малапольскіх узвышшаў у вадазборы сярэдніх частак Віслы і Варты. Тутэйшыя рэкі прабягаюць галоўным чынам з усходу на захад па шырокіх далінах, прамытых яшчэ ў ледавіковую эпоху тымі рэкамі, што абцякалі тут паўднёвую мяжу ледавіка, калі гэтая мяжа затрымалася ў паўночных частках краіны.

Большая частка пасу нізін зьяўляецца вельмі роўнай краінай, так што рэкі тут маюць зусім малы нахіл дна і цякуць ляніва, павольна. Толькі берагі старых далін, калі на іх глядзець зьнізу, маюць выгляд узгор'яў, але нават і яны ляжаць нявысока над роўнем мора. (Варшава ляжыць на вышыні 110 мэтраў над р. м., а Познань у даліне Варты—паднята над роўнем мора толькі на 52 мэтры).

Калісьці ўсю краіну пакрывалі лясы і балоты. Лясоў, асабліва на ўсходзе, засталася многа і да гэтага часу. Па лясох здаўна заведзена правільная лясная гаспадарка; дрэвы высакаюцца толькі тады, калі дасягнуць

пэўнага росту. Месцам па лясох пад аховай уласьнікаў захавалася многа дзікіх зьвяроў: дзікаў, дзікіх коз, зайцоў і розных птушак. Па гэтых зьвярынцах часам дзеля забавы палююць буйныя земляўласьнікі—уладары гэтых лясоў. На захадзе краіны ў так званых Куявах і ў Вялікай Польшчы лясоў засталася мала, так што там насельнікі краіны паляць печы са-ломай, торфам або вугалем.

Большая частка балот краіны асушана, а там, дзе ня было магчы-масьці асушыць балоты, павыкапваны саджалкі, у якіх гадуюць рыбу. На захадзе ёсьць і прыродныя вадаёмы—вазёры.

Гаспадарка ў краіне наагул стаіць добра. Зямлю ўгнойваюць штуч-нымі і зялёнамі гняямі, пры вырабе зямлі карыстаюцца палепшанымі сель-ска-гаспадарчымі прыладамі і трымаюцца найвыгаднейшых спосабаў раль-ніцтва. Збожжа асабліва добра родзіць у Куявах на глістай багатай гле-бе, адкладзенай на дне вазёр, якія там калісь былі значна большымі, як цяпер. Добра стаіць гаспадарка і ў Вялікай Польшчы, дзе ад немцаў на-род навучыўся лепш вырабляць зямлю.

Жытам, пшаніцай, аўсом, ячменем і бульбай краіна задавальняе ўсю Польшчу. Як і ўсюды пры шматпалёўцы, значныя прасторы ворнай зямлі засяваюцца кармавымі расьлінамі: канюшынай, вікай, кармавымі буракамі і г. д. З тэхнічных расьлін паўсюды, асабліва на захадзе, сеюць цукровыя буракі, табаку, хмель, цыкорыю. Каля сядзібаў па вёсках, дварох і мя-стэчках многа садоў. Дзякуючы вялікім запасам кармавых расьлін, добра пастаўлена і гадоўля жывёлы, асабліва ў Вялікай Польшчы, дзе трымаюць найлепшых коняў і быдла. Наагул заходняя частка краіны можа лічыцца за адну з багацейшых сельска-гаспадарчых акруг Эўропы. Наадварот, на ўсходзе, у так званай Мазуршчыне, дзе глеба горшая і дзе яе ня так старэнна вырабляюць, сельская гаспадарка стаіць далёка ня гэтак высока.

Падземных багацьцяў у песе нізін ня вельмі многа. Нетрака-пальная прамысловасьць, як і сельская гаспадарка, вышэй стаіць на заха-дзе ў Куявах. Там каля мястэчка Іновроцлаў здабываюць досыць многа кухеннай солі і бурага вугалю. Мяцовага апалу для фабрык краіны не хапае, а вугаль для іх прывозіцца з Шлёнску. Фабрык наагул многа; асабліва пашыраны такія фабрыкі, на якіх перапрацоўваюцца сельска-гас-падарчыя продукты: цукраварні, бравары, гарбарні, а таксама фабрыкі, на якіх вырабляюцца сельска-гаспадарчыя машыны. Апрача таго ёсьць фабрыкі, на якіх вырабляюць крамніну, абуцьцё і г. д.

Фабрычная прамысловасьць пачала хутка пашырацца ў краіне з сярэдзіны мінулага веку. Зьнішчэньне мытнічнай мяжы між Расіяй і Польшчай адчыніла для польскіх фабрычных выра-баў доступ на бязьмерна вялікую прастору сельска-гаспадарчых краёў Усходняй Эўропы. У зьвязку з гэтым на тэрыторыі Ра-сійскай Польшчы пачалі будаваць свае фабрыкі нават нямецкія капіталістыя, якім было выгадней вывозіць фабрычныя вырабы адгэтуль бяз мыты на ўсход, чымся перавозіць такія вырабы

цераз Расійска-Нямецкую мытнічную мяжу. Гандлем з усходам зацікавіліся і польскія капіталісты. У Польшчы адчыніўся польскі банк, які спецыяльна дапамагаў польскім капіталістам купляць рудні і капальні, будаваць фабрыкі і гуты. На варшаўскіх і лодзінскіх фабрыках пачалі перапрацоўваць ня толькі ўсходня-эўропэйскую, але нават азійскую сырыну: туркестанскую баваўну і сібірскую воўну. Варшаўскае абуцьцё і лодзінская краміна вывозіліся ўва ўсе куты даўнай Расійскай імперыі, на Каўказ, Туркестан і ў Сібір.

Аднак фабрычная прамысловасць развілася галоўным чынам у тэй частцы краіны, якая належала да Расіі. Тая-ж частка пасу нізін, што ляжала ў межах даваеннай Нямецчыны, — заходняя частка Вялікай Польшчы, або так званая Познань, заставалася сельска-гаспадарчай акругай. Калі там і ёсць фабрыкі, дык толькі такія, якія вырабляюць сельска-гаспадарчыя машыны або апрацоўваюць мясцовыя сельска-гаспадарчыя прадукты.

Нізінная частка Польшчы займае вельмі выгоднае палажэнне. Па гэтай краіне пралягаюць галоўныя шляхі з Маскоўшчыны і Беларусі ў Заходнюю Эўропу. Цераз вадазбор Віслы злучаны рэчныя ўклады Дняпра і Одэру; галоўныя гандлёвыя чыгункі з Усходняй Эўропы ў Нямецчыну, Чэхію, Аўстрыю і Францыю таксама праходзяць праз Сярэднюю Польшчу. З даўных часоў краіна была пасярэдняй у гандлі прамысловых культурных краёў Заходняй Эўропы з адсталымі краінамі Ўсходняй Эўропы, дзе вырабляецца пераважна сырына.

Насельнікі Сярэдняй Польшчы належаць галоўным чынам да двух пляменьняў польскага народу: на захадзе, па Варце, жывуць вялікапалякі, на ўсходзе, у вадазборы Віслы, пераважаюць мазуры. Як першыя, гэтак і другія адражняюцца ад малапалякаў вышэйшым ростам, сьвятлейшым колерам скуры і валасоў, спакайнейшым, болей вытрыманым характарам, большай працаздольнасцю. Вопратку яны маюць цямнейшую, звычайна шэрага або сіняга колеру. Вялікапалякі трохі падобны да немцаў. Яны болей шануюць дысцыпліну, адзначаюцца меншай прыветлівасцю, большай жорсткасцю, чымся вясёлыя жвавныя мазуры.

Заходняя частка краіны — Вялікая Польшча і Куявы — можа лічыцца калыскай Польскай дзяржаўнасці. Тамака стварылася Польскае каралеўства, і адтуль улада польскіх каралёў пашыралася на ўсход па ўсіх землях, залюдненых палякамі, і на захад аж да Лабы. Пасьля таго, як Польшча страціла свае ўладаньні на захадзе, страціла сваю вагу і Вялікая Польшча. На першае месца вышла спачатку Малая Польшча, а пасьля таго, як Польшча злучылася з Літоўска-Беларускім княствам, на чале Польскай Рэчы Пасполітай апынулася Мазуршчына, усходняя палова пасу нізін.

Мазуры колёнізавалі Падлясьсе і Віленшчыну і кіравалі польскімі паўстаньнямі супроць расійскага ўраду.

Пасьля падзелаў Польшчы большая частка Вялікай Польшчы і часьцінка Куяваў, пад імем правінцыі Познані, увайшлі ў склад Нямецчыны (Прусіі), рэшта краіны адышла да Расіі. Па-

ляком жылося кепска і пад расійскім і пад нямецкім панаваньнем, але з прычыны вышэйшай культуры немцаў іх уціск быў больш небясьпечным для польскага народу. У Познані немцы скуплялі польскія землі, а паляксёў прымушалі вучыцца панямецку, так што там палякі патроху забываліся на родную мову і пачыналі анямечвацца.

Большасьць насельнікаў краіны жыве па вёсках і фальварках, але гарадоў там усё-ж-ткі многа болей, як у нас на Беларусі. Гарады маюць звычайна заходня-эўропэйскі выгляд. Готычныя касьцёлы, прыгожыя гарадзкія сады, добрыя, чыста брукаваныя вуліцы, зграбныя цагляныя будынкі дадаюць польскім месцам падобнасьць да нямецкіх гарадоў.

Сталіца Польскай Рэспублікі *Варшава* (931 тыс. насельн.) ляжыць у сярэдзіне краіны на Вісьле паміж вусьцяў Буга-Нарвы і Піліцы. Тут крыжуюцца вельмі важныя чыгункі, што злучаюць Ленінград—Вільню з Венай і Італіяй, а таксама Маскву—Менск з Бэрлінам і Парыжам. Дзякуючы такому палажэньню, Варшава зьяўляецца галоўным гандлёвым асяродкам Польшчы.

Мал. 71.—Старое Места ў Варшаве.

Як прамысловы асяродак, Варшава мае многа розных фабрык, на якіх перапрацоўваюцца воўна, скура, шоўк, вырабляюцца машыны, цукер, адзеньне. Варшаўскае абуцьцё карыстаецца сусьветнай славай.

У Варшаве, як у польскай сталіцы, жыве прэзыдэнт Польскай рэспублікі, знаходзяцца кабінэт міністраў, сэнат і сойм.

Як у культурным асяродку краіны, тут ёсьць унівэрсытэт, політэхніка і многа іншых вышэйшых школ. Сюды зьяжджаецца вучыцца моладзь з усіх канцоў Польшчы.

Сучасныя вялікія будынкi чаргуюцца ў Варшаве з стара-сьвецкімі касцёламі і палацамі. Паркі і гарадзкія сады, прыгожыя помнікі розным польскім дзеячам дадаюць гораду многа хараства. Да вайны 1914 г., калі Варшава належала да Расіі, расійцы звалі яе „прыгожай брамай у Эўропу“.

На паўднёвы захад ад Варшавы, на мяжы Мазуршчыны з Вялікай і Малой Польшчай ляжыць *Лодзь* (452 тыс. насельн.). Сто гадоў назад тут была маленькая вёска, а цяпер гэта вялікі горад, асяродак багатай прамысловай акругі. Лодзь—важнейшы фабрычны горад Польшчы. На тутэйшых фабрыках перапрацоўваюць пераважна воўну і баваўну.

Навокала Лодзі пабудована многа прамысловых мест, у якіх таксама вырабляюць танную крамніну. Пасьля вайны, калі Польшча зрабілася самастойнай рэспублікай, і мытнічная граніца аддзяліла яе ад Усходняй Эўропы, прадукцыя тутэйшых фабрык значна зьменшылася.

Асяродкам Вялікай Польшчы зьяўляецца горад *Познань* (157 тыс. насельн.), які ляжыць на Варце і мае многа цукраварань, гарбарань, фабрык машын і табакі. У часы панаваньня немцаў у Заходняй Польшчы Познань была асяродкам польскага руху ў Нямецчыне. Дзякуючы сваім бібліотэкам, навуковым таварыствам і нядаўна адчыненаму унівэрсытэту гэта важны культурна-асьветны асяродак Заходняй Польшчы.

Кашубская краіна абымае вадазбор Вісьлянскай нізавіны і частку ўзьбярэжжа Гданьскай затокі на захад ад вусьцяў Віслы.

Вісла прабіваецца тут праз вазёрныя ўзгор'і, наваленыя даўным ледавіком, і перад тым, як уліцца ў мора, падзяляецца на некалькі адток, з якіх складаецца ўраджайная Вісьлянская дэльта. Адны адтокі ўліваюцца беспасрэдна ў Гданьскую затоку, другія трапляюць у так званы Фрышгаф. Гэты гаф аддзяляецца ад мора вузкім пескавым гакам, складзеным з накіданах мораў пескавых выдмаў.

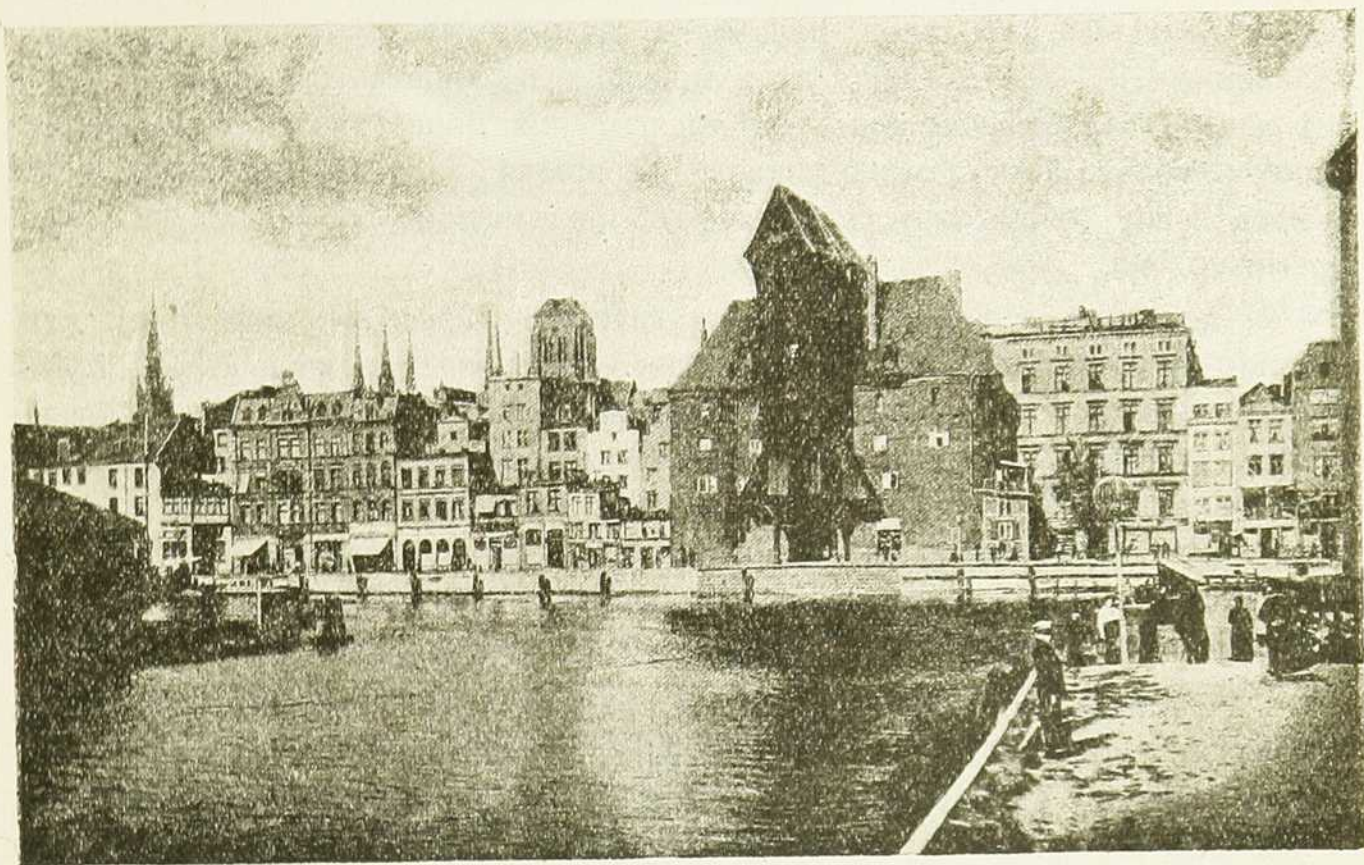
Большасьць насельнікаў краіны складаецца з польскага племя кашубаў, але ў самай дэльце і па гарадох апрача іх жыве многа немцаў. Вузкай паласой землі, залюдненыя кашубамі, даходзяць аж да самага мора на захад ад Віслы, уразаючыся ў землі, залюдненыя немцамі. Кашубы лічацца добрымі мораходамі і да вайны 1914-18 г., калі краіна належала да Нямецчыны, складалі значны процант сярод матросаў нямецкага флёту. Яны сеюць жыта, авёс і бульбу, гадуць быдла, сьвіней, авечак, займаюцца рыбацтвам і ляснымі промысламі, бо лясоў тут захавалася досыць многа.

Пасьля сусьветнай вайны большая частка краіны ўвайшла ў склад Польскай рэспублікі, але галоўная прыстань пры вусьці Віслы—горад *Гданьск* (або Данцыг, 195 тыс. насельн.) застаўся незалежным вольным месцам. Гданьск злучан з морам суднаходным каналам, па якім могуць плаваць вялізныя морскія караблі, і зьяўляецца прыродным выйсьцем Польшчы да мора. Праз Гданьск вывозіцца большая частка польскіх тавараў, галоўным чынам сельска-гаспадарчых. Большасьць насельнікаў гораду—немцы; з гэтай прычыны яго не далучылі да Польшчы.

Харошыя старасьвецкія будынкi сьведчаць аб даўным багацьці Гданьску, аб тых часох, калі ён належаў да нямецкага гандлёвага хаўрусу гарадоў Ганзы. Цяпер тут будуць караблі і, як у асяродку ўраджайнай сельска-гаспадарчай краіны, перапрацоўваюць продукты ральніцтва. Ёсць тут многа паравых млыноў і цукраварань.

У беспасрэдным валаданьні Польшчы ёсць толькі маленькая прыстань *Пуцк*, і наагул у Кашубскай краіне апрача Гданьску мала гандлёвых гарадоў.

Мал. 72.—Гданьск.

Кашубскую краіну завуць іначай Заходняй або Каралеўскай Прусіай. У адзнаку ад Усходняй Прусіі, Княскай, яна да падзелаў Польшчы належала да Польскага каралеўства, у той час, як Усходняя Прусія і тады ўжо была часткай Прускай дзяржавы.

Фінска-Скандынаўскі масыў.

(Азнач яго географічнае палажэньне. З якіх паўвастравоў ён складаецца? Якія моры яго атачаюць? Якія моры і пратокі аддзяляюць яго ад Гэрманскай стараны?).

У склад Фінска-Скандынаўскага масыву ўваходзяць Скандынаўскі ды Кольскі паўваостравы і Фінскі прысьмык, які злучае іх з рэштай Эўропы. Старана гэтая існуе ў стане сухазем'я з першых часоў жыцця зямлі. Некалькі разоў, калі мора залівала бязмаль усе іншыя краі Эўропы, Фін-

ска-Скандынаўскі масыў заставаўся сухазем'ем, востравам, скалы якога ўздымаліся над хвалямі бязьмежнага акіяну. Аднак і тут берагавая лінія некалькі разоў перасоўвалася або ў бок сухазем'я, або ў бок мора. Калісь гэтая старана ляжала значна вышэй, як цяпер, але мора затапіла паўзбярэжныя часткі яе; вузкія горныя даліны запоўніліся морскай вадой і зрабіліся вузкімі затокамі мора, так званымі фіярдамі, якіх асабліва многа на заходнім беразе масыву; часткі паўзбярэжных скал аддзяліліся ад сухазем'я і зрабіліся многалічнымі маленькімі астравочкамі—шхерамі, якія нібы насеяны па берагох Батніцкае затокі. З другога боку быў і такі час, што мора пакрывала значныя часткі стараны, цяпер сухаземныя. Па берагох на скалах можна прымеціць выгрызеныя паўзбярэжным хваляваннем прыступкі-тэрасы, якія цяпер ляжаць многа вышэй роўня мора. Нават і цяпер паволі берагавая лінія перасоўваецца ў бок мора, і паўзбярэжныя скалы што-год падымаюцца прыблізна на 1 сантымэтр.

Масыўныя спрадвечныя скалы—граніты, гнэйсы і крышталічныя лупнякі—па ўсёй старане складаюць павярхоўны пласт земнай кары і толькі месцам пакрываюцца тонкім слоём глебы. Калісь з гэтых скал складаліся тут вялізныя ланцугі зморшчавых гор, але многа мільёнаў гадоў тут адбывалася выпятрэньне гэтых гор, і ўрэшце старана зрабілася плоскай раўнінай, заходняя частка якой з часам зноў паднялася і зрабілася магутным узвышшам, якое завецца Скандынаўскімі гарамі, крута абрываецца на захад і павольна, прыступкамі зьніжаецца на ўсход.

Сучасны свой выгляд паверхня краю атрымала ў ледавіковую эпоху, калі тут утварыўся вялікі ледавік, у некалькі вёрст таўшчынёю, і пачаў адгэтуль спаўзаць на поўдзень і паўднёвы ўсход. Увесь той ледавіковы навал, пад якім апынуліся Паўночная Нямецчына, Польшча, Беларусь, Паўночная Расія, усе гэтыя морэнавыя гліны, пяскі, жвір і ледавіковае каменне былі вышчарблены лёдам з скал Фінска-Скандынаўскага масыву. Тут ледавік павыкопваў глыбокія яміны, павыламваў з скал вялікія і дробныя кавалкі, якія ўмерзлі ў тоўшчу лёду і разам з ім спаўзлі на поўдзень. Найвялікшыя адломкі скал, якіх ледавік ня здолеў перасунуць на поўдзень, засталіся на месцы, але, перапаўзаючы цераз іх, ледавік іх абгладзіў умерзлым у лёд каменнем. Гэтыя згладжаныя скалы ды яшчэ вазёры, пераважна вузкія і даўгія, выцягнутыя з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, якімі зрабіліся выкапаныя ледавіком яміны,—зьяўляюцца галоўнымі асаблівасцямі Фінска-Скандынаўскага краявіду.

Рэкі стараны адначаюцца шпаркім цячэннем, маюць шмат парогаў і вадаспадаў. Найвялікшыя з іх цякуць у Балтыцкае мора і маюць выгляд пратокаў паміж ледавіковымі ваёрамі. На захад з Скандынаўскіх гор сыцякаюць толькі караценькія рэчкі. Спачатку яны павольна бягуць па ўзвышшы, потым раптам у сваіх нізавінах абурваюцца ўніз у фіорды, ствараючы вялікія вадаспады.

Заходні зрывісты схіл Скандынаўскага ўзвышша, павернуты ў бок адкрытага Атлянтычнага акіяну (або лепей кажучы ў бок Норвэскага мора, як завецца прылеглая да Скандынавіі частка яго), знаходзіцца пад беспасрэдным уплывам Гольфштрому. Клімат гэтага схілу вільгатны, морскі, хмарны, фіорды не замярзаюць нават у самыя сьцюдзёныя зімы. Наадварот, на ўсход ад узвышша клімат сухі, лета цёплае, зіма халодная, так што Белае і Балтыцкае моры замярзаюць на доўгі час. Самае ўзвышша мае халодны і жорсткі клімат. Вышэй 1200—1600 м. н. р. м. там ляжыць вечны сьнег і адтуль у фіорды спаўзаюць значныя сучасныя горныя ледавікі. На ўзвышшах ніжэй мяжы вечнага сьнегу і на крайняй поўначы расьце толькі мох ды лішай. У сярэдзіне і на поўдні стараны па нявысокіх раўнінах растуць хваёвыя бары з прымешкай бярозы і елкі. На поўдні да іх далучаецца дуб і іншыя ліставыя дрэвы, а на самым паўднёвым выступе сустракаецца нават бук. Там, дзе растуць лясы, там магчыма і ральніцтва. Сеюць тут пераважна авёс, ячмень, жыта і бульбу. На поўдні, там, дзе пачынаюцца мяшаныя лясы з дубамі і ліпамі, можа расьці нават пшаніца. Аднак зямлі, гожай на ральлю, усюды мала. Голыя скалы і зрывістыя схілы гор, адсутнасьць ураджайных грунтоў перашкаджаюць ральніцтву. З гэтай прычыны насельнікі займаюцца болей гадоўляй жывёлы, ляснымі промысламі ды рыбацтвам.

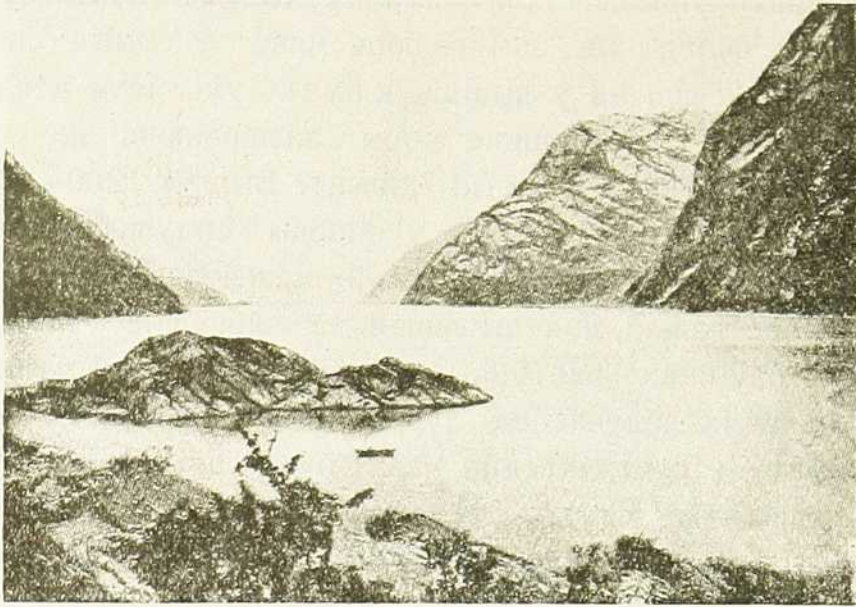
Даўнейшымі насельнікамі стараны лічацца лапары, народ фінскага племя, які цяпер захаваўся толькі на ўбогіх тундрах поўначы дый там пакрысе вымірае. З лепшых зямель сярэдняй і паўднёвай паласы краю лапароў даўно выціснулі болей здольныя норвэжцы, швэды, фіны-тавасты і карэлы. Норвэжцы і швэды—доўгагаловыя, сьветласкурыя, бялавыя і блакітнавокія прадстаўнікі гэрманскага племя. Яны жывуць на Скандынаўскім паўвостраве, запазычылі ад немцаў лютэранскую веру і адзначаюцца высокай ступеньню асьветы і культуры. Фіны-тавасты і кроўныя ім карэлы жывуць на Фінскім прэсмыку, паводле сваёй мовы належаць да фінскай галіны жоўтай расы, але па абліччы мала адражняюцца ад сваіх заходніх суседзяў. Тавасты запазычылі ад швэдаў веру і культуру; карэлы знаходзяцца пад уплывам маскоўцаў і запазычылі ад іх праваслаўную веру.

Згодна з гэтымі асаблівасьцямі насельнікаў, а таксама прымаючы пад увагу асаблівасьці прыроды, Фінска-Скандынаўскі масыў можна падзяліць на 6 паасобных краін: 1) Норвэгію, 2) Паўднёвую Швэдзію, 3) Паўночную Швэдзію, 4) Лапаршчыну, 5) Фінляндыю і 6) Карэлію.

Норвэгія—гэта краіна фіельдаў і фіордаў. Вузкай істужкай цягнецца яна па паўночна-заходнім узьбярэжжы Скандынаўскага паўвострава ад Скагераку да самага паўночнага канца Эўропы. У склад яе ўваходзіць магутны хрыбет Скандынаўскіх гор і кароткі зрывісты заходні схіл іх. Назоў гор мала падыходзіць да Скандынаўскіх узвышшаў. Хутчэй гэта хвалістая раўніна, вельмі высока паднятая над роўнем мора. Глыбока

ўрэзаныя ў сухазем'е морскія затокі-фіорды падзяляюць гэтую раўніну на асобныя масывы з зрывыстымі схіламі і плоскімі вярхамі. Гэтыя масывы завуцца фіельдамі. Выгляд гор яны маюць толькі тады, калі на іх глядзець

Мал. 73.—Фіорд у Норвэгіі.

з фіордаў, зьнізу. Найвышэйшыя з фіельдаў хаваюцца пад вечным сьнегам, які там пакрысе ператвараецца ў зерналёд і зьяўляецца крыніцай вялізных ледавікоў, спаўзаючых месцам проста ў фіорды. Сьценкі фіордаў паўсюды абшарпаны і абдрапаны сучаснымі і даўнымі ледавікамі. Фіорды гэтыя, вузкія й глыбокія, далёка ўразаюцца ў су-

хазем'е паміж фіельдаў, многаразова разьвільваюцца і прыдаюць краіне змрочнае хараство.

(Самы даўгі з Норвэскіх фіордаў — Сонье-фіорд, самыя высокія фіельды — Етунфіельды, найвышэйшы пункт якіх Гальгеніг дасягае 2600 м. н. р. м. Найвялікшыя з паўзьярэжных астравоў — Ляфоцкія).

Дзякуючы перавазе заходніх вятроў, якія прыносяць у Норвэгію цяплыню і вільгаць Гольфштрому, клімат гэтай краіны морскі, роўны. Лета тутакра халаднае, значна халаднейшае, як у нас; зіма адліжная, безмарозная. Мора тут ніколі не замярзае, нават на далёкай поўначы (на шырыні 71° пн.), бо ўсюды яно аграваецца цёплым Гольфштрамам. Ападкаў тут па схілах гор выпадае вельмі многа (у Бэргене 1860 міл.). Вярхі фіельдаў і ўзьярэжжа адкрытага мора адзначаюцца хмарнасьцю, вечным туманам. Рэдка калі сонечная касулька прарэжа імглу ды асьвеціць хмурыя норвэскія скалы. У фіордах і замкнутых гарамі далінах неба часцей бывае ясным, і сонца часцей выглядае з-за хмар.

Сярэдняя тэмпература году ў Бэргене на заходнім узьярэжжы $+7,0^{\circ}$, сярэдняя студзеня $-0,9^{\circ}$, сярэдняя ліпеня $+14,4^{\circ}$.

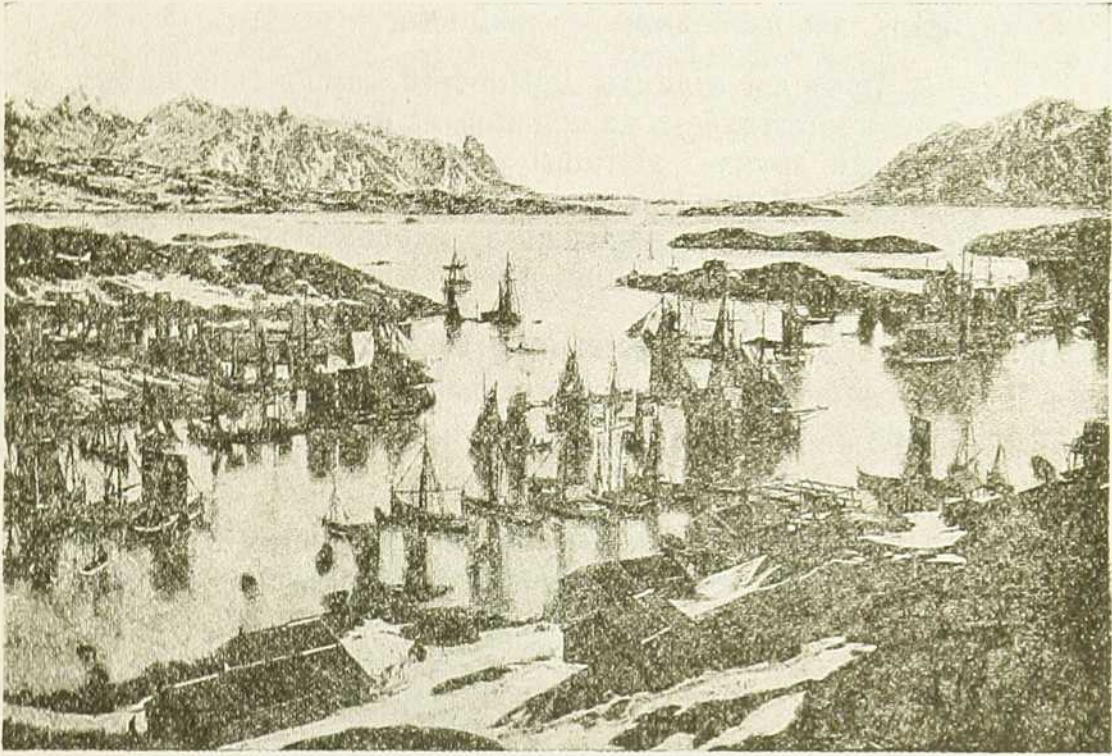
Клімат ня спрыяе земляробству, дый грунтоў, гоных на ральлю, вельмі мала. Скалаватыя, змрочныя фіельды, зрывістыя ўзьярэжжы фіордаў перашкаджаюць ральніцтву яшчэ болей, як клімат. Няўжыткі займаюць 71% паверхні, і толькі 2% пакрываюць нівы. Аднак насельнікі краіны ўважаюць ральніцтва, старэнна вырабляюць кожны кавалак гогай на ральлю зямлі, сеюць там бульбу і авёс.

Зразумела, што свайго хлеба не хапае, і сяляне мусяць шукаць іншых заняткаў. Досыць добра ў краіне стаіць гадоўля жывёлы, асабліва малочнага быдла. Пад пашай зямлі болей, як пад ральлём. Увясну пастухі, пераважна сялянская моладзь, гоняць скаціну на пашу ў горы, там пасьвяць яе ўсё лета, гатуюць масла і сыр, а ўвосені вяртаюцца дамоў у нізіны.

Важным падсобным промыслам зьяўляецца павал і вываз лесу. Лясоў па схілах гор захавалася досыць многа (каля 22% прасторы). Лес вывозяць і за межы ў стане дошчак і бярвеньня, паперы і цэлюлёзы. Карыстаючыся сілай рэчных вадаспадаў, пашырылася дрэваапрацоўчая прамысловасьць. Пільні і паперні сустракаюцца тут досыць часта.

Аднак самае важнае багацьце Норвэгіі—гэта мора, надзвычайна багатае селядцамі, траской і іншай рыбай. Каля 6% насельніцтва займаецца выключна рыбацтвам, і тысячы рыбацкіх лодак заўсёды круцяцца па фіордах і каля берагоў суседніх астроў. Рыба зьяўляецца галоўным про-

Мал. 74.—Рыбацкія судзіны на Лёфоцкіх астравах.

дуктам, які вывозіцца з Норвэгіі ў замену за замежныя збожжа і фабрычныя вырабы. Мора зьяўляецца адзінай дарогай, якая злучае паміж сабой асобныя куточкі Норвэгіі, бо пракладаць сухаземныя дарогі па недаступных фіельдах вельмі трудна, а часта й зусім немагчыма. Фіорды зьяўляюцца добрымі буктамі і выгоднымі прыстанямі для гандлёвых караблёў. З даўных часоў норвэжцы лічацца найлепшымі маракамі, іх гандлёвыя караблі плаваюць па ўсіх морах сьвету. Гандлёвы флёт Норвэгіі адзін з найвялікшых у Эўропе; да вайны толькі Ангельшчына і Нямецчына перавышалі гэтую краіну па грузаёмістасьці сваіх гандлёвых караблёў; пасля вайны Норвэгія з гэтага боку перавысіла Нямецчыну, але асталася з-заду Францыі і Італіі.

Продкі сучасных норвэжцаў, так званыя норманы, ужо ў сярэднія вякі разьязджалі на сваіх чаўнох па ўсіх морах Эўропы. Яны вынайшлі і залюднілі Ёсьляндую, адшукалі Грэнляндую і нават раней за ўсіх іншых эўропэйцаў, яшчэ за некалькі вякоў да Колюмба, дасягнулі берагоў Паўночнай Амэрыкі.

Хмурая прырода, цяжкія варункі барацьбы за існаваньне зрабілі норвэжцаў такімі-ж хмурымі, маўклівымі, замкнутымі ў сабе. Надзвычайная сумленнасьць, ахайнасьць, высокае становішча асьветы, нацыянальная сьвядомасьць зьяўляюцца станоўчымі адзнакамі гэтага народу.

Да 1814 г. Норвэгія была злучана з Даніяй, дый цяпер мова норвэжцаў тая самая, што мова даньцаў. Потым краіна была далучана да Швэдзіі, але карысталася шырокім самаўрадам.

Цяперашняя Норвэгія (з 1905 г.)—самастойнае канстытуцыйнае каралеўства з дэмакратычным дзяржаўным ладам. (Прастора гэтай дзяржавы—323.960 кв. клм., лік насельнікаў—2650000).

Прывілеі шляхты ў Норвэгіі даўно зьнішчаны, усе грамадзяне карыстаюцца адналькавымі правамі. У зьвязку з адноснай свабодай друку і агітацыі ў Норвэгіі хутка пашыраецца работніцкі рух. Комуністычная партыя зьяўляецца адной з наймацнейшых партый норвэскага парлямэнту. У поўнай меры пад яе ўплывам знаходзіцца профэсыянальны рух.

Няпісьменных у краіне зусім няма; пісьменства і навука стаяць вельмі высока. Сусьветнай славай карыстаюцца як норвэскія пісьменьнікі, гэтак і вучоныя падарожнікі, асабліва дасьледчыкі падканцавосных краёў (Фрытэф Нансэ́н).

Апрача Норвэскай краіны да Норвэскай дзяржавы належыць востраў Шпіцбэрген, што ляжыць на поўнач ад Эўропы. Гэты востраў бязьлюдны і занадта халодны, але багаты на каменны вугаль.

Гушчыня залюдненьня ў Норвэгіі невялікая. Кавалкі зямлі, гожа для аселага жыцьця, тут раскінуты ў невялікай колькасьці сярод бязьмежных бязьлюдных фіельдаў. Залюднены пераважна берагі фіордаў; тут сустракаецца многа хутароў і гарадоў, маленькіх, але чыстых і культурных. Толькі сталіца Норвэскай дзяржавы—*Хрыстыянія* (258000 нас.) зьяўляецца вялікім і багатым горадам. Ляжыць яна на поўдні ў тэй частцы краіны, якая перакінулася на ўсходні схіл Скандынаўскіх гор, у прыгожай мясцовасьці на беразе фіорду. Адгэтуль вывозіцца лес, а сюды прывозяць збожжа з Польшы і фабрычныя вырабы з Ангельшчыны і Нямеччыны. Тут знаходзіцца унівэрсытэт, парлямэнт, палац караля. Ваколіцы гораду—самы даступны, багаты і ўрадавы куток краіны. Ува ўсе бакі ад Хрыстыяніі разыходзяцца чыгункі і між іншым галоўная з іх, якая пераразае горы і цягнецца па даліне ракі Глёмэн, адзінай ракі краіны, гожай для сплаву.

Другая важная прыстань—*Бэрген* (91.000 нас.), асяродак рыбага гандлю і будавання караблёў—ляжыць на беразе Нямецкага мора на паўднёвым захадзе краіны і бойка гандлюе з Ангельшчынай.

На крайняй поўначы Норвэгіі на астраўку пад 70° 40' пн. шыр. ляжыць самы паўночны горад зямлі Гамэрфэст, каля якога аднак мора, дзякуючы Гольфштрому, ніколі не замярзае.

Паўднёвая Швэдзія абымае самую паўднёвую частку Скандынаўскага паўвострава, якая ўразаецца між Катэгатам і Балтыцкім морам. Гэта самая багатая і ўраджайная краіна Фінска-Скандынаўскага масыву. Асабліва ўраджайнай зьяўляецца нізіна на поўначы гэтай краіны. Нізіна гэтая цягнецца з захаду на ўсход ад Скагераку ў бок Фінскае затокі і зьмяшчае ў сабе найвялікшыя вазёры Скандынаўскага паўвострава: Вэнэр, Вэтэр і Мэляр.

Калісь па гэтай нізіне праходзіла морская пратока, якая зусім аддзяляла Паўднёвую Швэдзію ад контынэнту. Адклады гэтага мора тоўстым пластом пакрылі нізіну, стварыўшы на ёй ураджайную гляістую глебу. Толькі дзе-ні-дзе з-пад морскіх адкладаў высоўваюцца на паверхню ўзгоркі, складзеныя з спрадвечных скал, і парушаюць аднастайнасьць раўніннай паверхні.

На поўдзень ад вялікіх вазёр мясцовасьць павышаецца, а пласт грунтоў робіцца танчэйшым. Тут каля паўднёвага канца возера Вэтэр знаходзіцца найвышэйшае месца краіны, з якога ўва ўсе бакі расьцякаюцца рэкі Паўднёвай Швэдзіі. Гэтыя рэкі маюць меншы нахіл дна, чым рэкі іншых краін Скандынаўскага паўвострава, цякуць спакайней, большасьць з іх прыгодна для сплаву лесу, а па некаторых з іх адбываецца нават рух параходаў. Найважнейшая рака Паўднёвай Швэдзіі Ёта (Гота) выцякае з возера Вэнэр і нясе ў Катэгат вадуг цэлага шэрагу вазёр. Аднак і на гэтай рацэ парагі і вадасьцёкі перашкаджаюць руху судзін. З гэтай прычыны ў абход парагоў пракапалі канал, на якім шыхам заставак рэгулююць колькасьць вады. Такія-ж каналы злучаюць Вэнэр з Вэтэрам, а гэта апошняе з Балтыцкім морам.

У той час, як на поўнач ад вялікіх вазёр даўныя ледавікі пераважна руйнавалі скалы, выкапвалі ў іх яміны і адклалі толькі тонкі пласт морэн, на поўдзень ад вазэрнай нізіны адклалася многа ледавіковага навалу, як у Паўночнай Нямецчыне або на Беларусі. Морэнавыя груды і ўзгоркі чаргуюцца там з вазёрамі, як у вазёрных узгор'ях Кашубскай краіны. Вазёры гэтыя ня маюць правільнай формы, выцягнутай удоўж у тым кірунку, у якім соваўся ледавік. Яны паходзяць ня з выдраных лёдам ямін, як у рэшце Фінска-Скандынаўскага масыву, а з катлін, што захаваліся між морэнавых грудой. Самы паўднёвы куток краіны—паўвостраў Сконэ—адзначаецца тым, што ў ім спрадвечныя граніты і гнейсы ляжаць глыбока пад зямлёй, хаваюцца пад пазьнейшымі пластамі. Такі самы характар мае і востраў Борнгольм, што ляжыць у Балтыцкім моры і зьяў-

ляецца працягам паўвострава Сконэ. На Сконэ і на Борнгольме сустракаюцца невялікія паклады каменнага вугалю, якога няма ў іншых месцах Фінска-Скандынаўскага масыву.

Зразумела, што там, дзе на паверхню выходзяць спрадвечныя скалы, якія ўтварыліся яшчэ ў тыя часы жыцця зямлі, ад якіх не засталася аніякіх рэштак жывых істот, там ня можа быць і вугалю, бо вугаль ёсць рэшткай даўных расьлін.

(Якія яшчэ астравы апрача Борнгольму ляжаць у Балтыцкім моры на захад ад берагоў Паўднёвай Швэдзіі?).

Параўнаўча з іншымі краінамі Фінска-Скандынаўскага масыву, Паўднёвая Швэдзія адзначаецца найболей прыемным кліматам. Тут няма тэй вільгатнасьці і хмарнасьці, як у Норвэгіі, але ня бывае і значных маразоў, якія нішчаць далікатнейшую расьліннасьць у Паўночнай Швэдзіі або ў Фінляндыі. Клімат краіны найболей нагадвае клімат Даніі, але адзначаецца трохі цяплейшым летам, так што тут можа расьці елка, якой там ужо няма. Апрача таго тут спатыкаюцца дубы, а на поўдні нават букі.

Сярэдняя тэмп. году ў Ётэборзе (Готэнбурзе) $+7,1^{\circ}$, сярэдняя студзеня $-1,0^{\circ}$, ліпеня $+16,7^{\circ}$. Ападкаў што-год каля 720 мілім.

Мяккі клімат і ўраджайныя грунты спрыяюць земляробству, якое зьяўляецца тут галоўным заняткам насельнікаў.

Жыта, авёс, ямень і нават пшаніца сьпеюць тутака вельмі добра і даюць, дзякуючы старэннай гаспадарцы, вялікія ўраджаі. Краіна ня толькі задавальняе сябе збожжам, але нават вывозіць гэтае збожжа на поўнач у Паўночную Швэдзію і Норвэгію. Месцам сеюць цукровыя буракі і паўсюды саджаюць пладовыя дрэвы. Значныя прасторы засяваюцца кармовымі расьлінамі, якімі жывяцца вялікія статкі жывёлы.

Малачарства грае бязмаль такую-ж ролю, як у Даніі, а масла зьяўляецца галоўным продуктам вывазу за межы.

Ня глядзячы на малую колькасьць каменнага вугалю, у апошнія гады хутка распаўсюджваецца па краіне фабрычная прамысловасьць. Фабрыкі карыстаюцца сілай падаючай вады, вырабляюць сернікі, паперу, апрацоўваюць воўну, скуру і прывозную баваўну. Таго часу, як у Норвэгіі ўся зямля належыць да дробных земляўласнікаў, у Паўднёвай Швэдзіі захавалася буйная земляўласнасьць. Шляхецтва тут грае значную ролю, а па ўсіх найлепшых куточках краіны сустракаюцца прыгожыя палацы буйных памешчыкаў. Швэды адразьняюцца ад норвэжцаў мякчэйшым, весялейшым характарам, прыветлівасьцю, рухавасьцю.

Як і норвэжцы, швэды шануюць асьвету, адзначаюцца сьвядомасьцю, працавітасьцю, сумленнасьцю.

У XIII веку Паўднёвая Швэдзія была самастойным асобным каралеўствам; потым аж да 1660 г. большая яе частка належала да Даніі, а паўночныя акругі да Швэдзіі. Толькі ў трыццацёх-

гадовую вайну Швэдзкае каралеўства канчаткова заўладала краінай, і толькі востраў Борнгольм яшчэ й цяпер належыць да Даніі.

Як і Норвэгія, Швэдзія зьяўляецца констытуцыйным каралеўствам. У склад гэтага каралеўства ўваходзіць Паўднёвая Швэдзія і бязь вострава Борнгольма і ўся Паўночная Швэдзія. (Разам 448100 кв. клм. і 5900 тыс. н.).

На чале Швэдзкай дзяржавы стаіць партыя правых соцыялістых, да якой належыць больш за ўсё месц у парлямэнце. Гэтая партыя аднак не магла забяспечыць работнікам такога павялічэння заробтнай платы, якога тыя дамагаюцца.

Мал. 75.—Стокгольм.

Наадварот, у час спрэчак паміж капіталістамі і работнікамі партыя старалася прымірыць абодва бакі. У звязку з гэтым значная частка партыі аддзялілася і залажыла партыю левых соцыялістых, якая ў большасці прыняла нарэшце пастанову далучыцца да Комінтэрну і стала называцца камуністычнай партыяй. Самастойна ўтварыўся побач з гэтым саюз моладзі, які таксама, але яшчэ раней, далучыўся да Комінтэрну.

Гушчыня залюднення ў Паўднёвай Швэдзіі даволі вялікая, бо тут ураджайныя грунты могуць пражывіць болей народу, як грунты іншых краін Фінска-Скандынаўскага масыву.

У той час, як у Норвэгіі сярод паселішчаў пераважаюць хутары, у Паўднёвай Швэдзіі часьцей сустракаюцца вёскі. Гарадоў тут таксама болей; гандлёва-прамысловае значэньне іх вялікае.

На мяжы Паўднёвай і Паўночнай Швэдзіі на пратоцы з возера Мэляр у Балтыцкае мора ляжыць сталіца Швэдзкага каралеўства *Стокгольм* (419000 нас.) Забаронены скалістымі шхерамі ад паўзбярэжнага хваляваньня, Стокгольм зьяўляецца важнай прыстанню і вядзе бойкі гандаль з Расіяй, Фінляндыяй, Эстоніяй і Латвіяй. Многалічныя каналы ў розных кірунках пераразаюць горад і дадаюць яму падобнасьць да Вэнэцыі. Наагул горад зьяўляецца адным з прыгажэйшых у Паўночнай Эўропе.

Другі па велічыні горад краіны *Ётэборг* (Готэнбург 202000 нас.) ляжыць на захадзе каля вусьцяў ракі Ёты. Многалічныя пільні, майстэрні караблёў, машынныя і баваўняныя фабрыкі робяць яго важным прамысловым асяродкам. Як гандлёвая прыстань, Ётэборг гандлюе з Ангельшчынай і Голяндыяй.

Самым важным прамысловым асяродкам краіны зьяўляецца *Норчэпінг* (58000 н.), што ляжыць на беразе Балтыцкага мора на поўнач ад выйсьця канала, які злучае гэтае мора з возерам Вэтэр. Тут згуртаваліся буйныя фабрыкі, на якіх апрацоўваецца воўна і баваўна.

Асяродкам вырабу слыхных швэдзкіх сярнічак лічыцца *Ёнчэпінг* на паўднёвым беразе возера Вэтэр.

На крайнім поўдні насупроціў Копэнгагену ляжыць важная прыстань *Мальмэ* (114000 насельн.).

Паўночная Швэдзія займае ўсходні адхонны пакат Скандынаўскага ўзвышша і прыступкамі спадае ў бок Балтыцкага мора.

Як і ў Норвэгіі, гэтак і тут спрадвечныя граніты, гнэйсы і крышталічныя лупнякі пакрыты толькі тонкім пластом морэнавых адкладаў, а месцам і зусім выступаюць на паверхню. З паўночнага захаду на паўднёвы ўсход па краіне цякуць рэкі, шпаркія, парогавыя, гошыя хіба для сплаву бярвеньня.

Прыблізна 80% усёй плошчы краіны знаходзіцца пад вазёрамі, даўгімі і вузкімі, выцягнутымі ў тым самым кірунку, што й рэкі, у кірунку руху даўных ледавікоў.

Клімат Паўночнай Швэдзіі сухі, контынэнтавы, бо Скандынаўскія горы засланяюць яе ад уплыву морскіх заходніх вятроў. Лета тут досыць цёплае, зіма сыцюдзёная, ападкаў мала. З гэтага боку краіна нагадвае Ўсходнюю Эўропу.

У мястэчку Ўмэо на ўсходнім беразе сяр. тэмп. году $+1,5^{\circ}$, сяр. студзеня $-9,0^{\circ}$, ліпеня $+14,5^{\circ}$, ападкаў 410 мілім.

Па выглядзе расьліннасьці краіна належыць да заходня-эўропэйскага пасу ігластых лясоў. Хваёвыя бары і яловыя лясы апрацаюць скрозь усю прастору краіны. Рэдка калі сярод лясоў прагляне поплаў, кавалак сена-

жаці, або яшчэ радзей шнур аўса, ячменю ці бульбы. Ральніцтва тут ня надта пашырана. Нават гадоўля быдла мае меншую вагу, як у Паўднёвай Швэдзіі або ў Норвэгіі. Галоўнае багацьце краю—лес. Павал лесу, дастаўка яго на рум і спляў па рэках даюць галоўны даход нямногалічным насельнікам. На лясным багацьці грунтуецца і фабрычная прамысловасьць. Над кожнай ракой, асабліва ля вусьцяў яе, ёсьць фабрыка, на якой апрацоўваецца дрэва—пільня, паперня, або фабрыка сернічак. Пакуль што запасы лясоў яшчэ вельмі вялікія, так што нават культурныя швэды не паклапаціліся аб правільнай лясной гаспадарцы, і лес высыкаюць старасвецкім спосабам: толькі там, дзе яго лёгка можна даставіць на рум.

Другой крыніцай багацьця краіны зьяўляюцца руды. Асабліва тут многа жалезнай руды на поўдні каля места Данэмора і на поўначы каля мястэчка Гэліварэ. Па чыгунках, якія злучаюць Гэліварэ з Стокгольмам і з норвэскай прыстанню Нарвік, руда вывозіцца за межы. На поўдні каля м. Фалунь здабываюць медзь, а яшчэ далей на поўдзень каля м. Салі знаходзяць нават серабро. На жаль, адсутнасьць каменнага вугалю затрымоўвае апрацоўку руды, якую вывозяць пераважна ў неапрацаваным стане.

Бедная прырода перашкаджае згушчэньню люднасьці ў краіне. Лепей залюднены толькі ўзьбярэжжы Батніцкай затокі і паўднёвыя акругі. У сярэднім гушчыня залюдненьня такая самая, як у Новрэгіі (меней за 10 ч. на 1 кв. клм.). Даўныя насельнікі краіны—лапары, паўсюды, за выключэньнем самых недаступных куточкаў на поўначы, замяніліся швэдамі. У адзнаку ад Паўднёвай Швэдзіі тут швэдзкія сяляне ўладаюць досыць вялікімі кавалкамі зямлі, і самі здаюць зямлю ў арэнду безьзямельным „торпарам“. Насельнікі жывуць як па вёсках, гэтак і па хутарох; гарадоў мала, найболей выдатныя з іх, напрыклад, унівэрсытэцкі горад *Упсала* (29000 нас.), сустракаюцца толькі на поўдні, ужо ў блізкім суседстве з Стокгольмам.

Лапаршчына займае самую пустынную, бедную частку Фінска-Скандынаўскага масыву, тую частку, што ляжыць па-за падканцавосным колам на Кольскім паўвостраве і на прырэсмыку, які злучае гэты паўвостраў з Скандынаўскім. На захадзе Лапаршчына дасягае да Норвэскіх Фіельдаў і пакрысе зьніжаецца на ўсход, пераходзячы ў скалаватую нізіну. На Кольскім паўвостраве аднак сустракаюцца зноў асобныя горы значнай вышыні асабліва каля возера Імандры (гара Умптэк 1220 м., Лявагор 1120 м.). Як і ў Паўночнай Швэдзіі, тут вельмі многа вазёр, з якіх некаторыя (Энарэ, Імандра) дасягаюць значнай велічыні.

Клімат краіны халодны, нявыгодны для жыцьця чалавека.

У мястэчку Карэсуандо сяр. тэмп. году—3°, сярэдняя студзеня—14,7°, ліпеня+12,1°.

У некаторых мясцовасьцях маразы ўзімку дасягаюць часам да—47°, ажно ў тэрмомэтры замярзае жывое серабро. Лета даволі цёплае, але часамі і ўлетку здараюцца маразы. Грунты, якія й тут ляжаць тонкім пла-

стом, прамярзаюць за зіму так, што нават улетку мякчэюць толькі на самай паверхні. Вечна мёрзлы грунт перашкаджае ўзрастаньню дрэў, і расьліннасьць краіны складаецца з лішаёў або з убогай травы. Тут пануе тыповая лішаёвая тундра, у якой з хатніх жывёл толькі паўночны алень можа нават узімку выдзіраць з-пад сьнегу траву і так званы алень мох, шэры кусткаваты лішай. На поўдні тундра няпрыметна пераходзіць у хваёвы бор, які аднак і там чаргуецца з вялікімі прасторамі балот і скалаватых пустак. Земляробства ў большай частцы краіны немагчыма.

Насельнікі краіны, лапары, каля мора займаюцца рыбацтвам і жывуць там асела, а ў тундры вандруюць з месца на месца разам з сваімі аленьмі, якія даюць лапарам мяса, скуру, малако, наагул усё патрэбнае для жыцьця. Лапары жывуць вельма бедна і патроху выміраюць; з лепшых месц іх павыганялі на захадзе норвэжцы і швэды, на ўсходзе тавасты і карэлы, загналі сюды ў нудную ўбогую тундру і зямлю іх падзялілі паміж сабой. Паўночна-заходняя частка краіны належыць да Норвэскай дзяржавы, паўднёва-заходняя—да Швэдзіі, сярэдзіна—да Фінляндыі, Кольскі паўвостраў—да Расіі.

Паўночны бераг Лапаршчыны або (паўднёвы бераг Барэнцава мора), так званы Мурманскі бераг, абцякаецца галіной Гольфштрому і або зусім не замярзае, або замярзае толькі на кароткі час. Рыбныя багацьці прывабілі туды многа расійцаў, якія пакрысе выціскаюць адтуль лапароў. Расійскія, норвэскія і лапарскія рыбакі ловяць ля Мурманскага берагу шмат траскі, селядцоў, камбалы і іншай рыбы, а трошкі далей ад берагоў палююць морскіх зьвяроў: нэрпаў, маржакоў і кітоў. Расійскі ўрад праклаў сюды (з Ленінграду праз Петразаводск) чыгунку аж да самага мора, дзе расійскія перасяленцы пабудавалі горад *Мурманск*, які набыў у час вайны значную вагу, як адзіная незамярзаючая прыстань Расійскай дзяржавы, не адрэзаная немцамі ад рэшты Эўропы.

Беламорскі бераг Лапаршчыны, да якога не дасягае Гольфштром, замярзае на доўгі час, прыблізна на палову году, і ня мае ніякага гандлёвага значэньня.

Фінляндыя ўдаецца ў Балтыцкае мора між Батніцкай і Фінскай затокай. Гэта ўзгаркаватая раўніна, складзеная з гранітаў і гнэйсаў, якія месцам зусім агаляюцца, месцам хаваюцца пад тонкім пластом ледавіковых адкладаў.

Згладжаныя скалы, буйнае і дробнае ледавіковае каменне паўсюды раскіданы па краіне. Большая частка Фінляндыі можа лічыцца раўнінай, але калісь і Фінляндыя была пакрыта значнымі гарамі, якія ў працягу мільёнаў вякоў былі зроўнены выпятрэньнем і вадой. Цяпер тут захаваліся толькі нявысокія ланцужкі ўзгоркаў на вадападзелах. З поўначы з Лапаршчыны ў Фінляндыю ўваходзіць вадападзельны груд Маансэльке, які на сваім паўднёвым канцы падзяляецца на 2 галіны. Усходняя галіна пад назовам Олонецкіх гор ідзе на паўднёвы ўсход у Карэлію; заходняя,

Суомэнсэльке, цягнецца на паўднёвы захад раўналежна берагу Батніцкае затокі. За выключэннем гэтых грудой большая частка краіны ледзве падымаецца на 100-200 мэтраў над р. м. Узьбярэжжы Фінляндыі каля Батніцкае затокі на поўначы нізкія і плоскія, на поўдні—скалаватыя, зрывістыя. Каля іх у моры раскідана шмат скалаватых астраўкоў-шхер, якія ў самай вузкай частцы Батніцкае затокі скучыліся ў так званае Кваркенскае згуртаваньне. Такое самае згуртаваньне астроў, толькі значна большых, ляжыць у тым месцы, дзе Батніцкая затока злучаецца з Балтыцкім морам. Гэта так званыя Аляндзкія астравы, якія маюць вялікае вайсковае значэньне, бо замыкаюць выйсьце з Батніцкае затокі.

З гэтай прычыны з-за Аляндзкіх астроў доўга спрачаліся Расія, Фінляндыя і Швэдзія. Цяпер гэтыя астравы нейтралізаваны.

Многалічныя шхеры ляжаць і ў Фінскай затоцы каля берагоў Фінляндыі. Толькі мясцовыя лёцманы з паўзьбярэжных рыбакоў умеюць праводзіць судзіны сярод шхер у бяспечныя букты ўзьбярэжжа.

Галоўнай адзнакай і акрасай фінляндзкага краявіду зьяўляецца надзвычайнае багацьце на вазёрах. Болей за 12% краіны знаходзіцца пад вазёрамі. Вазёры гэтыя маюць вельмі многа заток, злучаюцца адно з адным і заўсёды выцягнуты з пн.-пн. захаду на пд.-пд.-ўсход. Гэта таксама, як і ў Паўночнай Швэдзіі,—яміны, выдраныя даўным ледавіком. Чаргуючыся з ляснымі нізінамі і ўзгоркамі, з голымі скаламі і морэнавымі грудамі, вазёры дадаюць чароўнае хараство фінляндзкаму краявіду.

Найвялікшым возерам краіны (ня лічачы Ладаскага, да якога сягае Фінляндыя на пд. ўсх.) зьяўляецца Сайма. З яго ў Ладаскае возера выцякае р. Вуокса, сьлынная прыгожым вадаспадам Іматрай. Наагул усе рэкі Фінляндыі парогавыя, нявыгодныя для руху судзінаў. Затое вазёры ўсюды зьяўляюцца добрымі дарогамі. Некаторыя з іх злучаны паміж сабой каналамі, а Сайма злучаецца суднаходным каналам беспасрэдна з Фінскай затокай.

Клімат краіны яшчэ сушэйшы, як у Паўночнай Швэдзіі, лета тут цяплейшае, зіма халаднейшая.

(Места Куопіо мае сярэднюю тэмп. году $+2,8^{\circ}$, студзеня $-9,7^{\circ}$, ліпеня $+17,6^{\circ}$).

Аднак і тут улётку часта здараюцца ранічныя маразы, а зьлішак вільгаці ў грунтах перашкаджае ральніцтву. Каб сабраць ураджай, трэба спачатку асушыць зямлю, потым павыбіраць буйнае ледавіковае каменне, і толькі тады можна пачынаць сяўбу.

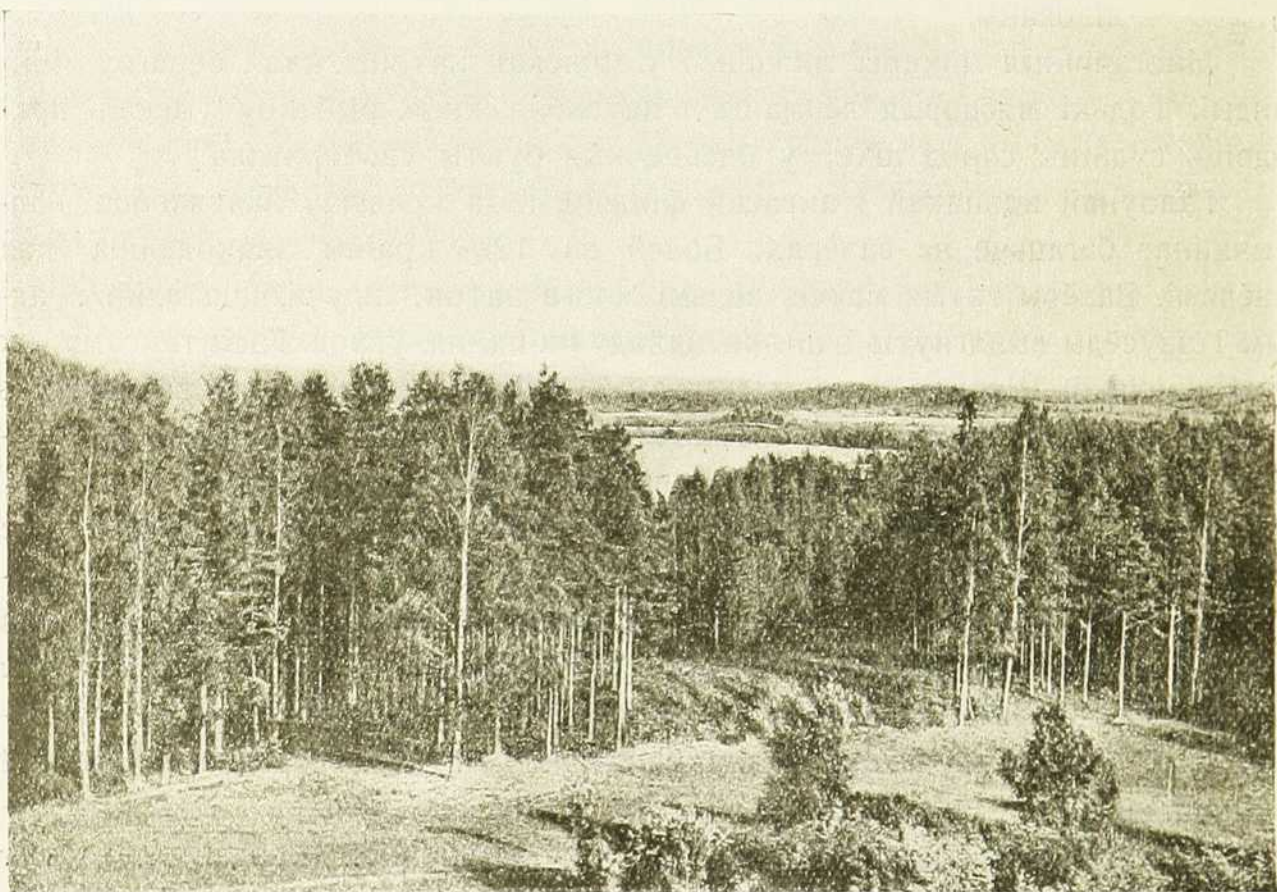
Лепей за ўсё тутака сеяць бульбу, авёс і жыта, але свайго хлеба не хапае і гадоўля жывёлы мае большую вагу, як ральніцтва. Вельмі пашырана малачарства, а масла займае важнае месца ў вывазе за межы. Наагул сельская гаспадарка мае добрае становішча. Паўсюды ўжываюцца палепшаныя сельска-гаспадарчыя прылады, палепшаныя спосабы ральніцтва, скаціна адзначаецца добрай якасьцю. Аднак галоўнае багацьце краю—лес. 58% зямлі знаходзіцца пад хваёвымі і яловымі лясамі. Валка і спляў

лесу, апрацоўка яго на пільнях і папернях мае такую-ж вагу, як у Паўночнай Швэдзіі. Дрэва, драўляныя вырабы, дзёгаць, смала, шпігінар займаюць першае месца ў вывазе за межы.

Нетракапальная прамысловасць мае меншую вагу, як у Паўночнай Швэдзіі, але й тут ёсць многа жалезнай руды, а ў невялікай колькасці знаходзяць медзь, серабро, цыну, нават трапляецца і золата.

Фабрычная прамысловасць грунтуецца на багацці лесам і жывёлай. Вырабляюцца сернічкі, дошкі, папера, апрацоўваецца воўна, скура, мясцовае жалеза і прывозная баваўна. Гандаль стаіць добра. Берагі мора маюць многа выгодных прыстаняй; унутраному гандлю дапамагаюць най лепшыя вадзяныя дарогі, шосы і чыгункі.

Мал. 76.—Краявід у Фінляндыі.

Большасць насельнікаў складаецца з фінаў-тавастаў. Часамі іх далучаюць да жоўтай расы, бо яны гавораць на мове, блізкай да моў некаторых народаў жоўтай расы. Аднак па сваім абліччы фіны-тавасты болей падобны да эўропэйцаў. Блакітныя вочы, белая скура, белыя валасы збліжаюць іх з паўночнымі гэрманцамі. Толькі форма іх круглага (а ня доўгага, як у гэрманцаў) чэрапа гаворыць аб іх усходнім паходжэнні.

Яшчэ ў XII веку Фінляндыю захапілі швэды і занеслі сюды хрысціянства і заходня-эўропэйскую культуру. Шэсць вякоў яны тут панавалі, дый цяпер іх жыве тутакі многа па гарадох, дзе з іх складаецца значная частка буржуазіі, і па багатых дварох, дзе швэды зьяўляюцца буйнымі земляўласнікамі. Аднак фінская культура ўжо ачысьцілася ад швэдзкіх

уплываў. Фіны стварылі ўжо сваю ўласную культуру, і ў некаторых галінах навукі і мастацтва зраўняліся з сваймі заходнімі суседзямі. Няпісьменных у Фінляндыі няма. У кожным мястэчку тут выдаюцца газеты, ёсць народныя універсітэты, культурна-асветныя, музыкальныя, драматычныя, спортыўныя і навуковыя гурткі. Дакладнае пазнаньне роднага краю лічыцца абавязкам кожнага грамадзяніна і мае вялікую вагу ў школе. Бязмала ўсе насельнікі Фінляндыі трымаюцца запазычанай ад швэдаў лютэранскай веры, якая ў мінулыя часы значна дапамагала пашырэнню ў краіне асветы і швэдзкай культуры.

З 1809 да 1917 г. Фінляндыя належала да Расіі, але ўвесь час карысталася шырокім самаўрадам і меў свой уласны сойм.

Цяперашняя Фінляндыя—самастойная рэспубліка (простора 387430 кв. клм., лік насельнікаў 3370 тыс. чал.). Да яе належыць частка Лапаршчыны і ў тым ліку акруга ракі Пячэнгі з маленькай часткай узбярэжжа Барэнцава мора.

У фінляндзкім сойме цэнтральнай політычнай партыяй зьяўляецца дробна-буржуазная сялянская партыя, а левае крыло складаецца з работніцкіх соцыялістычных партый. У 1918 г. соцыялістыя кіравалі Фінляндзкай рэвалюцыяй, якая была спынена за дапамогай нямецкага войска.

Пасля вайны фінскія соцыялістыя падзяліліся на 2 партыі—соцыял-дэмакратычную, якая працуе ў згодзе з буржуазіяй, і соцыялістычную працоўную, якая ўваходзіць у склад Комінтэрну. У профэсыянальных саюзах большым уплывам карыстаецца апошняя.

Большасць фінскіх сялян жыве досыць заможна і валодае значнымі кавалкамі зямлі па 25—100 дзесяцін кожны. Буйных земляўласнікаў мала. Як і ў Швэдзіі, ёсць і бязьземельныя сяляне—„торпары“, якія арандуюць зямлю ў сялян-уласьнікаў або бяруць у вечную арэнду дзяржаўную зямлю. Як і ў Скандынавіі, хутары сустракаюцца часцей, чым вёскі. Калі-ж хаты і складаюцца ў вёску, дык ніколі не стаяць цесна адна каля другой, і вясковыя пажары дзеля таго ня прыносяць столькі шкоды, як у Расіі або на Беларусі. Вялікіх гарадоў мала. Толькі сталіца—*Гельсінгфорс* (пафінску Гельсінкі) налічвае болей за 100000 (189 000 нас.) Горад гэты ляжыць на беразе Фінскай затокі. Гэта галоўны пункт фінляндзкага замежнага гандлю, багаты прыгожымі будынкамі сучаснага тыпу (універсітэт, політэхніка, сойм, музэі, тэатры), харошымі паркамі (выдатны ботанічны сад), вялізнымі саборамі і рознастайнымі царквамі.

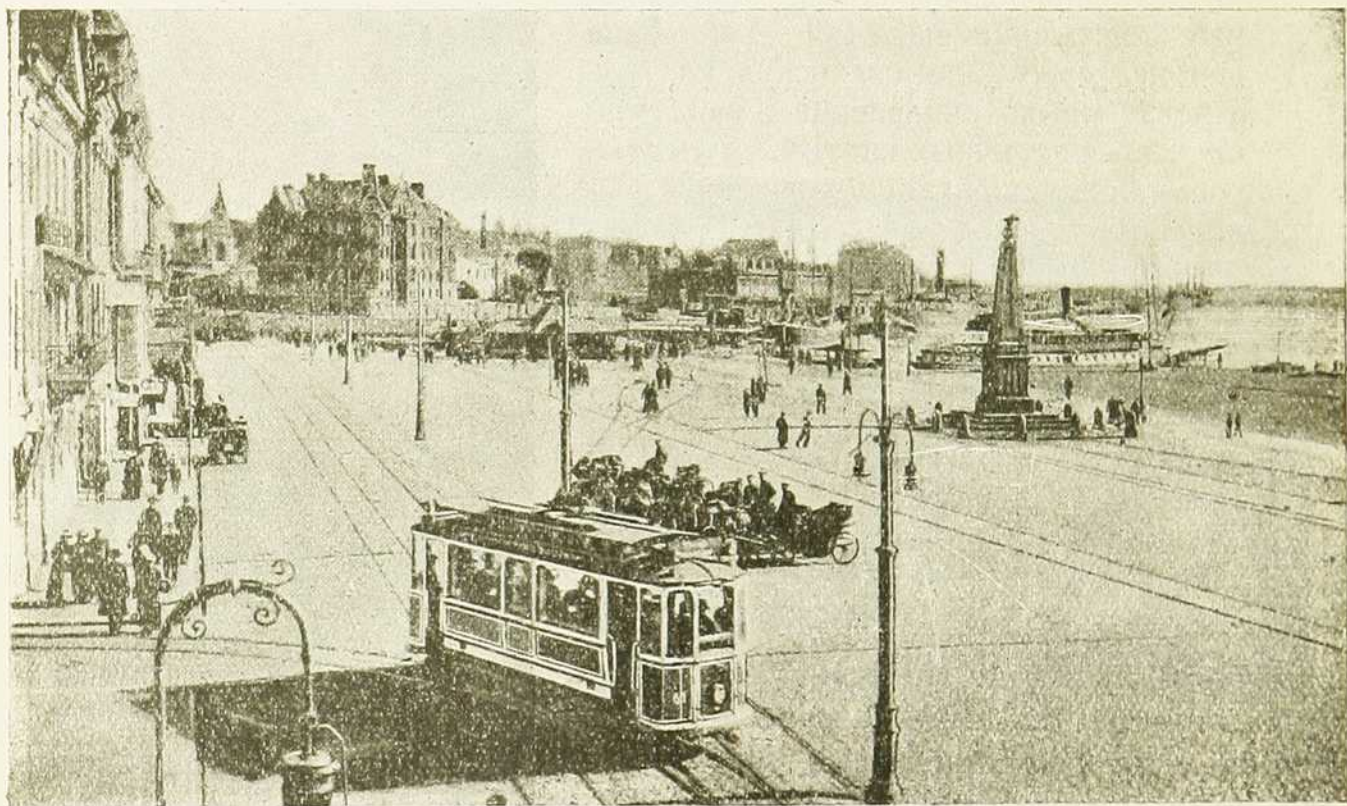

Мал. 77.—Фін.

У сярэдзіне краіны самым важным горадам зьяўляецца *Тамэрфорс* (пафінску Тампэрэ)—прамысловы асяродак Фінляндыі. Сілай суседняга вадаспаду карыстаюцца буйныя фабрыкі, на якіх апрацоўваецца воўна, ільняніна, баваўна, вырабляюцца сернічкі і папера.

Карэлія абымае ўсходнюю палову Фінскага прырэсмыку ад горада Маансэльке і Олонцкіх гор на захадзе да Белага мора і ракі Онегі на ўсходзе. На поўдні ў межах Карэліі ляжаць найвялікшыя вазёры Эўропы—Ладаскае і Онескае. Вазёры гэтыя ў паўночнай сваёй частцы выцягнуты ў кірунку руху даўных ледавікоў і зьяўляюцца вялізнымі ямінамі, вышчарбленымі лёдам у скалах. На поўдні гэтыя вазёры аддзелены ад спрадвечнай усходня-эўропэйскай раўніны горадамі морэнавых адкладаў. Быў час, калі гэтыя вазёры злучаліся з Белым і Балтыцкім морамі шырокай пратокай, так што жывёлы гэтых мораў лёгка перасяляліся ў Ладаскае і Онескае вазёры. Да цяперашняга часу ў гэтых вазёрах жывуць нэрпы, якія звычайна жывуць у морскай вадзе. Ладаскае возера зьбірае ваду

Мал. 78.—Гельсінгфорс.

цэлага шэрагу вазёр і дае сток у Фінскую затоку цераз шырокую многаводную Няву. З Онескага возера ў Ладаскае цячэ Сьвір, а ў Онескае ўліваецца многа шпаркіх парогавых рэк. З іх Суна слыне прыгожымі парогамі і вадасцёкамі, з якіх Ківач ня горшы за Іматру па сваім характэве. За выняткам двух вялікіх вазёр іншыя карэльскія вазёры, якіх тут таксама, як у Фінляндыі, вельмі многа, ня маюць значэньня ўнутраных дарог.

Чалавек тут яшчэ не пасьлеў скарыстаць усё тое, што дае прырода. Сіла вечных вадаспадаў тут таксама яшчэ не скарыстана. Адсталасьць краіны тлумачыцца між іншым тым, што Белае мора, якое звязвае Ка-

рэлію з рэштай сьвету,* ляжыць занадта далёка ад культурных краёў і замярзае на цэлую палову году, а значыць ня можа мець таго значэння, як Балтыцкае, па якім пранікла эўропэйская культура ў Фінляндыю.

Па прыродзе Карэлія вельмі падобна да Фінляндыі. Тут таксама скалаватыя, ледзь прыкрытыя глебай грунты, таксама паўсюды сустракаюцца згладжаныя скалы, морэнавыя груды ледавіковае буйное каменье, даўгія вазёры. Клімат тут халаднейшы і трохі сушэйшы, як у Фінляндыі.

(Места Кем мае сярэдняю тэмп. году $+0,5^{\circ}$, студзеня $-10,8^{\circ}$, ліпеня $+14,6^{\circ}$).

Як і ў Фінляндыі, галоўнае тутэйшае багацце—лес, складзены з хваёвых, яловых і бярозавых дрэў. Нізкая ступень культуры і адсутнасць дарог замяняюць аднак скарыстанню гэтага багацця. Таксама не распрацоўваюцца багатыя паклады мінэраляў, запасы жалезнай руды, волава і серабра. Насельнікі краіны займаюцца пераважна паляваннем і рыбацтвам, і толькі пасля таго, як праз краіну прайшла чыгунка на Мурман, тут пачалі на значных прасторах сячы дрэвы і дастаўляць іх на станцыі чыгункі.

Люднасьць краіны складаецца з карэлаў і расійцаў. Першыя складаюць большасць. Ад тавастаў яны адражняюцца цяжнейшымі валасамі і скурай, бязрупатнасцю, меншай працавітасцю, большай прыхільнасцю да вандраванняў і гандлю, да сьпеваў, музыкі і поэзіі. Паміж карэлаў фінляндзкія вучоныя зьбіралі фінскі народны эпас, так званую „Калевалу“. Ад сваіх паўднёвых суседзяў—расійцаў—карэлы запазычылі праваслаўную веру і ўсходня-эўропэйскую культуру. Асьвета сярод іх стаіць нізка, большасць карэлаў няпісьменныя, школ тутака мала, газэты чытаюцца дужа рэдка. Расійскі ўрад мала клапаціўся аб асьвеце сваіх падуладных карэлаў.

Тутэйшыя расійцы, што пасяліліся побач з карэламі далёка ад культурных гарадоў, захавалі шмат старасьветчыны ў сваіх поглядах, звычаях, сьпевах і прыказках. Тут на ўскрайках абшару, залюдненага расійцамі, зьбіраўся расійскі эпас—„быліны“, якія яшчэ й цяпер пяюцца старымі людзьмі. Параўнаўча з сялянамі Маскоўшчыны, як карэлы, гэтак і расійцы жывуць тут досыць заможна, у прасторных двухпаверхавых старасьвецкіх хатах.

Карэлія ўваходзіць у склад Расійскай Соцыялістычнай Фэдэрацыйнай Савецкай Рэспублікі, але большая частка яе карыстаецца самаўрадам і завецца Карэльскай Комунай або Карэльскай самаўраднай Рэспублікай.

Усходняя Эўропа.

Ужо пры агульным аглядзе Эўропы выявіліся галоўныя асаблівасьці яе Ўсходняга абшару. У Заходнюю і ў Паўднёвую Эўропу глыбока ўразаюцца морскія затокі, так што большая частка сухазем'я там складаецца з астравоў і паўвастроваў. Наадварот, ува Ўсходняй Эўропе мора

дзе-ні-дзе ледзьве датыкаецца да ўскрайкаў абшару. У Заходняй Эўропе няма ніводнага куточка, які ляжаў-бы далей за 400-450 вёрст ад мора, а ўва Ўсходняй Эўропе значныя прасторы ляжаць ад мора ў адлегласьці 600-1000 і нават болей вёрст. Міжземнае мора, каля якога ляжыць Паўднёвая Эўропа, было найважнейшай гандлёвай дарогай сьвету ў даўныя вякі; Атлянтычны акіян, што атачае Заходнюю Эўропу, зьяўляецца галоўным сучасным гандлёвым шляхам; а моры, якія дасягаюць да Ўсходняй Эўропы, ляжаць у баку ад сусьветных гандлёвых дарог і злучаны з акіянам за дапамогай цэлага шэрагу праток і праходных мораў. Важная загана ўсходня-эўропэйскіх мораў і ў тым, што да іх не дасягае Гольфштрэм, так што яны замярзаюць на вялікі тэрмін, і ўзімку ня могуць быць дарогай для гандлёвых караблёў.

(Паводле карты пералічы тыя моры, якія дасягаюць да Ўсходняй Эўропы. Зазнач, якія праходныя моры і пратокі злучаюць іх з Атлянтычным акіянам. Ці можна лічыць морам Каспій? Чаму?).

У адзнаку ад паўднёвага і паўночна-заходняга абшараў Эўропы ўсходні абшар адзначаецца надзвычайнай роўнасьцю паверхні. Толькі на ўскрайках Ўсходня-Эўропэйскай раўніны ўтварыліся зморшчавыя горы: на ўсходзе—Уральскія, на поўдні—Каўкаскія і Крымскія, на паўднёвым захадзе—Карпаты. Рэшта Ўсходняй Эўропы зьяўляецца досыць аднастайнай раўнінай, месцам гладкай, як стол, месцам хвалістай або ўзгаркаватай. Пласты земнай кары ляжаць тутакі роўна, паземна, адзін пад адным. Гэта тлумачыцца тым, што Ўсходня-Эўропэйская раўніна зьяўляецца спрадвечнай. Некалькі разоў гэтая раўніна была дном мора, потым зноў рабілася сухазем'ем, але заўсёды была роўнай: ніколі ад першых часоў жыцця зямлі тут ня было значных гор.

Гэтым Ўсходняй Эўропа адраўняецца ад раўнін Заходняй Эўропы. Там, напрыклад, у Паўночна-Германскай нізіне, на паверхні таксама ляжаць паземныя пласты, але пад зямлёй на глыбіні захаваліся пагнутыя і парваныя пласты—рэшткі даўно знікшых гор. Раўніны Заходняй Эўропы ня могуць лічыцца спрадвечнымі. Падобнай да заходня-эўропэйскіх раўнін зьяўляецца толькі тая частка Ўсходняй Эўропы, што ляжыць на поўдні між Карпатамі і Азоўскім морам. Там таксама пад паземнымі пластамі ў глыбіні ляжаць пагнутыя і парваныя пласты, бо там таксама былі калісь горы, якія даўно ўжо страцілі свой горны выгляд. У іншых месцах нават пад зямлёй не выходзілі няроўных пагнутых пластоў. Большая частка Ўсходняй Эўропы зьяўляецца нізінай, а ўзьбярэжжы Каспійскага возера ляжаць нават ніжэй роўня мора. Па сярэдзіне раўніны аднак сустракаюцца і нявысокія ўзвышшы, з якіх у розныя бакі сыцякаюць галоўныя рэкі і якія, значыцца, зьяўляюцца вадападзеламі. Найвялікшае з гэтых узвышшаў Сярэдня-Рускае цягнецца з поўначы на поўдзень блізка-што па самай сярэдзіне абшару.

(Пераглядзі паводле карты, якія яшчэ ўзвышылі сустрэкаюцца ўва Ўсходняй Эўропе).

Абымаючы вялізную прастору ад Белага да Чорнага мора, Усходняя Эўропа ня можа мець паўсюды адналькавы клімат. Але дзякуючы раўніннай паверхні, пераход ад халоднага беламорскага ўзьбярэжжа да цёплага Чорнамор'я павольны, ледзьве прыметны. Агулам кажучы, клімат сухі, адзначаецца гарачым летам і сьцюдзёнай, марознай зімой.

Ападкі выпадаюць пераважна ўлетку, але ападкаў мала і тым менш, чым далей на ўсход. Болей за ўсё выпадае ападкаў на захадзе, у трыкутніку між Фінскай затокай, вусьцем Камы і вышнявінай Днястра. На паўночны ўсход і на паўднёвы ўсход ад гэтага трыкутніка ападкаў меней за 500 мілім. у год. Толькі на ўскрайных горных ланцугох колькасць ападкаў досыць вялікая.

Рэкі Ўсходняй Эўропы адзначаюцца павольным бегам, бо цякуць па раўніне; узімку яны надоўга замярзаюць, увясну ў час раптоўнага раставання сьнягоў шырока разьліваюцца, а ўлетку, ня гледзячы на перавагу летніх ападкаў, з прычыны высокай тэмпературы і вялікага паравання, усыхаюць, мялеюць.

Прыглядаючыся пільней да ўсходня-эўропэйскай прыроды, лёгка заўважыць процілежнасьць паміж паўночнай і паўднёвай паловамі Ўсходняй Эўропы. Паўночная палова адзначаецца морэнавым краявідам. У ледавіковую эпоху вялікі эўропэйскі ледавік наваліў там цэлыя ўзгоркі і груды з морэнавых глін, пяскоў і каменя. Паўсюды сярод узгоркаў там раскіданы ледавіковыя вазёры, значная частка якіх ужо зарасла і пераварнулася на балоты.

(Прасачы на карце паўднёвую мяжу даўнага зьледзяненьня. Успомні, адкуль перанёс ледавік морэны ўва Ўсходнюю Эўропу).

У паўднёвай палове Ўсходняй Эўропы на паверхні ляжаць не ледавіковыя адклады, а пласты лёсу, ад уласьцівасьцяй якога залежаць галоўныя асаблівасьці тамтэйшага краявіду. Ані морэнавых узгоркаў, ані ледавіковага каменя там няма. Толькі раўчакі з зрывістымі сьценкамі ўва ўсіх кірунках пераразаюць тамтэйшую паверхню.

(Прасачы на карце паўночную мяжу лёсавых грунтоў. Якія мясцовасьці адначасна пакрыты ледавіковым навалам і лёсам? Што ў гэтых мясцовасьцях ляжыць вышэй—ледавіковыя адклады ці лёс? Чаму?).

Вазёры і балоты рэгулююць колькасць вады ў рэках паўночнай часткі Ўсходняй Эўропы. Там ня бывае вельмі вялікіх веснавых разводзьдзяў, але затое ўлетку вады ў рэках болей. З свайго боку й лясы, якімі багата паўночная частка, затрымліваюць веснавое раставаньне сьнягоў, дапамагаюць павольнаму прасякненьню вады ў грунт, адкуль взда патроху за дапамогай крыніц трапляе ў рэкі.

У паўднёвай частцы вазёр і балот мала; хіба што ў рэчных далінах трапляюцца так званыя старарэччы, якія маюць выгляд вазёр. Лясоў там таксама мала. Увясну сьнягі раптам растаюць, і ўся сьнегавая вада адразу сыцякае ў рэкі. Рэкі там асабліва моцна разьліваюцца ўвясну і мялеюць улетку.

(Пераглядзі па карце галоўныя рэкі Ўсходняй Эўропы. Успомні, як утварыліся рэкі ў Паўночнай і ў Паўднёва-Ўсходняй Эўропе. Якія рэкі Ўсходняй Эўропы належаць да вазёрных, якія да раўчаковых? Якія рэкі ў сваіх вышніх частках належаць да вазёрнага, а ў ніжніх частках да раўчаковага тыпу?).

Розьніца паміж паўночнай і паўднёвай часткамі Ўсходняй Эўропы выяўляецца і ў клімаце. На поўначы заўсёды рашуча пераважаюць заходнія вятры, як і ў Заходняй Эўропе. На поўдзень ад паўднёвай мяжы даўнага зьледзяненьня наадварот—узімку пануюць сухія і халодныя паўночна-ўсходнія вятры. Сьнегу там выпадае мала, у некалькі разоў меней, як на поўначы.

У зьвязку з гэтымі асаблівасьцямі клімату знаходзіцца разьмяшчэньне галоўных расьлінных згуртаваньняў па Ўсходняй Эўропе. На поўначы частай за ўсё сустракаюцца лясныя згуртаваньні, на поўдні—пераважна стэп. Таксама і глебы на поўначы пад лясамі пераважна падзолныя, а на поўдні на лёсе пад стэпам—чорназем.

На крайняй поўначы, асабліва ў вадазборы ніжняй Пячоры, пануе імшарная бяздрэўная тундра. На поўдзень адтуль, дзе замест імшараў на першы плян высоўваецца ігласты лес—тайга. Яшчэ далей на поўдзень, у тым трыкутніку, у якім болей за ўсё выпадае ападкаў, да ігластых дрэў далучаюцца шырокаліставыя гатункі дрэў: дуб, клён, ліпа, вяз і г. д. Гэтая паласа мяшаных лясоў аддзелена ад стэпаў пасам так званых лесастэпу, у якім сярод стэпавых прастораў раскіданы дубовыя гаі. Запраўды каўказскі стэп пакрывае толькі нізіну каля Чорнага мора, а каля Каспія замяняецца палынавым стэпам або саланчакамі. На паўднёвым беразе Крыму, пад забаронай Крымскіх гор, сустракаецца вечназялёная расьліннасьць.

Паводле асаблівасьцяў насельнасьці Ўсходнюю Эўропу таксама можна падзяліць на тры часткі: паўночную і паўднёвую.

На поўначы першапачатковымі насельнікамі лічацца розныя фінскія пляменьні; падмешку фінскай крыві можна заўважыць нават у сучасных насельніках паласы лясоў, нарэшце ў гэтай паласе захаваліся астраўкі, да гэтага часу залюдненыя патомкамі тубыльцаў: эстамі, марыйцамі, вацзякамі, пермякамі, зыранамі, самаедамі і іншымі фінскімі народамі.

У паласе стэпаў з даўных часоў жылі розныя вандроўныя народы, пераважна туркскага племя. Месцам і там захаваліся куточки, залюдненыя патомкамі гэтых вандроўнікаў. Туркская кроў складае значную прымешку ў крыві сучасных насельнікаў стэпу.

У адзнаку ад Заходняй Эўропы, ува Ўсходняй жывуць пераважна славянскія народы, якія распаўсюджыліся ў абедзвюх палосах і ўвабралі ў сябе пачатковую люднасць, як фінскую на поўначы, гэтак і туркскую на поўдні. Сярэдні рост, круглы чэрап і шырокі твар могуць лічыцца галоўнымі фізічнымі адзнакамі ўсходніх эўропэяў.

Тры галоўныя народы Ўсходняй Эўропы—беларусы, маскоўцы або расійцы і ўкраінцы—маюць паміж сабой шмат супольнага, і агулам завуцца ўсходнімі славянамі або рускімі. З гэтых трох народаў беларусы зьяўляюцца найболей чыстымі славянамі, у той час, як расійцы перамяшаліся з фінамі, а ўкраінцы запазычылі шмат туркскай крыві.

(Паводле карты народаў Эўропы вывучы, дзе і ў вадазборах якіх рэк, на якіх нізінах і якіх узвышшах жывуць беларусы, маскоўцы і ўкраінцы).

Да славянскіх народаў тут належаць яшчэ славакі, што жывуць у Заходніх Карпатах і зьяўляюцца блізкімі родзічамі чэхаў.

У Дунайскіх нізінах і ў Паўднёвых Карпатах жывуць вугорцы і румыны; першыя з іх гавораць на адной з фінскіх моў, а другіх паводле мовы далучаюць да романскага племя. (Успомні, якія яшчэ народы гавораць на романскіх мовах). Вугорцы і румыны спакон веку жылі побач з славянамі, мяшаліся з імі і ў сваім абліччы і ў звычаях маюць шмат супольнага з імі.

Каля Балтыцкага мора ля вусцяў Нёмну і Заходняй Дзвіны жывуць літоўцы і латышы, якія складаюць асобную групу сярод народаў белай расы.

Да жоўтай расы апроч фінскіх і туркскіх народаў належаць калмыкі, народ мангольскага племя, якія жывуць каля Каспійскага возера на захад ад вусцяў Волгі. Калмыкі стаяць блізка да народаў Асяродкавай і Ўсходняй Азіі і ня маюць блізкіх родзічаў у Эўропе.

(Пералічы паводле карты народаў Эўропы, якія яшчэ народы жывуць ува Ўсходняй Эўропе, дзе яны жывуць і да якой групы належаць).

Паводле культуры сваіх насельнікаў Усходняя Эўропа засталася далёка пазаду ад Заходняй. Палажэнне яе ў баку ад сусветных гандлёвых дарог, адсутнасць у ёй незамярзаючых мораў затрымалі гандлёвыя, а разам з тым і культурныя зносіны яе з рэштай сьвету. З другога боку брама між Уральскім горным ланцугом і Каспійскім возерам прапускала ува Ўсходнюю Эўропу час-ад-часу горды стэпавых дзікіх вандроўнікаў, якія часамі пашыралі сваю ўладу бязмаль на ўсю Ўсходня-Эўропэйскую раўніну, нішчылі мясцовую зямляробскую культуру і таксама перашкаджалі зносінам усходня-эўропэйскіх ральнічых народаў з народамі іншых краёў. Усё гэта вельмі дрэнна адбівалася на культурным разьвіцьці ўсходня-эўропэяў. Заўсёды і асьвета і гаспадарка стаялі тут многа ніжэй, як на захадзе. Большасьць насельнікаў Усходняй Эўропы і да гэтага часу належыць да няпісьменных, школ паўсюды мала, газэт і кніжак тут

выдаецца ў некалькі разоў менш, чымся ў кожнай з вялікіх заходня-эўропэйскіх дзяржаў. Толькі заходнія ўскрайкі Ўсходняй Эўропы: Прыбалтыцкія краіны і Заходнія Карпаты, дзякуючы суседзтву з Заходняй Эўропай, знаходзяцца ў лепшых варунках. Чым далей на ўсход, тым ніжэй культура, болей няпісьменных, меней школ, горш вядзецца ральніцтва, горшыя сельска-гаспадарчыя прылады, горшыя спосабы землякарыстання. Затое люднасьць жыве тут радзей, і зямельнай цеснасьці не адчуваецца ў такой меры, як на захадзе. На кожнага працаздольнага чалавека тут прыпадае 10-12 дзесяцін зямлі, тады як у Нямеччыне толькі 3 дзесяціны, а ў Ангельшчыне яшчэ меней. З гэтай прычыны, ня гледзячы на горшае становішча сельскай гаспадаркі, Ўсходняя Эўропа можа вывозіць шмат збожжа і сырыны на сусветны рынак і зьяўляецца тыповым сельска-гаспадарчым краем. На падзольных грунтах паўночнай паловы зямля родзіць кепска, галоўнымі гатункамі збожжа зьяўляюцца там жыта ды авёс, але і іх не хапае для мясцовай люднасьці, так што сяляне мусяць займацца пабочнымі промысламі, асабліва ляснымі і саматужнымі. У паўднёвым пасе на чорназемнай глебе ўраджаі лепшыя, збожжа (пшаніцы, жыта, кіяхоў) хапае ня толькі для мясцовай люднасьці, але й на вываз. Адтуль, галоўным чынам па Чорным моры, і вывозіцца ўсходня-эўропэйская пшаніца ў Заходнюю Эўропу.

Як на поўдні, гэтак і на поўначы большасьць насельнікаў жыве па вёсках. Гарадоў ува Ўсходняй Эўропе мала, што стаіць у зьвязку з слабым разьвіцьцём гандлю і фабрычнай прамысловасьці.

З прычыны нізкага роўня культуры, насельнікі Ўсходняй Эўропы яшчэ мала ведаюць багацьці свайго краю. Магчыма, што тут ёсьць яшчэ многа нявыкарыстаных падземных багацьцяў, як аб гэтым сьведчаць вынаходкі апошняга часу (Напрыклад, выяўленьне вялізных запасаў жалезнай руды ў Курскай губ.) Пакуль-што тут здабываюць яшчэ мала карысных мінэраляў, і да вайны мясцовыя фабрыкі ў значнай меры карысталіся замежным вугалем.

На пашырэньне фабрычнай прамысловасьці дае надзею проэкт так званай электрыфікацыі Расіі. Гэты проэкт грунтуецца на магчымасьці скарыстаньня ня толькі ўсіх запасаў мясцовага апалу, але таксама сілы тутэйшых вадаспадаў і парагоў на рэках, пакладаў гаручага матар'ялу горшых гатункаў і г. д. Электрыфікацыя дазволіць з найменшай затратай апалу разьвіць буйную прамысловасьць, якая будзе прыводзіцца ў чыннасьць за дапамогай электрычных станцый, сетка якіх пакрые амаль усю Ўсходнюю Эўропу. Першыя такія буйныя электрычныя станцыі ўжо будуцца ў розных кутках Ўсходняй Эўропы, а часткай ужо пабудованы (напрыклад, Шатурская станцыя каля г. Ягор'еўску, Кашырская ў Падмаскоўным краі, станцыя „Красный Октябрь“ пад Ленінградам).

Аднак роўнасьць паверхні і павольнасьць бегу большасьці рэк Усходняй Эўропы не дазваляе чакаць, што Ўсходняя Эўропа апярэдзіць Заходнюю на полі карыстаньня так званaga „белага вугалю“. „Белага вугалю“—рэчнай сілы—ў Заходняй Эўропе многа болей, як ува Усходняй, а значыць і ў будучыне прамысловасьць, паколькі яна будзе грунтавацца на каменным і на „белым“ вугалі, будзе стаяць вышэй у Заходняй, чымся ўва Усходняй Эўропе.

Прыродныя і гістарычныя варункі Ўсходняй Эўропы спрыялі ўтварэньню ў ёй вялізных дзяржаўных організацый. Адсутнасьць горных ланцугоў па сярэдзіне краю, адсутнасьць замкнутых катлін, абкружаных гарамі, даступнасьць і роўнасьць большай часткі краю—перашкаджалі малым дзяржавам Усходняй Эўропы бараніць сваю самастойнасьць. Адны з тутэйшых дзяржаў, як сярэднявяковая Ноўгародзкая рэспубліка, як Літоўска-Беларускае княства і Маскоўская дзяржава, хутка распаўзаліся па раўніне, іншыя лёгка падпадалі пад іх панаваньне. Роўнасьць і аднастайнасьць Усходняй Эўропы спрыялі злучэньню дзяржаўных організацый у адно. Утвораная на ўсходзе Маскоўская дзяржава, якая вырасла ў абставінах цяжкага змаганьня з прыродай і гордамі вандроўнікаў, аказалася наймацнейшай сярод дзяржаўных адзінак Усходняй Эўропы. Яна зламала сілу Ноўгародзкай і Літоўска-Беларускай зямлі, заўладала імі, перакінулася цераз Урал, дакацілася аж да Вялікага акіяну, захапіла Сібір, Туркестан, Каўказ і Ўкраіну. Набыўшы нazoў Расійскай імперыі, гэтая дзяржава аб'яднала пад сваёй уладай амаль усю Ўсходнюю Эўропу з Паўночнай і Сярэдняй Азіяй. З усходня-эўропэйскіх зямель толькі Прыкарпацкія краіны заставаліся за межамі Расіі, але затое да яе належалі значныя прасторы ў Польшчы і Фінляндыя, якія могуць лічыцца часткамі Заходняй Эўропы. Аднак адзінства Расіі трымалася на грубай вайскавай сіле, і пасля сусьветнай вайны і рэвалюцыі 1917 г. ад Расіі адарваліся Польшча, Эстонія, Латвія, Літва і Фінляндыя. Апрача таго Польшча захапіла Заходнюю Беларусь і частку Ўкраіны, а Румынія без вайны і без дагавору з Расіяй заўладала Бесарабіяй (што ляжыць між Днястром і Прутам). Аднак іншыя часткі былай Расіі і пасля рэвалюцыі захавалі ўзаемную сувязь, утварыўшы адзіны Саюз Савецкіх Соцыялістычных Рэспублік, эўропэйская частка якога абымае прастору ў 4481000 кв. клм. і мае 105400000 насельнікаў.

Саюз гэты складаецца з 4-х незалежных рэспублік: Расійскай Фэдэрацыйнай, Украінскай, Беларускай і Закаўкаскай Фэдэрацыйнай. Кожная з гэтых рэспублік мае права выйсьці з Саюзу і звязана з іншымі толькі дагаворам, умовай, паводле якой злучаюцца вайсковыя і гаспадарчыя організацыі рэспублік. Саюзны ўрад кіруе ўсімі чыгункамі і грашовымі справамі рэспублік.

Улада ў савецкіх рэспубліках належыць да працоўнага люду. Працоўны люд абірае сваіх прадстаўнікоў у гарадзкія і

вясковыя саветы дэпутатаў, а гэтыя саветы даручаюць некалькім сваім членам (выканаўчаму камітэту) кіраваць бягучай працай. На чале кожнай краіны, кожнай акругі і кожнага раёну адпаведна стаяць валасныя, павятовыя і губэрскія зьезды саветаў, якія абіраюць свае выканаўчыя камітэты для кіраваньня ўсімі справамі данай краіны, акругі, раёну. Найвышэйшаю ўладаю рэспублікі зьяўляецца Зьезд Саветаў усёй дзяржавы, які абірае Цэнтральны Выканаўчы Камітэт, маючы ў перыоды паміж зьездамі ўсю законадаўчую і выканаўчую ўладу рэспублікі. Цэнтральны Выканаўчы Камітэт утварае Савет Народных Камісараў, кожны член якога стаіць на чале пэўнай галіны адміністрацыйнага і гаспадарчага кіраўніцтва (унутраных спраў, народнай асьветы, юстыцыі, земляробства і г. д.)

Профэсыянальныя саюзы, якія ў заходня-эўропэйскіх дзяржавах маюць сваім галоўным заданьнем барацьбу з капіталістамі за лепшыя эканамічныя варункі жыцьця работнікаў, у савецкіх рэспубліках прымаюць удзел у дзяржаўным будаўніцтве і ў адраджэньні гаспадаркі.

Таксама камуністычная партыя, якая ў іншых краях вядзе ўпартую барацьбу за політычныя правы работніцкай клясы, у савецкіх рэспубліках стаіць на чале політычных арганізацый і дае кірунак як унутраной, гэтак і замежнай політыцы. Па ініцыятыве Расійскай Камуністычнай Партыі ўтварыўся так званы Камуністычны Інтэрнацыянал (Комінтэрн), які паставіў сваім заданьнем аб'яднаць рэволюцыйных работнікаў усіх краёў і народаў для барацьбы з буржуазіяй усяго сьвету.

Таксама Саюз Расійскіх Профарганізацый быў сярод першых аб'яднаньняў профэсыянальных саюзаў, што ўтварылі так званы Профінтэрн або міжнародны савет усіх профэсыянальных арганізацый, якія лічаць патрэбным зьнішчыць панаваньне буржуазіі шляхам соцыяльнай рэволюцыі.

Надбалтыцкі край.

На паўночны ўсход ад Польшчы аж да Фінскай затокі па ўзьбярэжжы Балтыцкага мора цягнецца шырокая нізінная паласа, аддзеленая ад Беларусі ланцугом ледавіковых вазёр, ад Маскоўшчыны—глыбокай лагчынай, у якой ляжыць Чудзкае возера, і па якой працякае рака Нарова. Гэтую старану можна назваць Надбалтыцкім краем, бо галоўныя асаблівасьці яе залежаць перш-на-перш ад яе палажэньня на беразе Балтыцкага мора.

Старана гэтая можа лічыцца працягам паўзморскай нізіны Кашубскай краіны і Паўночна-Ўсходняй Нямеччыны. Як і там, тут павярхоўныя адклады складаюцца з навалу даўных ледавікоў, з-пад якога толькі ў далінах рэк месцам высоўваюцца вельмі даўныя адклады (вапнякі або лупнякі). Морэнавыя груды і пагоркі чаргуюцца тут з лагчынамі і катлінамі, некаторыя з якіх зрабіліся вазёрамі. Рэкі месцам прамылі сабе шырокія даліны, месцам глыбока ўрэзаліся аж у споднія вапняковыя пласты.

Клімат Надбалтыцкага краю, параўнаўча з кліматам іншых старон Усходняй Эўропы, морскі, досыць вільгатны, мяккі.

Зіма тут цяплейшая, лета халаднейшае, як на Беларусі або ў Маскоўшчыне. Нават паўночнае ўзьбярэжжа Чорнага мора мае халаднейшую, як тут, зіму, а з другога боку хіба толькі ў тайзе такое прахалоднае, як тут, лета. Ападкаў тут выпадае болей за 500, а месцам болей за 600 мілім.

Сярэдняя тэмпература году ў Лібаве $+6,3^{\circ}$, сярэдняя студзеня $-2,7^{\circ}$, ліпеня $+16,7^{\circ}$.

Расьліннасьць тут падобна да беларускай: тыя-ж мяшаныя лясы дубоў, елак, бяроз і хвой, тыя-ж ліпы, клёны, вязы, вольхі і асіны, тыя-ж поплавы, хмызьнячкі і балоты. Але чалавек тутака значна раней пасьпеў павысякаць большую частку лясоў, раней паасушаў балоты і перавярнуў іх на нівы і сенажаці. Лясоў тут засталася меней, чым на Беларусі, меней, як у Маскоўшчыне. Блізкасьць мора і выгоды вывазу дапамагалі тутака зьнішчэньню лясоў. Затое поплавы, сенажаці і паша займаюць тут вялікія прасторы, так што хіба толькі Палесье можа раўняцца па колькасьці іх з Надбалтыцкай стараной.

Галоўнай асаблівасьцю краю зьяўляецца яго люднасьць. Побач з фінскім племенем эстаў, якія жывуць на поўначы стараны, тут жывуць народы лета-літоўскага племя (латышы і літоўцы), якіх лічаць за першых перасяленцаў белай расы ў Эўропу. На паўднёвым захадзе літоўцаў выціснулі пазьнейшыя перасяленцы—немцы.

Лета-літоўскія мовы стаяць блізка да мовы санскрыцкае, ад якой паходзяць усе інда-эўропэскія мовы і гаворкі. Вучоныя мяркуюць, што літоўцы прышлі ў Эўропу раней за славян, гэрманцаў і нават за кельтаў і захавалі ў чыстае сваю мову толькі з тае прычыны, што жылі ў баку ад дарог, па якіх ішлі пазьнейшыя перасяленцы.

Палажэньне стараны між Усходняй Эўропай і Балтыцкім морам выклікала буйное разьвіцьцё гандлю, бойкі таварапамен як з захадам, гэтак і з усходам. З другога боку гэтае палажэньне ў беспасрэднай блізкасьці да культурных краін Заходняй Эўропы дапамагала пашырэньню тут заходня-эўропэйскай высокай культуры. Цяпер сярод тутэйшых насельнікаў — эстонцаў, латышоў, літоўцаў і немцаў—высока стаіць асьвета і засталася вельмі мала няпісьменных. Ня гледзячы на дрэнныя грунты, гаспадарка тут стаіць добра; зямля, дзякуючы шчырай працы і стараннаму ўгнойваньню, прыносіць багатыя ўраджаі.

Да таго часу, пакуль зносіны між эўропэйскімі народамі адбываліся пераважна па сухаземных дарогах, насельнікі Надбалтыцкага краю стаялі на нізкай ступені культуры. Лябірынт вазёр і балот бараніў межы іх зямель ад варожих наступаў, але затое перашкаджаў гандлёвым і культурным зносінам. Калі-ж людзі навучыліся будаваць моцныя караблі, а моры пе-

расталі быць перашкодай для зносін, становішча Надбалтыцкага краю хутка змянілася. Ужо ў 1159 г. тут першы раз аказаліся немцы, якіх ласкава спаткалі мясцовыя насельнікі. У хуткім часе за першымі нямецкімі гандлярамі сюды надышлі новыя хвалі нямецкіх перасяленцаў, якія пачалі тут прышчапляць тубыльцам хрысціянскую веру часткай словам, часткай і галоўным чынам сілай зброі. Нямецкія рытары-манахі залажылі тут суполку „крыжакоў“, пабудавалі сабе замкі па берагах Рыскае затокі, заўладалі ўсёй зямлёй эстаў і латышоў, а тубыльцаў зрабілі сваімі рабамі. З часам немцы распаўсюджылі тут сваю культуру, лютэранскую веру і нямецкія парадкі. Толькі паўднёва-ўсходняя частка стараны—Літва—спачатку заставалася самастойнай і злучылася з Беларуссю ў магутную Літоўска-Беларускую дзяржаву. Потым гэтая краіна падпала пад уладу і культурнае панаванне палякаў, якія сюды занеслі і каталіцкую веру. У XVI в. Польшча захапіла і землі латышоў, а ў XVII в.—там замацаваліся швэды. У пачатку XVIII в. Эстонія і Паўночная Латвія (Ліфляндія) адышлі да Расіі, а ў канцы гэтага веку пасля апошняга падзелу Польшчы Масква далучыла да сябе яшчэ і паўднёвую частку латыскіх зямель (Курляндую) і большую частку Літвы. Толькі паўднёва-заходняя краіна засталася пад Нямецчынай.

Маскоўскі ўрад аднак зусім не клапаціўся аб дабрабыце насельнікаў краю. Уціск, прымус і прыгняцэнне панавалі тут праз увесь час маскоўскага забору. Праўда, эстонцы і латышы звольніліся ад прыгону раней за беларусоў і маскоўцаў (яшчэ ў пачатку XIX веку), але ўсе іх землі засталіся за нямецкім шляхецтвам, а эстонскія і латыскія сяляне мусілі працаваць на гэтых землях, як парабкі, пад пагрозай панскай пугі. Нямецкія землеўласнікі ўладалі тут такімі вялікімі маёнткамі, якіх ня было болей нідзе ў даўнай Расійскай імперыі (сярэдняя велічыня маёнткаў дасягала 3500 дзес.). Маёнткі знаходзіліся ў маёратным уладанні і непадзельна пераходзілі ад бацькаў да старэйшых сыноў. У гарадох таксама панавалі нямецкія бюргеры, гандляры, чыноўнікі. Аднак нацыянальны рух сярод эстонцаў і латышоў ужо распачаўся. У 1917 г. пасля Расійскай рэвалюцыі край адразу вызваляўся ад уціску расійскага ўраду і ад панавання нямецкіх баронаў.

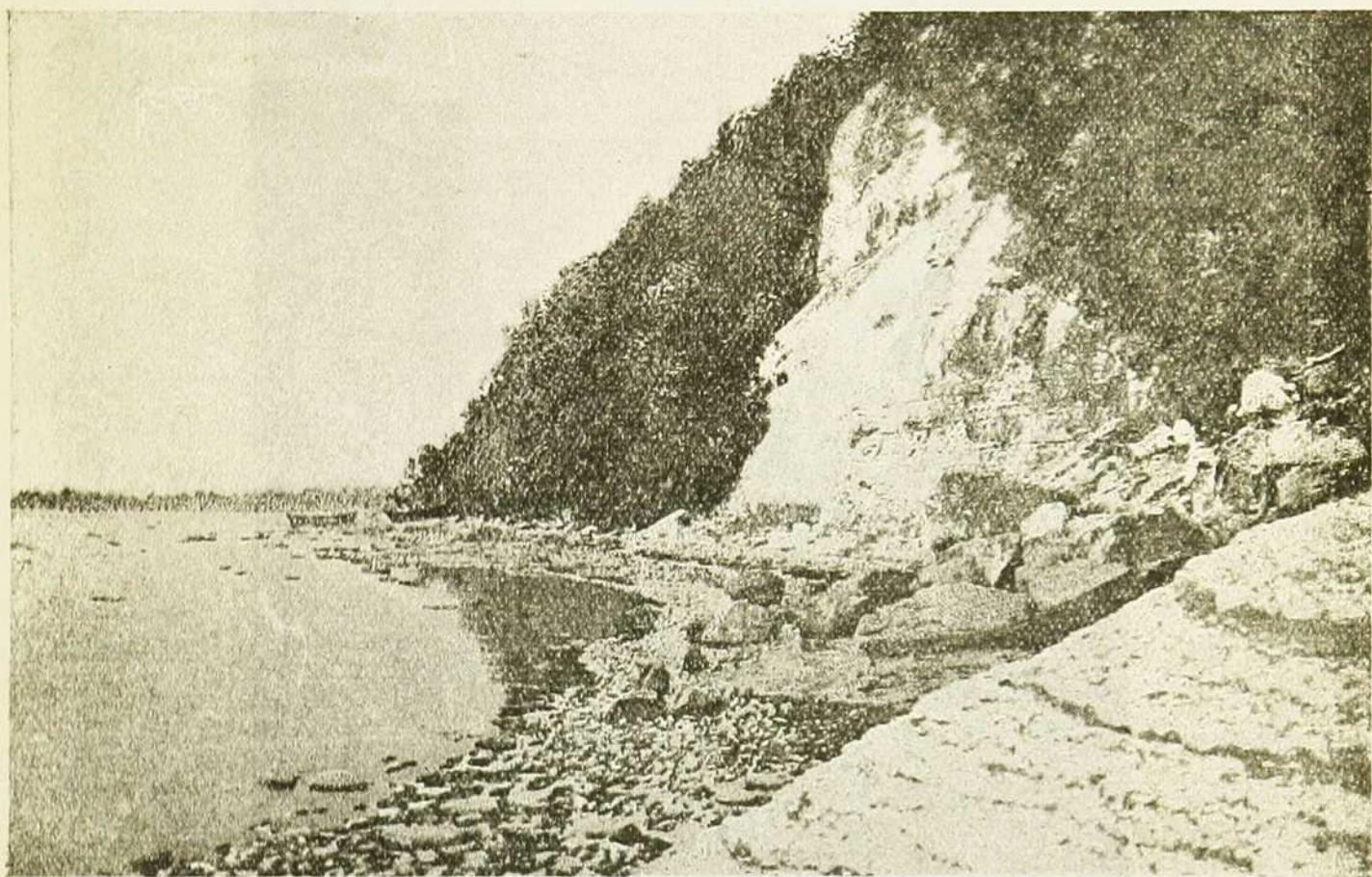
Пасля рэвалюцыі у Расіі і Нямецчыне ў межах Надбалтыцкага краю ўтварыліся 3 самастойных рэспублікі: Эстонія, Латвія і Літва, межы якіх прыблізна адпавядаюць граніцам размяшчэння трох галоўных народаў: эстонцаў, латышоў і літоўцаў. Паўднёва-заходняя частка, так званая Ўсходняя Прусія, засталася пад Нямецчынай. Кожную з гэтых частак можна разглядаць, як асобную географічную краіну.

Эстонія выразна адмяжоўваецца ад суседніх краін шырокай лагчынай, якая ахапляе яе з паўдня і ўсходу. Лагчына гэтая цягнецца на ўсход ад Рыскай затокі па даліне ракі Пернавы, вадазбор якой толькі нізкім балотным вадападзелам адлучан ад вадазбору возера Вірц-Ярві. З Вірц-Ярві ў вялікае Чудзкае возера цячэ рака Эмба, а з Чудзкага возера на поўнач—у Фінскую затоку—р. Нарова.

Калісь па лагчыне Пернавы—Эмбаху—Наровы цягнулася морская пратока з Рыскай затокі ў Фінскую. Значыць талы Эстонія была востравам, падобным да тых, якія цяпер ляжаць на захад ад яе між Рыскай затокай і Балтыцкім морам. (Гэта так званае Моонзундзкае згуртаваньне астравоў. Паводле карты пералічы астравы, з якіх яно складаецца).

Берагі Эстоніі на Фінскай затоцы досыць высокія, пакрыеныя многалічнымі буктамі, выгуднымі для прыстою караблёў. Роўналежна з берагам Фінскай затокі цягнецца зрывістая, скалаватая прыступка, так званы глінт. У тым месцы, дзе з глінту сыцякае рака Нарова, стварыўся сьлыны Нароўскі вадаспад, у якім вада раптам падае з вышыні каля трох сажняў. Гэты вадаспад зьяўляецца важнай перашкодай для руху судзінаў па Нарове. Ніжэй яго па гэтай рацэ могуць плаваць ужо морскія караблі.

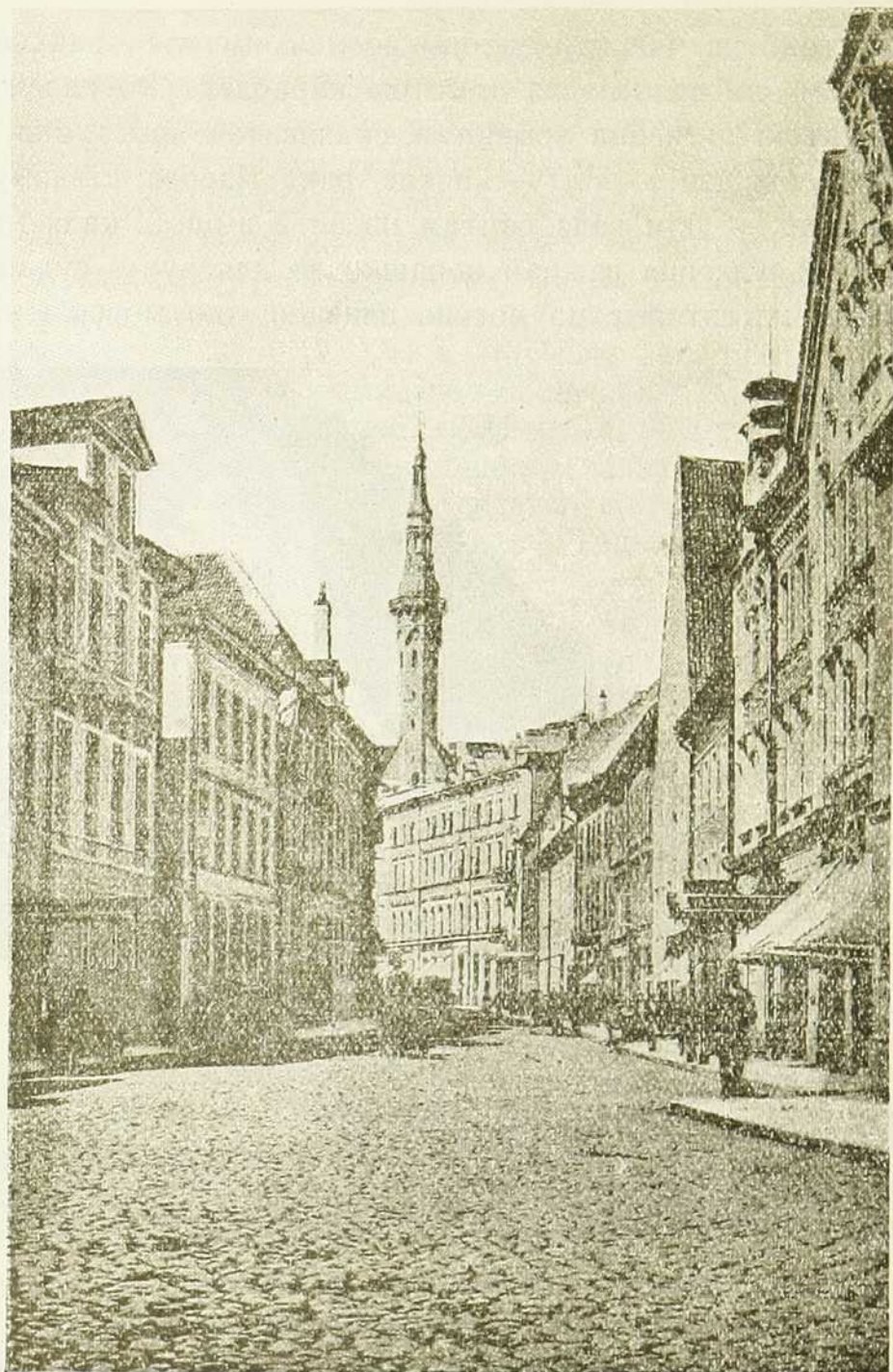
Мал. 79.—Морскі бераг каля Рэвалю.

Люднасьць Эстоніі складаецца з эстонцаў (або эстаў), якіх даўня славяне звалі чудзьдэю. Сваім абліччам і мовай эстонцы нагадваюць фінаў Фінляндыі. Паводле культуры яны стаяць ніжэй за фінляндцаў, але значна перавышаюць маскоўцаў. Простадушныя, працаздольныя і прыхільныя да асьветы эстонцы жывуць аднак бедна, бо да апошняга часу на сваёй бацькаўшчыне ня мелі сваёй уласнай зямлі і мусілі працаваць, як парабкі, на маёнтках нямецкіх баронаў або на фабрыках нямецкіх багатыроў.

У першыя часы сярэдніх вякоў яны займаліся паляўніцтвам і рыбацтвам і жылі ў будках, падобных да самаедзкіх

чумаў. Толькі пазнаёміўшыся з сваімі суседзямі—латышамі і славянамі, эстонцы запазычылі ад іх земляробскую культуру. У той час, як найбліжэйшыя родзічы эстаў—лівы і куроны—аблатышыліся, а пляменьні весь, водзь, іжора зьліліся з ноўгародзкімі вялікарусамі, самі эсты доўга бараніліся ад сваіх суседзяў. Толькі

Мал. 80.—Вуліца ў Рэвалі.

нямецкія крыжакі з дапамогай латышоў перамаглі эстонцаў, захапілі іх зямлю і зрабілі іх сваімі нявольнікамі. Немцы пабудавалі тут зámкі і гарады, завялі гандаль з Эўропай і пашырылі тут нямецкую культуру. Затое яны нішчылі ўсё самабытнае эстонскае, зьдзекваліся з эстонцаў, ганьбілі іх. У XVI веку Эстонію захапілі швэды, якія адабралі ў дзяржаўную ўласнасьць маёнткі нямецкіх баронаў і трошкі палепшылі стано-

вішча эстонскіх сялян. Аднак расійскі ўрад, які ў XVII в. адваяваў Эстонію ад швэдаў, зноў перадаў усе маёнткі нямецкай шляхце. Немцы пакрысе анямечвалі эстонцаў. Тыя з эстонцаў, якія выходзілі з сялянскага стану і атрымлівалі сярэднюю або вышэйшую асьвету, хутка забываліся на родную мову і пачыналі лічыць сябе немцамі. Аднак пашырэнне асьветы сярод грамадаў сялянства павялічвала і нацыянальную сьвядомасьць эстонцаў. У XIX в., дзякуючы працы народнай інтэлігенцыі, эстонская мова зрабілася літаратурнай; маладыя эстонскія вучоныя пачалі зьбіраць народныя песні і байкі; у гарадох пачалі друкавацца эстонскія газеты і кнігі. Пасьля вайны эстонцам пашанцавала здабыць незалежнасьць, прычым Эстонія была абвешчана самастойнай рэспублікай (43800 кв. клм., 1250 тыс. насельнікаў). Нямецкі ўціск скончыўся, але становішча працоўнага люду пакуль-што мала палепшылася. На чале маладой дзяржавы аказаліся правыя соцыялісты, якія не асьмеліліся пачаць адкрытую барацьбу з буржуазіяй. Наадварот, тыя эстонскія работнікі, што адчынена змагаліся за панаваньне працоўнага люду, прасьледаваліся ўрадам соцыялістых. За прыналежнасьць да камуністычнай партыі работнікаў кідаюць у турмы і судзяць. Нягледзячы на гэта, камуністычныя партыя карыстаецца вялікім уплывам на работнікаў і нават правяла сваіх прадстаўнікоў у парлямэнт. Пад уплывам камуністычнай партыі знаходзяцца і профэсыянальныя арганізацыі работнікаў.

У гаспадарцы эстонцы карыстаюцца палепшанымі спосабамі ральніцтва, штучнымі гняямі, найлепшымі сельска-гаспадарчымі прыладамі. З гэтай прычыны, нягледзячы на ​​благую глебу, мясцовага збожжа хапае для ўсіх насельнікаў краіны. Сеюць пераважна авёс, жыта, бульбу, ячмень, лён, кармовыя травы. Бульба ідзе на бравары, дзе з яе вырабляюць гарэлку, а так званая „барда“, адкіды, якія застаюцца пры вырабе гарэлкі—зь’яўляецца добрым кормам для жывёлы. Дастатнасьць прыродных і штучных лугоў, сяўба кармовых траў—дапамагаюць пашырэнню гадоўлі жывёлы. Па ўсіх маёнтках і хутарох трымаюць добрае быдла, свінні, авечкі з мяккай каштоўнай воўнай. Малочная гаспадарка стаіць вельмі высока і дазваляе вывозіць масла ў Заходнюю Эўропу і ў Ленінград. У лясох, якіх тут засталося болей, як у іншых краінах Надбалтыцкага краю, заведзена правільная лясная гаспадарка з падзелаў лясоў на дзялянкі, якія высакаюцца па чарзе. На багацьці лесам і бульбай грунтуецца прамысловасьць гарадоў: выраб паперы, гарэлкі, пілаваньне дрэва і г. д.

Сталіца Эстоніі—*Рэваль* (або паэстонску Талін, 160000 нас.) ляжыць каля выйсьця з Фінскай затокі насупроціў Гэльсінгфорсу. Увясень, калі Ленінградзкая прыстань яшчэ загароджана лёдам, праз Рэваль прывозіліся заходня-эўропэйскія тавары для Расіі. (Гандлёвы абарот рэвальскай прыстані перад вайной перавышаў 91 міл. рублёў золатам). Рэваль—старасьвецкі горад нямецкага тыпу з будынкамі, крытымі дахоўкай, з готычнымі нямецкімі царквамі-кірхамі і прыгожым даўна-нямецкім замкам. Як прамысловы асяродак, Рэваль вырабляе гарэлку і консэрвы з рыбы (кілкі), якую ловяць у яго ваколіцах.

Каля Нароўскага вадаспаду на р. Нарове ляжыць другі важны горад краіны—*Нарва* (35 тысяч насельнікаў). Сілай вадаспаду карыстаюцца буйныя фабрыкі гораду, на якіх вырабляецца крамніна.

На рацэ Эмбах знаходзіцца горад *Юр'еў* (панямецку Дэрпт, па-эстонску Тарту), які налічвае 60 тыс. насельн. Гэта галоўны культурна-асветны асяродак Эстоніі з слынным універсітэтам, заложаным яшчэ ў XVII веку (пры швэдах).

Латвія ляжыць на поўдзень ад Эстоніі навокала паўднёвай паловы Рыскай затокі. Мора тутака мае простыя берагі і ўтварае значна меней выгодных бухтаў, чымся ў Эстоніі. Як у Паўночна-Усходняй Нямеччыне, паўзбярэжнае хваляванне накідала тут на бераг шмат пяску, з якога стварыліся пескавыя паўзморскія выдмы. Пад уплывам заходніх вятроў выдмы павольна перасоўваюцца на ўсход у бок сухазем'я і пагражаюць засыпаць пяском вёскі і гарады, якія трапляюцца на іх дарозе. З гэтым рухам выдмаў насельнікі краіны мусяць змагацца шляхам засеву на іх розных расьлін, якія замацоўваюць пяскі. Пад ледавіковым навалам у Латвіі ляжаць пласты старадаўных вапнякоў, так што ў далінах некаторых рэк, глыбока ўрэзаных у земныя пароды, часамі агаляюцца, высоўваюцца з-пад морэн прыгожыя вапнавыя скалы. Наагул прыгожыя мясцовасці часта сустракаюцца ў краіне. Асаблівай славай карыстаецца так званая „Вэндэнская Швайцарыя“, што ляжыць паміж рэкамі Дзэвіной і Ліфляндзкай Аа. Досыць высокія ўзгоркі (312 мэтраў н. р. м.), апрачаты густым лесам, чаргуюцца там з лучыстымі рэчкамі і дадаюць нязвычайнае хараство краявіду.

Па сярэдзіне Латвіі працякае нізавіна Дзэвіны, якая тут і ўліваецца ў Рыскую затоку. Па гэтай рацэ і па яе берагох пралягаюць галоўныя дарогі з Беларусі і Маскоўшчыны да мора, так што Латвія зьяўляецца пасярэдніцай у гандлёвых зносінах Усходу і Захаду яшчэ болей, як Эстонія. Ужо ў далёкую даўніну цераз Латвію адбываліся зносіны паміж Полацкам і Заходняй Эўропай.

Першапачатковыя насельнікі краіны—народы фінскага паходжання (кроўныя эстонцам лівы, куроны і крэвы)—былі выціснуты адгэтуль латышамі, якія надыйшлі сюды з паўдня. Цяпер толькі рэшткі гэтых фінскіх пляменьняў захаваліся на поўначы Курляндзі каля выйсця з Рыскай затокі. Затое ў склад латышоў увайшлі часткай і фінскія народы, так што латышоў можна лічыць мешанінай літоўцаў і фінаў. У той час, як на берагох Рыскае затокі аказаліся першыя вайсковыя аддзелы немцаў-крыжакоў, латышы біліся з эстонцамі, і немцы з дапамогай іх хутка ўправіліся з Эстоніяй. Але ўслед за гэтым прышоў чарод і саміх латышоў. Крыжакі захапілі і іхнюю зямлю і прымусілі працаваць на сябе. Ад немцаў латышы, як і эсты, запазычылі лютэранскую веру, і толькі на ўсходзе ў так званай Латгаліі (у Дзэвінскім і Рэжыцкім паведах былай Віцебскай губэрні), дзе ў час заняпаду суполкі крыжакоў латы-

шы аднавілі паганства, пануе каталіцкая вера, якую сюды значна пазьней занеслі палякі. Пад імем Інфлянт Польскіх Латгалія досыць доўга належала да Польшчы, а ў XVI в. ўся краіна, залюдненая латышамі, часова ўваходзіла ў склад Польскай Рэчы Пасполітай. У XVII в. паўночная палова краю (Паўднёвая Ліфляндія) разам з Эстоніяй далучылася да Швэдзіі, а паўднёвая (Курляндія) лічылася яшчэ часткай Польшчы, хаця фактычна была самастойным гэрцагствам, у якім неабмяжована гаспадарылі мясцовыя нямецкія бароны. У XVIII в. Латвію па частках захапілі расійцы, і толькі пасля сусветнай вайны краіна здабыла незалежнасьць. У 1919 г. Латвія была часова савецкай рэспублікай, але Савецкі Саюз быў тады яшчэ слабым і ня мог абараніць Латвію ад нямецкага войска. Савецкая рэспубліка ў Латвіі была зьнішчана, і толькі пасля рэвалюцыі ў Нямеччыне аднавілася самастойная Латвійская дзяржава. Аднак на гэты раз на чале новай рэспублікі (66000 кв. клм., 2500 тыс. нас.) сталі правыя соцыялісты, сялянскія і буржуазныя колы грамадзянства. Яны паклапаціліся падзяліць зямлю паміж сялянамі, але ўсімі спосабамі перашкаджаюць разьвіцьцю работніцкага руху. Комуністычная партыя прасьледуецца ўрадам і знаходзіцца ў нелегальным становішчы. Аднак уплыў яе на бяднейшыя колы працоўнага люду няўхільна ўзрастае. Паводле мірнай умовы 1920 г. між Латвіяй і Савецкім Саюзам, у склад Латвійскай рэспублікі ўвайшла між іншым частка нашай бацькаўшчыны — стары беларускі горад Дзьвінск і яго ваколіцы.

Сучасныя насельнікі Латвіі-латышы—сваім абліччам мала нагадваюць эстонцаў. Нос у іх не такі шырокі, а выдатны, просты, твар пякнейшы. Як і ўсе літоўскія народы, латышы маюць сьветлую скуру, белыя валасы, шэра-блакітныя вочы. Працалюбныя, здольныя, вытрыманыя і ўпартыя ў працы латышы сьвядома цікавяцца сваім нацыянальным рухам, шануюць асьвету; паводле культуры стаяць вышэй за эстонцаў, маюць болей уласных кніжак, газэт, часопісая. Як у Нямеччыне, у Латвіі існуе шмат нацыянальных навуковых і культурна-асьветных гурткоў, мастацкіх таварыстваў, клюбаў, профэсыянальных і эканомічных хаўрусаў. У мінулым веку пачало красаваць латыскае пісьменства, і адначасна пачалося ўпартае змаганьне супроць нацыянальнага прыгнячэньня. Як і ў Эстоніі, зямля тут належала да нямецкіх баронаў, і латышы мусілі працаваць па нямецкіх маёнтках у вельмі цяжкіх варунках. У апошнія гады перад вайной тысячы латышоў падымалі паўстаньні за незалежнасьць, дзiesiąткі тысяч проста кідалі бацькаўшчыну і выяжджалі за межы.

Латышы жывуць пераважна па хутарох. Ёх чысьценькія прыгожыя хаты атачаюцца садочкамі, гародамі, добра збудаванымі ёўнямі, стайнямі, яўнямі і г. д.

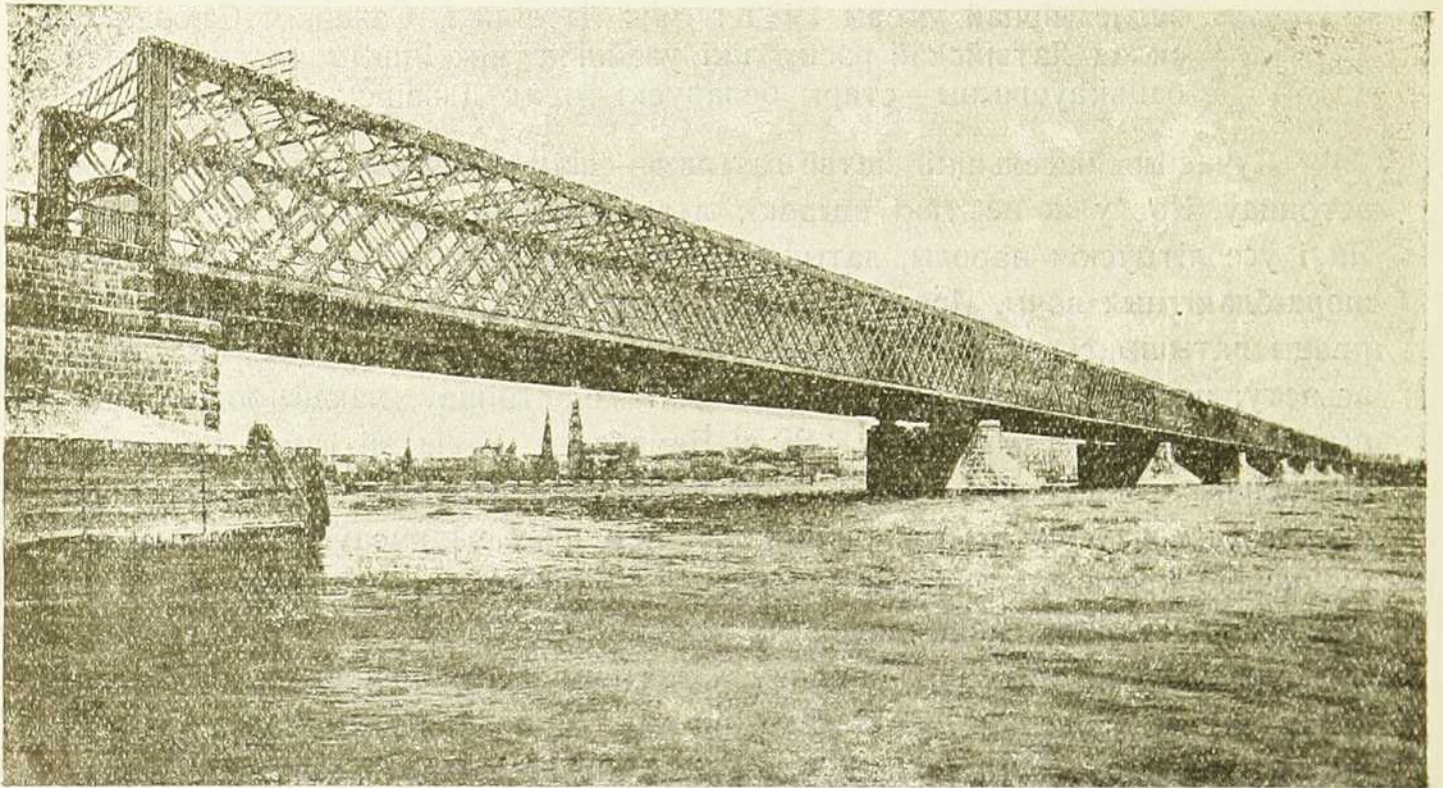
Гаспадарка ў латышоў стаіць яшчэ лепей, як у эстонцаў. Сеюць тут галоўным чынам тыя самыя расьліны, што і ў Эстоніі: авёс, жыта, ячмень, бульбу, кармавыя травы, лён. Асабліва вялікую вагу маюць лён і ячмень. Звычайна на месцы лён толькі мочыцца і апрацоўваецца на па-

лову. Большая частка лёну вывозіцца ў Заходнюю Эўропу ў стане сырыны. Толькі невялікая частка канчаткова перапрабляецца на латвійскіх фабрыках. Ячмень ідзе на піваварні, якіх вельмі многа ў латвійскіх месцах.

Фабрычная прамысловасць наагул мела досыць добрае становішча, бо па моры сюды прывозіцца ангельскі вугаль, дый лесу тут досыць многа. Вялікую вагу мае беларускі лес, які сюды сплаўляюць па Заходняй Дзвіне з Віцебшчыны і перапрабляюць на латвійскіх пільнях і папернях. Наагул багацце краіны грунтуецца на гандлі, прывозе чужаземных тавараў з суседніх старонак і з-за мора. Перад вайной 1914—18 г. сюды прывозілі з Украіны шмат збожжа і пянькі, з Маскоўшчыны і з Беларусі—лён і лес, з суседняй Літвы—збожжа, з Заходняй Эўропы—жалеза, вугаль, крамніну. На латвійскіх фабрыках перапрацоўваліся як свае продукты: лён, дрэва, воўна мясцовых авечак і скуры, гэтак і беларускія, украінскія і маскоўскія тавары. Пасьля вайны як гандаль, гэтак і прамысловасць краіны, дзякуючы ваенным здарэнням, заняпалі.

Каля мора насельнікі Латвіі ловяць рыбу, якую консэрвуюць і ў значнай колькасці вывозяць за межы (рыскія келькі і шпроты).

Мал. 81.—Рыга. Жалезны мост.

Гандлёвым і прамысловым асяродкам Латвіі зьяўляецца яе сталіца—*Рыга* (300.000 насельн.). Горад гэты ляжыць у вусці Дзвіны ў самым асяродку краіны, у тым месцы, дзе Рыская затока глыбей за ўсё ўразаецца ўва Ўсходнюю Эўропу. Такім чынам Рыга зьяўляецца найбліжэйшай морскай прыстанню для вялікіх прастораў Латвіі, Беларусі і Маскоўшчыны. Важная дарога па Дзвіне злучае яе з Дзвінскім, Полацкім і

Віцебскам; Смаленск, Бранск, Арол злучаны з ёй простаю важнай чыгункай (Рыга-Арлоўскай). З гэтай прычыны Рыга зрабілася галоўнай прыстанню, па якой вывозяцца тавары з Усходняй Эўропы. (Гандлёвы абарот яе дасягаў перад вайной 314 мільёнаў рублёў золатам). Адначасна гэта важны прамысловы асяродак з машынабудавальнымі і вагонабудавальнымі фабрыкамі, з вырабам крамніны, з пільнямі, паравымі млынамі, вялізнымі пілаварнямі, папернямі і г. д.

У новай частцы гораду шырокія простыя вуліцы абстаўлены вялізнымі сучаснымі будынкамі; паркі і бульвары зьяўляюцца прыгожай акрасай сталіцы. Старая частка Рыгі нагадвае старасьвецкія нямецкія гарады з крывымі вузкімі завулкамі, хатамі, крытымі дахоўкай, готычнымі востраверхімі кірхамі і замкамі. Сярод гарадоў Усходняй Эўропы Рыга лічыцца найчысьцейшым і адным з найпрыгажэйшых.

Мал. 82.—Рыга.

Другая важная латвійская прыстань—*Лібава* (50000 нас.)—ляжыць на беразе адкрытага Балтыцкага мора і мае тую перавагу над іншымі прыстанямі краю, што каля яе мора вельмі рэдка і не надоўга заплывае лёдам. Злучаная чыгункай з Вільняй, Менскам, Бабруйскам і Гомлем, Лібава, як і Рыга, мае вялікую значнасьць для Беларусі, бо праз яе вывозіліся на захад тавары сярэдняй часткі нашай бацькаўшчыны. (Гандлёвы абарот Лібавы перад вайной дасягаў 77 мільёнаў рублёў золатам).

Літва абывае вадазбор ніжняга Нёмну і шырокай паласой стыкаецца на паўднёвым усходзе з Беларуссю.

Часамі пад словам Літва разумеюць тэрыторыю даўнага Літоўскага або, лепей кажучы, Літоўска-Беларускага княства ў яго гістарычных межах. У XV в. літоўцамі зваліся ўсе насельнікі ня толькі Літвы і Беларусі, але нават Украіны, большасьць якой тады належала да гэтага княства. За Беларуссю назоў Літвы затрымаўся аж да апошняга часу; палякі і ўкраінцы яшчэ й цяпер часамі завуць беларусоў літвінамі: запраўдных літоўцаў, якія карыстаюцца літоўскай мовай, празываюць жмудзякамі або жмудзінамі.

Некаторыя дасьледчыкі выводзяць слова Літва або Лютва ад імя мітычнага славянскага племя лютыкаў ці люцікаў, якія нібы-то жылі калісь у ваколіцах сучаснай Вільні. Мы будзем

зваць Літвой краіну, у якой пераважае літоўская мова. Уласна кажучы, у Літоўскай краіне жывуць 2 племі: жмудзякі на захадзе і літоўцы на ўсходзе. Супольнага імя гэтых 2 племі ня маюць, але часцей ім даюць агульны назоў літоўцаў, чым жмудзякоў.

Як і Латвія, Літва адзначаецца вялікай рознастайнасцю форм паверхні, але ледавіковы навал тут ляжыць грубейшым пластом, так што споднія даўнія пласты земнай кары тут ляжаць вельмі глыбока і рэдка могуць быць выяўлены. У адзнаку ад Беларусі Літва паводле сваёй паверхні належыць да Надбалтыцкай нізіны; нідзе ўзгоркі Літвы не дасягаюць такой вышыні, як вярхі ўзгор'яў Паўночна-Заходняй Беларусі. На мяжы з Беларуссю цягнецца паласа дробных вазёр, якія там чаргуюцца з грудамі і пагоркамі, складзенымі з морэнавых глін, пяскоў і каменяў.

Глебы на Літве болей ураджайныя, як у Латвіі або на Беларусі; гліны тут звычайна пераважаюць над пяскамі. Клімат, расьліннасць і жывёлы на Літве бязмаль адны і тыя самыя, што й на Беларусі. Адно—колькасць лясоў тут значна меншая, як у нас, бо на лепшай глебе было выгадней перавярненьне лясоў на ральлю, і большая іх частка даўно павысякана і расьцярэблена. Нівы на Літве займаюць болей прасторы, як у Латвіі, Эстоніі або на Беларусі. Насельнікі Літвы—літоўцы й жмудзякі—блізкія родзічы латышоў, вельмі падобныя да іх паводле аблічча і характару. Таксама яны адзначаюцца харошым целаскладам, сярэднім ростам, сьветлым колерам скуры, вачэй і валасоў, правільным простым носам і наагул тыповым эўропэйскім абліччам. Працалюбнасць і здольнасць літоўцаў ня меншая, як латышоў. У хаце і на панадворку літоўцы пільна сочаць за чыстатой і ахайнасцю.

Літоўская мова стаіць яшчэ бліжэй да санскрыцкай, чым латыская. Вучоныя прабавалі зварочвацца да літоўскіх сялян пасанскрыцку, і тыя разумелі санскрыцкія сказы без тлумачэньняў. Літоўская народная поэзія адзначаецца багацьцем і прыгожасьцю. Літоўцы нічога не пяюць аб асілках і слаўных бойках з чужаземцамі і толькі смуткуюць аб згінуўшых на вайне братах. У любоўных вершах і песнях унікаюць ад усяго нясьціплага, бруднага, пяюць толькі аб чыстым харошым каханьні і пяшчотах. Як і беларуская мова, літоўская адзначаецца багацьцем памяншальных і ласкавых слоў і адсутнасцю паважлівых і зьневажальных.

Па асьвеце сучасныя літоўцы стаяць вышэй за беларусоў; зямлю яны апрацоўваюць старэнна і жывуць багацей за нашых сялян. Аднак самабытнага яны далі мала, а літоўскае пісьменства толькі пачынае развівацца. Да апошняга часу культурнай мовай на Літве была мова аднаго з суседніх народаў—спачатку беларуская, потым польская. З гэтай прычыны самабытная літоўская культура ніжэй за латыскую або эстонскую.

Першым народам, які навёў у Літву першыя зародкі эўропэйскай культуры, былі беларусы. Ужо ў XII, XI веку і нават яшчэ раней па паўднёвых межах Літвы пабудаваліся беларускія

гарады, насельнікі якіх гандлявалі з літоўцамі, абменьваліся з імі ведамі і практыкай у гаспадарным жыцці. З беларусамі літоўцы жылі, як з добрымі суседзямі і братамі, запазычалі ад іх мову, веру і звычаі, пакрысе злучаліся з імі ў адну нацыю, зьліваліся з імі. Літоўскія князі жаніліся з беларускімі князёўнамі, злучалі пад сваім валадарствам і літоўскія і беларускія землі. Такім чынам утварылася магутная Літоўска-Беларуская дзяржава, у якой панавала беларуская мова і беларуская культура. Злучыўшыся ў адну дзяржаву з Беларуссю, літоўцы не баяліся ўжо нямецкіх крыжакоў Латвіі ды Ўсходняй Прусіі, і часамі самі пагражалі існаваньню іх суполак. У XIV в. літоўска-беларускі князь Ягайла ажаніўся з польскай каралеўнай і злучыў пад сваёй уладай Літву, Беларусь і Польшчу. Аднак Літоўска-Беларуская княства карысталася ў гэтай дзяржаве самаўрадам і было фактычна самастойным да XVI в. Пасьля так званай Люблінскай вуніі Літвы з Польшчай, на Літве замест беларускіх уплываў пачынаюць панавалі уплывы польскія. Польская мова пачынае выціскаць беларускую ў дзяржаўных установах, каталіцтва пачынае выціскаць праваслаўную веру. Тыя літоўцы, якія яшчэ трымаліся паганства, пад уплывам Польшчы прынялі рымска-каталіцкую веру, хаця й захавалі сваю даўна-літоўскую мову, старасьвецкія звычаі і абрады. Пасьля падзелаў Польшчы бязмаль уся Літва адышла да Расіі, за выняткам Сувальшчыны і вусьцяў Нёмну, якія адышлі да Прусіі. Пасьля наполеонаўскіх войн, разам з так званым „Царствам Польскім“, да Маскоўшчыны далучылі і Сувальшчыну. Такім чынам толькі вусьці Нёмну з прыморскім месцам Клайпэды (Мэмэль) заставаліся пад немцамі. Пасьля нямецка-расійскай вайны 1914—18 г. літоўцам удалося стварыць нарэшце незалежную Літоўскую рэспубліку. Па ўмове між урадам гэтай рэспублікі і Савецкім урадам да Літоўскай дзяржавы мусіла адысці яшчэ частка Беларусі з даўнай сталіцай Беларуска-Літоўскага княства—Вільняй. Але гэтая частка Беларусі пасьля польска-расійскай вайны была акупована палякамі, якія склікалі там мясцовы сойм, абвясціўшы злучэньне Віленшчыны з Польшчай.

Сучасная Літоўская дзяржава (50000 кв. клм. з 2300000 насельн.) лічыцца самастойнай рэспублікай, якая абымае амаль што ўсе землі, залюдненыя літоўцамі і жмудзякамі.

Дзякуючы добрым гліністым грунтом, ральніцтва на Літве мае яшчэ большую вагу, як на Беларусі, Латвіі або Эстоніі. Ня толькі жыта, але й пшаніца добра расьце ў межах краіны і задавальняе збожжам усіх яе насельнікаў. Збожжа нават вывозіцца за межы Літвы ў Заходнюю Эўропу, асабліва ў Нямеччыну. Замест трохпалёўкі, якая пануе на Беларусі ды ў Маскоўшчыне, тут ужо даўно пашырыўся чатырохпольны спосаб ральніцтва з засевамі канюшыны і іншых кармавых траў. Бульба і лён, як і ў Латвіі, тут маюць вялікае значэньне. Дастатнасьць кармавых траў дазваляе трымаць добрую жывёлу, і малако дае важныя продукты вывазу. Як і на Беларусі, добрыя варункі для свайго ўзрастаньня знаходзіць тут і садовіна, так што за межы—у Рыгу, Кэнігсбэрг, Вільню, а раней нават у

Ленінград і Маскву—вывозілася шмат яблыкаў і йгруш. Гандлёвае значэнне Літвы не такое вялікае, як значэнне Латвіі, бо яна мае толькі маленькую частку морскага ўзбярэжжа. Аднак і праз Літву па Нёмне вывозіцца за межы значная частка беларускага лесу.

Як тыповая сельска-гаспадарская краіна, Літва мае мала гарадоў і мест. Толькі ў сталіцы яе—*Коўне* (палітоўску Каунас, 90 тыс. насельн.)—ёсць досыць многа фабрык, у тым ліку і паравых млыноў, на якіх апрацоўваюць мясцовае збожжа. Лежачы каля сутокі Нёмну і Вяльлі, Коўна зьяўляецца галоўным гандлёвым асяродкам Літвы і важным складам беларускага лесу і літоўскага збожжа. У даўнейшыя часы Коўна была адной з лепшых крэпасцяй, якія засланылі Расійскую дзяржаву з захаду. Значную ролю гэтая крэпасць адыграла ў 1812 і 1915 г.

Галоўная морская прыстань Літвы—*Клайпэды* (або Мэмэль, 20000 н.) ляжыць на Балтыцкім моры каля выйсьця затокі Курышгаф, у якую ўліваецца Нёман.

Да вайны гэтая прыстань належала да Нямеччыны, а пасля вайны з яе акругі была створана нібы асобная маленькая дзяржава (2700 кв. клм. і каля 141000 насельн.), якая знаходзілася пад кіраўніцтвам Лігі Нацый. Аднак не бяз удзелу літоўскага ўраду тут было арганізавана паўстанне, прычым паўстанцы вымагалі далучэння Клайпэдаў да Літоўскай рэспублікі. Цяпер літоўцы фактычна ўладаюць Клайпэдамі.

Усходняя Прусія ляжыць каля паўднёва-ўсходняга кутка Балтыцкага мора паміж Літвой і Кашубскай краінай, галоўным чынам у вадазборы ракі Прэгеля.

Каля мора, як і ў Латвіі або ў Кашубскай краіне, на бераг накіданы паўзбярэжным хваляваннем пяскі, складзеныя ў выдмы. Вузкі даўгі гак, пакрыты такімі выдмамі, аддзяляе ад мора Курышгаф, затоку, у якую ўліваецца Нёман.

Паўночная паласа Ўсходняй Прусіі мае выгляд нізіны і пакрыта добра ўгноенымі палямі, якія засеяны збожжам і бульбай. Паўднёвая паласа зьяўляецца ўзгор'ем, па якім раскіданы дзесяткі вазёр. Гэтае ўзгор'е, так званы край Мазурскіх вазёр (найвялікшае з іх Шпірдын), злучае вазёрную паласу Літвы і Беларусі з вазёрнымі ўзгор'ямі Кашубскай краіны і Паўночна-Ўсходняй Нямеччыны. Некаторыя з Мазурскіх вазёр ужо заплылі вадзянымі расьлінамі і зрабіліся балотамі. Лясы, балоты і вазёры робяць паўднёвую частку Ўсходняй Прусіі маладаступным краем, які засланне краіну ад наступаў з паўдня і з усходу.

Назоў Прусіі краіна атрымала па імю даўнага літоўскага племя прусаў, якое тут жыло ў даўнейшыя часы. З часам сюды надыйшлі нямецкія латнікі, якія залажылі тут суполку—крыжакоў-тэўтонаў. Яны ахрысьцілі і анямечылі прусаў, а потым, злучыўшыся з адным нямецкім княствам (Брандэнбургам), стварылі магутную Прускую дзяржаву, на долю якой выпала аб'яднанне Нямеччыны.

Цяперашняя люднасьць краіны складаецца з немцаў, і толькі ў акрузе Мазурскіх вазёр жыве шмат палякоў-мазураў, якія запазычылі ад немцаў лютэранскую веру і культуру. У паўднёва-ўсходнім кутку, на мяжы з Беларуссю, жывуць і беларусы.

Пасьля вайны Ўсходняя Прусія засталася за Нямецчынай, хаця беспасрэднай сухаземнай сувязі з рэштай Нямецчыны ня мае, бо аддзелена ад яе Кашубскай краінай.

(Да якой дзяржавы належыць большая частка Кашубскай краіны?).

Зямля тут належала пераважна да буйных земляўласнікаў, але падзелена на дробныя фольваркі, якія аддаюцца ў арэнду заможным сялянам. Гаспадарка стаіць добра; славіцца гадоўля жывёлы, асабліва заводзкіх коняй.

З даўных часоў краіна дае на сусветны рынак бурштын, па колькасці якога яна займае першае месца ў свеце.

Асяродкам краіны зьяўляецца горад *Кэнігсбэрг* або Крулевец, як яго завуць палякі (261 тыс. насельн.). Горад гэты ляжыць пры вусьці Прэгелю і зьяўляецца важнай морскай прыстанню і крэпасцю. Адгэтуль вывозіцца збожжа, мясцовае і беларускае, дрэва і бурштын. Вырабляюць у горадзе сьпірытус, машыны, апрацоўваюць воўну, будуць караблі. Кэнігсбэргскі унівэрсытэт прывабліваў сюды многа моладзі з Польшчы і Беларусі, дзе да вайны не хапала сваіх вышэйшых школ.

Беларусь*).

(Азнач яе географічнае палажэньне. Назаві тыя старонкі Заходняй Эўропы, якія ляжаць на такой самай географічнай шырыні. Пералічы тыя старонкі і краіны, з якімі мяжуецца Беларусь. Вылічы адлегласьць паміж самым заходнім і самым усходнім пунктамі Беларусі, паміж самым паўночным і самым паўднёвым).

Беларусь ляжыць у самым асяродку Эўропы, на паўднёвы ўсход ад Літвы і на ўсход ад Польшчы. Адгэтуль адналькова далёка, як да адкрытага Атлянтычнага акіяну, гэтак і да ўсходніх меж нашае часткі сьвету, да Уралу; як да паўночнага Ледаватага мора, гэтак і да цёплага Чорнага, да якога ймкнецца галоўная беларуская рака—Дняпро. Праз Беларусь ідуць галоўныя сухаземныя дарогі з Усходняй Эўропы ў Заходнюю, з Маскоўшчыны ў Польшчу. Дзякуючы гэтаму, нашая бацькаўшчына трымае ў сваіх руках блізка што ўвесь гандаль Маскоўшчыны з Польшчай.

У даўнейшыя часы яшчэ большае значэньне мелі рэчныя шляхі, што праходзілі праз Беларусь з Заходняй Эўропы ўва Усходнюю ды з Паўночнай у Паўднёвую. Асабліва вялікай славай карыстаўся вялікі вадзяны шлях „з Вараг у Грэкі“, які злучаў Бізантыю з Скандынавіяй. Гэты шлях пралягаў па Чор-

*) Падрабязны агляд глядзі ў кніжцы А. Смоліча: „Географія Беларусі“. Вільня, 1922 г., 2-ое выданьне.

ным моры, р. Дняпры, р. Касплі, р. Дзвьіне, р. Усьвяце, р. Ловаці, р. Волхаве, р. Няве і Балтыцкім моры, праз Украіну, Беларусь і Паўночна-Заходнюю Маскоўшчыну. Па гэтай дарозе перавозілі свае тавары ня толькі грэцкія, славянскія і вараскія гандляры, але нават арабы ды індусы. Шлях „з Вараг у Грэкі“ быў адным з галоўных міжнародных гандлёвых шляхоў і, дзякуючы яму, у міжнародны гандаль была ўцягнана і Беларусь. Гандаль павялічваў багацьці Беларусі, і яе насельнікі жылі багацей за сучасных беларусоў, апраналіся ў каштоўную вопратку, убіраліся ў дарагія акрасы з золата і серабра.

З таго часу, як палепшыліся морскія караблі, як мора перастала лічыцца перашкодай для зносін, рэчным шляхам „з Вараг у Грэкі“ мала хто карыстаецца. З Грэцыі ў Швэдыю лягчэй і хутчэй можна заехаць морам навокала Заходняй Эўропы. Рэчныя шляхі страцілі сваю вагу, а Беларусь страціла сваё значэнне ў міжнародным гандлі. Цяпер нашыя рэкі важныя толькі для вывазу мясцовых produkтаў, аслабліва лесу, у суседнія бязьлесныя краіны.

Паверхня Беларусі, роўная або ўзгаркаватая, складзена з ледавіковага навалу, як і ў Літве або ў Паўночнай Маскоўшчыне. Найболей грубым пластом адклаліся морэны ў Паўночна-Заходняй Беларусі, дзе з іх склаліся значныя ўзгор'і, якія складаюць вадападзел між Чорнаморскім і Балтыцкім вадазборамі. На поўдзень ад гэтых узгор'яў распасціраецца роўная, як стол, Палеская нізіна, у якой ледавіковыя адклады хаваюцца пад пазьнейшымі пескавымі адкладамі. На паўднёвым усходзе Беларусі ледавіковыя адклады ляжаць пад пластом лёсу. (Успомні, як утварыўся лёс).

Ані з захаду, ані з усходу Беларусь не адгароджана ад суседніх краёў аніякімі горнымі ланцугамі.

Нішто не перашкаджала чужынцам пранікаць на Беларусь і руйнаваць яе вёскі і гарады. Лежачы на мяжы Заходняй і Усходняй Эўропы, не адгароджаная ад суседзяў прыроднымі перашкодамі, Беларусь здаўна была месцам змаганьня заходняй і ўсходняй культуры, заходніх і ўсходніх народаў.

Тут адбывалася ўпартая, шматвяковая барацьба між каталіцтвам і праваслаўем; тут часта адбываліся страшэнныя бойкі паміж палякамі, швэдамі, французамі, немцамі з аднаго боку і маскоўцамі, украінцамі, крымскімі татарамі—з другога боку. Чужынцы многа раз залівалі крывёй Беларускаю зямлю, зьніштажалі тут засевы, забіралі жывёлу, палілі хаты і рабавалі насельнікаў.

Хаця Беларусь ляжыць досыць далёка ад мораў, але ўплывы мора тут адчуваюцца яшчэ вельмі выразна. Адсутнасць гор дазваляе паўночна-заходнім і заходнім вятрам з Балтыцкага мора свабодна наганяць на Беларусь надморскае паветра, змяняючы вострасьць зімовых маразоў і гарачыню лета.

Клімат Беларусі многа вільгатнейшы, як на Украіне або ў Маскоўшчыне. Лета тут халаднейшае, як там; надмернай сьпякоты ніколі ня

бывае; вельмі рэдка здараюцца тут і сухмені, якія ў Паўднёвай Маскоўшчыне і на Ўкраіне ня рэдка дашчэнт унішчаць засевы збожжа. Зіма на Беларусі халаднейшая, як у Польшчы, але цяплейшая, як у Маскоўшчыне. У Польшчы сьнег звычайна некалькі разоў узімку сходзіць, растае; у нас гэта здараецца рэдка, але адлігі бываюць часта.

Хаця Вільня (на Беларусі) ляжыць значна далей ад роўніка, чымся Кіеў (на Ўкраіне), але зіма ў Вільні цяплейшая. У Кіеве сярэдняя тэмпература студзеня— $6,2^{\circ}$, у Вільні— $5,3^{\circ}$. Каля Менску сярэдняя студзеня— $6,9^{\circ}$, ліпеня $+18,1^{\circ}$, сярэдняя гадавая $+5,4^{\circ}$; ападкаў каля 550 мм.

У залежнасьці ад асаблівасьцяў клімату расьліннасьць Беларусі складаецца пераважна з вадалюбных расьлінных згуртаваньняў: лясоў, балот, поплаваў. Хаця сучасныя нашыя лясы могуць лічыцца толькі нязначнымі ўбогімі рэшткамі старадаўных лясоў, якія пакрывалі калісьці Беларусь, але й да цяперашняга часу ў параўнаньні з сваімі суседзямі наш край зьяўляецца перш за ўсё лясным краем. Болей за 30% Беларусі пакрыта лясамі. нас захаваліся яшчэ такія пушчы, якія даўно ўжо зьніклі ў суседніх краях. Нашая Белавеская пушча, можна сказаць, была такім дзівам, якое славілася на ўвесь сьвет. Гэта быў наш нацыянальны парк, як Ёлостонскі парк у Злучаных Штатах Паўночнай Амэрыкі. Там пад аховай закону захавалася многа рэдкіх расьлін, якія не сустракаюцца болей нідзе ўва Ўсходняй Эўропе (напрыклад, ціс або нягной-дрэўка, эўропэйская ельніца, эўропэйская мадрына і інш).

Па немярэчах Белавескай пушчы да апошніх часоў жылі такія рэдкія жывёлы, як зубры, якія даўно зьвяліся ў іншых мясцовасьцях Эўропы. На жаль, у час сусьветнай вайны праз Белавескую пушчу некалькі раз перайшла лінія фронту. Немцы, расійцы і палякі бязьлітасна нішчылі гэты прыгожы і каштоўны куток Беларусі. Апрача Белавескай, ёсьць у нас яшчэ некалькі цікавых пушч (Налібоцкая, Акуліцкая, Горадзенская, Рудніцкая, у якой палявалі калісь літоўска-беларускія князі і інш).

Беларусь належыць да пасу мяшаных лясоў, але часцей за ўсё тут спатыкаецца хвоя, асабліва па пескавых грунтах. У адзнаку ад Маскоўшчыны, на Беларусі трапляюцца яшчэ некаторыя заходня-эўропэйскія расьліны, напрыклад: граб, бялюк¹⁾, емяла²⁾, чужаедная расьліна, што жыве кусточкамі па галінах рабіны, ліпы і іншых дрэў. Аднак бука, які яшчэ расьце ў Польшчы, на Беларусі няма. З другога боку па нашых імшарах сустракаюцца некаторыя падканцавосныя расьліны, якіх ужо ня сустранеш на Ўкраіне (напр., ніцая бяроза), і наагул паводле сваёй расьліннасьці Беларусь зьяўляецца пераходным краем, у якім паўночныя і ўсходнія расьліны сустракаюцца побач з паўднёвымі і заходнімі³⁾. Нека-

¹⁾ *Anthericum ramosum*.

²⁾ *Viscum album*.

³⁾ Пералічэньне характэрных расьлін шукай у кнізе: „Россия, под ред. Семенова Тянь-Шанск. т. IX“

торыя з нашых расьлін маюць значэньне лекаў і ў значнай колькасці вывозяцца за межы, дзе з іх вырабляюць розныя каштоўныя настойкі і парашкі. Такімі расьлінамі зьяўляюцца, напрыклад, мучніца або мучан ¹⁾, якая дастаўляецца на сусьветны рынак амаль што выключна з Беларусі, бабок ²⁾, валяр'яна, лантуш, адзін з гатункаў папараці ³⁾ і шмат іншых. (Якія расьліны лічацца лекавымі ў вашай мясцовасьці?).

На Беларусі вельмі многа балот і поплаваў. На поўначы пераважаюць імховыя балоты або імшары, на поўдні часьцей трапляюцца травяныя балоты.

Пакрытыя балотамі прасторы лічацца ў нас няўжыткамі, але пры старэннай апрацоўцы і добрым даглядзе гэтыя балоты можна зрабіць ня толькі добрымі сенажацямі, але нават ураджайнай ральлёй. Добрым прыкладам можна лічыць Камароўскае балота, каля Менску, на якім балотная станцыя зьбірае з дзесяціны да 450 пудоў сена і атрымоўвае добрыя ўраджаі збожжа.

У Заходняй Эўропе такія балоты, якія на Беларусі лічацца няўжыткамі, прыносяць вялікую карысьць.

Па балотных немярэчах і лясных пушчах Беларусі захавалася яшчэ вельмі многа рэдкіх жывёл. У Белавескай пушчы аж да часоў сусьветнай вайны захаваліся, напрыклад, зубры, вялікія дзікія быкі⁴⁾. Таксама павыміралі ў рэшце Эўропы бабры, якія пакуль што яшчэ трапляюцца ў Палесьсі, хаця і там зрабіліся рэдкасьцю. Апрача таго, на Беларусі вельмі многа такіх зьвяроў, якія ў суседніх краінах хаця і сустракаюцца, але значна радзей. Сюды належаць выдры, барсукі, рысі, гарнастаі, куніцы, ласі, дзікія козы, даніэлькі, дзікі або кабаны і г. д. У Маскоўшчыне няма ані дзікіх коз, ані дзікаў, а ў Заходняй Эўропе блізка-што няма рысяў, і вельмі рэдка сустракаецца лось. (Пэралічы, якіх яшчэ зьвяроў можна спаткаць на Беларусі, якія з іх найболей звычайныя? Якія зьяўляюцца шкоднымі, якія карыснымі? Чаму?)

Па балотах і на поплаве жыве вельмі многа розных вадзяных і балотных птушак: качак, кулікоў, бакасоў, кнігавак, дзергачоў і г. д. Звычайнай беларускай птушкай зьяўляецца бусел або бацян, які ўжо не сустракаецца ў суседніх з Беларусьсю частках Паўночнай Маскоўшчыны. Некаторыя нашыя птушкі належаць да тайговых і жывуць пераважна па хвойніках ды па яловых лясах (глушцы, цецярുകі, рабкі); ёсьць птушкі стэпавага паходжэньня (жаўранка, шэрая курапатка, перапёлка), якія распаўсюдзіліся ў пасе лясоў пасля таго, як пачалі высякаць лясы і перавярнулі частку іх на штучны стэп—поле; нарэшце ёсьць у нас і тундравая птушка—белая курапатка або пардва, якая знаходзіць патрэбныя для сябе варункі жыцьця па нашых імшарах.

1) *Arctostaphylos uva ursi*.

2) *Menyanthes trifoliata*.

3) *Aspidium Felix mas.*

4) Апрача Белавескай пушчы зубар захаваўся толькі ў горных лясах Заходняга Каўказу.

(Пералічы, якіх яшчэ ведаеш нашых птушак? Якія з іх жывуць у лесе? У якім? Якія ў полі? Якія па балотах, каля рэк, каля вёсак? Якіх рыб бачыў у нашых рэках і вазёрах? Якую рыбу ловяць рыбакі? Якіх ведаеш гадаў і вадаземных? Ці бачыў чарапаху? Якія яшчэ жывёлы табе вядомы? Якіх бачыў сустаўчатаногіх? Якія з іх лічацца шкоднымі, якія карыснымі?)

Люднасьць Беларусі складаецца перш за ўсё з беларусоў, да якіх належыць блізка што ўся маса сялянства, жыдоў па гарадох і мястэчках, палякоў, расійцаў і нязначнай прымешкі татарцаў, украінцаў (на поўдні), латышоў (на поўначы), літоўцаў (на паўночным захадзе) і іншых народаў.

Беларусы належаць да ўсходняй галіны славянскага племя і зьяўляюцца тубыльцамі нашага краю. У параўнаньні з маскоўцамі і ўкраінцамі яны зьяўляюцца найболей чыстымі славянамі.

Мова беларусоў зьмяшчае вельмі мала фінскіх і татарскіх слоў, ды і паводле будовы свайго цела беларусы адражняюцца ад маскоўцаў большай чыстай славянскага тыпу. У беларускіх звычаях і поглядах захавалася значна болей даўнаславянскай старасьветчыны. Кожнае здарэньне ў жыцьці чалавека—радзіны, хрэсьбіны, вясельле, хаўтуры; кожнае штогодняе сьвята—каляды, вялікдзень, радаўніца, тройца, Міколаў дзень, Юр'еў дзень, Купала, зажынкі, дажынкі і г. д.—усё гэта злучана з цэлым шэрагам рознастайных і цікавых старасьвецкіх звычаяў, абрадаў, песень. Надзвычайным багацьцем адзначаецца і беларуская міталёгія, якая вельмі нагадвае старажытную міталёгію даўных славян і сьведчыць аб багацьці народнай фантастыкі беларусоў. Па

Мал. 83.—Беларускі селянін.
(З вёскі Сяргеевічы, Менскай акругі).

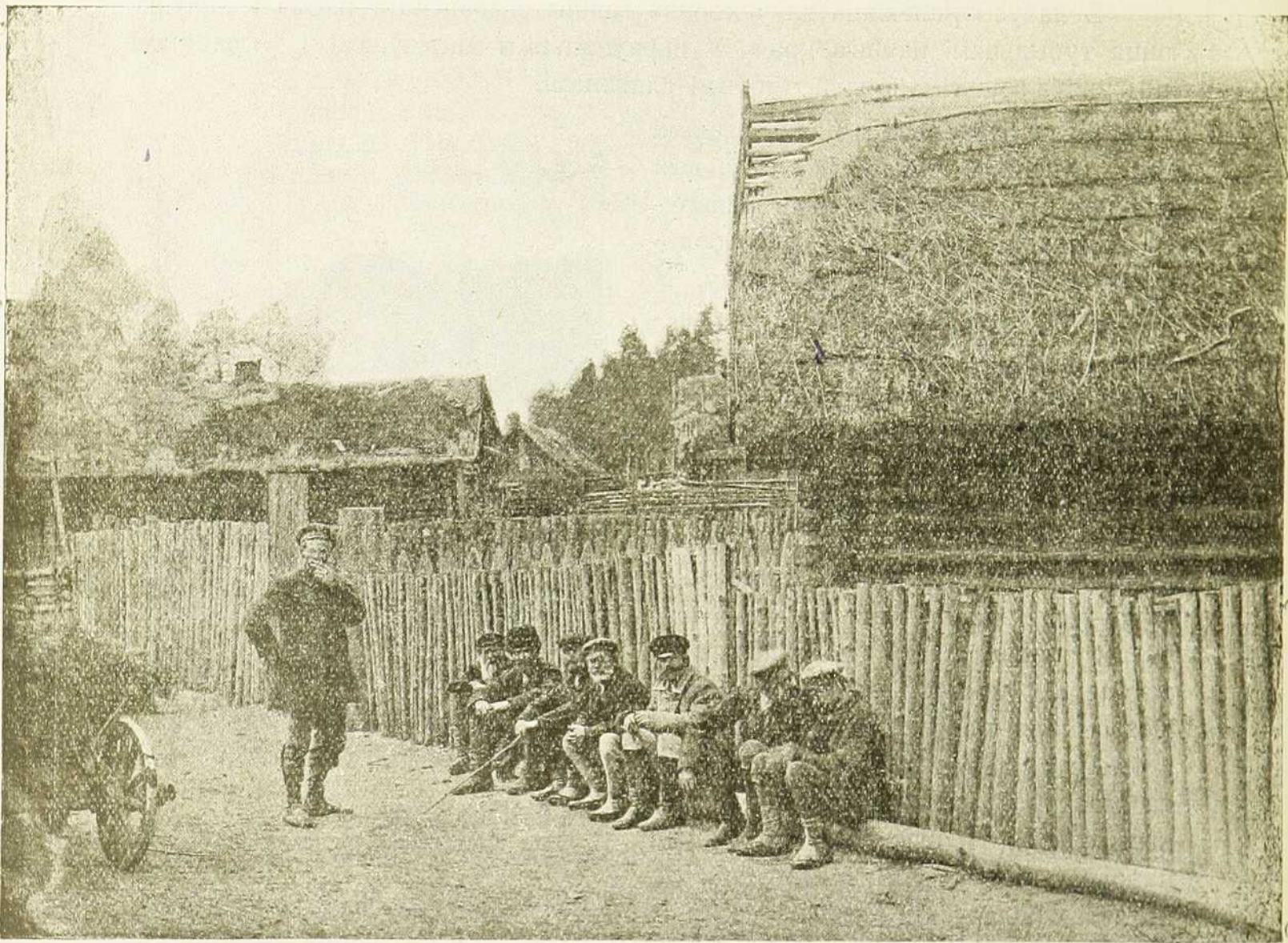
поглядах беларускага сялянства, па народных забабонах, шэптах і варажбе лягчэй за ўсё даведацца аб поглядах і жыцьці першых славянскіх пляменьняў у Эўропе. Вялікім багацьцем адзначаецца ўся беларуская народная поэзія, а беларуская народная лірыка ня мае роўных сабе сярод славянскіх лірык. Асьвета сярод беларусоў стаіць нізка, але і з гэтага боку беларусы ня ніжэй за маскоўцаў і ўкраінцаў. Беларускае пісьменства і беларускі друк старэй, чымся маскоўскія, але пад цяжарам чужаземнага панаваньня яны заняпалі і пачынаюць адраджацца толькі з XIX веку.

Да расійцаў на Беларусі належаць патомкі тых „чыноўнікаў“, якіх накіраваў сюды расійскі ўрад у часы панаваньня ца-

роў. Апрача таго шмат у нас жыве старавераў, якія пасяліліся сярод беларусоў яшчэ раней, калі Беларусь яшчэ ня была злучана з Маскоўшчынай. Стараверы ўцякалі тады з Маскоўшчыны, дзе іх прасьледаваў расійскі ўрад, і сяліліся на Беларусі, дзе ім ніхто не перашкаджаў маліцца паіхняму.

Украінцы жывуць па паўднёвых ускрайках Беларусі. Часамі да ўкраінцаў далучаюць насельнікаў Палесься, так званых пінчукоў. Запраўды, тыя паляшукі, што жывуць на поўдзень ад Прыпяці, гавораць хутчэй на ўкраінскай, чымся на беларускай мове, але па сваіх звычаях, па сваёй вопратцы, па сваіх поглядах і паводле характэру будоўлі яны маюць болей супольнага з беларусамі.

Мал. 84.—Сяляне-беларусы ў нядзелю. (Вёска Хатляны, Менскай акругі, Шацкага раёну).

Татары пасяліліся па некаторых беларускіх мястэчках яшчэ ў часы незалежнага Літоўска-Беларускага княства; іх паланіў і пасяліў там у час вайны з Крымам беларускі князь Вітоўт і часамі карыстаўся імі, як войскам у барацьбе з Маскоўшчынай. Гэтыя татары часткай забыліся на мову сваіх продкаў, абеларусіліся і нават пераклалі на беларускую мову сьвяшчэнныя магомэтанскія кнігі.

Усяго на Беларусі жыве каля 11 мільёнаў насельнікаў, на прасторы 320000 кв. клм. (Вылічы гушчыню залюднення).

У 1911 г. на Беларусі жыло болей за 13 міл. насельн., прычым гэты лік хутка і бязупынна павялічваўся да часу сусветнай вайны. Зьмяншэньне люднасьці адбылося ў час вайны, калі Беларусь была арэнай вайскавай дзейнасьці. Асабліва моцна зьменшыўся лік насельнікаў у Заходняй Беларусі, адкуль расійскі ўрад сілком выганяў так званых „беженцев“ або ўцекачоў, якіх лепш было-бы зваць выгнанцамі.

У сучасны момант землі, залюдненыя беларусамі, падзелены паміж пяцьма дзяржавамі. Заходняя Беларусь (102000 кв. клм. і больш за 3 мільёны насельн.) належыць да Польшчы; маленькія паўзьмежныя куточки на поўначы з горадам Дзьвінскім адышлі да Латвіі; таксама невялікія паўзьмежныя кавалкі Беларускае зямлі на поўдні ўвайшлі ў склад Украінскай С. С. Р.; значныя прасторы з беларускай люднасьцю на ўсходзе засталіся ў межах Р.С.Ф.С.Р. Незалежнай Беларускай Савецкай Соцыялістычнай Рэспублікай зьяўляецца толькі сярэдняя частка залюдненых беларусамі зямель (113000 кв. клм. і 4200000 насельн.). Разам з Р.С.Ф.С.Р., У.С.С.Р. і Закаўкаскімі рэспублікамі Беларуская рэспубліка ўваходзіць у склад адзінага Саюзу Савецкіх Соцыялістычных Рэспублік.

Мал. 85.—Тыпы жыдоў з мястэчка Лагойск, Менскай акругі.

Незалежная Беларуская дзяржава існавала ўжо ў IX веку пад імем Полацкага княства, якое мела вельмі слабую політычную сувязь з Кіеўскай Руссю, як звалася тады Украіна. У XIV в. Беларусь злучылася з Літвой у адзіную Літоўска-Беларускую дзяржаву, у якой панавала беларуская культура і бела-

руская мова. У XVI веку гэтая дзяржава была злучана з Польшчай, патроху пазбавілася самастойнасці і нават пачала падпадаць пад уплывы польскай культуры. У канцы XVIII веку, у час падзелаў Польшчы Беларусь адышла да Маскоўшчыны, пад панаваннем якой заставалася да 1917 году.*) Беларускае сялянства праз увесь гэты час знаходзілася пад эканамічным уціскам польскіх паноў і расійскіх „чыноўнікаў“, якія імкнуліся апалячыць або амаскаліць беларускі народ.

Рэвалюцыя 1917 году вызваліла Беларусь з-пад чужаземнага ўціску і адчыніла перад беларускім народам шлях да самастойнага жыцця. 1 студзеня 1919 году ў Менску была абвешчана незалежнасць Соцыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі. Як і ў іншых Савецкіх рэспубліках, улада ў сучаснай Беларускай рэспубліцы належыць да работнікаў і сялян. Урад Беларускай дзяржавы клапаціцца аб развіцці моў і культур мясцовай люднасці, пашырае беларускую асвету, адчыняе беларускія навуковыя ўстановы. Зямля, якая належала перад рэвалюцыяй да паноў, у большай частцы перададзена сялянству. Наадварот, у тых частках Беларусі, якія ўвайшлі ў склад суседніх дзяржаў і ляжаць за межамі Беларускай Рэспублікі, пануе чужаземная культура, і нішчыцца ўсё беларускае. У Заходняй Беларусі частку зямель, якія належалі да выгнанцаў або ўцекачоў, захопліваюць цяпер польскія асаднікі, якім аддае гэтыя землі польскі ўрад. Такім чынам, звярнуўшыся на бацькаўшчыну, выгнанцы часам знаходзяць сваю зямлю занятай чужынцамі.

Беларусь—старана пераважнага панавання сельскай гаспадаркі. Каля трох чвэрцяў беларускай люднасці займаецца ральніцтвам. У даўнейшыя часы большая частка зямлі належала да буйных земляўласнікаў—паноў, але ў апошнія дзесяцігоддзі паны патроху прадавалі свае маёнткі, так што з кожным годам зямля пераходзіла паступова ў рукі працоўнага люду. Нарэшце, пасля рэвалюцыі 1917 г. ўва Ўсходняй і ў Сярэдняй Беларусі ўся зямля, якая заставалася панскай, была падзелена паміж працоўным людам. Большая частка гэтай зямлі была разьмяркована паміж сялянамі, а меншая частка (2-3%) засталася ў руках так званых савецкіх гаспадарак, іначай кажучы, у руках дзяржавы. Сяляне на Беларусі карыстаюцца зямлёй падворна. Кожны гаспадар лічыць сябе поўным уласнікам свайго кавалка зямлі і перадае гэты кавалак у спадчыну сваім дзецям. Толькі на ўсходзе Беларусі сустракаецца так званае „абшчыннае“, або грамадзкае землякарыстанне, прычым час-ад-часу ўся зямля вёскі перадзяляецца паміж насельнікамі прапарцыянальна ліку ядуноў або ліку работнікаў.

Становішча сельскай гаспадаркі на Беларусі горшае, як у Надбалтыцкім краі або ў Заходняй Эўропе, але лепшае, чымся ў Маскоўшчыне.

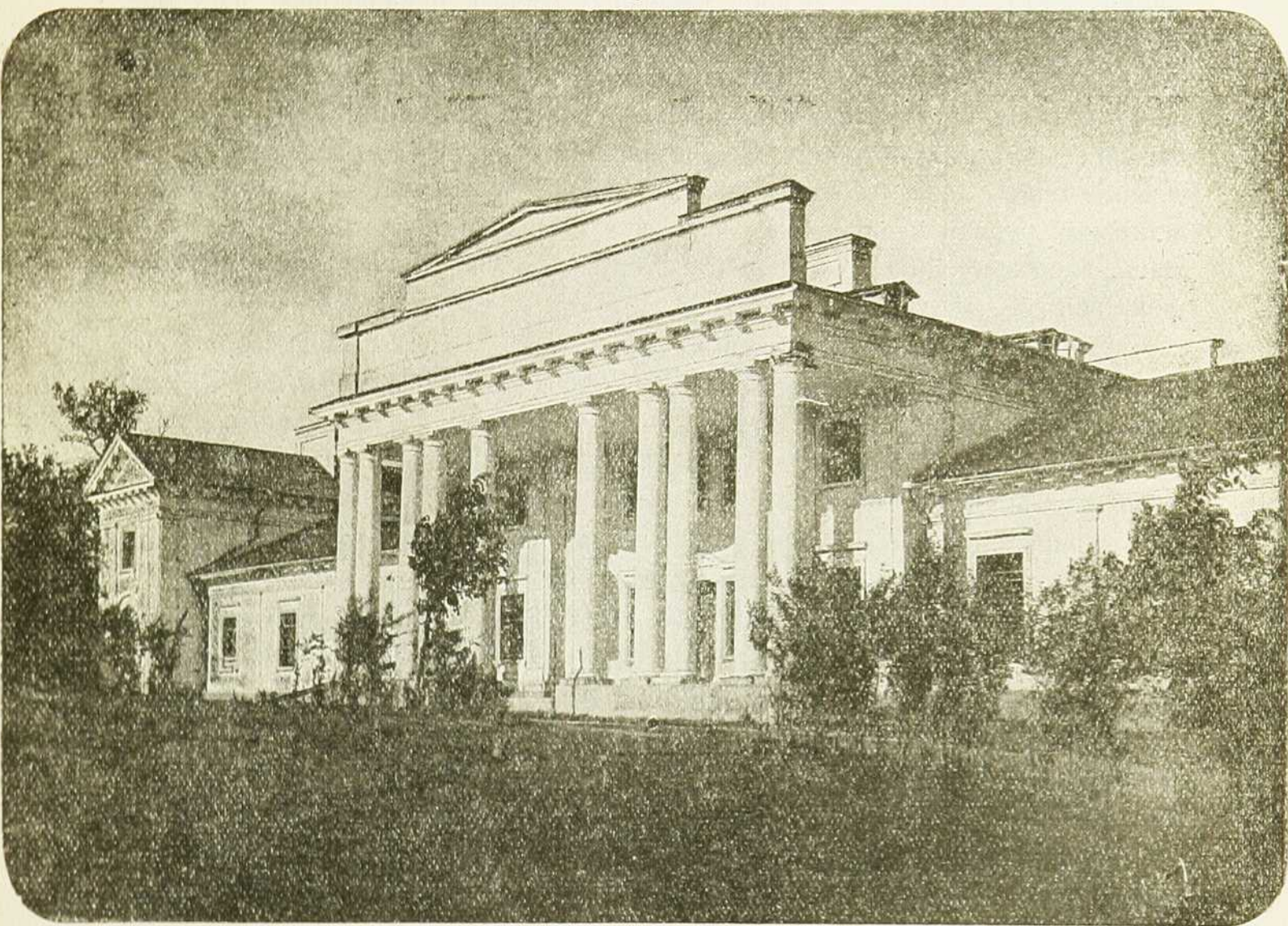
*) Глядзі кнігі: 1) Ігнатоўскі: „Кароткі нарыс гісторыі Беларусі“.

2) Пічэта: „Гісторыя Беларусі—частка I. 1924 г.“

Сярод спосабаў ральніцтва на Беларусі пераважае трохпалёўка (які гэта спосаб?), але часта сустракаюцца і навейшыя палепшаныя спосабы, уводзіцца плодзьмен, сеюць канюшыну, лубін, буракі на полі і г. д.

Пад засевамі кармавых траў на Беларусі ляжыць большы процант зямельнай прасторы, як у Маскоўшчыне, а гэта важная адзнака вышэйшага становішча сельскай гаспадаркі. Часта на Беларусі сеюць лубін, як можна лічыць найлепшым „зялёным гноем“, і наагул угнойваюць зямлю лепш, як на Маскоўшчыне. Таксама і сельска-гаспадарчыя прылады на Беларусі лепшыя, як у Маскоўшчыне. Старасьвецкая саха, яшчэ паўсюды пашыраная ў Маскоўшчыне, у нашым краі зрабілася рэдкасьцю і замянілася плугам. Драўляная барана пакрысе выціскаецца жалезнаю, спатыкаецца шмат спранжыновых боран і рандалёў.

Мал. 86.—Панскі палац. (Палац б. гр. Тышкевіча ў дв. Лагойск, Менскай акругі).

Вышэйшае становішча сельскай гаспадаркі выяўляецца і ў прапорцыі засеваў. Параўнаўча з Маскоўшчынай у нас меншую ролю грае збожжа і большую вагу маюць бульба і кармавыя расьліны. Аднак і ў нас збожжам засяваюцца большыя прасторы, чымся ў Нямеччыне або ў Надбалтыцкім краі.

Галоўнымі палявымі расьлінамі Беларусі зьяўляюцца жыта, авёс, бульба, ячмень, лён, грэчка. Значна меншыя прасторы засяваюцца гарохам, пшаніцай, каноплямі. Асабліва вялікую вагу мае бульба. Бульба — галоўная яда беларускага селяніна, бульба йдзе на спажыву жывёле, з бульбы вырабляўся адзін з галоўных produkтаў беларускага перадаваенага вывазу — сьпірытус.

Наадварот, збожжа на Беларусі ледзь хапае для мясцовага ўжытку. Перад вайной Беларусь купляла за межамі збожжа на некалькі мільёнаў пудоў болей, чымся сама вывозіла яго за межы. Недахват адчуваўся галоўным чынам у пшаніцы, якая любіць добрую глебу і лепш за ўсё ўзрастае ў Заходняй Беларусі і на паўднёвым усходзе. Па пескавых глебах Палесься засявалі многа грэчкі, але па лепшых глебах грэчку там патроху замяняла проса. Сярод тэхнічных расьлін найвялікшую вагу мае лён, які грае значную ролю ў вывазе з Беларусі. Больш за ўсё яго сеюць на поўначы і асабліва на паўночным усходзе нашага краю. На паўднёвым усходзе сеюць многа канпель, месцам трапляецца хмель. Пасьля вайны пачалі сеяць паўсюды табаку для ўласнага ўжытку. На паўднёвым усходзе ёсьць і прамысловае табакаводзтва. Нарэшце, могуць расьці на Беларусі і цукровыя буракі; у даўнейшыя часы тут было нават некалькі цукраварань, але конкурэнцыя ўкраінскага цукру задушыла гэтую галіну прамысловасьці.

Разьвіцьцю засеваў кармавых расьлін на Беларусі перашкаджала вялікая колькасьць прыродных сенажацый — заліўных і балотных лугоў. Сена тут заўсёды хапала, яно нават вывозілася за межы ў спрасаваным стане. Калі-б былі асушаны вялікія прасторы беларускіх балот, плошча прыродных сенажацый магла-б яшчэ значна павялічыцца.

У апошнія часы пачалі ўсё болей засяваць канюшыны, вікі, цімафейкі, сэрадэлі, пялюшкі, кармавых буракоў і г. д.

Дзякуючы вялікай колькасьці зялёнага корму, на Беларусі з даўных часоў гадавалася вельмі многа жывёлы. Масла і мяса, прынамсі да вайны, вывозіліся за межы ў значнай колькасьці. Параўнаўча з Заходняй Эўропай, у нас на кожную адзінку прасторы прыпадае мала дамовай жывёлы, але, прымаючы пад увагу слабую залюдненасьць Беларусі, можна сказаць, што быдла, авечак і асабліва сьвіней тутака хватае.

Добрыя прыродныя варункі знаходзіць для сябе гародніцтва і садоўніцтва. Па нашых гарадах могуць дасьпяваць кіяхі і памідоры, якія кепска растуць у суседніх краінах Паўночнай Маскоўшчыны. Для мясцовага ўжытку па ўсіх вёсках і гарадох сеюць капусту, бручку, буракі, гуркі, гарбузы, рэдзьку, цыбулю, часнок і г. д. Прамысловае гародніцтва пашырана пераважна па вялікіх местах, дзе ёсьць збыт гародніны, ды па ставераверскіх слабодках Паўднёвай Гомельшчыны.

Беларусь лічыцца бацькаўшчынай галярэпы, але цяпер гэтую гародніну ў нас мала дзе сеюць.

Вільгатны, мяккі клімат Беларусі дазваляе ўзрастаць тут розным гатункам садоўны. Між іншым у нас добра расьце сьліва, паўночна-ўсходняя мяжа якой прыблізна сходзіцца з граніцай Беларусі і Паўночнай Маскоўшчыны. Садовіна вывозіцца з Беларусі ў Маскоўшчыну, асабліва ў Ленінград і Маскву. Вялікай славай карыстаюцца некаторыя мясцовыя гатункі йгруш: слuckія бэры, сапяжанкі, малгажаткі. З яблыкаў найвялікшую прамысловую вагу мае антонаўка.

У старыя часы нашыя продкі вывозілі за межы шмат воску, мёду, хутраў і скур дзікіх жывёл. Цяпер пчалярства заняпала, а паляваньне блізка зусім страціла значэньне промыслу і зрабілася забавай, адным з відаў спорту. Да гэтага часу з старадаўных заняткаў мае вагу хіба рыбацтва. На жаль, беларусы не прызвычаліся шанаваць свае рыбныя багацьці і карыстаюцца часта драпежнымі спосабамі лову: труцяць рыбу кукільванкай, глушаць бомбамі, ужываюць густыя сеткі. Пры гэтых спосабах лову марна гіне шмат дробнай рыбы. Штучная гадоўля рыбы, ня гледзячы на добрыя для яе прыродныя варункі, на Беларусі не пашырылася. Толькі ў некаторых маёнтках існавалі дробныя рыбныя заводы (напрыклад, у двары Смальяны ў Аршанскай акрузе).

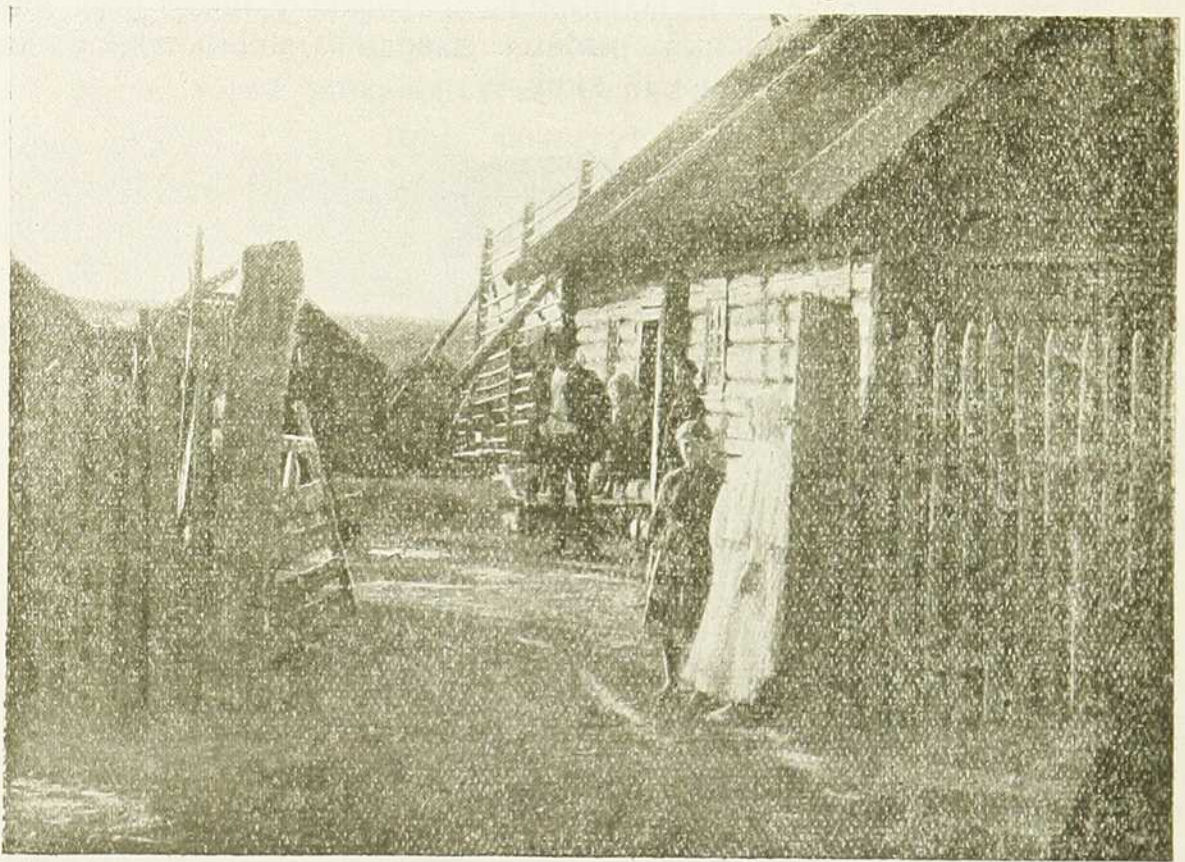

Мал. 87. Вуліца ў беларускай вёсцы. (В. Даўгінавічы, Менскай акругі).

Найвялікшую вагу для беларускага замежнага гандлю маюць лясныя багацьці краю. На жаль, у нас мала пашырана правільная лясная гаспадарка. Лясы высякаюцца без парадку, лясоў не шкадуюць і часамі нішчаць падрапежніцку. Сякуць як старыя, гэтак і маладыя дрэвы; часта абдзіраюць кару і луб з ліп, пакідаючы дрэвы гібець і гніць з папсутым

ствалом; каб здабыць верхавіну, іншы раз сьсякаюць старое дрэва і кідаюць яго гніць, выкарыстаўшы толькі малую яго частку. У час вайны многа лясных пушч зьнішчана войскамі; значныя часткі маладых зарасьнікаў, засаджаных ляснічымі па скарбовых лясох, сапсута і заворана. Аднак і да цяперашняга часу лясы застаюцца нашым галоўным багацьцем і даюць значныя заробкі мясцовай люднасьці. Па лясных раёнах Беларусі большая частка мясцовых насельнікаў узімку йдзе на загатоўку лесу, працуе над валкай яго і дастаўкай на рум. Увясну гэты лес сплаўляюць па дробных рэчках россыпам, зганяюць на якую-небудзь з вялікіх рэк,—там вяжуць бяровыя ў платы і гоняць на ніз па Дняпры на Ўкраіну, па Дзьвіне ў Латвію, па Нёмне ў Літву і Нямецчыну. Болей каштоўны лес, напрыклад, дуб, рэжуць спачатку на брусье і клёпкі, грузяць на баркі і бярыны. Тысячы беларускіх плытнікаў і асначоў працуюць на Ўкраіне, у Латвіі і Літве. З некаторых беларускіх вёсак на такую працу адыходзіць большасьць насельнікаў, і ў час навігацыі такія вёскі пустуюць.

Мал. 88.—Панадворак беларускага селяніна. На заднім пляне азярод. (Вёска Хатляны, Менскай акругі).

Наагул беларусы часта кідаюць свае вёскі і нівы, каб вынайсьці дзе-небудзь лепшыя варункі жыцця. Шмат беларусоў працуе ў Ленінградзе і Маскве, на Ўкраіне, Доншчыне і Кубаншчыне на ўраджайных нівах казак, у вугальных капальнях Данеччыны. Паўсюды беларусы бяруцца за самую цяжкую працу, выпаўняюць самыя цяжкія абавязкі, як ірляндцы ў межах Вялікабрытаніі. Асабліва пашырана сярод беларусоў грабарства. Можна сказаць, няма такой чыгункі ў межах Расіі, у будаваньні якой ня прымалі-б удзелу беларускія грабары.

Падземных багаццяў на Беларусі мала. Каменнага вугалю блізка зусім няма, бурага вугалю вельмі мала. Галоўным мінэральным апалам зьяўляецца торф, якога на Беларусі вельмі многа. На жаль, да самага апошняга часу на гэтае багацце зварочвалі дужа мала ўвагі. Толькі дзе-ні-дзе ў Палесьсі, дзе залягае асабліва грубы пласт найлепшага торфу, ды каля некаторых станцый Заходняй чыгункі пачалі здабываць, сушыць, прасваць і вывозіць торф у гарады замест дроў. Шмат у якіх мясцовасцях Беларусі залягае балотная жалезная руда; месцам сустракаюцца фосфорыты, бурштын, крэйда, вапна, будаўнічы камень (долёміты і пескавікі), белагліны (каолін), паўсюды трапляецца добрая ганчарная гліна. Вялікую вагу маюць беларускія мінэральныя крыніцы. Найболей вядомы Друскеніцкія салона-бромістыя крыніцы, каля якіх пабудавалася багатае места-здароўніца, куды зьяжджаюцца лячыцца сотні людзей з Беларусі, Польшчы, Літвы і Нямеччыны. На жаль, мінэральныя крыніцы на Беларусі вельмі мала асочаны. За выключэннем Друскенікаў здароўніцы існавалі толькі часова па некаторых месцах Беларусі і былі мала вядомы шырокім колам грамадзянства.

З прычыны недахвату каменнага вугалю апрацоўчая прамысловасць на Беларусі не пашыралася. Як і ўва ўсіх слаба развітых з прамысловага боку краёх, на Беларусі кожны гаспадар імкнецца памагчымацьці сваімі рукамі вырабляць усё, што патрэбна для яго ўласнага ўжытку. Хатняя і саматужная прамысловасць у нас замяняе фабрычную. У хатніх вырабах з воўны і ільняніны беларусінкі дасяглі высокай ступені мастацтва. Асаблівай славай карыстаюцца старасьвецкія слуккія паясы, якія вырабляліся яшчэ ў часы прыгону.

З сучасных саматужных промыслаў найболей распаўсюджана саматужная апрацоўка дрэва¹⁾. Паўсюды на Беларусі саматужным спосабам вырабляюць калёсы, палозы, балеі, бочкі, начоўкі, лыжкі і іншую драўляную пасуду. Шмат дзе на продаж гатуюць шафы, крэслы, сталы. У Ракаве (пад Менскам, але на захад ад мяжы з Польскай рэспублікай) вырабляюцца вельмі добрыя драўляныя малатарні і арфы. З лыка ўсюды плятуць лапці, вырабляюць рагожы, мачалу, рэшаты; з лазы робяць кошыкі, часамі вельмі выгодныя і прыгожыя. Хутка пашыраецца выраб кошыкаў у тых месцах, дзе лазой засаджваюць пескавыя выдмы, схілы раўчакоў або берагі асушальных канаў. З іншых галін саматужніцтва ўсюды мае вагу ганчарства, шмат па якіх мястэчках (Капыль, Сьмілавічы, Узда) пашырана гарбарства²⁾ і г. д.

Фабрычная прамысловасць на Беларусі накіравана галоўным чынам у бок апрацоўкі сельска-гаспадарчых produkтаў. Перад вайной адна з галоўных галін прамысловасці быў выраб гарэлкі. Гарэлка выраблялася

¹⁾ Аб саматужных промыслах на Беларусі прачытай артыкул А. Уласава ў зборніку „Наша Ніва“, Вільня, 1920: „Хатнія промыслы ў Беларусі“. Стар. 20-27.

²⁾ Гарбаром у Капылі быў вядомы беларускі poeta Цішка Гартны (Жылуновіч).

па буйных і сярэдніх дварох пераважна з бульбы і вывозілася ў вялікай колькасці за межы, асабліва ў Маскоўшчыну. У гарадох існавала шмат дражджоўняў, на якіх вырабляўся другі важны продукт вывазу—дрожжы. Шмат у якіх гарадох існавалі яшчэ буйныя пілаварні (У Вільні, Менску, Магілеве), а па маленькіх мястэчках захаваўся старасьвецкі выраб мёду.

У час вайны замест бравароў пачалі адчыняцца крухмальні. У канцы вайны апрацоўка спажываных produkтаў наагул амаль-што зусім спынілася. Толькі алейні, паравыя млыны ды крупярні вытрымалі прамысловы крызіс часоў вайны. Апрацоўка валакнянай матэрыі згуртавалася на Беларусі ў трох раёнах: каля *Беластоку* на захадзе, у *Ярцаве* на ўсходзе і ў *Клінцох* на паўднёвым усходзе. У першым з гэтых пунктаў вырабляюць пераважна сукно, драп, наагул апрацоўваюць воўну і часткай шоўк. У Клінцох таксама апрацоўвалі пераважна воўну; у Ярцаве—баваўну. Апрача таго, значныя фабрыкі панчоў і крамніны існавалі ў Вільні.

Як у лясным краі, на Беларусі хутка пашыралася апрацоўка дрэва. Даўней беларускі лес вывозіўся па рэках у плытох, у стане нячэсанага бярвення. У апошнія перад вайной гады ўва ўсіх лясных краінах пабудаваліся многалічныя пільні і фанерныя фабрыкі. Лес пачалі вывозіць пераважна пілаваны, болей каштоўны, які мог ужо вытрымаць перавозку ня толькі па рэках, але і па чыгунках. У Гомельшчыне, Віленшчыне і Меншчыне існуе шмат фабрык сернічак, цэлы шэраг фабрык вырабляе выключна саломку на сернічкі, якая вывозілася ўва Францыю, або пушачкі для сернічак. Продукцыя сернічкавай і дрэваапрацоўчай прамысловасці перад вайной асабліва хутка ўзрастала. За кожныя 10 гадоў кошт яе павялічваўся ў 3 разы. Апрача дрэва і сернічак лес дае яшчэ важныя продукты вывазу: смалу і шпігінар. Дробныя смалярні, дзягцярні і вугляпальні раскіданы па ўсіх лясах Беларусі. Паперні ў нас ёсць у Добрушы, Новавялейску, Шклове, Магілёўскай акругі, але на вываз вырабляе паперу галоўным чынам Добруская паперня (каля Гомля), адна з найвялікшых ува Ўсходняй Эўропе. Меншую вагу мае апрацоўка мэталу і мінэралаў. У Новавялейску да вайны была вялікая фабрыка кос, у Магілёўшчыне існавала адна буйная фабрыка цвікоў і дроту, ды ўсюды сустракаліся дробныя майстэрні, цагельні, значныя шкляныя гуты. Шкло вывозілася за межы, мэталёвыя вырабы і цэгла задавальнялі толькі мясцовыя патрэбы. Значныя заработкі насяленьню давалі розныя чыгуначныя майстэрні, асабліва пры вузлавых станцыях чыгунак. Гарбарні існавалі ў Сморгоні, дзе пасля вайны ад іх не засталася і руін, у Вільні, у Дзвінску, Ашмяне і Магілеве. Выраб табакі пашыраны ў Меншчыне, Віленшчыне і Горадзеншчыне.

Прымаючы пад увагу, што з Беларусі вывозяцца пераважна важкія і танныя тавары, можна сказаць, што асабліва выгодным зьяўляецца вадападзельнае палажэньне Беларусі на мяжы Дняпроўскага, Балтыцкага і Волскага вадазбораў. Важкія і танныя тавары ня могуць вытрымаць пе-

равозкі па каштоўных сухаземных дарогах; для вывазу іх найлепшымі дарогамі зьяўляюцца вадзяныя. Беларускія рэкі расьцякаюцца ўва ўсё бакі ад асяродку нашай старонкі.

На ніз па рэках лёгка і танна можна сплаўляць нашае галоўнае багацьце—лес, нават неапрацаваны, у стане бяровеньня. Каб зрабіць сетку рэк яшчэ болей выгоднай для замежнага гандлю, іх ужо здаўна злучылі важнымі суднаходнымі каналамі, з дапамогай якіх Дняпроўскі вадазбор злучан з вадазборамі Дзвіны, Нёмну і Віслы.

З гэтых каналаў Бярэзінскі злучае прытоку Дняпра Бярозу з прытокай Дзвіны Вулай; Агінскі злучае Ясельду, прытоку Прыпяці, з Шчарай, прытокай Нёмну; Каралеўскі злучае Піну, прытоку Ясельды, з Мухаўцом, прытокай Бугу; Аўгустоўскі злучае вадазбор Віслы з вадазборам Нёмну за дапамогай прытокі Віслы—Нарвы, прытокі Нарвы—Бабра і прытокі Нёмну—Чорнай Ганжы.

Ад часу разьвіцьця чыгуначнай сеткі беларускія каналы страцілі сваю вагу, на іх перасталі зварочваць патрэбную ўвагу і нарэшце яны заняпалі і памялелі. Каб аднавіць іх значэньне, трэба правесці каштоўную працу па паглыбленьню іх. У канцы мінулага веку думка аб правядзеньні гэтай працы вельмі пашырылася.

З сухаземных дарог Беларусі найвялікшую вагу маюць чыгункі, з якіх некаторыя маюць міжнароднае значэньне. Такі характар маюць чыгункі Ленінград-Дзвінск-Вільня-Варшава-Вена, Масква-Смаленск-Менск-Берасьце-Варшава, Ленінград-Віцебск-Жлобін-Кіеў, Рыга-Дзвінск-Віцебск-Смаленск-Арол і г. д. Гарады і мястэчкі, што ляжаць каля станцый гэтых чыгунак, асабліва каля вузлавых станцый, зьяўляюцца галоўнымі асяродкамі ўнутранага і замежнага гандлю Беларусі. Значна меней важны ў цяперашнія часы шосы, але ў свой час (у XIX в.) гэтыя дарогі мелі такую-ж вагу, як сучасныя чыгункі, асабліва 2 галоўныя шосавыя магістралі: Ленінград-Кіеўская і Маскоўска-Варшавская. (Адшукай іх на карце Беларусі. Праз якія гарады яны праходзяць?).

Рэшткамі старасьветчыны зьяўляюцца старыя шляхі або гасьцінцы, якія з даўных часоў пераразаюць у розных кірунках нашу старонку. Абсаджаныя бярозкамі, падобныя да прысад, яны дадаюць шмат красы нашаму краю, але гандлёвую вагу сваю яны ўжо даўно зусім страцілі.

За межы Беларусь, як мы ўжо бачылі, вывозіць лес, смалу, дзёгаць, шпігінар, драўляныя вырабы, сернічкі, прасаванае сена, мяса, сала, масла, яйкі, садовіну, лён, пяньку, сьпірытус, шкло, лекавыя расьліны. Узамену за гэта з-за межаў сюды прывозяць вугаль, мэталы, галынтарэю, крэмнію, соль, продукты замежнай апрацоўчай прамысловасьці, газу, цукер, пшаніцу. Апрача таго, шмат якія тавары перавозяцца транзытам праз Беларусь з Украіны і Маскоўшчыны на захад і наадврат. З другога

боку і Беларусь, каб вывезьці свае тавары на сусьветны рынак, мусіць правозіць іх праз Латвію, Літву, Польшчу або Украіну да бліжэйшых морскіх прыстаней.

У добрым становішчы знаходзіцца ўнутраны гандаль на Беларусі. У даўнейшыя часы гэты гандаль адбываўся пераважна на кірмашох. Цяпер кірмашы страцілі сваё даўнейшае эканамічнае значэньне. На іх прадаюцца саматужныя вырабы сялян, на іх сяляне купляюць жывёлу і сельска-гаспадарчыя прылады. Значна болей важную ролю ў сучасным гандлі маюць пункты сталага гандлю—прыстані на рэках і асабліва чыгуначныя станцыі.

Паводле прыродных асаблівасьцяў Беларусь можна падзяліць на 6 краін: 1) Палесьсе, 2) Заходня-Беларускія ўзгор'і, 3) Наддзвіньне, 4) Дняпроўскія ўзгор'і, 5) Вокаўскі лес, 6) Беларускі лесастэп.

Палесьсе абымае паўднёвую і паўднёва-заходнюю часткі Беларусі. Гэта надзвычайна роўная вялікая нізіна, пакрытая лясамі і балотамі. Большая частка гэтай краіны ляжыць толькі на 40-80 сажняў вышэй роўня мора. Грунты ў Палесьсі пераважна пескавыя, прычым часта пяскі складаюцца ў тыповыя пескавыя выдмы, якія маюць выгляд падкоў.

Некаторыя вучоныя кажуць, што пасля сканчэньня ледавіковай эпохі Палесьсе было сухой бязплоднай пустыняй, і сучасныя выдмы зьяўляюцца рэшткамі вялікіх пескавых пустак, якія тады пакрывалі ўсю гэтую краіну.

Другія кажуць, што пасля ледавіковай эпохі тут, на ўсёй прасторы ад Заходня-Беларускіх узгор'яў да гранітнага Украінскага гора, утварылася вялікае несалонае возера або так званае „Геродотава мора“. З поўначы і з поўдня ў гэтае возера сьцякала многа рэчак, кожная з якіх размывала ў сваёй вышнім пласты земных парод і продукты гэтага размываньня—пясчак і глей—несла на ніз у возера. Глей у стане муці сплываў далей па рацэ, якая выцякала з гэтага возера, а пясчак асаджваўся на дне і патроху завальваў, запаўняў возера. Дно „Геродотава мора“ што-год павышалася, возера мяльчэла, потым пачало заплываць травой і нарэшце перавярнулася ў вялікае бязьмежнае балота.

Дзякуючы роўнасьці Палесься, рэкі яго маюць вельмі малы нахіл дна і цякуць надзвычайна павольна, марудна. Галоўная рака краіны—Прыпяць—і большасьць яе прытокаў цякуць пераважна ў нізкіх берагох і шырока разьліваюцца пры павялічэньні колькасьці вады ў рэчышчах, напрыклад, увясну.

Месцам берагі рэк складаюцца з рэчных адкладаў і ляжаць грэблямі ўдоўж рэчнай плыні. У такіх выпадках рэкі часамі цякуць вышэй балот і поплаваў, якія ляжаць абапал іх. Часта, напрыклад, у так званым Зарэччы, у вышнім Прыпяці, рэкі распадаюцца на сотні адток, пераплятаюцца адна з адной, утвараючы безліч астраўкоў, разьдзеленых рэчнымі пратокамі. Злучаючыся паміж сабой, Прыпяць, Стаход, Стыр і іншыя рэкі Зарэчча ствараюць такую сетку астравоў і пратокаў, якую

можна спаткаць хіба толькі ў дэльтах вялікіх рэк. Увясну ўсе гэтыя рэкі і пратокі шырока разьліваюцца, заліваюць суседнія балоты і сенажаці і выглядаюць цэлым морам цякучай несалонай вады.

Па бязьмежных балотах Палесься ўсюды залягае пласт торфу, які кожны год нарастае, утвараючыся з спархнелых расьлін.

Сярод балот і тарфавішчаў трапляюцца і вазёры, звычайна недаступныя, з нізкімі балотнымі берагамі. Найвялікшае з іх—возера Князь або Жыд—ляжыць у самым асяродку краіны на поўнач ад Прыпяці і ня мае сточнай ракі.

Мал. 89.—Базар у Бабруйску.

Вялікая колькасць вады ў Палесьсі адбіваецца на клімаце краіны. Улетку Палескія балоты змяншаюць сьпякоту, так што роўнацёплыя лініі (ізотэрмы) ліпеня выгінаюцца над Палесьсем на поўдзень.

Паводле сваёй расьліннасьці Палесьсе мае шмат цікавых асаблівасьцей. Сярод расьлінных згуртаваньняў, апрача лясоў, пачэснае месца займае травяное балота. Ёмшараў тут параўнаўча мала, бо большасьць балот заліваецца ўвясну вадой рэк, а тарфяны мох ня любіць цякучай вады. Асака, бабок, лотаць, чарот—вось тыповыя расьліны палескіх балот. Некаторыя з тутэйшых расьлін зьяўляюцца рэшткамі даўно зьнікшай расьліннасьці нашага пасу і не сустракаюцца ў суседніх старонах*).

* Напрыклад—*Azalea pontica* (понтыйская азалея).

Ёсьць тут многа асаблівасьцяй і ў жывёльнасьці. Па забалочаных няпрыступных рэчках Палесься лягчэй, як дзе, можна знайсці бабра, выдру. Па вазёрах і балотах краіны сустракаюцца чарапахі, рэдкія ў іншых частках Беларусі. (Якія птушкі жывуць па травяных балотах?).

Насельнікі Палесься паводле сваёй мовы належаць да двух народаў. На поўнач ад Прыпяці рашуча пераважаюць беларусы, на поўдзень ад гэтай ракі, а таксама на захадзе краіны мацней адчуваецца ўкраінскі ўплыў. Люднасьць Паўднёвага Палесься, так званыя пінчукі, лічыцца за мешаніну беларусоў і ўкраінцаў. Жывучы сярод непраходных балот і ля-

Мал. 90.—Кабета з-пад Пінску.

соў, паляшукі захава-лі ў сваёй мове, у сваіх поглядах і звычаях асабліва многа славянскай старасветчыны. Казкі, легенды, абрадавыя песьні паляшukoў прасякнены чыста беларускім духам фантастыкі, верай у ваўкалакаў, ведзьмакоў, лясуюў і г. д. Вопратка, страва, будынкі паляшukoў маюць усе тыповыя адзнакі беларускага.

Ральніцтва, дзякуючы пескавым грунтам, грае значна меншую ролю ў жыцці насельнікаў, чымся ў іншых краінах Беларусі. Вялікая колькасць заліўных і балотных сенажацяй дазваляе тут трымаць асабліва многа жывёлы. Гадоўля жывёлы дае больш карысці, як ральніцтва, хаця яе разьвіццём і пера-шкаджае адсутнасьць

выгодных дарог, па якіх можна было-б вывозіць мяса, скуры і да т. п. Большую вагу, як у іншых краінах Беларусі, мае і рыбацтва. Рэкі і вазёры даюць заробкі тысячам людзей. Насельнікі лярэчных вёсак шмат дзе

зусім адарваліся ад ральніцтва, раз'язджаюць па Прыпяці і Дняпры, гоняць плыты, будуюць рэчныя судзіны, сплаўляюць лес, працуюць на пільнях.

Асабліва сцю ральніцтва ў краіне з'яўляюцца адносна вялікія засе-вы бульбы, якой тут сеюць болей, як аўсу, і многа болей, чым ячменю. Бульба ідзе на бравары, бульбай кормяць свіней, якіх тут асабліва мно-га. Па пясках добра расьце грэчка, і з гэтай прычыны яе тут таксама сеюць значна болей, як пад Менскам або пад Вільняй. З другога боку, параўнаўча мяккі клімат дазваляе сеяць многа проса, якое ў Паўночнай Беларусі расьце кепска. Пры добрым доглядзе шмат якія прасторы Па-лескіх балот маглі-б быць перавернены ў добрую ральлю. Для гэтага перш-на-перш патрэбна асушэньне балот з дапамогай канаў і каналаў. У кан-цы мінулага стагодзьдзя такую працураспачала экспэдыцыя гэнэрала Жы-лінскага. Дзякуючы працы гэтай экспэдыцыі вялізныя прасторы непраход-ных балот ператварыліся ў добрыя сенажаці і гонкія лясы.

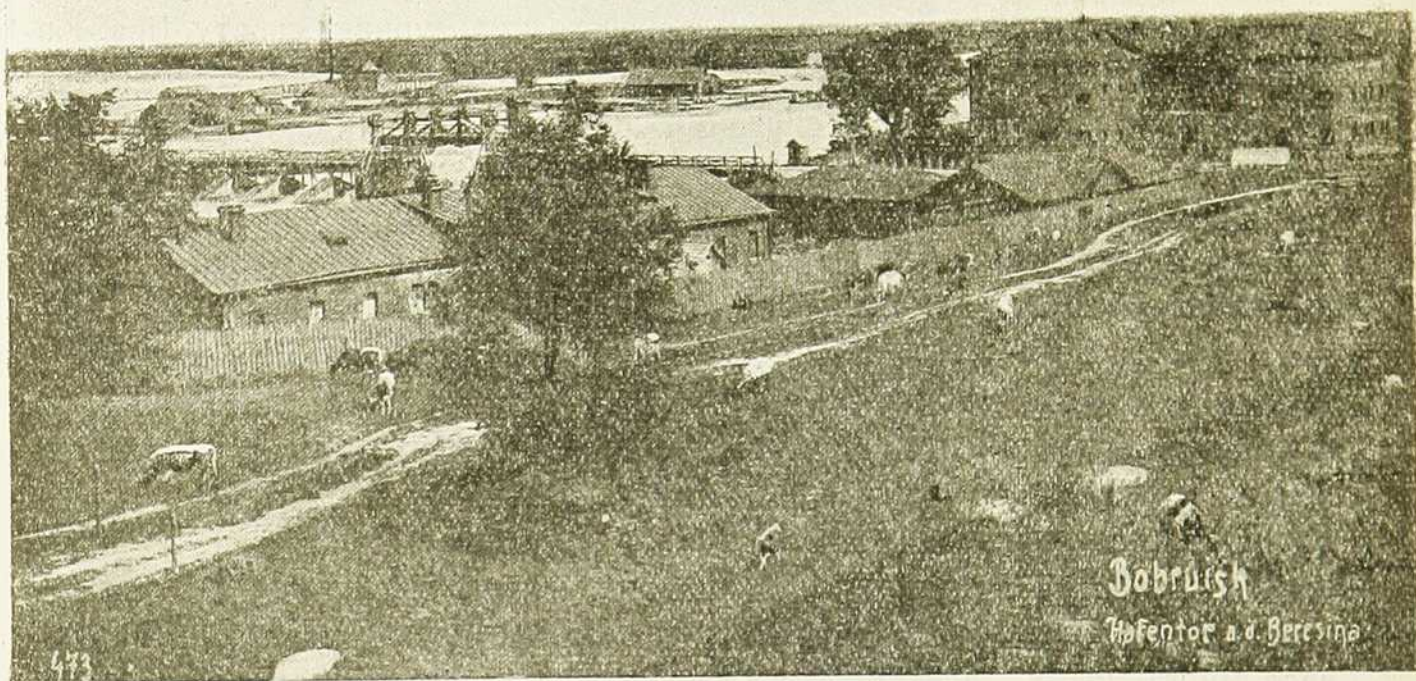
Галоўнай заганай Палесься з'яўляецца адсутнасьць выгодных дарог. Па астравах сярод балот раскідана шмат такіх вёсак і хутароў, якія ў працягу болей за палову году зусім адрэзаны ад усяго культурнага сьвету. Праз ба-лоты і дрыгвы, што аддзяляюць такія куткі ад чыгунак, або зусім нельга пралажыць дарог, прыгодных для калёснай язды, або калі з дапамогай грэбель іх і ўдалося пракласьці, дык па іх можа адбывацца рух калёс толькі ў самыя сухія гады. Насельнікі вёсак, адзеленых ад іншых месц такімі балотамі, мусяць купляць усе патрэбныя для сябе рэчы і прада-ваць свае тавары выключна ўзімку, калі балоты і рэкі замярзаюць. З не-каторых вёсак можна выехаць улетку толькі вадой на чаўнох. Рэкі ў Палесьсі да канца мінулага веку былі адзінымі дый цяпер з'яўляюцца га-лоўнымі дарогамі. Каля іх пабудованы галоўныя места, каля іх найгусь-цей жыве й сялянства. Вялікія зьмены адбыліся ў гаспадарчым жыцьці краіны пасля пракладаньня так званых Палескіх чыгунак і перш за ўсё пасля правядзеньня чыгункі з захаду на ўсход з Берасьця ў Гомель. Ка-ля станцый гэтай чыгункі пабудавалася многа новых мястэчак, адчыні-лася многа новых пільняў, гут і сенапрасавальняў. Прасаванае сена па-чалі з таго часу вывозіць адсюль за межы Беларусі; пачаў пашырацца гандаль лесам і жывёлай, сьпірытусам, рыбай і салам.

Каля Палескай чыгункі ляжаць найвялікшыя з сучасных гарадоў краі-ны. На захадзе на рацэ Буг каля скрыжаваньня Палескай і Маскоўска-Берасьцейскай чыгунак ляжыць *Берасьце* (перад вайной каля 50 тыс. нас., а ў 1919 г.—14 тыс.). Лежачы блізка мяжы Ўкраіны, Польшчы і Беларусі, Берасьце мае вялікую гандлёвую вагу, але болей вядомы гэты горад сваёй крэпасцю (пабудаванай з 1831 г.), якая лічылася адной з лепшых крэ-пасцаў былай Расіі. У час сусьветнай вайны горад быў зруйнованы снара-дамі і да цяперашняга часу не пасьпеў адбудавацца. Таксама моцна пацярпеў ад вайны *Пінск* (перад вайной каля 35 тыс. нас., а ў 1919 г.—толькі 21500), што ляжыць на рацэ Піне і на чыгунцы з Берасьця ў Бранск. Паміж гэ-

тым горадам і Кіевам адбываўся бойкі паракходны рух; праз горад з Украіны ў Польшчу і Нямеччыну правозілі шмат збожжа, сала і пянькі. Далей на ўсход на скрыжаванні чыгунак Берасьце-Бранск і Вільня-Роўна ляжыць *Лунінец* (8 тыс. насельн.), невялікае мястэчка, якое нават звалася сялом да самай вайны. Цяпер гэта важны чыгункавы вузел, значэньне якога павялічваецца, дзякуючы таму, што блізка на ўсход ад яго аказалася політычная мяжа між Б.С.С.Р. і Польшчай.

Яшчэ далей, на астравах вусьця Гарыні, стаіць вялікае мястэчка *Давід-Гарадок* (7500 насельн.). Гэта тыповы палескі гарадок, злучаны з рэштай сьвету толькі рэчнымі дарогамі. Насельнікі яго займаюцца будаваньнем рэчных судзін, рыбацтвам, плытніцтвам і гандлем.

Мал. 91.—Бабруйск. Рака Бяроза. З правага боку адна з веж Бабруйскай крэпасці.

Яшчэ болей вядома мястэчка Мазырскай акругі *Тураў* (6200 насельн.), якое ляжыць ужо ў межах БССР на Прыпяці блізка-што ў асяродку Палесься. Гэта старадаўнае мястэчка, сталіца даўнага Тураўскага княства, калісь вялікі і багаты гандлёвы горад, рэлігійны, культурны і эканамічны асяродак Палесься. З XV в. Тураў заняпаў. Акруговы горад *Мазыр* (8300 нас.) ляжыць яшчэ ніжэй на Прыпяці на высокім правым беразе гэтай ракі. Гэта таксама вельмі старое места, вядомае з даўных часоў. Праз Мазыр праходзіць чыгунка, якая злучае яго з Ленінградам праз Жлобін і з Кіевам праз Карасьцень.

Ніжэй на Прыпяці ў межах Беларусі няма значных местаў, а на Палескай чыгунцы каля Дняпра ляжыць павятовае места *Рэчыца*

(14700 насельн.), якое мае шмат пільняй і гандлюе лесам. Ніжэй па Дняпры каля сутокі Дняпра і Сожа ляжыць *Лоеў* (4200 насельн.), ад якога адыходзяць параходы на Гомель, на Магілёў, на Бабруйск і на Кіеў. Але самы вялікі горад Палесься—*Гомель* (68 тысяч насельн.), які ляжыць на скрыжаваньні Лібава-Роменскай (цяпер Заходняй) і Палескай чыгунак, на Сожы. Значэньне Гомля грунтуецца на яго палажэньні на важных дарогах, на мяжы Палесься і Беларускага лесастэпу, блізка ад граніцы з Украінай. Цяпер гэта губэрскі горад з буйной дрэваапрацоўчай прамысловасьцю і бойкім гандлем.

На паўночных ускрайках Палескай нізіны ляжаць: Бабруйск, Жлобін і Рагачэў. Акруговы горад *Бабруйск* (33477 насельн. у 1923 годзе) пабудаваны на р. Бярозе ў тым месцы, дзе яе перарэзалі Заходняя чыгунка і шосы на Берасьце, на Маскву і на Магілёў. Гэта—найвялікшы асяродак ляснога гандлю з многалічнымі пільнямі. Бабруйская крэпасць грала значную ролю ў 1812 г., але страціла сваё значэньне, а цяпер зруйнована ў час вайны з Польшчай (у 1920 годзе).

Жлобін (10 тыс. нас.) ляжыць на Дняпры каля перасячэньня яго Лібава-Роменскай і Ленінград-Карасьценьскай чыгункамі. У апошнія часы гэты горад хутка ўзрос і зрабіўся важным гандлёвым пунктам.

Рагачэў (11 тыс. насельн.) ляжыць на шосе Бабруйск-Масква, над Дняпром каля Ленінград-Жлобінскай чыгункі. Узрастаньне Жлобіна зьмяншае яго гандлёва-прамысловую значнасьць.

Краіна Заходня-Беларускіх узгор'яў абымае паўночна-заходнія часткі Беларусі і зьяўляецца найважнейшай, найбагацейшай і самай культурнай краінай нашай стараны.

Ледавік пакрыў гэтую краіну асабліва грубым пластом морэн, так што мала дзе сьвідраваньнем глыбокіх калодзежаў можна было выявіць тыя пласты земных парод, што ляжаць пад гэтымі морэнамі. З ледавіковага навалу склаліся тут вялізныя ўзгоркі, груды і горы, часта нібы засеяныя ледавіковым каменнем.

З паўднёвага ўсходу на паўночны захад, утвараючы некалькі заломістых паваротаў, краіну пераразае Нёман. Пачынаючыся на высокіх узгор'ях на паўдн. захад ад Менску, Нёман затым трапляе ў глыбокую лагчыну, па якой і бяжыць сярод прыгожых стромкіх узгоркаў.

Лагчына, па якой бяжыць Нёман, належыць да вялікіх пасляледавіковых далін, падобных тым, якія мы бачылі ў Паўночна-Ўсходняй Нямецчыне і ў Сярэдняй Польшчы.

Да Нёманскай лагчыны падобна даліна яго галоўнай прытокі Шчары, па якой пралягае вадзяная дарога з Дняпра ў Нёман.

На захад ад Шчары і Сярэдняга Нёмну ляжаць так званыя Ваўкавыскае і Горадзенскае ўзгор'і. На поўдні гэтыя ўзгор'і пераходзяць у балотныя прасторы Палескай нізіны, на захадзе замяняюцца роўнымі

супескавымі прасторамі Падлясся. Паміж Шчарай і вышнявінай Нёмну ўздываецца высокае Навагрудзкае ўзгор'е, пакрытае ўраджайнай сугліністай глебай і з гэтай прычыны густа залюдненае.

На паўночны ўсход ад Нёмну навокала вадазбору галоўнай правай прытокі Нёмну—Вяльлі—падковай цягнуцца так званыя Вялейскія ўзгор'і. На поўнач ад Вяльлі ляжыць багатае вазёрамі Сьвянцянска-Докшыцкае ўзгор'е. Тут ляжыць між іншым найвялікшае возера Беларусі—Нарач. Удоўж левага берагу Вяльлі ляжыць Віленскае ўзгор'е, якое на поўнач над Вяльлёй стромка абрываецца, а на паўднёвы захад павольна зніжаецца, пераходзячы ў Лідзкую раўніну, што ўпіраецца ў даліну сярэдняга Нёмну. На ўсходзе, ад усходняга канца Сьвянцянска-Докшыцкай грады на паўднёвы захад, цягнецца Менскае ўзгор'е, якое такім чынам злучае Сьвянцянска-Докшыцкае з Віленскім. Менскае ўзгор'е зьяўляецца найвышэйшым на Беларусі. Тут між іншым ляжыць і Лысая Гара, найвышэйшы пункт нашай стараны (160 саж. над р. м.). На паўднёвы ўсход з Менскага ўзгор'я зьбягаюць прытокі Прыпяці і Бярозы, так што гэтае ўзгор'е ўваходзіць у склад галоўнага эўропэйскага вадападзелу, які аддзяляе вадазбор Міжземнага і Чорнага мораў ад вадазбору Атлянтычнага акіяну, Нямецкага і Балтыцкага мораў.

Усходняй мяжой краіны трэба лічыць даліну Бярозы, па якой пралягае вадзяны шлях з Дняпра ў Дзвіну.

Калісь па гэтай даліне бегла на поўдзень у Дняпро значна большая рака, да якой належала вышнявіна Дзвіны. Такім чынам Дзвіна ў тыя часы бегла не на паўночны захад у Балтыцкае мора, а зварочвала ніжэй Віцебску на паўднёвы захад і па лагчыне Бярэзінскага каналу і ракі Бярозы трапляла ў Дняпро.

Клімат краіны Заходня-Беларускіх узгор'яў досыць мяккі, грунты досыць ўраджайныя. Асабліва ўрадлівымі лічацца суглінкі Навагрудчыны і Случчыны.

Земляробства тут зьяўляецца карысьнейшым заняткам, чымся ў Палесьсі. З гэтай прычыны лясоў тут засталася меней, як там; большую частку тутэйшых лясоў здаўна павысякалі і перавярнулі на нівы. Толькі па вышнявіне Бярозы, дзе глеба горшая, пераважна пескавая, лясоў захавалася яшчэ многа. На захадзе толькі астраўкамі сустракаюцца густыя пушчы (Белавеская на мяжы з Палесьсем, Горадзенская, Аўгустоўская, Рудніцкая, Налібоцкая).

Насельнікі краіны—пераважна тыповыя беларусы, мова якіх лягла ў аснову беларускай літаратурнай мовы*). Толькі на захадзе каля мяжы з

*) Найчысьцейшая беларуская мова пашырана ў ваколіцах Менску. На захад ад Шчары, як і ў Палесьсі, жывуць так званыя сакуны, у гаворцы якіх канчаток „ся“ на канцы дзеясловаў вымаўляецца як „са“. Напрыклад, замест „радзіўся“—там гавораць „радзіўса“ і г. д.

3 Літвой і з Польшчай прымячаецца значны польскі ўплыў. У Вільні і Беластоку жыве многа палякоў, але навокала гэтых гарадоў большасць сялянства складаецца з беларусоў. У рэшце краіны процант чужамоўных народаў зусім невялікі. Дзякуючы блізкасці да Заходняй Эўропы, мясцовая люднасць адзначаецца большай культурнасцю і большай нацыянальнай свядомасцю. Тут раней за ўсё развілася беларуская культура, тут-жа распачалося і беларускае адраджэнне.

У межах краіны земляробства рашуча пераважае над іншымі заняткамі, але параўнаўча з Палессям ральніцтва тут мае трохі іншы характар. Як і там, галоўным збожжам тут з'яўляецца жыта, але аўсу тут сеюць болей, як бульбы, а ячменю болей, як грэчкі. Значна болей тут сеюць пшаніцы, а ў Случчыне і Навагрудчыне пшаніцай-азімкай засяваюць нават большыя прасторы, як грэчкай. З гэтага кутка Беларусі збожжа нават вывозіцца як у суседнія гарады, так і за межы краіны. Па Вышняй Бярозе ў Барысаўшчыне сеюць многа гароху, значную частку якога косяць на корм жывёле. Засевы кармавых траў і лубіну тут, як і ўсе палепшанні ў сельскай гаспадарцы, пашырыліся болей, як у іншых месцах Беларусі. Па ўраджайнай суглінкавай глебе тут добра ўзрастае садовіна, асабліва йгрушы, якімі найболей слыве краіна (слуцкія бэры, сапяжанкі). Насяленне краіны жыве значна гусцей, як у іншых частках Беларусі; асабліва-ж густое насяленне ў ўраджайным Навагрудскім узгор'і і ў ваколіцах вялікіх гарадоў: Беластоку, Вільні, Менску.

Мал. 92.—Беларускі дудар (з Віленшчыны).

У ваколіцах *Беластоку* (каля 86 тыс. насельнікаў), які ляжыць блізка заходняй мяжы Беларусі, вельмі пашырылася фабрычная прамысловасць. Беласток—галоўны прамысловы горад Беларусі. Асабліва многа тутакі ткацкіх, прадзільных і суконных фабрык. Тысячы краўцоў вырабляюць там тандэтную вопратку, якую вывозяць у ва ўсе куты Заходняй Беларусі. Праз Беласток праходзіць некалькі вельмі важных чыгунак і ў тым ліку дарога з Ленінграду і Вільні на Варшаву. Дзякуючы гэтаму, горад мае важнае гандлёвае значэнне.

На ўсход ад Беластоку цягнецца чыгунка на Баранавічы. Каля гэтай дарогі ляжаць гарады *Ваўкавыск* (8500 нас.) і *Слонім* (10000 нас.) з прыстанню на Шчары. На ўсход ад Слоніму за Шчарай пачынаецца вельмі прыгожая ўзгаркаватая мясцовасць, так званая Слонінская Швайцарыя, а яшчэ далей на скрыжаванні некалькіх чыгунак пабудавана маладое, але ўжо багатае і гандлёвае места *Баранавічы* (у 1919 г. 10373 нас.). Цяпер гэта галоўны гандлёвы асяродак тэй часткі былай Меншчыны, якая пасля вайны адышла да Польшчы. У ваколіцах Баранавіч на ўраджайных грунтах Навагрудзкага ўзгор'я існуе шмат дробных і сярэдніх гарадоў і мястэчак, з якіх найболей важны: *Навагрудак* (5 тыс. нас.), калісь багаты горад і сталіца Беларуска-Літоўскай дзяржавы, гаспода слаўнага князя Мяндоўга і беларускага мітрополіта (у XV веку). Цяпер гэта глухі, хаця й прыгожы гарадок.

На ўсход ад Баранавіч ляжыць *Несвіж* (6 тыс. нас.), даўная сядзіба Радзівілаў з старасьвецкім харошым замкам гэтых старабеларускіх магнатаў. Калісь тут існавалі багатыя бібліотэкі, друкаваліся кальвінскія кніжкі, красавалі мастацтва, навука, прамысловасць.

На дарозе з Беластоку ў Вільню найвялікшым месцам зьяўляецца *Горадня* або Горадзен (28200 нас. у 1919 г.), што ляжыць на Нёмне, ужо блізка ад нямецкай і літоўскай граніц. Гэта стары прыгожы беларускі горад, які дасягнуў асабліва высокага росквіту ў XVIII в., калі тут існавала шмат фабрык, сярэдніх і нават вышэйшых школ і іншых культурных устаноў. Тут збіраўся пачарзе кожны трэці з польскіх соймаў, тут адбылася і нарада сойму, які падпісаў акт аб другім падзеле Польшчы (1793 г.). Расійскі ўрад зрабіў Горадню крэпасцю, якая была зруйнаваная ў час сусветнай вайны. Прамысловае значэнне Горадня захавала і да гэтага часу. Яшчэ й цяпер там ёсць буйныя табачныя фабрыкі, мылаварні, цагельні.

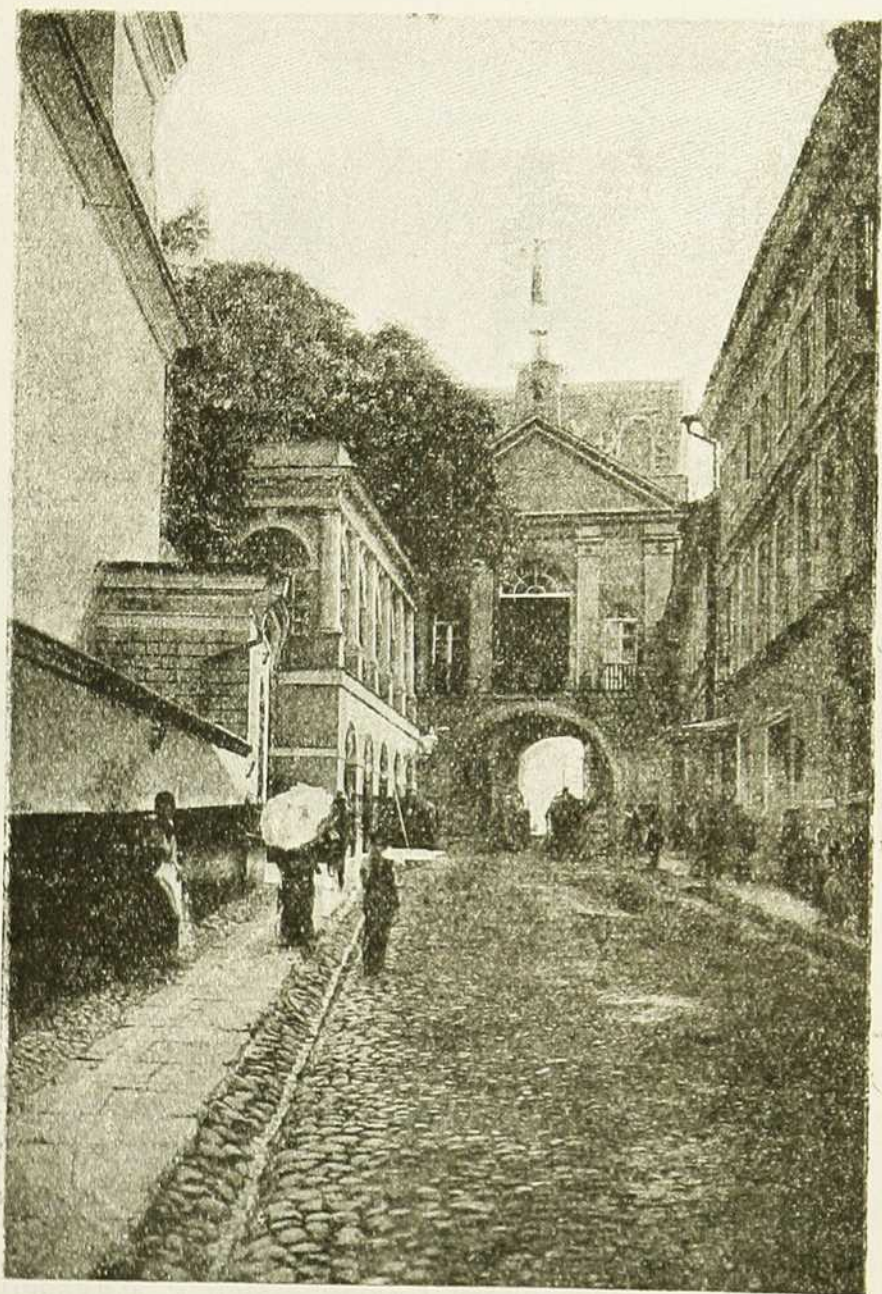
Але значна большую вагу мае *Вільня* (129000 нас. у 1919 г.), старасьвецкая сталіца вялікага Беларуска-Літоўскага княства, якая ляжыць на р. Вяльлі на скрыжаванні Лібава-Роменскай, Ленінградзка-Варшаўскай і Вільня-Ровенскай чыгунак. Горад гэты ляжыць сярод прастораў, залюдненых беларусамі, але вёрст за 50 на захад ад яго ўжо пачынаюць пераважваць літоўцы.

Такім чынам, у часы супольнага дзяржаўнага жыцця беларусоў і літоўцаў, Вільня ляжала бязмаль-што ў самым асяродку Літоўска-Беларускага княства. Гэтым і тлумачыцца гістарычнае значэнне гэтага гораду. У XIV веку літоўскія князі зрабілі Вільню сваёй гасподай, сталіцай Літоўска-Беларускага княства. У Вільню панаяжджала шмат беларускага баярства, майстраў, рамясьнікоў, гандляроў, культурных дзеячоў і г. д. Толькі пасля злучэння Літоўска-Беларускай дзяржавы з Польшчай сюды пачалі нааяжджаць і палякі, і беларуская культура пачала тут адступаць перад польскай, а Вільня часова заняпала. У часы панавання маскоўцаў тут яшчэ болей узмацніўся польскі дух, адчынілася шмат польскіх школ і ў тым ліку універсытэт, які праіснаваў толькі 30 гадоў. У канцы XIX в. Вільню старэнна амаскальваў расійскі ўрад, але, ня гледзячы на

гэта, польскія ўплывы там пераважвалі. Толькі ў XX веку пачалося беларускае адраджэнне ў старадаўнай Беларуска-Літоўскай сталіцы. Пачалі выдавацца беларускія газеты і кніжкі, пачала пашырацца і мова беларуская.

Для беларусоў Вільня была нацыянальнай і рэлігійнай сьвятыняй. Віленскі абраз Вострабрамскай боскай маткі карыстаўся пашанай як сярод праваслаўных, гэтак і сярод каталікоў. Цяпер Вільня побач з Менскам зьяўляецца важным асяродкам беларускага культурнага руху, мае некалькі беларускіх школ і адноўлены універсытэт з выкладаннем навук у польскай мове.

Мал. 93.—Вільня. Вострабрамская капліца.

Як прамысловы асяродак, Вільня сярод беларускіх гарадоў займае другое месца (адстае толькі ад Беластоку). Тут вырабляецца многа во-

праткі, панчоx, хутраў, абуцыя; ёсьць у горадзе шмат гарбарань, пілень і г. д.

Вільня ляжыць у катліне, абкружанай прыгожымі гарамі; ваколіцы яе лічацца адным з найхарашэйшых куткоў Беларусі.

Адным з прадмесьцяў Вільні можна лічыць *Новую-Вялейку* (10 тыс. насельн.), невялікае, але бойкае прамысловае места на Лібава-Роменскай і Ленінградзка-Варшаўскай чыгунках.

На дарозе з Вільні ў Баранавічы найвялікшым местам зьяўляецца *Ліда* (11500 насельн.), а на дарозе з Вільні ў Менск ляжаць *Смаргоні*—мястэчка, вядомае сваімі гарбарнямі, якія аднак былі зруйнованы ў час нямецка-расійскай вайны, і *Маладэчна* (1700 насельн.)—важны чыгункавы вузел.

Мал. 94.—Менск. Пляц Волі. З правага боку будынак Вышэйшага Савету Народнай Гаспадаркі.

Усе вышэйпералічаныя месты краіны ляжаць у межах Польскай рэспублікі. У межах БССР, на ўсход ад мяжы, пракладзенай паводле Рыскае ўмовы, найвялікшым горадам зьяўляецца *Менск* (107 тыс. насельн.), сталіца сучаснай БССР. Гэты стары, вялікі і багаты горад ляжыць на р. Сьвіслачы на скрыжаваньні Заходняй і Маскоўска-Беларуска-Балтыцкай чыгунак. Дзякуючы свайму палажэньню на гэтых дарогах, блізка ад заходняй мяжы Савецкага Саюзу, Менск зьяўляецца адным з самых гандлёвых пунктаў Беларусі і адначасна мае вялікае прамысловае значэньне.

Лежачы ў асяродку Беларускай зямлі, Менск натуральна зрабіўся галоўным асяродкам беларускага нацыянальнага руху і найважнейшым

культурным цэнтрам Беларусі. Вільня магла быць сталіцай толькі аб'яднанай Літоўска-Беларускай дзяржавы; Менск—чыста беларуская сталіца, найболей прасякнёная беларускім духам. Тут знаходзяцца дзяржаўныя ўстановы БССР, беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, сельска-гаспадарчы інстытут, беларускі, польскі і жыдоўскі пэдагагічныя тэхнікумы, беларускі дзяржаўны тэатр, музэй, багатая бібліятэка, інстытут беларускае культуры, дасьледчыя агрономічныя станцыі і шмат іншых навуковых і культурна-асьветных устаноў. Сюды з усіх куткоў Беларусі зьяжджаюцца беларускія пісьменьнікі і іншыя культурныя дзеячы.

З іншых гарадоў БССР у межах краіны Заходніх узгор'яў найважнейшымі зьяўляюцца акруговыя места Барысаў і Слуцк. *Барысаў* (17600 нас.) ляжыць на Бярозе, у тэй яе частцы, да якой даплываюць паракходы. Праз гэты горад (уласна кажучы праз яго прадмесце Новы-Барысаў) праходзіць чыгунка з Менску на Маскву. Барысаў гандлюе лесам і славіцца сваімі пільнямі і вырабам сернічак. *Слуцк* (13700 насельн.) ляжыць блізка мяжы з Палесьсем на р. Случы ў вельмі ўраджайнай мясцовасьці. Гэты горад гандлюе збожжам і садовінай, якую тут купляюць гандляры з Ленінграду, Масквы і іншых гарадоў Маскоўшчыны. У тутэйшых цэрквах захавалася многа царкоўнай старасьветчыны.

Надзьвіньне або нізіна Дзьвіны абймае паўночную частку Беларусі і адзначаецца асабліва тыповым морэнавым краявідам. Хаця ледавіковы навал тут адклаўся танчэйшым пластом, як у Заходня-Беларускіх узгор'ях, але й тут, як і там, перш за ўсё кідаюцца ў вочы морэнавыя ўзгоркі і груды ды ледавіковае каменьне. Затое тут паміж высокіх узгоркаў засталася значна болей катлін, з якіх многія запоўніліся вадой і перавярнуліся ў вазёры. Нідзе болей на Беларусі няма такой вялікай колькасьці вазёр, як тут. Некаторыя з гэтых вазёр, як, напрыклад, Дрысьвяты, Асьвейскае, Дзьвіньне і шмат іншых дасягаюць вельмі значнай велічыні. Дзякуючы вазёрам і ўзгоркам краявід гэтай краіны адзначаецца надзвычайным хараством. Асабліва прыгожым краявідам слыхе Віцебска-Невельскае ўзгор'е, што ляжыць на поўнач ад Дзьвіны і складаецца з вялізных, месцам вельмі стромкіх узгоркаў, пакрытых буйным каменьнем і парослых яловым ці хваёвым лесам. Віцебска-Невельскае ўзгор'е дасягае 140 сажняў над роўнем мора, а побач з гэтым лагчына Дзьвіны зьніжаецца да 40 м. н. р. м. Хістаньні вышынё паверхні—адна з тыповых асаблівасьцяў краіны. Рэкі краіны адзначаюцца досыць шпаркім бегам. Шмат у якіх месцах іх дарогу пераразаюць груды ледавіковага навалу або старадаўныя долёмітавыя скалы. У такіх месцах рэкі прабываюцца праз гэтыя камяністыя груды і ўтвараюць невялікія парогі. Ёсць такія парогі і на галоўнай рацэ краіны Дзьвіне, напрыклад, каля Віцебску, але яны ня могуць лічыцца значнай перашкодай для руху судзін.

Лагчына, па якой цячэ Дзьвіна, пераходзіць на захадзе ў Надбалтыцкую нізіну Латвіі і зьяўляецца нібы брамай, па якой вільгатныя вя-

тры з Балтыцкага мора могуць лёгка пранікаць у самае сэрца краіны. З гэтай прычыны клімат тутака вільгатны, хмарны, ападкаў выпадае многа (да 600 мілім.), можна сказаць болей, як трэба. Гэтым тлумачыцца вялікая колькасць балот, пераважна імшараў. Лясоў тут меней, як у Палесьсі або на Бярэзінскай вышнявіне, але яшчэ хапае, асабліва ў вышнявіне Дзьвіны. Грунты рознастайныя, пераважна суглінкавыя і супескавыя; у Невельскім узгор'і пераважаюць цяжкія глістыя глебы; на крайнім усходзе многа тыповых падзолаў. Гаспадарка тут стаіць горай, як у Меншчыне ці Горадзеншчыне, ужываюцца горшыя сельска-гаспадарчыя прылады.

З асаблівасьцяй ральніцтва варта адзначыць значную вагу ячменю, якога тут сеюць болей, як бульбы. З тэхнічных расьлін асабліва многа сеюць лёну, які, як ведама, добра выносіць вільгатны і параўнаўча халодны клімат. Апрача ральніцтва сяляне займаюцца лясным промыслам і сплавам мясцовых тавараў: ячменю, лёну і лесу ўніз па Дзьвіне ў Латвію. Значная частка насельнікаў не знаходзіць заробаткаў у родным краі і йдзе на працу ў гарады, асабліва ў Ленінград і Рыгу.

З даўных часоў і да цяперашняга моманту Наддзьвіньне грала значную ролю ў гандлёвых зносінах паміж Усходняй і Заходняй Эўропай. Ужо ў XII в. па Дзьвіне адбываліся бойкія зносіны між слаўным і багатым Полацкім княствам і нямецкімі гандлёвымі гарадамі. Потым нямецкія гандлёвыя фірмы пабудавалі ў Полацку свае канторы і трымалі там сваіх агентаў. Па сваім багацьці ў тыя часы Полацк супарнічаў з Ноўгарадам, але жыў асобным, незалежным ад яго жыцьцём. Тым меней сувязі меў Полацк з Кіевам; Полацкае княства мела сваіх князёў, якія не прызнавалі найвышэйшай улады Кіеву і часта з ім ваявалі. Нават у тыя часы, як Полацкае княства, гэтая першая Беларуская дзяржава, злучылася з Літвой, гандлёвае значэньне Полацку заставалася вельмі значным. У XVII веку краіна пачала занепадаць, але ў XIX в. зноў аджыла.

Праз краіну праходзіць важная чыгунка з Рыгі ў Арол, па якой адбываецца гандаль Паўднёвай Маскоўшчыны і Украіны з Латвіяй. На гэтай чыгунцы ляжаць і галоўныя гарады краіны: Дзьвінск, Полацк і Віцебск—усе на берагах Заходняй Дзьвіны. У *Дзьвінску* (або Дынабург, каля 110 тыс. насельн.) Рыга-Арлоўская чыгунка крыжуетца з Ленінградзка-Варшаўскай. У XIX в. расійскі ўрад пабудаваў тут магутную крэпасць, адыграўшую значную ролю ў час сусьветнай вайны. Цяпер Дзьвінск разам з сваімі ваколіцамі адышоў да Латвіі, але застаецца важным асяродкам беларускага руху. Тут ёсць шмат беларускіх школ і ў тым ліку беларуская гімназія. У ваколіцах Дзьвінску ніжэй на Дзьвіне існуе важная здароўніца Пагулянка, у якую зьяжджаецца лячыцца шмат хворых.

Полацк, даўная сталіца Беларусі, прынамсі найвялікшай яе часткі (Полацкага княства), у сучасны момант зьяўляецца бедным акруговым

местам (19 тыс. насельн.). Аб вялікай мінуўшчыне гораду сьведчаць толькі старасьвецкія будынкі даўных цэркваў.

Значэньне Полацку перахапіў *Віцебск* (91 тыс. насельн.), праз які праходзіць дарога Ленінград-Жлобін. Гэта таксама старасьвецкі горад, які бараніў сваю незалежнасьць ад Літоўскага княства яшчэ даўжэй, як Полацак. Але ня страціў сваёй вагі Віцебск і да цяперашніх часоў. Ён бойка гандлюе з Латвіяй, Ленінградам і Паўднёвай Маскоўшчынай, вывозіць лён, лес, перапраўляе з усходу на захад пяньку і г. д. Паводле свайго гандлёвага абароту Віцебск не адстае ад Менску. Значную вагу маюць і прамысловыя прадпрыемствы гораду.

На поўнач ад Віцебску на дарозе ў Ленінград ляжыць чыгункавы вузел—*Невель* (13 тыс. нас.)—з вельмі прыгожымі, багатымі на вазёры і ўзгоркі ваколіцамі, а на паўночны ўсход ад Віцебску на Вышняй Дзьвіне стаіць стары *Вяліж* (12 тыс. нас.), які адпраўляе па Дзьвіне вельмі многа лесу і лёну.

Вокаўскі лес цягнецца ўдоўж усходняй мяжы Беларусі, аддзяляючы нашу старану ад Сярэдняй Маскоўшчыны. Гэта досыць высокае (да 300 м. н. р. м.), але роўнае плоскаўзвышша, складзенае з старадаўных вапнякоў (каменна-вугальнага часу) і ледзь прыкрытае тонкім пластом асноўнай морэны. Тут няма ні ўзгоркаў, ні вазёр, ні ледавіковага каменя, якімі гэтак багата Надзьвіньне. Аднастайныя прасторы бярозавых ды асінавых лясоў тут чаргуюцца толькі з імшарамі ды дзе-ні-дзе пераважаюцца далінамі рэк. У Вокаўскім лесе пачынаюцца шмат якія рэкі Ўсходняй Эўропы, у тым ліку Дняпро, Дзьвіна і некаторыя прытокі Волгі. Такім чынам краіна ляжыць акурат на вадападзеле між вадазбораў Балтыцкага і Чорнага мораў з аднаго боку і Каспійскім вадазборам з другога. Нават самы назоў краіны „Вокаўскі“ лес выводзяць ад слова „Волакаўскі“ і тлумачаць тым, што праз яе, як праз вадападзел, „валаклі“, перацягвалі рэчныя судзіны з адной ракі ў другую. Выступаньнем на паверхню краіны вапнавых земных парод тлумачацца карставыя зьявы, якія наглядаліся ў розных месцах Вокаўскага лесу. Некаторыя мясцовыя рэкі цякуць месцам па паверхні, месцам пад зямлёй у пячорах, прамытых у вапняках. Сустрэкаюцца тут і вазёры, злучаныя паміж сабой падземнымі пратокамі. Клімат краіны халаднейшы і сушэйшы, як у іншых частках Беларусі, маразы тутака ўзімку мацнейшыя, рэкі замярзаюць на доўгі час, сьнег зьбіраецца найгрубейшым пластом.

Грунты краіны пераважна суглінкавыя; ураджайнасьць досыць значная; апрача збожжа сеюць шмат лёну, а на поўдні і канопель. Як з Надзьвіньня шмат сялян адыходзіць на заробаткі ў Ленінград, гэтак з Вокаўскага лесу многа людзей уходзіць на часовую працу ў Маскву і на будаваньне чыгунак у Маскоўшчыне і ў Сібіры. Наагул кажучы, сувязь краіны з Маскоўшчынай вельмі значная. У гаворцы тутэйшых беларусоў прымчаецца вялікая падмешка маскоўскіх слоў, дый ня мала тут жыве

побач з беларусамі і запраўдных маскоўцаў. Маскоўскія ўплывы адбіліся на спосабах земляўладання. Сяляне тут пераважна ўладаюць зямлёй супольна ўсёй вёскай і час ад часу зямлю пераразьмяркоўваюць згодна з зьменамі ў складзе сямей (перадзелы).

Гарадоў у краіне мала. На поўначы найвялікшым месцам зьяўляецца горад *Белы* (7 тыс. насельн.), што ляжыць на рацэ Вобшы, якая цячэ ў прытоку Дзьвіны—Мяжу. Адгэтуль па рэках на захад вывозяць лес, збожжа (авёс), лён, пяньку.

На заходняй мяжы краіны, на чыгунцы з Масквы на Смаленск, Менск і Берасьце, знаходзіцца важны прамысловы пункт *Ярцава* (12 тыс. нас.) з буйным вырабам баваўнянкі.

Краіна Дняпроўскіх узгор'яў ляжыць па сярэдзіне Беларусі, так што з усіх бакоў яе абкружаюць іншыя беларускія краіны. На захадзе гэтая краіна мяжуецца з Заходня-Беларускімі ўзгор'ямі, на поўначы—з Надзьвіньнем, на ўсходзе—з Вокаўскім лесам, на поўдні—з Палесьсем і Беларускім лесастэпам. Краіна гэтая адраўняецца ад Вокаўскага лесу больш пасечанай паверхняй з вялікай колькасьцю ўзгоркаў і раўчакоў. Аснову краіны складае падземны груд вапнякоў (дэвонскіх, на поўдні крэйдавых), які адхіляе цячэньне Дняпра на захад аж да Воршы, дзе галоўная беларуская рака прабіваецца праз гэты груд і ўтварае так званы Кабяляцкі парог. Далей ад Воршы Дняпро цячэ ўжо проста на поўдзень, рассякаючы краіну на 2 часткі: заходнюю—з Аршанскімі ўзгор'ямі і ўсходнюю—з Задняпроўскімі ўзгор'ямі. На поўначы краіны між Дзьвіной і Дняпром праходзіць так званая Смаленская Брама—галоўны праход з Маскоўшчыны ў Сярэднюю Беларусь, Літву і Польшчу.

Грунты краіны рознастайныя, пераважна падзольныя, лясныя, але месцам, асабліва ў Задняпроўі, сустракаюцца ўраджайныя суглінкі. Сеюць тут, як і паўсюды на Беларусі, найболей жыта, далей пачарзе йдуць авёс, ячмень, бульба або грэчка. Апрача лёну сеюць многа канопель, асабліва па лепшых грунтах.

Лясоў тутакж яшчэ многа, і дрэва адгэтуль у вялікай колькасьці спляўняецца на Украіну па Дняпры і па Сожы. Люднасьць краіны складаецца бязмаль-што выключна з беларусоў, да якіх тут примешана толькі па гарадох некалькі процантаў жыдоўскай і маскоўскай люднасьці. На захадзе (у Магілёўшчыне) пануе найболей чыстая беларуская мова, на ўсходзе прымячаецца некаторы ўплыў Маскоўшчыны. У першыя часы гістарычнай эпохі тут жылі на поўначы крывічы, на поўдні—радзімічы. Дзякуючы вялікаму вадзяному шляху „з Вараг у Грэкі“, які праходзіў тады праз краіну, яна адзначалася магутным разьвіцьцём гандлю і багацьцем. На ўсходзе краіны на Дняпры, на зямлі крывічоў, ужо тады існаваў багаты горад *Смаленск* (цяпер 67 тыс. насельн.), у якім, як і ў Полацку, кра-савалі асьвета і гандаль.

Смаленск быў сталіцай багатага крывіцкага Смаленскага княства, якое праз доўгі час змагалася з Ноўгарадам і Кіевам, але некалькі разоў падпадала пад іх панаваньне. Злучыўшыся з Літвой, Смаленск зрабіўся важнай крэпасцю, якая зачыняла Смаленскую Брану з усходу. З XVI па XVII в. горадам заўладалі маскоўцы і зрабілі яго сваёй крэпасцю, але ў XVII в. ён ізноў злучыўся з Літвой. Як паўзвычайны горад, Смаленск некалькі разоў пераходзіў з рук у рукі, але ўвесь час заставаўся важным вайсковым пунктам, хаця некалькі разоў быў зруйнаваным дашчэнту. Вельмі моцна пацярпеў горад у час вайны 1812 г. ад французаў.

Цяпер горад страціў сваю даўнейшую вайсковую вагу, але дзякуючы скрыжаваньню ў ім двух важных чыгунавых шляхаў (Маскоўска-Менскага і Віцебска-Арлоўскага), вядзе бойкі гандаль з Віцебскам і Менскам, Сярэдняй і Паўднёвай Маскоўшчынай.

На захад ад Смаленску, на скрыжаваньні Маскоўска-Менскай і Ленінград-Жлобінскай чыгунак, у тым месцы, дзе па Дняпры пачынаецца правільны рух параходаў, стаіць *Ворша* (20 тыс. насельн.). Калісь і тут была літоўская крэпасць, якая бараніла Літоўска-Беларускую дзяржаву ад маскоўцаў у тыя часы, як Смаленск падпадаў пад Маскву. У ваколіцах Воршы здабываюць найлепшую вапну.

Ніжэй Воршы на Дняпры і на чыгунцы, што вядзе ў Жлобін, стаяць гандлёвае жыдоўскае мястэчка *Шклоў* (6 тыс. насельн.) і багаты і прыгожы горад *Магілёў* (42 тыс. насельн.), каля якога крыжуюцца шосы з Бабруйску, Кіеву і Ленінграду.

У Задняпроўскіх узгор'ях найважнейшыя месцы: *Горкі* або *Горы-Горкі* (7 т. нас.), у якіх знаходзяцца найстарэйшая даследная станцыя Ўсходняй Эўропы і вядомая вышэйшая сельска-гаспадарчая школа—адзін з найважнейшых і найстарэйшых (з 40-х гадоў мінула веку) расаднікаў асьветы на Беларусі; *Амсьціслаў* (9 т. н.)—старасьвецкі беларускі горад, асяродак ураджайнага багатага на збожжа раёну, і *Рослаў* (23 тыс. насельн.) павятовы горад Смаленскай губэрні, на чыгунцы з Смаленску ў Бранск, з бойкім гандлем збожжам, лесам і пянькой. У ваколіцах залягаюць значныя паклады фосфорытаў.

Беларускі лесастэп або Паўднёва-Ўсходняя Беларусь ляжыць між Сожам і Дзясной, мяжуючыся з Украінай і Паўднёвай Маскоўшчынай. Верхнія пласты земнай кары складаюцца тутака з крэйды (або трэцічных адкладаў), па-над каторай адкладаўся тонкі пласт ледавіковага навалу і месцам грубы пласт лёэсу. Ад асабліва сьцяй лёэсавага грунту залежаць і галоўныя адзнакі тутэйшага краявіду. Краіна гэтая ледзь прыметна павышаецца з захаду на ўсход і выглядае вялікай гладкай роўнядзьдзю бяз гор і ўзгоркаў, без каменя і ледавіковых вазёр. Толькі раўчакі ды яры пераразаюць гэтую краіну ў розных кірунках, ды даліны рэк з зрывістымі сьценамі надаюць рознастайнасьць паверхні. (Успомні пахаджэньне рэк у

тэй частцы Эўропы, якую пакрывае лёс). Рэкі цякуць павольна, увясну шырока разьліваюцца і часта мяняюць свае рэчышчы, пакідаючы на месцы іх дугаватыя вазёры-старарэччы.

Клімат Беларускага лесастэпу сушэйшы, як у іншых краінах Беларусі, лета там гарачэйшае, ападкаў выпадае меней. Калісь гэтая краіна была голым бяздрэўным стэпам, але яшчэ ў перадгістарычныя часы пачала парастаць лесам, які спачатку зьяўляўся па ярох і рэчных далінах, а потым блізка-што зусім выціснуў адгэтуль стэпавыя травы. У часы панавання тут стэпаў лёс пакрыўся тлустай чорназемнай глебай, але пад лесам гэтая глеба выпаласкалася, зьбялела і перавярнулася ў шэрыя суглінкі або ў суглінкі на лёсе. Такія глебы пры добрай гаспадарцы таксама зьяўляюцца ўраджайнымі, а з гэтай прычыны чалавек з даўных часоў пачаў высякаць тутэйшыя лясы і большую частку іх перавярнуў на нівы. Цяпер лясоў тут засталася ўжо мала, а краіна выглядае зноў, як стэп, з раскіданымі па ім дубовымі гайкамі. Хваёвыя бары сустракаюцца тут ужо радзей, як у рэшце Беларусі; найболей іх па пескавых грунтах каля рэк. Насяленьне краіны—пераважна беларусы, патомкі радзімічаў; на поўдні да іх далучаецца прымешка ўкраінцаў, а па так званых „пасадах“ сустракаецца шмат старавераў—маскоўцаў, якія асталяваліся тут яшчэ ў XVII веку, калі іх ганіў і прасьледваў на Маскоўшчыне расійскі ўрад.

Гаспадарка ў краіне мае шмат асаблівасцяў. Апрача звычайных расьлін, пашыраных паўсюды на Беларусі, тут сеюць шмат канопель, значна болей, як лёну, табакі, цукровых буракоў. Па стараверскіх пасадах пашырана прамысловае гародніцтва.

Параўнаўча з іншымі краінамі Беларусі тут значна вышэй стаіць фабрычная прамысловасць. На захадзе ў *Новазыбкаве* (19 тыс. насельн.), *Злыцы* (6 тыс. насельн.) існуюць значныя фабрыкі сернічак; па дварох трапляюцца цукраварні, па месцах шмат табачных фабрык, пенька-трапальняй, алейняй і г. д. Аднак найвялікшую прамысловую вагу мае выраб сукна ў *Клінцох* (16 тыс. насельн.). Места гэтае паводле сваёй прамысловасці можа спрачацца за першае месца з Беластокам. Дзякуючы чыгунцы Гомель-Бранск, якая праходзіць праз Клінцы, горад гэты мае лёгка збыт сваёй тканіны як на ўсход, гэтак і на захад. Суконныя фабрыкі, гісэрні, гарбарні і алейні раскіданы ў вялікай колькасці і ў ваколіцах Клінцоў. З іншых гарадоў краіны варта заўважыць *Старадуб* (12 тыс. нас.), ціхі гарадок, асяродак ураджайнай акругі, багатай збожжам і пянёй, і *Почап* (12 тыс. нас.) на чыгунцы з Клінцоў у Бранск, багатае гандлёвае места, вядомае вырабам пянёй і алею.

На мяжы краіны на Дзясьне ляжыць моцна амаскалены стары горад *Бранск* (35 тыс. нас.). Цяпер гэта губэрскі горад, вядомы гандлем лесам, алеем і пянёй. Дзясна ад Бранску робіцца гожай для руху паравозаў і мае вялікае значэнне для вывазу гэтых тавараў. Аднак яшчэ

болей вагі маюць чыгункі, якія разыходзяцца ад Бранску ў шасьцёх кірунках. Бранск адзначаецца буйной прамысловасьцю, галоўным чынам жалезапрацоўчай. Асабліва вядома так званая бранская рэйка-пракатная фабрыка, адна з найвялікшых ува Ўсходняй Эўропе. Яна ляжыць у месцы *Бежыца* (20 тыс. насельн.) у ваколіцах Бранску. На поўнач ад Бранску здабываецца шмат жалезнай руды, існуе шмат гіэрань і рознастайных фабрык.

Паўночная Маскоўшчына.

Большую частку паўночнага ляснага пасу Ўсходняй Эўропы займае Паўночная Маскоўшчына. Гэта вельмі вялікая старана, пераважна нізінная, месцам роўная, месцам узгаркаватая з рэдкай люднасьцю, якая стварылася праз злучэньне фінскіх першапачатковых насельнікаў з славянамі, што надыйшлі сюды з Беларусі і Украіны.

Ледавіковы навал пакрывае гэтую старану таксама, як Беларусь і Надбалтыцкі край, і толькі на крайнім паўночным усходзе грунты складаюцца з адкладаў Ледаватага мора, якое насоўвалася туды ў ледавіковую эпоху.

Клімат Паўночнай Маскоўшчыны жорсткі, сухі, тыповы для Ўсходняй Эўропы. Асабліва халодныя тутака зімы. Лета досыць цёплае. Ападкаў хапае. Параваньне вады з ​​земнай паверхні малое, і з гэтай прычыны ў грунтах заўсёды многа вільгаці, так што балоты займаюць вялікія прасторы, а рэкі заўсёды маюць досыць вады. Лясы, якія пакрываюць старонку, затрымоўваюць занадта хуткае раставаньне сьнягоў, якіх тут, дзякуючы сьцюдзёнай і трывалай зіме, набіраецца ў канцы зімы вельмі многа.

Дзякуючы лясам, веснавая вада пакрысе прасочваецца ў грунт і патроху папаўняе недахват вады ў рэках. Тутэйшыя рэкі належаць да трох вялікіх вадазбораў: адны з іх бягуць у Ледаватае і Белае моры, другія—у Балтыцкае мора, трэція—у Касьпійскае возера. (Перагледзі па карце назовы гэтых рэк). Вадападзелы тут нявысокія, так што ў даўнія часы падарожнікі лёгка перацягвалі свае чаўны з аднаго вадазбору ў другі, а цяпер рэкі ўсіх трох вадазбораў злучаны суднаходнымі каналамі і складаюць адзіную рэчную сець.

Лясы Паўночнай Маскоўшчыны складаюцца пераважна з ігластых дрэў, але на паўднёвым захадзе да іх далучаюцца дубы, ліпы, вязы і іншыя шырокаліставыя дрэвы. Аднак многія расьліны, якія на Беларусі зьяўляюцца самымі звычайнымі, ужо ня могуць вытрымаць халадоў Паўночнай Маскоўшчыны. Там ніколі не сустракаецца граб, няма й таполяў, конскіх каштанаў, белых „акацый“ (робініяў), якія зьяўляюцца прыгожай акарасай беларускіх гарадоў. Лясы чаргуюцца з імшарамі, а на крайняй поўначы зусім выціскаюцца імі, так што там пануе аднастайная бяз-

дрэўная тундра, у якой вечна-мёрзлы грунт перашкаджае ўзрастаньню дрэў. У іншых месцах пад лесам утварыліся падзольныя грунты, бедныя перагноем, бо ў лясох затрымоўваецца вільгаць, якая раскладае і выпаласквае перагной з грунту.

У той час, як на Беларусі славяне былі першымі з вядомых насельнікаў краю, тут, у Паўночнай Маскоўшчыне, спачатку паўсюды жылі розныя фінскія пляменьні. З гэтых пляменьняў складаліся 3 групы: заходняя або надбалтыцкая, да якой належалі між іншым і продкі сучасных эстонцаў, паўночна-ўсходняя або прыуральская і паўднёвая або паволская.

У IX в., а можа нават і раней, сюды пачалі надыходзіць славянскія перасяленцы з Беларусі і з Украіны. Стоячы на вышэйшай ступені культуры, славяне пакрысе пачалі аславяняваць тубыльцаў. Тутэйшыя фіны запазычылі славянскую мову й культуру і зьліліся з славянамі ў адну вялікарускую нацыю. Толькі ў самых глухіх немярэчах, у балотных прасторах тайгі ды ў тундры засталіся рэшткі першых насельнікаў, якія захавалі фінскую мову і старадаўнія звычаі.

Вялікарусы залажылі ў межах Паўночнай Маскоўшчыны свае княствы, а потым, пасля татарскай няволі, злучыліся ў адну магутную Маскоўскую дзяржаву. Галоўная рака краю—Волга—паказала маскоўцам дарогу для далейшай колёнізацыі на ўсход і паўднёвы ўсход. Пакрысе вялікарусы заўладалі бязмаль усёй Усходняй Эўропай і Паўночнай Азіяй. Маскоўская або Расійская дзяржава пачала знасіцца з Заходняй Эўропай і зрабілася адной з найвялікшых дзяржаў сьвету. Аднак далячыня яе ад заходня-эўропэйскіх культурных асяродкаў, слабое разьвіцьцё ў ёй гандлю—затрымалі яе культурны рух, і сярод эўропэйскіх дзяржаў Расія заставалася адной з апошніх паводле становішча асьветы, навукі, гаспадаркі. Толькі каля буйных гарадоў, асабліва каля сталіц, дзе пашырылася фабрычная прамысловасьць, процант няпісьменных параўнаўча невялікі.

Зьяўляючыся пераважна сельска-гаспадарчым краем, Паўночная Маскоўшчына аднак і па становішчы ральніцтва засталася ззаду ня толькі ад заходня-эўропэйскіх краін, але таксама адстала і ад суседніх—Беларусі і Украіны. Наагул там пануе сярод спосабаў ральніцтва трохпалёўка, але яшчэ шмат у якіх месцах побач з гэтым захаваўся старасьвецкі лядавы спосаб ральніцтва, які бязмаль-што зусім вывеўся на Беларусі.

З другога боку, кармавых расьлін сеюць тут меней, як на Беларусі; палепшаныя спосабы ральніцтва не пашыраны. Толькі каля самай Масквы гаспадарка стаіць трохі вышэй. Палепшаныя сельска-гаспадарчыя прылады, напрыклад, плуг, які даўно выціснуў на Беларусі старасьвецкую драўляную саху, зьяўляюцца яшчэ рэдкімі ў Паўночнай Маскоўшчыне.

Жорсткі клімат Паўночнай Маскоўшчыны перашкаджае ўзрастаньню шмат якіх расьлін, пашыраных на Беларусі. Пшаніцы там сеюць яшчэ меней, як у нас, проса амаль-што зусім не расьце, таксама і кіяхі. Буль-

бы там сеюць значна меней, як у нас, і расьце яна там горай. Благія грунты перашкаджаюць засевам каноплі. Табака не пашырана. Галоўнымі карыснымі расьлінамі зьяўляюцца жыта, авёс, лён. Аднак і жытам старонка ня можа задаволіць патрэбы сваіх насельнікаў. Сяляне мусяць шукаць дапаможных заняткаў. Неўраджайныя грунты і недахват збожжа прымусілі тамтэйшых сялян зьвярнуць увагу на лясныя багацьці краю і на саматужныя промыслы. Валка і вываз лесу ў некаторых мясцовасьцях, дзе лесу яшчэ многа, даюць болей даходаў сялянству, чым ральніцтва й гадоўля жывёлы. Лес і лён зьяўляюцца галоўнымі прадуктамі, якія Паўночная Маскоўшчына можа вывозіць у Заходнюю Эўропу.

Там, дзе лясы павысяканы, сяляне займаюцца саматужнай (кустарнай) прамысловасьцю, або йдуць на фабрыкі і на іншыя заробаткі ў гарады. Саматужнікі ў сваёй хаце сваімі ўласнымі прыладамі вырабляюць тавар на продаж не па заказе, а на невядомага пакупца. (Гэтым саматужнік адрозьняецца ад рамесьніка). Асабліва пашырылася ў Паўночнай Маскоўшчыне саматужная апрацоўка дрэва, але ёсць саматужнікі — гарбары, шаўцы, ткачы і г. д.

Адыход на заробаткі асабліва пашырыўся каля сталіц. Адны з маскоўцаў ідуць выключна ў гарады працаваць на фабрыках, другія вандруюць па Ўсходняй Эўропе з рознымі таннымі таварамі, якімі гандлююць, па вёсках і кірмашох.

Вялікарусы Паўночнай Маскоўшчыны прызвычаліся да вечнага змаганьня з прыродай, прызвычаліся на кожным кроку перамагаць усялякія перашкоды, цяпець голад і холад, працаваць без адпачынку ў працягу кароткага лета над убогай ральлёй. У зьвязку з гэтым яны адзначаюцца нягрэблівасьцю, задавальняюцца малым, умеюць выкручвацца з цяжкіх абставін, дапасоўваюцца да ўсялякіх варункаў жыцьця. У сям'і вялікарус адзначаецца дэспатызм: бацька зьяўляецца поўным гаспадаром сям'і; муж—гаспадаром і ўласнікам жонкі.

Зямлёй вялікарусы ўладаюць супольна. Падворная земляўласнасьць, пашыраная на Беларусі, сустракаецца рэдка ў Маскоўшчыне. Звычайна зямля належыць да ўсёй вёскі, і час ад часу адбываюцца перадзелы: зямлю разьмяркоўваюць пароўну між усімі працаўнікамі або ўсімі ядунамі вясковай грамады—„абшчыны“.

Вёскі складаюцца, як і ў нас, з драўляных хат, выцягнутых удоўж адной даўгой вуліцы. Хаты прастарнейшыя, чым на Беларусі, выходзяць беспасрэдна на вуліцу, рэдка абкружаны садочкамі; на вуліцах і каля хат меней, як у нас, зеляніны.

Паводле асаблівасьцяў прыроды і насельніцтва Паўночную Маскоўшчыну можна падзяліць на 4 краіны: 1) Волска-Окскае міжарэчча, 2) Вазёрную краіну, 3) Усходня-Эўропэйскую тайгу і 4) Тундру.

Окса-Волскае міжарэчча часта завуць яшчэ Маскоўскай прамысловай краінай або Сярэдняй Расіяй. Краіна гэтая цягнецца на ўсход ад пачаткаў Дняпра і займае прастору між вышнявінай Волгі і Акой у самай сярэдзіне Ўсходняй Эўропы.

Паводле сваёй прыроды гэтая краіна мае шмат супольнага з Беларуссю. Гэта таксама пераходны край між паўночнай і паўднёвай паловамі Ўсходняй Эўропы. Як і на поўдні, тут часта сустракаюцца раўчакі, але, як і на поўначы, трапляюцца вазёры ледавіковага паходжання. Ледавіковыя адклады ляжаць тутака досыць тонкім роўным пластом, як у нас на Палесьсі або ў Вокаўскім лесе. Амаль-што ўся краіна мае выгляд раўніны бяз узгоркаў і грудой, пахіленай з захаду на ўсход. На мяжы з Беларуссю на захадзе краіны цягнецца ад пачаткаў Волгі да пачаткаў Акі так званае Сярэдня-Рускае ўзвышша—вадападзел між Дняпроўскім і Волскім вадазборамі. Рэкі, якія сьцякаюць з гэтага ўзвышша, глыбока ўрэзаліся тут сваімі далінамі ў земную паверхню. На ўсход ад сутокі Акі з яе прытокай—Масквой—Сярэдня-Рускае ўзвышша няпрыметна пераходзіць у нізіну, якая пад назовам Вышня-Волскай нізіны абымае большую частку краіны.

Параўнаўча з беларускім, тутэйшы клімат досыць жорсткі, значна сушэйшы. Зімы тут марозныя, трывалыя, лета цяплейшае, як на Беларусі, а ліпень можа лічыцца нават сьпякотным, занадта гарачым. Ападкаў, як і ў нас, выпадаюць пераважна ўлетку, узімку іх меней, але з прычыны адсутнасці адліг сьнег трымаецца праз усю зіму і зьбіраецца да вясны грубейшым, як у нас, пластом.

У асяродку краіны ў гор. Маскве сярэдняя тэмпература году $+3,9^{\circ}$, сярэдняя студзеня— -11° , ліпеня— $+18,9^{\circ}$.

Чым далей на ўсход, тым халаднейшы клімат, тым пазьней пачынаецца вясна. З гэтай прычыны галоўныя рэкі краіны, якія цякуць з захаду на ўсход (Волга, Ака, Масква, Клязьма), узнімаюцца раней за ўсё ў сваіх пачатках. Крыга вышнявіны даходзіць да пакрытай яшчэ лёдам часткі ракі, набіваецца пад лёд і ўтварае так званыя лёдавыя заторы. Вада не знаходзіць сабе дарогі, выходзіць з берагоў і залівае даліну. Такім чынам веснавыя разводзьдзі тут бываюць асабліва вялікімі.

Расьліннасьць Окса-Волскага міжарэчча складаецца, як і на Беларусі, з мяшаных лясоў. Дуб і ліпа сустракаюцца тут побач з елкай і хвойй. Але тут па лясох ужо нідзе не расьце граб, а самых лясоў засталася значна меней, як у нас; большую частку іх даўно павысякалі. Як і на Беларусі, тут пераважаюць лясныя дзярнова-падзолныя грунты, але, дзякуючы халаднейшаму клімату, ураджаі збожжа тут яшчэ горшыя, як у нас.

Даўныя насельнікі краіны—фінскія пляменьні паволскай групы: мурома (па Ацэ) і мера (па Волзе) і літоўскае племя голядзь (на захад ад

Масквы) — тут зусім разышліся ў грамадзе славянскіх перасяленцаў, якія прышлі сюды з захаду і з паўднёвага захаду. Увабраўшы ў сябе фінскую кроў, славяне стварылі тут вялікарускую нацыю, якая хутка падпала яшчэ пад уплывы татараў, але вызвалілася з-пад татарскага ярма, узмацнілася, склала магутную Маскоўскую дзяржаву, колёнізавала землі, што ляжаць на ўсход па Волзе, Урал і Сібір, злучыла нарэшце пад сваёй уладай усю Ўсходня-Эўропэйскую раўніну і бязьмежныя абшары Паўночнай Азіі.

Окса-Волскае міжарэчча зьяўляецца асяродкам вялікарускага краю і калыскай вялікарасійскай дзяржаўнасьці. Ад даўных тубыльцаў краіны — фінаў — тут не засталася нават і рэштак. Сучасныя насельнікі лічацца самымі тыповымі прадстаўнікамі вялікарусаў, а мова іх зрабілася агульнавялікарускай пісьменнай мовай. Тут, каля Масквы, пачалося аб'яднаньне даўных вялікарускіх княстваў у адну Маскоўскую дзяржаву, так званае „зьбіраньне зямлі Рускай“.

Для вялікарусаў характэрным зьяўляецца ўсходні ўплыў у сямейным, грамадзянскім і рэлігійным жыцьці. У рэлігійных пытаннях вялікарусы выяўляюць чыста ўсходні фанатызм. Пры гэтым яны найвялікшую вагу дадаюць ня сутнасьці веры, а паказному яе боку, абрадам. Нідзе сярод славянаў няма такой вялікай колькасьці рэлігійных сэкт, як сярод маскоўцаў.

Можна сказаць, што кожнае здарэньне ў політычным жыцьці Маскоўшчыны выклікала ўтварэньне новых рэлігійных сэкт, новых рэлігійных суполак. Пасьля выпраўленьня даўных кніг патрыярхам Ніканам утварыліся стараверы рознага закону, якія абвясцілі „ніканіанцаў“ гэрэтыкамі, богаадступнікамі; пасьля рэформаў Пётры I зноў аддзялілася ад праваслаўнай веры некалькі сэкт, якія абвясцілі Пётру I антыхрыстам. На чужаверцаў маскоўцы глядзяць з пагардай і ўнікаюць іх. У іх няма тэй рэлігійнай талерантнасьці, якой адзначаюцца беларусы і ўкраінцы. Гэтым тлумачацца надзвычайныя разьмеры рэлігійных змаганьняў паміж сэктамі, змаганьняў, якія загналі фанатычных старавераў у пушчы далёкай поўначы, у пустыні далёкага ўсходу, за межы Маскоўшчыны, змаганьняў, якія выклікалі нават самаспаленьне старавераў на вогнішчах.

Дзякуючы палажэньню ў асяродку Ўсходняй Эўропы, у Окса-Волскім міжарэччы крыжуюцца галоўныя ўсходня-эўропэйскія чыгункі, галоўныя гандлёвыя шляхі. Лежачы на мяжы паўднёвага бязьлеснага земляробскага пасу і паўночнага пасу, багатага дрэвам, краіна зрабілася пасярэдніцай у гандлі гэтых пасаў. Пашырэньню гандлю ў краіне дапамагала і адсутнасьць ураджайных грунтоў, бо прымушала насельнікаў шукаць дапаможных заняткаў апрача ральніцтва, якое не давала тут вялікай карысьці.

Ральніцтва стаіць у краіне нявысока. Толькі ў апошнія гады перадвайной каля сталіцы пачалі завадзіць канюшыну; у рэшце краіны рашуча пануе трохпалёўка, і галоўнымі расьлінамі зьяўляюцца жыта і авёс. Свайго збожжа тут не хапае.

Лепей стаіць гародніцтва. На поўначы краіны каля возера Неро (Рас-тоўскага) нават цэлыя вёскі залюднены выключна гароднічымі. Гарох, цыбуля, часнок, цыкорыя вырабляюцца там на вываз, а тамтэйшыя сяляне адыходзяць на заробаткі ў гарады і ў суседнія краіны, дзе іх з ахвотай наймаюць, як найлепшых гароднічых-спэцыялістых. З кожным годам пашыраецца ў краіне і садоўніцтва, саджаньне яблынь і ігруш, але далёка ня мае тэй вагі, як у нас на Беларусі. Сьліва тут зусім не расьце, вішня расьце вельмі дрэнна.

Затое нідзе не пашырана гэтак, як тут, саматужная прамысловасьць. Некалькі мільёнаў сялян зусім кінулі земляробства і займаюцца тут выключна саматужным вырабам на продаж розных драўляных, скураных, мэталічных, баваўняных, ільняных і іншых рэчаў хатняга ўжытку.

У гэтай працы прымаюць удзел і жанчыны і дзеці попlech з мужчынамі, занятымі толькі самай цяжкай часткай гэтай работы. З дрэва вырабляюць мэблю, калёсы, колы, сані, цацкі, лыжкі і г. д. З гліны гатуюць добрую пасудзіну, парцелянавую і паўпарцелянавую (асабліва каля мястэчка Гжэль Маскоўскай губ., дзе знаходзяць паклады найлепшага белаягліня); з жалеза вырабляюць замочкі, нажы, відэльцы, нажнічкі і г. д. (асабліва каля сутокі Акі з Клязьмай). Месцам саматужнікі шыюць на продаж боты (па Вышняй Волзе, асабліва каля места Кімры), месцам малююць абразы для цэркваў і веруючых (па Нізавіне Клязьмы). Саматужныя вырабы прадаюцца звычайна дробным вандроўным гандляром, якія або самі разносяць і развозяць гэтыя тавары, або перапрадаюць іх буйным гарадзкім гандляром. Даўней сярод саматужных промыслаў пачэснае месца займала ткацтва, але ў апошнія гады саматужнае ткацтва выціснулася мануфактурнымі і фабрычнымі вырабамі.

Кіруючы гандлем Усходняй Эўропы, Маскоўская прамысловая краіна высока паставіла ў сябе і фабрычную прамысловасьць. З усіх кутоў Расійскай дзяржавы сюды прывозяць розную сырыну і ўсё патрэбнае для яе апрацоўкі, перарабляюць на тутэйшых фабрыках і зноў развозяць фабрычныя вырабы па ўскрайках дзяржавы. Асабліва многа тут ткацкіх фабрык. З Туркестану, з Закаўказзя, з Кітаю, нават з Амэрыкі прывозілі сюды баваўняную сырыну і выраблялі тут з яе баваўнянку розных гатункаў. Шмат якія фабрыкі апрацоўваюць тут ільняніну, воўну і шоўк. Вялікую вагу мае і апрацоўка мэталаў, асабліва ў тых мясцовасьцях, дзе трапляюцца значныя паклады жалезнай руды, як па рэчцы Жыздры (Прасачы па карце, куды яна ўліваецца) і па Ніжняй Ацэ. Шкляныя гуты, цагельні, бравары і паравыя млыны таксама даюць заробаткі тысячам насельнікаў краіны. Зразумела, што прамысловасьць краіны ня можа йсьці ў параўнаньне з прамысловасьцю каменна-вугальных акруг, бо тут не хапае свайго мясцовага апалу і яго трэба прывозіць з далёкай Данеччыны, але ўва Ўсходняй Эўропе гэта—адна з найболей прамысловых краін.

Дзякуючы высокаму становішчу гандлю і прамысловасьці, Окска-Волскае міжарэчча адзначаецца, параўнаўча з суседнімі краінамі, досыць высо-

кай гушчынёю залюднення. (На квадратны кілёметр тутака прыпадае болей за 42 чал., у той час, як на Беларусі толькі каля 35; у Вазёрным краі яшчэ меней). Значная частка сялянскага люду не знаходзіць сабе працы ані на фабрыках, ані ў саматужніцтве і шукае заробаткаў за межамі ў Украіне і Сібіры, па Ніжняй Волзе і г. д. Адыход на заробаткі тут мае вельмі вялікую вагу, асабліва каля Масквы, дзе значная частка сялянства ідзе ў сталіцу. Часамі на вёсках застаюцца толькі бабы, дзеці ды старыкі, бо ўсе працаздольныя мужчыны адыходзяць у гарады. Амаль-што па ўсёй Усходняй Эўропе працуюць калускія грабары, цесьляры, пячнікі, ніжагародзкія грузчыкі; паўсюды вандруюць яраслаўскія ды ўладзімірскія гандляры (офені, коробейнікі), твярскія хурманы і г. д.

Вёскі тутэйшых сялян складаюцца з аднапаверхавых драўляных хат і маюць шэры ўбогі выгляд. Затое шмат якія вёскі, насельнікі якіх займаюцца саматужнымі промысламі, пабагацелі, адбудаваўся на гарадзкі ўзор, вырасьлі і перавярнуліся ў запраўдныя гарады. Замест нашых мястэчак там сустракаюцца, як у старавераў Беларускага лесастэпу, яшчэ так званыя „пасады“, якія зьяўляюцца часта запраўднымі гарадамі з буйной прамысловасьцю і бойкім гандлем. Наагул паселішчы гарадскога тыпу тут сустракаюцца часцей, як у іншых мясцовасьцях Усходняй Эўропы. Тутэйшыя гарады адзначаюцца вялікай колькасцю цэркваў і кляштараў. Часта месцы з 2-3 тысячамі насельнікаў маюць болей цэркваў, як самыя вялікія гарады Беларусі. Часта па сярэдня-расійскіх гарадох захаваліся й так званыя „крэмлі“, крэпасці ў асяродку гарадоў з руінамі старасьвецкіх муроў, веж і г. д.

Званіцы цэркваў і кляштараў побач з комінамі фабрык, вежы старасьвецкага крамля поруч з сучаснымі многапаверхавымі камяніцамі кідаюцца перш за ўсё ў вочы і ў сталіцы Вялікарусі, у галоўным горадзе краіны—у *Маскве*. Горад гэты ляжыць, можна сказаць, у самым асяродку Усходняй Эўропы, прыблізна ў роўнай адлегласці ад Белага і Чорнага мораў, ад Польшчы і ад Уралу, ад Каспійскіх стэпаў і ад прыстань Балтыцкага мора. Першым горадам Усходняй Эўропы Масква магла зрабіцца толькі тады, як уся Усходняя Эўропа была ўжо больш-менш роўна залюднена і ўся больш-менш запазычыла агульна-эўропэйскую культуру.

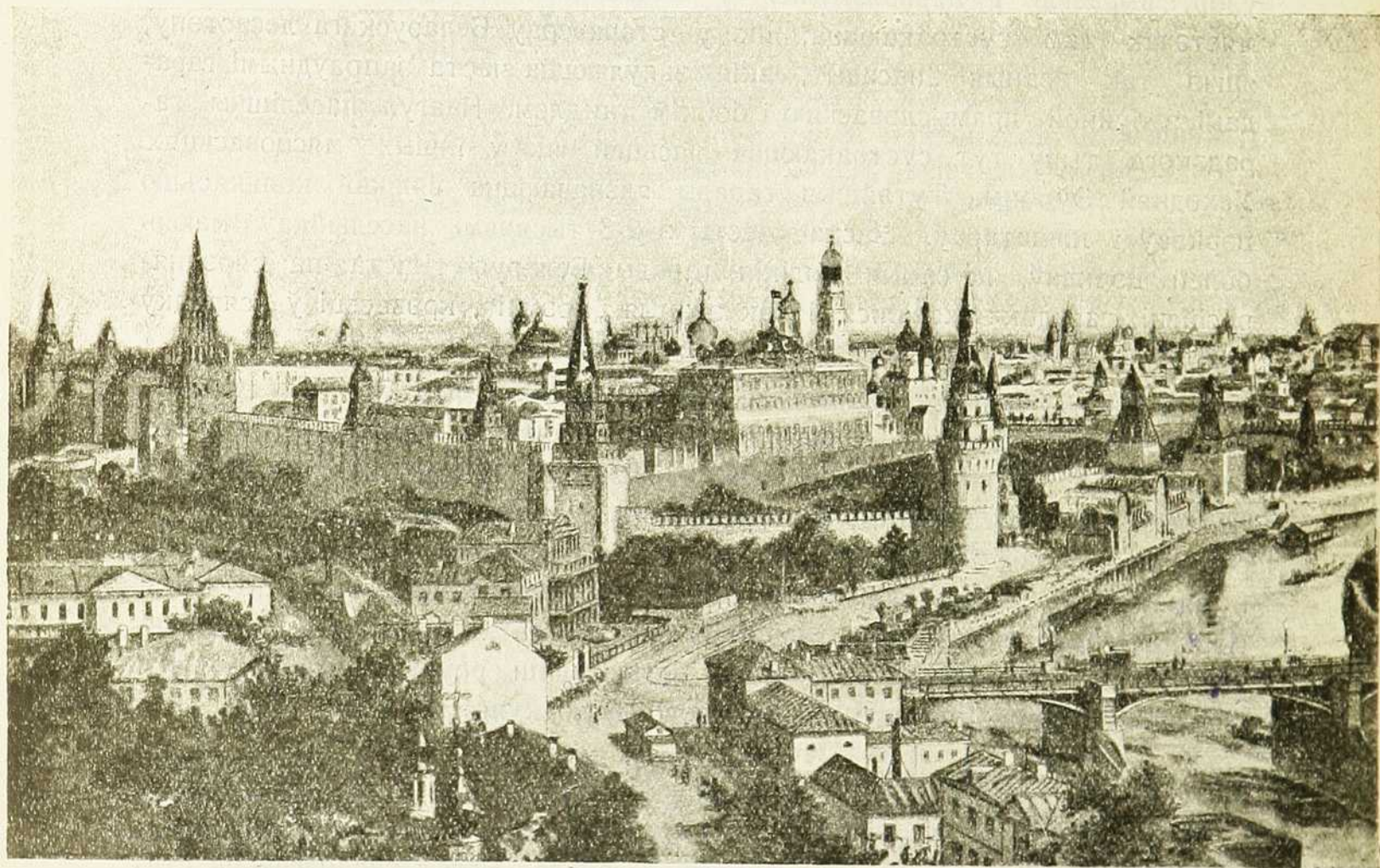
Заложаная яшчэ ў XII веку, Масква хутка зрабілася сталіцай Маскоўскага вялікага княства, а потым Маскоўскага царства, і праз увесь час існавання Маскоўскай дзяржавы павялічвалася, узмацнялася, багацела. Нават перанясенне сталіцы ў Ленінград ня знішчыла вялікай вагі гэтага гораду. Масква заставалася месцам, багатым гістарычнымі ўспамінамі, асяродкам вялікарускай самабытнай культуры.

Асяродкавае палажэнне Масквы прымусала пракладаць праз яе галоўныя чыгункі Расійскай дзяржавы, і яна зрабілася галоўным вузлом дарог Усходняй Эўропы. У той час, калі Ленінград быў асяродкам замежнага гандлю Вялікарусі, Масква была асяродкам гандлю ўнутранага. (Ган-

длёвыя абароты яе да вайны перавышалі 2 мільярды рублёў золатам). Калі-ж Ленінград пасля вайны страціў сваю вагу з прычыны спыну замежнага гандлю Расіі, Масква зрабілася першым горадам Усходняй Эўропы, а ўслед за тым яе зноў зрабілі сталіцай Расійскай дзяржавы.

Як старасьвецкая сталіца Маскоўскага царства, Масква зьмяшчае шмат цікавых і прыгожых помнікаў мінуўшчыны. Перш за ўсё такім помнікам трэба лічыць Крэмль, старасьвецкую крэпасць, якая ляжыць у асяродку сталіцы на беразе ракі Масквы. З усіх бакоў гэтую даўнюю крэпасць атачаюць мураваныя сьцены з прыгожымі вежамі, а ў сярэдзіне яе знаходзяцца таксама вельмі старыя кляштары і саборы, палацы цароў, „палаты“ (Грановітая і Оружэйная), якія зьяўляюцца запраўднымі музэямі царскіх даўнасьцяў. Каля крамлёўскіх муроў ляжыць так званы Белы горад, найболей эўропэйская частка Масквы.

Мал. 95.—Крэмль у Маскве.

Прамысловую, фабрычную частку сталіцы становяць яе многалічныя ўскрайкі, у якіх побач з харошымі паркамі і прытульнымі дачамі пабудованы вялізныя фабрыкі, на якіх вырабляюцца крамніна розных гатункаў, скураныя тавары, мэталёвыя прылады, папера, прадметы раскошы і г. д., якія адгэтуль вывозіліся ня толькі ўва ўсе куты даўнай Расійскай імперыі, але нават у Кітай, Пэрсію, Афганістан і Манголію. (Продук-

шыя маскоўскіх фабрык дасягала да вайны 200 мільёнаў рублёў золатам). Як культурны асяродак Вялікарусі, Масква мае шмат вышэйшых школ (у тым ліку найстарэйшы і найлюднейшы універсітэт Расіі, сельска-гаспадарчую акадэмію, шэраг асаблівых тэхнічных вышэйшых школ і г. д.), славных музеяў („Третьяковская галерея“, „Румянцевский музей“), шмат бібліотэк, навуковых і іншых культурных устаноў.

Перад вайной Масква была восьмым горадам у сьвеце паводле сваёй велічыні. Ува Ўсходняй Эўропе толькі Ленінград перавышаў яе па колькасці насельнікаў. У 1917 г. тут было болей за 2 мільёны насельнікаў. Аднак ад гэтага часу ў звязку з агульным заняпадам гарадоў Расіі насяленьне Масквы пачало змяншацца. У 1920 г. тут засталася толькі 1028000 насельнікаў; Масква перагнала Ленінград, але сярод гарадоў сьвету апынулася толькі на 18 месцы. Затым горад зноў пачаў адраджацца, і цяпер налічвае ўжо каля 1500000 насельнікаў.

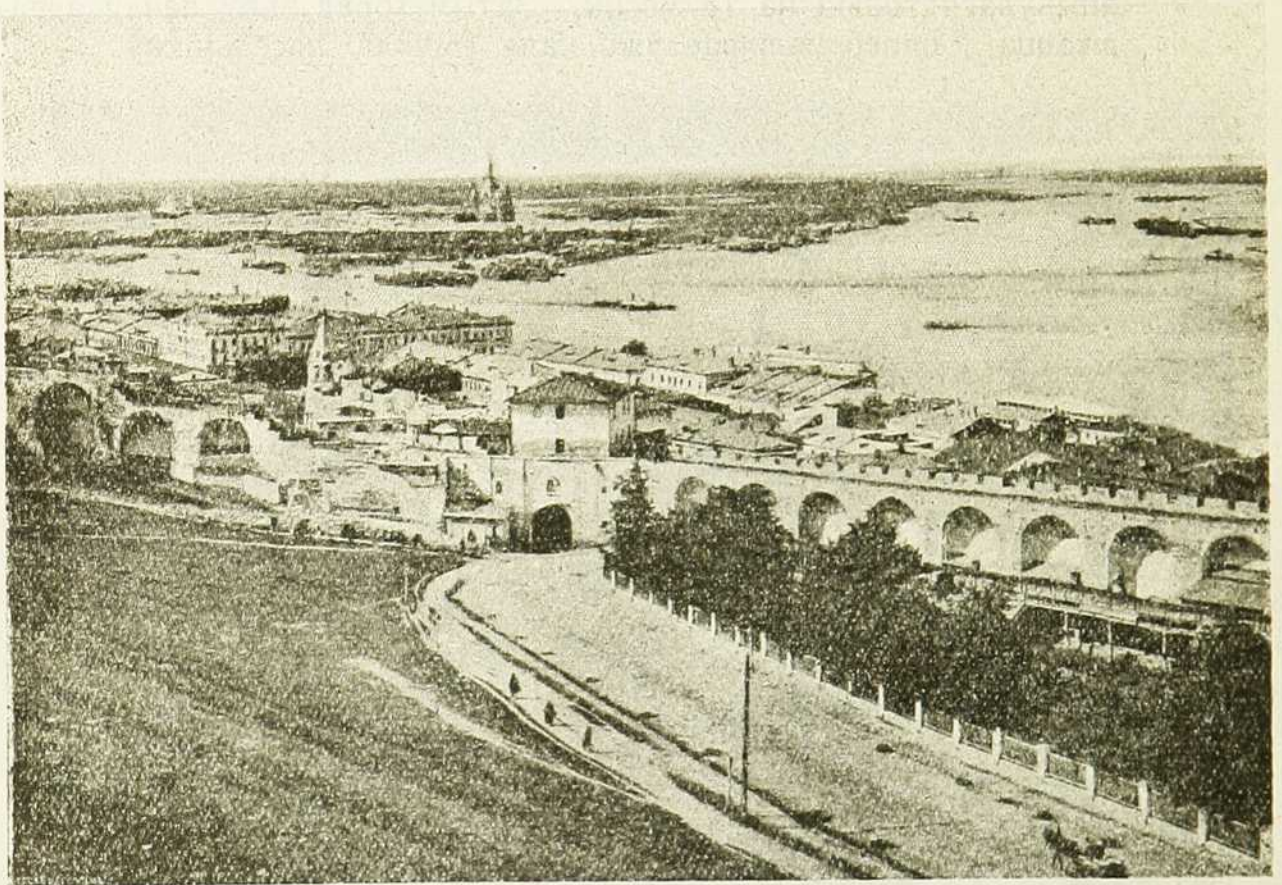
Мал. 96. — Масква. „Красная площадь“.

Навокала Масквы ляжыць шмат другарадных гарадоў, якія складаюць падмаскоўны прамысловы раён. Сюды належаць *Падольск* (13000 насельн.), *Багародзк* (25000 н.) з буйным вырабам крамніны, *Арэхава-Зуева* (44000 н.), якое лічылася вёскай аж да рэвалюцыі, хаця фактычна было важным і багатым прамысловым месцам. Фабрыкі падмаскоўнага прамысловага раёну будуць у будучыне карыстацца замест апалу электрычнай энэргіяй, якую будзе вырабляць электрычная станцыя ў *Ягор'еўску*. Гэтая станцыя будзе працаваць, карыстаючыся, як апалам, мясцовым торфам.

Такі самы прамысловы раён, як пад Масквой, ёсць і на паўночным усходзе краіны. Асяродкам гэтага раёну зьяўляецца горад *Іванава-Вазьнясенск* (72000 н.), які лічыцца галоўным асяродкам расійскай баваўнянай прамысловасьці, і з гэтай прычыны завецца расійскім Манчэстэрам. У хуткім часе тут мусіць пабудавацца вялікая электрычная станцыя, якая заменіць апал на мясцовых фабрыках электрычнай энэргіяй. Сама гэтая станцыя будзе карыстацца, як апалам, ваколічнымі запасамі торфу.

Аднак самыя важныя пасяля Масквы гандлёвыя гарады краіны ляжаць на Волзе, як на галоўным гандлёвым шляху ўсёй Вялікарусі. На вышнявіне Волгі на межах з Беларуссю ляжыць старое крывіцкае места. *Ржэва* (27000 н.). Там існуюць значныя фабрыкі з вырабам ільняніны.

Мал. 97.—Ни́жний Но́вгород.

Ніжэй супроць вусьця Твярцы, злучанай Вышнявалокім каналам з Мстой, якая належыць ужо да Балтыцкага вадазбору, ляжыць губэрскі гандлёва-прамысловы горад *Твер* (83000 н.). Гэта—пачатковы пункт паражнага руху па Волзе і важная станцыя на чыгунцы з Масквы ў Ленінград. Яшчэ большую гандлёвую вагу мае *Рыбінск* (49000 н.), волская прыстань, якая ляжыць проціў вусьця Шаксны, злучанай каналамі і рэкамі з Онескім возерам. Тут тавары, што прывозяцца з Ніжняй Волгі, перагружаюцца з параждаў на баркі, у якіх іх вязуць па Шаксьне і далей у Ленінград. Увясну і ўлетку сюды на працу збіраюцца дзесяткі тысяч асначоў з усёй краіны.

Ніжэй па Волзе ляжаць губэрскія гарады, важныя гандлёва-прамысловыя асяродкі: *Яраслаў* (90 тыс. насельн.) і *Кострома* (59 тыс. нас.). Першы з іх ляжыць на чыгунцы з Масквы ў Архангельск і вырабляе ільняніну і баваўнянку. Другі таксама мае шмат фабрык, вырабляючых крамніну, асабліва ільняніну.

Нарэшце, на крайнім усходзе краіны, каля сутокі Волгі і Акі, знаходзіцца багаты гандлёвы горад *Ніжні-Ноўгарад* (134 тыс. насельн.), славуты сваім кірмашом, які адбываецца што-год з 15 ліпеня па 25 жніўня. У час кірмашу тутакі збіраюцца дзесяткі і сотні тысяч гандляроў з усіх куткоў Усходняй Эўропы, Паўночнай і Заходняй Азіі.

Гэта самы вялікі кірмаш усяго сьвету, на які прывозяць тавараў што-год коштам на 150 мільёнаў рублёў. З Сібіру сюды вязуць хутры, мяса і масла, з Уралу—жалеза, з Масквы, а даўней яшчэ і з Польшчы і Нямецчыны, вязьлі крамніну, з Каўказу—газу, з Астрахані—рыбу, з поўначы—лес, з Туркестану—баваўну, з Украіны—пшаніцу. Блізка ад Ніжняга-Ноўгараду каля места Балахны на Волзе будзе моцная электрычная станцыя, якая будзе карыстацца, як апалам, запасамі лявольскіх пакладаў торфу. Гэтая станцыя будзе падаваць на ніжагародзкія фабрыкі электрычную энэргію, якая заменіць там апал. Дзякуючы гэтаму Ніжні-Ноўгарад у будучыне можа зрабіцца вялікім прамысловым асяродкам.

Па Ацэ пабудаваліся значна меншыя гарады, як па Волзе. Там ніжэй вусьця р. Вугры ляжыць, напрыклад, *Калуга* (43000 нас.), ціхі губэрскі горад з слаба разьвітай прамысловасьцю. Большую прамысловую вагу маюць места, што ляжаць ніжэй па Ацэ ў суседзтве з сталіцай: *Серпухаў* (36 тыс. насельн.) з ткацкімі фабрыкамі і гарбарнямі, і *Каломна* (25 тыс. насельн.), ля сутокі Акі з Масквой-ракой, з вялікай вагона-будавальнай фабрыкай. З 1922 г. для гэтай фабрыкі пабудавана Кашырская электрычная станцыя, якая замяняе для Каломны апал электрычнай энэргіяй.

Ніжэй па Ацэ мала прамысловых гарадоў, і толькі на нізавіне яе, каля самага Ніжняга-Ноўгараду, дзе знаходзяць жалезную руду, пабудован горад *Паўлава*, які да рэвалюцыі лічыўся сялом. У ваколіцах гэтага места вырабляюць замкі, нажы, відэльцы, нажнічкі і іншыя рэчы з жалеза і з сталі.

Вазёрная краіна ляжыць на паўночны захад ад Волскай вышнявіны і проста на поўнач ад Беларусі. З захаду лагчына Чудзкага возера і р. Наровы аддзяляе гэтую краіну ад Эстоніі, а на поўначы западзіна вялікіх вазёр (якіх?) і рэк, што злучаюць гэтыя вазёры паміж сабой і з Фінскай затокай (як завуцца гэтыя рэкі?), становіць мяжу між Вазёрнай краінай і Карэліяй.

На поўдні і паўднёвым усходзе краіна мае выгляд значнага ўзгор'я, якое атрымала назву Валдайскіх гор і зьяўляецца самай паўночнай часткай Сярэдня-Рускага ўзвышша. На поўнач паверхня пакрысе зьніжаецца, і краіна пераходзіць у нізіну, роўную або ледзь хвалістую, балотную,

аднастайную. На поўначы, над западзінай вялікіх вазёр, гэтая раўніна раптам абрываецца прыступкай так званага глінту (глядзі агляд Эстоніі), які зьяўляецца берагам даўнага мора, што злучала калісь Фінскую затоку праз Ладаскае і Онескае вазёры з Белым морам. Рэкі, якія сьцякаюць з глінту ў Ладаскае возера (Волхаў, Сясь) або ў Няву, утвараюць тут парэі або вадаспады (напрыклад, Гасьцінапольскія парэі на р. Волхаў).

Краявід Вазёрнай краіны вельмі тыповы для краёў, пакрытых ледавіковым навалам. На поўдні краіна мае бязмаль-што горны выгляд. Высокія, а часамі стромкія ўзгоркі, нібы засеяныя ледавіковым каменнем, зьмяняюцца далінамі рэк і многалічнымі вазёрнымі катлінамі.

У той час, як у Маскоўскай прамысловай краіне ад часу вялікага зьледзяненьня прайшло многа тысячагодзьдзяў, і рэкі пасьпелі глыбока ўрэзацца ў грунты, тут сьляды ледавіковага пэрыоду сьвяжэйшыя, рэкі яшчэ не пасьпелі стварыць паўсюды глыбокіх далін і часта маюць выгляд праток паміж вазёрамі. Вазёры мала дзе пасьпелі перавярнуцца ў балоты і зарасьці травой і мохам, і паўсюды зьяўляюцца тыповай адзнакай краявіду. Апрача вялікіх вазёр: Чудзкага, Ладаскага і Онескага, лежачых на ўскрайках краіны, у жыцьці гэтай краіны вялікую ролю грае няглыбокае возера Їльмень, што ляжыць у самым асяродку яе і зьбірае вадзю многіх рэк, якія сюды ўліваюцца з захаду (Шалонь), з паўдня (Ловаць) і з усходу (Мста). З Їльменя ў Ладагу цячэ магутны Волхаў, так што галоўныя рэкі краіны выносяць сваю вадзю ў мора за дапамогай стоку Ладагі—Нявы. (Пэралічы азначаныя на карце рэкі і вазёры краіны. Дзе знаходзяцца пачаткі Волгі?). Вазёры і балоты ўпарадкоўваюць колькасьць вадзі ў рэках, так што ўлетку гэныя рэкі не мялеюць гэтак моцна, як у Окска-Волскай краіне, або тым барджэй у Паўднёвай Маскоўшчыне.

Блізкасьць Балтыцкага мора робіць клімат Вазёрнай краіны крыху мякчэйшым, як у Сярэдняй Расіі. Ня гледзячы на вышэйшую географічную шырыню, сярэдняя тэмпература году тутакі бязмаль такая самая, але зіма значна цяплейшая, а ўлетку ня бывае такой сьпякоты, як там.

Ленінград мае сярэдняю тэмпературу году $+3,7^{\circ}$, студзеня $-9,3^{\circ}$, ліпеня $+17,7^{\circ}$. Параўнай з адпаведнымі лічбамі для Масквы.

Увясну тут часьцей бываюць ранічныя маразы, ад якіх вельмі церпіць збожжа і садовіна. Недахват летняй цяпліны і сьвятла адбіваецца на асаблівасьцях расьлінных згуртаваньняў. Праўда, і тут побач з хвоймі і елкамі расьце дуб, ясьень, вяз, ліпа, але наагул лясы горшыя, як на Беларусі або ў Сярэдняй Расіі. Балоты займаюць тутакі большы процант паверхні, як там.

Першапачатковая люднасьць Вазёрнай краіны, як і ў іншых краінах Маскоўшчыны, складалася з розных фінскіх пляменьняў надбалтыцкай галіны (водзь, весь, іжора, чудзь), аднак сюды вельмі даўно надышлі славянскія перасяленцы, галоўным чынам крывічы з Паўночнай Беларусі. Як у

межах Маскоўскай прамысловай краіны, гэтак і тут славяне мяшаліся з пачатковымі насельнікамі, прышчаплялі ім сваю культуру і мову, так што няма нічога дзіўнага, што нарэшце й тут утварыўся такі самы вялікарускі люд, як і там. Аднак у той час, як там прыродныя варункі былі досыць выгоднымі для гаспадаркі, тут славянскія перасяленцы знайшлі густыя лясы, непраходныя балоты, убогую глебу і няпрыветлівы клімат. З гэтай прычыны залюдненне Вазёрнай краіны адбывалася марудней, пашырэнне земляробства і наагул славянскай культуры пасоўвалася наперад павольна, так што аж да цяперашняга часу ня ўсе тутэйшыя фіны пасьпелі авялікарусіцца, і некалькі дзесяткаў тысяч людзей ужываюць яшчэ фінскую мову.

Як у Сярэдняй Маскоўшчыне асяродкам славянскай каленізацыі была з даўных часоў Масква, так і тут яшчэ раней утварыўся вялікарускі асяродак—Ноўгарад, які згуртаваў каля сябе вялікарусаў Вазёрнай краіны і зрабіўся магутнай самастойнай дзяржавай, якая панавала над гандлем па вялікай вадзяной дарозе „з Вараг у Грэкі“.

Адзелены ад Маскоўскага княства непразымі імшарамі і высокімі Валдайскамі ўзгоркамі, Ноўгарад жыў самастойным культурным і політычным жыццём, быў цесна злучаны з гандзёўскім хаўрусам нямецкіх гарадоў, гандляваў, багацеў і пашыраў славянскую культуру на крайняй поўначы Усходняй Эўропы ў глухой тайзе. Толькі ў XV в. Масква заўладала Вялікім Ноўгарадам; непакорных ноўгародцаў сілком перасялілі ў Сярэднюю Маскоўшчыну, а на іх месцы асадзілі падмаскоўных вялікарусаў. Вазёрная краіна пазбавілася сваёй самастойнасці, сваёй гандлёвай вагі і свайго багацця. У канцы XVII і ў пачатку XVIII в. маскоўцы зьвярнулі ўвагу на Вазёрную краіну, пабудавалі нарэшце каля вусцяў Нявы новую гандлёвую прыстань—сучасны Ленінград,—які хутка зрабіўся новым асяродкам эаанамічнага і культурнага жыцця краіны.

У XVIII веку праз Вазёрную краіну пралажылі важныя вадзяныя дарогі—каналы, якімі злучылі вадазбор галоўнай ракі Маскоўшчыны—Волгі—з вадазборам Балтыцкага мора.

Вышнявалоскі канал злучыў Волгу з Нявой цераз Твярцу, Мсту, Волхаў і Ладаскае возера; Ціхвінскі шлях злучыў тыя-ж Волгу з Нявой цераз Малогу, Чагадошчу, Ціхвінку, Сясь і тое-ж Ладаскае возера; нарэшце Марыінскі вадзяны шлях, цяпер самы важны, цягнецца па Шаксьне, Белым возеры, Выцегры, Онескім возеры, Сьвіры і Ладазе.

З дапамогай каналаў рэкі Вазёрнага краю злучаны ў адзіную сець вадзяных дарог з рэкамі рэшты Вялікарусі. Такім чынам краіна апынулася на галоўнай дарозе, па якой вывозіцца паволскае збожжа і тайговы лес у Заходнюю Эўропу. Гандаль маскоўскімі таварамі зьяўляецца асновай дабрабыту Вазёрнай краіны. З сваіх уласных тавараў краіна вывозіць лён, лес і драўляныя вырабы, бо лясоў тут захавалася яшчэ шмат. Па берагох рэк і вазёр часамі ўся дарослая люднасць ваколічных вёсак займаецца валкай, перавозкай і сплавам лесу.

Ральніцтва ў краіне стаіць горай, як на Беларусі або ў Сярэдняй Маскоўшчыне. Трохпалёўка тут таксама пераважае над іншымі спосабамі ральніцтва, але тут яшчэ вельмі пашыраны лядавы спосаб гаспадаркі (што гэта за спосаб?). Жыта тут яшчэ пануе над іншымі гатункамі збожжа, але расьце горай, як у нас, дрэнная тамака й бульба. Затое авёс, які не вымагае трывалага лета, не патрабуе шмат цяплыні, набывае тут большую вагу. Таксама вялікую карысьць селяніну дае лён. Лёнам засяваюць найлепшыя землі, яго вывозяць і за межы за дапамогай вандроўных гандляроў, купляючых ільняніну ад сялян. Асабліва многа лёну вырабляюць Пскоўская і Ноўгарадзкая губэрні. Пасьля вайны плошча засеваў лёну значна зьменшылася.

Многалічныя вазёры краіны слынуць сваімі рыбнымі багацьцямі, між іншым корушкай, сігамі, сьняткамі і ласоскамі, лоў якіх дае важны даход ваколічным насельнікам.

Саматужная прамысловасьць тутака ня мае тэй вагі, як у Маскоўскай прамысловай краіне. (Толькі па Валдайскіх узгорках карыстаецца славай выраб мядзяных званочкаў ды ў пачатках Волгі саматугам вырабляюць на продаж боты). Затое адыход на працу ў гарады, асабліва ў Ленінград, адцягвае шмат працоўных рук ад ральніцтва. Шмат у якіх месцах краіны знаходзяць жалезную руду (вазёрную і балотную), а каля места Баравічаў трапляецца і буры вугаль, але фабрычная прамысловасьць карыстаецца прывозным апалам, пераважна ангельскім вугалем, і гуртуецца каля Ленінграду, куды гэты апал лягчэй за ўсё прывезьці. Толькі пільні і фабрыкі сернічак распаўсюджыліся блізка-што па ўсёй краіне.

Як і паўсюды ўва Ўсходняй Эўропе, вясковая люднасьць у Вазэрнай краіне пераважае над гарадзкой. Вёскі тут маленькія, але чысьцейшыя, як у Сярэдняй Маскоўшчыне, часта па іх сустракаюцца й двухпаверхавыя хаты. Гарады тут маюць болей заходня-эўропэйскіх адзнак, чым гарады Маскоўскай прамысловай краіны.

Ленінград, як асяродак Вазэрнай краіны, якая заўсёды бойка гандлявала з Заходняй Эўропай, мае выгляд чыста эўропэйскага, сучаснага гораду. Тут няма тэй самабытнасьці, якой адзначаецца Масква. Сярод насельнікаў Ленінграду спатыкаюцца прадстаўнікі ўсіх народаў Эўропы, асабліва Ўсходняй. Апрача маскоўцаў, украінцаў, беларусоў, жыдоў і палякоў тут жыве многа немцаў, фінляндцаў, эстонцаў, латышоў, татараў, швэдаў і г. д. Абапал простых, шырокіх, добра брукаваных вуліц тут цягнуцца аднастайныя, як кашары, пераважна трох-чатырох паверхавыя будынкі. Аднак і тут ёсьць шмат прыгожых сабораў (Ісакаўскі, Казанскі, Васкрасенскі), помнікаў (Пётру Першаму), даўнацарскіх палацаў (Зімовы, Мармуровы, Анічкін), тэатраў, будынкаў, вышэйшых культурных і асьветных устаноў і г. д. Акрасай гораду зьяўляецца Нява, у вусьці якой, на астравах дэльты ён пабудоваўся. Вялізныя харошыя масты, гранітныя надбярэжжы, параходны рух дадаюць шмат хараства

былай сталіцы Расійскай дзяржавы. На так званым Ленінградскім востраве („баку“), які зьяўляецца найдаўнейшай часткай гораду, ёсць шмат старасьвецкіх будынкаў XVIII веку, у тым ліку Петрапаўлаўская крэпасць і шэраг іншых. Культурныя ўстановы (Універсытэт, Горны Інстытут, Акадэмія Мастацтваў) гуртуюцца на Васілеўскім востраве. Дробнейшыя астравы зьяўляюцца прыгожымі паркамі або былымі дачнымі прадмесьцямі. Ленінградская прыстань на Фінскай затоцы ёсць найбліжэйшай морскай прыстанню для ўсёй Сярэдняй Маскоўшчыны. З гэтай прычыны Ленінград зрабіўся найважнейшым асяродкам замежнага гандлю для ўсёй Маскоўшчыны. (Перад вайной гандлёвы абарот Ленінградскай прыстані перавышаў 265 мільёнаў рублёў золатам. Параўнай з Лёндонам, Гамбургам, Лівэрпулем, Рыгай і г. д.).

Выгоднае палажэньне вусьцяў Нявы зьвярнула на сябе ўвагу Пётры I, які й заляжыў Ленінград у 1712 годзе. Спачатку расійскі ўрад сілком зганяў сюды працаўнікоў, гандляроў і рамесьнікаў з усіх кутоў Маскоўшчыны; потым народ і сам зразумеў выгоды жыцьця ў гэтым горадзе, і люднасьць яго пачала хутка ўзрастаць. У 1869 г. тут было ўжо 667000 насельнікаў, у 1897—ужо 1267000, а ў 1914 гэты лік дасягнуў 2300000, так што Ленінград па колькасьці насельнікаў займаў 7-ае месца ў сьвеце. Вайна спыніла замежны гандаль Расіі і выклікала заняпад Ленінграду. У 1920 г. тут заставалася ўжо толькі 906000 нас. Але цяпер іх лік зноў перавысіў мільён.

Да рэвалюцыі Ленінград быў адміністрацыйным асяродкам, сталіцай Расійскай дзяржавы; самая рэвалюцыя тут распачалася і адгэтуль заліла сваімі хвалямі ўсю Ўсходнюю Эўропу.

Як прамысловы асяродак, Ленінград мае шмат фабрык, на якіх перад вайной працавала 150000 чалавек. Тут апрацоўвалася баваўна, воўна, ільняніна; тут існавала шмат гісэрань, машына-будавальных, табачных фабрык, паперань, цукраварань, фабрык свечак, мылаварань і г. д. Каля Ленінграду будуюцца цяпер вялікая электрычная станцыя, якая будзе карыстацца, як апалам, пакладамі торфу і будзе перадаваць па дротце электрычную энэргію замест апалу на лэнінградскія фабрыкі.

Як у культурным асяродку, тутакі згуртаваліся розныя вышэйшыя навуковыя ўстановы (Акадэмія Навук), музэі, вышэйшыя школы (Універсытэт і асабліва тэхнічныя вышэйшыя школы), бібліотэкі. (Публічная бібліотэка Ленінграду мае больш за мільён тамоў кніг і лічыцца 3-й у Эўропе).

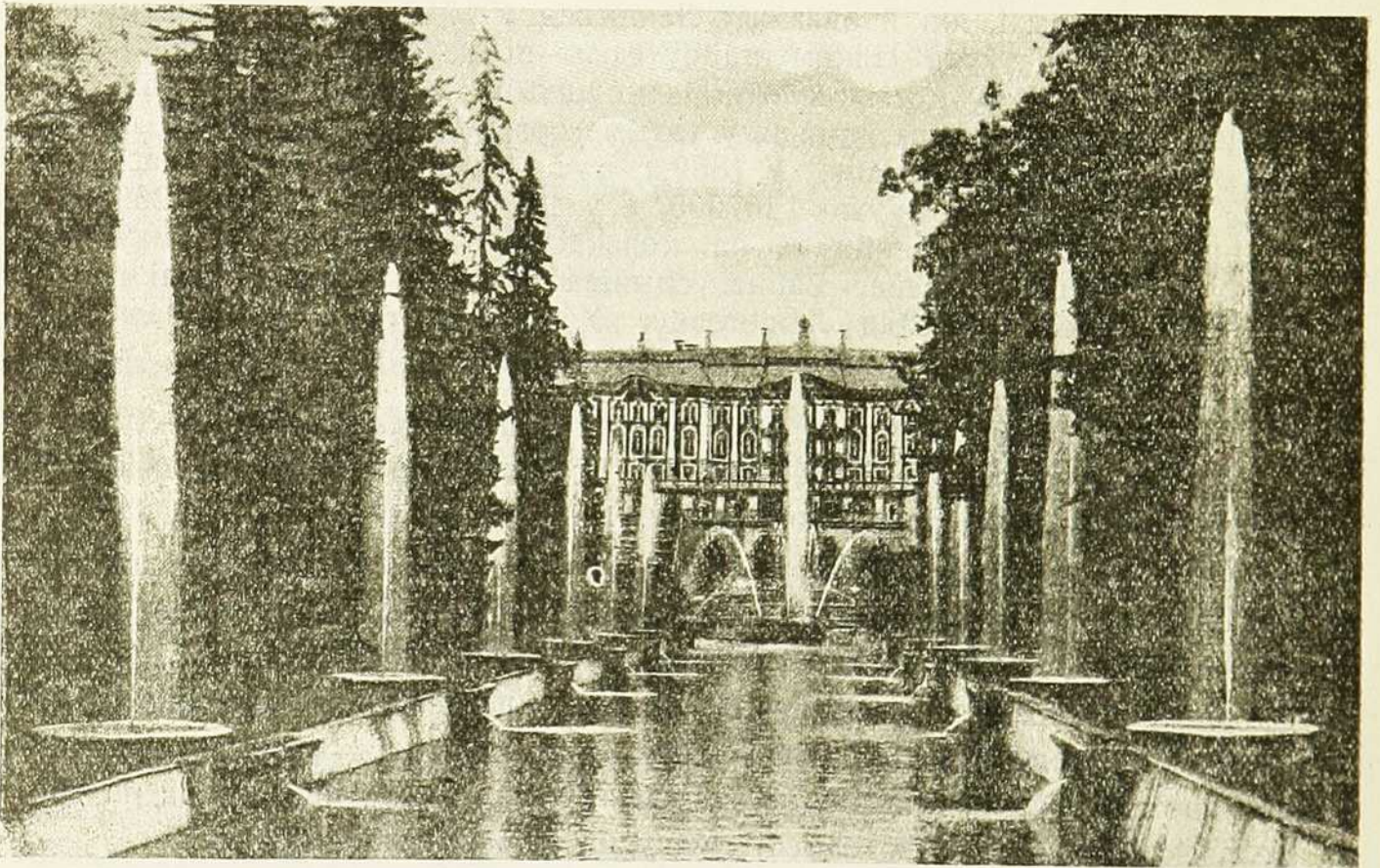
Як у ваколіцах Масквы, гэтак і навокала Ленінграду пабудаваліся дачныя месцы з прыгожымі паркамі, чароўнымі фонтанамі і вялізнымі палацамі: Дзецкае сяло (даўней Царскае, 15000 насельн.), Пэтэргоф, Паўлаўск (цяпер Слуцк), Гатчына (цяпер Троцк, 12249 н.), Ораніенбаум і г. д. У прадмесьці Пулкахе знаходзіцца сьлынная абсэрваторыя, у Колпіне (12000 нас.) буйныя машына-будавальныя фабрыкі. На Фінскай затоцы на востраве Кот-

ліне ляжыць *Кронштат* (30000 нас.), важная морская крэпасць, якая засланне Ленінград ад наступу з мора.

Старадаўны *Ноўгарад* (28000 нас.), лежачы каля выйсьця р. Волхаву з Ільменскага возера, меў у сярэднія вякі каля 400000 насельнікаў. Цяпер гэта ціхі губэрскі гарадок. Толькі руіны старой крэпасці „дзяцінца“, старасьвецкі Софійскі сабор ды іншыя помнікі сьведчаць аб мінулай магутнасьці гэтай сталіцы сярэднявяковай славянскай рэспублікі. На поўдзень ад Ільменя ляжыць *Старая-Руса*, здароўніца з салонамі крыніцамі, якія скарыстаны для лекарскіх мэт.

Пскоў (37000 насельн.), як і Ноўгарад, у сярэднія вякі быў незалежнай рэспублікай, а цяпер зьяўляецца асяродкам гандлю ільнянінай. Як і ў Ноўгарадзе, тут захавалася шмат старасьвецкіх будынкаў і руіны „дзяцінца“.

Мал. 98.—Пэ́тэ́ргоф. Фонтаны каля царскага палацу.

Каля ст. Званка, Паўночн. чыгунак, згодна пляну электрыфікацыі СССР будзе пабудована вялізная электрычная станцыя, якая будзе замест апалу карыстацца сілай падаючай вады ракі Волхаў. Такія-ж станцыі павінны пабудавацца на рацэ Сьвір каля парогаў гэтай ракі. Усе гэтыя станцыі мусяць зусім забясьпечыць Ленінградзкі край таннай энэргіяй, дзякуючы якой фабрыкі гэтага краю будуць абыходзіцца без замежнага вугалю. Гэтыя станцыі апроч таго зьменяць варункі дастаўкі лесу і іншых тавараў па Мары́нскім вадзяным шляху ў Ленінград, бо мэханізуюць працу на перавалачных пунктах гэтай дарогі.

Усходня-Эўропэйская тайга ляжыць у вадазборы Паўночнай Дзвіны і паўночных прытокаў Волгі. Краіна гэтая адзначаецца роўнасьцю паверхні, і нават на вадападзеле між Волскім і Беламорскім вадазборамі знаходзяцца толькі нізкія ўзгоркі, якія атрымалі назой Паўночных грудой (увалаў). Як на поўнач, гэтак і на поўдзень ад гэтых грудой паверхня зьніжаецца вельмі павольна, ледзь прыметна, на паверхні ляжаць мяккія морэнавыя адклады, а на поўнач ад прытокі Паўночнай Дзвіны—Вычагды—іх замяняюць адклады Ледаватага мора, якое пакрывала калісь крайнюю поўнач Усходняй Эўропы.

Клімат Усходня-Эўропэйскай тайгі параўнаўча халодны, жорсткі, сухі. Праўда, улетку яшчэ хапае цяпліні нават для дасьпяваньня збожжа, але затое зіма паўсюды вельмі халодная, марозная. Сьнегавы насцьціл пакрывае краіну ў працягу 5-6 месяцаў. Халодная пара году цягнецца каля 6 месяцаў, а часам і болей.

Места Вусьць-Сыольск, на ўсходзе краіны, мае сярэднюю тэмпературу году $+0,3^{\circ}$, сярэднюю студзеня $-15,2^{\circ}$, ліпеня $+16,6^{\circ}$. На поўначы Архангельск мае такую самую сярэднюю тэмпературу году, але дзякуючы суседзтву Белага мора, там лета халаднейшае (ліпень $+15,8^{\circ}$), а зіма не такая марозная (студзень $-13,7^{\circ}$).

У час кароткага лета не пасьпяваюць адкрасаваць і прынесці плады звычайныя ліставыя дрэвы; з ліставых дрэў толькі бяроза, дзе-ні-дзе вольха ды квояла рабіна могуць вытрымаць тутэйшы клімат. Галоўнымі расьлінамі краю зьяўляюцца ігластыя дрэвы: хвоя, елка, сібірская мадрына, на ўсходзе яшчэ сібірская ельніца, а на крайнім усходзе сібірская кядровая хвоя, ядобнае насеньне якой пад назовам кядровых арэшкаў паўсюды прадаецца па крамах і рынках. Ня вельмі высокія, рэдкія й квояля, пакрытыя лішаймі дрэвы тайгі нібы згарбелі, выстара-ліся без пары. Паўсюды сярод лясоў сустракаюцца імшары, шмат ёсьць такіх непразных немярэчаў, па якіх ня ступала чалавечая нага. Лясы пакрываюць большую частку краіны і зьяўляюцца галоўным багацьцем яе.

Па глухіх пушчах і немярэчах да цяперашняга часу жыве яшчэ шмат рознастайных жывёл: ласёў, мядзьведзяў, ваўкоў, лісаў, рысяў, куніц, гарна-стаяў і расамах. Асабліва-ж многа вавёрак і лясных птушак: глушцоў, цецярукоў, рабкоў.

Затое чалавек у тайзе прымае меншы ўдзел у краявідзе, чымся ў тых краінах, якія ляжаць на поўдзень адсюль. На ўсходзе краіны на кожнага чалавека прыпадае квадратовы кілёметр, або сто й нават болей дзесяцін зямлі. Балотныя, няпрыступныя вадападзелы залюднены вельмі рэдка або й зусім не залюднены. Крышку гусьцей жывуць людзі каля рэк, якія граюць вельмі важную ролю ў жыцьці краіны. Поплавы каля рэк даюць найлепшую спажыву дамовай жывёле; рыбныя багацьці даюць яду чалавеку; як узімку, гэтак і ўлетку рэкі зьяўляюцца найлепшымі дарогамі; па рэках

адбывалася колёнізацыя тайгі славянамі; па рэках і цяпер вывозяць за межы галоўнае багацьце краіны—лес.

Ня глядзячы на малую колькасьць ападкаў, выпадаючых у краіне, рэкі тутэйшыя вельмі поўнаводныя, шырокія, глыбокія. Замярзаюць яны на 5-6 і болей месяцаў; увясну, дзякуючы вялікай колькасьці раптам раставаючага сьнегу і лёдавым заторам, яны вельмі шырока разьліваюцца, але ня вельмі мялеюць і ўлетку, бо выпарэньне вады тут малое, а балоты пакрысе жывяць рэкі сваёй вадой у працягу ўсёй навігацыі. Апрача таго, лясы, якіх тут вельмі многа, рэгулююць колькасьць вады ў рэках, бо дапамагаюць павольнаму прасякненьню сьнегавой і дажджавой вады ў грунт.

Галоўная рака краіны—Паўночная Дзьвіна—складаецца з дзьвёх рэк: Сухоны, якая выцякае з Кубенскага возера, і Югу з прытокай Лузай. Ніжэй сутокі Сухоны й Югу Паўночная Дзьвіна прымае яшчэ прытоку Вычагду і робіцца магутнай ракой болей за вярсту ўшыркі. У сваёй нізавіне, прыняўшы яшчэ некалькі буйных прытокаў, Паўночная Дзьвіна дасягае ўшыркі 3-5-7 і болей вёрст і нарэшце ўліваецца ў Дзьвінскую затоку (т. зв. губу) Белага мора. Для тайгі Паўночнай Маскоўшчыны Паўночная Дзьвіна мае такую-ж вагу, як Волга для Сярэдняй і Паўднёвай Маскоўшчыны. Па ёй праз Архангельск вывозіцца за межы лес, па ёй адбываюцца зносіны паміж асобнымі часткамі краіны. Суднаходны канал злучае Сухону з Шаксной, і такім спосабам злучае яе з Волскім вадазборам і рэчнай сецьцю Вазёрнай краіны (бо Шаксна злучана з Онескім возерам). Вышнявіны Югу і Лузы блізка падыходзяць да пачаткаў рэк Волскага вадазбору (Унжы, Вятлугі), а прытокі Вычагды толькі нізкім вадападзёлам аддзелены ад прытокаў Камы і Вяткі.

Ужо ў даўныя часы цераз гэтыя вадападзелы або волакі, як іх тады звалі, перацягвалі тавары даўныя гандляры, што разьязджалі ў сваіх чаўнох па Паўночнай Дзьвіне і па Волскіх прытоках. Сухона была галоўнай дарогай, па якой у тайгу пранікалі перасяленцы—славяне з Вялікага Ноўгараду. Шукаючы нечапаных лясоў, багатых на хутровага зьвера, ноўгародзкія зьвералоўцы плылі на ўсход па Сухоне, потым або на поўдзень па Югу і Лузе, па Вятцы і Каме, або на поўнач па Паўночнай Дзьвіне да берагоў Белага мора.

За зьвералоўцамі ішлі земляробы, якія пабудавалі там свае вёскі і гарады, зваявалі першапачатковых насельнікаў і далучылі ўсю краіну да ўладаньняў Вялікага Ноўгараду. У XV в. тайга пераходзіць пад уладу Масквы, але сувязь яе з Масквой спачатку была вельмі слабая, і толькі ў XVII в. сюды, у бязлюдныя лясныя нетры, пачалі перасяляцца стараверы, якія хаваліся тут ад прасьледаваньняў і ўціску на іх веру з боку маскоўскага ўраду. Нават каля самай Волгі па берагох яе левых прытокаў аж у XIX в. трымаліся патаемныя кляштары старавераў, потым разбураныя расійскім урадам.

Сярод сучасных насельнікаў тайгі пераважаюць расійцы, якія або зьмяшаліся з першапачатковымі тубыльцамі, або адціснулі іх у глухія лясы і тундры на поўнач і ўсход. Тутэйшыя вялікарусы трохі адразняюцца ад сярэдніх і паўднёвых маскоўцаў. Яны захавалі болей старасьветчыны ў сваіх поглядах і звычаях, гаворка іх адзначаецца „оканьнем“, выразным вымаўленьнем безнаціска „о“. (Паўднёвыя вялікарусы, як і беларусы, гавораць у такіх выпадках „а“, напр., „Масква“, а не „Москва“).

На захадзе краіны ў вадазборы Паўночнай Дзьвіны мясцовыя вялікарусы адзначаюцца высокім ростам, моцным целаскладам, самапэўнасьцю, рухавасьцю, прыгожасьцю. На паўднёвым усходзе па Вятцы жывуць вялікарусы ніжэйшага росту, слабыя, хваравітыя на выгляд. Хаты вялікарусаў у вадазборы Дзьвіны вялікія, адмыслова акрашаныя разьбой; у сярэдзіне хаты чыста, прыгожа, бязмаль гарадзкая абстаноўка. У вяцкіх вялікарусаў хаты брудныя, маленькія, крытыя саломай; у пакоях цемра, убоства, грязь. Адсталасьць і беднасьць вяцічаў тлумачаць большым пашырэннем прыгону ў іх землях, а ніжэйшы рост іх ставяць у залежнасьць ад большай падмешкі фінскай крыві.

Побач з вяцкімі вялікарусамі яшчэ й цяпер жыве шмат даўных насельнікаў краю—фінаў-вацякоў, якія вельмі падобны па абліччы да сваіх вялікарускіх суседзяў, але адразняюцца ад іх галоўным чынам сваёй вацяцкай мовай фінскага кораню. Яны таксама нізкія, пахілыя, маўклівыя, жывуць бедна, у цемры і брудзе. Паводле веры яны лічацца праваслаўнымі, але захавалі шмат паганскіх звычаяў і поглядаў.

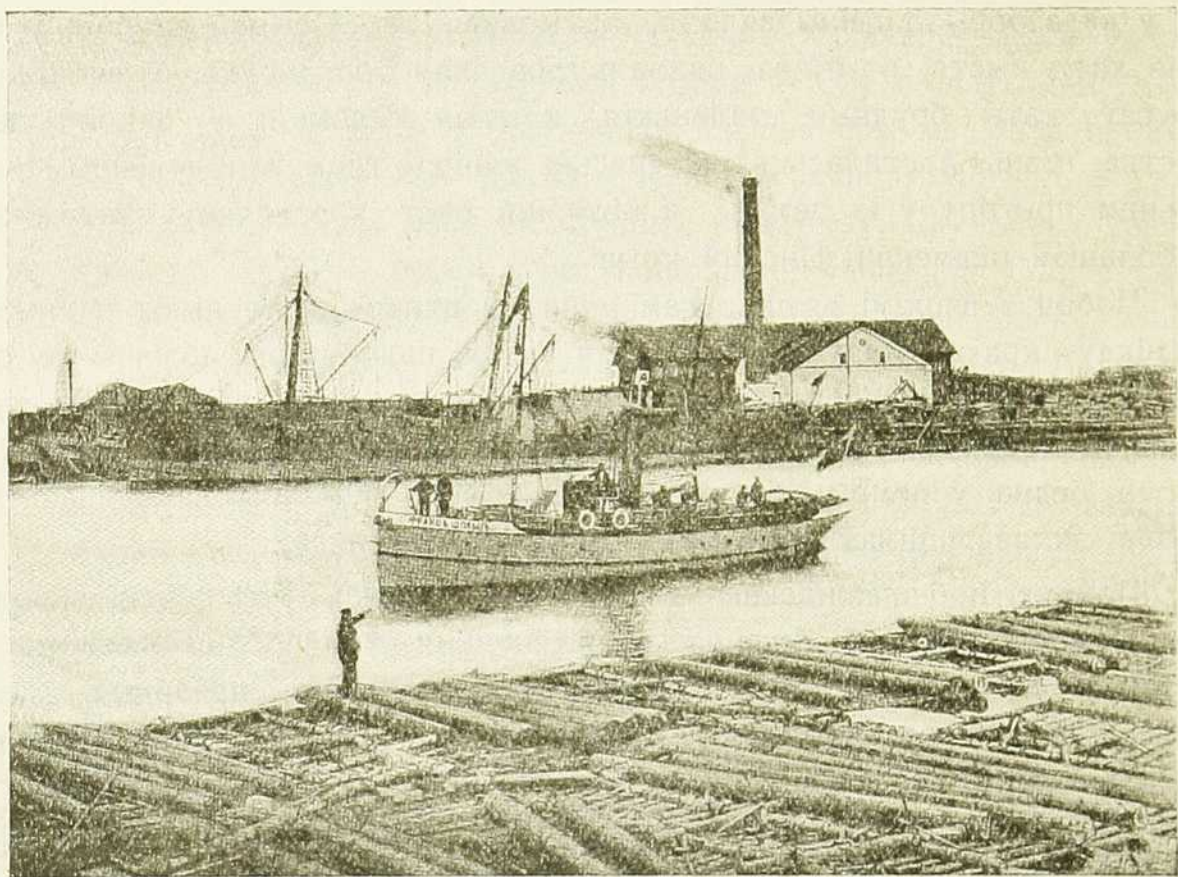
Поўную процілежнасьць ім становяць зыране, другі фінскі народ, як да гэтага часу складае большасьць насяленьня ў вадазборы Вычагды. Яны сярэдняга або й высокага росту, здаровыя, здольныя, падобныя да вялікарусаў Дзьвінскага вадазбору. Зыране жывуць у чыстых, іншы раз двохпаверхавых хатах, любяць мыцца і каля хаты заўсёды будуць асобную лазню. Зыране добрыя паляўнічыя, лоўкія гандляры, але кепскія земляробы. Паводле мовы як зыране, гэтак і вацякі належаць да прыуральскай галіны фінскага племя.

Як зыране, гэтак і вацякі атрымалі цяпер самаўрад. Залюдненыя імі землі складаюць самаўрадныя рэспублікі Воцкую (29 тыс. кв. клм, 705 тыс. насельн.) і Зыранскую (275 тыс. кв. клм, 203 тыс. насельнікаў).

Усе часткі Ўсходня-Эўропэйскай тайгі вывозяць лес і продукты лясной гаспадаркі: дзёгаць, смалу, шпігінар. Аднак вялікая адлегласьць гэтай краіны ад краін, патрабуючых дрэва, перашкаджае лясному гандлю. У Заходняй Эўропе болей куплялі лясных матар'ялаў з Беларусі і Фінска-Скандынаўскага масыву, бо прывозіць лес з тайгі праз Архангельск і Ледаватае мора было нявыгодна: дарога каштавала болей, як самы матар'ял. Аднак у апошнія часы зьнішчэньне лясоў Сярэдняй Эўропы прымусіла зьвярнуць болей увагі на лясы далёкай тайгі. Цяпер лясныя промыслы могуць лічыцца галоўным заняткам люднасьці тайгі. Ральніцтва тут

адыходзіць на другое месца. На поўначы, на нізавіне Дзвіны, і на ўсходзе, у вадазборы Вычагды, збожжа зусім дрэнна расьце і часта не дасьпявае. На паўднёвым захадзе сеюць жыта, авёс, бульбу, лён, як і ў Вазёрнай краіне, але маюць ад гэтага мала карысьці, і калі сяляне жы-вуць досыць заможна, дык дзякуючы іншым галінам гаспадаркі (лясным заняткам, малачарству і г. д.). Найвялікшую вагу мае ральніцтва на паўднёвым усходзе, бо там найлепшыя грунты і найцяплейшае лета. З гэтай прычыны там можна сеяць, апрача жыта і аўсу, нават пшані-цу і мець збожжа ў дастатку, тады як у рэшце краіны свайго збожжа не хапае. Трохпалёўка на паўднёвым усходзе, у вадазборы Вяткі, пануе над іншымі спосабамі ральніцтва, у іншых месцах пераважае лядавы спосаб.

Мал. 99.—Пільня каля Архангельску.

Там дзе не хапае збожжа, асабліва на Сухоне і па нізавіне Паўночнай Дзвіны, па багатых поплавах пасьвяць найлепшае малочнае быдла. Вя-лікай славай карыстаецца, напрыклад, халмагорскае быдла каля вусьцяў Паўночнай Дзвіны. Масла і сыр вывозяцца ў Ленінград і Маскву.

У Зыранскай тайзе, у вадазборы Вычагды, галоўным заняткам можна лічыць паляваньне. Ледзь пачнуцца маразы, як зыране, згуртаваўшыся ў маленькія суполкі, пакідаюць свае вёскі і йдуць у лясы, дзе будуць сабе часовыя хаты і па некалькі месяцаў займаюцца выключна ловам вавёрак, лісаў, кун, расамах і мядзведзяў. На вёсках часта застаюцца толькі жанчыны ды дзеці.

На ўзьбярэжжы Белага мора і на нізавіне Паўночнай Дзвіны, дзе жы-вуць так званыя паморы, тыповыя паўночныя вялікарусы, вельмі важным

заняткам зьяўляецца рыбацтва. Паўночная Дзевіна багата навагай і сёмгай, а ў Белым моры вельмі многа селядцоў. Паморы з дзіцячых гадоў прызвычаліся да рыбага лову. Яны сьмела выяжджаюць і ў адкрытае мора, дзе б'юць маржакоў, нэрп дзеля іх лою і скуры, бялугу (жывёлу, падобную да дэльфінаў) і г. д. Часта паморы ганяюцца за кітамі па Ледаватым моры, забіраюцца на скалаватыя астравочкі гэтага мора, палююць там морскіх птушак, у тым ліку на гаг, качак, гусей (дзе яшчэ ловяць гаг?).

Адным з галоўных асяродкаў рыбацтва на Белым моры зьяўляюцца Салавецкія астравы, залюдненыя чарняцамі Салавецкага кляштару. У час рэлігійных змаганьняў на Маскоўшчыне стараверы 8 гадоў баранілі гэты кляштар ад урадовага войска.

Галоўнай прыстанню краіны ёсьць *Архангельск* (54 тыс. насельн.), што ляжыць у вусьці Паўночнай Дзевіны. Праз гэты горад з тайгі вязуць дрэва, смалу, дзёгаць, шпігінар, з Сухоны лён, з-пад Вяткі збожжа і г. д. Тут існуе шмат пільняў і некалькі іншых фабрык. Асабліва вялікую вагу набываў Архангельск у часы заняпаду Балтыцкіх прыстань у часы войн, калі Маскоўшчына магла вывозіць свае тавары толькі праз Белае мора. Так было ў XVI, XVIII в., калі яшчэ ня было Ленінграду; тое-ж было ў часы Наполеонаўскіх войн і ў час мінулай сусьветнай вайны.

На паўднёвым захадзе ў вадазборы Сухоны ляжыць на скрыжаваньні чыгунак Масква-Архангельск і Ленінград-Вятка-Перм *Вологда* (53 т. насельн.), асяродак унутранага гандлю краіны, а на паўднёвым усходзе на аднаназоўнай рацэ пабудавалася *Вятка* (52 тыс. насельн.), старадаўная колёнія Вялікага Ноўгараду, цяпер галоўны пункт загатоўкі збожжа для архангельскіх рыбакоў.

Тундра крайняга паўночнага ўсходу Эўропы, у вадазборы рэк Пячоры і Мезені, у канцы ледавіковага пэрыоду была дном Ледаватага мора. Мяккія глістыя і пескавыя адклады гэтага мора роўным паземным пластом адклаліся ў гэтай надзвычайна роўнай нізіне. Толькі па сярэдзіне краіны з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход на Пячорска-Мезенскім вадападзеле цягнецца шэраг нявысокіх узгоркаў, так званы Тыманскі груд. Гэта старадаўны ланцуг зморшчавых гор, адгор'е Уральскіх гор, моцна размытае вадой і разьедзенае выпатрэньнем. У ледавіковы пэрыод гэты груд быў востравам або ланцугом астравоў, пакрытым грубым пластом лёду, як і ўсё сухазем'е Паўночнай Эўропы. Яшчэ й цяпер самы далёкі паўночна-заходні аддзел Тыманскага груду—паўвостраў Канін—аддзяляецца ад галоўнай часткі груду морскай затокай (Чэскай губой). Паўвостраў Канін даўней быў востравам. Пярэсмык, які злучае яго з контынэнтам, зьяўляецца нізінай і пакрыт морскімі адкладамі. Гадоў 100 назад на гэтым пярэсмыку яшчэ была апошняя рэштка мора—возера, з якога рэкі адначасна выцякалі на захад у Белае мора і на ўсход у Чэскую губу, так што навокада Каніна можна было скрозь праехаць вадой. (Які кавалак сухазем'я

да цяперашняга часу застаўся востравам Ледаватага мора каля берагоў тундры на захад ад вусьцяў Пячоры і на ўсход ад Каніна?).

Клімат Усходня-Эўропэйскай тундры халодны, хмуры, няпрыемны. Нават і лета тутака халоднае, вельмі кароткае, нават і ўлетку здараюцца маразы. Зіма нязвычайна сьцюдзёная; сьнегавы насьціл трымаецца болей за 6 месяцаў, рэкі скуты лёдам каля 7 месяцаў; каля берагу і Ледаватае мора, як і Белае, на паўгода пакрываецца лёдам.

Сярэдняя тэмпература году паўсюды ніжэй за 0° , а каля вусьцяў Пячоры ніжэй за -6° . Самы цёплы месяц мае ў сярэднім $+6, +8^{\circ}$, а самы халодны $-14^{\circ}, -22^{\circ}$.

Ападкаў у тундры выпадае мала (меней за 300 мілім.), але параваньне такое малое, што вільгаці заўсёды болей, як трэба. Вільгацьцю

Мал. 100.— Самаеды.

паўсюды насякнены грунты і на мяккіх грунтох скрозь утварыліся вялізныя, бязмежныя балоты. Грунты прамярзаюць на многа аршын глыбіні, а ўлетку пасьпяваюць адтаваць толькі на самай паверхні. На глыбіні 10-30 вяршкоў ляжыць вечна-мёрзлы грунт, які перашкаджае пранікаць у зямлю карэньню дрэўных расьлін. З гэтай прычыны лясоў тут няма, а галоўным расьлінным згуртаваньнем зьяўляюцца імшары, пакрытыя тарфяным мохам, журавінамі, расіцай. Характэрная паўночная ягада пабоч з журавінай—марошка. Прухнучы мох пакрысе ператвараецца ў торф, з якога склаліся цэлыя гарбавінкі так званай „бугрыстай тундры“. Найлепшымі куточкамі тундры зьяўляюцца засланёныя ўзгоркамі сухія схілы, па-

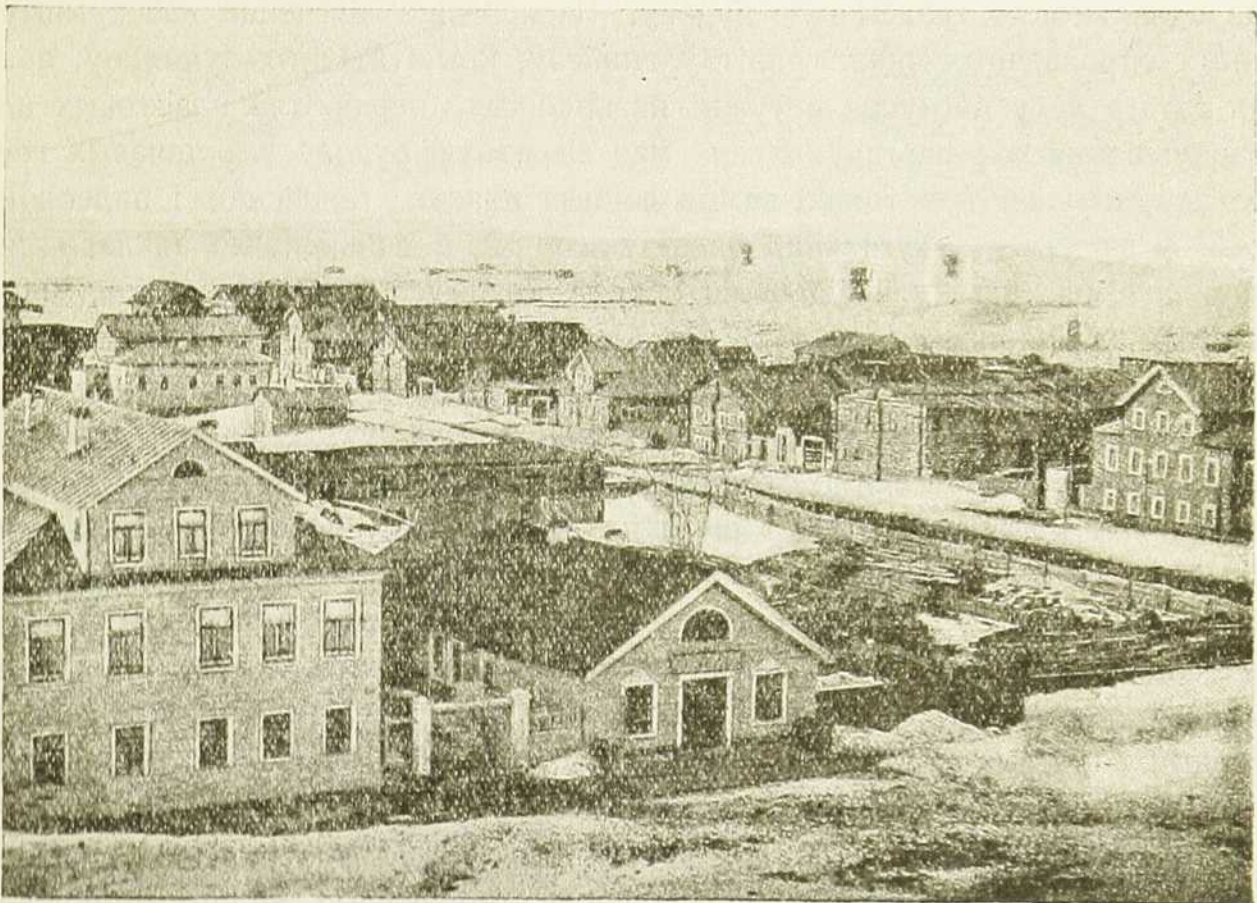
крытыя прыэстым дываном красак і траў, падобным да альпійскіх лугоў. Як і ў Лапаршчыне, тут захавалася яшчэ шмат падканцавосных жывёл: лемінгаў, блакітных лісаў, сьнежных соў, пардваў або белых курапат. Улетку сюды прылятаюць з выраю мільёны качак, гусей, лебядзей і іншых балотных

і вадзяных птушак. Мошкі і камары становяць кару насельнікаў тундры, мучаць жывёлу і не даюць адпачынку чалавеку. Рэкі краіны багаты рыбай, і рыбацтва дае галоўныя сродкі да жыцця. З гэтай прычыны і насяленьне гуртуецца каля рэк, тым барджэй, што рэкі зьяўляюцца адзіным надзейным шляхам для зносін улетку. На вадападзелах насельнікі гадуюць паўночных аленьў, якія, на жаль, часта сотнямі мруць ад пошасных хвароб. З скуры аленьў вырабляюць замшу, лепшыя гатункі якой вывозяць у Сярэднюю Расію.

Першапачатковыя насельнікі тундры—самаеды, фінскага племя—нізкага росту, вузкавокія, жорсткавалосыя, з нізкім лобам, плескаватым носам і жоўтай скурай. Яны жывуць у так званых „чумах“, складзеных з простых кіёў, убітых у зямлю, зьвязаных наверху канцамі і абцягнутых скурай аленьў. З аленьевых скур робяць самаеды і вопратку: кашулю хутрам унутр і „маліцу“—кашулю з нагавіцамі і хутрам знадворку.

Самаеды вядуць бадзяжны спосаб жыцця, вандруюць з аленьмі па тундры, жывяцца мясам і малаком гэтых аленьў. Па веры самаеды лічацца праваслаўнымі, але трымаюцца паганскіх паглядаў і побач з крыжам но-

Мал. 101 —Места Мезень у тундры.

сяць на сабе фігуры паганскіх бажкоў. Гультаяватыя, бедныя, цёмныя, брудныя, прыхільныя да п'янства, самаеды, як іх алені, патроху выміраюць ад пошасных хвароб. Патроху іх выціскаюць зыране, якія заўладалі ў

вышнявіне Пячоры блізка-што ўсімі аленямі, і расійцы-стараверы, якія захапілі ўсе рыбныя промыслы на Пячоры.

Гарадоў у тундры мала, і яны маюць характар дробных бедных мястэчак. (Глядзі мал. 101).

У р а л.

(Азнач паводле карты географічнае палажэньне Уральскага горнага ўкладу. Якія астравы Ледаватага мора лічыш магчымым прызнаць за працяг Уральскіх гор контынэнту? Якія моры—часткі Ледаватага—атачаюць гэтыя астравы? Якія пратокі аддзяляюць гэтыя астравы адзін ад аднаго і ад контынэнту?)

Уральскі горны ланцуг зьяўляецца найдаўжэйшым горным укладам нашае часткі сьвету. Пачынаецца ён пад вечным лёдам Ледаватага мора і цягнецца аж да напаленых сонцам пустынь Арала-Каспійскай катліны. Спачатку (на астравах Новай Зямлі) ён выгінаецца на захад, потым (на поўнач ад падканцавоснага кола) выгінаецца на ўсход, далей — зноў на захад і нарэшце (на поўдні) — зноў на ўсход. На ўсім сваім працягу ён мае аднальвовую геолёгічную будову. Пасярэдзіне цягнецца пас крышталічных спрадвечных скал: гранітаў, гнэйсаў, крышталічных лупнякоў; абাপал гэтага пасу цягнуцца йстужкі пазьнейшых, пераважна пластовых адкладаў: вапнякоў, маргляў. Урал мае выразную будову зморшчавых гор, але зморшчыліся тут толькі самыя даўныя пласты (азойскай і палеозойскай эр да каменна-вугальнай эпохі ўключна), а пазьнейшыя адклады ляжаць паземна. Адгэтуль відаць, што Урал утварыўся вельмі даўно, калі яшчэ ня было пазьнейшых адкладаў, бо йначай і яны склаліся-б у маршчыны.

Зморшчы, з якіх складаецца Уральскі ланцуг, цягнуцца роўналежна з поўначы на поўдзень. Усходнія з іх моцна сьціснуты з бакоў, адзначаюцца большай вышыняй і стромкасьцю, чымся заходнія. Шмат у якіх месцах яны патрэскаліся, а з шчылін, якія такім спосабам утварыліся, павылівалася цякучая лява. З гэтай лявы стварыліся жылы і цэлыя горы выбуховых скал, у якіх галоўным чынам і залягаюць багатыя паклады карысных мінералаў, якімі славяцца ўсходнія пакаты Уралу. Заходнія зморшчы нявысокія, шырокія і адхонныя; пакрысе яны пераходзяць у асобныя парослыя лесам плоскаўзвышшы, так званыя пармы, пакрытыя паземнымі пластамі маргляў і пескавікоў.

Здаецца дзіўным самотнае палажэньне Уралу, адсутнасьць сувязі з іншымі зморшчавымі гарамі, бо звычайна зморшчавыя ланцугі становяць працяг адзін аднаго, пераходзіць адзін у другі. Аднак дакладнае азнаямленьне з Уралам паказвае, што гэта толькі руіны магутнага горнага ўкладу. Самыя ўсходнія зморшчы Уралу зьнішчаны нядаўна, параўнаўча з узростам Уралу, размыты вадой мора, што існавала на месцы сучаснай Заходня-Сібірскай нізіны. Некаторыя вучоныя гавораць, што даўней Урал цягнуўся далёка на поўдзень, быў злучаны з Цянь-Шанем і іншымі гарамі

Азіі. Як старадаўны, моцна размыты і выпятрэлы ланцуг, Урал мала дзе дасягае значнай вышыні. Найвышэйшая гара яго (Тэльпос-Іс) дасягае 1656 м. н. р. м., праходы ляжаць паўсюды нізка, а ў сярэдняй частцы ўздываюцца толькі на 300 м. н. р. м. і побач з суседнімі плоскаўзвышшамі Ўсходняй Эўропы маюць выгляд невялікіх узгоркаў. Вадападзел між рэкамі Эўропы і Сібіру праходзіць па сярэднім крышталічным пасе ланцуга. На ўсход ад вадападзелу ўсходні схіл (складзены з стромкіх, моцна сьціснутых зморшчаў) стромка спадае ў бок роўнай Заходня-Сібірскай нізіны; заходні схіл наадварот—павольна зьніжаецца, так што трудна прымеціць, дзе канчаецца Ўсходня-Эўропэйская раўніна і пачынаюцца першыя ўзгоркі Уральскага ўкладу. З гэтае прычыны Урал звычайна далучаюць да Эўропы, а не да Азіі, ад якой ён выразна адмяжоўваецца. Аднак і ўсходні схіл Уралу можна толькі ўмоўна лічыць мяжой Эўропы і Азіі. Па той бок яго пануюць такія-ж прыродныя варункі, як і ў Эўропе. Уральскі ланцуг занізкі нават для таго, каб затрымаць усю вільгаць заходніх вятроў, якія пануюць абাপал яго. Праўда, на яго схілах выпадае болей ападкаў, чымся ў суседніх старонках, але й Заходні Сібір абвадняецца галоўным чынам тымі дажджамі, якія пераходзяць цераз Урал з захаду.

Урал, аднак, можна лічыць усходняй мяжой уплываў Гольфштрому. На захад ад Уралу сярэдняя тэмпература году пад уплывам Гольфштрому вышэй, чымся ў іншых мясцовасьцях, лежачых на такой самай шырыні. На ўсход ад Уралу тэмпература году ніжэй за сярэднюю тэмпературу ўсіх мясцовасьцяў, лежачых на такой самай шырыні. Урал, як кажуць, ляжыць на ізоаномале 0°. На захад ад яго ляжаць нібы перагрэтыя краіны, на ўсход—нібы перасьцюджаныя.

Расьлінныя згуртаваньні мясцовасьцяў, што ляжаць абাপал Уралу, бязмаль аднальковыя. Пасы гэтых згуртаваньняў у Сібіры складаюць працягі адпаведных пасаў Эўропы. Толькі самы хрыбет Уралу адразьняецца ад суседніх старонак расьліннасьцю, тыповай для вышэйшых шырынёў. (Чаму?)

Народы Эўропы і Сібіру лёгка пераходзілі цераз Уральскія нізкія праходы. Як ува Ўсходняй Эўропе, гэтак і ў Заходнім Сібіры абাপал Уралу цяпер жывуць пераважна маскоўцы, якія патроху выціскаюць першапачатковых насельнікаў, належачых да фінскіх і туркскіх пляменьняў. Абাপал Уралу на аднальковай шырыні, у аднальковых расьлінных пасах пануюць і аднальковыя заняткі насельнікаў. Толькі самы ланцуг і яго прыгор'і, дзякуючы вялізным запасам мінеральнага багацьця, зьяўляецца старонкай, у якой побач з сельскімі заняткамі пашырыліся нетракапальная і фабрычная прамысловасьць і гандаль.

У XVIII веку Урал, як край, багаты жалезнай рудой і дрэўным апалам, быў галоўным жалезаздабывальным краем Эўропы. Ад таго-ж часу, як жалеза пачалі выплаўляць за дапамогай каменнага вугалю, значэньне

Уралу зьменшылася, бо каменнага вугалю тутака мала, а колькасьць лясоў што-год зьмяншаецца. Апрача таго, Уралу шкодзіць яго далячыня ад культурных краёў Эўропы.

Адзіны з геолёгічнага погляду, Урал можа быць падзелены на 4 географічныя краіны ў залежнасьці ад географічнай шырыні, клімату, колькасьці падземных багацьцяў і іншых прыродных асаблівасьцяў: 1) астравы Новая Зямля і Вайгач разам з грудом Пай-Хой на контынэнце могуць разглядацца, як першая з гэтых краін *Падканцавосны Урал*; 2) ад Карскага мора да 60° паўночн. шыр. цягнецца так зв. *Паўночны Урал*; 3) далей да шырыні $55\frac{1}{2}^{\circ}$ —*Сярэдні або Рудны Урал* і 4) адтуль на поўдзень—*Башкірскі або Паўднёвы Урал*.

Падканцавосны Урал зьяўляецца нібы адгор'ем галоўнага ланцуга. Каля 68° паўн. шырыні ад Уралу аддзяляецца ў кірунку на паўночны захад груд Пай-Хой. Працягам гэтага груду ёсьць горы вострава Вайгач. Гэта паўднёвая частка Падканцавоснага Уралу, вярхі якой нідзе не дасягаюць вышыні сьнегавой мяжы. Зусім іншы выгляд маюць горы Новай Зямлі, якая можа лічыцца працягам Вайгачу. Там, асабліва на паўночным востраве Новай Зямлі, вярхі гор дасягаюць 1400 і болей мэтраў увышкі. Горы выглядаюць хмурымі і дзікімі, завінуты хмарамі, а па вярхох пакрыты вечным сьнегам. Магутныя ледавікі спаўзаюць адтуль беспасрэдна ў Карскае і Барэнцава моры. Вялізныя адломкі такіх ледавікоў, цэлыя лёдавыя горы заўсёды плаваюць па Карскім моры. Іншы раз, нават улетку, з-за іх нельга праехаць па гэтым моры. Наадварот, заходнія берагі Новай Зямлі знаходзяцца яшчэ пад слабым уплывам Гольфштрому і ўлетку не замярзаюць. Заходнія берагі Новай Зямлі пашматаны глыбокімі вузкімі затокамі, вельмі падобнымі да фюрдаў Норвэгіі, усходнія—зрывістыя, недаступныя, заўсёды забітыя лёдам.

Клімат краіны вельмі халодны (сярэдняя гадавая тэмпература каля пратокі Маточкін Шар— 8°), так што мала якія расьліны могуць вытрымаць тамтэйшыя маразы. Здалёку скалы Новай Зямлі, ніжэй сьнегавой мяжы, здаюцца зусім голымі, але там яшчэ трапляюцца лішай, мох ды паўзучая падканцавосная ніца лаза. Жывёлы краіны трымаюцца каля мора, дзе яны могуць жыцьца рыбай. Туды часта заходзіць белы мядзведзь, забягае блізкія ліс, а заўсёды там живуць толькі многалічныя морскія птушкі.

У канцы мінулага веку на Новай Зямлі пасялілася некалькі сямей самаедаў, якія там займаюцца рыбацтвам і паляваньнем, а продукты свае мяняюць на збожжа, якое сюды прывозяць час ад часу архангельскія паморы.

Паўночны Урал пачынаецца ў 30 вёрстах ад Карскага мора. (Там знаходзіцца гара Канстантынаў Камень 520 м. увышкі). Спачатку Паўночны Урал цягнецца на паўднёвы захад, а каля $64\frac{1}{2}^{\circ}$ паўн. шыр. (каля гары Саблі) зварочвае проста на поўдзень. Найвышэйшыя горы краіны, так званыя

там „Камені“, дасягаюць значнай вышыні і здалёку выглядаюць, запраўды як голыя вялізныя камені, паднятыя над зялёнымі прасторами суседніх тундр і тайговых лясоў. Вярхі некаторых тутэйшых гор дасягаюць вышыні 1500 і болей мэтраў, так што гэтая краіна зьяўляецца самай высокай часткай Уралу.

Ледавікоў у межах краіны бязмаль-што зусім няма, хаця шмат якія горы дасягаюць сьнегавой мяжы. Аднак у ледавіковы пэрыод ледавікі пакрывалі краіну, як і ўсю Паўночную Эўропу. Сучасны клімат Паўночнага Уралу вельмі жорсткі, сухі, адзначаецца малой колькасьцю ападкаў і марознай зімой.

Нават на крайнім поўдні краіны паселішча Багаслоўскі завод мае сярэдняю тэмпературу году— $1,3^{\circ}$, ліпеня— 17° , студзеня— $19,4^{\circ}$.

У паўднёвай частцы краіны па схілах гор сустракаюцца ігластыя лясы з сібірскіх кядровых хвой, ельніцы і мадрын. Асабліва-ж багаты на лес плоскаўзвышшы—пармы, якія цягнуцца ўдоўж заходняга схілу Уральскага ланцуга.

Паўночны Урал яшчэ мала асочаны, але, агулам кажучы, гэтая бедны і ўбогі куток Эўропы. Паляваньне на тайговых зьвяроў ды рыбацтва, а на поўначы яшчэ гадоўля паўночных аленьў даюць магчымасьць існаваць рэдкаму насяленьню краіны. Жывуць тут пераважна фінскія пляменьні: на поўначы—самаеды, на поўдні—зыране, асыцякі, вагулы. Толькі на крайнім поўдні вялікарусы пасьпелі пабудаваць некалькі паселішчаў, але й там не пашырылася ральніцтва, бо й там у час кароткага лета не дасьпявае часамі ня толькі збожжа, але нават і гародніна. Вялікарусы займаюцца там пераважна гандлем, купляюць хутры ад зыран і вагулаў, а ім дастаўляюць збожжа, соль, крамніну, гарбату.

Сярэдні Урал завецца йначай Рудным, бо адзначаецца вялікім багацьцем на ўсялякія карысныя мінэралы. Асабліва тутака многа жалезнай руды, з якой месцам складаюцца цэлыя горы (напр., гара Благадаць і Высокая з магнэзавага жалезьняку). Болей за ўсё жалеза на ўсходніх схілах Сярэдняга Уралу ў выбуховых скалах, якія калісь выліліся там на паверхню ў стане цякучай лавы праз шчыліны земнай кары. Апрача таго, тамака ў жылах і золатародных пяскох знаходзяць золата і плятыну ў такой колькасьці, як нідзе ў Эўропе. Плятына сустракаецца вельмі рэдка, але гэта наагул вельмі рэдкі каштоўны мэтал, так што й на ўсім сьвеце яго не знаходзяць столькі, як на Урале. Далей у Сярэднім Урале трапляецца маляхіт і іншыя мядзяныя руды, руды волава і серабра, мангану, нікелю, живога серабра, ёсьць шмат мінэральных крыніц, з якіх здабываюць соль. Ёсьць тут і дарагія камені: топазы, амэтысты, бэрылы, горны крыштал, смарагд, ёсьць і каштоўныя будаўнічыя камені: апрача маляхіту—мармур, яшма і г. д. Сустракаецца й каменны вугаль, але ня вельмі добрага гатунку.

У адзнаку ад Паўночнага Уралу, параўнаўча высокага, Урал Сярэдні складаецца з нявысокіх узгоркаў і грудой, да самага верху пакрытых лясамі кедравых хвой, ельніц, мадрын і г. д. Праходы ляжаць тутак на вышыні 300 і меней мэтраў над роўнем мора, так што гэта найніжэйшая частка Уральскага ланцуга—нібы брама з Эўропы ў Азію, брама, цераз якую з даўных часоў пераходзілі з адной часткі сьвету ў другую. Нават пракладаньне чыгунак праз Сярэдні Урал не вымагала пракопваньня тунэляў.

Зразумела, што ў Сярэднім Урале нельга спадзявацца знайсці вечных сьнягоў або ледавіковых струменяў. Нават у ледавіковую эпоху, дзякуючы сухому клімату, тут існаваў параўнаўча тонкі лёдавы насьціл, і ледавіковы навал тут ня кідаецца ў вочы.

Сухі, кантынэнтавы клімат пануе й цяпер у гэтай краіне. Уплывы Гольфштрому адчуваюцца тут вельмі слаба, і сярэдняя тэмпература году тут ніжэй, як у іншых месцах Эўропы, што ляжаць на тэй самай шырыні. Зіма вельмі сьцюдзёная, лета гарачае, але часамі нават у летнія ночы здараюцца маразы. Садовіна тут расьці ня можа, дый збожжа часамі церпіць ад недахвату цяплыні. Глебы тут падзольныя, неўраджайныя; толькі на крайнім поўдні сустракаецца чорназем. З гэтай прычыны на поўдні чалавек расьцерабіў лясы, займаецца ральніцтвам і задавальняе збожжам усю краіну. На поўначы ральніцтва дае мала карысьці: там захавалася многа лясоў, а сяляне побач з ральніцтвам займаюцца ляснымі промысламі, валяць і спляўляюць па рэках дрэва, гоняць смалу, выпальваюць дрэўны вугаль. Але большую карысьць даюць мінеральныя багацьці краіны. Паўсюды, асабліва-ж на ўсходніх схілах, тысячы працоўных людзей капаюць жалезную руду, працуюць на фабрыках, гутах, гісэрнях. Даўней па колькасці здабыванага жалеза краіна займала першае месца ўва ўсходняй Эўропе. Цяпер Урал застаўся з гэтага боку ззаду ўкраінскай Крывароскай акругі, але й цяпер тут існуе буйная жалезапрацоўчая прамысловасьць. Каменны вугаль здабываюць абавал ланцуга, і хаця яго тут ня дужа многа, але ён грае важную ролю, як апал для тутэйшых гут і фабрык. Так званыя „старацелі“ саматугам здабываюць золата і плятыну. Гэта дробныя прамыслоўцы, якія шукаюць дарагіх мэталу на скарбовай зямлі і здабытак аддаюць за грошы прадстаўнікам ураду.

Лежачы на межах Эўропы і Азіі, маючы шмат выгодных праходаў, Сярэдні Урал мае вялікую гандлёвую вагу. З Маскоўшчыны па Каме, з Сібіру па прытоках Обі, адусюль па чыгунках сюды вязуць сырыну, крамніну, збожжа, адгэтуль ува ўсе бакі вывозіцца сталь, чыгун, бляха, іншыя жалезныя вырабы і асабліва зброя.

Першапачатковыя насельнікі краіны—пермякі, якія разам з зыранамі і вацякамі належаць да прыуральскіх фінаў, захаваліся толькі ў невялікім ліку ў вадазборы Камы; значная частка іх зусім аславянілася, і пакрысе іх выціскаюць вялікарусы, якія паўсюды складаюць большасьць і ўладаюць бязмаль ўсёй зямлёй, усімі капальнямі, руднямі, гутамі.

Ужо ў XIV в. сюды надыйшлі ноўгародцы. У XV в. краіна была далучана да Маскоўшчыны, а ў XVI в. большая яе частка была аддадзена гандляром Строганавым, якія адчынілі тутакса сляварні. З таго часу пачалася шпаркая колёнізацыя краю. Сяляне-ўцекачы ад паноў, стараверы і звычайныя бадзёгі з Маскоўшчыны пачалі сяліцца сярод тутэйшых фінаў і мяшацца з імі. У часы Пётры Першага тут пабудавалася першая жалезная гута („Няўянскі завод“), і залюдненьне Сярэдняга Уралу пачало хутка пасоўвацца наперад. Часамі сялян Сярэдняй Маскоўшчыны сілком перасялялі на Урал і прымушалі працаваць на руднях і гутах. Пакрысе фінскія тубыльцы—пермякі, часткай вацякі і зыране (на поўначы) бязмаль-што зусім разышліся ў грамадзе маскоўскага люду.

Значная частка уральскіх вялікарусаў жыве па так званых „заводах“. Гэта мястэчкі і пасёлкі, якія пабудаваліся каля рудняў, капальняў, гут або фабрык і іншы раз маюць выгляд запраўдных гарадоў. Часта ў такіх „заводах“ жыве колькі дзесяткаў тысяч насельнікаў, ёсць па некалькі фабрык, шмат крам і г. д.

У драбнейшых „заводах“ заўсёды ў асяродку стаіць гута або фабрыка, каля якой гуртуюцца будынкі шпіталю, аптэкі, палац уласніка фабрыкі, царква. Ад асяродку ўва ўсе бакі разыходзяцца простыя, даўгія, досыць частыя і шырокія вуліцы, абাপал якіх стаяць маленькія, але прытульныя хаты працоўнага люду. Асабліва многа такіх „заводаў“ на ўсходніх схілах ланцуга (чаму?).

У асяродку самай багатай прамысловай акругі ляжыць і самы вялікі горад краіны *Кацярынбург* (97 тыс. насельнікаў), злучаны чыгункамі з Сібірам, Паўднёвым Уралам і Паўночнай Маскоўшчынай. Гэта галоўны асяродак нетракапальнай прамысловасці ў землях, залюдненых маскоўцамі і самы важны фабрычны горад краіны. У ім знаходзіцца буйная дзяржаўная фабрыка шліфавання дарагога каменя і галоўныя ўстановы, што кіруюць нетракапальнымі промысламі, а ў адным з прадмесьцяў (Верх-Ісецкім заводзе) ёсць адна з найвялікшых гісэрань. Навокала Кацярынбургу існуюць сотні „заводаў“, з якіх некаторыя й цяпер ужо атрымалі назоў гарадоў. Самы вялікі з іх *Ніжнятагільск* (27000 нас.) пасля рэвалюцыі абвешчан горадам. Вялізныя гуты гэтага места апрацоўваюць жалезную руду, якую здабываюць побач у гары Высокай. У ваколіцах Ніжнятагільску ёсць багатыя паклады мядзяных руд.

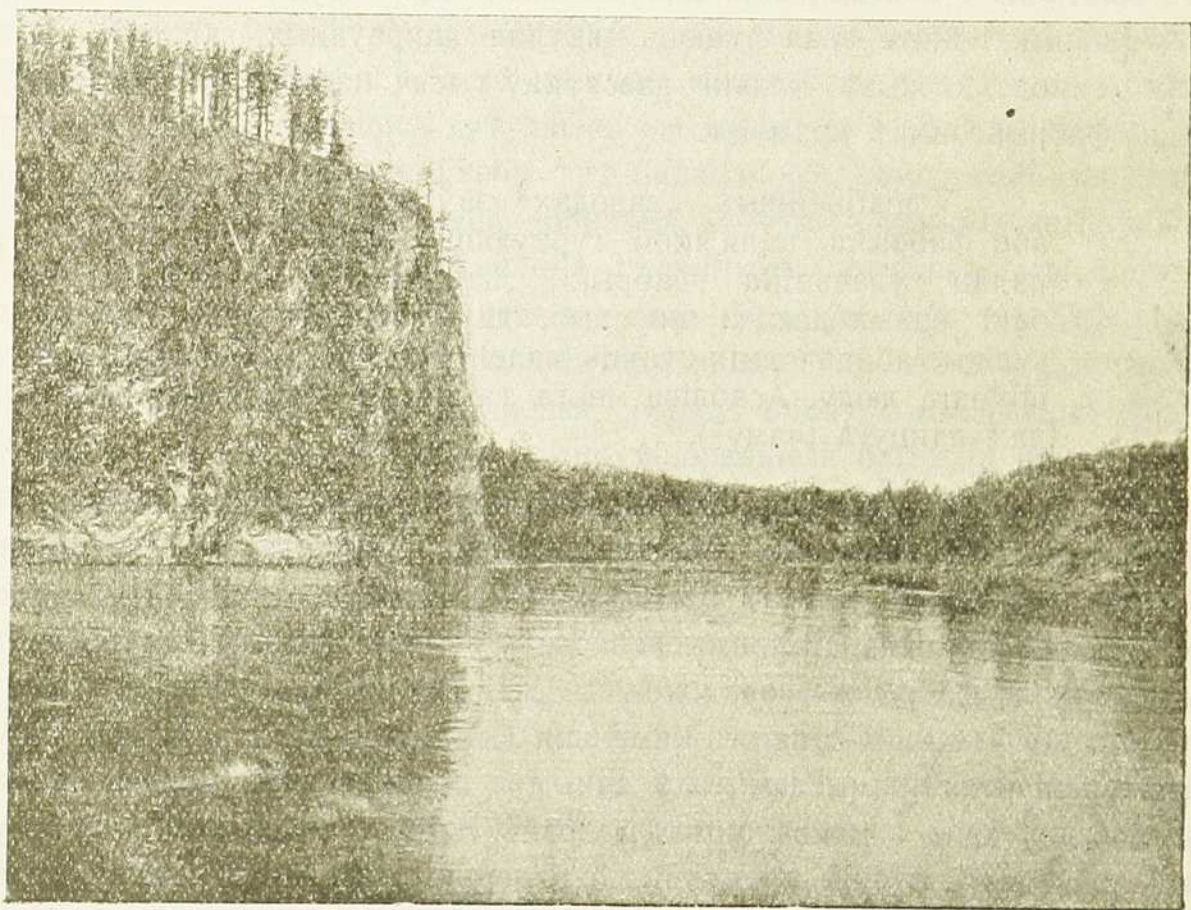
У будучыне прамысловасць Сярэдняга Уралу мусіць карыстацца электрычнай энэргіяй, якая будзе вырабляцца на электрычных станцыях у Ягоршчыне каля Кацярынбургу і на р. Чусавой. Гэтыя станцыі будуць карыстацца замест апалу сілай цякучай вады.

Заходнія схілы Сярэдняга Уралу маюць значна меней гарадоў і „заводаў“, чым усходнія. Нетракапальныя промыслы там адыходзяць на другі плян, затое большую вагу маюць лясныя заняткі. Галоўным горадам там

зьяўляецца *Перм* (68000 нас.), які ляжыць на Каме ніжэй сутокі гэтай магутнай ракі з сваёй уральскай прытокай—Чусавой. Дзякуючы паражнаму руху па Каме і чыгункам, што злучаюць горад з Ленінградам і Кацярынбургам, Перм зьяўляецца галоўным гандлёвым асяродкам Руднага Уралу. У час вайны тут адчыніўся універсытэт, дый наагул гэта важны культурны цэнтр Уралу. У некалькіх вёрстах ад гораду знаходзіцца Мотовілінскі „завод“ з вялізнымі гісэрнямі і фабрыкамі зброі.

Вышэй Пермі каля Камы ляжыць некалькі мястэчак, слыханых здабываньнем солі з салонных крыніц. Да іх належаць *Соликамск*, *Усолье*, *Ленва* і *Дзядзюхін*. У Усольскім павеце знаходзяцца й галоўныя капальні каменнага вугалю на Урале каля мястэчка *Луньнеўкі*. Там будзецца вялікая электрычная станцыя, якая будзе задавальняць электр. энэргіяй ваколічныя капальні.

Мал. 102.—Рака Чусавая ў Сярэднім Урале.

Паўднёвы або Башкірскі Урал складаецца з асобных ланцугоў, якія вахляром разыходзяцца з поўначы на паўднёвы ўсход, на поўдзень і паўднёвы захад, і дасягае значна большай вышыні, чым Сярэдні.

На крайнім усходзе цягнуцца нявысокія Ільменскія горы; бязмаль роўналежна ім цягнецца вадападзельны ланцуг Урал-Таў; далей на захад уздымаюцца яшчэ вышэйшыя ланцугі: Ірэмель (1599 м. выш. над роўнем мора), Яман-Таў (1642 м. н. р. м.), Зігальга, Урэнга і Таганай, з захаду да Паўднёвага Уралу прыгарнулася Уфійскае плоскаўзвышша, на поўдні так званыя Губэрлінскія горы і плоскаўзвышша р. Сакмары, на паўднёвым

усходзе Паўднёвы Урал мае свой працяг—Мугоджарскія горы, якія пакрысе знікаюць у стэпе Арала-Каспійскай нізіны. Між асобнымі ланцугамі Паўднёвага Уралу ў шырокіх прадоўжных далінах працякаюць важныя рыбныя рэкі, а на поўначы краіны знаходзіцца важны рэчны вузел, дзе сваімі пачаткамі сходзяцца рэкі Каспійскага ды Обскага вадазбораў. На захад адтуль бяжыць прытока Камы Белая з сваёй прытокай Уфой, на поўдзень—Урал, на ўсход у Заходні Сібір—рэкі Обскай рэчнай сеці.

Клімат тутака трохі цяплейшы, але яшчэ сушэйшы, як у Сярэднім Урале. Марозная зіма тутака трывае месяцы тры, цёплая пара (з сярэдняй тэмпературай ночадзення вышэй за $+10^{\circ}$) цягнецца 4-5 месяцаў, а ў ліпені стаіць надзвычайная сьпякота (з сярэдняй тэмпературай ночадзення вышэй за $+20^{\circ}$, як у Паўднёвай Эўропе).

Орэнбург, на поўдні краіны, мае сярэдняю тэмпературу года $+3,3^{\circ}$, сярэдняю студзеня $-15,4^{\circ}$, сярэдняю ліпеня $+21,6^{\circ}$.

Па схілах гор тут яшчэ пераважаюць лясы, але ўжо рэдка ігластыя, хіба толькі па вярхох гор, а часьцей ліставыя, складзеныя з ліп, бяроз і дубоў. Па падгор'ях, а на поўдні нават і па самых горах, растуць толькі травы тыповага кавальнага стэпу. Згодна з гэтым там глебы пераважна чорназемныя, вельмі ўраджайныя, што ў зьвязку з цёплым кліматам дазваляе збіраць багатыя ўраджаі пшаніцы і рознага іншага збожжа, якое адгэтуль вывозіцца ў Паўночную Маскоўшчыну і ў Кіргіскі стэп на поўдзень. Саджаюць тут кавуны, дыні, гарбузы, гуркі; займаюцца і гадоўляй жывёлы, бо спажывы тут для яе хапае як у стэпе, гэтак і на поплавах у рэчных далінах. Даўней кожны гаспадар тут трымаў па некалькі тысяч коняй; цяпер ужо няма такіх статкаў, але гадоўля коняй і авечак і да гэтага часу зьяўляецца адным з важнейшых заняткаў люднасьці. Як і ў Сярэднім Урале, тут сустракаюцца багатыя паклады жалезнай руды (Бакальская рудня, гара Магнэзавая), дарагіх мэталаў і каштоўных каменяў. Апрача таго, на поўдні краіны знаходзяцца вялікія запасы падземнай каменнай солі. Дзякуючы гэтаму, і тут пашырылася нетракапальная прамысловасьць; усюды зьявіліся гуты і фабрыкі; але ўраджайнасьць глебы адцягвае працоўны люд ад нетракапальных і фабрычных заняткаў.

Як і ў Сярэднім Урале, першапачатковымі насельнікамі краіны былі розныя фінскія народы, але ўжо ў IX веку іх выціснулі адгэтуль горды башкіраў, якія прышлі сюды з Азіі і пачалі вандраваць па прыуральскім стэпе з сваімі статкамі без перашкод, пакуль краіну не захапілі маскоўцы. З маскоўцамі башкіры ўпарта змагаліся за сваю незалежнасьць і некалькі разоў паўставалі супроць маскоўскага ўраду. Змаганьне было бязьлітасным. Часамі башкіры выкапвалі з магіл расійскіх нябожчыкаў, каб на башкірскай зямлі не заставалася ні жывых, ні памершых чужынцаў. Але кожны раз маскоўцы перамагалі башкіраў, і ў XVIII в. паўстаньні апошніх спыніліся. Расійцы пачалі й тут будаваць свае гуты, фабрыкі, гарады, занеслі сюды земляробства. Аднак і да цяперашняга часу башкіры складаюць значны

процант тутэйшай люднасьці, а ў шмат якіх месцах пераважаюць над расійцамі. Башкіры адзначаюцца шырокім плоскім тварам, плескаватым носам, круглай галавой і сярэднім ростам. Яны лічаць сябе за патомкаў ногайскіх татар і звычайна разглядаюцца, як народ туркскага племя. (Некаторыя дасьледчыкі аднак лічаць башкіраў за ататараных тубыльцаў Уралу—фінаў).

Башкіры, прынамсі да прыходу маскоўцаў, былі простымі, сумленнымі і лёгкавернымі людзьмі. Гэтым часта карысталіся расійцы, каб ашукаць іх і купіць за нівошта вельмі каштоўныя землі, на якіх сустракаліся карысныя мінэралы.

Уладаўшы калісь неагляднымі статкамі жывёлы, башкіры пад уладай маскоўскіх цароў хутка зьбяднелі і часта галадавалі каля складаў збожжа, сабранага расійцамі з башкірскай зямлі, бо самі не навучыліся добра вырабляць зямлю. Цяпер яны жывуць асела, займаюцца ральніцтвам, але ня любяць гэтага занятку. Польную працу вядуць кабеты, а мужчыны, ледзь пачнецца вясна, кідаюць свае вёскі і разам з сваёй жывёлай перабіраюцца на пашу, дзе жывуць у часовых хатах—берасьцяных або лямцовых палатках, якія там завуцца кібіткамі. Тут на сочнай траве аджывае башкірская жывёла—коні ды авечкі, аджываюць і самі башкіры. Кумыс—кабылье малако, якім жывяцца там башкіры—вельмі карысны для здароўя, і за лета башкір пасьпее раздабрэць і набрацца сіл для наступнай зімы. Увосені башкіры зварачваюцца ў свае вёскі, і такім чынам вядуць да цяперашняга часу напалову вандроўны, напалову аселя спосаб жыцця.

Зімовыя хаты башкіраў пабудованы кепска, маюць выгляд няскончаных або зруйнованых і сьведчаць аб тым, як мала цікавіць башкіра яго сталае месца жыцця. Хаты будуюцца ня ўдоўж вуліц, як у нас ці ў маскоўцаў, а без парадку; на славянiна башкірская вёска наганяе смутак і жаль.

Пасьля рэволюцый часткі башкірскага стэпу, у якіх башкіры да гэтага часу складаюць большасьць, былі вылучаны з даўнейшых Уфійскай і Орэнбургскай губэрняў і абвешчаны самаўраднай Башкірскай рэспублікай (2573000 насельн.).

Апрача расійцаў і башкіраў у межах Паўднёва-Уральскай краіны жывуць народы фінскага племя—мешчаракі і цепцяры, якіх лічаць уцекачамі з Паволжа і Казаншчыны. Яны ўжо моцна абашкірыліся і разам з башкірамі трымаюцца магомэтанскай веры. У час башкірскіх паўстаньняў мешчаракі разам з башкірамі біліся за незалежнасьць Башкірскага Уралу, а цепцяры, наадварот, падтрымоўвалі маскоўцаў. З гэтай прычыны маскоўцы пасля перамогі над башкірамі надзялілі цепцяроў зямлёй, а мешчаракоў і башкіраў прасьледвалі і ганьбілі аж да апошняга часу.

Маскоўцы Паўднёвага Уралу жывуць як па вёсках, гэтак і па гарадох і „заводах“, падобных да „заводаў“ Сярэдняга Уралу.

Дзякуючы прыродным багаццям краіны, гарады тутака шпарка растуць, адзначаюцца вялікім разьвіцьцём прамысловасьці і бойкім гандлем. Асабліва бойка гандлююць тыя гарады, што ляжаць на вялікай чыгунцы з Маскоўшчыны ў Сібір (так званай Вялікай Сібірскай чыгунцы). Таксама бойкі абмен тавараў адбываецца і ў тых гарадох, якія пабудаваліся на межах Паўднёвага Уралу і Кіргіскага стэпу (Арала-Каспійскай катліны).

Самы важны з гэтых гарадоў—*Орэнбург* (106000 насельн.) ляжыць на рацэ Урал у тым месцы, дзе яе пераразае чыгунка з Маскоўшчыны ў Туркестан (на Ташкент). Горад зьяўляецца пасярэднікам у гандлі Маскоўшчыны з Кіргіскім стэпам і ўсёй Сярэдняй Азіяй. Пасьля рэвалюцыі Орэнбург зроблены сталіцай Кіргіскай самаўраднай рэспублікі.

Даўней гандаль Маскоўшчыны з Кіргіскім стэпам гуртаваўся ў *Троицку* (25000 насельнікаў). Яшчэ й цяпер тут што-год адбываецца вялікі кірмаш, на які на вярблюдах прывозяцца вырабы Кіргіскага стэпу і Туркестану: шэрсць вярблюдаў, баваўняная і шоўкавая сырына, мігдал, фісташкі, абрыкосы і іншыя плады з-пад гор Сярэдняй Азіі. У замену Маскоўшчына сюды пасылае крамніну, а Урал—жалеза, збожжа, медзь.

Каля Вялікай Сібірскай чыгункі ляжаць: *Уфа* (84000 нас.), важны гандлёвы горад на сутоцы рэк Белай і Уфы; *Златавуст* (34000 нас.) у тым месцы, дзе чыгунка падымаецца на уральскі хрыбет з вялікай фабрыкай, на якой вырабляюцца нажы, шаблі і іншыя сталёвыя вырабы; *Міас* (23000 нас.), асяродак нетракапальнай прамысловасьці Паўднёвага Уралу, і *Чалябінск* (54000 насельн.), багаты, гандлёвы горад, асяродак важнай золатароднай акругі, з вялікімі паравымі млынамі, на якіх апрацоўваюць мясцовае і сібірскае збожжа.

У Чалябінску мусіць быць заложана вялікая электрычная станцыя, якая будзе карыстацца мясцовымі пакладамі бурага вугалю. Гэтая станцыя будзе абслужваць як чалябінскія фабрыкі, гэтак і нетракапальны раён Златавусту.

Паўднёвая Маскоўшчына.

(Азнач яе географічнае палажэньне. Пералічы тыя староны, з якімі яна мяжуецца).

Паўднёвая частка зямель, залюдненых вялікарусамі, або, карацей кажучы, Паўднёвая Маскоўшчына належыць ужо да паўднёвага, стэпавага пасу Ўсходняй Эўропы і ляжыць на захад ад Паўднёвага Уралу і на поўдзень ад Акі.

У сярэдняй частцы гэтага краю яшчэ сустракаюцца ледавіковыя адклады, але тут яны пахованы пад грубым пластом лёсу і ня высоўваюцца на паверхню. Асаблівасьці краявіду залежаць тут перш за ўсё ад уласцівасьцяў лёсу. Раўчакі ды яры ў розных кірунках пераразаюць

гэты край, але й яны надаюць мала рознастайнасьці краявіду. Даўней тут сустракалася досыць многа лясоў, так што краіна мусіць лічыцца пераважна лесастэпам, але цяпер большая частка гэтых лясоў павысякана і перавернена на бязьмежныя палі. Верхні пласт тутэйшых лёсавых грунтоў, багаты перагнілай травой, складае вельмі ўрадлівую чорназемную глебу. Аднак каля рэк дзе-ні-дзе трапляюцца і пяскі, падобныя да пяскоў Палесься. Такімі неўраджайнымі куточкамі краю зьяўляюцца мясцовасьці, што ляжаць па Сярэдняй Ацэ, па Суры і па левым беразе Волгі між Вятлугай і Камай. Там па пясках растуць пераважна хваёвыя бары, таго часу як у рэшце краю па лепшых глебах калі і ёсьць лясы, дык галоўным чынам ліставыя—асабліва дубовыя гаі, з усіх бакоў абкружаныя нівамі ці стэпам. Запраўдны кавыльны стэп (а не лесастэп) пакрывае толькі паўднёва-ўсходнія ўскрайкі старонкі.

Паводле будовы паверхні Паўднёвую Маскоўшчыну можна падзяліць на 4 краіны: 1) на захадзе, на мяжы з Беларуссю і Украінай, уздымаюцца ўзгор'і Сярэдня-Рускага ўзвышша; 2) на ўсход адтуль цягнецца прамытая рэкамі Окска-Донская нізіна, якая злучае Чорнаморскую нізіну з нізінамі Окска-Волскага міжарэчча; 3) яшчэ далей на ўсход удоўж правага берагу Волгі ўздымаюцца Приволскія ўзвышшы; 4) па-за Волгай нізкі левы бераг ракі зьяўляецца пачаткам Заволскай нізіны.

Клімат у Паўднёвай Маскоўшчыне чыста кантынэнтавы, сухі, і чым далей на ўсход, тым яшчэ й яшчэ сушэйшы. Зіма вельмі сьцюдзёная, асабліва на паўночным усходзе. (Сярэдняя тэмпература студзеня хістаецца між -7° і -14°). Затое ўлетку паўсюды пануе амаль адналькавая высокая тэмпература. (У ліпені старонка ляжыць між роўнацёплымі лініямі $+20^{\circ}$ і $+22^{\circ}$). Даждзы выліваюцца ў найвялікшай колькасьці ўлетку, але звычайна—вялікімі ўлевамі, вада якіх хутка сыцякае, не пасьпеушы прамачыць грунту. Часта здараюцца сухмені, калі бязмаль ад самай вясны да восені ня бывае дажджу, і сонца выпальвае ўсю расьліннасьць. Чым далей на ўсход, тым часьцей і небясьпечней гэтыя сухмені, якія выклікаюць час ад часу страшэнныя неўраджаі.

У гады сухменнай нівы выгараюць, часамі ўсыхаюць нават асобныя дрэвы, і ўся старонка прымае выгляд голай, убогай пустыні. Затое ў тыя гады, калі выліваецца досыць дажджу, чорназемная глеба дае надзвычайныя ўраджаі, сяляне не пасьпяваюць жаць, і старонка напайняецца працоўным людзям з Паўночнай Маскоўшчыны, які шукае тады тут заробкаў.

Сельская гаспадарка тут грае яшчэ большую ролю, як у Паўночнай Маскоўшчыне. Большую частку зямлі ўжо ўзаралі, але вырабляюць зямлю кепска, змагацца з сухменямі ня ўмеюць, прылады ўжываюць старыя. Галоўным збожжам тут зьяўляецца жыта (а не пшаніца, як на Украіне), сеюць, апроч таго, авёс, бульбу, каноплі, грэчку. У апошнія часы замест грэчкі ўсё часьцей сеюць проса, якое лягчэй пераносіць сухмені і дае большыя ўраджаі, чым грэчка. Ня гледзячы на надзвычайную ўраджай-

насыць чорназемнай глебы, сяляне живуць бедна. Зямлі ў іх было мала, і яны, прынамсі да рэвалюцыі, мусілі працаваць на панскай зямлі. Вёскі Паўднёвай Маскоўшчыны складаюцца з драўляных брудных шэрых халуп, выцягнутых абাপал даўгой бяздрэўнай вуліцы. Тут няма прыгожых вясковых садоў, якімі багата суседняя Украіна, няма і высокіх двухпавярховых чыстых будынкаў, якія часта сустракаюцца па вёсках Паўночнай Маскоўшчыны.

Першапачатковае насяленне Паўднёвай Маскоўшчыны складалася з розных фінскіх пляменьняў: мешчаракоў, мардоўцаў, марыйцаў (чэрамісаў), чувашоў і г. д., але ўжо ў сярэднія вякі сюды пачалі надыходзіць з захаду славяне, а з усходу татарскія (туркскія) народы. Фінскія пляменьні або ататарыліся, як чувашы, або амаскаліліся, і толькі ад мардоўцаў ды марыйцаў засталіся значныя рэшткі да гэтага часу. Славяне, злучыўшыся з фінамі, як і ў Паўночнай Маскоўшчыне, утварылі такі самы вялікарускі народ, але тут ім прыйшлося спачатку вытрымаць цяжкую барацьбу з татарамі. Спачатку татары былі пераможцамі. Славянскія княствы былі адкінуты за Аку, і нішто не перашкаджала татарскім вандроўнікам панаваць на ўсёй прасторы Чорназемнай Маскоўшчыны. Аднак у XV в. вялікарусы паступова адваёўваюць гэты край. Маскоўскі ўрад высоўвае за Аку свае ўмацаваньні-гарады; каля гарадоў пачынаюць сяліцца сяляне, змагаюцца з фінамі і татарамі і пакрысе мяшаюцца, зьліваюцца з імі. У XVI в. маскоўцы захапляюць асяродак Татарскай дзяржавы—Казань, спускаюцца на ніз па Волзе і пакідаюць там сваіх асаднікаў, так званую вольніцу, якая й дапамагае зьнішчэньню апошніх рэштак вандроўнага жыцця.

Большасьць сучасных насельнікаў Чорназемнай Маскоўшчыны належыць да вялікарусаў, і, як большасьць вялікарусаў, адразьняецца ад беларусоў і ўкраінцаў ніжэйшым ростам, шырэйшым тварам, большым выступаньнем скул. У характары іх прымячаецца больш азійскага, больш усходніх звычаяў, усходніх поглядаў, якія выяўляюцца, напрыклад, у дэспотычным прыгнячэньні кабеты. Запазычыўшы цераз Украіну і Беларусь грэцкую бізантыйскую культуру, яны перарабілі яе на свой лад, дапасавалі да сваіх сьветапаглядаў.

Мова паўднёвых вялікарусаў адразьняецца ад паўночна-вялікарускіх гаворак некаторай падобнасьцю да беларускай мовы.

Яны таксама, як і беларусы, акаюць (вымаўляюць „о“ бяз націску, як „а“), таксама, як і мы, вымаўляюць „г“ (як латынскае „h“), гук „в“ у іх часта пераходзіць у „ў“, „т“, у трэцяй асобе спражэньня дзеясловаў яны вымаўляюць мякка.

Паводле сваёй культуры паўднёвыя маскоўцы стаяць значна ніжэй за паўночных маскоўцаў, за беларусоў і ўкраінцаў. Няпісьменных тут яшчэ болей, як там. Ня маюць паўднёвыя вялікарусы і тых энэргіі і гандлёвых здольнасьцяй, якімі адзначаюцца паўночныя маскоўцы.

Ня гледзячы на вялікую розьніцу ў прыродзе і на значную розьніцу ў люднасьці, Паўднёвая Маскоўшчына аднак становіць адно цэлае з Маскоўшчынай Паўночнай. Тлумачыцца гэтае адзінства Маскоўшчыны галоўным чынам яе рэчнай сецьцю. Таксама, як ядро Паўночнай Маскоўшчыны Окска-Волскае міжарэчча абвадняецца Волгай і яе прытокамі, гэтак і большая частка Паўднёвай Маскоўшчыны ляжыць у Волскім вадазборы. Як Дняпро лічыцца нацыянальнай ракой украінцаў і беларусоў, як Вісла зьяўляецца нацыянальнай ракой Польшчы, гэтак Волга ёсьць галоўнай жылай Маскоўшчыны. Волга дапамагла Маскоўшчыне злучыцца ў адну вялікую дзяржаўную адзінку; па волскіх прытоках і па Волзе кіравалася маскоўская колёнізацыя далёкіх ускрайкаў; асаблівасьці Волскага вадазбору, злучанага ня з морам, а з Каспійскім возерам і адрэзанага нават ад гэтага возера Прыкаспійскай пустыняй, зрабілі Маскоўшчыну замкнутай сухаземнай дзяржавай, якая доўга ніяк не магла прабіцца да патрэбных ёй морскіх прыстаней. Да Паўднёвай Маскоўшчыны належыць толькі сярэдняе цячэньне Волгі ад сутокі яе з Акой да Царыцыну. На ўсім працягу гэтай часткі свайго цячэньня Волга цячэ між высокім і зрывістым правым берагам і нізінным лугавым берагам левым, заўсёды точыць і размывае правы бераг і адступае ад левага.

Гэтая ўласцівасьць усіх рэк паўночнай паўкулі тлумачыцца вярчэньнем зямлі навокала сваёй восі

(Пэралічы, якія рэкі Волскага вадазбору працякаюць па Паўднёвай Маскоўшчыне. Якія яшчэ рэкі пачынаюцца ў гэтай старонцы?).

Паўднёвую Маскоўшчыну можна падзяліць на 4 краіны: 1) чыста вялікарускую Паўднёва-Заходнюю Маскоўшчыну, 2) Прыволскае ўзвышша, 3) Заволжа і 4) Казаншчыну на паўночным усходзе.

Паўднёва-Заходняя Маскоўшчына ляжыць у вадазборы вышняй і сярэдняй Акі, пераважна па правым беразе гэтай ракі. Заходняя частка гэтай краіны належыць да Сярэдня-Рускага ўзвышша і становіць вадападзел Дняпра, Дону і Волгі. Тут пачынаецца Сэйм, галоўная прытока Дзясны, Дон, Ака. (Якія яшчэ рэкі цякуць па заходняй частцы краіны?). На ўсход ад вышнявіны Дону паверхня зьніжаецца і пераходзіць у Окска-Донскую нізіну.

Клімат краіны сухі, але ападкаў тут выліваецца болей, як у іншых краінах Паўднёвай Маскоўшчыны, а сухмені бываюць радзей. Лясоў тут захавалася болей, асабліва каля рэк. Глеба пераважна чорназемная і толькі па ўзьбярэжжах Акі пераходзіць у падзольную і пескавую.

Славяне тут асталяваліся раней, чымся ў іншых краінах Маскоўшчыны. Першапачатковыя насельнікі—фіны—тут зусім зьліліся з славянамі; татарскія ўплывы таксама тут адчуваюцца слабей, як на ўсходзе Паўднёвай Маскоўшчыны.

З даўных часоў большасць зямлі, гожай на ральлю, тут распрацована, але гаспадарка стаіць кепска. Да апошняга часу плугі і жалезныя бароны сустракаюцца досыць рэдка. Сяляне да цяперашняга часу карыстаюцца пераважна старасьвецкай сахой і драўлянай бараной. Краіна досыць густа залюднена, і сяляне ўладаюць маленькімі надзеламі; зямлёй карыстаюцца супольна, усёй вёскай, і час ад часу зямлю пераразмяркоўваюць згодна зьменам у колькасці членаў кожнай сям'і. Значная частка зямлі да рэвалюцыі належала тутака да паноў, і малазямельныя сяляне мусілі працаваць у дварох. Аднак і там не хапала працы для ўсяго насяленьня, і значная частка яго што-год падавалася на заробаткі на Ўкраіну ці ў казацкія стэпы. Дзякуючы дрэннай гаспадарцы, глеба ўжо не дае такіх багатых ураджаяў, як даўней, і вымагае ўгнаеньня, але пакуль-што ў звычайныя гады ўраджаі збожжа яшчэ вялікія і задавальняюць хлебам усё насяленьне, нават даюць магчымасць вывозіць збожжа за межы. Болей за ўсё тут сеюць жыта, далей ідзе авёс, пшаніца, бульба. Вялікую вагу маюць засевы цукровых буракоў і табакі. Блізка-што ўсе сяляне сеюць каноплі, і паводле вырабу пянькі краіна займае першае месца ў Маскоўшчыне. Параўнаўча з іншымі краінамі Маскоўшчыны, тут даволі часта сустракаюцца сады.

У Окска-Донскай нізіне (у Тамбоўскай і Варонескай губ.) пашырылася гадоўля заводзкіх коняй-рысакоў і грузавых біцюгоў. Параўнаўча з іншымі краінамі Маскоўшчыны тутака трымаюць даволі многа сьвіней, але значна меней, як на Беларусі або на Ўкраіне. Па Сярэдняй Ацэ ў акругах, што ляжаць блізка ад Масквы, распаўсюджылася прамысловая гадоўля курэй. Наагул блізка-што ўсе галіны сельскай гаспадаркі граюць тут большую ролю, як у рэшце Маскоўшчыны. Параўнаўча з іншымі краінамі Маскоўшчыны, гэта найболей тыповая сельска-гаспадарчая краіна. Апрацоўчая прамысловасць і гандаль стаяць тут вельмі нізка. Нават саматужная прамысловасць, распаўсюджаная ў Паўночнай Маскоўшчыне, тутака не пашырылася. Толькі каля Тулы саматужным спосабам вырабляюцца асобныя часткі самавараў, якія аднак збіраюцца ў адно ўжо на самаварных фабрыках у самой Туле. За выключэньнем Тульскай акругі, у рэшце Паўднёва-Заходняй Маскоўшчыны на фабрыках апрацоўваюцца толькі сельска-гаспадарскія продукты. У вадазборы Сэйму (у Куршчыне) па буйных дварох працуюць цукраварні і бравары; паўсюды па гарадох і маёнтках сустракаюцца паравыя млыны, алейні, крухмальні. Аднак большая частка мясцовых produkтаў вывозіцца за межы ў неапрацованым стане. Галоўныя продукты вывазу: збожжа, пянька і жывёла.

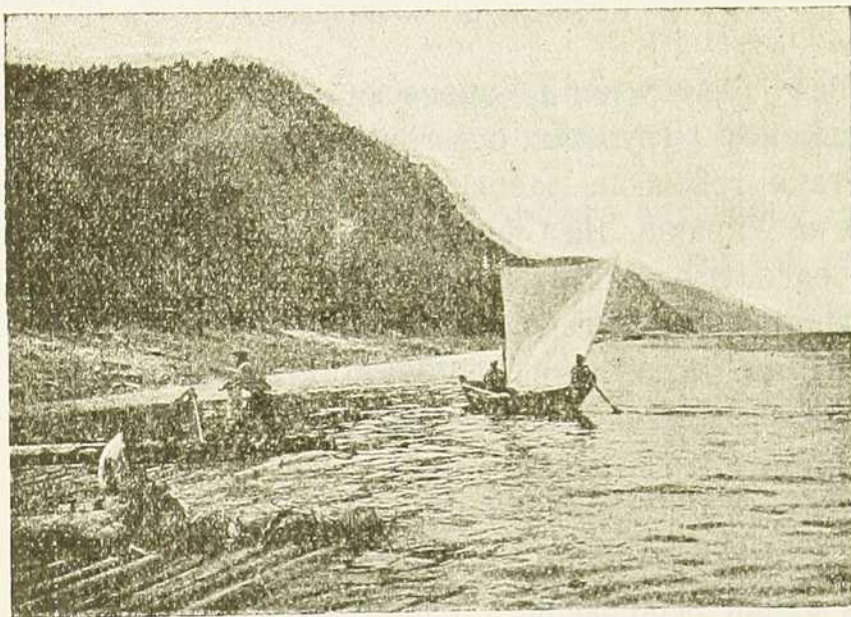
Мала дзе яшчэ па гарадох жыве такі малы процант усёй люднасці, як у Паўднёва-Заходняй Маскоўшчыне. Рашучую большасць складае вясковая люднасць. Вёскі, значна большыя, чым у Паўночнай Маскоўшчыне складаюцца часта з брудных „курных“ хат, у якіх узімку часам разам з чалавекам жыве й жывёла. Што-год многа вёсак гіне ад пажараў, бо хаты пераважна драўляныя.

Толькі ў апошнія часы па ўзоры суседзяў-украінцаў пачынаюць будаваць гліняныя хаты-ляпанкі. Гарады краіны зьяўляюцца асяродкамі загатоўкі збожжа для вывазу за межы.

•Толькі *Тула* (123000 насельнікаў) можа лічыцца прамысловым асяродкам дзякуючы вялізным фабрыкам зброі, самавараў і іншых мэтальных вырабаў. У ваколіцах Тулы знаходзяцца паклады бурага вугалю, якім карыстаюцца тульскія фабрыкі, і значныя запасы жалезнай руды. На мясцовым вугалі будзе працаваць вялікая электрычная станцыя, якая дазволіць замяніць апал на тульскіх фабрыках электрычнай энэргіяй.

На поўдзень ад Тулы, на вышнявіне Акі, ляжыць *Арол* (72000 насельнікаў), з якога па Рыга-Арлоўскай чыгунцы праз Смаленск, Віцебск і морскія прыстані Латвіі вывозілася на захад шмат жыта, пшаніцы і пнянкі. Мясцовыя фабрыкі апрацоўваюць пнянку, вырабляюць крупы і алей. Яшчэ далей на поўдзень над Сэймам на чыгунцы, што злучае Маскву, Тулу і Арол з Харкавам і Крымам, стаіць *Курск* (86000 насельнікаў), які гандлюе збожжам, жывёлай, скурамі і цукрам.

Мал. 103.—Жыгулёўскія горы над Волга.

У вадазборы вышняга Дону ляжаць *Ялец* (40000 насельнікаў) і *Казлоў* (45000 насельнікаў), асяродкі хлебнага гандлю, і *Варонеж* (94 тыс. насельнікаў), важны культурны і гандлёвы асяродак з буйнымі млынамі, гарбарнямі і мылаварнямі. Тут загатаўляюць для вывазу збожжа і алей, сюды-ж прывозяць для пагрузкі і вывазу славутых заводскіх коняй.

У асяродку Окска-Донскай нізіны на р. Цне ляжыць *Тамбоў* (70000 насельнікаў), з якога вывозяць збожжа, сала, скуру, воўну і коняй. На Сярэдняй Ацэ ляжыць невялікае губэрскае места *Разань* (45 тысяч насельнікаў), у якім вырабляюць сельска-гаспадарчыя прылады.

Прыволскае ўзвышша абывае сярэдняю частку Паўднёвай Маскоўшчыны і складае высокі правы бераг Волгі на працягу ад сутокі яе з Акой да Царыцыну. На поўначы, ад вусця Акі да вусця Камы, высокі правы бераг Волгі мае назоў Фадзееўскіх гор, складаецца з бязьлесных чырвоных скал і становіць рэзкую процілежнасць левабярэжным нізінным густым лясом.

Асаблівай прыгожасьцю адзначаецца правы бераг Волгі ў так званых Жыгулёўскіх горах, якія пачынаюцца ніжэй места Ульянаўск (Сімбірск) і адзначаюцца чароўнай зьменай дзікіх голых скал і акругленых лясных схілаў. Жыгулёўскія горы зьяўляюцца адзіным скідам усёй Усходня-Эўропэйскай раўніны. У тым месцы, дзе цяпер Волга выгінаецца ў так званую Самарскую луку, калісь утварылася ў шырынёвым кірунку вялікая шчыліна ў земнай кары. Пласты, што ляжалі на поўдзень ад гэтай шчыліны, падняліся мэтраў на 200 над пластамі, якія засталіся на поўнач ад шчыліны. Такім спосабам і ўтварыліся горы на самай дарозе ракі Волгі. Волга мусіла абысьці Жыгулёўскае ўзвышша і прабілася праз яго толькі каля места Самары. У гэтым месцы прарыву ракі праз Жыгулёўскі скід, нават і на левым, звычайна нізінным, беразе ўздымаюцца ўзгоркі—так званыя Сакаловы горы—працяг Жыгулёў.

На поўдзень ад Жыгулёў Прыволскае ўзвышша дасягае найвялікшай вышыні (385 м. н. р. м. каля м. Хвалынску), цягнецца далей да Царыцыну, пакрысе зьніжаецца і нарэшце на поўдзень ад Царыцыну застаецца ў баку ад Волгі і пераходзіць у ланцужок Эргеньскіх узгоркаў на вадападзеле Каспійскага і Чорнаморскага вадазбораў.

Пачынаючы ад вусьцяў Камы і далей на поўдзень правы бераг Волгі ляжыць каля самага вадападзелу. Толькі маленькія кароткія рэчкі сыцякаюць з гэтага вадападзелу на ўсход беспасрэдна ў Волгу. Большасьць рэк цячэ адтуль або на захад у Аку (Мокша), або, як Мядзьведзіца і Ілаўля,—на поўдзень у Дон, або, як Сура і Сьвіяга,—на поўнач у Волгу. Сура і Сьвіяга цякуць амаль роўналежна Волзе, але ў адваротным кірунку.

Сьвіяга каля Ульянаўску цячэ толькі ў 3-х вёрстах ад Волгі (затое на 20 сажняў вышэй), але далей, перш як уліць у Волгу сваю ваду, бяжыць у паўночным кірунку 375 вёрст. Такім чынам калі з Ульянаўску паехаць за вадой па Сьвіязе, дык, праехаўшы некалькі сот вёрст па гэтай рацэ ды колькі сот вёрст па Волзе, можна зноў апынуцца ў Ульянаўску. Волга бязупынна падгрызае свой правы бераг, і магчыма, што ў хуткім часе ўся адлегласьць між ёй і Сьвіягай будзе зроўненена, а Сьвіяга будзе ўлівацца ў Волгу ня ў Сьвіяску, як цяпер, а каля Ульянаўску, і з значнай ракі перавернецца ў зусім кароткую.

Клімат Прыволскага ўзвышша сушэйшы, як у Паўднёва-Заходняй Маскоўшчыне. Улетку ўсё тут сьмягне ад сьпякоты, узімку і расьліны, і жывёлы, і чалавек церпяць ад марозу.

Саратаў мае сярэдняю гадавую тэмпературу $+5,7^{\circ}$, сярэдняя студзеня $-10,8^{\circ}$, ліпеня $+22^{\circ}$.

Сухмені—самае звычайнае зьявішча краіны і самае жудаснае няшчасьце. Раз у 4-5 гадоў сухмені нішчаць усё збожжа, гароды і сады, ад сухменяў гіне ўся трава, трэскаюцца грунты, і краіна ператвараецца ў пустыню.

Дзікая расьліннасьць краіны наагул убогая. Калісь існавалі на поўначы краіны лясы, але яны даўно павысяканы; ад іх засталіся хіба маленькія дубовыя гаі. Прыгожыя дубовыя ды ліпавыя лясочкі апранаюць яшчэ толькі схілы Жыгулёўскіх гор, ды на пясках над вышнявінай Суры растуць яшчэ нават хваёвыя бары. Аднак лясы хутка замяняюцца нівамі, і што-год зьмяншаецца плошча, пакрытая дрэўнай расьліннасьцю. На поўдзень ад Саратаву пачынаецца запраўдны кавыльны стэп, там хіба ў далінах рэк ды па ярох сустракаюцца ўбогія кусткі і дрэўкі.

Люднасьць Приволскага ўзвышша вельмі рознастайная. Тут даўжэй, як на захадзе Маскоўшчыны, трымалася панаваньне вандроўнікаў, сюды пазьней надышлі аселяя славяне з Сярэдняй Маскоўшчыны, і з гэтай прычыны тут болей захавалася рэштак даўных насельнікаў.

З сучасных народаў краю самымі даўнымі насельнікамі Приволскага ўзвышша лічаць приволскіх фінаў. З гэтай галіны фінскага племя самымі многалічнымі, культурнымі, здаровымі і здольнымі зьяўляюцца мардоўцы (каля 1000000 чал.). Спачатку гэты народ жыў па ўсёй паўночнай, лесастэпавай палове краіны, але цяпер мардоўцы перамяшаліся з вялікарусамі, запазычылі шмат якія расійскія звычаі, адзяюцца ў маскоўскую вопратку і жывуць астравочкамі сярод прастораў, залюдненых расійцамі. Параўнаўча з іншымі приволскімі фінамі мардоўцы адзначаюцца высокім ростам, моцнай будовай цела, значнай сілай, энэргіяй і самапэўнасьцю. Мардоўцы займаюцца пераважна ральніцтвам, зямлю апрацоўваюць старэнна і жывуць багацей за сваіх суседзяў-расійцаў. На поўначы краіны на межах з Казаншчынай спатыкаюцца чувашы і татары. Апошніх многа й па гарадох усёй краіны.

Татары надышлі ў краіну ў XIII в. і панавалі тутака аж да XVI в., калі расійцы разбурылі апошнія татарскія царствы. У XVII в. сюды надышло ўжо шмат славян з Маскоўшчыны і Украіны. Перш за ўсё гэта былі ўцекачы з Сярэдняй Маскоўшчыны, якія не жадалі цярпець уціску маскоўскіх баяраў і ваяводаў. Гэтая так званая паволская вольніца білася з рэшткамі суседніх вандроўных народаў, а часамі падымала паўстаньні (пад кіраўніцтвам Разіна, Пугачова) супроць маскоўскага ўраду.

Большасьць сучаснага насяленьня складаюць расійцы (патомкі паволскай вольніцы), якія жывуць тутака так сама бедна, як і ў Паўднёва-Заходняй Маскоўшчыне. Лепей жылі ўкраінцы, якіх даволі многа ў паўднёвай частцы краіны, і асаднікі-немцы.

Немцаў сюды запрасіў урад Кацярыны II. Ём далі шмат зямлі, спачатку нават звольнілі ад салдатчыны і падаткаў. Немцы не мяшаліся з расійцамі, у чыстае захавалі тут сваю мову, звычаі і лютэранскую веру, жылі багата і карысталіся найлепшымі сельска-гаспадарчымі прыладамі. Дзякуючы вышэйшай культуры, яны лепей за расійцаў змагаліся з сухмянямі. Аднак голад 1921 году палажыў канец іх дабрабыту. Пасьля рэволю-

цыі немцы-асаднікі краіны разам з немцамі Заволжа атрымалі самаўрад. Іх землі складаюць асобную самаўрадную рэспубліку „Немцаў Паволжа“ (502 тыс. насельн.).

Ральніцтва ў Приволскім узвышшы зьяўляецца галоўным заняткам люднасьці. Жыта, як наагул блізка-што па ўсёй Маскоўшчыне, займае першае месца сярод гатункаў збожжа. За жытам ідуць усьлед пшаніца і ячмень; дзеля алею сеюць сонечнік, лён, каноплі, а ў нямецкіх асадах— яшчэ гарчыцу, якая лёгка пераносіць сухмені і дае вялікія ўраджаі. У сярэднім краіна мае некаторы надмер збожжа і алею, і звычайна вывозіць яго ў Сярэдняю Маскоўшчыну. Аднак на выпадак сухменяў, каб не галадаваць, кожны гаспадар мусіць рабіць запасы збожжа на 2-3 гады. У паўднёвай палове краіны (у Саратаўшчыне) вельмі добра сьпеюць кавуны (асабліва ля места Камышын); каля рэк і ў ярох саджаюць садовіну, пераважна яблыні і вішні, бо йгрушы і сьлівы гінуць ад зімовых маразоў. Саматужная прамысловасьць пашырана ў нямецкіх асадах, дзе карыстаюцца славай саматужныя ткацкія вырабы. Фабрычная прамысловасьць накіравана на апрацоўку мясцовага збожжа, асабліва на выраб мукі. Каля Волгі апроч таго пабудавалася многа пільняў, на якіх пілююць спляўленае з Паўночнай Маскоўшчыны дрэва.

Галоўнай адзнакай краіны зьяўляецца сувязь яе з Волгай. Волскае рыбацтва, праўда, ужо страціла сваю даўнейшую вагу, і толькі на поўдні ловяць яшчэ шмат волскай рыбы, але Волга зьяўляецца важным гандлёвым шляхам, які злучае краіну з Каспійскім стэпам і Каўказам, з Сярэдняй і Паўночнай Маскоўшчынай і Уралам. Тысячы людзей знаходзяць сабе заробкі на Волзе. Тысячы грузчыкаў, плытнікаў і асначоў ад вясны да позняй восені працуюць на волскіх прыстанях, на розных параходах, на барках, бярлінах і плытох. Волга зрабіла краіну гандлёвым пасярэднікам між асяродкам Маскоўшчыны, Сярэдняй Азіяй і Каўказам; дзякуючы Волзе, краіна адраўняецца ад Паўднёва-Заходняй Маскоўшчыны сваім вялікім гандлёвым значэньнем.

Аднак у галодныя гады ніякія дапаможныя заняткі не даюць дастатных заробкаў насельнікам краіны, і сотні тысяч тутэйшых сялян кідаюць свае вёскі ды йдуць у гарады, выжджаюць у суседнія краіны, на Дон, Кубань, на Украіну.

Гарады Приволскага ўзвышша ўтварыліся з даўна-маскоўскіх крэпасьцяй, пабудаваных з мэтай засланьця Маскоўшчыну ад заволскіх стэпавых вандроўнікаў. З часам разьвіцьця параходнага руху па Волзе гэтыя гарады набылі значэньне абменных пунктаў і асяродкаў апрацоўкі сельска-гаспадарчых produkтаў. Зразумела, што найвялікшыя з іх павырасталі над самай Волгай на высокім правым беразе яе. Шмат церпяць гэтыя гарады ад размываньня ракой гэтага берагу. Кожны год рака перасоўваецца на захад, цэлыя кварталы гарадоў абурваюцца і спаўзаюць у раку, а насельнікі гарадоў мусяць будаваць свае хаты ўсё далей і далей на захад.

На паўночным усходзе краіны над Волгай і Сьвіягай у тым месцы, дзе паміж гэтых рэк застаецца толькі вузкі прэсмык у 3 вярсты ўшыркі, ляжыць губэрскі горад *Ульянаўск* або Сібірск (69 тыс. нас.), асяродак загатоўкі збожжа і лесу, з вялікім чыгуначным мастом цераз Волгу.

Ніжэй Самарскай лукі стаіць *Сызрань* (43 тыс. нас.), таксама важны пункт пераправы цераз Волгу. Мост цераз Волгу ў Сызрані зьяўляецца найвялікшым ува ўсёй Усходняй Эўропе (дасягае 1 вярсты 175 сажняў удоўжкі). У ваколіцах Сызрані ў Жыгулёх капаюць асфальт. Ёсць тут таксама значныя паклады гаручых лупнякоў. Імі будзе карыстацца, як апалам, вялікая электрычная станцыя, якую тут спадзяюцца пабудаваць.

Далей на поўдзень ляжыць, так сказаць, сталіца краіны—*Саратаў* (183 тыс. насельн.), які бойка гандлюе прыволскім збожжам, прыкамскім лесам, ніжняволскай рыбай і каўкаскай нафтай. Мільёны пудоў дрэва, што сплаўляецца сюды па Волзе, пілуецца на многалічных пільнях Саратаву; яшчэ большую вагу мае апрацоўка мясцовых produkтаў—апрацоўка скуры, выраб мукі, круп ды алею. Саратаў зьяўляецца зборным месцам волскіх плытнікаў і асначоў, якіх тут лягчэй за ўсё наняць для працы на рэчных судзінах. Як у культурным асяродку Прыволскага краю, у Саратаве шмат усялякіх школ і ў тым ліку ёсць унівэрсытэт.

Ніжэй Саратаву, у тым месцы, дзе Волга мяняе свой паўднёвы кірунак на паўднёва-ўсходні і зварочвае ў Прыкаспійскі саланчаковы стэп, стаіць *Царыцын* (107 тыс. насельн.). Сюды прывозяць і адгэтуль размяркоўваюць па ўсёй Усходняй Эўропе рыбу волскай нізавіны і каўкаскую газу; адгэтуль-жа размяркоўваюць па стэпе лес, які прывозіцца па Волзе з Паўночнай Маскоўшчыны. У ўраджайныя гады праз Царыцын вывозіцца на паўднёвы захад да прыстаняй Азоўскага і Чорнага мора значная частка прыволскага збожжа.

Адкідныя матар'ялы царыцынскіх і саратаўскіх пільняў будуць служыць апалам для вялікіх электрычных станцый, якія будуць тут пабудаваны згодна пляну электрыфікацыі Расіі. Царыцынская станцыя мусіць даваць энэргію між іншым для электрычнай чыгункі ў Данеччыну.

У баку ад Волгі на вышнявіне Суры, у асяродку Мардоўскай зямлі, ляжыць значны губэрскі горад *Пенза* (80 тыс. нас.) з вялікімі паравымі млынамі і буйным хлебным гандлем.

Заволжа адразняецца ад Прыволскага ўзвышша як сваёй прыродай, гэтак і люднасьцю. Гэта вялікая роўная нізіна, даўнейшае дно Каспійскага мора і суседніх з ім даўно зьнікшых несалонных вазёр. Ледзь прыметна нізіна павышаецца на ўсход, пакрысе пераходзячы ў так званае Прыуральскае ўзвышша (якое йначай завецца Обшчым Сыртам). Левы бераг Волгі паўсюды нізінны, роўны і голы або пакрыты лярэчным поплавам. Толькі супроць Самарскай лукі, дзе Волгу пераразае Жыгулёўскі скід, і тут, на левым беразе, уздымаюцца гэтак званыя Сакаловы горы і паміж іх цікавы сваёй самотнасьцю Цараў Курган.

Пескавыя і гліістыя каспійскія адклады Заволжа пакрыты ўраджайнай чорназемнай глебай, але клімат тут яшчэ сушэйшы, як у Приволскім узвышшы, і сухмені яшчэ болей перашкаджаюць гаспадарцы, як там. Калі ўвясну выпадаюць дажджы, ураджаі бываюць надзвычайна вялікія, але часта здараецца, што ад пачатку вясны аж да канца лета дажджу зусім ня бывае, і тады засевы гінуць да каліва пад палючымі праменьнямі сонца. Тысячы людзей паўміралі тут з голаду ў 1873 г., але яшчэ болей адбіўся на жыцці краіны галодны 1921 год. Зіма ў краіне сухая, бяссьнежная, але марозная, багатая на завірухі з моцнымі паўночна-ўсходнімі вятрамі. Лясоў тутака зусім няма; паўсюды пануе стэп, голы, жоўты, аднастайны, вынелены сонцам.

Заволжа залюднілася яшчэ пазьней, як Приволскае ўзвышша, і да гэтага часу насяленьне тут радзейшае, як там. Зямельнай цеснасьці тут яшчэ не адчуваецца, сяляне ўладаюць яшчэ вялікімі надзелямі і ня дбаюць аб тым, каб скарыстаць кожны кавалак зямлі. Замест трохпалёўкі, распаўсюджанай на захадзе ад Волгі, тут пануе дзірванны або аблогавы спосаб ральніцтва, пры якім зямлю засяваюць да таго часу, пакуль яна дае добрыя ўраджаі, а потым кідаюць пад дзірван на некалькі гадоў, пакуль яна не адновіць сваю ўрадлівасьць. Замест жыта тут сеюць пераважна пшаніцу, а на папары і на ялавіне пасьвяць вялікія статкі авечак, коняў і быдла. Кваснае кабылячае малако, гэтак званы кумыс, зьяўляецца ўлюбёным мясцовым піцьцём. Яно лічыцца вельмі карысным для здароўя і прынаджвае сюды ў стэп многа хворых на грудзі, якія прыяжджаюць сюды на лета з іншых мясцовасьцяў Маскоўшчыны. Апрача збожжа і алейных расьлін, тут сеюць табаку, пераважна махорку, а на так званых баштанах—кавуны, дыні, гарбузы, гуркі. Затое садоўніцтва тут зусім немагчыма, садовыя дрэвы растуць вельмі кепска. Палепшаныя сельска-гаспадарчыя прылады тутака болей пашыраны, як у рэшце Маскоўшчыны, і звычайна сяляне живуць значна замайней, як у Паўднёва-Заходняй Маскоўшчыне або ў Приволскім узвышшы. Затое ў галодныя гады раптам зьнікае ўсё багацьце, усюды адчуваецца ўбоства і беднасьць.

Сярод насельнікаў Заволжа рашуча пераважаюць вялікарусы, паміж якіх шмат старавераў.

Хаваючыся ад уціску маскоўскага ўраду, з даўных часоў стараверы ўцякалі сюды, у бязьлюдны стэп, і закладалі тут свае патаемныя суполкі і кляштары. Па берагох ракі Іргіз асабліва доўга існавалі стараверскія скіты, качанткова зьнішчаныя маскоўскім урадам толькі ў першых дзесяцігодзьдзях XIX в. У XVIII в. там зьбіраліся казакі-паўстанцы на чале з Пугачовым; там Пугачоў атрымаў благаслаўленьне стараверскіх папоў на змаганьне з войскам Кацярыны II.

Апрача расійцаў у Паўночным Заволжы жыве шмат татарцаў, на ўсходзе—башкіраў, у сярэдняй частцы захаваліся астравочкі мардоўцаў, а на поўдні каля Волгі пасялілася шмат нямецкіх асаднікаў.

Як у Приволскім узвышшы, гэтак і ў Заволжы галоўнай гандлёвай дарогай зьяўляецца Волга. Каля Волгі гуртуецца найболей густое насяленьне, на Волгу вязуць свае тавары сяляне ўсёй краіны, каля Волгі пабудаваліся галоўныя гарады.

Найвялікшым з гэтых гарадоў зьяўляецца *Самара* (150 тыс. нас.), якая ляжыць каля ўсходняга канца Самарскай лукі. Толькі тут і мог пабудавацца значны горад на левым беразе Волгі, бо толькі тут узгоркі, якія лічацца працягам Жыгулёў, стаяць у беспасрэднай блізкасці ад ракі, тады як у іншых месцах удоўж левага берагу цягнуцца шырокія лугавыя нізіны, якія заліваюцца ў час веснавых разводзьдзяў. Праз Самару праходзіць чыгунка з Масквы ў Сібір, што выклікае шпаркі рост гандлю і прамысловасці гораду. У звычайныя гады Самарская прыстань грузіць на волскія судзіны мільёны пудоў пшаніцы і іншага збожжа, табакі, лою, мыла і скуры. Вялікія паравыя млыны перарабляюць у Самары мільёны пудоў збожжа на муку. Зразумела, што ў галодныя гады гандаль і прамысловасць прыходзяць у заняпад.

На поўдзень ад Самары (між вусьцем Іргізу і Саратавам) каля левага берагу Волгі стаіць самая важная з нямецкіх асад—*Маркштат*—сталіца самаўраднай рэспублікі немцаў Паволжа. Яшчэ далей на поўдзень супроць Саратаву ляжыць бойкая гандлёвая прыстань—*Пакроўск*, даўней украінская слабада (30 тыс. насельн.).

Казаншчына ляжыць абапал сярэдняга цячэння Волгі і абапал нізавіны Камы. На захадзе яе мяжой зьяўляюцца рэкі Сура і Вятлуга; на ўсходзе яна дасягае да сутокі Камы і Белай.

Гэтая краіна займае пасярэдняе месца паміж лесастэпам і стэпам Приволскага ўзвышша ды Заволжа з аднаго боку і тайгой ды Прыуральскім краем—з другога. Тут, прыблізна ў асяродку краіны, злучаюцца дзве найвялікшыя ракі Маскоўшчыны: Волга і Кама. Злучыўшыся, яны цякуць па роўнадзейнай лініі на поўдзень, але яшчэ на вялікай адлегласці ад сутокі можна прасачыць каля левага берагу чыстую блакітную камскую вадзіцу, а каля правага—каламутную жоўтую вадзіцу волскай вышнявіны. Здаецца, нібы Кама і Волга не жадаюць зліцца, хаця й цякуць у супольным рэчышчы.

Уся Казаншчына можа лічыцца нізінай, але правы бераг Волгі і тут, параўнаўча з левым, высокі і стромкі, і можа лічыцца працягам Фадзееўскіх гор з аднаго боку і Жыгулёў з другога боку.

Як у Приволскім узвышшы, гэтак і ў Казаншчыне, Волга бязупынна точыць і разрывае свой правы бераг і пакрысе перасоўвае сваё рэчышча ўсё далей управа, на паўднёвы захад. Гарады і вёскі, пабудаваныя на правым беразе, патроху абурваюцца ў раку і мусяць перасоўвацца ўсё далей на паўднёвы захад. Наадварот, паселішчы, што ляжаць на левым беразе Волгі, патроху застаюцца ўсё далей і далей ад ракі.

Так, напрыклад, Казань даўней стаяла на самым беразе Волгі, а цяпер Волга цячэ за 5 вёрст ад яе, і толькі ў час разводзьдзяў волская вада дасягае да прадмесьцяў Казані.

На поўначы краіны ўдоўж левага берагу Волгі між Вятлугай і Камай грунты складаюцца з нанесеных Волгай пяскоў. Ніжэй Камы, на ўсход ад Волгі, ляжаць адклады прэснага возера, якое там калісьці было і, мусі-быць, мела сувязь з Касьпійскім возерам. Удоўж правага берагу Волгі на паверхні ляжыць лёс. Ледавіковых адкладаў у Казаншчыне няма.

Клімат краіны параўнаўча з кліматам іншых мясцовасьцяў, якія ляжаць каля берагоў Волгі, найболей халодны.

Сярэдняя гадавая тэмпература ў Казані $+3^{\circ}$ Ц., студзень там мае сярэднюю тэмпературу $-13,8^{\circ}$, ліпень $+19,6^{\circ}$.

Вясна тут пачынаецца пазьней, як на вышнявіне і на нізавіне Волгі. З гэтай прычыны Волга тут узьнімаецца на тыдзень пазьней, як там. Ужо па волскай вышнявіне ідзе крыга, а сутока Волгі з Камай застаецца пад лёдам. Крыга вышнявіны забіваецца пад лёд, утвараецца лёдавы затор, і вада не знаходзіць сабе дарогі, выходзіць з берагоў і залівае ваколіцы. У травені ровень вады ў Волзе на 4-6 сажняў вышэй, як улетку.

У Казаншчыне яшчэ могуць расьці ліставыя дрэвы, прынамсі каля берагоў Волгі; гэта, можна сказаць, самы ўсходні куток пасу эўропэйскага мяшанага лесу. Аднак ігlastыя лясы тут ужо пераважаюць, асабліва на поўнач ад Волгі і Камы. На поўдні краіны лясоў вельмі мала, там іх павысякаў і расьцерабіў чалавек. Голы, або пакрыты нівамі, правы бераг Волгі становіць рэзкую процілежнасьць лясному левому берагу.

У адзнаку ад іншых частак Маскоўшчыны ў Казаншчыне вялікарусы складаюць толькі меншасьць мясцовага насяленьня. Патомкі першапачатковых фінскіх насельнікаў краіны тут, галоўным чынам на захадзе краіны, жывуць яшчэ шчыльнай групай, а не астравочкамі, раскіданымі сярод прастораў, залюдненых вялікарусамі. Да прыволскіх фінаў тут належаць марыйцы або чэрамісы, якія залюдняюць пераважна левы бераг Волгі між Вятлугай і Ілеццаў.

Ужо ў XIII в. ноўгародзкія славяне залажылі на іх зямлі свае першыя асады, і з таго часу марыйцы знаходзяцца пад вечнай пагрозай асыміляцыі маскоўцамі з аднаго боку і татарамі з другога. Яны аднак упарта змагаліся за сваю незалежнасьць і нават яшчэ ў XVII в. часамі паўставалі супроць маскоўскага ўраду і перарывалі зносіны між Масквой і Казанню.

Малая частка марыйцаў жыве на правым беразе Волгі супроць вусця Вятлугі. Гэта так званыя горныя марыйцы, якія адзначаюцца досыць высокім ростам, займаюцца пераважна ральніцтвам і падпалі пад мац-

нейшы ўплыў маскоўцаў. Агулам кажучы, марыйцы адзначакца плескаватым носам, выдатнымі скуламі і вузкім разрэзам вачэй. Большасць марыйцаў, што жыве на левым беразе Волгі, займаецца паляваньнем, пчаларствам і рыбацтвам, ня любіць ваджацца з зямлёй і ня можа добра гаспадарыць. Марыйцы лічацца праваслаўнымі, але шануюць і Магомэта і сваіх старых паганскіх багоў, якіх часамі блытаюць з праваслаўнымі сьвятымі.

На паўднёвым захадзе Казаншчыны, на правым беразе Волгі між Сурой і Сьвіягай, жывуць чувашы, народ фінскага паходжання, але ататараны, запазычыўшы ад татарцаў большую частку слоў сваёй мовы. Ад расійцаў чувашы запазычылі праваслаўную веру, але, як і марыйцы, яны захавалі шмат паганскіх звычаяў і поглядаў. Кволя і няўключныя на погляд, чувашы аднак жывуць досыць заможна, старэнна вырабляюць зямлю і сваёй працавітасцю перавышаюць усіх сваіх суседзяў: маскоўцаў, марыйцаў, татарцаў і нават мардоўцаў.

З 1839 г. ў чуваскіх школах выкладаецца родная мова, і цяпер на чуваскай мове напісана ўжо досыць багатая літаратура, пераважна рэлігійнага зместу, бо аб такой літаратуры болей за ўсё клапаціўся расійскі ўрад да рэвалюцыі.

У сярэдзіне і на ўсходзе Казаншчыны большасць насельніцтва складаецца з казанскіх татарцаў, якія па гарадох Маскоўшчыны распаўсюджыліся далёка за межы краіны. За межамі яны займаюцца гандлем, купляюць і прадаюць старую вопратку, працуюць, як парабкі, хурманы, грузчыкі і г. д.

У Казаншчыну татары надышлі ў XIII в., ататарылі камскіх балгараў і частку прыволскіх фінаў, якія жылі тут раней, а на месцы багатага Балгарскага царства, што панавала тут з X да XIII в., залажылі яшчэ болей магутнае Казанскае царства. Толькі ў XVI в. расійцы захапілі Казань і зруйнавалі Казанскую дзяржаву, але знайшлі тут сталую самастойную культуру. Выгоды географічнага палажэння Казаншчыны на скрыжаванні дарог з поўначы (Кама), з захаду (Вышняя Волга) і з паўдня (Ніжняя Волга) дапамаглі татарам дасягнуць такога эканомічнага і культурнага разьвіцця, што расійцы ня здолелі іх амаскаліць.

Татары ўпарта баранілі сваю культуру ад расійскіх уплываў. У сваёй вопратцы, звычаях і поглядах яны захавалі поўную незалежнасць ад расійцаў. Магомэтанская вера, якой трымаюцца татары, забараняе есці сьвініну, але яны ня грэбуюць затое канінай. У кожнай татарскай вёсцы ёсць мячэць і школа-мэдрэсэ, у якой даўней мясцовы мула вучыў дзяцей паарабску; з часам у школах пачала выкладацца татарская мова. Ужо ў канцы XVIII в. з'явілася і пачало пашырацца самастойнае татарскае пісьменства.

Пасьля рэвалюцыі Казаншчына падзялілася на тры самаўрадных часткі: Татарскую самаўрадную рэспубліку на ўсходзе (2504 тыс. насельн.),

Чуваскую самаўрадную краіну на паўднёвым захадзе (776 тыс. насельн.) і Марыйскую самаўрадную краіну на паўночным захадзе (371 тыс. насельн.).

Ува ўсіх трох гэтых частках галоўным заняткам насельнікаў зьяўляецца ральніцтва, асабліва сяўба жыта, аўсу і грэчкі.

Найлепей стаяла ральніцтва ў Чуваскай краіне, і толькі голад 1921 г. выклікаў заняпад гэтай багатай акругі. Поплавы левага берагу Волгі даюць найлепшую спажыву для жывёлы, і гадоўля авечак, коняй, кароў мае вялікую вагу як у татараў, гэтак і ў марыйцаў. Дастатнасьць жывёлы становіць грунт для фабрычнай прамысловасьці: шмат у якіх гарадох Татарскай рэспублікі існуюць буйныя і дробныя гарбарні, мылаварні, фабрыкі сьвечак і г. д.

Асновай багацьця краіны аднак можна лічыць гандаль. З Уралу па Каме сюды прывозяць руду і жалеза, з-пад Масквы па вышняй Волзе — крамніну, з Приволжа па ніжняй Волзе збожжа. На гэтым гандлі грунтуецца значэньне галоўнага гораду краіны — *Казані* (158000 нас.). Горад гэты ляжыць на рэчцы Казанцы, але лічыцца волскай прыстанню, хаця параходы прыстаюць у некалькіх вёрстах ад яго. У асяродку Казані захаваўся старасьвецкі крэмль-крэпасць з вежай Сумбэкі — помнікам часоў Казанскага царства. Цяпер Казань ёсьць сталіцай Татарскай рэспублікі і важным культурным асяродкам. Казанскі унівэрсытэт (заложаны ў 1804 г.) адзін з найстарэйшых ува Ўсходняй Эўропе. Як гандлёва-прамысловы горад, Казань славіцца сваімі гарбарнямі і мылаварнямі, а таксама гандлем з Уралам, Сібірам, Сярэдняй Азіяй і Сярэдняй Маскоўшчынай.

Папярэднікам Казані па сваёй гандлёвай вазе быў да XIV веку горад Балгар, што ляжаў ніжэй вусьцяў Камы ў часы панаваньня ўва Ўсходняй Маскоўшчыне камскіх балгараў. Да гэтага часу захаваліся толькі руіны гэтага гораду.

Апроч Казані ў краіне мала значных гарадоў. Сталіца Чуваскага краю — *Чабаксары*, і сталіца Марыйскага краю *Краснакакшайск* могуць паводле сваёй велічыні раўняцца хіба з дробнымі мястэчкамі Беларусі.

Большую вагу маюць *Чыстопаль* (21000 нас.) на Каме і *Сарапул* (25000 нас.), што ляжыць ужо за межамі Татарскай рэспублікі. Блізка ад Сарапулу на мяжы з Прыуральскім краем ляжаць: *Воткінск* (24500 нас.) з жалезнымі гутамі, фабрыкамі паравозаў, параходаў і сельска-гаспадарчых прылад, і *Іжаўск* (52000 нас.), сталіца Воцкага краю (глядзі агляд тайгі) з вялікай фабрыкай зброі.

У будучыне можна чакаць разьвіцьця прамысловасьці ў *Сьвіяску*, што ляжыць каля сутокі Волгі і Сьвіягі. Там будзе пабудована вялікая электрычная станцыя, якая будзе карыстацца торфам, як апалам. Гэтая станцыя змэханізуе ўсю мясцовую мылаварную, скураную і інш. прамысловасьць.

У к р а і н а.

(Азнач географічнае палажэньне. Пералічы старонкі і краіны, з якімі Ўкраіна мяжуеца. Якое мора абмяжоўвае Ўкраіну з паўдня?).

На паўднёвы захад ад Паўднёвай Маскоўшчыны між вусьцямі Дону і Карпатамі расьцягнулася Ўкраіна, самая багатая, вялікая і самая тыповая частка паўднёвага пасу Ўсходняй Эўропы.

З захаду на ўсход ад Карпат да р. Данца па сярэдзіне Ўкраіны цягнецца яе аснова — старадаўны гранітны груд. Калісь гэты гранітны груд быў запраўдным горным ланцугом, але з таго часу прайшло многа мільёнаў гадоў; вада і выпатрэньне зрабілі сваю справу — бязмаль дашчэнт зруйнавалі ўкраінскі ланцуг. З цягам часу гранітны ланцуг зусім знізіўся, і нават усю Ўкраіну пакрыла скрозь вада мора. Калі затым Украіна зноў паднялася над роўнем мора і зрабілася сухазем'ем, дык уся яна была ўжо пакрыта грубым пластом морскіх адкладаў. Паверх гэтых адкладаў у ледавіковы пэрыод у Паўночнай Украіне адклаўся пласт морэн, але нідзе гэты ледавіковы навал не выступае на паверхню. Паўсюды на паверхні Ўкраіны адклаўся яшчэ пласт лёсу. Морскія ды ледавіковыя адклады і лёс пакрылі Ўкраіну паземнымі пластамі, пад якімі схаваліся ўсе даўнейшыя няроўнасьці старонкі, у тым ліку і гранітны ўкраінскі груд.

Краявід Украіны залежыць галоўным чынам ад асаблівасьцяў самага павярхоўнага пласту, ад асаблівасьцяў лёсу. Раўчакі, яры і рэкі, якія тут утварыліся з раўчакоў, густой сеткай пакрываюць Украіну. Рэкі прамылі сабе глыбокія даліны ў мяккіх пластох і часамі ўрэзаліся ў гэтыя пласты аж да самай іх гранітнай падставы. Такім чынам агаліўся ў рэчных далінах стары ўкраінскі гранітны груд і затрымаў далейшае ўразаньне рэчышчаў у земную кару. Рэкі адхіліліся на ўсход, пачалі абыходзіць груд, але нарэшце некаторыя з іх здолелі прабіцца праз яго і так-сяк трапілі да мора. Асабліва выразна адхіляецца гранітным грудом на ўсход галоўная рака Ўкраіны—Дняпро. У тым месцы, дзе Дняпро прабіваецца праз груд, утварыліся сьлыныя дняпроўскія парогі, у якіх магутная рака з страшэннай ішпаркасьцю імкнецца паміж спрадвечных крышталічных скал і іх адломкаў. Выплыўшы на нізіну, спусьціўшыся з гранітнага ланцуга, Дняпро ды іншыя ўкраінскія рэкі, большасьць якіх цячэ наагул на поўдзень у Чорнае мора, супакойваюцца, цякуць павольна, а каля самага мора ўтвараюць шырокія, але мелкія вусьці, так званыя ліманы, падобныя да вазёр або морскіх заток (з несалонай вадой), перад якімі морскія хвалі накідваюць пескавыя гакі. Ліманы вялікіх рэк—Днястра, Бугу і Дняпра, хаця і аддзелены ад мора пескавымі гакамі, але маюць праходы ў моры—так званыя горлы; ліманы дробных рэк зусім адлучаюцца ад мора, ператвараюцца ў ляморскія вазёры з салонай вадой, з якой што-год на дно ліману асядае новы пласт солі. (Пералічы адзначаныя на карце рэкі Ўкраіны з іх галоўнымі прытокамі).

Клімат Украіны вільгатнейшы, як у Паўднёва-Ўсходняй Маскоўшчыне, але наагул сухі, з вялікімі хістаньнямі тэмпературы. Узімку маразы там прыблізна такія-ж, як і на Беларусі, або нават яшчэ большыя, ня гледзячы на меншую географічную шырыню (сярэдня тэмпература студзеня ад—4 да—8° Ц.), але затое ўлетку гарачыня без параўнаньня большая, як у нас (у ліпені сярэдняя тэмпература на паўночным захадзе +20°, на паўднёвым усходзе +23°). Марозная парá трывае 3—4 месяцы, цёплая (з тэмпературай сутак вышэй за +10°)—каля паўгодзьдзя. Узімку вятры дзьмуць пераважна з паўночнага ўсходу і прыносяць мала сьнягоў. З гэтай прычыны маразы прыносяць яшчэ болей шкоды, бо сьнег не засланяе глебу ад прамязаньня. Улетку таксама адчуваецца недахват дажджу. Найболей дажджоў выліваецца ў чэрвені, але і тады яны маюць характар улеваў, вада іх сыцякае па ўсохлым, ацвярдзелым грунце і не пасьпявае як трэба прамачыць глебу.

У зьвязку з гэтым тут кепска растуць дрэвы. Уласна кажучы, дрэвы яшчэ маглі-б вытрымаць сухасьць, але ім перашкаджае вялікі процант шкодных соляў і вапны, якімі багатыя грунты Ўкраіны. Маладыя дрэвы, карэньні якіх яшчэ не пасьпелі ўглыбіцца ў багатыя солямі слаі грунту, а трымаюцца ў вышніх выпаласканных слаёх глебы, растуць на Ўкраіне добра, але як толькі карэньні дасягнуць глыбейшых слаёў, у якіх вада не пасьпела выпаласкаць соль і вапну, дрэва пачынае сохнуць і гіне. З гэтай прычыны спачатку ўся Ўкраіна была пакрыта бяздрэўным кавыльным стэпам. Аднак з цягам часу на поўначы каля рэк ды ў ярох, дзе веснавыя разводзьдзі добра прамываюць зямлю і выпаласкваюць з яе соль і вапну, пачалі зьяўляецца дрэвы, пераважна дубы і іншыя шырокаліставыя віды. Там, дзе раз утварыўся лес, там вада ўжо ня так хутка сыцякае, як у стэпе. Лес затрымоўвае раставаньне сьнягоў увясну, дапамагае павольнаму прасякненьню вады ў грунт. З гэтай прычыны лес дапамагае далейшаму выпаласкваньню соляў з грунту, і такім чынам сам нібы працяшчае сабе дарогу. Лес пашыраецца, захапляе ўсё новыя прасторы і выціскае стэпавую расьліннасьць. Так патроху ўся паўночная паласа Ўкраіны пакрылася лесам, або, дакладней кажучы, перавярнулася ў леса-стэп, па якім дубовыя гаі чаргуюцца з плямамі бяздрэўнага кавыльнага стэпу. Запраўдным стэпам можна лічыць толькі паўднёвую паласу Ўкраіны, што цягнецца на поўдзень ад гранітнага груды аж да берагоў Чорнага і Азоўскага мораў. Там дрэўныя расьліны сустракаюцца толькі ў раўчакох, дый то звычайна маюць выгляд маленькіх хмызьнячкоў.

Усюды, дзе растуць або расьлі стэпавыя травы, утварылася ўрадлівая чорназемная глеба. Прухнучыя травы ператвараюцца ў перагною, мяшаюцца з суглінкавымі часткамі лёэсу, і такім спосабам пераварачваюць вышні слой лёэсу ў чорназем. Па сярэдзіне Ўкраіны з захаду на ўсход цягнецца шырокая паласа асабліва тлустай глебы, якая зьмяшчае 6—10 і болей процантаў перагною. На поўначы, на мяжы з Беларуссю, дзякуючы большай колькасьці лясоў, глеба мае сьвятлейшы колер. Грунтавая вада пасьпела

там раскласьці і выпаласкаць значную частку перагною, так што там яго засталася 3-6%. Гэта так званы паўночны чорназем і шэрыя лясныя глебы, якія сустракаюцца і на Беларусі. Таксама і на поўдні Украіны, дзе стэп складаецца з горшай травы і часамі пераходзіць у саланчакі, таксама глеба горшая. Чорназем там завецца чакалядным і каштанавым і зьмяшчае толькі 4-6% перагною.

Агулам кажучы, зямля паўсюды вельмі ўраджайная, і ральніцтва паўсюды дае вялікую карысьць. Зразумела, што пры такіх варунках плуг знайшоў дарогу ўва ўсе куты старонкі, а нечাপаныя стэпы і большасьць лясоў украінскага лесастэпу даўно замяніліся нівамі. Неўраджаі здараюцца тутакра рэдка, ды і украінцы прызвычаліся змагацца з сухмянямі. Земляробская культура стаіць тут вышэй, як у Маскоўшчыне. На ўсю Эўропу Украіна можа лічыцца самай багатай на пшаніцу старонкай. Пшаніца тут зьяўляецца галоўным збожжам. Гэтым Украіна адражняецца ад Дунайскіх нізін, дзе пераважаюць кіяхі, і ад Паўднёвай Маскоўшчыны, дзе болей сеюць жыта. Проса, табака, цукровыя буракі і каноплі, якія вымагаюць добрай глебы і сонечнага лета, знаходзяць на Украіне найлепшыя для сябе варункі. Для алею сеюць каноплі, сонечнік, лён і рапс (расьліну, падобную да сьвірэпкі).

Звычайнае гародніцтва на Украіне не пашырана; затое на поўдні вялікую вагу маюць баштаны, вялікія гароды, на якіх сеюць кавуны, дыні, гарбузы, гуркі. Вельмі любяць украінцы садоўніцтва. Каля кожнай хаты, дзе толькі могуць расьці дрэвы, саджаюць яблыні, грушы, сьлівы і вішні, але пакуль што прамысловую вагу садоўніцтва мае толькі ў некаторых маленькіх куточках.

Гадоўля жывёлы ў апошнія часы адыходзіць на другі плян, адступае перад земляробствам. Прынамсі гадоўля авечак лепшых гатункаў з мяккай тонкай воўнай у апошнія часы значна зьменшылася. Аднак і да гэтага часу ўкраінскія коні, авечкі, быдла, сьвіньні карыстаюцца славай і вывозяцца за межы.

Украіну часамі завуць залатым дном Усходняй Эўропы. Запраўды, гэтая надзвычайна ўраджайная старонка зьяўляецца адным з багацейшых краёў сьвету. Вялізныя багацьці хаваюцца і пад зямлёй на Украіне. Тут знаходзяць найлепшыя гатункі жалезнай руды, каменнага вугалю, ёсьць тут і соль, і нафта, і медзь, і манган, і жывое серабро. Але гэтыя багацьці мала асочаны і яшчэ ня выкарыстаны належным чынам. Толькі ў апошнія гады ў каменнавугальных акругах пабудаваліся буйныя гуты і фабрыкі.

Палажэньне Украіны зьяўляецца вельмі выгодным для замежнага гандлю. Украіна ляжыць над Чорным морам, якое нават каля берагоў замярзае толькі на некалькі тыдняў. Да гэтага мора кіруюцца і галоўныя прыродныя дарогі Украіны—рэкі. Украінскае збожжа, жывёлу і іншыя мясцовыя тавары лёгка па рэках і чугунках даставіць да Чорнага мора, а адтуль у Заходнюю Эўропу. Цераз Украіну па Дняпры вывозіцца ў Між-

земнаморскія краіны і беларускае дрэва. Праз прыстані Чорнага мора вывозіцца большая частка ўсходня-эўропэйскіх тавараў, тады як Балтыцкае мора служыць пераважна для прывозу тавараў ува ўсходнюю Эўропу з захаду. Аднак замежны гандаль Украіны заўсёды знаходзіўся ў руках чужаземцаў, а сталы ўнутраны гандаль—у руках жыдоў. Украінскае сялянства прымае ўдзел галоўным чынам толькі ў кірмашовым гандлі, дый на кірмашох украінцы ня любяць заклікаць пакупцоў і задавальняюцца ціхамірным чаканьнем таго моманту, калі да іх возу падыдзе штосьці купляць жyd, масковец або цыган.

У даўнейшыя часы ўкраінцы любілі так званы чумацкі гандаль—пераезды з таварамі на валох з аднаго канца старонкі ў другі, але ў апошнія часы гэты гандаль зьнік з прычыны развіцця чыгунак, і тавары перавозяцца або па рэках, або па чыгунках.

Украінцы (на захадзе іх часьцей завуць русінамі, на ўсходзе часам яшчэ маларусамі), якія паўсюды становяць большасьць насяленьня старонкі, належаць, як маскоўцы і беларусы, да ўсходня-славянскіх народаў. Ад беларусоў і маскоўцаў яны адрозьняюцца высокім ростам, цяжнейшым колерам скуры і вачэй і пераважна чорнымі валасамі. Параўнаўча з маскоўцамі яны зьяўляюцца болей чыстымі славянамі, але ад беларусоў адрозьняюцца падмешкай крыві розных туркскіх народаў, якія вандравалі калісь па ўкраінскім стэпе. Вынікам гэтай прымешкі можна лічыць спакойны, ціхамірны нораў украінца. Паважнасьць, дасьціпнасьць, філёзофскі погляд на акалічнасьці, адсутнасьць маскоўскай рухавасьці і прагавітасьці, упартасьць зьяўляюцца галоўнымі адзнакамі ўкраінцаў. Аднак у свой час, напрыклад, на вярках, украінец з захапленьнем аддаецца

вясёласьці, гульням і скокам. Становішча кабеты ў украінскай сям'і лепшае, як у маскоўскай, і наагул украінец ня ведае дэспатызму. Зямлёй украінцы ўладаюць пераважна падворна, а ня супольна ўсёй вёскай, як маскоўцы. Польную працу ўкраінец уважае болей за ўсе іншыя заняткі, вырабляе зямлю старэнна, значна лепей, чымся масковец. Аднак багацьце глебы не вымагае ад яго такой цяжкай працы, якую прыкладае да сваёй нівы беларус. У вопратцы, у страве, у мяшканьні, у будоўлі праглядае добры густ і ахайнасьць украінца. Вёскі і хутары складаюцца з чыстых, прыгожых і

Мал. 104.—Украінская дзяўчына.

прытульных хат-ляпянак, зробленых з гальля і гліны і заўсёды пабеленых вапнай. Каля хат звычайна засаджаны газоны прэстых кветак і садочки вішнёвых дрэў.

Украінская мова, як і польская, беларуская або расійская, зьяўляецца асобнай славянскай мовай, багатай і прыгожай, прыемнай для вуха, змяшчае мала чужаземных слоў. Народная поэзія ўкраінцаў па колькасці, зместу і мілагучнасці песень, казак і прыказак можа раўняцца з беларускай і значна перавышае народную поэзію палякоў або расійцаў. Украінскія пісьменьнікі (Шаўчэнка, Куліш, Коцюбіньскі, Віннічэнка і іншыя) могуць лічыцца аднымі з лепшых славянскіх пісьменьнікаў. Аднак як на Беларусі, гэтак і на Украіне многа вякоў панавалі чужынцы, якія лічылі ўкраінскую мову мужыцкай, хлопскай, простай. Палякі казалі, што ўкраінская мова ёсць адна з польскіх гаворак, маскоўцы звалі яе сапсутаю расійскай. Паўкраінску забаранялася вучыцца, і гэта адбілася на становішчы асьветы. Украінцы паводле асьветы стаяць значна ніжэй за палякоў, процант няпісьменных на Украіне такі-ж вялікі, як у Маскоўшчыне.

З вельмі даўных часоў багаты на траву ўкраінскі стэп прывабліваў вандроўнікаў з Сярэдняй Азіі. Горды іх адна за адной навальваліся на Украіну, пасьвілі свае статкі па стэпе і перасяляліся далей цераз Карпаты ў Вугоршчыну і Заходнюю Эўропу. Яшчэ задоўга да хрысьціянскай эры грэцкі вучоны Гэродот пісаў аб тым, што па ўкраінскіх стэпах вандравалі нейкія скіты. У часы вялікіх перасяленьняў праз Украіну пранесліся гуны, якія зруйнавалі потым вялікую Рымскую імперыю. Нават тады, як сюды надыйшлі і тут асталяваліся славяне, продкі сучасных ўкраінцаў, нават і тады сюды надыходзілі вобры (авары), хазары, вугры, торкі, печанегі, полаўцы, нарэшце татары, разбурвалі даўна-славянскія гарады і вёскі Украіны, руйнавалі ўкраінскую аселасць і культуру, але самі хутка рассыпаліся, падпадалі пад культурны ўплыў славянаў і зьнікалі ў моры ўкраінцаў, зьліваліся з імі ў адзіны народ.

Долей за ўсё пратрымаліся на Украіне татары; у працягу вякоў яны аддзялялі ўкраінцаў ад мора і затрымоўвалі іх культурнае разьвіцьцё. Ад драпежных вандроўнікаў украінцы мусілі хавацца на поўначы сваёй старонкі, там, дзе ў тыя часы яшчэ існавалі вялікія лясныя пушчы. Там утварылася і першая ўкраінская дзяржава—Кіеўскае вялікае княства, уладу якога прызнавалі ня толькі ўсе ўкраінцы, але нават і вялікарусы Ноўгараду і Мураму. Цяжар татарскай няволі аслабіў магутнасьць Украіны, якая з цягам часу падпала пад валадарства Літоўска-Беларускай, а потым Польскай дзяржавы. Пад уладай Польшчы Украіне прышлося кепска. Палякі апалячылі ўкраінскую шляхту, павыціскалі з гарадоў мяшчанства, прымацавалі да зямлі сялянства. Між тым крымскія татары, як і даўней, нападлі на Украіну, а палякі не маглі абараніць яе. Тады за абарону бацькаўшчыны ўзяліся самі ўкраінцы. Паднявольныя сяляне Рэчы Пасполітай, як беларускага, гэтак і ўкраінскага пахаджэньня, уцякаючы ад панскага прыгону, высяляліся на

паўднёвыя межы даўнай Польшчы, будавалі тамака ўмацаваньні, пад заслонай якіх аралі зямлю, займаліся паляваньнем, рыбацтвам, а часамі й рабункам. Так утварылася сlynнае казацтва, на чале якога стаялі запароскія казакі, што жылі ніжэй парагоў на Дняпры. Казакі біліся з татарамі, рабавалі жыдоў, а часамі падымалі паўстаньні супроць улады польскіх паноў. Самым удалым з гэтых паўстанняў было паўстаньне Багдана Хмяльніцкага, вынікам якога было аднаўленьне незалежнай Украінскай дзяржавы, стварэньне так званай Гэтманшчыны. Аднак хутка зноў Украіна падпала пад панаваньне чужынцаў. Усходняя яе частка аддалася Маскоўшчыне, заходняя частка заставалася пад Польшчай. Спробы лепшых сыноў Украіны ўтварыць зноў самастойную Ўкраінскую дзяржаву былі няўдалымі. Пасьля падзелаў Польшчы большая частка Ўкраіны дасталася маскоўцам, і толькі заходняя Падкарпацкая Ўкраіна пад назовам Усходняй Галіччыны або Чырвонай Русі адышла да Аўстра-Вугоршчыны.

Пасьля войнаў сусьветнай і расійска-польскай (1920 г.) заходняя частка Ўкраіны (так званая Надднястранская Ўкраіна, Холмшчына і Заходняя Валынь) адышлі да Польшчы і Румыніі; рэшта пад назовам Украінскай ССР (448000 кв. клм., 27200 тыс. насельнікаў) увайшла ў склад Саюзу Савецкіх Соцыялістычных Рэспублік (СССР).

Паводле асаблівасьцяй прыроды Ўкраіну можна падзяліць на 6 частак: 1) Заходнюю Ўкраіну або Падкарпацьце, 2) Правабачную Ўкраіну, 3) Левабачную Ўкраіну, 4) Слабажаншчыну, 5) Данеччыну і 6) Чорнаморскі нізінны стэп або Паўднёвую Ўкраіну.

Заходняя Ўкраіна зьяўляецца слаба хвалістым плоскаўзвышшам у 300—475 м. н. р. м. вышыні. Ужо тут каля самых Карпат пачынаецца старадаўны гранітна-гнэйсавы ўкраінскі груд, але тут ён ляжыць глыбока пад пазьнейшымі морскімі адкладамі і грубым пластом лёэсу. Глыбокія даліны рэк урэзаліся ў Заходня-Ўкраінскае плоскаўзвышша і месцам на сваім дне агаляюць спрадвечныя скалы гранітнага груду. Галоўная з гэтых далін—даліна вышнявіны Днястра—аддзяляе так званае Падгор'е ад Падольска-Галіцкага плоскаўзвышша. Першае ляжыць каля самых Сярэдніх Карпат, другое цягнецца ўдоўж левага берагу Днястра і пераразаецца многалічнымі левымі прытокамі гэтай ракі. На паўночным захадзе Падольска-Галіцкае плоскаўзвышша пераходзіць у так званае Расточа, якое ўразаецца між Бугам і Вепрам, між Беларуссю і Польшчай.

Параўнаўча з іншымі часткамі Ўкраіны Заходняя Ўкраіна адзначаецца лагаднейшым, мякчэйшым і вільгатнейшым кліматам. Дажджу і сьнегу тут выпадае болей за 600 мілім. што-год, значна болей, як у рэшце Ўкраіны.

Львоў, што ляжыць у асяродку краіны, мае сярэднюю гадавую тэмпературу $+6,9^{\circ}$, сярэднюю студзеня $-4,6^{\circ}$, ліпеня $+18,0^{\circ}$. Чарноўцы, на паўднёвым усходзе, адпаведна маюць $+7,6^{\circ}$, $-5,4^{\circ}$, $+19,7^{\circ}$.

Тут можа расьці бук, сустракаецца і ціс або нягной-дрэўка, тыповыя заходня-эўропэйскія дрэвы. Лясоў тут наагул захавалася многа болей, як у іншых частках Украіны, яны тут пакрываюць прыблізна чвэрць усёй паверхні. Аднак букавыя і дубовыя лясы тут чаргуюцца з кавалкамі стэпу, а быў час, што стэп панавалі паўсюды, так што паўсюды ўтварылася стэпавая чорназемная глеба.

Дзякуючы дастатнасьці лясоў і малой грубасьці сьнегавага насьцілу рэкі Заходняй Украіны ўвясну не разьліваюцца так шырока, як на ўсходзе. Затое часамі, дзякуючы вялікай колькасьці летніх ападкаў, тут здараюцца летнія паводкі. Гэтым, як і прысутнасьцю такіх расьлін, як бук і ціс, краіна нагадвае Заходнюю Эўропу.

Насельнікі Заходняй Украіны складаюцца з украінскіх пляменьняў: бужанаў у Расточы, падгаранаў у Падгор'і, падалянаў на Падольска-Галіцкім плоскаўзвышшы. Апрача таго па гарадох жывуць палякі, жыды, немцы, а на поўдні яшчэ і румыны. Тутэйшыя ўкраінцы трымаюцца пераважна вуніацкай веры. Царкоўную вунію яны прызналі тады-ж, як і беларусы, але ў Заходняй Украіне, якая не належала да Маскоўшчыны, гэтая вунія захавалася, тады як у нас і ўва Ўсходняй Украіне маскоўцы прымусам перавярнулі вуніятаў у праваслаўную веру.

У склад Заходняй Украіны ўваходзяць тры правінцы, з якіх кожная мела асобную гісторыю ў працягу апошніх вякоў. Паўднёвы куток краіны—так званая Паўночная Букавіна—належала раней да Малдаўскага княства; у 1775 г. яе захапіла Аўстрыя, а пасля сусьветнай вайны—Румынія. Рэшта Заходняй Украіны належала ў XVIII в. да Польшчы; у 1772 г. большая яе частка, так званая Чырвоная Русь або Ўсходняя Галіччына, адышла да Аўстрыі, а пасля сусьветнай вайны і ўпартага нацыянальнага змаганьня зноў увашла ў склад Польскай дзяржавы. Паўночная частка—частка Расточа, якая завецца Холмшчынай—разам з усім так званым Царствам Польскім адышла да Расіі пасля 1812 г. Незадоўга перад вайной яна была вылучана ў асобную Холмскую губэрню і абвешчана неаддзельнай часткай Расіі, а пасля вайны зноў адышла да Польшчы. Становішча ўкраінскага сялянства ў краіне заўсёды было цяжкім, бо заўсёды польскія паны і ўраднікі панавалі ў Заходняй Украіне, але пад уладай Аўстрыі ўкраінцам жылося ўсё-ж такі лепей, як пад уціскам маскоўцаў, бо аўстрыякі прынамсі не забаранялі ўкраінцам навучаць сваіх дзяцей у роднай мове. Ува Ўсходняй Галіччыне з гэтай прычыны больш-менш вольна разьвівалася ўкраінская культура, існавалі ўкраінскія школы, гурткі, коопэратывы. У апошнія перад вайной гады Ўсходняя Галіччына была праўдзівым асяродкам украінскага руху.

Як і ўсе ўкраінскія землі, Заходняя Ўкраіна зьяўляецца багатай земляробскай краінай. Праўда, ля Днястра вялікія абшары пакрыты пяскамі і балотамі, але на вышэйшых месцах на лёсе ўтварылася ўраджайная чорназемная глеба. Там добра ўзрастаюць пшаніца, кіяхі ды іншае збожжа;

вялікія прасторы засяваюць цукровымі буракамі, табакай; для алею сеюць лён. На ральніцтве грунтуецца апрацоўчая прамысловасць: млынарства, цукраварства, браварніцтва і выраб тытуну. Па поплавах каля рэк пасьвяцца лепшыя гатункі быдла і коняй; у Падгор'і некаторую вагу маюць лясныя заняткі. Аднак і мінэральныя багацьці краіны вельмі вялікія. У падгор'ях Карпацкага ланцугу трапляецца нафта, соль, земны воск (озокэрыт). Асабліва многа нафты здабываюць у мястэчку Барыслаў каля места Дарагабыч, у якім з гэтай нафты вырабляюць газу, бэнзыну і г. д. Соль здабываецца з многалічных салонных крыніц, якія сьведчаць аб прысутнасьці пад зямлёй соляродных пластоў. Асяродкам здабываньня звычайнай солі трэба лічыць невялікае места Калуш.

Самы вялікі горад Заходняй Украіны—*Львоў* (220000 насельн.)—ляжыць у самым асяродку краіны на скрыжаваньні чыгунак, якія йдуць з Польшчы ў Румынію і з Усходняй Украіны ў Вугоршчыну. Горад залюднены пераважна палякамі, аднак гэта адначасна важны асяродак украінскага нацыянальнага руху з многалічнымі культурна-асьветнымі ўстановамі, гурткамі, украінскімі кнігарнямі і г. д. Тут жыве і мітрополіт галіцкі, начальнік вуніяцкага духавенства. Ад часу аўстрыйскага панаваньня тут існуе унівэрсытэт, даўней нямецкі, з некалькімі ўкраінскімі катэдрамі, цяпер—польскі.

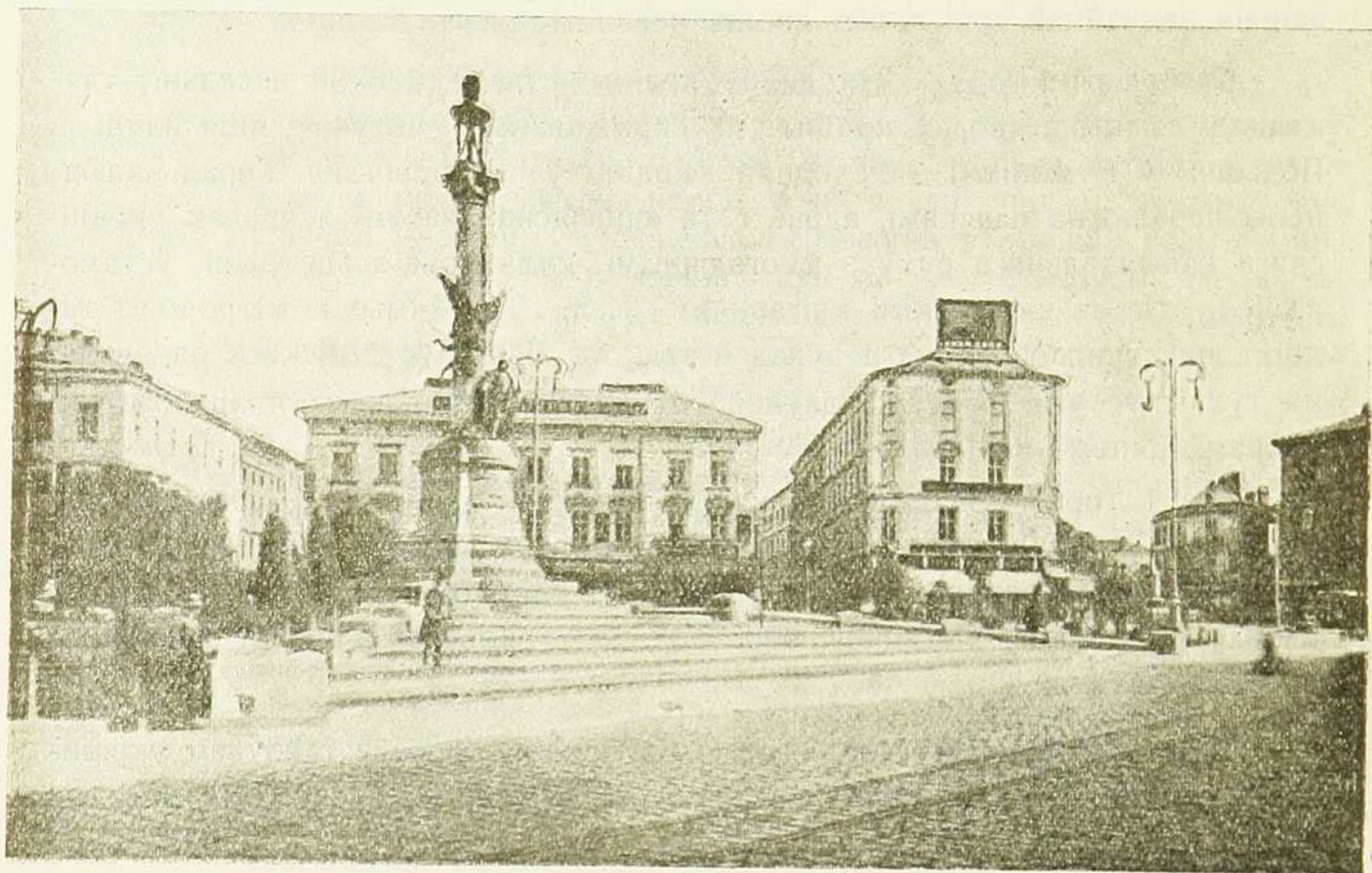
Другі горад Заходняй Украіны паводле велічыні—*Чарноўцы* (або Чарнавіцы з 93000 нас.), што ляжыць на рацэ Прут у Букавіне або, як яе яшчэ іначай завуць, на Зялёнай Русі. Горад цяпер належыць да Румыніі. Тут таксама ёсьць унівэрсытэт, які застаўся ад часоў панаваньня аўстрыякаў.

Правабочная Ўкраіна ляжыць на правым беразе галоўнай украінскай ракі Дняпра і цягнецца на захад ад Дняпра аж да прытокі Днястра Збруч і вышніявіны Бугу.

З Заходняй Украіны сюды між Днястром і Бугам уваходзіць Падольскае плоскаўзвышша, якое можа лічыцца паўднёвым схілам Украінскага гранітна-гнэйсавага груду. Паўночным схілам гэтага груду зьяўляецца ўзвышша Валыні, якое спачатку няпрыметна, а потым зрываіста спадае на поўнач у бок нізінных балотных прастораў Палесься. Зрываістая прыступка Валынскага ўзвышша, якая сьцяной уздымаецца над Палесьсем, завецца Аўратынскімі гарамі і на ўсходзе мае свой працяг, які пад назовам Каменнай грады цягнецца аж да Дняпроўскіх парагоў. Каменная града, уласна кажучы, і ёсьць тэй часткай украінскага старадаўнага груду, якая адхіляе на ўсход сярэдняе цячэньне Дняпра. Гранітна-гнэйсавыя скалы ўкраінскага груду шмат у якіх месцах пакрыты пазьнейшымі морскімі адкладамі і разам з гэтымі адкладамі хаваюцца на поўначы пад ледавіковым навалам і лёсам, а на поўдні толькі пад лёсам, бо ледавік дасягаў толькі да сярэдзіны ўкраінскага груду, да самага яго хрыбта. Краявід Правабочнай Украіны залежыць галоўным чынам ад уласьцівась-

цый лёэсу, які дадае краіне выгляд роўнага, гладкага плоскаўзвышша, зрэзанага раўчакамі, ярамі і рэчнымі далінамі. Толькі ў гэтых глыбока ўрэзаных у грунт ярох і далінах на дне часамі выглядаюць на паверхню гранітныя і гнэйсавыя скалы ўкраінскага груду. У залежнасьці ад уласьцівасьцяў лёэсу рэчныя даліны маюць зрывістыя сьценкі, якія лёгка размываюцца, адзначаюцца частымі абурэньнямі, абваламі і спаўзаньнем грунту на ніз. Зрывістым, высокім, бязмаль-што горным выглядае і правы бераг Дняпра, які можа лічыцца ўсходняй мяжой краіны і ўсходнім схілам усяго Прыкарпацкага ўзвышша, якое абымае Заходнюю і Правабачную Ўкраіну.

Мал. 105.—Львоў. Марыяцкі пляц.

Клімат у Правабачнай Украіне сушэйшы, як у Заходняй. Ападкаў тут выпадае меней (500-600 мілімэтраў), зіма значна халаднейшая, лета крышку цяплейшае.

Сярэдняя тэмпература году ў Кіеве $+6,8^{\circ}$, сярэдняя студзеня $-6,2^{\circ}$, ліпеня $+19,2^{\circ}$.

Тут ужо няма букавых лясоў, не сустракаецца і цісу, але й тут стэп чаргуецца з дубовымі ды грабавымі гаямі. На Валыні лясоў захава-лася яшчэ многа. Ня гледзячы на тое, што вялікую частку іх павыся-калі, выкарчавалі і ўзаралі, нават цяпер пад лясамі там засталася каля трэцяй часткі ўсёй паверхні. На поўдні лясоў меней і там яны туляцца каля рэк і яроў, а на вадападзелах там пануе бяздрэўны кавыльны стэп.

Затое там асабліва ўраджайная чорназемная глеба. Нідзе чорназем не залягае такім грубым пластом, як на Падольскім плоскаўзвышшы. Зямля зусім не вымагае гною і дае надзвычайныя ўраджаі. Па некаторых месцах бязьзыменна што-год сеюць пшаніцу, і толькі за многа гадоў можна прымеціць, што ўраджаі робяцца горшымі. Аруць зямлю цяжкім плугам, у які запрагаюць па некалькі пар валоў. У буйных маёнтках, якіх тут было шмат да рэвалюцыі, сустракаюцца і паравыя плугі. Як і ў Заходняй Украіне, тут ня толькі заўсёды хапае збожжа для мясцовай люднасьці, але заўсёды лішкі збожжа ў вялікай колькасьці вывозяцца за межы. Больш за ўсё сеюць пшаніцы-азімкі; на поўначы да яе далучаецца жыта; у ярыне пачэснае месца займае проса, на поўдні—кіяхі; бульбы сеюць многа толькі на поўначы, на межах з Беларуссю. Каля сядзіб сяляне сеюць шмат табакі і канпель, значна болей, чым у нас на Беларусі. Па маёнтках і часткай па сялянскіх гаспадарках вялікія прасторы засяваюцца цукровымі буракамі. Сяляне сеюць гэтую расьліну ў невялікай колькасьці, а ўраджай прадаюць на цукраварні пры маёнтках; затое ў маёнтках цукровыя буракі месцам даюць галоўны прыбытак і зьяўляюцца найважнейшай расьлінай. Значную вагу мае баштанства, засеў гуркоў, гарбузоў, дынь і кавуноў. Каля вёсак сяляне саджаюць вішнёвыя ды сьліўныя садочкі, а па дварох часамі спатыкаюцца сады яблынь і йгруш, часамі па некалькі дзесяцін прасторай кожны. Любяць украінцы і пчалярства, але нізкі ровень асьветы перашкаджае сялянству сачыць за навінамі ў пчалярстве, і цяпер гэтая галіна сельскай гаспадаркі заняпала.

Без параўнаньня большую вагу мае гадоўля коняй і быдла, для польнай працы трымаюць слынных доўгарогіх вялікіх і здаровых украінскіх валоў; на мяса гадуюць вельмі добрае чаркаскае быдла, якое адгэтуль вывозіцца як у Маскоўшчыну, гэтак і ў Заходнюю Эўропу. Калісь, яшчэ тады, як галоўным спосабам ральніцтва быў дзірваны спосаб (што гэта за спосаб?), па папары пасьвіліся найлепшыя авечкі з мяккай воўнай, але цяпер колькасьць авечак зьменшылася, а якасьць пагоршылася. Затое на сьвіньні краіна вельмі багатая. Асабліва многа сьвіней на Валыні, дзе іх жывяць жалудамі і пасьвяць па дубовых гаёх. Сала вывозіцца за межы ў яшчэ большай колькасьці, як з Беларусі. Многа вывозяць з краіны і produkтаў гадоўлі хатніх птушак: жывых і забітых курэй, гусей, пер'е, пух, яечкі. Наагул усе галіны сельскай гаспадаркі стаяць тут вельмі добра і даюць многа рэчаў для вывазу.

Затое апрацоўчая прамысловасьць накіравана на пераапрацоўку выключна вясковых produkтаў. Найвялікшую вагу маюць цукраварні, якія задавальнялі цукрам, прынамсі да вайны, усю Маскоўшчыну і Беларусь ды яшчэ вывозілі цукер у Заходнюю Эўропу. Асабліва вялікія цукраварні існуюць у мястэчку Сьмела. Апрача таго тут многа буйных паравых млыноў, алеянь, бравароў і г. д.

Правабярэжная Ёўкраіна—ядро Ёўкраіны, калыска Ёўкраінскай дзяржавы і ёўкраінскай культуры. Многалічныя гарадзішчы ды курганы раскіданы па ўсёй краіне і гавораць аб слаўнай мінуўшчыне гэтага краю.

Тут калісь асталяваліся тыя славянскія пляменьні, якія далі пачатак украінскаму народу; тут утварылася першая Ёўкраінская дзяржава—Кіеўскае вялікае княства, тут у лясох хаваўся ёўкраінскі люд ад наступаў татар; тут утварылася слаўнае казацтва, якое ў XVII в. здабыло незалежнасьць Ёўкраіны пад кіраўніцтвам гэтмана Хмяльніцкага.

У 1654 г. яшчэ пры Хмяльніцкім казацтва прызнала над Ёўкраінай уладу маскоўскага цара, які абяцаўся захаваць вольнасьці ёўкраінскага народу і казацтва. У хуткім часе расійцы аднак зьменшылі правы Ёўкраіны, нават аддалі Правабачную Ёўкраіну Польшчы, а ў Левабачнай пачалі прыгнятаць украінцаў. Калі пасля падзелаў Польшчы да Масквы адышла і Правабачная Ёўкраіна, дык Маскоўшчына была ўжо такой магутнай, што не баялася неарганізаваных паўстанняў. Ёўкраінскіх сялян расійцы аддалі пад прыгон паноў, украінскую мову ганьбілі і забаранялі. Толькі пасля 1905 г. ёўкраінцы зноў пачалі кратацца, а пасля рэвалюцыі 1917 г. выявілася канешная патрэбнасьць утварэньня незалежнай Ёўкраіны. Апошняя расійска-польская вайна аднак падзяліла Ёўкраіну, як і Беларусь, штучнай мяжой на дзьве часткі. Да Польшчы адышла ня толькі Заходняя Ёўкраіна, але яшчэ заходняя частка Валыні. Рэшта Правабачнай Ёўкраіны ўваходзіць у склад Ёўкраінскай Савецкай Соцыялістычнай Рэспублікі.

Як краіна чыста земляробская, Правабачная Ёўкраіна адзначаецца перавагай вясковай люднасьці. Вёскі тутэйшыя складаюцца з белых хатак-ляпанак, якія раскіданы па вёсцы без парадку, а ня ўдоўж вуліц, як у нас. Паселішчы туляцца да рэк і яроў, асабліва на Падольскім плоскаўзвышшы, дзе на вадападзелах вёскі сустракаюцца даволі рэдка. Гарадоў і мястэчак у Правабачнай Ёўкраіне многа, маюць яны звычайна па некалькі дзесяткаў тысяч насельнікаў, пераважна жыдоў, але адзначаюцца слабым разьвіцьцём прамысловасьці. Гэта аднастайныя, брудныя і пыльныя месцы, у якіх толькі ў час кірмашоў пачынаецца жыцьцё, гоман і клум, зьбіраецца народ і прывозіць з вёсак і з суседніх краін рознастайныя тавары.

Буйных гарадоў у краіне мала. Найвялікшы з іх—Кіеў (435 тыс. нас.)—ляжыць на Дняпры ніжэй сутокі яго з Дзясной, часткай на высокіх узгорках правага берагу, часткай на нізіне пад гэтымі ўзгоркамі, на так званым Падоле.

Уздымаючыся над шырокай магутнай ракой, Кіеў з сваімі старасьвецкімі цэрквамі, кляштарамі і саборамі, прыгожымі помнікамі, высокімі сучаснымі камяніцамі, садамі і бульварамі зьяўляецца адным з найпрыгажэйшых гарадоў Усходняй Эўропы.

Палажэньне Кіева вельмі выгоднае. Па Дняпры праз Кіеў з даўных часоў ішоў вялікі вадзяны шлях „з Вараг у Грэкі“; Дзясна зьяўляецца

важнай дарогай на ўсход; трохі вышэй у Дняпро ўліваецца Прыпяць, галоўная з правых прытокаў Дняпра, важная дарога ў Заходнюю Эўропу. З даўных часоў тут, у сталіцы даўна-Украінскай дзяржавы, адбываўся абмен тавараў паміж захадам і ўсходам, паміж поўднем і поўначчу Эўропы. Сюды зьяжджаліся гандляры з Скандынавіі, Польшчы, Нямеччыны, Італіі, Бізантыі, Арабіі і нават з Індыі. Але пасля татарскага надыходу, з заняпадам Украінскай дзяржавы, заняпала й сталіца гэтай дзяржавы. Толькі ў апошнія перад вайной гады Кіеў зноў набыў вялікую гандлёвую вагу; тут скрыжаваліся важныя чыгункі, аджыла прыстань на Дняпры, аднавіўся і гандаль. У лютым у Кіеве адбываецца важны так званы кантрактавы кірмаш, на якім падпісваюцца дагаворы на дастаўку збожжа, жывёлы, цукру і г. д.

У сучаснай Украінскай рэспубліцы Кіеў бязумоўна зьяўляецца галоўным асяродкам украінскага руху і ўкраінскай культуры. Вышэйшыя школы гораду, даўней расійскія, цяпер пачынаюць пакрысе пераварачвацца на ўкраінскія.

Старасьвецкія цэрквы і кляштары Кіеву, асабліва-ж слынная Пячорская лаўра, прынаджаюць сюды многа богамольцаў з розных канцоў Усходняй Эўропы.

На паўднёвы захад ад Кіеву ляжыць значнае гандлёва-прамысловае места *Белая-Цэркаў* (38 тыс. насельн.) з вялікімі цукраварнямі. Да рэвалюцыі гэты горад зваўся мястэчкам, але сярод так званых мястэчак быў найвялікшым.

На захад ад гэтага места, прыблізна ў асяродку Правабочнай Украіны ляжыць *Бярдычэў* (44 тыс. насельн.), які вядзе бойкі гандаль коньмі і мае некаторае прамысловае значэнне.

На поўнач ад Бярдычэву на Валыні ляжыць *Жытомір* (64 тыс. насельн.). Гэты горад зьяўляецца пасярэднікам у гандлі багатага лесам Палесься і багатага збожжам украінскага лесастэпу.

На Падольскім плоскаўзвышшы вялікіх гарадоў мала. Найважнейшыя пункты там: *Вінніца* (51 тыс. насельн.), гандлёвы асяродак гэтай акругі, і *Каменец* (33 тыс. насельн.), старасьвецкі горад з прыгожым замкам—старой турэцкай крэпасцю—наверсе аднаго з узгоркаў.

Левабочная Украіна ляжыць на левым беразе Сярэдняга Дняпра і зьяўляецца нізінай, якая злучае Палескую катліну з Чорнаморскай нізінай. Як і Правабочная Украіна, Левабочная складаецца з паземных морскіх адкладаў, прыкрытых ледавіковым навалам, а на самай паверхні—лёсам. Як і там, лёсавая ледзь хвалістая паверхня разьедзенатут раўчакамі, ярамі і далінамі рэк (якіх?). Але тут нідзе дно гэтых раўчакоў і далін не дасягае да спрадвечных гранітных і гнейсавых скал.

Клімат тут сушэйшы, як на Правабоччы (ападкаў меней за 500 мілім.), лета бязмаль такое-ж гарачае, але зіма значна халаднейшая (сярэдняя

тэмпэратура студзеня—6°,—8°). Лясоў тут яшчэ меней. На поўначы, у Чарнігаўшчыне, яшчэ часта сустракаюцца дубовыя гаі, раскінутыя сярод бязьлеснага стэпу; у сярэдзіне, у Палтаўшчыне, плошча лясоў ледзь дасягае 6% усёй паверхні, а на крайнім поўдні, пад Крамянчугом, дрэвы могуць расьці толькі па ярох ды ў далінах. Толькі курганы ўздымаюцца над гэтай голай раўнінай і сьведчаць аб мінулых даўно зьнікшых народах, што вандравалі калісьці па стэпе. Першым тутэйшым славянскім насельнікам (севяранам) прышлося асабліва доўга змагацца з вандроўнымі туркскімі гордамі.

Асабліва ўпартыя змаганьні адбываліся між севяранамі і полаўцамі. Але, нарэшце, полаўцы пачалі падавацца падуплывы славянскай культуры, пачалі пераймаць ад севяранаў праваслаўную веру і славянскую мову, пачалі брацца з севяранскімі дзяўчынамі і наагул пачалі зьлівацца з севяранамі ў адзіны народ. Татарская навальніца зноў разбурыла ўкраінскую аселасьць і культуру. У часы панаваньня палякоў краіна была амаль зусім бязьлюднай. Тады сюды пачалі перасяляцца ўцекачы-сяляне з Заходняй і Правабочнай Украіны, з Палесься і Беларусі. З гэтых уцекачоў утварылася казацтва, якое здабыло сабе самастойнасьць, а ў 1654 г. аддалося Маскоўшчыне. Аднак да 1764 г. краіна мела самаўрад, свайго гэтмана і свае парадкі. Да цяперашняга часу ўкраінцы завуць краіну Гэтманшчынай, а шмат якія з тутэйшых сялян завуць сябе казакамі. Урад Кацярыны зьнішчыў казацкую вольнасьць, устанавіў тут прыгон і пачаў ганьбіць украінскую мову.

Левабочная Ўкраіна побач з Кіеўшчынай можа лічыцца сэрцам Украіны. Мясцовая палтаўская гаворка лягла ў аснову ўкраінскай пісьменнай мовы, як менская ў аснову беларускай, мясцовыя песьні, палтаўская вопратка, прыгожая і барвістая, тутэйшыя хаты-ляпанкі і хутары, што хаваюцца ў зеляніне садоў, лічацца найболей тыповымі для Ўкраіны.

Як амаль паўсюды на Ўкраіне, грунты тут чорназемныя, тлустыя, ураджайныя. Жыта, пшаніца, авёс, ячмень, грэчка, проса, табака, цукровыя буракі растуць тут вельмі добра. Багатыя нівы чаргуюцца з баштанамі, сады каля вёсак—з поплавамі ў далінах рэк. Гадоўля жывёлы мае тут наагул такую-ж значнасьць, як і на Правабоччы, а гадоўля авечак—многа большую. Асаблівай славай карыстаюцца так званыя рашацілаўскія авечкі ў Палтаўшчыне, воўна і скура якіх вывозіцца ў Маскоўшчыну і на захад. Шмат у якіх месцах краіны здабываюць найлепшыя гатункі гліны. У Чарнігаўшчыне каля места Глухаў трапляюцца паклады белагліня (каоліну), з якой саматужным спосабам, а часткай на фабрыках вырабляюць гаршкі, макатры і іншае глінянае судзьдзе.

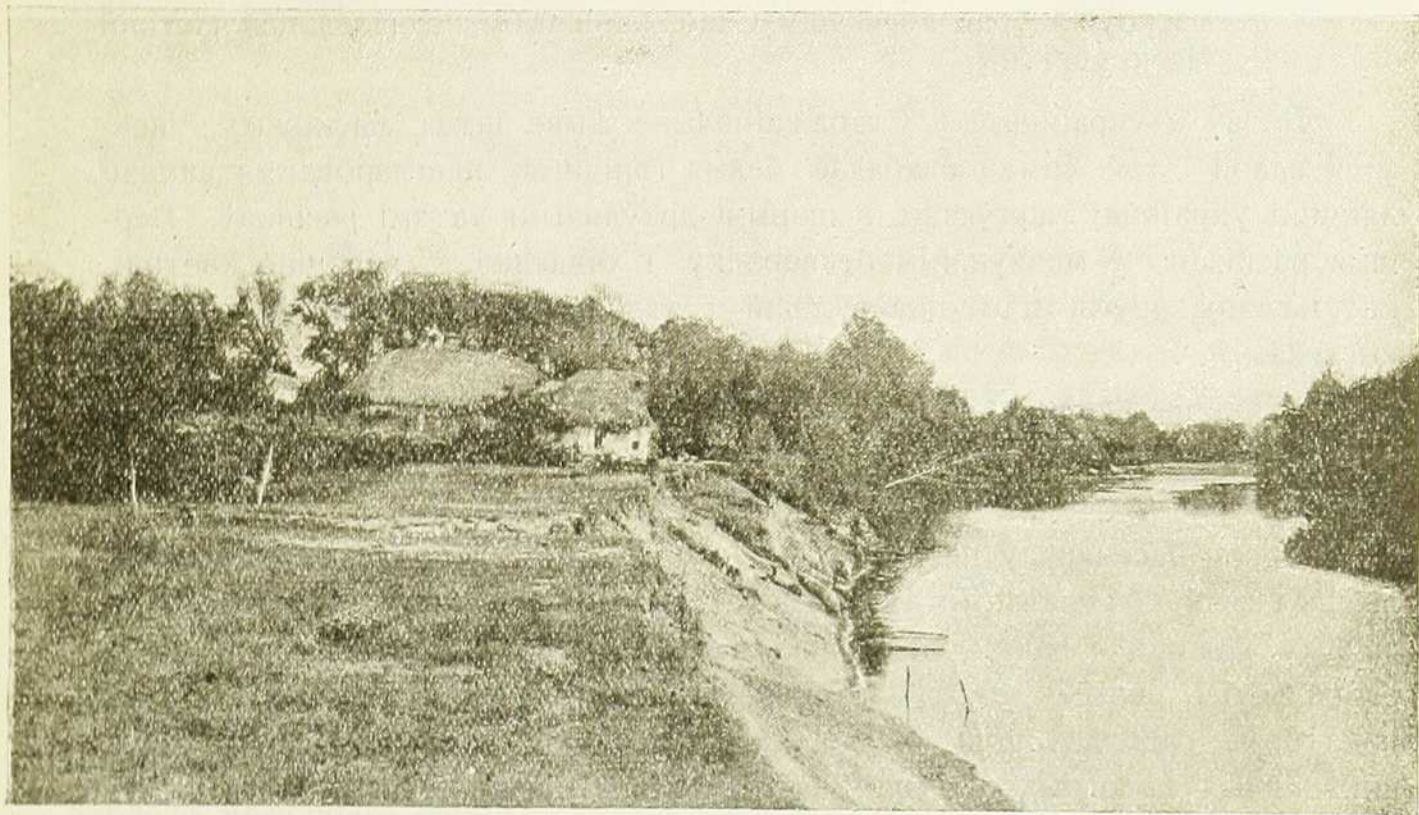
Недахват лесу прымушае тутэйшых сялян ужываць на апал так званы кізяк, сушаны і прасаваны гной. Гарады карыстаюцца пераважна беларускім апалам. Па Дняпры з Беларусі прывозіцца ў замену за пшаніцу як у Правабочную, гэтак і ў Левабочную Ўкраіну вельмі многа дрэва.

Асабліва бойка гандлюе з Беларусьсю *Крамянчуг* (56 тыс. насельн.), які ляжыць на Дняпры ў тым месцы, дзе канчаецца правільны параходны рух па гэтай рацэ. Ніжэй Крамянчуга дняпроўскае рэчышча сьціснута гранітнымі скаламі, якія часта ўлетку перашкаджаюць руху параходаў, барак і бярлін.

На паўночны ўсход ад Крамянчуга на прытоцы Дняпра Ворскле ляжыць *Палтава* (88000 нас.), культурны асяродак Левабочча, адзін з найважнейшых асяродкаў украінскага нацыянальнага руху.

У Чарнігаўшчыне найважнейшы горад—*Нежын* (34000 нас.), слынны сваім вышэйшым гісторыка-філёлягічным інстытутам і гандлем гароднінай (асаблівай славай карыстаюцца нежынскія гуркі).

Мал. 106.—Хутар на Ўкраіне каля ракі Псёл.

Слабажаншчына ляжыць на ўсход ад Левабочнай Украіны і абымае ўзвышшы на вадападзеле Дона і Дняпра. Узвышшы гэтыя становяць паўднёвую частку вялікага Сярэдня-Рускага ўзвышша і складаюцца з паземных даўна-морскіх адкладаў, пакрытых пластом лёсу. Даліны рэк тут глыбей урэзаліся ў грунт, як у Левабочнай нізіне, пашматалі ўсё ўзвышша і дадаюць яму выгляд узгаркаватай, а месцам бязмаль-што горнай краіны.

Зіма тутака яшчэ халаднейшая, як у Сярэдняй Украіне (студзень мае сярэдняю тэмпературу—8°,—10°); ападкаў па схілах узвышша выпадае яшчэ досыць для таго, каб там маглі расьці дубовыя лясы. Прыблізна 10% усёй паверхні пакрыта лясамі; рэшта—даўнейшы стэп—зь'яўляецца багатай бязьмежнай нівай з тлустай чорназемнай глебай. Часамі, у сухія га-

ды, тут здараюцца неўраджаі, але яны з дастаткам папаўняюцца надмерамі збожжа ў звычайныя гады. Як і паўсюды на Украіне, тутака сеюць пшаніцу і жыта, проса, кіяхі, цукровыя буракі, табаку. Вялікія прасторы засяваюць сонечнікам, сеюць і каноплі. Параўнаўча з Сярэдняй Украінай тут большую вагу маюць саматужныя промыслы: ганчарства, шавецтва, ткацтва і г. д.

Да XVII веку Слабажаншчына была блізка-што бязьлюднай краінай. Потым сюды пачалі надыходзіць уцекачы з тэй часткі Украіны, якая належала тады да Польшчы. Яны пабудавалі тут свае хутары і вёскі-„слабоды“. Спачатку тутэйшыя насельнікі карысталіся самаўрадам і лічыліся вольнымі казакамі, але адначасна з знішчэньнем самаўраду ў Сярэдняй Украіне маскоўскі ўрад абвясціў Слабажаншчыну неаддзельнай часткай Маскоўшчыны.

Побач з украінцамі ў Слабажаншчыне жыве шмат маскоўцаў. Часамі ў аднэй і тэй самай слабадзе белыя гліняныя, пашмарованыя вапнай ляпянкi ўкраінцаў чаргуюцца з шэрымі драўлянымі хатамі расійцаў. Першыя раскіданы ў маляўнічым беспарадку і хаваюцца ў зеляніне кветнічкаў і садоў, другія цягнуцца вуліцай і адзначаюцца шэрым аднатонным выглядам.

Украінцы аднак паўсюды становяць большасць. Параўнаўча з іншымі ўкраінцамі слабажанцы адзначаюцца энэргіяй, нахілам да прамысловасці і гандлю, большай дзеяльнасцю, рухавасцю.

Сярод паселішчаў пераважаюць так званыя слабоды—вялікія многалюдныя вёскі з некалькімі тысячамі насельнікаў у кожнай, раскіданыя па рэчных далінах і ярох. Насельнікі такіх слабод займаюцца пераважна ральніцтвам, радзей саматужнымі промысламі і лічацца сялянамі. Аднак некаторыя слабоды, што ляжаць каля вузлавых станцый чыгунак або ў якіх іншых выгодных па сваім палажэнні месцах, перавярнуліся ў запраўдныя гарады. Гандаль і апрацоўчая прамысловасць у такіх слабадах-гарадох пераважаюць над ральніцтвам. Наадварот, шмат якія павятовыя гарады, якія ляжаць далёка ад сучасных дарог, фактычна зьяўляюцца вёскамі, а насельнікі іх займаюцца амаль-што выключна вясковымі заняткамі.

Сталіцай Слабажаншчыны, а цяпер і сталіцай УССР, зьяўляецца *Харкаў* (311 тыс. насельн.). У XVII в. гэта быў маленькі казацкі хутар, але, лежачы на скрыжаванні дарог, па якіх везлі свае тавары даўнаўкраінскія чумакі, ён хутка зрабіўся важным гандлёвым месцам. Цяпер, злучаны чыгункамі з Масквой, Кіевам, Крымам і Донам, Харкаў зьяўляецца самым багатым гандлёвым асяродкам Усходняй Украіны. На буйных кірмашох адбываецца бойкі гандаль воўнай, скурамі, алеем, салам, быдлам і збожжам. З Масквы, Ленінграду і Польшчы на гэтыя кірмашы прывозілі крамліну, з Уралу—жалеза і г. д. У апошнія перад вайной гады ў Харкаве пабудавалася шмат розных фабрык, цукраварань і буйных пара-

вых млыноў. Як у культурным асяродку, тут згуртаваліся універсытэт, тэхнолёгічны інстытут, сельска-гаспадарчы інстытут і шмат іншых вышэйшых школ.

На паўночны захад ад Харкаву ляжыць другі паводле велічыні горад краіны—*Сумы* (36000 нас.) на рацэ Псел. Гэта важны гандлёва-прамысловы пункт з буйнымі цукраварнямі і іншымі фабрыкамі. На поўначы краіны ўжо ў межах РСФСР ляжыць важны чыгуначны вузел *Белгарад* (29 тыс. нас.). Тут будзе ў хуткім часе пабудована вялікая электрычная станцыя, якая будзе жывіць электрычнай энэргіяй значную частку электрычна-чыгуначнай лініі Масква—Марыюпаль.

З так званых слабод найболей вядомы *Аляксееўка* (13000 нас.), асяродак вырабу сонечнікавага алею, і *Бутурлінаўка* (28000 нас.), якая ляжыць ужо па-за Донам на межах Украіны і Маскоўшчыны. Бутурлінаўка можа лічыцца запраўдным горадам, мае шмат цагелень, гарбарань, бравароў, ведама вялікім разьвіццём саматужнага шавецтва і гарбарства і бойкім гандлем.

Данеччына ляжыць на правым беразе прытокі Дону Данца і мае выгляд плоскаўзвышша (да 370 мэтраў увышкі над роўнем мора), з якога сьцякаюць рэкі ў Данец, у Дняпро (Самара) і беспасрэдна ў Азоўскае мора (Кальміус). Рэкі прарылі сабе прыгожыя глыбокія даліны, у якіх на зрывістых правых берагох часта сустракаюцца прыродныя разрэзы пластоў земнай кары, з якіх складаецца так званы Данецкі груд. Груд гэты ёсьць працягам тэй Каменнай Грады, якая адхіляе на ўсход цячэньне Дняпра і праз якую Дняпро прабіваецца ў сваіх слынных парагах. Аднак у той час, як Каменная Града складаецца з старадаўных гранітных і гнэйсавых скал, прыкрытых толькі лёсам, тут у Данецкім грудзе, апрача спрадвечных скал, пад лёсам ляжаць яшчэ пластовыя адклады (каменнаявугальнай эпохі палеозойскай эры), якія зьмяшчаюць надзвычайна багатыя паклады каменнага вугалю і іншых карысных мінералаў.

Як і ўвесь старадаўны Ўкраінскі груд, так і Данеччына, якая зьяўляецца яго ўсходнім аддзелам, была калісь запраўднай горнай краінай, але ў працягу мільёнаў гадоў горы былі тутака зьнішчаны праз выпятрэньне і размываньне. Цяпер гэта толькі ўзгор'е, перарэзанае раўчакамі, ярамі і далінамі рэк. У той час, як Заходняя і Сярэдняя Ўкраіна, а таксама і Слабажаншчына належаць да пасу лесастэпаў, Данеччына зьяўляецца ўжо запраўдным стэпам, у якім ня сустранем ні дрэва, ні кусточка.

Сухі стэпавы клімат і недахват піцьцёвай вады ня прынадзвалі сюды перасяленцаў. Толькі ў XVIII в., калі гэтым краем ужо заўладаў маскоўскі ўрад, пачынаецца залюдненьне яго асёлым сялянствам. Першымі сталымі насельнікамі краіны былі сэрбы з Хорваціі, якім расійскі ўрад прапанаваў заняць тутака прасторы нечапанага стэпу. (З гэтай прычыны ўся краіна доўга называлася Славяна-Сэрбіяй). Усьлед за сэрбамі сюды

надышлі ўкраінцы, якія хутка абукраінілі сэрбаў. У XIX в. пачаліся навуковыя досьледы Данеччыны. Выявілася, што данецкі вугаль па сваёй якасці ня спушчае ангельскаму, і ўва ўсёй Усходняй Эўропе няма такіх багатых пакладаў вугалю, як у Данеччыне. Аднак адсутнасьць дарог і малалюднасьць ды някультурнасьць краіны перашкаджалі распрацоўцы гэтага багацьця. Ня гледзячы на дастатнасьць таннага падземнага апалу, мясцовыя сяляне зусім не зварочвалі на яго ўвагі і нават свае хаты агравалі сушаным прасаваным гноем-кізьяком. Толькі гадоў 50 назад тут закладаюцца першыя шахты, адчыняюцца першыя гуты і фабрыкі. На працу ў капальнях і на фабрыках пачалі зьбірацца працоўныя людзі з усіх канцоў Усходняй Эўропы, спачатку ўкраінцы, потым беларусы, маскоўцы.

Перад вайной у Данеччыне здабывалася болей за мільярд пудоў вугалю, гэта значыць прыблізна $\frac{2}{3}$ ўсёй колькасьці гэтага апалу, здабыванага ў межах даўнай Расійскай імперыі. Тутака знаходзяць вугаль розных гатункаў: як чысты, найлепшы антрацыт, гэтак і так званы тлусты вугаль і г. д. Апроч таго ёсьць у Данецкім грудзе і жалеза, і кінавар, і руда живога серабра, і волава, і цынк, і медзь, і нават серабро. Рудні чаргуюцца з капальнямі і даюць заробаткі тысячам людзей; Данеччына—адзіная частка Ўкраіны, дзе нетракапальная і фабрычная прамысловасьць мае большую вагу, як сельская гаспадарка. Шмат знаходзяць у Данеччыне і каменнай солі; шмат у якіх месцах з-пад зямлі на паверхню выцякаюць салонныя крыніцы, а з вады гэтых крыніц простым выпарэньнем можна атрымаць чыстую звычайную соль.

Гарадоў на Данеччыне пакуль што ня лішне многа, але ў апошнія часы лік іх хутка павялічваецца, асабліва з таго часу, як краіну перарэзалі густой сеткай чыгунак. На падставе гандлю вугалем і рудой хутка растуць усе пасёлкі пры станцыях чыгунак, асабліва пры вузлавых станцыях. Гарадамі пасьпелі зрабіцца шмат якія капальні і гуты, якія раней ляжалі ў голым бязьлюдным стэпе.

Адным з важнейшых гарадоў краіны зьяўляецца *Лугань* (або Луганск, 58 тыс. нас.) з вялікімі жалезнымі гутамі, з вырабам машын, лёкамобіляў і г. д. Асяродкам здабываньня солі з салонных крыніц ёсьць староўніца *Славянск*, пабудованы яшчэ сэрбамі. Каменная соль і жывое серабро здабываецца ў ваколіцах *Бахмуту* (29 тыс. нас.), які цяпер зрабіўся адміністрацыйным асяродкам краіны; найлепшы антрацыт—у *Грушаўцы*. На поўдні краіны на рацэ Кальміус ляжыць *Юзаўка* (32 тыс. насельн.), таксама важны асяродак здабываньня каменнага вугалю і апрацоўкі жалеза. У Юзаўцы знаходзіцца самая даўная з сучасных гут Данеччыны, пабудованая яшчэ ў 1871 годзе.

Паводле проэкту электрыфікацыі СССР у Данеччыне мусяць працаваць 4 вялікія электрычныя станцыі, якія будуць карыстацца горшымі гатункамі мясцовага вугалю і па дроце будуць перадаваць электрычную энэргію далёка на суседнія фабрыкі, гуты і капальні.

Паўднёвая Ўкраіна абымае нізіну між Украінскім гранітна-гнэйсавым грудом і паўночнымі ўзбярэжжамі Азоўскага мора і Адэскай затокі Чорнага мора. Як і ў рэшце Ўкраіны, павярхоўны пласт зямлі складаецца тут пераважна з лёсу, пад якім хаваюцца паземныя адклады даўных мораў. Наагул кажучы, гэта гладкая раўніна, ледзь прыметна нахіленая на поўдзень. Каля мора сухазем'е тут крута абрываецца прыступкай, пад якой застаецца толькі вузкая йстужка так званага пляжу, якую часамі заліваюць морскія хвалі. Лёсавую паверхню Паўднёвай Украіны пераразаюць раўчакі, яры і рэчныя даліны, выцягнутыя пераважна з поўначы на поўдзень. Большая частка рэк пачынаецца на схілах старадаўняга Ўкраінскага груду і каля свайго ўпадання ў мора ўтворае пашыраныя вусьці-лі-

Мал. 107.—Дняпроўскія парогі.

маны, якія аддзяляюцца ад мора пескавымі гакамі і маюць выгляд паўзморскіх вазёр з салонай або саланаватай вадой. Рэкі нясуць у ліманы шмат глею і пяску і пакрысе засыпаюць іх сваімі адкладамі. Такім спосабам шмат якія ліманы перавярнуліся на саляныя балоты, а ў некаторых такіх балотах гразь лічыцца вельмі карыснай для здароўя. Каля такіх ліманаў пабудаваліся лячэбныя месцы—здароўніцы або курорты. Туды штогод з'яжджаецца шмат хворых (на рэўматус, на запаленне нэрваў і г. д.), яны тут купаюцца ў гразі і грэюцца пад гарачымі праменьнямі паўднёвага сонца. У некаторых ліманах вада такая салона, што з яе што-год асядае на дно ліману пласт солі, якую здабываюць і вывозяць за межы краіны.

У Адэскую затоку ўліваецца толькі 3 ракі, ліманы якіх злучаны з морам так званым горлам. Гэта Днестр, Бог (Паўднёвы Буг) і Дняпро. Ліманы Богу і Дняпра зьліваюцца ў адзіны супольны ліман, злучаны з морам штучна паглыбленым горлам і адгароджаны ад гэтага мора падвойным шэрагам пескавых гакаў.

Дняпро зьяўляецца адзінай ракой, якая здолела прарвацца праз Украінскі гранітны груд. Аднак у тым месцы, дзе ён прабіўся праз скалы гэтага груду, між Кацярынаславам і Запарожжам (Аляксандраўскам), утварыліся слынныя Дняпроўскія парагі, якія аддзяляюць нізавіну Дняпра ад яго сярэдняга цячэння. Гранітныя скалы пераразаюць тут рэчышча, і вада з надзвычайнай сілай перакатваецца цераз іх. Падводныя камені паўсюды раскіданы па рэчышчы, і патрэбна вялікая практыка і смеласць, каб прапусціць праз парагі плыт або барку нават у час веснавых разводзьдзяў. Параходы зусім ня могуць праходзіць праз парагі.

З рэк Азоўскага вадазбору найвялікшыя—Малочная і Кальміус. Даўней па берагох Малочнай жылі расійцы, якія належалі да сэкты малаканаў. Яны жылі паэвангельску, добра гаспадарылі, але адмаўляліся ад вайскавай службы. З гэтай прычыны расійскі ўрад прыгнятаў іх, нарэшце прымусіў кінуць свае вёскі і перасяліцца на Каўказ, а землі іх аддаў нямецкім колёністам.

Клімат Паўднёвай Украіны вельмі сухі, ападкаў там заўсёды мала (часта меней за 400 мілім.), неба заўсёды яснае, лета вельмі гарачае, зіма марозная.

У Адэсе сярэдняя тэмпература году $+9,8^{\circ}$, сярэдняя студзеня— $-3,7^{\circ}$, ліпеня $+26,3^{\circ}$.

Праваньне вады тут вельмі вялікае, у грунтах вады мала. Ува ўсёй краіне няма крыніц, у калодзежах вада часта высыхае, у некаторых месцах, калі ў калодзежах і ёсць вада, дык такая салоная, што яе нельга піць. Дрэвы ў краіне зусім не растуць, хіба на штучна абваднёных месцах ды па ярох. Кавыльны стэп, пакрыты травой у рост чалавека, прырэзаны ад рознастайных красак увясну, шэры і жоўты ўлетку, існаваў толькі на поўначы краіны. Чым далей на поўдзень, тым болей убогая расьліннасць пакрывала стэп. На ўзьбярэжжы трава расла толькі пучкамі, а большая частка грунту была зусім голай. Палын і чарнобель займалі там болей пачэснае месца, як кавыль і цыбульныя расьліны. Месцам на поўдні сустракаюцца нават саланчакі, па якіх могуць расьці толькі самыя нягрэблівыя расьліны—саянкі, якія могуць жыцьца салонай вадой. Цяпер нечэпаны стэп зьяўляецца ўжо рэдкасьцю; нівы паўсюды павыціскалі стэпавую дзікую расьліннасць. Толькі пад аховай земляўласьнікаў дзе-ні-дзе захаваліся куточкі нечэпанага стэпу.

Найцікавейшым куточкам нечэпанага стэпу зьяўляецца маёнтак Асканія-Нова, што ляжыць на ўсход ад нізавіны Дняп-

ра. Былы ўласнік гэтага маёнтку—Фальцфэйн—зрабіў там зьвярынец, у якім жывуць, як мясцовыя, гэтак і заморскія жывёлы, прывезеныя з далёкіх краёў. Як нашая Белавеская пушча, Асканія-Нова можа лічыцца „нацыянальным паркам“ Украіны.

У залежнасьці ад асаблівасьцяў стэпавай расьліннасьці, паўночная частка краіны пакрыта ўрадлівай чорназемнай глебай (з 6—10% перагною). Бліжэй да мора—чорназем сьвятлейшы (так званы чакалядавы з 4—6% перагною), а месцам яго замяняюць бурныя глебы (з 2—4% перагною).

Першапачатковымі насельнікамі краіны былі розныя вандроўнікі, што надыходзілі сюды з Азіі, займаліся тут гадоўляй жывёлы і рабавалі суседніх аселых славянаў. Ад гэтых вандроўнікаў захаваліся да гэтага часу толькі могілкі-курганы, у якіх часамі знаходзяць багатыя акрасы і розныя прылады, пахованыя разам з нябожчыкамі. Праўда, ужо ў IX в. сюды надыходзілі аселяю славяне, але кожны раз іх зганялі адгэтуль вандроўныя пляменьні (вугры, торкі, печанегі, куманы, аланы, хазары, гуны, полаўцы, нарэшце татары), якія адціскалі іх ад мора. У XVI в. сюды зноў пачалі надыходзіць украінскія колёністыя-казакі, якія залажылі тут на востраве на Дняпры „Запароскую Сеч“, пачалі змагацца з крымскімі татарами і пакрысе адваёўвалі стэп. Аднак, да XVIII в. край заставаўся вельмі малалюдным. Маскоўскі ўрад, заўладаўшы Паўднёвай Украінай, прапанаваў тут сяліцца сэрбам з Аўстрыі, Вугоршчыны і даўнай Турэччыны, немцам, балгарам, маскоўцам. Аднак, у яшчэ большай колькасьці сюды надыйшлі ўкраінцы. Сэрбы хутка ўкраінізаваліся, і ў сучасны момант украінцы рашуча пераважаюць у краіне. Апроч іх, па асобных колёніях тут жыве некалькі сот тысяч немцаў, якія добра забясьпечаны зямлёй, карыстаюцца найлепшымі сельска-гаспадарчымі прыладамі і жывуць значна багацей за ўкраінцаў.

Спачатку асновай багацьця Паўднёвай Украіны была гадоўля жывёлы. Зямлю апрацоўвалі пад засевы збожжа толькі для ўласных патрэб. Большая частка стэпаў была пашай для быдла, авечак і коняў. Амальшто кожны гаспадар меў па некалькі дзесяткаў кароў і па колькі сот авечак. У канцы мінулага веку гушчыня залюдненьня ў краіне значна павялічылася, і гадоўля жывёлы пачала замяняцца ральніцтвам. Ня гледзячы на недахват вільгаці, зямля давала добрыя ўраджаі, і ральніцтва аказалася выгаднейшым за гадоўлю жывёлы. Зямельнай цеснасьці яшчэ не адчувалася, кожны меў па некалькі дзесяткаў дзесяцін і, каб лягчэй скарыстаць свае зямельныя багацьці, ужываў найлепшыя сельска-гаспадарчыя машыны: цяжкія, вялікія плугі, сеялкі, жнейкі, касілкі і г. д. Спосабы ральніцтва аднак былі яшчэ старыя. На палёх сеялі пшаніцу кожны год, не даючы зямлі адпачынку, пакуль яна давала хоць якую-копча карысьць. Потым кідалі поле пад дзірван і на палёх пасьвілі авечкі да таго часу, пакуль там зноў не зьяўляўся кавыль; тады зноў засявалі поле пшаніцай. Толькі ў апошнія часы такі дзірваны або аблогавы спосаб ральніцтва замяніўся трохпалёўкай.

Пшаніца зьяўляецца галоўным багацьцем краіны. Яе галоўным чынам і вывозяць адгэтуль у Заходнюю Эўропу. У меншай колькасьці сеюць ямень, авёс, кіяхі, табаку, для алею—рапс і сонечнік. Вялікія прасторы зямлі засяваюцца кавунамі і дынямі, гуркамі, гарбузамі, перцам, баклажанами і іншай гароднінай. Дзякуючы цёпламу лету, пры штучным абвадненьні або ў далінах рэк, могуць вельмі добра пасьпяваць далікатныя гатункі садоўны: чарэшні, абрыкосы, лепшыя гатункі сьліў, вішань, яблыкаў, ігруш. Аднак вінаграднік расьце кепска, бо ня можа вытрымаць зімовых маразоў.

Гадоўля жывёлы да апошніх часоў заставалася галоўнай галінай сельскай гаспадаркі толькі па буйных маёнтках, дзе паны за недахватам працоўных рук не маглі перайсьці да болей выгоднага земляробства.

Апрача сельскай гаспадаркі, вялікую вагу мае ў краіне нетракапальны промысел. Каля сярэдняга цячэньня ракі Їнгулец (прыток Дняпра) каля места Крывы Рог трапляюцца багатыя паклады найлепшай жалезнай руды, так што ў здабываньні жалеза краіна мае большую вагу, як Урал. Каля Дняпра, ніжэй парагоў, знаходзяць манганавую руду; у паўзморскіх вазёрах здабываюць соль.

Што-год багацьці Паўднёвай Украіны прынаджваюць новых перасяленцаў з поўначы, і колькасьць насельнікаў краіны хутка павялічваецца. За апошнія сто гадоў лік насельнікаў павялічыўся тут у 10 разоў.

Недахват вады для піцьця ў голым стэпе прымушае сялян сяліцца па далінах рэк і ў ярох, у якіх украінцы навучыліся затрымоўваць ваду дажджоў. Часамі даліна якой-небудзь ракі выглядае скрозь запоўненай будынкамі. Вёска за вёскай цягнецца без перарыву па даліне, нібы адна многавёрстная вуліца пад рознымі назовамі. Затое на вадападзелах, у баку ад далін,—толькі нівы або паша, ніводнай хаткі, ніводнага дрэва. Вялікія вёскі, якія ляжаць каля станцый, чыгунак, каля капалень, каля мора, лёгка робяцца гарадамі. Гарады краіны—пераважна маладыя з простымі шырокімі вуліцамі, новымі будынкамі, правільна пасаджанымі радочкамі дрэў удоўж вуліц. Люднасьць гэтых гарадоў складаецца з жыдоў, украінцаў, маскоўцаў, грэкаў, армянаў, румынаў і чужаземцаў. Бойкі гандаль, эўропэйскі выгляд, хуткае ўзрастаньне адразьняюць тутэйшыя гарады ад ціхіх, прыгожых старасьвецкіх гарадоў Паўночнай Украіны.

Самым важным горадам Паўднёвай Украіны зьяўляецца *Адэса* (317000 насельн.), што ляжыць на аднаназоўнай затоцы Чорнага мора, на захад ад горла Дняпра-Богскага ліману. Як Марсэль лічыцца прыстаньню Ронскага вадазбору, гэтак Адэса можа лічыцца прыстаньню Дняпра. Ня толькі ўкраінскія, але й беларускія тавары вывозяцца ў Чорнае ды Міжземнае мора па Дняпры і далей праз Адэсу. Для Ўкраіны Адэса становіць тое-ж, што для Маскоўшчыны Ленінград, а для Нямеччыны—Гамбург. Па Днястры, па Бозе, па Дняпры і па чыгунках сюды вязуць украінскае збожжа, цукер, мяса і скуры, беларускі лес, сернічкі, сьпірытус, а

па моры з-за меж прывозяць баваўну, гарбату, табаку, вугаль, плады. (Перад вайной гандлёвы абарот адэскай прыстані дасягаў 137 мільёнаў руб. золатам).

Адэса—бойкі, багаты і прыгожы, зусім заходня-эўропэйскі горад. Вялікія сучасныя будынкi, раскошныя магазыны, простыя шырокія вуліцы, хорошыя бульвары і сады, мяшанае насяленьне, гандлёвае і рухавае,—усё гэта мала нагадвае гарады Ўсходняй Эўропы. Як культурны асяродак краіны, Адэса мае шмат усякіх школ і ў тым ліку унівэрсытэт. У час рэвалюцыі тут згуртавалася значнае кола беларускай інтэлігэнцыі, калі розныя окупцы перашкаджалі беларускаму руху на Беларусі. У Адэскай прыстані заўсёды працавала шмат беларусоў.

Мал. 108.—Адэса. Помнік Рышэлье.

На Бозе, каля яго злучэння з Ігулам, знаходзіцца другая важная прыстань краіны, даступная для другарадных морскіх караблёў—*Мікалаеў* (81000 нас. Гандлёвы абарот Мікалаеву да вайны дасягаў 108 міл. р. золатам). Перш за ўсё гэта вайсковы і караблябудаўнічы порт з вялізнымі майстэрнямі караблёў, фабрыкамі зброі, гармат, бліндажоў і г. д.

На Дняпры, крышку вышэй яго вусьця, на правым беразе ляжыць *Херсон* (41000 нас.), таксама важная прыстань для паўзбярэжных морскіх караблёў. Адгэтуль вывозяць украінскае збожжа, скуры і беларускі лес. (Гандлёвы абарот да вайны дасягаў 44 міл. р. золатам).

На беразе Азоўскага мора ў межах Паўднёвай Украіны ляжаць яшчэ дзве прыстані, якія маюць гандлёвае значэнне: *Бярдзянск* (22 тыс. нас.)

і *Марыюпаль* (35000 насельн.). Азоўскае мора даступна толькі для дробных караблёў, бо для вялікіх замелкае, але і на гэтых дробных паўзбярэжных караблёх з Бярдзянску і Марыюпалю вывозяць шмат збожжа, а з апошняга апрача таго яшчэ й вугалю ды жалеза з Данеччыны.

У баку ад мора найвялікшым горадам Паўднёвай Украіны зьяўляецца *Кацярынаслаў* (127 тыс. нас.), які ляжыць на Дняпры трохі вышэй парагоў. Такім чынам тут канчаецца параходны рух па сярэдняй частцы Дняпра, ды й плыты, што сплаўляюцца з Беларусі па Дняпры і яго прытоках, даплываюць звычайна толькі да Кацярынаславу. Лежачы пасярэдзіне між Данеччынай і Крывароскай жалезаздабывальнай акругай, Кацярынаслаў зрабіўся найважнейшым фабрычным горадам Украіны. Як у самым горадзе, гэтак і ў яго ваколіцах знаходзіцца шмат вялізных фабрык, на якіх апрацоўваюць жалеза, манган і г. д. У Кацярынаславе ёсць і вышэйшая школа нетракапальных промыслаў.

Ніжэй парагоў на Дняпры ляжыць горад *Запарожжа* (Аляксандраўск, 44 тыс. насельн.), ад якога пачынаецца параходны рух па Дняпроўскай нізавіне. У Запарожжы проэктуюцца залажэнне найвялікшай электрычнай станцыі СССР, якая мусіць карыстацца энэргіяй Дняпра ў парагах і будзе перадаваць электрычную энэргію ўсюды на фабрыкі Кацярынаславу, Крывароскай жалезаздабывальнай акругі і далей аж да Херсону.

Каля пачаткаў р. Інгул ляжыць яшчэ адзін багаты гандлёвы горад *Елізаветград* (50000 нас.), асяродак гандлю збожжам і вырабу сельскагаспадарчых машын.

Карпаты.

(Азнач географічнае палажэнне. Паводле карты пералічы старонкі, якія мяжуюцца з Карпацкім краем на захадзе, на поўдні і на поўначы).

Уклад Карпацкіх зморшчавых гор належыць да тых ускрайных горных ланцугоў, якія атачаюць Усходня-Эўропэйскую раўніну. Паводле сваёй будовы і пахаджэння, Карпаты зьяўляюцца нібы працягам Паўночна-Усходніх Альп, ад якіх яны адзелены толькі Венскай нізінай. Пачынаючыся каля Дунаю, Карпацкі ланцуг апісвае дугу, выгнутую на ўсход, і зноў даходзіць да Дунаю, да так званай Жалезнай Браны, за якой пачынаюцца ўжо Балканы. Такім чынам Карпацкія горы нібы злучаюць уклады Альпійскіх і Балканскіх гор.

Параўнаўча з Альпамі Карпаты мала расчленены, адзначаюцца ад іх толькі адсутнасцю вечнага сьнегу і горных ледавікоў, але таксама малой колькасцю морэнавых адкладаў, якія засталіся ад ледавіковай эпохі, адкладаў, якія пакрываюць Альпійскі ўклад да самых падгор'яў.

Краявід тутакра больш аднастайны. Няма тут прыгожых, вялікіх, блакітных вазёр, мала нізкіх выгодных праходаў, няма бліскучых зерналёдных палёў, меней сочных горных лугоў. Клімат тут сушэйшы, ападкаў меней.

Вярхі гор ляжаць тутака значна ніжэй (ня вышэй 2-х з паловай вёрст), лясы не падымаюцца гэтак высока па схілах гор, як там. (Дрэвы знікаюць на вышыні 1500—1800 м., і хваёвыя хмызьнячкі не сустракаюцца вышэй за 1800—2200 м.). Затое тут пазьней асталяваліся людзі і не пасьпелі так знішчыць лясы, як у Альпах.

Угнуты ўнутраны край Карпат складаецца пераважна з крышталічных скал: часткай з гранітаў, гнэйсаў, часткай з выбуховых нова-вульканічных скал астыглай лявы (трахітаў і да т. п.). Знадворны, выгнуты край складаецца пераважна з пластоў пескавіку. Лявы ўнутранага краю адзначаюцца багацьцем на розныя руды і дарагія мэталы, а па прыгор'ях знадворнага краю сустракаецца каменная соль і нафта.

На захад ад Карпацкага ланцуга распасціраецца Сярэдняя-Дунайская або Вугорская нізіна, якая цягнецца аж да ўсходніх альпійскіх адгор'яў а на поўдні між Карпацкімі гарамі і Дунаем ляжыць Ніжняя-Дунайская або Валаская нізіна, цесна злучаная з паўднёва-ўсходнімі прыгор'ямі Карпат, так званай Малдаўшчынай. Гэтыя нізіны зьяўляюцца дном даўных мораў, занесеных адкладамі рэк, што сьцякалі з Карпацкага ланцуга.

Паводле свайго клімату Дунайскія нізіны могуць лічыцца часткай паўднёвага пасу Ўсходняй Эўропы. Ападкаў тут выпадае мала, лета гарачае, зіма параўнаўча халодная. Падобнасьць да Паўднёва-Ўсходняй Эўропы выяўляецца і ў грунтах. Дунайскія нізіны і прыгор'і Карпат пакрыты лёсам (што гэта за парода?), вышні пласт якога ператварыўся ў ураджайную чорназемную глебу. Аднастайны кавыльны стэп пакрывае Прыкарпацкія нізіны і толькі па ўзгорках і прыгор'ях пераходзіць у лесастэп або ліставы лес.

Большая частка Прыкарпацкіх зямель абвадняецца ракой Дунаем і яго прытокамі: Ваагам, Цісай, Алютай, Сэрэтам, Прутам. Рэкі гэтыя жывяцца горнымі дажджамі і заўсёды маюць шмат вады. У тых месцах, дзе яны прарываюцца праз горы, яны маюць шпаркае цячэньне, зрывістыя берагі, вузкія даліны. У нізінных частках свайго бегу яны цякуць павольна ў шырокіх, часта балотных берагох. Часта гэтыя рэкі шырока разьліваюцца, заліваюць свае даліны і руйнуюць паўзбярэжныя вёскі і гарады.

Лежачы на межах Заходняй, Усходняй і Паўднёвай Эўропы, Карпацкі край адзначаецца вельмі рознастайнай люднасьцю. На захадзе, у Сярэдня-Дунайскай нізіне, пануе вугорская мова, якая стаіць блізка да моў прыуральскіх фінскіх народаў; на паўднёвым усходзе жывуць румыны, якія гавораць на адной з романскіх моў; на паўночным захадзе пераважаюць кроўныя чэхам славакі, а на паўночным усходзе—украінцы. Па абліччы вугорцы і румыны маюць шмат падобнасьці да суседніх славянскіх народаў. У працягу вякоў яны мяшаліся з славянамі і ўвабралі ў сябе шмат славянскай крыві.

Як ува Ўсходня-Эўропэйскай раўніне, гэтак і ў Карпацкім краі культура і асьвета стаяць нізка. Ня гледзячы на значныя запасы карысных

мінэралаў, здабываньне іх займае другараднае месца, а апрацоўка зусім не пашырылася; паўсюды сельская гаспадарка рашуча пераважае над фабрычнай прамысловасьцю. Зямлю апрацоўваюць кепска, палепшаныя спосабы ральніцтва і сучасныя сельска-гаспадарчыя прылады не пашырыліся. Аднак надзвычайна ўраджайная чорназемная глеба дазваляе нават пры благой апрацоўцы зямлі зьбіраць вялікія ўраджаі ўсялякага збожжа. Асабліва вялікую вагу тут маюць кіяхі, якія засяваюцца галоўным чынам для мясцовага ўжытку. На другім, а часамі і на першым месцы сярод гатункаў збожжа стаіць пшаніца, якая дае галоўны продукт вывазу. Паўсюды значныя прасторы засяваюцца цукровымі буракамі і табакай. Па нізінах усюды разводзяць вінаграднік, каля вёсак саджаюць плодovыя дрэвы, асабліва сьлівы. У горах яшчэ многа лесу, які адсюль вывозіцца ў бязьлесныя Дунайскія нізіны, а па горных лугох вялікую вагу мае гадоўля жывёлы.

З даўных часоў Карпацкія горы станавілі важную політычную мяжу, якая засланяла Вугорскую нізіну ад варожых наступаў з усходу. Да вайны 1914-18 гадоў Карпацкі хрыбет быў усходняй мяжой Вугорскай дзяржавы. У сучасны момант заходняя і сярэдняя часткі Карпацкага ланцуга належаць да Чэха-Славацкай рэспублікі, а паўднёвая частка да Румынскай дзяржавы. Да сучаснай Вугоршчыны належыць толькі Сярэдняя-Дунайская нізіна. За кошт яе моцна павялічылася Румынія. Да яе раней належалі толькі Валаская нізіна, Малдаўшчына на ўсход да Пруту і масыў Дабруджа (глядзі агляд Балгарыі). Пасьля вайны ў склад Румыніі ўвайшла Бесарабія (між Прутам і Днястром), Букавіна ў вышнім цячэньні Пруту і Трансільванія—горная краіна ў паўднёва-ўсходнім кутку Карпат.

Паводле асаблівасьцей прыроды і люднасьці, Прыкарпацкія землі можна падзяліць на 6 краін. У межах Карпацкага ланцуга знаходзяцца: 1) Славаччына або Заходнія Карпаты, 2) Вугорская Русь або Сярэднія Карпаты і 3) Сямёхгорадзьдзе або Трансільванія. Нізінная частка Прыкарпацкіх зямель раскладаецца на 4) Малдаўшчыну або паўднёва-ўсходнія прыгор'і Карпат, 5) Валахію і 6) Вугоршчыну.

Заходнія Карпаты пачынаюцца каля самага Дунаю (каля места Браціслава) і зьяўляюцца працягам лежачых на левым беразе гэтай ракі Лейцкіх гор, якія лічацца ўсходнім адгор'ем крышталічных Альп (глядзі агляд Усходніх Альп). Спачатку Заходнія Карпаты цягнуцца на паўночны ўсход, потым зварочваюць на ўсход. На ўсім сваім працягу яны складаюцца з трох, а месцамі з чатырох роўналежных ланцугоў, але ўсе гэтыя ланцугі перарэзаны папярочнымі далінамі рэк і раскладаюцца на некалькі асобных масываў кожны. Між гэтых ланцугоў пралягаюць прадоўжныя даліны, якія даюць сток або на поўнач да Віслы, або на поўдзень у Дунай.

Паўночны ланцуг (так званыя Заходнія Бяскіды) складаюцца з пескавікоў, маюць акругленыя, ня вельмі высокія вярхі (да 1725 м.) і прарэзаны важным праходам (Яблунка на вышыні 551 м.), па якім ідзе чыгун-

ка з Нямеччыны і Заходняй Польшчы (Цешынскага Шлёнску) у Вугорскую нізіну. Широкая важная лагчына (так званая брама Вэйскірхэну), аддзяляе гэты ланцуг ад Судэт і становіць важную дарогу, па якой пралягаюць чыгункі з Польшчы і Ўкраіны ў Чэхію і Аўстрыю (Вену).

Другі ланцуг пачынаецца над Дунаем (пад назовам Малых Карпат), складаецца з спрадвечных крышталічных скал і ў масыве Высокая Татра дасягае вышыні 2663 м. (Гэрлсдорфскі верх), перавышаючы ўсе іншыя часткі Карпацкага ўкладу.

Вярхі Татры ляжаць вышэй сьнегавой мяжы, але зрывістыя схілы іх перашкаджаюць утварэньню на іх вечных сьнягоў і зерналёдных палёў. Голыя скалы дадаюць гэтым вярхом асаблівы змрочны выгляд. Лугоў на Татры мала, лясоў хапае (лясамі пакрыты горныя схілы ад падгор'яў да вышыні 1500 м.). Ува ўсе бакі з Татры сыякаюць бурныя рэчкі, у далінах якіх трапляюцца цікавыя горныя вазёры, гэтак званыя „морскія вочы“.

Трэці прадоўжны ланцуг Заходніх Карпат, як і другі, складаецца з крышталічных скал, але не дасягае ўжо такой высачыні, як Высокая Татра.

Чацьверты, самы паўднёвы ланцуг (так званыя Вугорскія Рудныя горы), складаецца пераважна з ацвярдзелых ляў, багатых серабром, золатам, медзьдзю, жалезам, нікелем, кобальтам і дарагімі камянямі (опал). У пластох, якія чаргуюцца з вульканічнымі скаламі, знаходзяць багатыя запасы бурага вугалю.

Зразумела, што вялізныя падземныя багацьці зрабілі краіну Заходніх Карпат перш за ўсё краем нетракапальнай прамысловасьці. Аднак і тут па ўраджайных далінах вялікую вагу мае сельская гаспадарка і ральніцтва, гадоўля жывёлы, садоўніцтва, вінаградніцтва. (На паўднёвым усходзе краіны вырабляюцца асабліва сьлыныя так званыя токайскія віны). Даступнасьць Заходніх Карпат, дастатнасьць выгодных праходаў, багатыя паклады мінэраляў дапамагалі пашырэньню ў гэтай краіне гандлю, а бойкія зносіны з суседзьмі дапамагалі разьвіцьцю культуры. Насельнікі краіны—славакі—адзначаюцца найвышэйшым ува Ўсходняй Эўропе становішчам асьветы, і з гэтага боку маюць шмат супольнага з сваімі родзічамі і суседзьмі—чэхамі. На поўначы і ў Татры жывуць палякі.

Да часу вялікай вайны 1914-18 г. Славаччына належала да Вугорскай паловы Аўстра-Вугорскай дзяржавы. Вугорцы забаранялі славакам вучыцца ў роднай мове, прымушалі карыстацца вугорскай мовай у грамадзянскіх і адміністрацыйных установах. Шукаючы волі, тысячы славакаў выяжджалі ў Амэрыку, кідаючы свае землі і скарбы вугорцам, якія пачалі выціскаць славакаў з іх бацькаўшчыны.

Пасьля вайны Славаччына злучылася з Чэхіяй у адзіную дзяржаву. Славакі займаюцца як нетракапальнай прамысловасьцю, гэтак і сельскімі заняткамі, жывуць пераважна па хутарох, вёсках і маленькіх мястэчках. Буйных гарадоў тут мала.

Найвялікшы з іх—*Браціслава* (панямецку Прэсбург, 80000 нас.)—ляжыць на Дунаі на граніцы трох дзяржаў: Аўстрыі, Вугоршчыны і Чэха-Славаччыны. Праз гэты горад ідуць важныя шляхі з Паўднёвай Нямецчыны і Аўстрыі ў асяродак Вугоршчыны. Асяродкам здабывання мэталаў лічыцца *Штаўніца* (панямецку Шэмніц, 15000 нас.) з акадэміяй нетракапальнай прамысловасьці. Паўночныя схілы Заходніх Карпат становяць Паўднёвую мяжу Польскай рэспублікі.

Сярэднія Карпаты зьяўляюцца найвузейшай часткай Карпацкага ўкладу. Карпаты тут цягнуцца з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, маюць мала выгодных праходаў і адзначаюцца рэдкай залюдненасьцю. Знадворныя паўночна-ўсходнія ланцугі гор складаюцца тут пераважна з пескавікоў, адзначаюцца мяккімі абрысамі, акругленымі вярхамі і лагоднымі схіламі; бязмаль да самых вярхоў іх пакрываюць лясы: на нізе, у падгор'ях—букавыя, вышэй, па схілах—ігlastыя.

Крышталічных спрадвечных скал тут няма. Унутраныя (паўднёва-заходнія) ланцугі складаюцца з астыглай лявы, маюць выгляд змрочных масываў з вострымі вярхамі і стромкімі схіламі і змяшчаюць значныя паклады мэталаў, асабліва серабра.

Насельнікі краіны (лемкі, бойкі і гуцулы) належаць да ўкраінцаў, жывуць пастарасьвецку, займаюцца ляснымі промысламі і гадоўляй жывёлы, моцна трымаюцца сваёй мовы і звычаяў. Перад вайной гэтая краіна, як і Славаччына, належала да Вугоршчыны, а цяпер адышла да Чэха-Славацкай рэспублікі. Краіна аднак карыстаецца самаўрадам, і ўкраінцам цяпер живеца з культурна-політычнага боку вальгатней, як пад вугорскім заборам.

Сямёхгорадзьдзе або Трансільванія абымае паўднёва-ўсходні кут Карпацкага ўкладу. Даліна Вышняй Цісы аддзяляе гэтую краіну ад Сярэдніх Карпат. На поўдзень ад гэнай даліны карпацкія ланцугі разыходзяцца. Адна галіна пад назовам Сямёхгорадзкіх Карпат цягнецца далей на паўднёвы ўсход, другая пад назовам Сямёхгорадзкіх Рудных гор звярочвае на паўднёвы захад.

Самёхгорадзкія Карпаты складаюцца з пескавіковых гор (на ўсходзе), спрадвечных крышталічных скал (у сярэдзіне) і астыглай лявы (на захадзе). Дасягнуўшы Валаскай нізіны, Самёхгорадзкія Карпаты заломіста звярочваюць на захад, набываюць назоў Трансільванскіх Альп і складаюцца там ужо выключна з спрадвечных крышталічных скал. (Якія пароды завуцца спрадвечнымі крышталічнымі скаламі?). Трансільванскія Альпы дасягаюць значнай вышыні, адзначаюцца дзікасьцю, няпрыступнасьцю, і да апошняй сусьветнай вайны былі мяжой між Вугоршчынай і Румыніяй. Схілы іх багаты на лес, а ў прыгор'ях трапляецца буры вугаль. На захадзе яны дасягаюць да Жалезнай Браны на Дунаі і маюць свой працяг на правым беразе Дунаю ў так званых Сэрбскіх Рудных горах (глядзі агляд Балгарскай краіны).

Сямёхгорадзкія Рудныя горы аддзяляюць Трансільванію ад Вугорскай нізіны і таксама дасягаюць значнай вышыні (масыў Бігар дасягае да 1849 м. н. р. м.). З даўных часоў у гэтых горах здабывалася многа дарагіх мэталу і ў тым ліку золата.

Паміж Сямёхгорадзкіх Карпат, Трансільванскіх Альп і Сямёхгорадзкіх Рудных гор ляжыць г. зв. Трансільванская ўзгаркаватая катліна.

Гэтая катліна была калісь дном затокі так званага Сармацкага мора, пад якім хавалася тады Вугоршчына, Украіна і Валахія. Адклады гэтай затокі змяшчаюць пласты каменнай солі. На самай паверхні па-над морскімі адкладамі ў Трансільваніі ляжаць яшчэ пласты лёсу.

Клімат краіны, дзякуючы горам, якія яе атачаюць, сухі, контынэнтальны. Лета тут гарачае; часамі бываюць моцныя сухмені; зіма параўнаўча з суседнімі нізінамі сьцюдзёная.

У месцы Сібіу сярэдняя гадавая тэмпература $+8,6^{\circ}$, сярэдняя студзеня $-3,9^{\circ}$, ліпеня $+19,3^{\circ}$.

Тут добра ўзрастаюць кіяхі, пшаніца і іншае збожжа, асабліва ў тых месцах, дзе спачатку расьлі толькі стэпавыя травы, бо там утварылася тлустая чорназемная глеба. Каля вёсак і гарадоў разводзяць садовіну, асабліва сьлівы, якія тутака сушацца і вывозяцца адсюль пад назовам чорнасьліву. Пад заслонай горных ланцугоў добра пасьпявае і вінаграднік. У горах галоўнымі заняткамі зьяўляецца гадоўля жывёлы, валка лесу і асабліва здабываньне карысных мінэралу: бурага вугалю, золата, солі. Фабрычная прамысловасьць не пашырана, але саматужная апрацоўка дрэва і мэталу мае значную вагу. Насельнікі краіны складаюцца пераважна з румын.

Гэта патомкі романізаваных дакійцаў, што жылі тутака ў даўняыя вякі. У час вялікіх перасяленьняў, калі суседнія нізіны былі заселены славянамі, тут у горных лясах Трансільваніі захаваліся рэшткі гэтага народу. З часам адгэтуль частка іх зноў спусьцілася ў суседнія нізіны Малдаўшчыны і Валахіі.

Апрача таго, тут жыве шмат перасяленцаў з Вугоршчыны (сэклераў) і з Нямецчыны, але акругі, залюдненыя вугорцамі і немцамі, з усіх бакоў абкружаны прасторами з румынскай люднасьцю.

Да сусьветнай вайны 1914-1918 г. краіна належала да Вугоршчыны, спачатку карысталася самаўрадам, а потым вугорцы абвясьцілі яе неаддзельнай часткай свайго каралеўства. Пасьля вайны румыны адваявалі Трансільванію і далучылі яе да сваіх уладаньняў.

Культурным асяродкам краіны зьяўляецца места *Клюж* (павугорску Коложвар, панямецку Кляўзэнбург, 61 тыс. насельн.) з румынскім унівэрсытэтам.

Малдаўшчына яшчэ можа разглядацца, як усходняе прыгор'е Карпат, але яна зьяўляецца ўжо часткай Усходня-Эўропэйскай раўніны*). На захадзе яе ў беспасрэднай блізкасці да Сямёхгорадзкіх Карпат цягнецца паласа ўзгоркаў, багатых солью і нафтай, а далей на ўсход у вадазборы рэк Сэрэту і Пруту распасціраецца роўная прастора, перарэзаная ярамі і далінамі рэк, складзеная з паземных пластоў і пакрытая грубым слоём лёсавых глін. На поўначы Малдаўшчына можа лічыцца яшчэ нявысокім плоскаўзвышшам, а на поўдні і паўднёвым усходзе няпрыметна пераходзіць у Чорнаморскую нізіну. (У якім кірунку цякуць галоўныя рэкі Малдаўшчыны? Як яны завуцца, куды ўліваюцца, дзе пачынаюцца?).

Рэкі Малдаўшчыны павыгрызалі ў мяккіх грунтах глыбокія даліны з зрывістымі сьценкамі. Увясну рэкі заліваюць свае даліны і часта мяняюць свае рэчышчы. Значныя паводкі бываюць і ўлетку, калі ў вышнявінах рэк—у Карпатах—ідуць дажджы і сходзяць сьнягі. Ува ўсходняй палове краіны ў так званай Бесарабіі, што ляжыць між Прутам і Днястром, рэкі ў сваіх вусьцях утвараюць ліманы, як і рэкі Паўднёвай Украіны.

Некаторыя з гэтых ліманаў зусім аддзелены ад мора пескавымі гакамі і перавярнуліся ў прыморскія вазёры з слаба салонай вадой. Дзякуючы нарастанню дунайскай дэльты, ліманы некаторых рэк, якія даўней уліваліся беспасрэдна ў мора, цяпер апынуліся далёка ад мора каля самага паўночнага з вусьцяў Дунаю.

Клімат краіны сухі, сярэдняя тэмпература самага цёплага месяца дасягае $+22^{\circ}$, самага халоднага— 5° . Цёплая пара году (з сярэдняй тэмпературай ночадзеньня болей за $+10^{\circ}$) тут цягнецца болей за 6 месяцаў. Гэтым краіна адраўняецца ад рэшты Усходня-Эўропэйскай раўніны і нагадвае Валахію і Вугоршчыну. Дзякуючы гэтаму тут добра сьпее вінаград, які далей на ўсходзе дасьпявае толькі на самым узьбярэжжы Чорнага мора.

Расьліннасьць Малдаўшчыны пераважна стэпавая. Лясы, галоўным чынам букавыя, растуць толькі на паўночным захадзе ды ў самых прыгор'ях Карпат. Чым далей на паўднёвы ўсход, тым іх меней, яны замяняюцца лесастэпам і запраўдным кавыльным стэпам. Грунты паўсюды вельмі добрыя, чорназемныя. Аднак зямля вырабляецца кепска, нядбала. Сяляне прывычаліся да вялікіх ураджаяў збожжа і ня рупяцца аб тым, каб гнаіць зямлю або завадзіць палепшаныя спосабы ральніцтва.

Асьвета ў краіне стаіць нізка, большасьць насельнікаў належыць да няпісьменных і ня ведае спосабаў, каб выйсьці з цяжкага эканамічнага становішча. Большая частка зямлі належыць да буйных земляўласьнікаў-баяр, якія жывуць па вялікіх гарадох або за рубяжом, напрыклад, у Парыжы, і зусім ня цікавяцца зямлёй. Сяляне жывуць бедна, зямлі ня

*) Паводле сваёй люднасьці Малдаўшчына мае шмат супольнага з Карпатамі і рэзка адраўняецца ад Украіны і іншых краёў Усходня-Эўропэйскай раўніны. Шмат ёсьць супольнага і ў прыродзе Малдаўшчыны і Карпат. З гэтай прычыны лепш разглядаць гэтую краіну, як частку Карпацкага краю.

маюць і працуюць на панскай зямлі, як арэндары ды парабкі. Кіяхі ды мамалыга крутая, як хлеб (каша з кіяховай мукі), складаюць галоўную страву малдаўскага сялянства, а пшаніца, як збожжа болей каштоўнае, прадаецца ў гарадох і вывозіцца за межы. Для працы на палёх трымаюць пераважна валоў, на мяса гадуюць сьвіней і авечак. Апошнія даюць і воўну, з якой малдаўцы вырабляюць сабе хутраванкі, паясы, суконную вопратку. Каля Дунаю пашырылася рыбацтва—ловяць дунайскіх селядцоў і асятроў, здабываюць асятровую ікру. З іншых галін сельскай гаспадаркі значную ролю граюць вінаградніцтва і садоўніцтва. Вінаградняў у Малдаўшчыне многа і расьце вінаграднік там добра. З прычыны нізкай культуры малдаўцы не навучыліся гатаваць добрых він; вінаград там ня смачны, а віны не салодкія. Садоўніцтва мае лепшае становішча. Малдаўцы вельмі любяць свае сады, добра даглядаюць іх і ўважаюць болей, чымся польную працу. Апрача йгруш і яблынь саджаюць абрыкосы, пэрсікі, чарэшні, валоскія арэхі, асабліва-ж сьлівы. Сушаныя сьлівы (чорнасьліў) зьяўляюцца важным продуктам, які ідзе на страву сялянства і на вываз за межы. Фабрычная прамысловасьць пакуль што не пашырылася. Рэчы хатняга ўжытку вырабляюцца саматужным спосабам. Буйныя прадпрыемствы апрацоўваюць толькі вясковыя продукты. Болей за ўсё тут паравых млыноў; пачынае пашырацца фабрычнае гарбарства.

Як у земляробскай краіне, у Малдаўшчыне большасьць насельніцтва жыве па вёсках, пад саламянай страхой, у маленькіх, убогіх хатах, зробленых з гліны, саломы і гною. Гной ідзе і на апал, як на Ўкраіне. Яго сушаць, прасуюць і кучамі складаюць на панадворку, як у нас дровы (як завуць на Ўкраіне сушаны гной?). Гарадоў у краіне мала, большасьць з іх зьяўляецца толькі вялікімі вёскамі з напалову земляробскай люднасьцю.

Галоўны з запраўдных гарадоў *Ясы* (80000 н.), што ляжаць у сярэдзіне Малдаўшчыны на скрыжаваньні галоўных чыгунак. Калісь тут знаходзіліся дзяржаўныя ўстановы Малдаўскага княства. Цяпер гэта культурны асяродак краіны з унівэрсытэтам. На ўсходзе ў Бесарабіі галоўным горадам зьяўляецца *Кішынёў* (114000 нас.) з буйнымі паравымі млынамі.

Гандлёвай прыстанню краіны ёсьць *Галац* (74000 нас.), што ляжыць на Дунаі, але даступны для морскіх караблёў.

Большасьць насельнікаў Малдаўшчыны становяць малдаўцы, якія зьяўляюцца галінай румынскага народу. Як і ўсе румыны, яны адражняюцца ад іншых романцаў маўклівасьцю, пакойнасьцю, гультаяватасьцю. У паўднёвай частцы Бесарабіі апрача малдаўцаў жыве шмат балгар, украінцаў і грэкаў. На поўначы (у Хоцінскім павеце) украінцы месцам складаюць большасьць мясцовай люднасьці. Далей па ўсёй краіне раскіданы цыганы і жыды. Апошніх аднак моцна ўціскае румынскі ўрад, хаця паводле констытуцыі яны маюць поўныя правы грамадзянства.

У сярэднія вякі Малдаўшчыну захапілі туркі. Аднак на чале яе стаялі асобныя князі, і краіна карысталася самаўрадам. У 1812 г. ўсходняя палова краіны—Бесарабія—адышла была да Расіі; у 1856 г. частка Бесарабіі адышла назад да Турэччыны, а з 1878 году аж да мінулай вайны зноў уся Бесарабія ўваходзіла ў склад Расійскай імперыі. Паўночна-заходні куток—так званая Паўднёвая Букавіна—належала да Аўстрыі і толькі ў 1918 г. злучылася з рэштай Румыніі. Пасьля вайны ў руках Румыніі апынулася і Бесарабія, хаця з Расіяй, да якой раней належала Бесарабія, Румынія не ваявала. СССР не прызнае Бесарабію часткай Румыніі і вымагае, каб працоўнаму люду гэтага краю была дадзена магчымасьць самому вызначыць свой лёс. Шырокія колы прыгнечанага сялянства краіны імкунца аддзяліцца ад Румыніі і заляжыць Малдаўскую ССР. На левым беразе Днястра куточак Украіны, залюднены малдаўцамі, ужо абвешчан Малдаўскай ССР. З гэтай рэспублікай і жадаюць злучыцца сяляне Бесарабіі.

Валаская нізіна ляжыць між Трансільванскімі Альпамі і Дунаем. Калісь і тут было мора, заваленае з цягам часу адкладамі рэк. Прарваўшыся праз Жалезную Брану (глядзі агляд Балгарскай краіны), на Валаскую нізіну ўходзіць Дунай, утвараючы тут шырокую балотную даліну, паўднёвую мяжу краіны і граніцу між Балгарскай і Румынскімі землямі.

Краявід Валахіі не адзначаецца хараством. Гэта роўная краіна, пакрытая лёсам, вышні пласт якога стаўся ўраджайнай чорназемнай глебай. Бяздрэўны, сухі стэп у сухую пару выпальваецца сонцам; грунты трэскаюцца, у паветры лётае пыл. Пасьля дажджоў паўсюды стаяць лужы, паўсюды бруд, грязь.

Клімат краіны бязмаль такі самы, як у Малдаўшчыне, адно толькі крышку цяплейшы.

Бухарэст мае сярэдняю гадавую тэмпературу $+10,6^{\circ}$, сярэдняю студзеня $-2,9^{\circ}$, ліпеня $+22,8^{\circ}$.

Ападкаў паўсюды меней за 500 мілімэтраў, і толькі ў прыгор'ях Трансільванскіх Альп колькасьць іх дасягае і нават перавышае 600 міл. Згодна з гэтым разьмеркаваньнем ападкаў кавыльны стэп, які пануе на нізіне, па прыгор'ях пераходзіць у лесастэп або запраўдны букавы лес.

Насельнікі краіны—валахі, як і малдаўцы, зьяўляюцца адным з двух галоўных пляменьняў румынскага народу. Выціснутыя калісь адгэтуль славянамі ў Трансільванію, румыны з цягам часу зноў пакрысе распаўсюджалі тут сваю мову. Аднак відаць, што ў кроў сучасных румын улілося шмат славянскай крыві. Як малдаўцы, гэтак і валахі, моцна розьняцца ад сваіх родзічаў па мове—італійцаў або гішпанцаў.

У іх няма тэй жвавасьці, рупатнасьці, рухавасьці, якімі вызначаюцца паўднёва-заходнія романцы. Валахі роўнаважны, цяроплівы, сумленны народ, ня вельмі працавіты, але здатны, сьмелы і ахвяраздольны. На жаль, нізкае становішча асьветы і без-

царамоннасьць баяр-земляўласнікаў, якія выціскаюць усе сокі з сялян, перашкаджаюць узбагачэньню Валахіі і румынскага народу. З гэтай прычыны як у Малдаўшчыне, гэтак і ў Валахіі сялянства жыве бедна.

У сярэднія вякі Валахія, як і Малдаўшчына, была захоплена туркамі і таксама зрабілася самаўрадным княствам, якое плаціла падатак турэцкаму султану. Спачатку туркі не звачвалі ўвагі на ўнутраныя справы Валахіі, на чале якой стаяў мясцовы князь румынскага пахаджэньня. Аднак у XVIII в. турэцкі ўрад пачаў назначаць сюды грэцкіх кіраўнікоў, якія прагавіта рабавалі румынскае сялянства. За кіраўнікамі з Турэччыны сюды пачалі надыходзіць грэцкія гандляры і ўраднікі, якія трымалі ў сваіх руках усе галіны народнай гаспадаркі і ганьбілі мясцовых насельнікаў. У 1822 г. Валахія зноў атрымала права мець мясцовых князёў і пачала вызваляцца ад грэцкіх уплываў. Пачала пашырацца румынская культура, навука, літаратура, але царква доўга яшчэ заставалася пад уплывам грэцкіх папоў. Асьвета, якой кіравала праваслаўная царква (румыны па сваёй веры пераважна праваслаўныя), стаяла вельмі нізка. У 1859 г. Валахія злучылася з Малдаўшчынай у адну Румынскую дзяржаву, на чале якой стаў нямецкі прынц, а з 1881 г.—кароль. Зрабіўшыся констытуцыйным каралеўствам, Румынія хутка пачала заводзіць у сябе заходня-эўропэйскія парадкі. Яшчэ ў 1878 г. да Румыніі была далучана Дабруджа ўзамену за Бесарабію, якую забрала тады ад румынаў Расія. Асабліва вялікую вагу набыла Румынія пасьля апошняй сусьветнай вайны 1914-18 г. Румынія заўладала Бесарабіяй, Трансільваніяй, Букавінай і часткай Банату. Такім чынам у сучаснай Румыніі ня толькі злучыліся ўсе землі, залюдненыя румынамі, але й значныя прасторы, у якіх большасьць складаецца з іншых народаў: украінцаў (у Паўночнай Букавіне і Паўночна-Ўсходняй Бесарабіі), балгар (у Дабруджы і Паўднёвай Бесарабіі), вугорцаў і немцаў (у Трансільваніі), сэрбаў (у Банаце).

Валахія зьяўляецца галоўнай часткай, ядром Румынскай дзяржавы (якая абымае прастору ў 296000 кв. клм. з 16 мільён. насельн.). Тут на багатай чорназемнай глебе асабліва добра ўзрастае ўсялякая збожжа і асабліва ўлюбёнае румынскае збожжа—кіяхі. Пшаніца, як каштаўнейшае збожжа, засяваецца пераважна для продажу. У значна меншай колькасьці сеюць ячмень і зусім мала аўса. Дзеля алею сеюць рапс, далей сеюць боб, табаку, каноплі. Для ўласных патрэб саджаюць вінаграднік і морву, гародніну і савіну. Усё гэта расьце тутакі добра, і краіна магла-б быць адной з найбагацейшых у Эўропе, калі-б ня буйная земляўласнасьць і бязрупатнасьць баяр. У апошнія часы ўрад пачаў клапаціцца аб зьмяншэньні буйной земляўласнасьці, і сельская гаспадарка пачала паляпшацца.

Даліны Дунаю і меншых рэк Валахіі зьяўляюцца найлепшымі сенажацямі, у якіх косяць траву для многалічнай жывёлы—бавалаў, звычайнага быдла, авечак і г. д. Вельмі многа ў Валахіі і сьвіней. Хутры, скуры, воўна і сала вывозяцца з Валахіі побач з пшаніцай і кіяхамі.

У прыгор'ях Трансільванскіх Альп здабываецца соль і нафта. Там нафта месцам фантанам выліваецца на паверхню з сьвідраваных калодзежаў. На фабрыках з нафты вырабляюць газу, бэнзыну і мінэральны алей.

Аднак наагул фабрычная прамысловасьць, як і паўсюды ўва Ўсходняй Эўропе, не пашырана. Апрацоўчая прамысловасьць часьцей мае характар дробнай, хатняй прамысловасьці. Тут яшчэ шмат глухіх куткоў, дзе кожны гаспадар сам вырабляе ўсе патрэбныя рэчы хатняга ўжытку. Лепей за прамысловасьць стаіць гандаль, якому дапамагае добрая сець чыгунак і выгодная гандлёвая дарога—Дунай, але гандаль, як дробны, унутраны, гэтак і буйны, замежны, знаходзіцца ў руках чужынцаў—армян, грэкаў, жыдоў, якіх шмат жыве па гарадох Валаскай нізіны.

Як і ў Малдаўшчыне, гэтак і тут, гарадоў ня лішне многа. Сталіца і найвялікшы горад усёй Румыніі *Бухарэст* (338 тыс. насельн.) ляжыць блізка-што ў асяродку Валахіі. Тут згуртованы ўсе ўрадавыя ўстановы, шмат школ і ў тым ліку лепшы з румынскіх унівэрсытэтаў. Гэта досыць прыгожы горад з харошымі сучаснымі будынкамі, з вялікімі магазынамі, з прыгожымі паркамі і садамі.

На поўнач ад сталіцы каля прыгор'яў Карпат знаходзіцца асяродак здабываньня нафты—*Плэшты* (57000 насельн.).

На левым беразе Ніжняга Дунаю крыху вышэй Галацу ў паўночна-ўсходнім кутку Валахіі ляжыць галоўная прыстань краіны—*Браілаў* (66000 нас.). Праз гэты горад вывозіцца большасьць валаскіх тавараў на морскіх караблэх, якія могуць даплываць да самага Браілаву.

Вугоршчына або Сярэдняя-Дунайская нізіна ляжыць на захад ад Карпат і складаецца з дзвёх катлін: Вышня-Вугорскай і Ніжня-Вугорскай, адзеленых адна ад адной ланцугом нявысокіх Сярэдня-Вугорскіх гор.

Сярэдняя-Вугорскія горы маюць падобнасьць да гор Заходняй Эўропы, таксама зьяўляюцца горстамі, адзначаюцца прыгожымі ляснымі схіламі, мяккімі абрысамі і невялікай вышынёй. Галоўны горст Баконскі Лес ледзь дасягае 713 м. над р. м. Між Дунаем і Дравай у Ніжня-Вугорскай катліне ляжыць зусім асобна прыгожы горст Пяцёхкасьцельле, у якім знаходзяць паклады каменнага вугалю.

За выключэньнем горстаў абедзьве вугорскія нізіны адзначаюцца роўнасьцю і ляжаць зусім нявысока над роўнем мора.

Шырокі Дунай прарываецца праз Сярэднюю-Вугорскія ўзвышшы і злучае ў адно абедзьве нізіны. У Вышня-Вугорскую нізіну Дунай прыплывае з Венскай нізіны і ніжэй Браціславы (глядзі аб Заходніх Карпатах) раздзяляецца на некалькі адтокаў, утвараючы 2 вялізныя востравы, складзеныя з рэчных адкладаў: Вялікі і Малы Шут.

На поўдзень ад Дунаю ў Вышня-Вугорскай нізіне ляжыць мелкае саланаватае Нэйзыдлерскае возера, рэштка даўнейшых вялікіх вадзяных прастор. Часамі гэтае возера зусім усыхае. На ўсход ад Нэйзыдлерскага

возера цягнуцца грузкія балоты, гошыя на пашу, але нявыгодныя для будоўлі. У апошнія часы гэтыя балоты часткай асушаны і перавярнуліся на ральлю.

У Ніжня-Вугорскай нізіне, якая па сваёй прасторы ў некалькі разоў перавышае Вышня-Вугорскую, Дунай прымае свае галоўныя прытокі: Цісу злева і Драву, што цячэ па мяжы Вугоршчыны і Харвацка-Славонскага міжарэчча,—з правай стараны. Дунай, Ціса і Драва ды й іншыя рэкі Ніжня-Вугорскай нізіны з прычыны яе роўнасьці цякуць павольна, ціхамірна ў шырокіх далінах, пакрытых рэчнымі адкладамі і багатых старарэччамі, утвараюць шмат рэчных астраўкоў і адзначаюцца вялікімі паводкамі, ад якіх шмат церпяць лярэчныя паселішчы. У апошнія часы вугорцы робяць спробы зьменшыць небясьпеку ад разводзьдзяў з дапамогай штучных грэбляў па берагох рэк.

У Ніжняй Вугоршчыне ёсьць адно вялікае, але няглыбокае возера,—Плятэн, што ляжыць каля падгор'яў Баконскага Лесу. Як і гэты Баконскі Лес, возера Плятэн выцягнута з паўднёвага захаду на паўночны ўсход.

Сучасная будова паверхні Вугоршчыны тлумачыцца гісторыяй утварэньня гэтай нізіны. Калісь уся яна была горнай краінай, якая злучала ўклады Альпійскіх і Карпацкіх зморшчавых гор. Потым, у той час, калі адбываліся апошнія процэсы гораўтварэньня ў Альпах і Карпатах, Вугоршчына пачала апускацца і зьнізілася нават ніжэй роўня мора, так што за выняткам сучасных горстаў уся краіна зрабілася дном мора. Так зьванае Сармацкае мала-салонае мора пакрывала Вугоршчыну, Сямёхгорадзьдзе, Украіну, Малдаўшчыну і Валахію. З цягам часу гэтае мора падзялілася на асобныя ўнутраныя вазёры, злучаныя паміж сабой рэчнымі пратокамі. Вазёры з свайго боку пакрысе завальваліся адкладамі рэк, якія ўліваліся ў іх з суседніх гор. Толькі параўнаўча маленькія вазёры Нэйзыдлерскае і Плятэн захаваліся да цяперашняга часу, як рэшткі вялікіх вадзяных прастораў даўніны.

Павярхоўны пласт Вугорскай нізіны складаецца з лёэсу, вышні слой якога ператварыўся ў тлустую ўраджайную чорназемную глебу. Толькі дзе-ні-дзе каля рэк замест ураджайнага лёэсу на паверхні ляжаць сыпкія пяскі, з якіх складаюцца невялікія пусткі і лярэчныя пескавыя выдмы.

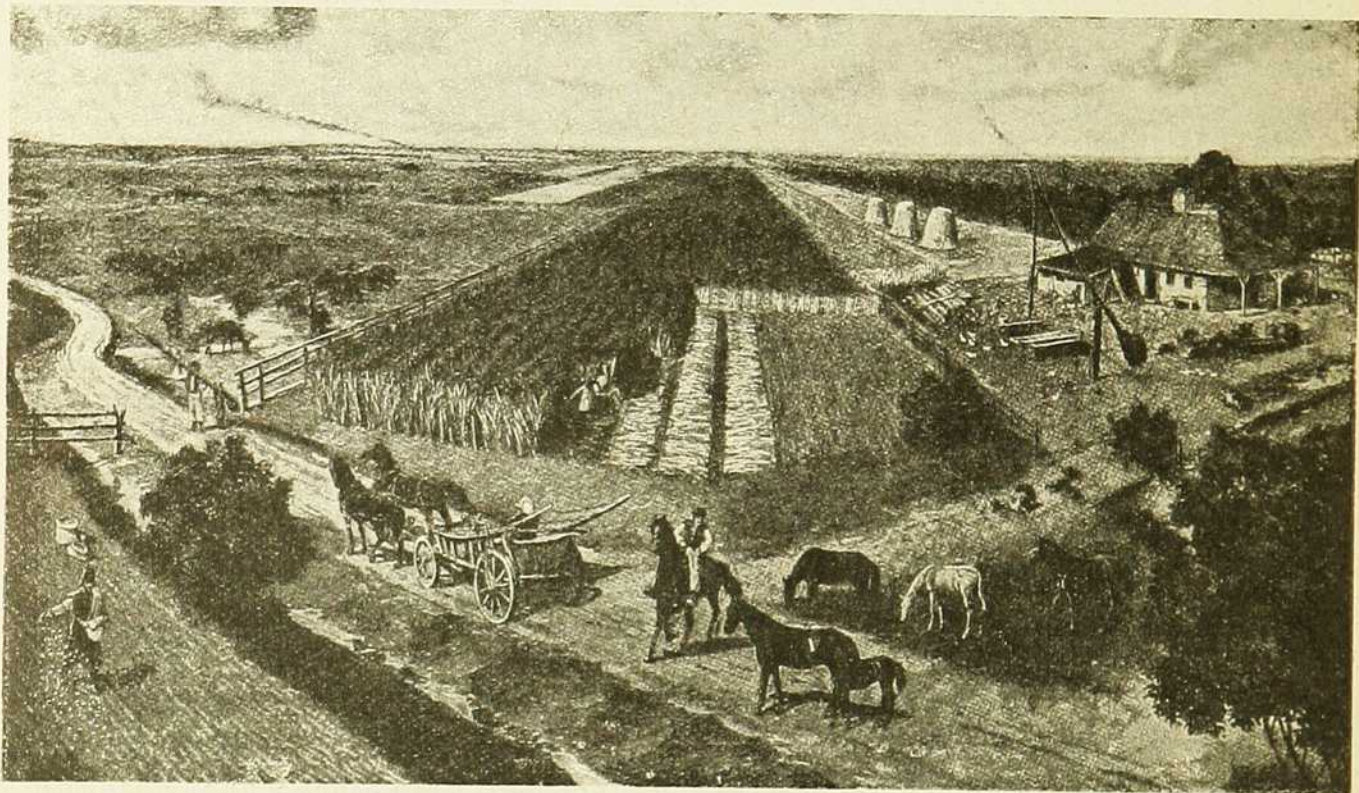
Клімат Вугоршчыны контынэнтавы, падобны да клімату Валаскай нізіны. Толькі зіма тутака трохі цяплейшая, а лета халаднейшае, як там.

Будапэшт мае сярэднюю тэмпературу году $+10$, сярэднюю студзеня $-1,9^{\circ}$, сярэднюю ліпеня $+21,4^{\circ}$.

Тутака вельмі добра ўзрастаюць кіяхі, дыні, табака, вінаграднік, але малая колькасьць ападкаў і сухмені перашкаджаюць узрастаньню дрэў. Лясы, пераважна дубовыя ды букавыя, сустракаюцца толькі па ўскрайках краіны ды ў Сярэдня-Вугорскіх горах. Рэшта краіны—неаглядны кавыльны стэп, так званая Вугорская пушта. Аж да сярэдзіны XIX веку гэты стэп

выглядаў нечапаным. Увясну ён стрыкаець рознакалённымі краскамі, улетку жоўкнуў, а ўвосені рабіўся голым, выпаленым гарачымі праменьнямі сонца. Вольна пасьвіліся цэлы год тутака статкі коняй і быдла, кіраваныя коньнікамі—пастухамі. Цяпер стэп узаралі, і багатыя нівы зьмянілі аднастайную расьліннасьць стэпу. Толькі ўвосені пасля жніва голая ніва з рэшткамі ўсохлага пустазелья на іх выглядаюць, як стэп, або хутчэй, як пустыня. Напаленае паветра, як у пустынях, зьзяе нейкім сьвятлом, раскладаецца на слаі, у якіх, нібы ў люстэрку, адбіваюцца вобразы розных прадметаў. Гэта тыповае зьявішча пустынь—рэдкае ў Эўропе марава (міраж).

Мал. 109—Вугорскі стэп (пушта). Засевы кіяхоў.

Абгароджаная з усіх бакоў гарамі, Сярэдняя-Дунайская нізіна мае шмат асаблівасьцяў у клімаце, грунтох і расьліннасьці, рэзка адрозьняецца ад суседніх краін і нібы самой прыродай назначана для асобнага народу, які мог-бы стварыць тутака сваю ўласную культуру і самастойную дзяржаву. Такім народам і зьяўляюцца вугорцы. Паводле сваёй мовы яны лічацца за народ фінскай галіны, кроўны паўночна-уральскім вагулам і асьцякам. Гэтай мовай, а таксама сваёй вопраткай і звычаямі вугорцы моцна розьняцца ад суседніх народаў, але, абкружаныя з усіх бакоў славянамі, румынамі, немцамі, яны ў працягу некалькіх вякоў мяшаліся з сваімі суседзямі, так што сваім абліччам нагадваюць хутчэй эўропэйцаў, чымся паўночных уральцаў. Разрэз вачэй у іх правільны, просты, валасы хвалістыя, а ня простыя, як у запраўдных уральскіх фінаў. Цёмным колерам скуры, валосаў і вачэй вугорцы нагадваюць хутчэй за ўсё паўднёвых славян. Вугорцы маюць сваю досыць багатую літаратуру, вядомы сваёй

музыкальнасьцю, але паводле становішча асьветы далёка не дасягнулі яшчэ таго роўня, на якім стаяць іх заходнія ды паўночныя суседзі—немцы і чэха-славакі.

Палажэньне ў беспасрэднай блізкасьці да культурных стэронак Заходняй Эўропы, а з другога боку стэпавая, усходня-эўропэйская прырода і суседства з стэпамі, па якіх лёгка пранікалі ў Эўропу азійскія вандроўныя народы, з даўных часоў выклікалі бязупыннае змаганьне ў Вугоршчыне заходня-эўропэйскіх і ўсходніх уплываў. Ледзьве пасьпяваў тут асталявацца які-небудзь асёлы народ, як з усходу сюды наваліваліся стэпавыя вандроўнікі, руйнавалі пачаткі асёласьці ў краіне, але самі хутка пачыналі падпадаць пад уплывы асёлых тубыльцаў. У сярэднія вякі тут жылі славакі, нават і да цяперашняга часу асобнымі астравочкамі сустракаюцца іх паселішчы па ўсёй Вугоршчыне. Аднак ужо ў IX веку з усходу сюды надышлі вугры або мадзьдэяры. Яны перасяліліся сюды з Украіны цераз Карпаты, павыганялі з Сярэдня-Дунайскай нізіны славян і спачатку вандравалі з месца на месца па пушце, займаліся рабункамі і гадоўляй жывёлы. У канцы X веку вугры запазычылі ад сваіх суседзяў хрысьціянскую каталіцкую веру, пачалі мяшацца з славянамі і патроху зьмянілі вандроўны стан быцьця на асёлы. Аднак сваю мову і незалежнасьць вугорцы з посьпехам баранілі ад суседзяў. Нават злучыўшыся з Нямецкай Аўстрыяй пад уладай аднаго караля, вугорцы захавалі ў чыстае сваю мову і не паддаліся нямецкім уплывам. Вугоршчына карысталася шырокім самаўрадам, а з 1867 г. фактычна сталася зусім незалежнай, мела свае законы, асобны сойм і асобных міністраў. Супольнымі ў Аўстрыі і ў Вугоршчыне былі толькі кароль, войска, замежная політыка і грашовыя справы. Да Вугоршчыны належала ня толькі ўся Сярэдня-Дунайская нізіна, але, апроч таго, Заходнія Карпаты, Вугорская Русь, Трансільванія і нават Кроацыя з Славоніяй аж да берагоў Адрыятычнага мора. У межах Вугорскага каралеўства жыло шмат славакаў, украінцаў, румынаў, сэрбаў, харватаў і немцаў. Некаторыя з гэтых народаў размнажаліся шпарчэй за вугорцаў, якім пагражала страта першага па ліку месца ў сваёй дзяржаве. З гэтай прычыны вугорцы стараліся як мага абвугорыць падуладныя народы, прымушалі іх вучыць дзяцей у вугорскіх школах і гутарыць павугорску ў установах. Многа славянаў і румынаў выяжджала з Вугоршчыны ў Амэрыку, многія з іх пакрысе абвугорваліся. Толькі ў Хорваціі і Славоніі сэрбы карысталіся некаторым самаўрадам. Пасьля сусьветнай вайны 1914—18 г. і вайны з Румыніяй Вугоршчына страціла ўсе тыя часткі сваёй дзяржавы, у якіх большасьць складалася з народаў нявугорскага паходжэньня.

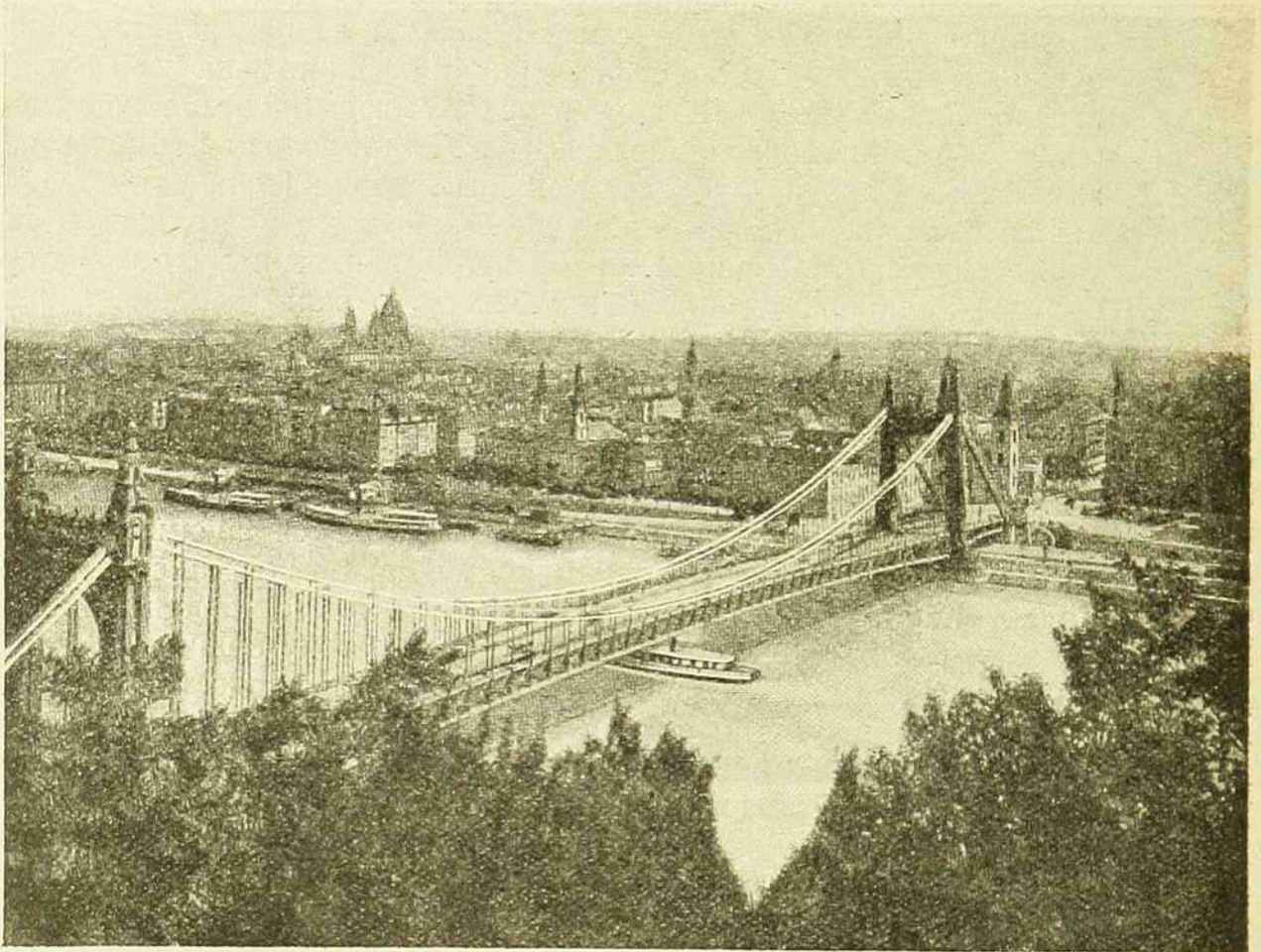
Сучасная Вугорская дзяржава (93000 кв. клм., 7900 тыс. насельн.) зьяўляецца рэспублікай, на чале якой стаяць буржуазныя партыі. У склад гэтай дзяржавы ўваходзіць нават ня ўся Сярэдня-Дунайская нізіна, бо ўскрайкі яе на ўсходзе адышлі да Румыніі, а на поўдні—да Паўднёва-Славяншчыны.

Вугорцы займаюцца пераважна земляробствам і гадоўляй жывёлы, але апошні з гэтых заняткаў далёка ня грае тэй ролі, якую граў раней, калі большая частка пушты ня была яшчэ ўзорана.

Як і ў Румыніі, галоўным збожжам зьяўляюцца кіяхі і пшаніца, якія адначасна служаць і галоўным продуктам спажывы мясцовай люднасці і найважнейшым прадметам вывазу за межы. З палямі кіяхоў і пшаніцы чаргуюцца палі, засеяныя бульбай, цукровымі буракамі, табакай і кармавымі травамі. Вялікую вагу маюць і вінаградні. Вугорскія віны карыстаюцца сусветнай славай і вывозяцца за межы ў вялікай колькасці.

Пакуль што добра стаіць і гадоўля жывёлы. За межы вывозяцца коні, авечкі сьвіньні, у невялікай колькасці быдла і яйкі хатніх птушак. Наадварот, пчалярства і шаўкоўніцтва задавальняе толькі мясцовыя патрэбы.

Мал. 119.—Будапэшт. Мост цераз Дунай.

Фабрычная прамысловасць пашыраецца марудна. Вагу мае толькі апрацоўка сельска-гаспадарчых produkтаў: млынарства, выраб сьпірытусу, цукру. Іншыя галіны апрацоўчай прамысловасці маюць характар саматужных промыслаў.

Зразумела, што такі кірунак народнай гаспадаркі злучан з перавагай вясковай люднасці над гарадзкой. Сярод багатых раўнінных ніў, часцей за ўсё каля рэчак і рэк, параскіданы вугорскія вёскі і хутары. Белыя вясковыя хаткі, збудованыя з гліны і саломы, пашмарованыя вапнай ці крэйдай, крытыя саламянай страхой, хаваюцца ў зеляніне сьліўных і вышнёвых садочкаў, стромкіх таполяў і белых акацый (робіній). Панадворкі абгароджваюцца платамі, а над імі, як і па нашых вёсках і

хутарох, уздымаюцца жоравы студняў. Гарады адразняюцца ад вёсак толькі велічынёй, большым лікам насельнікаў. Будынкі ў гарадох звычайна ў адзін паверх, вуліцы шырокія, небрукаваныя, ціхія. Толькі ў час кірмашоў гарады аджываюць, пачынаецца рух, бойкі гандаль.

Адзіным сучасным буйным эўропэйскім горадам можа лічыцца толькі сталіца Вугоршчыны—*Будапэшт* (913000 насельнікаў), што ляжыць на Дунаі ніжэй яго прарыву праз Сярэдня-Вугорскія горы. Лежачы на скрыжаваньні галоўных чыгунак краіны, з якіх некаторыя маюць паміжнародную значнасьць, Будапэшт зьяўляецца галоўным гандлёвым асяродкам Вугоршчыны. Найвялікшага росквіту дасягнуў ён перад сусьветнай вайной у час найбольшага красаваньня Вугоршчыны.

Мал. 111.—Будапэшт. Базыліка.

На высокім правым беразе Дунаю хораша ўздымаецца нямецкая частка гораду—Буда, або Офэн, з многалічнымі вінаграднямі і старасьвецкімі будынкамі ды касьцёламі, пабудаванымі на старанямецкі лад. Тут знаходзяцца галоўныя ўрадавыя ўстановы. Насупроціў, на левым беразе, ляжыць вугорскі асяродак Пэшт, тыповы горад раўніны, але прыгожы, багаты, зусім сучасны з раскошнымі магазынамі, многалічнымі фабрыкамі машын, паравымі млынамі, буйнымі гарбарнямі, ткацкімі фабрыкамі, на якіх вырабляюць баваўнянку і г. д. Пэшт—грашовы і гандлёвы асяродак Вугоршчыны з важнымі кірмашамі, на якіх гандлююць збожжам, воўнай, алеем і гэтак далей. Тут згуртаваліся і галоўныя культурна-асьветныя ўстановы: унівэрсытэт, акадэмія мастацтваў і наагул усё, што ёсьць выдатнае ў вугорскай навуцы і мастацтве.

К р ы м.

(Азнач географічнае палажэньне Крымскага паўвострава. Пералічы, якія моры яго атачаюць. Які прэсмык злучае Крым з Украінай? Якая пратока злучае Азоўскае мора з Чорным? Які паўвостраў аддзяляецца ад Крыму на ўсходзе?).

Між Азоўскім морам і Адэскай затокай Чорнага мора ляжыць паўвостраў Крым, злучаны з Украінай толькі вузкім Перакопскім прэсмыкам. На ўсход ад гэтага прэсмыку між Украінай і Крымам урэзалася ўсыхаючая затока Азоўскага мора, вядомая пад назовам Сівашу або Гнілога мора. Берагі Сівашу пескаватыя, зьвілістыя, вада салоная, так што на дне кожны год асядае пласт солі, якую там здабываюць у вялікай колькасьці. Вузкі і даўгі Арабацкі гак аддзяляе Гнілое мора ад Азоўскага і дадае Сівашу выгляд вялікага ліману. Выпарэньне вады з паверхні Гнілога мора такое вялікае, што вада Азоўскага мора заўсёды цячэ ў Сіваш, папаўняючы ўбытак паруючай вады. Такім чынам Азоўскае мора мае падобнасьць да стокавага возера і мае ваду амаль-што прэсную, а Сіваш нагадвае бясстокавае возера, колькасьць солі ў ім заўсёды павялічваецца і яна мусіць крышталізавацца тут, асядаць на дно. Вада Сівашу такая салоная, што ў ёй цяпер ня могуць жыць ні рыбы, ні якія іншыя морскія арганізмы. Рэшткі даўнай расьліннасьці Сівашу, выкінутыя хвалямі на ўзьбярэжжа, гніюць і выдзяляюць няпрыемна пахнучы серка - вадародны газ (H_2S). Гнілое мора вельмі вялікае, так што цераз яго аказалася магчымым пракласьці чыгунку, якая злучыла Крым з Украінай і Маскоўшчынай. Чыгунка гэтая часткай праходзіць па гаках і астравах Сівашу, часткай па мастох, часткай па грэблях, насыпаных на дне самага мора.

Адзелены Сівашом ад рэшты Ўсходняй Эўропы, ляжачы блізка да Міжземнаморскіх старонак, Крым, або як яго йначай завуць Таўрыя, жыў з даўных часоў сваім асобным жыцьцём і вельмі рана запазычыў даўна-грэцкую культуру. Сюды адзін за адным пранікалі народы, што вандравалі па ўкраінскім стэпе, а з другога боку па моры сюды нааяжджалі гандляры і колёністыя з Паўднёвай Эўропы. З гэтай прычыны люднасьць Крыму складаецца з самых рознастайных народаў і пляменьняў. Болей за ўсё тут украінцаў, якія надышлі сюды параўнаўча нядаўна; за імі па колькасьці йдуць патомкі крымскіх татар, сумленны народ, які захаваў у чыстаце даўнія звычаі і старасьвецкі спосаб жыцьця.

Рэшту насяленьня складаюць маскоўцы, грэкі, жыды, караімы (сэкта жыдоўскай веры, якая заве сябе патомкамі даўніх хазараў), армяне, немцы, балгары, цыганы, беларусы і г. д.

З пачатку гістарычных часоў у Крыме жылі так званыя кімэрыіскія тракійцы. З часам іх павыціскалі адтуль таўры, народ скіцкага паходжэньня, які запазычыў даўна-грэцкую культуру. Раскопкі царскіх магіл даўніх таўраў прывялі да вынаходкі

ужываных таўрамі дзіўных ваз, акрасаў, грошай, спрату і прылад, зробленых з каштоўных мэталаў і прыкрашаных малюнкамі. Гэтыя прылады сьведчаць, што ўжо ў самыя даўныя часы гісторыі Крым быў гандлёвым пасярэднікам між Грэцыяй і Усходняй Эўропай, гандляваў нават з Уралам, адкуль толькі і маглі пахадзіць некаторыя мэталічныя вырабы, пахованыя ў таўрскіх магілах. Ужо тады на ўзбярэжжах Крыму існавалі багатыя грэцкія колёніі, якія ўплывалі адгэтуль на культурнае жыццё ўсёй Усходняй Эўропы. У часы панавання ў Эўропе Вялікага Рыму ў Крыме ўтварылася магутная дзяржава, так званае Босфорскае царства слыннага Мітрыдата. На рубяжы даўных і сярэдніх вякоў сюды надыйшлі готы, народ гэрманскага племя, які панаваў тады і на ўсім паўднёвым усходзе Эўропы. Рэшткі готаў захаваліся ў Крыме аж да XVII в. Кожны народ, які вандраваў па стэпах Паўднёвай Украіны, даваў новых перасяленцаў і ў Крым. Аднак, у той час, як на Украіне новыя хвалі вандроўнікаў хутка змывалі папярэдніх насельнікаў, у Крыме ў баку ад галоўнай дарогі з Азіі ў Эўропу старыя народы затрымліваліся значна даўжэй. Ёсць довады, што яшчэ ў 1334 г. ў Крыме трымаліся патомкі аланаў, зьнікшых многа раней у рэшце Эўропы. Гандлем Крымскага паўвострава пасля грэкаў кіравалі вэнэцыйцы, якіх потым замянілі гэнуйцы, што залажылі тут багатыя гандлёвыя колёніі. Апошнімі з вандроўнікаў Усходняй Эўропы, якія захаплялі Крым, былі татары, што залажылі тут Крымскае ханства. Горды крымскіх татараў, вядомыя часамі пад назовам перакопскіх і нагайскіх гордаў, доўга палыхалі ўсю Украіну, а часамі непакоелі Беларусь і Польшчу. Адаўшыся пад уладу турэцкага султана, крымскія татары яшчэ болей умацаваліся, часта нападалі на Украіну, набіралі там палонных і прадавалі ў няволю ў Турэччыну. У 1783 г. Крым адышоў да Маскоўшчыны, і большасць яго татарскай люднасьці павысялялася ў Турэччыну. Замест іх тут пачалі сяліцца ўкраінцы, немцы, маскоўцы і балгары.

Пасля рэвалюцыі ў Расіі Крым зрабіўся самаўраднай рэспублікай (38500 кв. клм., 594 тыс. насельн.), якая ўваходзіць у склад РСФСР.

Паводле прыроды Крым можна падзяліць на тры краіны: 1) Стэпы Паўночнага Крыму, 2) Крымскія горы і 3) Керчанскі паўвостраў.

Паўночна-заходняя частка Крыму зьяўляецца працягам украінскіх стэпаў. Гэта ўзгаркаватая раўніна, пакрытая лёсам або лёсавымі глінамі, перарэзаная ярамі і перасыхаючымі рэкамі. Толькі адна рака Салгір, якая пачынаецца ў горах Паўднёвага Крыму і ўліваецца ў Гнілое мора, не перасыхае ў значнай частцы свайго бегу, але нават у ёй улетку вада ледзь пакрывае рэчышча.

Клімат тут яшчэ сушэйшы, як у Паўднёвай Украіне. (Толькі на поўдні, у прыгор'ях Крымскіх гор, дажджу выліваецца болей за 300 мілім.)

Сімфэрополь мае сярэдняю тэмп. году $+10,1^{\circ}$, сярэдняю студзеня $-0,8^{\circ}$, ліпеня $+20,8^{\circ}$.

Глеба тут бурая, з малым процантам перагною, часамі пераходзіць у бясплодныя саланчакі, але месцам сустракаецца і чорназем, хаця і не такія багаты, як на Украіне (змяшчае 4-6% перагною). Тут яшчэ захаваліся месцам кавалкі нечапанага стэпу, прыстага ад красак на лепшых грунтах, шэрага, аднастайнага на саланчаках. Гадоўля жывёлы і ральніцтва зьяўляецца тут галоўнымі заняткамі люднасьці. Гадуець авечкі, быдла, коні, месцам нават вярблюдаў. У лепей абваднёных месцах сеюць пшаніцу, а каля вёсак, дзе магчыма штучнае абвадненне, пераважна ў далінах рэк, сеюць табаку, кавуны, дыні, баклажаны, перац, памідоры, кіяхі; саджаюць вінаграднік, абрыкосы, чарэшні, яблыні і йгрушы, морву і г. д. У ліманах і ў Гнілым моры здабываюць соль.

На захадзе краіны каля мора ляжыць асяродак здабывання солі, лячэбнае места *Эўпаторыя*, прыстань для караблёў паўзбярэжнага плавання з найлепшым для морскага купання пляжам.

На Салгіры і на чыгунцы ў прыгор'ях Крымскіх гор ляжыць *Сімфэрополь* (71000 насельн.), сучасная сталіца Крымскай самаўраднай рэспублікі, багаты горад з прыгожым гарадзкім садамі, добрымі магазынамі, прыгожымі помнікамі, царквамі і мячэцямі. Залюдненая татарамі старая частка гораду мае зусім усходні выгляд, адзначаецца крывымі вуліцамі, плоскімі дахамі, высокімі мінарэтамі многалічных мячэцяй.

Яшчэ болей старасьветчыны захавалася ў *Бахчысараі*, які ляжыць на тэй-жа чыгунцы, што злучае Крым з Украінай і Маскоўшчынай, у катліне, абкружанай вапнавымі скаламі. Гэтая даўняя сталіца крымскіх ханаў і да цяперашняга часу зьяўляецца татарскім месцам з жоўтымі хатамі, крытымі плоскімі дахамі, многалічнымі кавярнямі, гэтымі клюбамі татар, з грэцкімі і татарскімі крамамі, нарэшце з цікавым ханскім палацам, у ўнутраных панадворках і садочках якога вечна пырскае вада фонтанаў, і ціха шасьцяць лісты старых морваў. У ваколіцах Бахчысараю знаходзіцца „горад памершых“ з пячорнымі пакоямі—Чуфут-Кале, сьвятыня караімаў.

Ад Бахчысараю галоўная Крымская чыгунка цягнецца далей на паўднёвы захад, у тунэлях пераразае адгор'і Крымскіх гор і каля мора дасягае *Сэвастопалю* (63 тыс. нас.), галоўнай морскай крэпасці Ўсходняй Эўропы, якая ляжыць каля найлепшай разьвіленай букты.

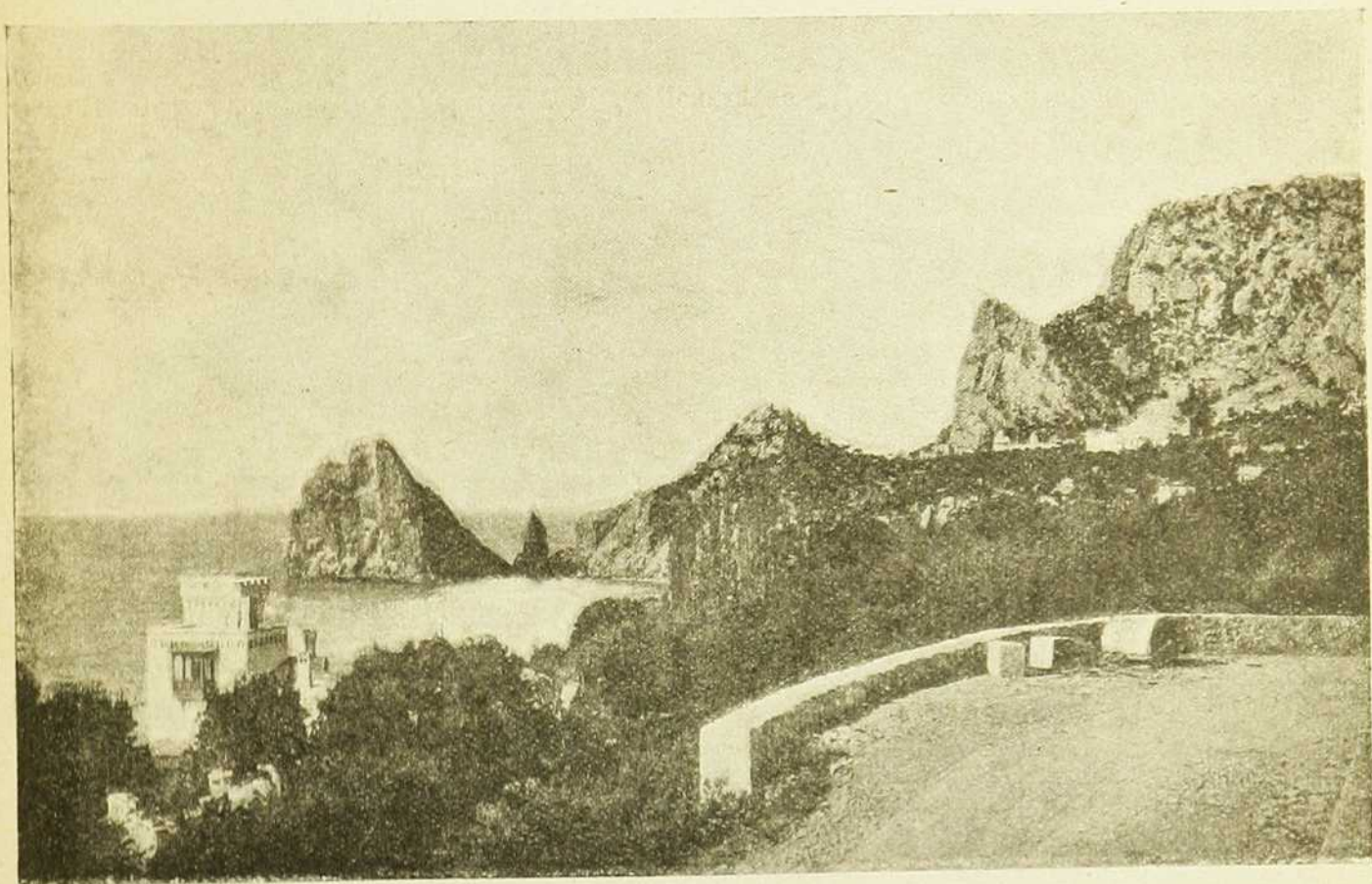
Гэта прыгожы чыста эўропэйскі горад з шырокімі вуліцамі, раскошнымі магазынамі, цікавымі музэямі, харошымі бульварамі. Калісь каля сучаснага Сэвастопалю існавала грэцкая колёнія Хэрсонэк (Карсунь), у якой нібы-то хрысьціўся ў 988 г. кеўскі князь Уладзімір сьвяты. На месцы гэтай колёніі ў ваколіцах Сэвастопалю пабудован г. зв. Хэрсонэскі кляштар.

Крымскія горы цягнуцца на паўночны ўсход ад Сэвастопалю роўналежна паўднёваму берагу Крымскага паўвострава. Гэта параўнаўча маладыя зморшчавыя горы, якія лічацца за працяг Балканскіх гор з аднаго боку і Каўкаскіх гор—з другога. Сучасныя Крымскія горы зьяўляюцца

толькі маленькай рэшткай вялізнага горнага зморшчу, што цягнуўся калісь ад Балкан да Каўказу. Па сярэдзіне гэтага зморшчу ўдоўж яго ўтварылася даўгая вялізная шчыліна, а ўся частка зморшчу, што ляжала на поўдзень ад гэтай шчыліны, асунулася і абурылася ў глыб зямлі. Гэтым тлумачыцца сучасная будова Крымскіх гор, у якіх нібы адсутнічае паўднёвы схіл. На месцы даўнай шчыліны з-пад зямлі павылівалася шмат цякучай лавы, з якой утварыліся вульканы. Рэшткі гэтых вульканаў (Аюдаг, Ай-Тодор, Кастэль) яшчэ й цяпер уздымаюцца над самым морам у стане невялікіх стожкавых гор.

Над гэтымі гарамі ўзвышаюцца галоўныя ўзвышшы Крымскага ланцуга, складзеныя з цвёрдых вапнякоў, павыгрызаных пячорамі, катлінамі, ямамі (найвышэйшы пункт Раман-Кош 1543 м. н. р. м.). Вярхі Крымскіх гор, звычайна плоскія, бязводныя, багатыя карставымі зьявамі, пакрыты

Мал. 112.—Здароўніца Новы Сімеіз на паўднёвым беразе Крыму.

толькі ўбогай траўкай і завуцца Яйлой (Яйла—паша). На поўдзень Яйла раптам абрываецца, на поўнач пахіляецца павольна, прычым вапнякі хавуюцца пад пластамі гліністых лупнякоў і пескавікоў. Схілы Крымскіх гор пакрыты лясамі, наверху хваёвымі, ніжэй дубовымі і букавымі.

Нізкія праходы аддзяляюць ад галоўнай Яйлы некалькі асобных масываў і ў тым ліку Чатырдаг (1523 м. н. р. м.), які раней лічыўся найвышэйшым месцам усяго Крыму.

Пад забаронай Крымскіх гор паўднёвае ўзьбярэжжа паўвострава карыстаецца вельмі прыемным, цёплым кліматам і паводле прыгожасці свайго

краявіду і мяккасьці клімату нагадвае Рыв'еру. Узімку маразоў тут зусім ня бывае, і толькі, як паўсюды ў Паўднёвай Эўропе, часта выпадаюць дажджы. Вясна цёплая, раньняя; лета гарачае, але сьпякота ўмяраецца блізкасьцю мора; восень прыемная, багатая на вінаград і плады.

Сярэдняя тэмп. году ў Ялце $+13,4^{\circ}$, сярэд студзеня $+3,5^{\circ}$, ліпеня $+24,2^{\circ}$.

Яснае неба, цёплае паўднёвае сонца, бліскучае цёмнае мора дадаюць надзвычайную чароўнасьць і хараство краявіду. Дзікія голыя скалы Крымскіх гор, змрочныя цясьніны, зрывістыя бяздоньні чаргуюцца тутак з вясьлымі зялёнымі вінаграднямі, з лясамі букаў і хвой, з садамі, паркамі ды прыгожымі мястэчкамі.

Мал. 113. — Мястэчка Гурзуф на паўднёвым беразе Крыму. На пярэднім пляне зьлева растуць купрэсы, на заднім пляне гара Аюдаг.

Мірты і ляўры, магноліі ды олеандры, купрэсы і сунічныя дрэвы сваім вечназялёным лісьцем дадаюць краіне падобнасьць да Міжземнаморскіх краёў. Тут добра пасьпяваюць пэрсікі, растуць найлепшыя гатункі вінаградніку, вырабляюцца найлепшыя гатункі він. Сады, вінаградні ды засева найдалікатнейшых гатункаў табакі становяць галоўнае багацьце Паўднёвага ўзьбярэжжа Крыму. Прыемны, здаровы клімат і прыгожы краявід прынаджае сюды тысячы хворых на сухоты і проста багатых людзей, якія жадаюць тут адпачыць ад працы, падмацаваць здароўе і весела правесць-

ці час у шыкоўных тутэйшых здароўніцах. У апошнія дзесяцёхгодзьдзі ўвесь паўднёвы бераг Крыму пакрыўся вясёлымі, харошымі мястэчкамі-здароўніцамі, у якіх існуюць санаторыі для хворых і раскошныя готэлі для багатыроў.

Горы, сонца, вечная зелень і мора зрабілі ўсё ўзьбярэжжа аднэй вялікай чароўнай здароўніцай з дзіўнымі замкамі (Орыянда, Лівадыя), якія належалі раней да расійскіх цароў, з прыгожымі паркамі і ботанічнымі садамі (Нікіцкі сад), у якіх растуць усе гатункі міжземнаморскіх расьлін.

Асяродкам гэтага краю зьяўляецца *Ялта*,—невялікі, але прыгожы, чысты, шыкоўны горад-здароўніца на схілах гор над самым морам. На ўсходзе, дзе канчаюцца Крымскія горы, стаіць *Тэодосія* (23000 нас.), гандлёвая прыстань, злучаная чыгункай з Паўночным Крымам.

Керчанскі паўвостраў пачынаецца на ўсход ад Тэодосіі. Гэта ўзгаркаваты стэп, падобны паводле кліматычных варункаў і расьліннасьці да Паўночнага Крыму. Пласты земнай кары тут складаюцца ў нізкія плоскія эморшчы, якія лічацца заходнімі адгор'ямі Каўказу. Шмат у якіх месцах тут сустракаюцца гразявыя крыніцы, або як іх даўней звалі „гразявыя вульканы“. Час-ад-часу з іх выкідаецца гразь, якая хутка ўсыхае і стварае стожкавідны ўзгорак, падобны па выглядзе да маленькага вулькану з жэралам наверху.

Выбухі гразі тлумачацца распадам арганічнай матэрыі, якая ляжыць пад зямлёй. Газы, утварыўшыся з гэтай матэрыі, з імпэтам выдзяляюцца з шчылін у земных пластох і выкідаюць разам з сабой струмені гразі, падкідваючы іх на некалькі цаль увышкі.

Запраўдніх вульканічных зьявішчаў тут ня бывае, але гарачыя мінеральная крыніцы, распаўсюджаныя ў краіне, сьведчаць аб тым, што недзе пад зямлёй да гэтага часу ляжаць пласты неастыглай лявы. Керчанскі паўвостраў вельмі багаты на нафту, якая месцам тут выцякае сама на паверхню. Ёсьць тут і вялікія паклады жалезнай руды, але да цяперашняга часу мінеральныя багацьці бязмаль-што не распрацоўваюцца.

З даўных часоў Керчанскі паўвостраў меў вялікае гандлёвае і стратэгічнае значэньне, бо пануе над выйсьцем з Азоўскага мора. Курганы з багатымі кладамі, зарытымі разам з нябожчыкамі, сьведчаць аб густой залюдненасьці і даўнейшым багацьці краіны. Тут была калісь сталіца даўнага багатага Босфорскага царства, сучасны горад *Керч* (26000 нас.), што ляжыць каля аднаназоўнай пратокі. Цяпер гэта морская крэпасць і гандлёвая прыстань, у ваколіцах якой у моры і ў пратоцы ловяць так званыя керчанскія селядцы.

Казацкія стэпы.

(Азнач паводле карты географічную шырыню і даўжыню. Якія старонкі мяжуюцца з Казацкімі стэпамі?)

Стэпы Паўднёвай Украіны працягваюцца на ўсходу вадазбор Дону і дасягаюць да груды ўзгоркаў Эргеняў, што ляжаць на вадападзеле Азоў-

скага і Каспійскага вадазбораў. Дон у сваёй вышнявіне (у межах Паўднёвай Маскоўшчыны) цячэ з поўначы на поўдзень, потым зварочвае на паўднёвы ўсход і падходзіць блізка да Царыцынскага калена Волгі.

Каля Царыцыну пярэсмек паміж Донам і Волгай мае толькі 60 вёрст ушыркі і ўжо даўна расійскі ўрад меў замер пракапаць тутакса суднаходны канал, каб злучыць галоўную раку Маскоўшчыны з Чорным морам. Аднак Дон цячэ на 20 сажняў вышэй за Волгу і толькі ўвясну мог-бы даваць ваду ў канал у дастатнай колькасці. Пры сучасным становішчы тэхнікі гэтую перашкоду можна перамагчы, але яна затрымала ажыццяўленне праекту злучэння рэк.

Пачынаючы ад свайго ўсходняга калена, Дон цячэ ўжо на паўднёвы захад, далей на захад і нарэшце ўліваецца некалькімі вусцямі ў Таганрогскую затоку Азоўскага мора. Левы бераг Дону нізінны, лугавы; правы—высокі, зрывісты.

Нізіна, што працягнулася ўдоўж левага берагу Дону, на поўдзень ад Дonsкай нізавіны, пераходзіць у Заазоўскую нізіну, па якой працякае рака Кубань. Гэтая рака пачынаецца ў горах Каўказу, жывіцца горным сьнегам і разьліваецца як увясну, гэтак і ўлетку, у час шпаркага раставання каўкаскіх сьнягоў. У нізавіне сваёй Кубань цячэ павольна, ціхамірна, нарэшце разьдзяляецца на дзьве адтокі, з якіх адна цячэ ў Азоўскае, а другая ў Чорнае мора. Берагі абодвух гэтых вусцяў Кубані багаты балотамі, густымі зарасьнікамі чароту і трысьцінаў, у якіх хаваюцца дзікі ды іншыя зьвяры і гняздуюць розныя балотныя птушкі. Між кубанскіх вусцяў застаецца ўзгаркаваты Таманскі паўвостраў, які цягнецца між Азоўскім і Чорным морам насустрач Керчанскаму паўвостраву Крыму.

На ўсходзе Заазоўская нізіна павышаецца і пераходзіць у так званае Стаўрапальскае плоскаўзвышша, за якім пачынаецца ўжо Прыкаспійскі стэп. Толькі на поўнач ад Стаўрапальскага плоскаўзвышша, між ім і грудом Эргеняў, Заазоўская нізіна злучана з Прыкаспійскай так званай Кума-Маныцкай лагчынай. Па гэтай лагчыне працякае прытока Дону Маныч. Улетку гэтая рака ўсыхае і пераварачваецца ў шэраг саланаватых вазёр, а ўвясну напаўняецца вадой, разьвільваецца і нясе сваю ваду па аднэй адтоцы на захад у Дон, а па другой—на ўсход у бок Кумы, якая ўліваецца ў Каспійскае возера. Кума-Маныцкая лагчына зьяўляецца рэшткай, усохлым дном даўнай пратокі, што злучала Каспійскае возера з Азоўскім і Чорным морамі. Калі-б ровень вады ў Чорным моры падняўся толькі на 25 мэтраў, дык яно заліло-б Кума-Маныцкую лагчыну і зноў злучылася-б з Каспійскім возерам.

Уся прастора Прыдонскіх і Заазоўскіх раўнін пакрыта грубым пластом лёэсу і лёэсавых глін, вышні слой якіх складае ўраджайную чорна-земную глебу.

Клімат гэтага краю яшчэ сушэйшы, як у Паўднёвай Украіне. Толькі на поўдзень ад Кубані, у прыгор'ях Каўказу, колькасць ападкаў значна

ўзрастае, павялічваецца з 300 да 900 мілімэтраў. Бязьлесны стэп, такі самы, як у Паўднёвай Украіне, распасьціраецца па ўсім гэтым краі. Увясну гэты стэп стрыкаець туліпанамі, півоніямі, касачамі, улетку шарэе ад кавылю ды іншых стэпавых траў, увосені выпальваецца сонцам, набывае жоўты і нарэшце чорна-жоўты колер. Нечапаных стэпаў тут захавалася яшчэ значна болей, як на Ўкраіне, але й тут што-год павялічваецца плошча ральлі, а нечапаны стэп робіцца рэдкасьцю.

Люднасьць Прыдонскіх і Падкаўкаскіх стэпаў складаецца пераважна з казакоў, якія ўладаюць вялікімі надзеламі і жывуць параўнаўча багата.

Казакі былі падзелены на 3 „войскі“: донскае, кубанскае і тэрскае. Казакі карысталіся некаторым самаўрадам. На чале кожнага „войска“ стаяў абіраны прадстаўнікамі казакоў „наказны атаман“; краіна кожнага „войска“ была падзелена на акругі, акругі на станіцы і ў кожнай такой адзінцы казакі мелі права абіраць сваё начальства. Затое казакі былі абавязаны агульнай вайскавай службай, і кожны дарослы казак па першым закліку расійскага ўраду мусіў з сваім канём ісьці ваяваць, куды-б яго ні пагналі.

Паводле сваёй мовы казакі належаць да ўкраінцаў і да маскоўцаў. Да першых належыць большасьць кубанцаў, якія зьяўляюцца патомкамі пераселеных сюды запарожцаў, і частка донскіх. Большасьць донскіх казакоў складаецца з маскоўцаў.

З пачатку гістарычных часоў па сучасных казацкіх стэпах вандравалі розныя туркскія і іншыя народы: скіты, сарматы, аланы, хазары, печанегі, полаўцы, татары. Ад усіх гэтых народаў засталіся толькі могілкі-курганы, паўсюды раскіданыя па стэпе. З гор Каўказу ў Кубанскі стэп час-ад-часу спускаліся чаркесы, якія пасьвілі тут свае коні і здабывалі соль у вазёрах Маныцкай лагчыны.

У XVI в. на Дон пачынаюць надыходзіць уцекачы з Маскоўшчыны, якія не маглі сыярапець уціску маскоўскіх баяр і ўраду. Тут яны асядаюць па магчымасьці далей ад сваёй бацькаўшчыны, селяцца дзе-небудзь каля рэчкі, дзе ёсьць рыба, трава для жывёлы і вада для піцьця. У выпадку варожых нападаў яны хаваюцца па балотных астравах ракі Дону. З цягам часу лік гэтых уцекачоў павялічваецца, яны злучаюцца ў адзіную вайсковую арганізацыю, як украінскія казакі Запарожжа. Для барацьбы з вандроўнікамі яны будуць гарады-крэпасьці, пад заслонай якіх займаюцца гадоўляй жывёлы і ральніцтвам. Як і запарожцы, тутэйшыя уцекачы завуць сябе казакамі і з ахвотай прымаюць у сваю сям'ю новых і новых уцекачоў ад маскоўскага прыгнячэньня. Сюды прыходзяць уцекачы-стараверы, якія ня вытрымалі рэлігійнага ўціску, і сяляне, што ўцякалі ад прыгону. У 1570 г. донскія казакі прызналі над сабой уладу маскоўскага цара, але захавалі свае вольнасьці: права абіраць начальнікаў і вечавы парадак (казацкі круг). Расійскі ўрад карыстаўся казакамі, як заслонай проціў вандроўнікаў, але часамі імкнуўся зьменшыць казацкія вольнасьці. Некалькі разоў

казаки падымалі паўстаньні, абурваліся на расійскія гарады ў Приволжы, пагражалі нават Маскве, але маскоўскі ўрад кожны раз перамагаў, нішчыў паўстаньні і часамі акрутна караў казакоў. Пётра I пасля аднаго з паўстанняў разбурыў усе непакорныя станіцы, а па Доне пусціў плыты з шыбеніцамі, на якіх віселі правадыры паўстанцаў. Пасля гэтага руйнаваньня многа казакоў уцякло з Прыдонскага стэпу ў Заазоўскі, дзе ўжо ў XVI веку зьявіліся першыя перасяленцы з Дону, якія не жадалі скарацца маскоўскаму цару. Там яны спакойна жылі побач з сваімі суседзямі-чаркесамі, кабардынцамі і чачэнцамі, займаліся ральніцтвам і гадоўляй жывёлы. Горшыя варункі стварыліся там пасля таго, як пры Кацярыне II маскоўцы сілком пасялілі на чаркескіх землях рэшткі запароскага войска. Чаркесы пачалі бараніць свае землі, і пачалася ўпартая барацьба, якая цягнулася да таго часу, пакуль расійскія войскі не заўладалі Заходнім Каўказам і не павыганялі большую частку чаркесаў у Турэччыну.

Апрача казакоў у Прыдонскіх і Падкаўкаскіх стэпах жыве шмат сялян, пераважна ўкраінцаў, часткай расійцаў і нават беларусоў, якія працавалі, як парабкі, на казацкай зямлі. Самі казаки спачатку грэбавалі ральніцтвам і займаліся болей рыбацтвам, гадоўляй жывёлы і паляваньнем. Павялічэньне гушчыні залюдненьня ў краіне прымусіла і іх зьвярнуць увагу на зямлю, і цяпер ральніцтва зьяўляецца галоўным заняткам насельнасьці. Для апрацоўкі зямлі ўжываюць палепшаныя сельска-гаспадарчыя прылады, але спосабы ральніцтва старыя—дзірваны і трохпалёўка. Сеюць тут пераважна пшаніцу, значна меней жыта, многа ячменю, проса, кіяхі. Дзеля алею сеюць рапс, сонечнік, каноплі, лён: на баштанах саджаюць кавуны, дыні, гуркі; у далінах рэк—садовіну і вінаграднік. На Донскай нізавіне з вінаграду вырабляюць моцныя шыпячыя віны, на Тэраку слынуць моздоцкія і кізьлярскія віны.

Коні, быдла і авечкі былі калісь галоўным багацьцем краіны, але яшчэ й цяпер параўнаўча з іншымі старонкамі Эўропы казацкія стэпы лічацца вельмі багатымі на жывёлу.

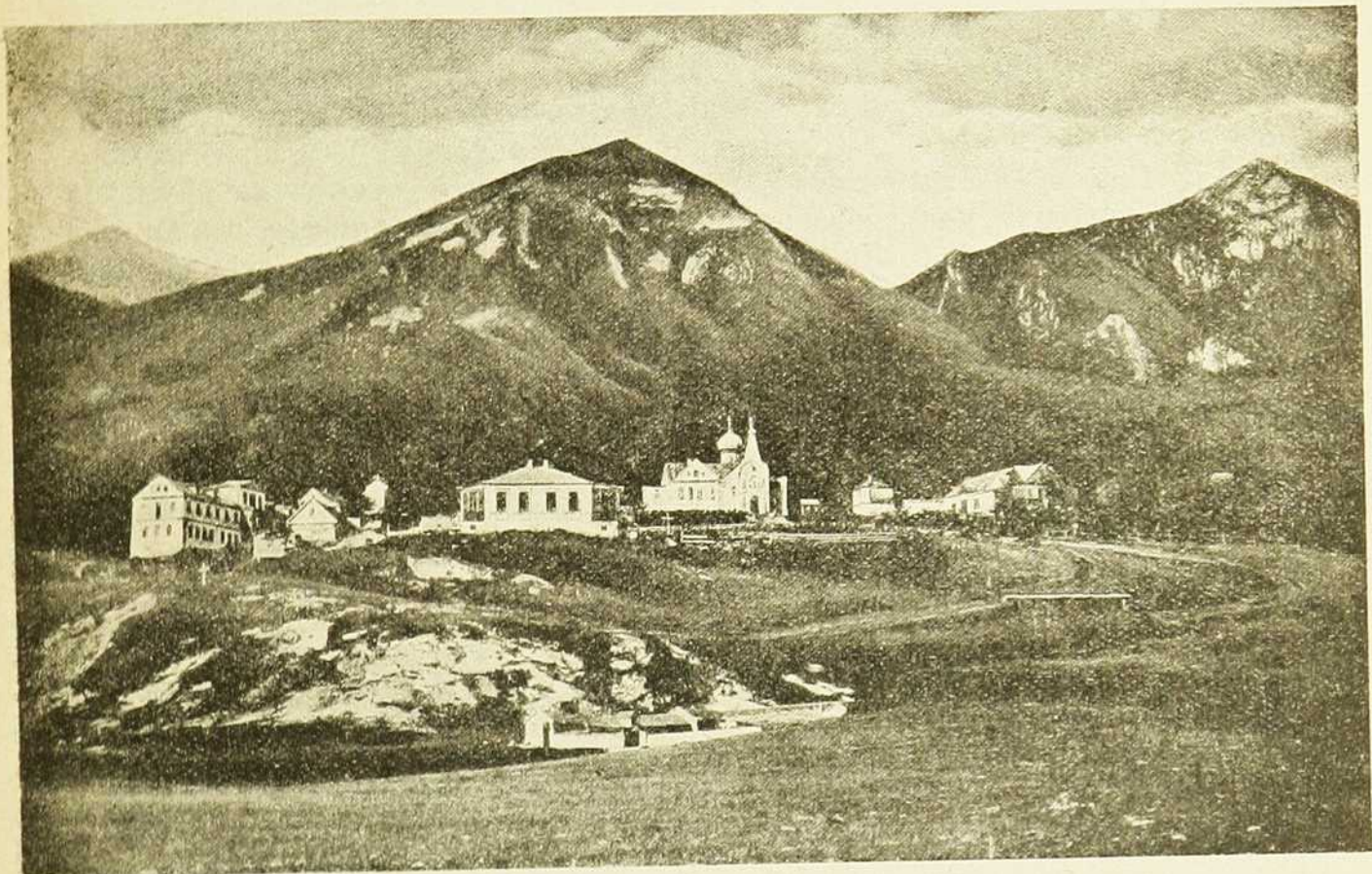
Найболей пашыраныя паселішчы краю—казацкія станіцы—лічацца паселішчамі вясковага тыпу, хаця некаторыя з іх, дзякуючы выгодам палажэньня, маюць выгляд запраўдных гарадоў. Другія з станіц болей падобны да слабод Слабажаншчыны або да ўкраінскіх сёл з прыгожымі белымі ляпнянкамі. Трэція—у казакоў вялікарусаў—складаюцца з драўляных хат і нагадваюць вёскі Паўднёвай Маскоўшчыны. Гарадоў у краі параўнаўча мала. У Доншчыне яны згуртаваліся каля вусьцяў Дону, дзе жывуць так званыя гандлёвыя казаки.

На прытоцы Дону Аксай ляжыць сталіца Донскага казацкага войска—*Новачаркаск* (43 тыс. нас.) з політэхнічным інстытутам і шэрагам іншых культурна-асьветных устаноў.

Ніжэй сутокі Дону з Аксам ляжыць вялікі горад *Растоў-на-Доне* (181 тыс. нас.), з якім ужо зьліўся другі горад *Нахічавань*, заложаны

армянамі-перасяленцамі з Закаўказзя. Растоў—даступны для дробных морскіх караблёў і зьяўляецца галоўнай прыстанню казацкіх стэпаў. Адгэтуль у Заходнюю Эўропу вывозілася шмат збожжа і іншых мясцовых і прыволскіх тавараў. (Гандлёвы абарот прыстані перад вайной дасягаў 96 мільёнаў рублёў золатам). Людзі ўсіх станаў і розных нацый—расійцы, украінцы, грэкі, армяне, жыды, татары—мітусяцца па вуліцах гэтага гандлёвага места, купляюць, прадаюць, гамоняць і дадаюць Растову падобнасьць да Адэсы. Як у прамысловым асяродку Доншчыны, тут існуюць вялізныя паравыя млыны і табачныя фабрыкі. У час вайны ў Растоў перавялі расійскі унівэрсытэт з Варшавы.

Мал. 114.—Кляштар каля Пяцігорску.

Пярэдняя прыстанню Растову можна лічыць *Таганрог* (100 тыс. нас.), што ляжыць на адназонаўнай затоцы Азоўскага мора, але ўжо ў межах Украінскай С.С.Р. (Гандлёвы абарот да вайны—46 мільёнаў рублёў золатам).

У самым вусьці Дону ляжыць асяродак рыбацтва Азоў. Асяродкам Кубанскай зямлі зьяўляецца даўнейшы Кацярынадар, цяпер *Краснадар* (143000 нас.) па сярэдняй Кубані. Гэта важны асяродак гандлю пшаніцай з буйнымі млынамі.

У Краснадары будзе пабудована вялікая электрычная станцыя, якую спачатку будуць апальваць нафтай з суседняга багатага нафтай гораду Майкапу. Потым спадзяюцца замяніць апал сілай падаючай вады з ракі Белай. Гэтая станцыя можа

электрызаваць мясцовыя млыны і алейні. Сілай гэтай станцыі можа карыстацца нават Новарасійск (гл. ніжэй) і іншыя прыстані Чорнага мора.

На Стаўрапальскім плоскаўзвышшы ляжыць губэрскі горад *Стаўрапаль* (53000 нас.), а ў Тэршчыне ў падгор'ях згаслых вульканаў Машука і Бэштау пабудаваліся вясёлыя і прыгожыя здароўніцы, слынныя сваімі мінеральнымі крыніцамі: *Пяцігорск* (40000 нас.) з серкавымі крыніцамі, *Кіславодзк* (22000 нас.) з вуглятленістымі крыніцамі, *Эсэнтукі* (20000 нас.) з лугавымі крыніцамі, *Жалезнаводзк* з жалезістымі крыніцамі.

Прыемны, карысны для здароўя клімат і лячэбныя крыніцы прывабліваюць сюды мноства хворых.

Значная частка тавараў Заазоўскага стэпу вывозіцца за межы па чыгунках, якія пераразаюць Заходні Каўказ і злучаюць кубанскія гарады з каўкаскімі прыстанямі на Чорным моры. Такім чынам частка Закаўказзя, што ляжыць на паўночна-ўсходнім узьбярэжжы Чорнага мора, цесна злучана з эканамічнага боку з Кубаншчынай. Гэтае ўзьбярэжжа, забароненае гарамі з паўночнага ўсходу, адзначаецца прыемным падзваротніковым кліматам і багатай міжземнаморскай расьліннасьцю. (З гэтай прычыны гэтую акругу часамі завуць Расійскай Рыв'ерай).

Галоўная прыстань там *Новарасійск* (49 тыс. нас., гандлёвы абарот да вайны—80 міль. руб.) Недахватам Новарасійску зьяўляюцца моцныя паўночна-ўсходнія вятры „бора“, такія, як у Дальмацыі.

Прыкаспійскі стэп.

На ўсход ад груды Эргеняў і Стаўрапальскага плоскаўзвышша пачынаецца вялікая Арала-Каспійская катліна, якая яшчэ параўнаўча зусім нядаўна, ужо пасья ледавіковай эпохі, была дном вялікага Арала-Каспійскага мора, што абымала ўсю Сярэдняю Азію і была злучана з Чорным морам цераз Кума-Маныцкую лагчыну.

Значная частка Арала-Каспійскай катліны каля берагоў Каспійскага возера да цяперашняга часу ляжыць ніжэй роўня вады ў акіяне, а паверхня самага Каспійскага возера ніжэй роўня мора на цэлых 25 мэтраў.

Довадам, які падмацоўвае дагадку аб даўным моры, што пакрывала калісь катліну, зьяўляецца надзвычайная роўнасьць яе—толькі даўнейшае морскае дно можа быць такім роўным. Гляістыя й пескавыя грунты Прыкаспійскай нізіны зьмяшчаюць прымешку морскай солі і рэшткі тых жывёл-мякуноў (молюскаў), якія й да цяперашняга часу жывуць у Каспійскім возеры.

Перагною ў грунтох Прыкаспійскага стэпу вельмі мала, звычайна меней за 2%, і глеба мае сьветлы, жоўта-буры колер. Месцам бурая глеба зьмяшчае вялікі процант солі і пераходзіць у гэтак званыя саланчакі.

Асабліва многа солі бывае ў лагчынах, бо дажджавая вада выпаласквае соль з грунту і пераносіць яе ў самыя нізкія месцы, дзе і ўтвораюцца саланчакі або салоныя вазёры. У залежнасці ад таго, на якім падгрунце ўтварылася глеба, яна бывае суглінкавай або супескавой, а на поўдзень ад вусцяў Волгі і шмат у якіх іншых месцах каля Каспійскага возера на паверхні ляжаць голая сыпкія пяскі. Пяскі цягнуцца грудамі з захаду на ўсход і ўразаюцца ў Каспійскае возера, так што паміж пескавымі грудамі застаюцца маленькія затокі (так званыя ерыкі). Далей ад Каспія між пескавых грудой ляжаць, нібы працягі гэтых заток, вузкія даўгія вазёры (гэтак званыя ільмені). Яшчэ далей ад Каспія пад уплывам вятроў песковыя груды ператвараюцца ў выдмы (барханы) правільнай формы паўмесяцаў.

Паводле сваёй прыроды ўся Арала-Каспійская катліна зьяўляецца тыповай часткай Азіі. Аднак цераз гэтую катліну працякае нізавіна галоўнай ракі ўсёй Эўропы—Волгі, і з гэтай прычыны тую частку Арала-Каспійскай катліны, якая ляжыць у вусцях Волгі і на захад ад іх, звычайна далучаюць да Эўропы.

Па ўсёй гэтай краіне раскідана вельмі многа салонных бясстокавых вазёр. Гэта нібы рэшткі даўнага вялікага мора, пад якім калісь хавалася ўся краіна. Кожны дождж павялічвае колькасць солі ў вазёрах, вымываючы яе з грунту ў вышэйшых месцах. Вада паруче з паверхні возера, але соль застаецца і асядае што-год новым пластом на дне яго. Рэк у краіне наагул мала, большасць з іх не дасягае да Каспійскага возера, а знікае ў пяскох і салонных вазёрах. Звычайна ўлетку рэкі краіны перасыхаюць.

Выняткам зьяўляецца Волга. Яна нясе з Маскоўшчыны гэтак многа вады, што, як у Афрыцы Ніл, утворае вялікі оаз у Прыкаспійскай пустыні, утворае вялікую дэльту і сваімі адкладамі засыпае паўночна-заходнія часткі Каспійскага возера. Ужо каля Царыцыну Волга разьдзяляецца на многалічныя адтокі, між якіх застаюцца тысячы рэчных астравоў. Адтокі Волскай нізавіны бязупынна мяняюць свае рэчышчы, размываюць старыя астравы, накідваюць сваімі адкладамі новыя, сплятаюцца адно з адным і складаюць забытаную сетку вялікіх і малых рэчных праток ды рознастайных балотных астравоў. Галоўная адтока—так званая Ўласная Волга—цячэ па заходняй мяжы волскай дэльты; найвялікшая з пабочных адток—суднаходная Ахтуба—становіць усходнюю мяжу Волскай нізавіны. Дэльта Волгі шырокім паўвостравам уразаецца ў Каспійскае возера і што-год нарастае, бо што-год у вусцях адкладаюцца новыя масы прынесеныя Волгай пяску і глею.

Апроч Волгі толькі Кума часамі дабязгае да Каспійскага возера, але звычайна і яна ўлетку губіцца ў пяскох, не дасягнуўшы некалькіх вёрст да Каспія.

Усыханьне рэк, адсутнасць стоку ў вазёрах, прысутнасць пескавых выдмаў і іншыя падобныя зьявы Прыкаспійскай краіны тлумачацца над-

звычайна сухім бяздожджным кліматам яе. Заўсёды, а асабліва ўзімку, тут рашуча пераважаюць сухія паўночна-ўсходнія вятры. Ападкаў паўсюды выпадае меней за 300 міліметраў у год. Даждзы—вельмі рэдкае зьявішча, сьнег выпадае яшчэ радзей і рэдка пакрывае скрозь стэпавую глебу. Халодныя завірухі, якія часта здараюцца ўзімку, ня толькі ня прыносяць сьнегу, але нават наадварот, як вёнікам, зьмятаюць сьнег з голай раў-

Мал. 115.—Калмычка.

ніны куды-небудзь у лагчыну. Завірухі адзначаюцца нізкай тэмпературай паветра пры моцным ветры. Часта ад сьцюжы ў завіруху гінуць і людзі, і жывёла. Зіма ў краіне халаднейшая, як у нас на Беларусі, але затое ўлетку там пануе надзвычайная сьпякота.

Астрахань мае сярэднюю гадавую тэмпературу $+9,4^{\circ}$, сярэднюю студзеня $-7,2^{\circ}$, ліпеня $+25,5^{\circ}$.

Сухі клімат і саланаватыя грунты перашкаджаюць жыццю ня толькі дрэўных, але наагул усякіх расьлін. Трава не пакрывае глебу скрозь, а расьце толькі асобнымі кусткаватымі пучкамі. Па суглінкавай бурай глебе можа расьці толькі палын, чарнобель ды калючая вярблюжая трава. Па саланчакох сустракаюцца толькі солялюбы, так званыя саянкі, якія могуць жыцьца салонай вадой. Па голых пясках, напрыклад, па выдмах, трымаюцца рэдкія кусточки тамарыксу з дробымі вечназялёнымі лісточкамі, праз якія выпараецца мала вады, і сухалюбныя траўкі. Большая частка краіны зьяўляецца тыповай пустыняй, і толькі ў далінах, асабліва па астраўкох дэльты Волгі, растуць нават дрэвы—таполі, дубы і брызліны. Тут сярод чаротаў і трысьцін варушыцца жыццё: па рэчных балотах туляцца качкі, чаплі, кулікі, крачкі, бакланы. У пустыні мала і жывёл. Праўда, там на ўсход ад Волгі яшчэ захаваліся антылёпы-сайгі, што жылі калісь і ў Чорнаморскім стэпе, але гэта тлумачыцца толькі малой колькасьцю ў Заволскім стэпе ворагаў гэтых жывёл—людзей.

Для жыцця чалавека Прыкаспійскі стэп нявыгодны, і людзасьць жыве там вельмі рэдка. Ральніцтва ў краіне зусім немагчыма, і заўсёды галоўным заняткам насельнікаў там была гадоўля жывёлы. Аднак і жывёла, шукаючы спажывы, мусіць абыходзіць вялікія прасторы ўбогага стэпу, а ўсьлед за жывёлай мусіць вандраваць яе ўладар—чалавек. З гэтай прычыны да цяперашняга часу тут жывуць вандроўныя народы: калмыкі і нагайскія татары.

Калмыкі належаць да мангольскай галіны народаў жоўтай расы і адзначаюцца выразным мангольскім абліччам: вузкімі вачыма, плескаватым носам, шырокім тварам, выдатнымі скуламі, жоўтай скурай і чорнымі простымі валасамі. Як вандроўны народ, калмыкі ня маюць сталых паселішчаў; яны вандруюць па ўсёй прасторы між Эргенямі, Кумой і Волгай, а жывуць у гэтак званых „кібітках“—лёгкіх часовых лямцовых палатках, якія ў час вандроўкі разьбіраюцца і кладуцца на вярблюдаў.

Галоўным заняткам калмыкоў зьяўляецца гадоўля авечак, быдла, коняй і вярблюдаў, галоўнай ядой—мяса і малако, галоўным піцьцём—гарбата, якую гатуюць, як варыва, з сольлю, мукой і маслам.

Гультаяватыя, нядбалыя калмыцкія мужчыны даўней займаліся паляваньнем і рабункам, а цяпер толькі сочаць за статкамі або гутараць з таварышамі ці гуляюць у карты; хатнюю працу выпаўняюць кабеты.

З таго часу, як расійцы адціснулі калмыкоў ад рэк, гаспадарка іх пачынае занепадаць. Завірухі нішчаць іх галоўнае багацьце—жывёлу, а раней ад завірух калмыкі хаваліся ў лярэчных чаротах і зарасьніках. Яшчэ болей, як ад завірух, гіне жывёлы ад вобліву (голялёду), калі жывёла ня можа здабыць сабе травы з-пад лёдавай коркі і гіне з голаду.

Шмат калмыкоў што-год ухадзіць на заробаткі на Волгу або на раку Урал, дзе ловяць рыбу, або ў гарады.

Калмыкі не паддаюцца расійскім уплывам і моцна трымаюцца сваёй веры (будыйскай), сваіх даўных звычаяў і вопраткі. Пасьля рэволюцыі зямля калмыкоў зроблена самаўраднай Калмыцкай рэспублікай (99 тыс. кв. клм., 127 тыс. насельн.).

Калмыкі прышлі ў Прыкаспійскі стэп у XVII в. з Алтая, адкуль іх павыганялі кітайскія магамэтане-дунганы. Выціснуўшы з краіны нагайскіх татар, калмыкі спачатку часта нападзілі на суседнія расійскія паселішчы. Прыблізна праз паўтара ста гадоў расійцы заваявалі Калмыцкія стэпы, пасьля чаго большасьць калмыкоў нарыхтавалася ў дарогу адваротна на Алтай. Аднак расійцы і кіргізы, якія жывуць у пустыні на ўсход ад Волгі, загарадзілі ім дарогу, і толькі некалькі тысяч калмыкоў уцяклі на бацькаўшчыну продкаў.

Мал. 116.—Калмыцкая „кібітка“.

Між Кумой і Тэракам на поўдзень ад калмыкоў жывуць даўнейшыя насельнікі краіны—нагайскія татары. Часткай яны жывуць асела, часткай, як і даўней, вандруюць па стэпе. Як калмыкі, гэтак і нагайскія татары пакрысе выміраюць. Затое каля рэк, асабліва ў дэлье Волгі, хутка павялічваецца колькасць расійцаў, якія жывуць, зразумела, асела, займаюцца рыбацтвам, баштанствам і гандлем.

Нізавіна Волгі вельмі багатая на рыбу. Што-год тут ловяць каля 25-30 мільёнаў пудоў воблы, селядцоў, тараноў, судакоў, самоў, ляшчоў і г. д. Радзей пападаецца каштоўная бяскосная рыба: сычярлядкі ды асятры, ікра якіх лічыцца асабліва смачнай і каштоўнай стравай. Рыбу ловяць невадам, разьмяркоўваюць па гатунках, чысьцяць, соляць і сушаць ды

вывозяць ува ўсе куты Ўсходняй Эўропы. Па берагох Каспійскага возера ловяць нэрпаў. На ўсход ад Волгі ў вазёрах Эльтон і Баскунчак здабываюць вельмі многа солі, якую вязуць на Волгу і па рацэ вывозяць у Маскоўшчыну.

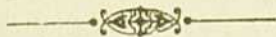
Па берагох Волгі сеюць кавуны, дыні, саджаюць вінаграднік.

Волга зьяўляецца важнай гандлёвай дарогай: па ёй сплаўляюць маскоўскія тавары ў Сярэднюю Азію і Пэрсію, па ёй вязуць у Маскоўшчыну газу з Каўказу, паўднёвыя плады і шоўк з Пэрсіі, баваўну з Сярэдняй Азіі; па ёй развозяць ува ўсе бакі мясцовую рыбу і соль.

Асяродкам гандлю Волскай нізавіны зьяўляецца *Астрахань* (133 тыс. нас.), якая ляжыць на адным з астраўкоў вусьцяў Волгі і вядзе бойкі гандаль з іншымі Каспійскімі прыстанямі: Баку, Краснаводзкам і пэрсідзкімі гарадамі.

Рознаплеменьевая люднасьць гораду складаецца з расійцаў, татар, пэрсаяў і армян. Сучасныя саборы і цэрквы ўздымаюцца тут побач з татарскімі (суньніцкімі) і пэрсідзкімі (шыіцкімі) мячэцямі. Старасьвецкая крэпасць—крэмль—сьведчыць аб даўнейшым стратэгічным значэньні Астрахані.

На ўсход ад Волскай нізавіны распасьціраецца Кіргіскі стэп, заходняя частка якога, што ляжыць між рэкамі Волгай і Уралам, часамі лічыцца за частку Эўропэйскай Расіі. Толькі самыя заходнія куточки гэтай краіны маюць сувязь з Волгай і абменьваюцца з ёй сваімі вырабамі. Рэшта ня мае ніякага дачынення да Эўропы і мусіць разглядацца разам з іншымі краінамі Азіі.

Слоўнік тэрмінаў.

- Абрыс—очертание.
 Абшар—район.
 Адбітак—отпечаток.
 Адгор'е—отрог горной цепи (хребет).
 Адклады павярхоўныя — отложения
 поверхностные.
 Адлегласць—расстояние.
 Адліга—оттепель.
 Адплыў—отлив.
 Адтока—рукав реки.
 Адхонны—отлогий.
 Ападкі—осадки (атмосферные).
 Асада—колония.
 Бавал—буйвол.
 Баваўна—хлопок.
 Баваўнянка — хлопчатобумажная ма-
 терия.
 Бадзяжны (народ)—бродячий.
 Бровар—винокурный завод.
 Брыла—глыба.
 Будаўніцтва—строительство.
 Будова—строение.
 Будынак—здание.
 Ваганні векавыя — колебания веко-
 вые.
 Вадазбор—бассейн (реки).
 Вадаземнікі—земноводные.
 Вадападзел—водораздел.
 Вадаспад—водопад.
 Вадасьцёк—водоскат.
 Вадкасьць—жидкость.
 Вандроўны—кочевой.
 Вапняк—известняк.
 Верх (гары)—вершина (горы).
 Вінаград—виноград (ягода).
 Вінаграднік—виноград (растение).
 Вінаградня—виноградник.
 Вір—водоворот.
 Вільгатнасьць—влажность.
 Вільгаць—влага.
 Вобліў—гололедица.
 Волава—свиное.
 Востраў самотны—остров одиночный.
 Востраў спрадвечны—остров
 исконный.
 Вусень шаўкоўны—шелковичный
 червь.
 Выбух—извержение, взрыв.
 Выгіны (горнага зморшчу)—антикли-
 налы, седла.
 Выдма—дюна, бархан.
 Вылюдненьне—уменьшение населения.
 Выпярэньне—выветривание.
 Выраб—производство, изделие.
 Выраб зямлі—обработка земли.
 Вышнявіна ракі—верховье реки, верх-
 нее течение.
 Вясёлка—радуга.
 Вятрак—ветреная мельница.
 Гаворка—говор.
 Гак—коса, пересыпь.
 Гандаль замежны—торговля внешняя.
 Гандаль кірмашовы—торговля ярма-
 рочная.
 Газа—керосин.
 Гарбарня—кожевенный завод.
 Гародніцтва—огородничество.
 Гаспода—резиденция.
 Гасьцінец—большая дорога, большак,
 тракт.
 Гатунак — сорт, порода, разновид-
 ность.
 Гелда—биржа.
 Гісэдня—литейный завод.
 Глеба—почва.
 Глей—ил.
 Голялёд—гололедица.
 Грабар—землекоп.
 Груда—глыба.
 Груд—увал, кряж, бугор.
 Груз—щебень.
 Грэбля—плотина, дамба, насыпь.
 Гута—завод.
 Гушчыня залюдненьня—густота, плот-
 ность населения.
 Даніэлька—лань.

Даўжыня географічная—долгота географічная.

Двутленік вугалю—углекислый газ.

Дзярно—дерн.

Дрэва алейнае—оливковое дерево.

Дрэва сунічнае—земляничное дерево.

Дрэва цытрыннае—лимонное дерево.

Дуб корачны—пробковый дуб.

Дыямэнт—алмаз, бриллиант.

Ельніца—пихта.

Жарства—гравий.

Жвір—гравий.

Жывёла заводная—племенной скот.

Жывёла заводзкая—породистый скот.

Жывёла дамовая—животное домашнее.

Жывёла свойская—животное ручное.

Жывёла хатняя—животное домовое (напр., мышь).

Жывёльнасьць—фауна.

Жэрала (вулькану)—кратер.

Завіруха—буран.

Залюдненьне—заселение человеком.

Замёты сьнежныя—заносы снежные.

Застаўка—шлюз.

Затока—залив.

За́хад—запад.

Зваротнік—тропик.

Згуртаваньне астравоў—архипелаг.

Згуртаваньне расьліннае—сообщество растений.

Здароўніца—курорт, санаторий.

Зерналёд—фирн.

Зморшчы горныя—складки горные.

Зрушша—сдвиг.

Зьледзяненьне—оледенение.

Зьяпняк—конгломерат.

Зьніжэньне горнага ланцугу—перевал.

Зьява, зьявішча—явление.

Земляворная—пахотная земля, пашня.

Їглак—дикообраз.

Їмшара—моховое болото.

Капальня—копь.

Капшучок—кокон.

Катліна—котловина.

Каштан ядобны—благородный каштан.

Кола падканцавоснае—полярный круг.

Канцавосьсе—полюс.

Краявід—ландшафт.

Краіна—область.

Кругавід—горизонт.

Крэйда—мел.

Крыніца—исток, ключ.

Купрэс—кипарис.

Лагчына—ложбина.

Лад дзяржаўны—государственный строй.

Ланцуг—цепь.

Ледавік—леднік, глетчер.

Лес ігласты—хвойный лес.

Лёэс—лесс.

Лінія роўнацёплая—изотерма.

Лінія роўнаглыбокая—изобата.

Лука—меандр, лука, извилина реки.

Лупняк—сланец.

Люднасьць—население.

Лямец—войлок.

Ляпанка—мазанка.

Магнэс—магнит.

Мадрына—лиственница.

Майстэрня—мастерская.

Маланка—молния.

Манган—марганец.

Марава—мираж.

Марглі—мергели.

Маржак—морж.

Мармур—мрамор.

Места—горад, посад.

Месца—место.

Міжарэчча—междуречье, месопотамия.

Міжзваротнікавы—тропический.

Млын—мельница, мукомольный завод.

Многалічны—многочисленный.

Морва—тутовое дерево.

Мосенз—бронза.

Мытніца—таможня.

Мясажэры—хищники, плотоядные.

Мяжа—граніца, межа.

Мяжа сьнегавая—снеговая линия.

Мяшканьне—жилище.

Навал ледавіковы—морена.

Навальніца—гроза, буря.

Накапак—сталагмит.

Намаразь—иней.

Насельнік—обитатель, насельник, житель.

Насьціл сьнегавы—снежный покров.

Нацёк—сталактит.

Нахіл дна—уклон дна.

Нафта—нефть.

Немярэчы—дебри.

Нетры—недра, дебри.

Нізавіна (ракі)—низовье, нижнее течение.

Ночадзеньне—сутки.

Нізіна—низменность.

- Нэрпа—тюлень.
 Нягной дрэва—тисс.
 Паверхня—поверхность.
 Паводка—наводнение, разлив, поводка.
 Паветра—воздух.
 Падарожнік—путешественник.
 Падгор'е—подножие горы.
 Падгрунце—подпочва.
 Падзваротнікавы—подтропический.
 Падстава гары—подошва горы.
 Паземны—горизонтальный.
 Паклады—залежи.
 Палі—сваи.
 Палудзеньнік—меридиан.
 Паляваньне, паляўніцтва—охота.
 Памаранцы—апельсины.
 Паперня—писчебумажная фабрика.
 Пароды земныя—горные породы.
 Парцяля—фарфор.
 Пас (кліматэчны)—пояс, зона.
 Паселішча—поселение.
 Паўкуля—полушарие.
 Паўпарцяля—фаянс.
 Паша—пастбище.
 Перапад—перекат.
 Пескавік—песчаник.
 Пільня—лесопильный завод.
 Плоскаўзвышша—плоскогорье.
 Плынь—течение.
 Поплаў—луг.
 Поўдзень—юг.
 Поўнач—север.
 Прамень—луч, радиус.
 Прамысловасьць—промышленность.
 Прамысловасьць апрацоўчая—промышленность обрабатывающая.
 Прамысловасьць нетракапальная—промышленность горная.
 Прамысловасьць саматужная—промышленность кустарная.
 Пратока—пролив, проток.
 Прыгор'і—предгория.
 Прылада—орудие, приспособление.
 Прыплыў—прилив.
 Прыступка—терраса, ступень.
 Прытока—приток.
 Пярэсмык—перешеек.
 Пячора—пещера.
 Разводзьдзе—разлив, наводнение.
 Разьвіленьне рэк—бифуркация рек.
 Разынкі—изюм.
 Ралья—пахота.
 Ральніцтва—хлебопашество.
 Расьліннасьць—растительность, флора.
 Растаньне (сьнягоў)—таяние.
 Раўчак—овраг.
 Ровень—уровень.
 Рог—мыс.
 Роспуск (солі)—раствор.
 Роў—балка.
 Роўнадзеньне—равноденствие.
 Роўналежнік—параллельный круг.
 Роўнік—экватор.
 Рэчышча—русло реки.
 Саджалка—пруд.
 Саматужнік—кустарь.
 Селішча—селение, населенное место, населенный пункт.
 Серабро жывое—ртуть.
 Скід—сброс.
 Складзеньне—свод.
 Скрыжаваньне—скрещение, перекресток.
 Спосаб жыцьця—место переселения, образ жизни.
 Спосаб ральніцтва—система земледелия.
 Спрат—утварь.
 Стажок—конус.
 Сталетнік—агава.
 Становішча (асьветы)—положение, состояние.
 Стан—состояние, вид.
 Старана—страна.
 Старонка—1) тоже, что „старана“, 2) страница.
 Старарэчка—старое русло, старица.
 Столь—потолок.
 Страва—пища.
 Ступень—1) степень, 2) градус.
 Сугор'е—нагорье.
 Сутока—слияние реки.
 Сухазем'е—суша.
 Сухмень—засуха.
 Схіл, пакат—склон.
 Сьнегазвал—лавина.
 Сьпёка, сьпякота—зной.
 Сысуны—млекопитающие.
 Сядзіба—усадьба.
 Сустаўчатаногія—членистоногие.
 Трасца—лихорадка.
 Трохпалёўка—трехполье.
 Трысьціна цукровая—сахарный тростник.
 Тубылец—туземец.

Угін горнага зморшчу—синклипаль,
муляда.
Узвышша—возвышенность.
Узгорак—холм.
Узгор'е—холмистая местность.
Узьніманьне ракі—вскрытие реки.
Уклад—система.
Улевы—ливни.
Ускрайкі—окраины.
Усход—восток.
Фарба—краска.
Хваля—волна.
Хваляваньне—волнение.
Хваляваньне паўзьбярэжнае—прибой
волн.
Хмара—туча.
Хмызняк—кустарник, подлесок.
Хрыбет горнага ланцугу—гребень гор-
ного хребта (цепи).
Хрыбетныя—позвоночные.
Цагельня—кирпичный завод.

Ціск—давление.
Цукраварня—сахароваренный завод.
Цына—олово.
Цытрыны—лимоны.
Цясьніна—ущелье.
Цячэньне адканцавоснае—полярное
течение.
Чыгунка—железная дорога.
Шата расьлінная—покров расти-
тельный.
Шлях—тракт, большак.
Шматпалёўка—многополье.
Шоса—шоссе.
Шпаркасьць—скорость, быстрота.
Шпігінар—скипидар.
Шчыльнасьць—плотность.
Шырыня географічная—широта гео-
графическая.
Шэрань—иней.
Яр—балка.

З Ы М Е С Т.

ПРАДМОВА

стар.

3

Агульны агляд Эўропы

5—37

Асаблівасці географічнага палажэння

5

Паверхня Эўропы

6

Павярхоўныя адклады

9

Клімат

10

Рэкі й вазёры

14

Расьліннасьць і грунты

16

Жывёлы

20

Люднасьць

22

Гаспадарка

26

Дзяржавы

33

Падзел Эўропы на абшары

36

ПАУДНЁВАЯ ЭЎРОПА

38—117

Пірэнэйскі паўвостраў

40—53

Пірэнэйска-Кантабрыіскі ўклад

42

Кастыльскае плоскаўзвышша

44

Арагонская нізіна

47

Усходнія ўскрайкі

47

Гранадзкія горы

49

Андалюская нізіна

50

Партугалія

51

І т а л і я

53—72

Лямбардзкая нізіна

56

Апэнінскі паўвостраў

61

Сіцылія

68

Тырэнскія астравы

72

А л ь п ы

72—90

Заходнія Альпы

77

Юра

79

Швайцарскія Альпы

80

Швайцарскае ўзгор'е

82

Усходнія Альпы

85

Балканскі паўвостраў

90—117

Славеншчына

92

Сэрбія

94

	стар.
Альбанія	99
Балгарыя	100
Паўднёва-ўсходнія ўскрайкі Балканскага паўвострава	106
Грэцыя	109
ЗАХОДНЯЯ ЭЎРОПА	118—237
Ісландыя	120—122
Брытанскія астравы	122—143
Паўднёва-Ўсходняя Ангельшчына	127
Паўночна-Заходняя Ангельшчына	134
Шотляндія	138
Ірляндія	141
Французская старана	144—170
Брэтанскі масыў	148
Паўночна-Французская нізіна	149
Біскайская нізіна	156
Міжземнаморская Францыя	158
Сярэдняя-Французскае ўзвышша	161
Усходняя Францыя	163
Бэльгійская краіна	165
Г е р м а н і я	171—204
Данія	177
Голяндія	180
Паўночна-Заходняя Нямеччына	185
Паўночна-Ўсходняя Нямеччына	187
Сярэдняя Нямеччына	192
Паўднёвая Нямеччына	199
Чэскі масыў	204—208
Польшча	208—221
Пас узвышшаў	212
Пас нізін	216
Кашубская краіна	220
Фінска-Скандынаўскі масыў	221—237
Норвэгія	223
Паўднёвая Швэдзія	227
Паўночная Швэдзія	230
Лапаршчына	231
Фінляндія	232
Карэлія	236
УСХОДНЯЯ ЭЎРОПА	237—389
Надбалтыцкі край	244—257
Эстонія	246
Латвія	250

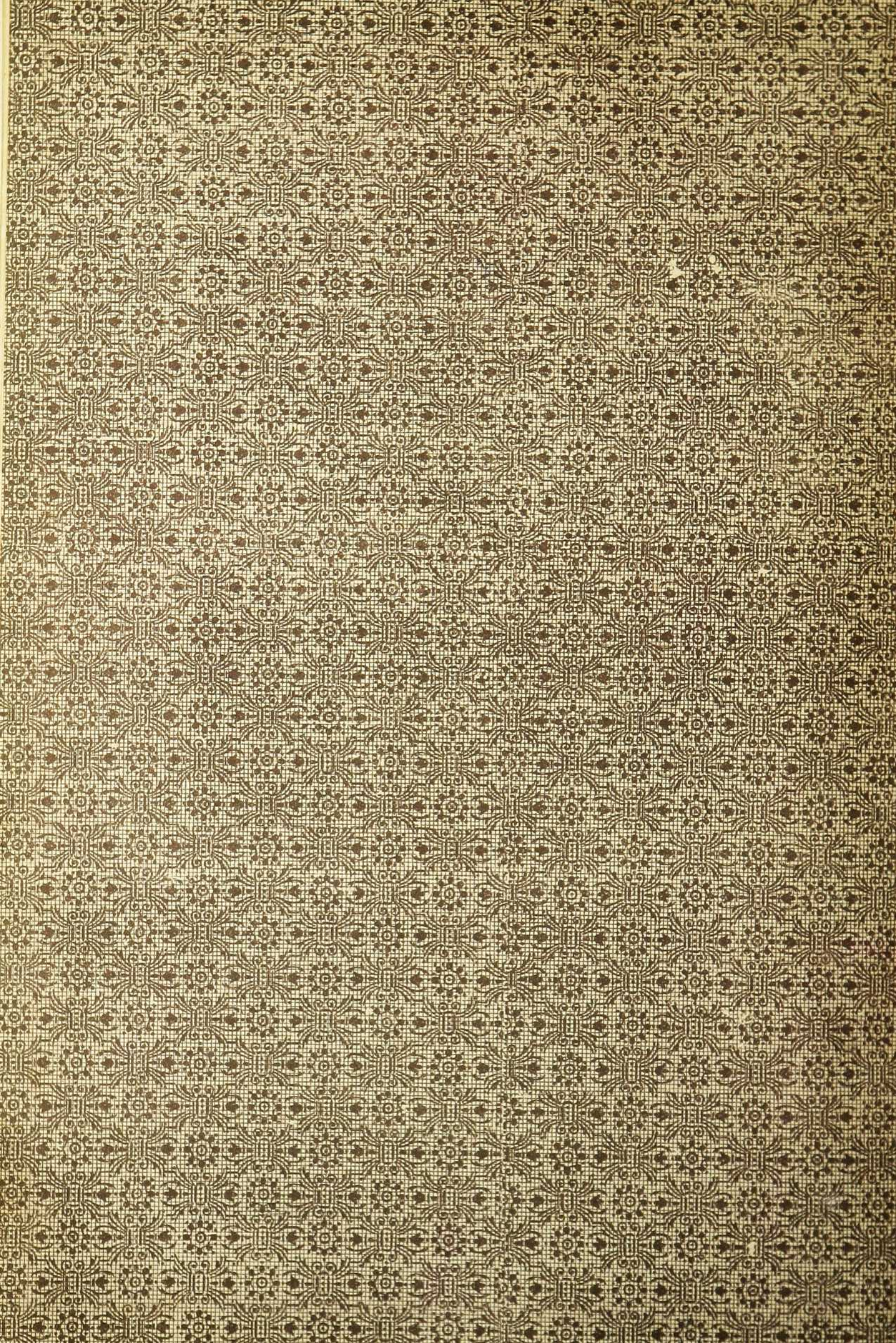
	стар.
Літва	253
Усходняя Прусія	256
Б е л а р у с ь	257—289
Палесьсе	272
Краіна Заходня-Беларускіх узгор'яў	277
Наддзвінне	283
Вокаўскі лес	285
Краіна Дняпроўскіх узгор'яў	286
Беларускі лесастэп	287
Паўночная Маскоўшчына	289—312
Окса-Волскае міжарэчча	292
Вазёрная краіна	299
Усходня-Эўропэйская тайга	305
Тундра	309
У р а л	312—321
Падканцавосны Урал	314
Паўночны Урал	314
Сярэдні Урал	315
Паўднёвы або Башкірскі Урал	318
Паўднёвая Маскоўшчына	321—335
Паўднёва-Заходняя Маскоўшчына	324
Прыволскае ўзвышша	326
Заволжа	330
Казаншчына	332
У к р а і н а	336—358
Заходняя Ёкраіна	341
Правабочная Ёкраіна	343
Левабочная Ёкраіна	347
Слабажаншчына	349
Данеччына	351
Паўднёвая Ёкраіна	353
К а р п а т ы	358—373
Заходнія Карпаты	360
Сярэднія Карпаты	362
Сямёхгорадзьдзе	362
Малдаўшчына	364
Валаская нізіна	366
Вугоршчына	368
К р ы м	374—379
Паўночна-заходняя частка Крыму	375
Крымскія горы	376
Керчанскі паўвостраў	379
Казацкія стэпы	379—384
Прыкаспійскі стэп	384—389
СЛОУНІК ТЭРМІНАЎ	390

1961

Мел. адм. дел
1934 г.

ЦАНА 2 р. 50 к.

80000003 1 1958 1

